

२।१।३०) इति ब्रह्मसूत्रप्रामाण्याच्च । ततो ब्रह्म सर्वधर्मवदेवोरीकर्तव्यम् । हेयगुणरहितं शुद्धधर्मवदेव ब्रह्मेति रामानुजाद्यादृतनियतधर्मवादस्वीकारे ब्रह्मणि इयत्ताप्रसङ्गः । तेन च देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं ब्रह्मेतिप्रतिपादकसर्वश्रुतिसूत्रव्याकोपः । तथा शाङ्करमतवन्निर्धर्मकत्वस्वीकारे निर्धर्मकपदार्थज्ञानस्यादृष्टत्वाद् ब्रह्मणो ज्ञानाभावप्रसंगः । ततस्तज्ज्ञानार्थं प्रवृत्तं शास्त्रमपि मुषैव भवेत् । अतः श्रीमद्भगवद्गीताव्याससूत्रश्रीमद्भागवतान्यवलम्ब्य तदेकवाक्यतया वैदिकयुक्तीः समाश्रित्य च सर्वश्रुत्यवगतं ब्रह्मणः सर्वधर्मवत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् ।

२ ब्रह्मणि विरुद्धधर्मा अपि सन्ति ।

नन्वेवं ब्रह्मणि सर्वधर्मयुक्तत्वस्वीकारे तत्र विरुद्धधर्माणामपि समावेशः स्यात्तच्च दृष्टविरुद्धमत एव निर्धर्मकं निर्विशेषं निर्गुणं निराकारं ब्रह्मानिर्वचनीयमायावशात्सगुणमिव प्रतिभासत इति शाङ्कराणां मतं संगच्छत इति चेन्न । 'उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत्' (ब. सू. ३।२।१७) प्रकाशाभयवद्वा तेजस्वात् (ब. सू. ३।२।१८) इत्यादिसूत्रप्रामाण्याद् ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वस्वीकारात् । दृष्टविरोधस्यानवगाह्यमाहात्म्ये केवलश्रुतिप्रतिपाद्ये ब्रह्मण्यनुपयुक्तत्वाच्च । तथाहि—यतो वाचो निवर्तन्ते अशाप्य मनसा सह । इति श्रुतिवाक्ये ब्रह्मणि धर्माभिपिप्य पुनस्तत्रैव प्रकरणे—आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति' कुतश्चन । इति श्रुत्यानन्दधर्मस्य कथनम् । अत एव सूत्रकारो व्यासः—प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः (ब. सू. ३।२।२२) इति सूत्रर्यान्वयः । एवं च ब्रह्मणि सर्वे विरुद्धा अपि धर्माः सन्ति । किञ्च ते स्वामाविका एव न मायया प्रतिभासमानाः । तद्रूपस्य वैचित्र्यात् तदेवोक्त—सूत्रकृता—आत्मनि चैत्रं विचित्राश्च हि (ब. सू. २।१।१८) इति सूत्रयता । ततश्चैवं सिद्धम्—यद्ब्रह्म—अणोरणीयान् महतो महीयान् । इत्यादिविरुद्धधर्मप्रतिपादकश्रुतिभिरप्यपि महत्, अदृश्यमपि बुद्धिप्राप्तम् अनेकरूपमपि धर्माभूतसंन्यववत् सर्वदेकरूपं शुद्धम् बाहिः दृ-

मप्यन्तःस्थं स्वतन्त्रमपि भक्तपराधीनम् सर्वकार्यस्थमपि तत्स्पर्शरहितं
क्रीडार्थं सर्वरूपाणां धारकमपि स्वरूपामिजं प्रमाणमपि प्रमेयरूपं
साधनमपि फलभूतं 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च' इति श्रुत्या समत्वाभ्याधि-
कत्वरहितमपि—'समो मशकेन समो नागेन' इति श्रुतिप्रतिपादितत्वा-
त्समम्—इति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमनवगाह्यमाहात्म्ये ब्रह्मणि सहजतया-
वतारादिदशाभेदात्समुद्भसति न तत्र मायाकल्पनापेक्षा । अन्यधर्माणां
का कथा यतोविकृतमपि कृपया परिणमते तत् । अतो विरुद्धधर्मत्वं
न विरुद्धम् । अपि तु भूषणावहम् । अन एव भाष्यकारा असङ्ख्य-
दिशन्ति यद् ब्रह्मणो विरुद्धधर्मवत्त्वं तद्रूपणायेति ।

३ सर्वकर्तृत्वं ब्रह्मणो तमेव तथापि वैषम्यनैर्गुण्ययोरनवकाशः ।

स ह एतावानास तदात्मानः स्वयमकुरुत आत्मैवेदं सर्वम्
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । इत्यादिश्रुतीनाम् जन्माद्यस्य यतः-
शास्त्रयोनित्वात् (ब. सू. १।१।२) इत्यादिसूत्राणाम् 'अहं सर्वस्य
जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥' इति गीतावाक्यस्य 'जन्माद्यस्य यतो-
ऽन्वयादितरतः' इत्यादिश्रीमद्भागवतवाक्यस्य च प्रामाण्याद्ब्रह्मैव स्वयं
सर्वकर्तृ । तत्कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव न मायिकं शास्त्ररमतवत् । ब्रह्मैव
'एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्' इति श्रुत्या रमणार्थं तत्तत्सा-
धनपूर्वकतत्तत्फलदानद्वारा जगद्रूपेणाविर्भूय लीलां करोति । स्वयमवि-
कृतमेव सत् परिणमते । तत्र दृष्टान्ताः— कामधेनुकल्पवृक्षाचिन्तामणि-
प्रभृतयः । तथाहि । यथा कामधेनुप्रभृतयो वरयितृकामनानुसारं स्वय-
मविकृताः सन्तस्तत्तद्रूपेण विपरिणमन्ते तद्वत् ब्रह्मापि तत्तान् पदार्थान्
निर्माय स्वयं रमते । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् (ब. सू. १।४।२३)
इति सूत्रेण ब्रह्मैव जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं च । अश्रुतं श्रुतं
भवति । इति प्रतिज्ञामृत्पिण्डदृष्टान्ताभ्यां च ब्रह्मण एव कर्तृत्वं सिध्यति ।
ननु ब्रह्मणः कर्तृत्वाङ्गीकारे तस्य सगुणता स्यादतो विवर्तवादमालम्ब्य
निर्वाहः सर्वश्रुतीनाम् । ततश्च ब्रह्मणि वास्तवं कर्तृत्वं नास्तीति चेन्न

विवर्तवादिमतेऽपि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविमुक्तादिगुणानां ब्रह्मणि स्वीकारा-
त्पूर्वोक्तकल्पनानुपपत्तेश्च । अस्मिन्मते तु विबुद्धधर्मवत्त्वमनवगाह्यमा-
हात्म्ये ब्रह्मणि भूषणार्थेवेति स्वीकारात्त दोषः । ब्रह्मण एव जगदुत्प-
त्तिरित्यत्राधस्तनश्रुत्यादीनि प्रमाणम् । तथाहि—यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति
धीराः मम योनिर्महद् ब्रह्म तासां ब्रह्म महद्योनिः आत्मकृतेः परि-
णामात् (ब्र. सू. १।४।२६) योनिश्च हि गीयते (ब्र. सू. १।४।२७)
अश्मादिवच्च (ब्र. सू. २।१।२३) उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीर-
वद्धि (ब्र. सू. २।१।२४) देवादिवदपि लोके (ब्र. सू. २।१।२५)
उभयव्यपदेशान्त्वहिकुण्डलवत् (ब्र. सू. ३।२।२७) इत्यादि ।
यद्यपि व्रतैव सर्वं जगत्करोति तथापि सुष्टपदार्थागतवैषम्यकर्तृत्वात्
प्रलयादिकर्तृत्वाच्च तस्य वैषम्यनेर्धृण्ये न प्रसज्येते । अत्र त्रिधा समा-
धानमस्मिन्मते । १ सूत्रकारः कर्मसापेक्षत्वात्त दोष इति ब्रवीति ।
२ भाष्यकारास्तु स्वमाहात्म्यप्रदर्शनार्थमेव ब्रह्मणोऽत्मनः सकारात् सर्वा
सर्वविधा सृष्टिर्निर्मायि तेन न पूर्वोक्तवैषम्यदोष इति समादधुः ।
३ विद्वन्मण्डनकृतो विद्वलेशास्तु लीलार्थं सर्वसृष्टेर्निर्माणात् लीलायाश्च
विषमसृष्टिं विनानुपपत्तेर्न दोष इति समादधुः । एतेषां त्रयाणां सम-
न्वयो वक्ष्यमाणप्रकारेण संभवति । तथाहि—सूत्रकृता व्यासेन यद्यपि
‘वैषम्यनेर्धृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति’ (ब्र. सू. २।१।३४)
‘कृतपयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैषम्यादिभ्यः’ (ब्र. सू. २।३।४२)
इति सूत्रयता कर्मसापेक्षत्वमीश्वरस्य दर्शितमिव माति । तथापि तस्य तत्र
न तात्पर्यम् । किंतु ‘ स आत्मानं स्वयमकुरुत । ’ इति आत्मसृष्टि-
द्वारा समाधान एव तात्पर्यमत एवाग्रे स एव ‘ फलमत उपपत्तेः’ (ब्र.
सू. ३।२।३८) इति सूत्रयन् कर्मफलमीश्वरादेवेति बोधयन्ति नतु
कर्माधीन ईश्वर इति । किंच कर्माधीन एवेश्वरः स्याच्चेत्तदीश्वरत्वहानिः ।
तत ईश्वरः कर्म नापेक्षते । प्रत्युत कर्मैव जडत्वादीश्वरमपेक्षते । विद्व-
न्मण्डनकृतमतमप्येवंरीत्या सम्यैति । एष होव साधु कर्म कारयति
फलमत उपपत्तेः (ब्र. सू. ३।२।३८) ईश्वरः सर्वमृतानां हृद्देशोऽर्जुन

तिष्ठति । आभयन्सर्वभूतानि । 'धियो यो नः प्रचोदयात्' बुद्धिमेरककृ-
ष्णस्येति वाक्यप्रामाण्यात् विपश्चिद् विविधरसमोगचतुरो भगवान् क्री-
डार्थं जीवद्वारा विविधं कर्म कारयित्वा 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इति
वेदमर्यादारक्षार्थं विहितनिषिद्धकर्मनुगुणं तत्तज्जीविभ्यः फलं यच्छतीति
एवं त्रिधापि समाधानमेकार्थमेव । ततश्च ब्रह्मणि न वैषम्यनैर्घुण्यादि-
प्रसङ्किस्तद्व्रतमेव सर्वकर्तृत्वं चेति सिद्धम् ।

४ ब्रह्मणो जगत्त्रयाभेदः ।

आस्मिन्मते तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः (त्र. सू. २।१।१४)
इति सूत्रप्रामाण्याज्जगतो ब्रह्मणश्चाभेदः । अत्र मते शाङ्करमतवत् ज-
गतो मायामयत्वं न किंतु ब्रह्मण आधिभौतिकस्वरूपं जगत् तेन ब्रह्मज-
गती अभिन्ने । अत्रेदं ध्येयम् । ब्रह्माधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकमेवेन
त्रिविधम् । तत्र ब्रह्मण आधिदैविकं स्वरूपं परब्रह्म । तस्या-
ध्यात्मिकं स्वरूपमक्षरब्रह्म । एवं तस्याधिभौतिकं स्वरूपं जगत् । एतत्
त्रिविधमपि रूपमभिन्नम् । अनेन प्रकारेण ब्रह्मजगतोरनन्यत्वम् । अत्र
दृष्टान्तः । संवेष्टितप्रसारितः पटः । यथा संवेष्टितः प्रसारितश्च पटः
आकारमेवेन भिन्नतया प्रतीयमानोप्यभिन्न एव । तथाविर्भावतिरो-
भावन्यायेन ब्रह्मजगतोरनन्यता । आविर्भावदशायां जगत् । तिरोभा-
वदशायां तदेव ब्रह्म । यथा च नियमनानियमनाभ्यां न प्राणभेदस्तथा-
विर्भावतिरोभावान्भ्यां न ब्रह्मजगतोर्भेदः । नन्वेवं ब्रह्मणा सह जगतोनन्य-
त्वे भोक्तृभोग्यत्वमावामावप्रसङ्ग इति चेन्न । ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तवदुपपत्तेः ।
तथाच यथोर्णनाभिः स्वयं लालाद्वारा जालं निर्माय तत्र विहृत्य
तत्पुनरात्मानि समावेशयति योगी वा बहुरूपाणि निर्माय तत्तद्रूपेण
कीद्वित्वैक एवावतिष्ठते तद्वद् ब्रह्मापि कीडार्थं भोक्तृभोग्यरूपेणात्मान-
मेव विविधरूपत्वेन विपरिणम्य तत्रैव भोक्तृत्वं भोग्यत्वं च निर्वाह्य पुन-
रेकेनैव रूपेणावतिष्ठते । नन्वेवं भोक्तृभोग्यत्वयोः संकर इति न च
वाच्यम् । कटककुण्डलवदुपपत्तेः । तथाहि-लौकिके यथा कटकमपि .

विकारः कुण्डलमपि सुवर्णविकारस्तथापि कुण्डलं कटकत्वेन न
गृह्यते नवा कटकं कुण्डलत्वेन । तद्वद् ब्रह्मत्वसाम्येऽपि मोक्षरूपं न
भोग्यतामाप्नोति न वा भोग्यरूपं मोक्षताम् । अतो न मोक्षत्वभोग्यत्वयोः
संकरः । आप्तकाममपि ब्रह्म जगद्गुणेण विपरिणम्य तदनन्यतया विविध-
लीलाः करोति । तदेतद् ब्रह्मणोनवगाह्यमाहात्म्यं विलसति । एवमस्मिन्मते
कार्यकारणयोः शुद्धमेवाद्वैतम् । तदर्थं मतान्तरवन्मायारोपाद्यालम्बनं
नाङ्गीकर्तव्यम् ।

५ अक्षरब्रह्मरूपम् ।

पूर्वं ब्रह्मण आधिदैविकादिभेदेन रूपत्रयमुक्तम् । तत्र यद् ब्रह्मण
आधिदैविकं रूपं तत्परब्रह्मेत्युक्तम् । तच्च भक्त्येकलभ्यं नतु ज्ञाना-
दिना । ब्रह्मणो यदध्यात्मिकं रूपं तदक्षरब्रह्म । तच्च ज्ञानिभिर्ज्ञानेना-
प्यम् । परब्रह्मस्वरूपः पुरुषोत्तमः पूर्णप्रकटसच्चिदानन्दः स चाक्षर-
ब्रह्मणः श्रेष्ठः । अतो ज्यायांश्च पुरुषः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तमः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः । इत्यादिवाक्य-
प्रामाण्यात् । अक्षरब्रह्म तु भतो न्यूनम् । गणितानन्दत्वेन किञ्चिदान-
न्वांशतिरोमावात् । तद्वर्तितं इयदामननात् (ब्र. सू. ३।३।३४) इति
सूत्रे प्रत्येकं शतगुणितानन्दबोधिण्या तैषानन्दस्य मीमांसा भवति
इत्यन्तया श्रुत्या । मगवान्यदा ज्ञानद्वारा ज्ञानिभ्यो मोक्षं दातुमिच्छति
तदा स आपारमागभूतं चरणस्थानीयमेतदक्षरब्रह्म अक्षरकालकर्मस्वभा-
वावाख्यानं चत्वारि रूपाणि लभ्ययति । पुरुषोत्तमस्याक्षरब्रह्मणश्च वैल-
क्षण्यमेतत् । यत्-ब्रह्मेवाविर्भूय रमेयेर्ताच्छामात्रेण यदान्तःकरणे
सत्त्वसमुत्थानं भवत्पानन्वांशश्च किञ्चित्तिरोहितो भवति तदा स
एव पुरुषोत्तमः केवलमिच्छामात्रकरणादक्षरब्रह्मरूपेण परिणमते । पुरुषो-
त्तमस्तु लीलयेच्छां करोत्यतोऽतिरोहितानन्दस्तेन स श्रेष्ठः । अन-
न्वांशतिरोभावसाम्येऽपि जीवापेक्षयाक्षरब्रह्म विलक्षणमुत्कृष्टं च यत्

इच्छायादुभविनैवानन्वांशस्य तिरोहितत्वम् । तत्र वस्तुतस्तदानन्दरूप-
मेव । अतः पुरुषावतारस्तस्माद् भवति । घनीभूता प्रथमेच्छा प्रकृतिरि-
त्यभिधीयते । अतः प्रकृतेरक्षरं विलक्षणं तस्याः पुरुषाच्च तदुत्कृष्टम् ।
कूटस्थनिर्विकाराव्यक्तशब्दैरक्षरब्रह्मण एव ग्रहणम् । एतच्चाक्षरब्रह्म
पुरुषोत्तमस्य चरणस्थानीयम् । आनन्दमयानिरूपणप्रस्तावे 'ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठा' इत्याद्युक्तम् । तत्पामाण्यादक्षरब्रह्म पुरुषोत्तमस्याधारभूतं
पुच्छम् । यद्यपि पुरुषोत्तमोनेकमावापन्नस्तथापि ज्ञानमार्गेऽक्षरब्रह्मस्व-
रूपेणैव सेव्यः । तत एव मोक्षप्राप्तिः ॥

जीवः ।

६ जीवस्य स्वरूपं तस्य नित्यत्वं च ।

'एकोहं बहु स्यां प्रजायेय' इतीच्छावशाद्ब्रह्म क्रीडार्थं स्वकीयं
पूर्णानन्दं तिरोभावित्वा जीवस्वरूपं गृह्णाति तत्राविद्यासंबन्धोत्पीया-
नपि नास्ति । एवं च बहुभवनेच्छया ब्रह्मणः सकृशादेव सूक्ष्माः परि-
च्छिन्नाश्चित्प्रधाना असंख्याता अंशा उच्चनीचत्वमावनावशादुच्चनीच-
रूपेणान्येर्विस्फुलिङ्गा इव निरगच्छन् । ततश्चेदं सिद्धम् । स्वरूपभोग-
जीवभोगान् साधयितुं ब्रह्मेच्छा यदाभूत्तदा तत्कृपयानन्दांश ऐश्वर्या-
दिधर्माश्च तिरोभूताः । ततश्च जीवेष्वैश्वर्यतिरोभावेन दीनत्वं पराधी-
नत्वं धीर्यतिरोभावेन सर्वदुःखसहन यशस्तिरोभावेन सर्वहीनत्व श्रीति-
रोभावेन जन्मादिसर्वाण्यद्विषयत्वं ज्ञानतिरोभावेन देहादिष्वहंबुद्धिः
परस्मारिपुरुषवद्विपरीतज्ञानं च वैराग्यतिरोभावेन विषयासक्तिश्च ।
जीवः प्राकृतेन्द्रियैरग्राह्यः । किंतु योगेन भगवद्दर्शनसंपादायिज्या दृष्ट्या,
नदृष्ट्या चेति त्रिधा ग्रहीतुं शक्यते । सच जीवो नित्यः । उत्पत्त्य-
भावात् । यत्र नामरूपसंबन्धस्तत्रैवोत्पत्तिरुच्यते । जीवस्य तु नामरूप-
संबन्धो नास्ति विस्फुलिङ्गवत् तस्योच्चरणकथनात् । उच्चरणं तु
मोत्पत्तिः । अयमात्माजरोमरोमृतः । न जायते म्रियते वा कदाचित् ।

इति श्रुतिभिर्जाविस्य नित्यत्वम् । तस्य जननमरणादिकं सर्वं लाक्षणिकम् ।

७ जीवस्य ज्ञातृत्वम् ।

ज्ञोत एव (ब्र. सू. २।३।१८) इति सूत्रप्रामाण्याज्जीवो ज्ञाता धर्मी ज्ञानं तद्धर्मः । तेन तेजोमयज्योतिःस्वरूपो जीवो विज्ञानमयत्वेन प्रकाशते । ज्ञानरूपधर्मस्य ज्ञातृरूपधर्मिणश्च सूर्यप्रकाशायीरिवामेव ।

८ जीवस्य परिमाणम् ।

० ब्रह्मसूत्रेषु जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिरूपनात्सोणुरूपो नतु शाङ्करमतवद्विमुः । 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः' । इति श्रुत्या तदणुत्वं स्पष्टतया प्रतीयते । स एवाणुर्जीवः आनन्दांशपाकटवे पुनर्विमुर्भवतीत्यन्यदेतत् । ननु जीवस्याणुत्वस्वीकारे तस्यैकदेशस्थितत्वेन सर्वशरीरे चैतन्यव्याप्त्यभावप्रसङ्ग इति चेन्न तप्ततैलस्थितचन्दनस्य तापनिवारकत्ववदुपपत्तेः । मण्डरेकदेशस्थितस्य प्रभेव चम्पकागतसुगन्धस्याधिकदेशव्याप्तिरिव वा सर्वशरीरे चैतन्यव्याप्तिसम्भवाद्वा । यत्र श्रुत्यादिषु जीवस्य व्यापकत्वेन कथनं तत्र भगवद्विशानन्दानन्दांशप्रादुर्भावयुक्तो जीवो ग्राह्यः । एवं चानन्दांशतिरोभाविदशायां जीवोणुस्तदाविर्भावदशायां तु व्यापकः । यथा यशोदाङ्कस्थितोपि भगवान् बालकृष्णो जगदाधारभूतः । तथैवाराग्रमानोपि जीवो व्यापकः ।

९ जीवस्यांशत्वम् ।

अत्र मते 'ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः ।' अंशो नानान्यपदेशात् (ब्र. सू. २।३।४३) इति स्मृतिसूत्रप्रामाण्याज्जीवो ब्रह्मणोऽंशः । एवं स्वीकृते शाङ्करमतवत् आमासवादप्रतिबिम्बादिवादफल्यनस्य प्रसङ्ग एव न । नन्वेवं जीवस्यांशत्वस्वीकारे ब्रह्म सावयवं भवेत्ततश्च तन्निरवयवत्वबोधकश्रुतिव्याकोप इति चेन्न यतो ब्रह्मणः सांश-

त्वनिरंशत्वसिद्धान्ते श्रुतीनामेव प्रामाण्यम् । न लौकिकयुक्तीनाम् । अत एवोक्तम्—अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते । तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात्परमात्मनः ॥ इति । एतत्प्रामाण्याद्वैदिकयुक्तिसमाश्रये सति एवं प्रतीयते यन्निरिन्द्रियसर्वतोऽक्षिशिरोमुखब्रह्मणः सकारादग्निविस्फुलिङ्गन्यायेन जडजीवानां निर्गमनम् । तत्प्रकारश्च—स्वतन्त्रब्रह्मणो मूलेच्छया अविकृतसदंशात् जडनिर्गमनम् । अविकृतचिदंशात् जीवनिर्गमनम् । जडनिर्गमनसमये चिदानन्दांशयोर्द्वयोरपि तिरोभावः । जीवनिर्गमनसमये केवलमेकस्यैवानन्दांशस्य तिरोभावः । एवं च जडजीवात्मकमुमयमपि ब्रह्मरूपं ब्रह्माभिज्ञं च । अत एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसंभवः । एवं चानया व्यवस्थया जीवस्यांशत्वेपि ब्रह्मणो नाशित्वमवयवित्वं वा तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य भूषणत्वादित्यसकृदवादिष्य । किंच 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुती पादत्वेन जीवानां मंशत्वं स्पष्टतया बोधितम् । नन्वेवमंशभूतस्य जीवस्य दुःखमंशब्रह्मणोपि स्यादिति चेन्न यतः सूर्यप्रकाशास्पष्टादिवस्तुनो दोषेण यथा सूर्यप्रकाशो न लिप्यते तद्वदनाप्युपपत्तिः । तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते कलेश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षबन्धः स युज्यते । अनभन्नन्यो अभिचाकरीति । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा । न लिप्यते लोकादुःखेन बाह्यः ॥ इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो निर्लेपत्वबोधनाच्च ।

१० जीवस्यावस्थात्रयम् ।

अस्य जीवस्यावस्थात्रयम् । शुद्धसंसारिमुक्तभेदात् । विस्फुलिङ्गवद्व्युत्थरणोत्तरमानन्दांशातिरोधाने सति, अविद्यासंबन्धात्पूर्ववर्तितन्यामवस्थायां शुद्धजीव इति व्यवहारः । जीवे शुद्धत्वं च अविद्यासंबन्धराहित्यम् । ततोऽस्मिन् जीवरूपे भगवदंशे भगवद्देश्वर्यादिषड्गुणांशभूतानामिष्वर्यादीनां हरीच्छया तिरोभावः । 'पराभिष्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो (न. सू. ३।२।५) इति तत्त्वसूत्रात् । तदा तेषां मध्ये [अनुभाष्यव्याख्यो १]

केपुचिज्जीवेषु रमणेच्छया संकल्पितस्य बहुत्वमवनस्य सिद्धये उच्चैमा-
वेच्छाविषयीभूतं मुक्त्यधिकाररूपं सूक्ष्मसद्भासनाविशिष्टं देवत्वं संपादयति
भगवान् । तदेव जीवा मुक्तियोग्या भवन्ति । 'दैवी संपद्धिमोक्षाय'
इति भगवद्वाक्यात् । ततो ह्यविद्यासंबन्धाद्वन्धः । 'बन्धोऽस्याविद्यानादिः'
इति वाक्यात् । अनादित्वं तु कार्यान्तरापेक्षया । ततो देहेन्द्रियान्तः-
करणप्राणाध्यासाः स्वरूपविस्मृतिश्चेत्यविद्यायाः पञ्च पर्वाणि । तैर्बद्धो
दुःखितः उच्यते ननु जायते अभिमत्यात्मकत्वात् । अस्य जीवसंसार
उच्यते—इति निबन्धात् । ततः सूक्ष्मस्थूलदेहसंबन्धात् संसारिधर्मान्
जन्ममरणादीननुभवन् भगवत्कृपया सत्संगादि लब्ध्वा पञ्चपर्वात्मिकां
विद्यां प्राप्य परमानन्दलक्षणां मुक्तिं लभते । वैराग्यं सांख्ययोगी च
तपो माकिश्च केशवे । पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विरोत् ।
इति वाक्यात् । तत्र यावत् पञ्चपर्वात्मिकां विद्यां प्राप्नुयात् तावत्संसा-
रीति व्यवहारः । तदग्रे मुक्त इति शास्त्रीयो व्यवहारः । स च मुक्तजी-
वो द्विविधः । जीवन्मुक्तो मुक्तश्चेति । तत्र सनकादयो गताविद्यास्ते
जीवन्मुक्ता उच्यन्ते । येतु व्यापिवैकुण्ठेतरभगवन्नोकनिवासिनस्ते
मुक्ता इत्युच्यन्ते । अन्यच्च जीवा द्विविधाः । देवा आसुराश्च । उत्र
देवा अपि द्विविधाः । मर्यादामार्गीयाः पुष्टिमार्गीयाश्च । एतेषां द्विविधा-
नामपि मुक्तो भेदो वर्तते सच पुष्टिविचारविषये दर्शयिष्यते ॥

११ जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे ।

यतः सर्वधर्मविशिष्टं ब्रह्म कर्तृ भोक्तृ च ततस्तदंशो जीवोपि कर्ता
भोक्ता चेति सिद्धम् । कर्ता शास्त्रार्थवच्चात् (ब. सू. २।३।३३) इति
ब्रह्मसूत्रे तस्य कर्तृत्वं कण्ठरवेणोच्यते । 'विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति
श्रुतावपि तत्कर्तृत्वग्रन्थपादितम् । बुद्ध्यादिकरणेषु तु साधनत्वं न कर्तृत्वं
जडत्वात् । केवलं बुद्ध्यादिसाधनसंबन्धे जीवस्य कर्तृत्वं प्रादुर्भवति । यथा
दण्डादिसाधनसंबन्धे कुलालस्य कर्तृत्वम् । ननु जीवस्य कर्तृत्वाद्भीकारे स
केवलं हितमेव कुर्यात् लौकिकवत् । अत्र तु हिताहितोभयकरणं दृश्यते तेन

न तत्कर्तृत्वं घटत इति चेन्न । परार्थीननेत्रेन्द्रियेणैष्टानिष्टदर्शनमिव सामं-
र्थ्यतिरोभाववता जीवेन, इष्टानिष्टोभयकरणस्य दुर्वारत्वात् । नन्वेवं परा-
धीनत्वात्तस्यानिर्भक्षप्रसंग इति न च वाच्यम् । 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि
सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥'
इति भगवदुक्तरीत्या कर्मकरणे लोपाभावेन मोक्षस्य सुप्रापत्वात् । किंच
केवलं कर्तृत्वं न दुःखरूपम् । ब्रह्मरूपत्वात्तस्य । यथा तक्षा स्वयं रथं
निर्माय तमारुह्य विहरति तथैव जीवस्य भोक्तृत्वमपि । उभे अपि कर्तृत्व-
भोक्तृत्वे मुख्ये न शाङ्करमतवदौपाधिके ॥

१२ जीवब्रह्मणोरभेदः ।

ब्रह्म पूर्णप्रकटानन्दम् जीवस्तु तिरोहितानन्द इति द्वयोर्भेदः
प्रागवादि । यदा तु जीवेऽप्यानन्दांश आविर्भवति तदोभयोर्जीवब्रह्मणोः
साम्यादैक्यं सुलभमेव । एवमभेदस्वीकारे जहदजहल्लक्षणादिकं नेररी-
कर्तव्यं भवति । सर्वे वेदा ब्रह्मणोनवगाह्यमाहात्म्यमेव बोधयितुं
प्रवृत्ताः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुत्याविर्भूतानन्दांशे जीवे ब्रह्मत्वं
बोध्यते । तिरोहितानन्दावस्थायां तु तत्र ब्रह्मत्वं नास्ति । अत एव
'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' (ब्र. सू. २।१।२२) इति सूत्रे ब्रह्मणो-
पेक्षया जीव आधिक्यम् । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति
श्रुत्या तत्समाभ्यधिकराहित्यं चोक्तम् । एवं चांशाशिभावेनैव जीवब्रह्म-
णोरभेदः श्रुत्या बोध्यते । तेनैवैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं संगच्छते । मतान्-
न्तरवत् 'तत्त्वमसि' इत्येव न महावाक्यम् । कित्वस्त्रिलं प्रकरणम् ।
ततश्च विरुद्धधर्माश्रयतयांशांशिभावेनैक्यम् । आनन्दांशप्रादुर्भावे जीवो
ब्रह्मरूप एव तेनाभेदः सुलभः । तथा चोक्तम् । आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु
तत्र ब्रह्माण्डकोटयः । प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥
यथा बाल्ये विद्यमानं पुंस्त्वं यौवने प्रादुर्भवति तद्वत् जीवे विद्यमान
एवानन्दांशो भक्त्यादिभिः प्रकटो भवति । तदुक्तम् 'संपद्याविर्भावः
स्वेन शब्दात्' (ब्र. सू. ४।४।१) इति सूत्रे । एवमाविर्भावेन

व्यवस्थानङ्गीकारे आनन्दांशस्य सर्वदा विद्यमानत्वस्वीकारे च मंसा-
रावस्थाया असंभवो भवेत् । जीवास्यानन्दांश एव नेति पक्षे स्वीकृते
मोक्षस्यासंभवः । ब्रह्म सानन्दं जीवो निरानन्द इति तृतीयकन्यस्वीकारे
' ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ' इति श्रुतिविरोधः । अतोऽयमुक्तपक्ष एव स्वी-
कार्यः । सर्वश्रुतिसमन्वयात् । स चायं सच्चित्तिरोमूतानन्दात्मको जीवो
वस्तुतो ब्रह्मरूपो मोक्षदराया सच्चित्पकटानन्दो भूत्वा ब्रह्मणा सहामेदं
लभते । न केवलं जीवस्यैव ब्रह्मणानन्यत्वं वेदसंमतमपि तु सर्वस्य जीव-
जडात्मकस्य । सर्वमतसंग्रहश्लोकः । शुद्धद्वैतमार्तण्डे—केचित्त्वमसीति
वाक्याविषये तन्वंपदे लक्षणां, केचित्त्र ढसो लुकं विदधते भाष्यं तु
केचिज्जगुः । केचिच्चिद्विषयादभेदमपरे छिन्दन्त्यतत्त्वं पदम् सिद्धान्ते तु
सुवर्णवज्जगदिवं ब्रह्मैव जीवस्तथा ॥ १ ॥ अत्र प्रकाराः—केचित्
शंकराचार्यादयः सोऽयं देवदत्त इतिवज्जहदजहद्वल्लक्षणां स्वीकुर्वन्ति ।
केचित् रामानुजमाध्वशैवास्तस्य त्वं तत्संबन्धी त्वमिति विग्रहार्थं ढसो
लुकं विदधते । संबन्धश्च सेव्यसेवकभावः । केचिन्निम्बार्कादयश्चिद्विषया-
च्चित्त्वसाधर्म्यादभेदः । केचिन्माध्वैकदेशिनः ' अतत्त्वमसि ' इति पदं
छिन्दन्ति । तदर्थस्तु—तद्मह्य त्वं नासि किं तर्हि जीवोसीत्यर्थः ।
सिद्धान्ते (वाल्मभमते) सुवर्णस्यांशाः सुवर्णरूपास्तथा ब्रह्मांशां जगद्व
ब्रह्मैव तथा जीवोपि चिदंशो ब्रह्मानेन वाक्येन बोध्यत इत्यर्थः ।

जगत् ।

१३ जगत्सत्यत्वम् ।

अत्र मते सदेव गोम्येदमग्र आसीत् । यदिदं किंच तत्सत्यमि-
त्याचक्षते इत्यादिश्रुतिभिर्जगतः सत्यत्वम् । ' यत्सत् तदेवोपलभ्यते ' इति
युक्तिरपि जगत् उपलभ्यमानत्वात्सत्यत्वबोधिका । यथा घटो
मृत्तिकाप्रकारः सन् । तथैव जगदपि ब्रह्मप्रकारत्वात्सत्यम् । तत्पूर्व-
मव्याकृतमासीत् ततो व्याकृतमभवत् । ' असद्वा इदमग्र आसीत् । इति
श्रुतिरपि न जगतोसत्त्वं बोधयति तत्रत्यासीत्पदसामर्थ्यात् ।' जगद्ब्रह्म-

णोरुभयोः कार्यकारणत्वेन संबन्धः सच समवायः । संबन्धस्य द्विनिष्ठ-
 त्वान्नित्यत्वाच्च द्वयोः सत्त्वमवश्यं स्वीकर्तव्यम् । यतः कार्यं कारणेन
 समवेतमेवोत्पद्यत इति नैयायिकराद्धान्तः । अतो जगत्सत्यत्वमेवाङ्गी-
 कर्तव्यम् । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति श्रुतिस्थात्मशब्दो जगतः
 सत्यत्व एव स्वारसिकः । पटस्य विद्यमानत्वेऽपि संवेष्टनदशायां यथा
 न ग्रहणं विस्तारदशायामेव ग्रहणं तद्वत् जगतो नित्यत्वेन सत्यत्वेऽपि
 तिरोभावदशायामग्रहणम् । आविर्भावदशायामेव ग्रहणम् । एतत्
 'पटवच्च' (ब्र. सू. २।१।१९) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते । नाभाव
 उपलब्धेः (ब्र. सू. २।१।२८) इति ब्रह्मसूत्रेणोपलभ्यमानत्वाज्जगतो-
 भावो नेति ज्ञाप्यते । नन्वेवमुपलब्धिद्वारा सत्यत्वाङ्गीकारे स्वाग्रिक-
 पदार्थानामपि सत्यत्वापत्तिरिति चेन्न । स्वाग्रिकपदार्थानां स्वप्नान्ते
 विपर्ययदर्शनात् जगत्स्तथा दर्शनाभावाच्च । तदेवोक्तम् 'वैधर्म्याच्च
 न स्वप्नादिवत्' (ब्र. सू. २।२।२९) इति सूत्रयता बादरायणेन ।
 जगतोसत्यत्वे मोक्षप्रवृत्तिरपि व्याधातघटिता स्यात् । तस्या जगदन्त-
 र्गतत्वात् । ननु वासनावशादसत्यत्वेऽपि मोक्षप्रवृत्तिरिति चेन्न । जगद-
 भावे वासनानामप्यभावात् । अनादिवासनास्वीकारेण्यपरम्पराप्रसक्तेश्च ।
 एवंच जगद्विना वासनाया असंभवेन वासनां विनापि जगत्प्रतीतिश्चे-
 त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जगतः सत्यत्वम् । 'यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते' * 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्' (ब्र. सू. १।१।२)
 'जन्माद्यस्य यतः' अन्वयादितरतः 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'स ह एतावा-
 नास' 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' । इति श्रुतिसूत्रादिप्रामा-
 ण्याज्जगतः परमेश्वरादाविर्भावः । तत्कमोऽपि श्रुतौ 'तस्माद्वा एतस्मादा-
 त्मन्, अत्माकाशः संप्लूतः' इत्यादिना पृथक् पृथक् दर्शितः । आविर्भावद-
 शायामपि यथा घटरूपेण परिणममाना मृत्तिका तथैव ब्रह्मादिकृतमेव
 जगद्रूपेण परिणमते । तदुक्तम् 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।' इति श्रुत्या । अयमर्थः ।
 पूर्णादेव ब्रह्मणो जगत उद्वहनं पूर्णस्य पूर्णत्वं गृहीत्वापि तस्य पूर्णत्व

मंवरिण्यते ईदृशमनवगाह्यमाहात्म्यं ब्रह्म । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इति श्रुत्या ब्रह्मण एव जगदाविर्भावादिकं बोध्यते । अतो जगतः सत्यत्वम् । अमेदबोधकश्रुतिभिरपि जगतः सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा सत्यासत्ययोर्जगद्ब्रह्मणोरभेदाभावप्रसङ्गः । यतः सत्यासत्ययोरेभेदो युक्तिपराहतः । अत एव—'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।' इति जगतो नित्यत्वं भगवता कण्ठरवेणोक्त्वा जगदसत्यत्वादिनः 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।' इत्युक्त्वासुरत्वेन निन्दिताः । जगदुत्पत्तिरित्यम्—सच्चिदानन्देति त्रयात्मकस्य ब्रह्मणश्चिदानन्दांशयोस्तिरोभावे केवलसदंशाद्भगवदिच्छया जगत्मादुर्भावः । न प्रकृतेः परमाणुभ्यो विवर्तवादेन वा जगदुत्पत्तिः । एवं च निर्गुणमविकृतं ब्रह्मैव जगत उपदानं निमित्तं च कारणम् । किञ्च तत् जगत् भगवत् एवाधिभौतिकं स्वरूपं यतो भगवानेव सर्वमवनसमर्थया विचित्रशक्त्या जगद्रूपेण प्रतीयते । तदुक्तं श्रुतौ—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति । अस्मिन्मते जगद्रूपेण परिणामेपि ब्रह्मणि न विकारः । अत्र दृष्टान्ताः । ऊर्णनामिकामधेन्वाहिकुण्डलकल्पवृक्षचिन्तामणिमञ्चप्रभृतयः । यथा कामधेन्वादयो विकृतिं विनैव तत्तद्रूपेण परिणमन्ते तद्वद् ब्रह्मापि अविकृतमेव नामरूपात्मकजगद्रूपेण परिणमते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यनेन नामात्मके, अक्षरपदवाक्यादिराब्दसृष्टि-समावेशः । रूपात्मके आकाशादिभौतिकसृष्टेः समावेशः । आकाशादिका तेजआदिका च श्रुतौ विविधं वर्ण्यमाना सृष्टिर्भगवन्माहात्म्यातिशयं द्योतयति ।

१४ जगत्संसारयोर्भेदः ।

अत्र मते जगद् भिन्नं संसारश्च भिन्न इति स्वीक्रियते । अयं जगत्संसारयोर्भेदः कस्मिन्नपि मते न ज्ञातचरः । एतत्पृथक्त्वं श्रीबलमाचार्यैरेव श्रुतिसूत्रादिसम्बन्धेन प्रकटीकृतम् । जगत्संसारयोर्भेदो लक्षणपृथक्त्वेन ज्ञायते । तथाहि—ईश्वरेणेच्छया चिदानन्दांशतिरोभावेन सदंशात्

प्रादुर्भावितं यत्तज्जगत् । पञ्चपर्वात्मकाविद्या जीवेन कल्पितोहंताममता-
त्मकः संसारः । स्वरूपाज्ञानं देहाध्यासः इन्द्रियाध्यासः प्राणाध्यासः
अन्तःकरणाध्यास इत्येवमविद्यायाः पञ्च पर्वाणि । तत्र संसारस्या-
विद्याकल्पितत्वाज्ज्ञानेन नाशः । जगत्स्तु ब्रह्मरूपत्वात् नाशः ।
न द्वैतमविद्याजन्यम् । किंत्वहं भिन्नोस्मादिदं वास्माद्भिन्नमिति द्वैतज्ञान-
मविद्याजन्यमतस्तदेव ज्ञानेन नश्यति । अनेनाविद्याजन्येन द्वैतज्ञानेन
जीव एव बाध्यते न ब्रह्म । तदुक्तम्—अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति
जन्तवः । इत्यादौ । यद्यपि जीवोत्पत्तावविद्याया न कारणत्वं तथाप्यान-
न्दांशतिरोभावे सोविद्या बाध्यते । ततः स संसारीत्यभिधीयते । वस्तुतः
संसारित्वाभावेऽप्यविद्याध्यासात्तस्य संसारित्वाभिमानः संपद्यते । अस-
द्रूपोयमभिमान एवाहंताममतात्मकः संसारोविद्याकार्यत्वाज्ज्ञानेन नश्य-
ति । किञ्च कारणभेदादपि जगत्संसारयोर्भेदः । तथाहि । जगत् उपा-
दानकारणं ब्रह्म । निमित्तकारणं ब्रह्मशक्तिः । अथवा शक्तिशक्ति-
मतोरभेदादुभयविधमपि कारणं ब्रह्मैव । संसारस्य तु कल्पितत्वात् उपादान-
कारणं नास्ति । निमित्तकारणमविद्या । संसारनारो जगतो न कापि
क्षतिः । न वा विपरिवृत्तिः । ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं संसारोवतिष्ठते । मुक्तौ
तल्लयः । जगत्स्तु लयः परमात्मेच्छानुसारं तिरोधानदशायाम् । पूर्वोक्त-
पञ्चपर्वात्मकाविद्याया वैराग्यसांख्ययोगतपः—भेमाख्यपञ्चपर्वात्मकाविद्याया
निवृत्तौ तज्जन्यसंसारनिवृत्तिः । संसारनिवृत्तौ जीवन्मुक्तिः तस्या
संसारजन्यानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासानामेव निवृत्तिः । देहाद-
यस्तु न नश्यन्ति । यतस्ते जगदन्तःपातिनः । संसार एव सुखदुःखा-
त्मको न जगत् । अत एव जीवन्मुक्तौ जगतः सत्यत्वेऽपि न सुखदुःखा-
नुभवः । एवं द्वैतं निन्द्यते यत्र तासां जगत्सत्यत्वं बोध्यते यत्र तासां च
श्रुतीनां संगतिर्मवति । नाणुमात्रापि लक्षणाश्रयणीया भवति । निन्दा-
बोधिभ्यः श्रुतयः संसारनिन्दकाः ।

✓ १५ अविकृतपरिणामवादः ।

कनकमृत्साकामधेनुकल्पवृक्षोर्णनाभिचिन्तामण्यादय इव स्वयम-

विकृतं सन्निर्गुणं सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव विपरिणमते जगद्रूपेणेति सिद्धान्तो-
स्मिन्मते भूतान्तरवदारम्भविवर्तादयो वादास्तु नाङ्गीक्रियन्ते । तथा सति
परमाण्वादीनां जगदुपादानानां जडत्वाज्जडवादप्रसंगः । यथा सुवर्णं
कटकचक्रादिविपरिणामदशायां सुवर्णत्वाच्च हीयते न विकारं लभते
च तद्वद् ब्रह्म जगद्रूपेण विपरिणामेऽप्यविकृतम् । अयमविकृतपरिणामवादः
श्रुतिमगवद्गीतावादरायणसूत्रश्रीमद्भागवतेतिप्रस्थानचतुष्टये तत्र तत्रोप-
लभ्यते । एकमेवाद्विकृतं कारणं नानाकार्यरूपं भवति । तच्च 'नानामूतं
कार्यं तिसृष्वपि अवस्थासु कारणरूपमेव तिष्ठतीत्यविकृतपरिणामवादस्य
परमं रहस्यम् । अयं वादः श्रुतिस्मृतिसूत्रभागवतेतिप्रस्थानचतुष्टये
गृहीत इति पूर्वमुक्तम् । तानि वचांस्यधुना प्रदर्शयन्ते ।

श्रुतौ तावत् । एकं सादिमा बहुधा वदन्ति (अनेन वाक्येन ब्रह्मण एव
माहात्म्यं बोधितं न मायायाः) विश्वकर्मा विश्वेदेवा महानसि (अनया
श्रुत्यात्र ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं सर्वदेवात्मकत्वं चोक्त्वा ब्रह्ममाहात्म्यो-
पदेशः) । यास्काचार्योपि—माहात्म्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते ।
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्तीति ब्रह्मणो माहात्म्यं ज्ञापयति ।
असद्वा इदमय आसीत्ततो वै सदज्जयत् (अनया श्रुत्याऽप्येकं जगत् व्यक्तमुभू-
दित्युक्तम्) । ब्रह्म देवानजयत् (अनया श्रुत्या ब्रह्मणः कारणत्वं बोध्यते) ।
ब्रह्म विश्वमिदं जगत् (अनया श्रुत्या जगतो ब्रह्मत्वं बोध्यते) । तमेव
मान्तमनुभाति सर्वतस्य मासा सर्वमिदं विभाति (इति वाक्यद्वयेन
सर्वप्रकाशकत्वं ब्रह्मणो बोध्यते) । अतो न सर्वथा निर्गुणत्वं ब्रह्मणः ।
सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वकर्ता सर्वमोक्ता यः स सर्वविद्,
(अनया श्रुत्या ब्रह्मणः सर्वाश्रितत्वं बोध्यते) । मायया ते सर्वे धर्मा भासन्ते
इत्यपि न । परास्य सात्त्विकविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया
चेति श्रुतेः सर्वकर्तृत्वादीनां स्वाभाविकधर्मत्वात् । अणोरणीयान् महतो
महीयान् अपाणिपादो जवनो गृहीता । परमत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥
(अनया श्रुत्या ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वं बोध्यते) । एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म एकोऽहं बहु रूपां प्रजायेय, एकाकी न रमते स द्वितीय-

मैच्छत् । स ह एतावानास) इति श्रुतिमिरेकस्मादेवाविकृत-
ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामो बोध्यते । तदैक्षत सो कामयत नाम-
रूपे व्याकरवाणि (अनया श्रुत्या ब्रह्मणो नामरूपात्मरूपपरिणामः)
तदात्मानं स्वयमकुरुत । स ह एतावानास । एतदात्म्यमिदं सर्वम् । यद्य-
मात्मा तत्त्वमसि (इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण एव कार्यरूपत्वेन विपरिणामोऽ-
भेदश्च कार्यकारणयोरिति बोध्यते) एष ह्येवानन्दयाति । एतस्यैवा-
नन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (इत्यादिश्रुत्यानन्दमयं ब्रह्मैव
सर्वकारणम्) एको देवः सर्वभूतेषु मूढः (अनया श्रुत्या ब्रह्मणः सर्वा-
न्तर्यामित्वम्) सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तज्जलान् । सन्मूलाः सोम्येमाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । कथमसतः सज्जायेत । तत्सत्यमित्या-
चक्षते । सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः (इत्यादिश्रुतिभिः सर्वजगतो
ब्रह्ममयत्वं बोध्यते) ।

श्रीमद्भगवद्गीतासु ' अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
भवन्ति मावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मि-
न्गर्भं दधाम्यहम् । अहं बीजप्रदः पिता । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा
सुदुर्लभः ' । इत्यादिवाक्यैरयमेव वादः स्पष्टतया प्रदर्श्यते ।

श्रुतिस्मृतिसंदेहनिर्णायकेषु ब्रह्मसूत्रेष्वपि-अयमेव वादो ज्ञाप्यते ।
तानि च सूत्राणि-जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् (ब्र. सू. १।१।२) ।
तज्जु समन्वयात् (ब्र. सू. १।१।३) कामाच्च नानुमानापेक्षा (ब्र. सू.
१।१।१७) आत्मकृतेः परिणामात् (ब्र. सू. १।४।२६) । योनिश्च
हि गीयते (ब्र. सू. १।४।२३) । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि (ब्र. सू.
२।१।२८) तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः (ब्र. सू. २।१।१४) ।
सर्वोपेता च तद्दर्शनात् (ब्र. सू. २।१।३०) सर्वधर्मोपपत्तेश्च (ब्र. सू.
२।१।३७) वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् (ब्र. सू. २।२।२९) माया-
मात्रं तु कात्स्न्येन (ब्र. सू. ३।२।३) प्रकृतैतावच्चं प्रतिषेधति ततो
ब्रवीति च भूयः (ब्र. सू. ३।२।२९) प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्
(ब्र. सू. ३।२।२८) इत्यादीनि ।

• • चतुर्थप्रस्थाने श्रीमद्भागवतेषु—जन्माद्यस्य यतोन्मयादितरतः ।
 (इत्यादिमङ्गलाचरणश्लोकेन जगत्कर्तुः सत्यस्य परब्रह्मणो ध्यानम्)
 त्वध्यग्र आसीत् । इत्यादिश्लोकेनादिमध्यावसानेषु जगत् भगवद्रूप-
 मित्येव बोध्यते । यथा हिरण्यं बहुधा । यथा सुवर्णं सुकृतम् । इत्यादि-
 श्लोकेषु—अस्यैवाविकृतपरिणामवादस्योपदेशः । क्रीडार्थमात्मन इदं
 त्रिजगत्कृतं ते । विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । भूतानि विष्णुर्भुवनानि
 विष्णुः । (इत्यादिश्लोकैरस्यैव वादस्य शुद्धाद्वैतमतस्य च द्योतनम्) एवं
 प्रस्थानचतुष्टयेस्य वादस्य ग्रहणम् । तथा चैतन्मतमेव प्रस्थानचतुष्टये
 परिगृहीतमिति स्पष्टं प्रतीयते ।

✓ १६ आविर्भावतिरोभाववादः ।

• अनुभवविषयत्वयोग्यता—आविर्भावः । तद्विषयत्वयोग्यता तिरो-
 भावः । इत्याविर्भावतिरोभावयोरलक्षणे विद्वन्मण्डने प्रोक्ते । इमावावि-
 र्भावतिरोभावौ ब्रह्मणः शक्ती । तथा चोक्तम्—आविर्भावतिरोभावौ शक्ती
 वै भुरवैरिणः । इति । एवंच निर्गुणमविकृतं नित्यशक्तिमद्ब्रह्माविर्भावतिरो-
 भावाभ्यामक्षरजीवजगद्रूपैः स्वेच्छावशात्क्रीडति ततो जगतो नित्यत्वम् ।
 तदुक्तं विष्णुपुराणे—तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवरास्त्रिलम् । आविर्भा-
 वतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ आविर्भावतिरोभावेत्यस्यैव प्रपञ्चो
 जन्मनारोति । जन्मशब्दगतजन्मधातोः प्रादुर्भाववाचकत्वम् । ‘जनी
 प्रादुर्भावे’ इति पाणिन्यनुशासनात् । तथा नाशशब्दगतनशधातोर्-
 दर्शनवाचकत्वेन तिरोभावपर्यायकत्वम् । ‘णश अदर्शने’ इति पाणि-
 न्यनुशासनात् । एतयोराविर्भावतिरोभावयोर्भगवच्छक्तित्वादानीत्यत्वादिकं
 न शङ्क्यम् । किं चायं वादः श्रीमन्महाभारते पाञ्चरात्रादी च समु-
 पलभ्यते ।

१७ भक्तेर्निरूपणं तन्माहात्म्यं च ।

अस्मिन्मते केवलज्ञानापेक्षया केवलभक्तेर्गरीयस्त्वम् । तथा
 ज्ञानयुक्तभक्तेः परममाहात्म्यम् । एतावतापि भक्तेरेव गरिष्ठत्वं स्वी-

क्रियते । यथैकस्यैव सच्चिदानन्दात्मकस्य निर्गुणब्रह्मणा रूपत्रयं रम-
णार्थमाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकभेदेन (आधिभौतिकं जगत् ।
आध्यात्मिकम् अक्षरब्रह्म । आधिदैविकं परब्रह्म) । एवं रमणार्थमेवा-
धिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकभेदेन मार्गत्रयम् । तथाहि—आधिभौतिक-
मार्गः कर्म । आध्यात्मिकमार्गो ज्ञानम् । आधिदैविकमार्गो भक्तिः । तत्र
प्रथमेनाधिभौतिकमार्गेण कर्मणा प्रायोधिभौतिके जगति पुनः पुनरा-
वृत्तिर्विषयानन्दप्राप्तिश्च ‘अथं शारीर आत्मा एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य
पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवति प्राणायैव’ ‘तं विद्याकर्मणी सम-
न्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च’ प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् ।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥ इत्यादिप्रामाण्यात् । द्वितीये-
नाध्यात्मिकमार्गेण ज्ञानेन ब्रह्मण आध्यात्मिकस्वरूपेक्षरब्रह्मणि जीवस्य
लयः पुनरावृत्तेरभावश्च । अनावृत्तिः शब्दात् (ब्र. सू. ४।४।१२)
इति सूत्रप्रामाण्यात् । तृतीयेन सर्वोत्तमेनाधिदैविकमार्गेण भक्तिरूपेणा-
धिदैविकस्वरूपेण परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सहभावपूर्वककृपानन्द-
प्राप्तिः । अत्र भगवदिच्छया पुनरुद्धारणं प्राप्ता अक्षरब्रह्मणि लीना
ज्ञानिजीवा अप्यागच्छन्ति । एवंच यद्यपि संसारे ज्ञानिनामनावृत्ति-
स्तथाप्यक्षरब्रह्मणोपि श्रेष्ठेन परब्रह्मणा सह कृपानन्दलाभार्थं भगव-
दिच्छयागमनं भवति । ज्ञानिनः अक्षरब्रह्मैव परमं फलं सच्चिदानन्दत्व-
देशकालापरिच्छिन्नत्वस्वयंप्रकाशत्वगुणातीतत्वादिधर्मवदस्तीति मन्यन्ते ।
भक्तास्तु—अक्षरब्रह्म परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य धामेति जानन्ति । पूर्वोक्त-
मेव ज्ञानं प्रमाणसंबद्धम्—अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ इत्युक्तेः । ज्ञानिनोक्षरब्रह्मैव
‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति रूपेण भावयन्ति । भक्तास्तु तन्मनस्कास्तदाला-
पास्तद्विचेष्टास्तदात्मकाः भूत्वा ‘आक्षिप्ताचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता
विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः’ । इति सर्वा भगवत्कृतलीलाः स्वयमेव
कुर्वन्ति । एतेषां मार्गत्रयवर्तिनां जीवानां व्युच्चरणमार्गोपि परस्परं भिन्नः ।
कर्ममार्गीयजीवा मूलेच्छतो व्युच्चरन्ति । ज्ञानमार्गीया वाणीतः ।

भक्तिमार्गीयास्तु—आधिदैविकस्वरूपस्य भगवतः शरीरात् । एतेषां
त्रयाणां क्रमशो निष्ठात्रयम् । हरिः सर्वं सम्यगेव करिष्यतीति सम्य-
ग्विवेकेन चित्तप्रसादो लम्बनीय इति कर्ममार्गीयनिष्ठा । मरणपर्यन्तं
दुःखत्रयं सोढव्यं सर्वत्राखण्डं शुद्धाद्वैतमनुभवनीयमिति ज्ञानमार्गीया
निष्ठा । ऐहिकपारलौकिकसर्वकर्मसु कर्मणा वाचा मनसापि हरिरेव शरणी-
करणीयः । तदनन्याश्रयता संपादनीया । श्रीकृष्णप्रसादो लम्बनीयश्चेति
भक्तिमार्गीयनिष्ठा । कर्ममार्गे विवेको ज्ञानमार्गे धैर्यम् । एते उभे अपि भक्ते-
रङ्गभूते तत्पारिपोषके च । भक्तिज्ञानाद्वरीयसी यतो ज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः ।
भक्त्या तु परब्रह्मणा श्रीकृष्णेन सह क्रीडारसानुभवः । मोक्षार्थं श्रवणा-
दिभक्तिस्तु मर्यादामार्गान्तर्गतैव सोपाधिकत्वात् । तत्रोत्कटस्नेहमाभावात् ।
मुक्तिदातृत्वेनैव भगवति तेषां स्नेहोतो निरुपधिषेमामावासेषां मुक्तिरेव
फलं नतु क्रीडायामन्तर्भावः । कदाचिद्भक्तिमाहात्म्यान्मुक्तीच्छानि-
वृत्तावपि तद्भक्तेः साधनमार्गीयत्वात्तत्र मुक्तिरेव फलं स्यात् । ‘अनि-
च्छतो मे गतिमर्षी प्रयुङ्क्ते । अन्ते मुक्तिरेव भवित्री’ इति वाक्यप्रामा-
ण्यात् । ज्ञानेनाक्षरब्रह्माप्त्यनन्तरं भगवादिच्छया तस्य भक्ताववतारो
भवति । स च ज्ञानिभक्तः केवलज्ञानिनः श्रेष्ठः । अत एव वक्ष्यमाणवा-
क्यानि संगच्छन्ते । ‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः ।’ ‘ब्रह्मविदाप्रोति परम् ।’ ‘ब्रह्मभूतः पस-
न्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु प्रद्वक्तिं लभते
पराम् ।’ ‘मुक्तोपसृप्यन्वपदेशात्’ (न. सू. १।१।२) मुक्तानामपि
सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥
जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमार्पिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे
भक्तिः प्रजायते ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्व-
न्त्यहेतुर्की भक्तिमित्यंमृतयुजो हरिः ॥ इति । श्रीमद्ब्रह्माचार्यैरपि तत्त्व-
दीपनिबन्धनेनैवाशयेन ‘ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मात्तास्त्यधिकः परः’ ।
इति । अयमेवार्थः ‘संपत्ताविर्भावः स्वेन शब्दात्’ (न. सू. ४।४।१)
इति ब्रह्मसूत्रेण विशदीक्रियते । एवं ज्ञानेनाक्षरब्रह्माप्त्याऽविद्याया

उपोद्घातः ।

निवृत्तौ प्राकृतधर्मराहित्ये पुरुषोत्तमप्राप्तौ योग्यता संपद्यते । ब्रह्मज्ञाना-
नन्तरमपि न सर्वेषां भगवद्भाक्तिलामः । अपि तु यमिच्छति भगवांस्ते-
नैव तत्प्राप्तिः । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः । एवं च वरणं
विना कदाचिदापि न भाक्तिप्राप्तिः 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भाक्ति-
योगम् ।' इत्युक्तेः । अन्येनापि प्रकारेण ज्ञानाद्भक्तेराधिक्यं चोत्पद्यते ।
तथाहि—अध्यासो द्विविधः जीवकृतो भगवत्कृतश्च । तत्र जीवकृताध्या-
सस्यैव ज्ञानेन निवृत्तिः । भगवत्कृताध्यासस्य तु भगवदिच्छास्यैव निवृत्तिः ।
सा च भगवदिच्छा नाम धरणेन भाक्तिमार्गे स्वीकारः । भाक्तिरपि वासु-
देवस्यैव श्रेष्ठा तस्यैव चित्ताधिष्ठानत्वात् ।

भाक्तिमार्गेण भक्ताः प्रभुसमीपं गच्छन्ति । तत्र भगवत्प्राप्त्ये-
साति प्रथमं नेत्राभ्यां मनसा च श्रीमुखसुधापानेन परमः प्रमोदो भक्त-
चित्तेष्वाविर्भवति । ततोनिर्वचनीयस्य कस्यचिद्भावस्योत्पत्तिः । ततः
सर्वैरिन्द्रियैर्भगवत्स्वरूपेण सह संमापणादिसंगमेच्छा संभवति । स च सर्वो
मनोरथो भगवता पूर्यते तदेतदुक्तम्- ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति अथ मर्त्योमृ-
तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते, इति श्रुतेः । अयं रसानुभवः श्रेष्ठो गणितानन्द-
त्वाभावात् । अक्षरब्रह्मानन्दस्तु-ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः ' इत्यादिना
गणितानन्दस्त्वान्निकृष्टः । अनयोरन्यत्तारतम्यम् । तथाहि-भक्तौ कृपानन्दो
रसपानं च फलम् । ज्ञाने दुःखाभावमात्रं फलम् । भक्तौ पूर्णानन्दानु-
भवः फलम् । ज्ञाने स्वरूपेण प्रकर्षतो लयः फलम् । भक्तौ भेदस्थित्यान-
न्दानुभवः संगच्छते । ज्ञाने भेदाभावास्थितेरानन्दानुभवो न संगच्छते ।
भक्तावारम्भत एव निरतिशयानन्दः । ज्ञाने प्रथमं कष्टम् । अन्ते
दुःखाभावो गणितानन्दावाप्तिश्च । ज्ञाने ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति वाक्यैः
केवलमक्षरब्रह्मभावना । भक्तौ ' तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदा-
त्मिकाः ' इति तत्स्वरूपेण ' आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता
विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ' इत्युक्त्वा स्वयं तल्लीलाकरणम् । ज्ञाने
कामक्रोधादयः प्रतिबन्धकाः । भक्तौ तु न ते प्रतिबन्धकाः प्रत्युत

सहायाः । 'कामं क्रोधं भयं खेहमैक्यं सौहृदमेव च । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ गोप्यः कामाद् भयात्कंसो द्वेषाच्च-
द्यादयो नृपाः । संन्यादृष्ट्यायः सेहाय्यं भक्त्या वयं विभोः ॥'
इत्युक्तेः । भक्तौ तु तथा भयसंभावना नास्ति 'आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहाधिष्यति ।' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन' इत्युक्तेः । 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ।' इति प्रतिपाद्य 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः स्वमा मृगाः । इत्यनेन भक्त्या तिर-
श्चापि भगवत्प्राप्तिकथनाज्ज्ञानतस्तस्याः श्रेष्ठत्वं सुविदितं भवति । ननु भक्तेर्द्वैतं विनाऽसंभवात् 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादिश्रुत्या द्वैतस्य निषेधान्छ्रुतिविरुद्धमिदं भक्तिरास्त्रमिति चेन्न । 'यत्र हि द्वैतमिव' इत्यादिश्रुतेर्द्वैताभावबोधकत्वाभावात् । तस्यां श्रुतौ केवलं द्वैतज्ञानं निषिध्यते । एवं च पुरुषोत्तमभक्तेर्विधिनिषेधो वा नानया श्रुत्या प्रति-
पाद्यते । पुरुषोत्तमदर्शने सति न द्वैतोत्पत्तिस्तेन नोक्तश्रुत्यवकाशः । प्रत्युत भगवद्दर्शनविधिरेव श्रुत्यन्तरे दृश्येन । तथाहि 'स वा एष एवं परयन् एवं मन्वान एवं विजानन्' 'सदा परयन्ति सूरयः' इति च । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु' इति भगवद्गीतोक्तिश्च । ब्रह्मभावानन्तरमपि परा भक्तिरनुष्ठानं शक्यते । एतदेव भगवतोऽनव-
गाह्यमाहात्म्यम् । भक्तिरेवोत्कृष्टं फलम् । साधनमपि तदेव । अत एव सूरयो भक्त्यैवात्मानं भगवते समर्प्य रसपूर्णं भवन्ति । येषु नारित भगवत्कृपा ये वा कर्म ज्ञानं श्रवणादिनवविधभक्तिं च कष्टतमां मन्वते तैरपि 'सर्वधर्मान् परित्यज्य' इति वचनाद्भगवानेव शरणीकरणीयः । तत एवोत्कृष्टफलानुभवः परमानन्दावाप्तिश्च । एवं भगवच्छरणा जीवाः कदापि न मुह्यन्ति मापेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' इति भगवद्गीतासु भगवदुक्तेः ।

१८ पुष्टिविचारो मर्यादाविचारश्च ।

श्रीमद्भगवते पठस्कन्धे 'पोषणं तदनुग्रहः' इति पुष्टिलक्षणं

कृतम् । तेन भगवदनुग्रह एव पुष्टिशब्देनाभिधीयते । न विषयात्मक-
तुष्टौ तत्तात्पर्यमिति स्पष्टं प्रतीयते । श्रीमदणुभाष्ये पुष्टिवर्णनं बहुपु-
स्थलेषूपलभ्यते । तथाहि—कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण
बोध्यते । ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्रहितानामपि स्वस्वरूप-
बलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते (अणुभा. ३।३।२९) साधनक्रमेण
मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोच-
नेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा (अ. भा. ४।२।३) साधनं विना स्वस्वरूप-
बलेनैव कार्यकरणे हि पुष्टिः (अ. भा. ४।१।१३) पुष्टिमार्गोऽनुग्रहै-
कसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणः (अ. भा. ४।४।९) मर्यादापुष्टिभेदेन
वरणं द्विधोच्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते पुष्टौ तु
नान्यापेक्षा (अ. भा. ३।४।४६) एतत्सर्ववाक्यपर्यालोचनया नायं
मार्गो विषयपोषक इति सुरिभिर्विदितमेव स्यात् । अधुना विषयिणामत्र
मार्गे न समवेश इति प्रतिपाद्यते । तथाहि—‘विषयाक्रान्तदेहानां
नावेशः सर्वथा हरेः (सं. नि. ६) संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां
हिताय वै । कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् । (नि. ल.
१२) किंच वैराग्यमप्यत्र मार्गे विधीयते । वैराग्यं सांख्ययोगौ च
तस्मै भक्तिश्च केशवे । पञ्चपर्वा तु विद्येयं (त. नि. ४८-४९) इत्या-
दिना पञ्चपर्वात्मकविद्यायां प्रथममेव परिगणनात् । तथाच नायं काम-
पोषको मार्गः श्रीहरिरायकृते कामाख्यदोषविवरणे ‘दोषेषु प्रथमः
कामः’ इत्यादिना दोषेषु कामस्य प्राथम्येन परिगणनात् । गोपीलीला-
विषये कामसंबन्धो नास्ति यतः श्रीमद्भागवते ‘संत्यज्य सर्वविषयांस्तव
पादमूलम् । ता नाविदन्नित्याद्युक्तिः । अत एव श्रीमुक्तेरिन्द्रियाणां रासपञ्च-
ध्यायीकारिकासु—क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते । तासां
कामस्य संपूर्तिर्निष्कामेहेति तास्तथा । कामेन पूरितः कामः संसारं
जनयेत् स्फुटम् । कामाभावेन पूर्णस्तु निष्कामः स्यान्न संशयः । अतो
न कापि मर्यादा भग्ना मोक्षफलापि च ॥ अत एतच्छ्रुतौ लोको निष्कामः
सर्वथा भवेत् । भगवच्चरितं सर्वं यतो निष्काममीर्यते । अतः कामस्य

‘पुष्टिस्थः साक्षाद् दृश्यमानः । मर्यादास्थपुरुषोत्तमोक्षरात्मके व्यापिवै-
कुण्ठे निवसति । पुष्टिस्थः श्रीमद्गोकुले निवसति । तानि परे तथा ह्यह
(ब्र सू. ४।२।१५) इति सूत्रेण व्यापिवैकुण्ठाद्गोकुलस्य माहात्म्याधिक्यं
वर्णितम् । मर्यादामार्गस्थपुरुषोत्तमदर्शने शुद्धाद्वैतज्ञानिनोधिकारः ।
पुष्टि मार्गस्थपुरुषोत्तमदर्शने स्वतन्त्रस्य रासिष्ठमक्तस्याधिकारः । मर्यादास्थ-
मक्तनामक्षरब्रह्मणि लयः । पुष्टिस्थमक्तस्तु न लीयते । यथा पुष्टिस्थ-
पुरुषोत्तमः स्वयं प्रादुर्भूय लीलां करोति । एवं स्वान्तस्त्वभक्ताननुगृह्य
प्रकटयित्वा स्नेहेन स्वलीलारसमनुभावयति ।

प्रसङ्गान्मूलस्वरूपं विविच्यते । तत्र ‘ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च
निर्वृतिषाचकः ॥ तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्याभिधीयते ॥ १ ॥ ॐ
सत्सत्परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूपः, सोहम् ॐ तद्गोपाल एव
परं सत्यमवाधितम्’ इति । स च परमकाष्ठापन्नः पुरुषोत्तमशब्दवाच्यः
कृष्णः सदा प्रकटालौकिकसर्वधर्मा नित्यसर्वलीलः । स हि द्विमुज-
चतुर्भुजाविरूपैर्वृहद्ब्रह्मद्वन्द्वावनग्याविवैकुण्ठादिषु तत्तद्भक्तैः सह रम-
माणः सदा विजयते । परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठो गोकुलः स्वयम् ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोकुले द्विमुजः स्वयम् ॥ १ ॥ इति ब्रह्मवैवर्तात् ।
अत एव परमानन्दः । एवं च मूलरूपस्य चत्वारि रूपाणि । तत्रैकं पुरु-
षोत्तमस्वरूपं श्रीकृष्णशब्दवाच्यम् । एकमक्षरं स्वरूपमधिकारिभेदेन
द्विविधम् । एकमन्तर्गमिस्वरूपम् । एवं चातुर्विध्यं ज्ञेयम् । सोऽपिस्ने-
हवता कृते मत्प्रसाद्यवताराः । निरुपपिस्नेहवतां कृते तु श्रीमन्नाथ-
प्राकट्यम् । अतः सर्वावतारापेक्षया मन्नाथस्यैव श्रेष्ठ्यम् । मर्यादायां
पापक्षयानन्तरं भक्ताधिकारः । पुष्टौ तु भक्ताः सदा शुद्धाः । मर्यादा-
भक्तं ज्ञानादेः सहकारित्वम् । पुष्टिभक्तौ ज्ञानादीनामनपेक्षा । पुष्टि-
भक्तेरपि शुद्धपुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादापुष्टिप्रवाहपुष्टिभेदैश्चातुर्विध्यम् । तद्वि-
वरणं प्रमेयरत्नार्णवतो ज्ञेयम् ।

यस्मिन् भगवत्कृपा स पुष्टिभक्तिमार्गाधिकारी । सा च कृपा

तन्मार्गरुच्यनुमीयते । एवं च पुष्टिमार्गिफलदित्तासमद्भूतभगवत्कृपा-
जन्यपुष्टिमार्गविषयकरुचिमानधिकारीति ज्ञेयम् । सा रुचिर्मक्तिरेव ।
शुद्धपुष्टिमक्तिफलं तु नित्यलीलान्तःप्रवेशः । पुरुषोत्तमलाभे यो मुख्य-
हेतुतयोदितः । तस्य सर्वात्ममावस्य स्वरूपमिह वर्ण्यते ॥ भगवद्विषयको
निरुपधिस्नेहो भक्तिविशेषः सर्वात्ममावः । अयमेव पुरुषोत्तमप्राप्तौ
मुख्यं कारणम् । स च मर्यादापुष्टिमेवेन द्विविधः । तत्राद्योन्वरीपसं-
बन्धी श्रीमद्भागवते नवभस्करव्य उक्तः । द्वितीयस्तु शुद्धाररसमध्यगतां
शुद्धपुष्टिमक्तिमार्गियमजसुन्दरीसंबन्धी तत्रैव दशभस्करव्ये निरूपितः ॥

इति शुद्धाद्वैतमतस्वरूपम् ।

आकरमतम् (अद्वैतमतम्)

अस्मिन्मते ब्रह्मैव सत्यमन्यत्सर्वं मिथ्या । जगदादि सर्वं शुक्लो रजत-
मिव भासते । ब्रह्म निर्गुणमत एव शब्दैरप्रतिपाद्यम् । अत एव वाङ्म-
नसयोरगोचरमिति श्रुतौ कथ्यते । सर्वज्ञत्वादयोपि ब्रह्मगुणा औपा-
धिकाः । जीवो ब्रह्मरूपोऽप्यज्ञानाद्भिन्न इव भाति । मनोबुद्ध्याद्युपा-
धिभिः सर्वोपि जनोहमिति प्रत्येति । अतएव सुषुप्तौ मनोबुद्ध्या-
दित्येनाहमाकारप्रतीत्यभावः । एव मोक्षावस्थायामप्युपाधिलयादह-
माकारप्रतीत्यभावः । एवं चाहमिति प्रतीतिरौपाधिकी । अयं प्राति-
तिको जीव एक एव न तु नाना । अन्तःकरणभेदात्सुखदुःखानुभवभेदः ।
चैतन्यं सर्वव्यापकं स एवात्मेत्यभिधीयते । अयमात्मेश्वरजीवसाक्षीति
भेदेन त्रिविधः । सर्वजगन्मूलकारणमज्ञानं तस्मिंश्चैतन्यान्तर्गते साति स
आत्मेश्वर इत्यभिधीयते । स ऐश्वर्यसत्त्वरजस्तमोभिर्विष्णुब्रह्मरांकरेति
संज्ञा लभते । आत्मा ज्ञानस्वरूपो नतु ज्ञातृस्वरूपस्तस्य ज्ञातृत्वमहं-
काराद्युपाधिभिः प्रपञ्चस्यापि ज्ञेयत्वमज्ञानादेव । त्रिविधं सत्यत्वं प्राति-
मासिकं व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र प्रातिमासिकस्य
शुक्तिरजतादेर्व्यावहारिकसत्यरजतेन बाधः । व्यावहारिकसत्यत्वं घट-
पटादीनां तत्र पारमार्थिकसत्येन ब्रह्मवर्शनेन बाध्यते । ब्रह्मणस्तु कस्या-

मिथ्यवेस्थायां न बाधः । अत एव तत्परमार्थसत् । घटपटादीनां व्यवहार-
दशायां सत्यत्वं वस्तुतस्तु ते मिथ्याभूताः । स्वाप्तिकपदार्थवत् । यथा स्वप्न-
गताः पदार्था जाग्रदशायां न सन्त्यतो मिथ्या तथा पारमार्थिकदशायाममा-
वादेते व्यवहारदशायां विद्यमाना अपि घटादयो मिथ्या । पारमार्थिका-
त्मज्ञानेन तद्वाधात् । कासुचिच्छ्रुतिषु सूष्टिराकाशादिक्रमेण कासुचिच्छ्रु-
तिषु तेजसादिक्रमेण कुत्रचित्सर्वं ब्रह्मैव नान्यदित्युक्तम् । सर्वासा-
भुतीनामव्याधितप्रामाण्यात्तत्समन्वयोवश्य कर्तव्यस्तथा चेदमेव सिध्यति
यद्ब्रह्मैव सत्यमिति पारमार्थिकदृष्टचोक्तम् । आकाशादिक्रमसृष्टिस्तु
व्यावहारिकी । अनेनापि प्रमाणेन जगतो व्यावहारिकसत्यत्वम् । न तु
परमार्थसत्यत्वम् । यदि जगत्परमार्थसत्स्यात्तर्ह्यन्यत्किमपि नास्तीति-
प्रतिपादिनी श्रुतिरनार्थिका स्यात् । एवं च सत्यानृते मिथुनीकृत्य
नैसर्गिकोऽलोकव्यवहार इति मन्तव्यमत एवाज्ञानिदृष्ट्या तत्सत्यत्वं
भासते । ज्ञानिदृष्ट्या च 'तस्य पिता अपिता भवति' इत्युक्तरीत्या
तस्य मिथ्यात्वम् । न केवलं सर्गस्य जगतो मिथ्यात्वं श्रुत्या बोध्यते-
पि तु स्वस्यापि मिथ्यात्वं श्रुतिर्निरभिमानितया ब्रूते । ननु मिथ्या-
भूतश्रुतेः सत्यज्ञानं कथमिति न च वाच्यम् । "यथा कर्मसु काम्येषु
स्त्रियं स्वप्नेनुपश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने"
इत्युपनिषदुक्तरीत्या मिथ्याभूतात्त्वग्रस्थस्त्रीदर्शनात्सत्यसमृद्धिमाप्तिरि-
वास्तव्याया अपि श्रुतेः सत्यभूतात्मदर्शनस्य संभवात् । यथा वा स्वाप्ति-
कपदार्थानामसत्यत्वेपि तज्ज्ञानस्य सत्यत्वं तथा मिथ्याभूताया अपि
श्रुतेः सत्यात्मज्ञानम् । एतस्य सर्वजगतो मूलस्वरूपमनाद्यविद्या सा च
त्रिगुणात्मिका प्रलयकालसमाप्तिवेलायामविधया जीवकृतकर्मभिश्च
"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति रीत्या परमात्मा संकल्पयति तत
आकाशादिक्रमेण सृष्ट्युद्गमः । ततश्च यच्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः शरीरा-
दीनि प्रादुर्भवन्ति । एवमुत्पन्नशरीरे प्रविष्टं चैतन्यं जीव इत्यभिधीयते
स नाणुः किंतु व्यापकः सर्वस्मिन्शरीरे सुखदुःखानुभवात् । स च

जीवो मुक्तिपर्यन्तं स्थायी जन्मान्तरीयकर्मजसुखदुःखसंबन्धात् । ननु जन्मान्तरं नाङ्गीक्रियत इति चेज्जन्मसमकाले जायमानसुखदुःखानुभवस्यानुपपत्तिः । मातृस्तनपानादावप्रवृत्त्यापत्तिश्च । तदानीं कस्यापि कर्मणोसंभवात् । जीवो विस्मृतकण्ठस्थचामीकरपुरुष इवात्माविस्मृतेरज्ञानात्सुखदुःखानुभवभाक् । अज्ञानं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरं चेत्युपाधिस्तस्य तदा प्रत्यासन्नः । अयमुपाधिर्दशमस्त्वमसीति ज्ञानेन विस्मृतात्मस्वरूपस्याज्ञानामिवात्मज्ञानेन जीवात्मपरमात्मैक्यज्ञानापरपर्यायेण नश्यति सत्यज्ञानेन विना मिथ्याभूतदर्शिनस्यानिवृत्तेः । एवमाविद्यानाशो जीवो मुक्तो भवति । तस्य ज्ञानाग्निः प्रारब्धेतराणि संचितक्रियमाणानि कर्माणि नाशयति । अस्यां दशायां प्रारब्धकर्माणि भुञ्जानः स विग्रहशरीराद्यभिमानो जीवन्मुक्त इत्यभिधीयते । प्रारब्धकर्मावसाने देहपाते स विदेहमुक्तो भवति । इयमेव परमा मुक्तिः । अस्यां जीवः परमात्मसायुज्यं नाम स्वरूपमधिगच्छति । नच मतान्तरवदल्पेनापि सेवकादिरूपेण भिन्नास्तिष्ठति । यद्यपि जीवः सदेवात्मस्वरूपस्तथापि भावरूपेणाज्ञानेनात्मानं सुखदुःखभाजं मनुते तदैव बद्ध इत्यभिधीयते तादृशज्ञानस्य निवृत्तौ स एव मुक्त उच्यते । साधनक्रमः । वेदावेहितवर्णाश्रमकर्मणा चित्तशुद्धिस्ततो ब्रह्मनिष्ठगुरुं प्रति शरणगमनं तेन तत्त्वमसीति ज्ञानोपदेशस्तच्छ्रवणमनननिदिध्यासैः सन्यासाश्रममधिवसनकर्माणि परित्यजंश्च स सुस्थिरज्ञानो मोक्षं लभते । कदाचिद्द्वामदेवादिवत्पूर्वजन्मकृतकर्मभिः शुद्धचित्तोत्र जन्मानि ज्ञानेन मुक्तो भवति । मोक्षात्तौ ज्ञानमेव साक्षात् साधनम् । कर्मोपासने तु चित्तशुद्धिचित्तैकाग्र्यचप्रापकत्वात्परंपरितसाधने । ज्ञानकर्मसमुच्चयस्तु नेष्टः । नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थभोगविरागः रामदमादिसाधनसंपद् मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा । अस्मिन्मतेनिर्वचनीयख्यातिः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दार्थापच्यनुपलब्ध्याख्यानि षट् प्रमाणानि । तत्रालौकिकार्थ आत्मनि शाब्दमेव मुख्यं प्रमाणम् । अन्यदनुमानादि

तदवष्टम्भेन प्रमाणं भवति । अत्र मते विवर्तवादः । तत्स्वरूप स्वप्रकाश-
परमानन्दाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाकारेण कल्पते ।
यथा शुक्तौ रजत रज्जौ भुजंगमश्च । ननु शुक्तिरजतादौ सारूप्य
विवर्तत्वे कारण जीवजडयोः सारूप्याभावेन सिद्धिवर्तत्व प्रपञ्चस्य
कथमिति चेन्नैतत्साधु । नहि सारूप्यानिबन्धनाः सर्वे विभ्रमा इति
व्याप्तिरस्ति । असद्रूपादपि कामादेः कान्तालिङ्गनादिष्विव स्वप्रविभ्र-
मस्योपलम्भात् । किञ्च कादाचित्के विभ्रमे सारूप्यावेष्टा नीनायविया-
निबन्धने प्रपञ्चे तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिना—‘विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणो-
परिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥’ इति । अस्य
मतस्य संग्राहकः श्लोकः ॥ “ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव
भापरः ” इति ॥

रामानुजमतम् (विशिष्टाद्वैतमतम्)

विशिष्टाद्वैतशब्दार्थः— चिदचिदिशिष्टस्य परमात्मनोद्वैतमयवा
सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्य कारणरूपस्य परमात्मनस्तथा स्थूलशरीरविशि-
ष्टस्य कार्यरूपस्य परमात्मनश्चेत्युभयोरद्वैतम् । पदार्थास्त्रिविधा आचि-
श्चिदीश्वरभेदेन । तत्र प्रकृतिकालशुद्धसत्त्वभेदेनाचित्पदार्थास्त्रिविधः ।
तत्रापि प्रकृतिस्त्रिधा सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमेतिभेदेन । सा च क्रमेणान्यका-
क्षरतम इति संज्ञिका । ईश्वरः परमात्मा स एव ब्रह्मेत्यभिधीयते । चिदचित्
(जीवजड) पदार्थात्मकमीश्वरस्य शरीरं तच्छरीरमपि स्थूलसूक्ष्मभेदेन
द्विविधं सूक्ष्मशरीरयुतः परमात्मा स्थूलस्य जगत उपादानकारणम् ।
परमात्मन्यप्राकृताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः शक्तिज्ञानानन्दादयश्च गुणाः
सन्ति । स च सर्वाश्रयो व्यापकश्च तज्ज्ञानं शरीरमापि व्यापकम् । स च
पञ्चविधः परब्रह्मविभवान्तर्गम्यविवितारभेदेन । स एव सूक्ष्मचिदचि-
त्पदार्थयुक्तो जगत उपादानं विशेषकल्पयुक्तश्च निमित्तकारणं भवति ।
तथा कालाद्यन्तर्यामितया सहकारिकारणं च भवति । अयं परमात्मा
सर्वेषां चेतनाचेतनवस्तूनां भेरकः कर्मानुकूलफलप्रदोऽप्युदासीनः सर्व-

जीवानां जडानां च निथन्ता कल्याणगुणपूर्णे हेयगुणप्रत्यनीकः सर्वा-
न्तर्याम्यचिन्त्यशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःसंपन्नो भक्तिलभ्यश्चास्ति । जीवजडौ
परमात्मनः शरीरभूते । एतादृशिष्टपरमात्मातिरिक्तं जगति किञ्चिन्नास्ति ।
यद्यपि जीवजडौ विशिष्टपरमात्मनोनातिरिक्तौ तथापि केवलपरमात्म-
नस्तौ भिन्नौ नित्यौ च चिदपरपर्यायो जीवः स चाणुर्न तु व्यापकः ।
स च चेतन ईश्वराधीनकर्तृत्वगुणः स्वप्रकाराः सुखी नित्यः प्रतिशरीरं
भिन्नश्च । स च बद्धमुक्तनित्यभेदेन त्रिविधः । ब्रह्मादिकीटान्ताः सर्वे
संसारिजीवा बद्धाः । विमुक्तसंसाराः प्राकृतसूक्ष्मशरीररहिता वैकुण्ठे
भगवत्संनिधिनिवासिन आविर्भूताद्युगुणा ये ते मुक्तजीवाः । मूलत एव
संसारसंबन्धरहिताः परमात्मेच्छानुवर्तिनोसंकुचितज्ञाना येनन्तगरु-
डादयस्ते सर्वे नित्यजीवाः । जीवात्मानोनन्ताः । जगत्प्रवाहश्चानादिः ।
नित्यजीवाः स्वेच्छया लीलाविभूतिष्ववतारं धारयन्ति । एतेषु नित्यजीवेषु
यथाधिकारं तारतम्यं वर्तते । मुक्तजीवेषु तारतम्यं नास्ति । तेषां न कोप्य-
धिकारो न वा तेषामवतारधारणम् । मुक्तौ जीवैः परमात्मसादृश्यं लभ्यते
न त्वेक्यम् । जीवो ज्ञातृस्वरूप आनन्दस्वरूपश्च तथा कर्ता भोक्ता ।
तस्य शरीरं प्रकृतिजन्यं पाञ्चभौतिकं स च स्वयं परमात्मनः शरीरभूतो
जीवात्मा लिङ्गदेहोपाधिना संसरति । स च लिङ्गदेहः प्राकृतोनादिश्च ।
उपाधिभूतलिङ्गदेहत्यागेन जीवेन मोक्षो लभ्यते । मोक्षावस्थायामपि
जीवस्य ज्ञातृत्वं न हीयते । मोक्षार्थं जीवस्य ब्रह्मविचारो विधीयते ।
तत्र पूर्ववृत्तं कर्म ब्रह्मज्ञानेद्भूतम् । न साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यं तत्रा-
पेक्ष्यते । यत्रेश्वरनित्यजीवमुक्तजीवाश्च विविधमोगानुपभुञ्जते । यत्र च
कर्मरूपाविद्या न संभवत्यसौ देशः शुद्धसत्त्वमित्यभिधीयते । एतत्सत्त्वं
प्राकृतसत्त्वगुणतो विलक्षणम् । ज्ञानं स्वप्रकारं चेतनं व्यापकं सुख्यपर-
पर्यायं चास्ति । जीवेश्वरौ तदाधारभूतौ तयोर्धर्मो ज्ञानं तच्च स्वतः
प्रमाणं बद्धदशायां तत्कर्माच्छन्नं संकुचितं भवति मोक्षे तु तद्विकासितं
भवति । प्रकृतिपदार्थो जडो नित्यश्च । तेन परमात्मस्वरूपाच्छादितं
भवतीति कर्मवशा बद्धजीवा मन्यन्ते । इयं प्रकृतिः सत्त्वरजस्तम इति

गुणैर्याह्निका चतुर्विधानितत्वात्मिका च । तानि तन्त्रानि प्रकृतिर्महत्तत्त्व-
महंकारो मनः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि
पञ्च महाभूतानि चेति । एतेषु प्रथमतत्त्वं प्रकृत्याख्यं सर्वेषां जडानां
मूलकारणम् । एतदतिसूक्ष्मं सृष्ट्यादौ परमात्मन इच्छया प्रकृतेः परि-
णम्यमानायां यथा यथा सूक्ष्मता हीयते तथा तथावस्थान्नरं भवति ।
तत्र प्रथमावस्था तम इत्यभिधीयते । द्वितीयावस्थातरं तृतीयावस्था-
व्यक्तं च । इदं तृतीयमव्यक्तं नाम कार्योन्मुख्यवस्था । अव्यक्तानन्तरं
जायमानाः सर्वे परिणामा व्यक्ताः । तत्र प्रथमपरिणामो महत्तत्त्वम् ।
अत्र गुणत्रयसाम्यं नास्ति । निष्कल्पतमो गुणः प्रबलो भवति । महत्तत्त्वं
ब्रह्मणः शरीरम् । अस्माज्जायतेन्तःकरणवृत्तिर्बुद्धिर्नास्तीति निश्चयाख्या ।
* महत्तत्त्वात्सत्त्वगुणप्राबल्येन जायमानः सात्त्विकोऽहंकारो वैकारिक इति
कथ्यते । अस्मात्सात्त्विकाहंकारात्पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
मनश्चोत्पद्यते । एतदेव मनः स्मृत्यादीनां साधनं सर्वेन्द्रियाणां
प्रेरकं संसारवन्धकारणीभूतं च । अचिद्वस्तूनां यथा महत्तत्त्वादिरूपेण
परिणामा भवन्त्येवं जीवात्मनो ज्ञानधर्मसंज्ञोच्चविकासादयोर्वस्था
भवन्ति । तथात्मनोऽपि सृष्ट्यादिसंकल्पादयोर्वस्था भवन्ति । जडव्या-
पाराः सदा परबुद्धचलम्बनेन संभवन्ति । परमात्मनः सर्वे
व्यापाराः स्वबुद्धचलम्बनेन संभवन्ति । जीवस्य ॥ केचिदेव व्यवहारा
ईश्वरबुद्धचलम्बनेन केचित्स्वस्य परमेश्वरस्य चेत्युभयोर्बुद्धिमव-
लम्ब्य प्रवर्तन्ते । केवलमेव स्वबुद्धिमवलम्ब्य जीवेन व्यवहारः कर्तुं न
शक्यते । जडपदार्थाः सदान्पस्य शरीरं भवन्ति । आत्मत्वं तु तेषां
नास्ति । तपेश्वरः सदात्मैव शरीरत्वं तस्य नास्ति । जीवस्तु स्थूल-
देहस्यात्मा । ईश्वरस्य शरीरमित्युच्यते । अन्तर्निश्चयकत्वं चात्म-
शब्दप्रवृत्तिभिर्मित्रं तेन जीवः परमात्मेति द्वयमप्यात्मशब्देन व्यवहियते
अन्तर्यामित्वस्य परा काष्ठा परमात्मेति । ज्ञानं द्विविधं स्वरूपभूतं धर्मभूतं
च । तत्र स्वरूपभूतज्ञानं जीवाभिन्नं धर्मभूतं तु ततः पृथक् । एवं च स्वरूप-
भूतज्ञानं ज्ञानदृष्ट्या ज्ञानस्वरूपो जीवः । स एवाहमिति प्रतीत्या मासमान-

त्वाज्ञेयोपि । तथा तादृशज्ञानवत्त्वात् स एव ज्ञातृस्वरूपोपि । पञ्चीकृत-
 पञ्चमहाभूतानि महत्तत्त्वमहंकारश्चेति सप्त तत्त्वानि प्रकृतिश्चेत्यष्टभ्यः शरी-
 रोत्पात्तिः । नतस्तच्छरीरं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्च
 भूषयति । भक्तिः प्रपत्तिश्चेति मोक्षसाधने । भक्तिर्यजनम् । अनन्यभा-
 वेन परमेश्वरः शरणीकरणीय इति प्रपत्तिः । साधनक्रमश्चेत्थम्—
 कर्मज्ञानयोगौ भक्तिकारणम् । साधनभक्तिः प्रपत्त्यद्वयम् । साच प्रप-
 त्तिर्यत्र देहे तदेहपात एव मोक्षः । अत्र मते प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति
 प्रमाणत्रयम् । अन्यप्रमाणानामत्रैवान्तर्भावः । अत्र मते सत्ख्यातिः ।
 जीवन्मुक्तिर्नास्ति । अत्र मतेद्वैतवाद्यादृतो विवर्तवादः खण्ड्यते
 परिणामवादश्च स्वीक्रियते । तत्तात्पर्यमित्थम्—जगति विद्यमानानि
 सर्ववस्तूनि सत्यानि तानि मूलप्रकृतिपरिणामभूतानि च । श्रुतिगतानि
 ' असत्यं ' ' नास्ति ' इति पदानि न मिथ्यार्थबोधकानि । किन्तु
 विनाशित्वबोधकानि परिणामिपदार्थस्वरूपं तत्तदवस्थासु भिद्यतेतस्ते
 पदार्था असत्या विनाशीन इत्युच्यन्ते नतु मिथ्याभूतत्वं तेषामिति
 मन्तव्यम् । एवंच जगत्सत्यमिति राद्धान्तः ।

माध्वमतम् ।

अत्र स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वम् । तत्र स्वतन्त्रं तत्त्वं
 सर्वसद्गुणाश्रयो दोषरहितो विष्णुरेव । अयमेव ब्रह्मरन्देनाभिधीयते ।
 विष्णुभिन्नं सर्वमस्वतन्त्रम् । जीवो ब्रह्म च परस्परं भिन्ने । नाभिन्ने ।
 साधिदानन्देति त्रयं परमात्मनः शरीरम् । स परमात्मा विष्णुः सर्वजगतो
 मूलकारणम् । स एव सर्ववस्तुष्वन्तर्यामी । तस्य केवलं सुखमाकत्वम् ।
 दुःखं तु तस्य कदाचिदपि न संभवति । यथा परमात्मनो जीवो भिन्न-
 स्तथा जगदपि तस्माद् भिन्नम् । अत्र मते पञ्च मेदाः स्वीक्रियन्ते ।
 तथाहि १ जीवेश्वरभेदः २ जडेश्वरभेदः ३ जीवजडभेदः ४ जीवजी-
 वभेदः ५ जडजडभेदः । मोक्षावस्थायामपि जीवः परमेश्वराद्भिन्न एव
 तिष्ठति । गीतासु—इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधुर्धर्माभावात् । सर्वेपि नोप-

जायन्ते प्रलये न व्ययान्ति च ॥ १५१२ इत्यनेन ज्ञानेन मुक्तो मत्सा-
दृश्यं यान्तीत्युक्तेः । जले जलप्रक्षेपे उभयोः सामरस्येनैक्यं न भव-
तीति युक्त्यापि तथैव वक्तुं शक्यते । यथा तद्वलमेकमिव प्रतीयतेन-
भिज्ञैस्तथैव जीवेश्वरयोरप्यैक्यं प्रतीयतेनाभिज्ञैः । जीवो मुक्त्यवस्थायां
न परमैक्यं गच्छति वैरूप्यात् । तथाहि भगवान् पूर्णः स्वतन्त्रः । जीव-
स्त्वल्पोस्वतन्त्रः । तयोरैक्यं भवितुं नार्हति । किंतु बुद्धिसास्त्रज्यमेक-
स्थाननिवासो वा भवति । यथा ब्राह्मणं मक्त्या संपूज्य शूद्रोपि ब्राह्मणो
भवेदिति वाक्यस्य ब्राह्मणवत् शुद्ध इति लाक्षणिकोर्थः । तद्वद् ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवतीत्यस्य ब्रह्मसदृशो भवतीति लाक्षणिकोर्थो ग्राह्यः ।
ब्रह्माणि जीवाः सर्वेपि परब्रह्मणि मुक्तिगाः । प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं
महदच्युतः ॥ तस्मान्न मुक्तो न च सा न कचिद्विष्णुवैभवम् । प्राप्नुवन्ति
स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णषड्गुणः ॥ इति परमश्रुतेः । यथापियान्ति तेजांसि
महातेजसि भास्करे । पृथक् पृथक् स्थितान्याह स्वस्वैरपि सर्वशः । परे
ब्रह्मणि जीवाख्यब्रह्माण्यपि (च) यन्ति हि । मुक्तौ पृथक् स्थितान्येव तद-
न्येषामदर्शनम् । अप्ययोयं समुद्दिष्टो न स्वस्वैकता क्वचित् ॥ इति नारा-
यणीयश्रुतेः । मोक्षे जीवो न दुःखभाक् । ईश्वरवत्सु विविधसुखानि
भुङ्क्ते किंतु लक्ष्मीश्रीवत्समाप्तिस्तस्य न भवति । तथा जगन्निर्माणशक्तिश्च
नास्ति । तत्रापि स ईश्वरपराधीनो न स्वतन्त्रः । मुक्तानां तारतम्यं
वर्तते । उपासनाभेदात् मोक्षसाधनीभूतेश्वरदर्शनभेदः । एवं तत्रापि तार-
तम्यम् । अधुना मोक्षक्रम उच्यते । मोक्षावस्थायां प्रथमं जीवस्य कर्म-
क्षयः । ततस्तस्य देहादुत्क्रमः स चाणुपरिमाणो न त्रिभुः । जीवो नानारूपो
नतु तस्यैकत्वम् । जीवलक्षणं च परमश्रुतौ—अहमित्येव यो वेद्यः स जीव
इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः ॥ इति ।
स चारास्वरूपः । स जीवो विशिष्टमार्गेण गच्छति तदा परमात्मवत्सु-
खादि भुङ्क्ते । मुक्तेः साधनं ज्ञानमेव । ज्ञानकर्मसमुच्चयोत्र मते नेष्टः । कर्म
ज्ञानाद्भूम् । कर्मणा कृतेन ज्ञाने फलतारतम्यं भवति । जीवो ज्ञातृस्वरूपो

ज्ञानं तस्य गुणः । ज्ञानानन्दादयस्तस्य गुणा मुक्तेः प्रागनभिव्यक्ताः । मुक्तौ तेभिव्यग्यन्ते । मुक्त्यर्थं जीवनेश्वरमजनं कर्तव्यमेव । सर्वेश्वरो हरिः सेव्यो जीवः सेवकः । अयं भेदो मुक्तावप्यवशिष्यते । सेवा च त्रिविधा अङ्गननामकरणमजनमेदात् । अङ्गनम्—तप्तमुद्राधारणम् । नामकरणम्—पुत्रादीनां केशवादिनामकरणम् । मजनम्—काथिकदाचिकमानसिकेतिभेदेन त्रिविधम् । एवमारोपितो विष्णुः प्रसन्नो जीवाय मुक्तिं यच्छति । विष्णुप्रसादादन्यसाधनेन मुक्तिर्न लभ्यते । स च विष्णुप्रसादो विष्णुगुणोत्कर्षज्ञातरि भक्ते भवति नाभेदज्ञातरि । घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनम् । ददति च सर्वमभिप्रेतं गुणोत्कर्षवादिने ॥ इति । जगत्सत्यं न मिथ्या । अनादि च । तदुत्पत्तिः परमाणुभ्यो भवति । तेच परमाणवो नित्याः प्रलयेपि न विनश्यन्ति । तथेन्द्रियाण्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयेपि तिष्ठन्ति । विष्णोरेव जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारा जीवबन्धमोक्षाश्च भवन्ति । उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषायस्मात्स हरिरेकराट् ॥ इति स्कान्धोक्तेः । अत्र मते शब्दमेव मुख्यं प्रमाणम् । तदनुकूलतयानुमानादि । बन्धमोक्षस्वरूपं च । यथा चोरापहार्यौ च यथा पुंविपयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदेव विलक्षणौ । तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः । भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोपि-सन् । वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेन्यथा । इति च परमोपनिषदि । विष्णुः संसारिणोन्यो यस्तमविज्ञाय मूढधीः । देहेन्द्रियमाण-बुद्धिनेतृत्वं मन्यते त्मनः । अतः संसारपदवीं याति जीवेशयोः सदा । वैलक्षण्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेन्यथा । इति । एकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानं च प्राधान्यात् किञ्चित् सादृश्यात्कारणत्वाच्च न तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । एतन्मते प्रमाणग्रन्थाः—ऋगाद्या मारतं चैव पञ्चरात्र-मथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चानुयायिनस्तेषां सर्वे तेच सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः ।

ज्ञेय एतैः सदा युक्तेर्मक्तिमद्भिः सुनिष्ठितैः । इति ब्रह्माण्डपुराणे ।
अस्य मतस्य संग्राहकः श्लोकः— श्रीमन्मध्वमते हरिः परतरः
सत्यं जगत्तत्त्वतः । भेदो जीवगुणा हरेरनुचरा नीचाश्चमावं गताः ॥ मुक्ति-
र्नैजसुखानुभूतिरतुला भक्तिस्तु तत्साधनम् । ह्यक्षादि त्रितयं प्रमाणम-
खिलाग्रायैकवेद्यो हरिः ॥ इति ॥

शाङ्कररामानुजीयमाध्वमततो बालभस्य शुद्धाद्वैत-
मतस्य सालक्षण्यवैलक्षण्ये ।

१ अथ शाङ्करमतेनाद्वैतेन सह बालभस्य शुद्धाद्वैतमतस्य साल-
क्षण्यवैलक्षण्ये प्रदर्शयते ।

शाङ्करमते—अद्वैतवादः । अत्र बालभमते शुद्धाद्वैतवादः । शांकरमते
प्रमाणादीनि व्यावहारिकाणि परमार्थतः सत्यं ब्रह्मैव । अस्मिन्मते
प्रमाणादि सर्वं सत्यं केवलं ब्रह्मैव स्वेच्छावशात् प्रमाणादिरूपैर्विचित्रां
लीलां करोतीति स्वीक्रियते । शांकरमते प्रमाणानां व्यावहारिकसत्यताम-
ङ्गीकृत्य तेषां प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दार्थापत्त्यनुपलब्धीतिभेदेन षट्त्वं
स्वीक्रियते । अत्र मते शब्दमेव मुख्यं प्रमाणं तदनुकूलतयान्येषां प्रमा-
ण्यम् । किन्तु तत्संख्या नापेक्ष्यते । शब्दप्रमाणेपि—अखण्डशु-
द्धाद्वैतज्ञानपर्यन्तं स्वतः प्रमाणं वेदाः साङ्गाः श्रीमद्भगवद्गीता
मीमांसाद्वयं श्रीमद्भागवतं (व्यासस्य समाधिभाषा) चेति प्रस्थान-
चतुष्टयं प्रमाणं शाङ्करमते प्रस्थानत्रयं प्रमाणम् । शाङ्करमतेन च
शब्दप्रमाणस्यैव प्रमाणान्तरापेक्षया श्रेष्ठ्यम् । शाङ्करमते जगदन्तः-
पातित्वाद्देदानामपि न पारमार्थिकत्वमत्र तु वेदो नारायणः साक्षादिति
प्रामाण्याच्चस्य पारमार्थिकत्वम् । उभयमतेपि प्रमेयं ब्रह्म किन्तु शाङ्क-
रमते तस्य निर्गुणत्वं निराकारत्वं च । अत्र तु मते तस्य सर्वधर्मविशि-
ष्टत्वं सर्वधर्माणां च ब्रह्माभिज्ञत्वं स्वाभाविकत्वं च धर्मधर्मिणोऽविकृत-
ब्रह्मरूपा इत्यप्यत्र मते स्वीक्रियते । शाङ्करमते—आनन्दमयो न ब्रह्म
किन्तु ततः परं ब्रह्म अन्यत् । अत्र मते तु आनन्दमयमेव ब्रह्म सैव

परा काष्ठा न ततः परं किञ्चिदिति स्वीक्रियते । शाङ्करमते सगुण-
निर्गुणेति कल्पना परापरेति विद्याद्वैविध्यं चाङ्गीक्रियते । अस्मिन्मते
तु न तथा । ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयतया सर्वस्य सुसंगतत्वात् । शाङ्क-
रमते 'परमार्थतोऽकर्तृमत्वं ब्रह्मैव मायावशात्कर्तृत्वेन प्रतीयते' इति
स्वीक्रियते । अत्र तु मते ब्रह्मैव स्वतोऽभिन्नानिमित्तोपादानकारणतया
कर्तृ । शाङ्करमते जगतोऽसत्यत्वाद्ब्रह्मणानन्यत्वं न संभवति । अत्र मते
तु जगतः सत्यत्वाद्भेदसंभवः । शाङ्करमतेऽविद्यावशाद्ब्रह्मैव जीवरूपेण
भासते इत्यङ्गीकृतम् । अस्मिन्मते सच्चिद्रूपानन्दाद्ब्रह्मणोऽमेर्विस्फुलिङ्ग-
वदंशात्मकजीवोत्पत्तिः । स च जीवो नित्य इत्यङ्गीक्रियते । शाङ्क-
रमते विद्ययाऽविद्यानिवृत्तौ जीवत्वनाशः । अस्मिन्मते तदविद्याया नाशे
तत्संसारनाशो न तु जीवस्यैव नाशः । शाङ्करमते जीवश्चैतन्यज्ञानस्वरूपो न तु
ज्ञातृरूपः । अत्र मते ज्ञातृरूपो धर्मो च । शाङ्करमते जीवो विभुर्बुद्धिसंबन्धाद-
णुरूपेण भासते चेति स्वीक्रियते । अत्र तु मते—आनन्दांशतिरोभावेन
व्यापकोऽपि सौण्डर्य एव । पुनरानन्दाशपादुर्भावे व्यापकश्च । शाङ्क-
रमते जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं बुद्धिसंबन्धजं न पारमार्थिकम् ।
अत्र तु मते—ईशेच्छया जायमानं तत्सर्वं पारमार्थिकम् । शाङ्करमते
जीवः प्रतिबिम्बमूत आभासः । अत्र तु मते विरुद्धधर्माश्रयतया जीवो
ब्रह्मणोऽंशो गर्भदासश्च । शाङ्करमते ब्रह्म माययानेकजीववद्भासते । अत्र
तु मते ब्रह्मैव स्वेच्छावशादनेकजीवरूपाणि धारयित्वा विचित्रलीलाः
करोति । शाङ्करमते जहदजहलक्षणयाऽभेदसिद्धिः । अस्मिन्मतेऽशांशि-
भावेनाभेदसिद्धिः । शाङ्करमते जगत् असत्यम् । अविद्यया भासते च ।
अस्मिन्मते जगत् ब्रह्मण जायमानं तत्सर्वं पारमार्थिकम् । शाङ्करमते
द्वैतमविद्याकार्यम् । अत्र तु मते द्वैतज्ञानमविद्याकार्यम् ।
शाङ्करमते जगत्संसारयोर्भेदो नास्ति । अत्र तु मते जगद्विज्ञे संसारो
भिन्नश्च । जगत् सत् भगवत्कार्यं भगवद्रूपं च । तस्य न नाशः । संसा-
रस्त्वविद्याकार्यम् असन् ज्ञाननाशश्च । शाङ्करमते विवर्तः । अस्मि-

भूतेऽविकृतपरिणामः । शाङ्करमते—अध्यारोपापवादौ । अत्र तु—आवि-
र्भावतिरोभावौ । शाङ्करमते—अनिर्वचनीयख्यातिः । अस्मिन्मते प्रकार-
भेदेन—अख्यातिरन्यथाख्यातिश्च । शाङ्करमते कर्म उपासना ज्ञान-
मिति साधनक्रमः । मक्त्युपासनयोर्भेदो नाभिमतः । अत्र मते कर्म
उपासना ज्ञानं भक्तिरिति साधनक्रमः । भक्तिरन्योपासना चान्या ।
कर्मापासनज्ञानानि भक्तेरङ्गानि । शाङ्करमते कर्मादिसर्वसाधनानि
जगदन्तःपातित्वादपारमार्थिकानि । अत्र मते तु सर्वाणि साधनफला-
त्मकानि ब्रह्मरूपाणि । शाङ्करमतेऽविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः । अत्र मते—
आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दप्राप्तिरूपो मोक्षः । शाङ्करमते
मोक्षः कैवल्यमित्यभिधीयते । अत्र तु मते प्रवेशात्मकसायुज्यमित्य-
भिधीयते । शाङ्करमते—अविद्यामायावह्नीकारेणाद्वैतं प्रतिपाद्यते । अस्मि-
न्मते तु भगवदिच्छाभगवल्लीलाद्यालम्बनेनाद्वैतं प्रतिपाद्यते । शाङ्करमते
सर्वमलीकमिति मत्वाऽद्वैतं साध्यते । अस्मिन्मते—एकमेवाद्वितीयं
वस्तु स्वेच्छया तत्तद्रूपेण परिणमत इति मत्वाद्वैतं साध्यते शाङ्करमते
तत्तच्छ्रुतिव्यवस्थार्थं निर्गुणसमुणोपजीव्यत्वोपास्यत्वपरब्रह्मत्वादिकल्प-
नम् । अत्र तु मते वेदस्याक्षरमप्यन्यथा न कल्प्यते । सर्वविरुद्ध-
धर्माश्रयं ब्रह्मेति स्वीकारेण सर्वभृत्यर्थो व्यवस्थाप्यते च ।

१ रामानुजमततो बाल्लभमतस्य वैलक्षण्यसालक्षणे ।

रामानुजमते विशिष्टाद्वैतम् । बाल्लभमते—अविशिष्टाखण्डाद्वैतम् ।
रामानुजमते जडस्य जडेनैवाभेदश्चित्तश्चितैव । अत्र तु मते चिदानन्दा-
शपादुर्भावे जडमपि ब्रह्मैव भवति तथानन्दाशपादुर्भावे चिदपि
ब्रह्मैव । रामानुजमते प्रमाणानां त्रयम् । तत्रागमस्य मुख्यत्वम् ।
अत्र तु वेदानुकूलानि सर्वाणि प्रमाणानि । तत्संख्यानियमो नास्ति ।
रामानुजमते च ब्रह्मैव प्रमेयं किंतु रामानुजमते ब्रह्मणश्चिद-
चिद्रूपे शरीरे तयोः परिमाणं च स्वीक्रियते । रामानुजमते ब्रह्म
दिव्यधर्मवदत्रापि तथा परं त्वेतन्मतवत्तत्र विरुद्धधर्माश्रयता ब्रह्मणि
न स्वीक्रियते । समयोरपि मते ब्रह्मणः कर्तृत्वमङ्गीक्रियते । परंतु

अत्र मते अविर्कृतब्रह्मण एव परिणामः । रामानुजमते तु ब्रह्मशरीरं परिणमत इत्यङ्गीक्रियते तेन द्वैतस्वीकाराद्वैपम्यनैर्घृण्यपरिहारो दुष्करः । अत्र तु मतेऽखण्डाद्वैतस्वीकारात्स सुलभः । रामानुजमते च जीवो नित्यः कर्तृरूपश्च । जीवोणुरूप उभयोरपि मतयोस्तथापि रामानुजमते तस्य सर्वदैवाणुत्वम् । अत्र तु मते—आनन्दांशप्रादुर्भावे तस्य व्यापकत्वम् । उभयोरपि मतयोर्जीवस्य कर्तृत्वमोक्तत्वे तथा जीवस्य नानात्वमपि समानम् । परंतु अत्र मते ब्रह्मैव नानारूपाणि स्वेच्छया धारयतीति यथाधिर्भातिरोभाववादेनाङ्गीक्रियते तथा रामानुजमते नास्ति यतस्तत्र सर्वदैव जीवानां नानात्वं स्वीक्रियते । एतन्मतवज्जगत्संसारयोर्भेदो रामानुजमते नास्ति । रामानुजमते च कर्म ज्ञानं भक्तिरिति साधनक्रमः । किंतु यथैतन्मते भक्त्युपासनयोर्भेदस्तथा रामानुजमते नास्ति । रामानुजमते संख्यातिः । अत्र तु मते—अविद्वद्दशायामन्यथाख्यातिः । पूर्णज्ञानिदृष्ट्याऽख्यातिश्च ॥

३ माध्वमततो बाल्लभमतस्य सालक्ष्यवैलक्ष्ये ।

माध्वमते प्रत्यक्षानुमानशाब्देति प्रमाणत्रयम् । बाल्लभमते वेदानु-
कूलं सर्वं प्रमाणं तत्संख्या नास्ति । माध्वमते ब्रह्मणः प्रमेयत्वेऽपि जीवो जगदिति पृथक् तत्त्वद्वयम् । ब्रह्मजीवजगतां कदाप्यभेदो न । अत्र तु मते सर्वदाऽभेदः । माध्वमते ब्रह्म सर्वदा सधर्मकमेव । अत्र तु मते सधर्मकं निर्धर्मकं चेत्युभयविधम् । माध्वमते ब्रह्मणि विरुद्ध-
धर्माश्रयता नास्ति । अत्र मते तु सा वर्तते । माध्वमते ब्रह्म निमित्त-
कारणं प्रकृतिश्रोपादानकारणम् । अत्र तु ब्रह्मैवाभिन्ननिमित्तोपादान-
कारणम् । माध्वमतेऽनन्यत्व नास्ति । अत्र तु मतेऽखण्डाद्वैतम् । एत-
न्मतवद्वाच्यात्मिकभक्षरब्रह्मस्वरूपं माध्वमतेऽनभिमतम् । माध्वमते जीवः
पृथक् तत्त्वम् । अत्र तु मते जीवो ब्रह्मण एवेच्छागृहीतं रूपम् ।
उभयोरपि मतयोर्जीवस्य नित्यत्वं ज्ञातृत्वं च । माध्वमते जीवः सर्वदाणु-
रूपः । अत्र तु मतेऽणुरूपस्यापि तस्यानन्दांशप्रादुर्भावे व्यापकत्वम् ।

उमयोरावि मतयोजाविस्थ कर्तृत्वमोक्तत्वे । माध्वमते जीवस्थ नानात्वं पारमार्थिकत्वं च । अत्र तु मते तस्येच्छाविपरिणामवस्वम् । माध्वमते यद्यपि जीवस्यांशत्वं स्वीक्रियते तथापि तस्मादेवांशत्वरूपकारणान्नस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः । अत्र तु मतेऽशत्वादेवांशांशिभावेन तस्य ब्रह्मणा सहाभेदः । जगत्संसारयोर्भेदो माध्वमतेऽप्यनभिमतः । माध्वमतेऽप्ये-
तन्मतवत् कर्म ज्ञानं भक्तिरिति साधनक्रमस्तथापि भक्त्युपासनयो-
र्भेदस्त्वनभिमतो माध्वमते । माध्वमतेऽन्यथाख्यातिः । अत्र मते-
ऽविद्वद्दशायामन्यथाख्यातिः पूर्णज्ञानिदृष्ट्याख्यातिश्च । रामानु-
जमाध्वबालममते जगत्सत्यत्वं जीवांशत्वं जीवाणुत्वं जीवकर्तृ-
त्वमोक्तत्वे जीवनेकत्वं जीवित्वात्वं मोक्षदशायामपि भक्तिसंभवो
ज्ञानाद्भेदेराधिक्यं चेत्येतानंशान् किञ्चिद्भेदभिन्नानङ्गीकृत्य शाङ्कर-
मतखण्डने प्रयासो दृश्यते । एते रामानुजाचार्या मध्वाचार्या बल्लभाचार्या
वेदान्ततरं श्रीमद्भागवतं महाभारतं रामायणं नारदपाञ्चरात्रं शाण्डिल्य-
सूत्राणि नारदसूत्राणि तथैवान्यानपि वैष्णवाग्रमग्रन्थान् प्रमाणयन्ति ।
रामानुजाचार्या रामायणं मध्वाचार्याश्च महाभारतं वेदतुल्यं मन्यन्ते ।
प्रायो रामानुजानुयायिनो रामचन्द्रं मध्वानुयायिनो विष्णुं कमपि
तदवतारं च भजन्ते । श्रीवल्लभाचार्यानुयायिनस्तु श्रीमद्भागवतं चतुर्थं
प्रस्थानं मत्वा तत्प्रतिपाद्यं श्रीकृष्णं सेवन्ते तमेव पूर्णं भगवत्स्वरूपं
मन्यन्ते । एते चांशकलाः सर्वे कृष्णस्तु भगवान् स्वयंभूते श्रीमद्भा-
गवतोक्तेः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्याणां चरितं तथा तेषां तदनुयायिनां ग्रन्थाश्च ।

तैलङ्गदेशे 'कंकरवाड' नाम्नि ग्रामे दीक्षितसंज्ञकमेकं
कृष्णयजुर्वेदिनां प्रथितं कुलमासीत् । तत्र कुले सर्वेपि पुरुषाः सोम-
याजिनः समभवन् । अत्रैव कुले लक्ष्मणभट्टसंज्ञकाः प्रादुरभवन् ।
तेषु बहून्ध्वरानाहृत्य स्वपत्न्या सह कारायात्रार्थमगच्छन् । तत्पत्नी
मध्येमार्गं १५३५ . मिते विक्रमार्कसंवत्सरे वैशाखकृष्णतृतीयादश्यां

(ख्रिस्ताब्दे १४३९ तमे) सुतं प्राप्त । स एव बल्लभेत्योर्मर्त्यां जगाम (श्रीमद्वल्लभाचार्याणामधुना या जन्मकुण्डलिका समुपलभ्यते तच्छिरोमणे जन्मसंवत्सरत्वेन १५३९ मितं विक्रमार्कवर्षं लिखितं परं ज्योतिःशास्त्रानुसारं ग्रहगणनया तत् संवत्सरं न संवदति । श्रीमद्वल्लभाचार्यपौत्रगोकुलनाथवल्लभमहाराजानामनन्यसेवक-भूता मठपतिकल्याणमठ्याः कलोलसंज्ञे ग्रन्थे १५२९ मिते संवत्सरे बल्लभाचार्याणां जन्मेति निबबन्धुः । परं तत्संवत्सरसंवादिनी जन्म-कुण्डलिका नोपलभ्यते । तत उभयसंवत्सरवैशाखकृष्णैकादशीगतं जन्मलभं तथा साधनीयं यथाचार्याणां चरितं ज्योतिःशास्त्रफलानुवादि स्यात्तेन च निर्णयो जन्मकाल इति मे भाति ।) ततो लक्ष्मणमठ्या भार्यापुत्राभ्यां सह द्वादशवर्षाणि कार्यां न्यवसन् । अत्रान्तरेगाधमेषाः श्रीवल्लभदी-क्षिता निखिलान् वेदान् सर्वशास्त्राणि चाधिजगिरे । ततः स्वदेशमाग-तास्ते त्रयः । ततो लक्ष्मणदीक्षिता विवमलंचक्रुः । पुनस्तीर्थयात्रां गताः श्रीमद्वल्लभदीक्षिता बिल्वमङ्गलाचार्यैः सह समागमं लेभिरे । अत्र प्राञ्चः केचन । अथ भागवता श्रीकृष्णेन वेदव्यासेन चानुगृहीतं तबिल्वमङ्गलाचार्यमतं बल्लभदीक्षिता अनुययुः । तदा दीक्षितानां तच्चाद्वैशमल्यैकं वैदुष्यमुपलभ्य विष्णुस्वामिशिष्या बिल्वमङ्गलाचा-र्यास्तानाचार्यामिष्यया भूषयामासुः । किंच तान् स्वमतस्य प्रवर्तकत्वेन निरणपुर्तिरिति वदन्ति । तथैवच भाण्डारकरमहाभागा वृहत्सन्महोदया अन्येपि केचित् श्रीमद्वल्लभाचार्या विष्णुस्वामिमतानुयायिन इति वर्णयन्ति किंतु तन्न युक्तम् । यतः श्रीमद्वल्लभाचार्याः श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्धद्वा-त्रिंशत्तमाध्याये ३७ तमे श्लोके सुबोधिण्यां—प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ॥ इत्यत्र स्वयमेवैवं निर्दिशन्ति—उक्तानां भक्तिभेदानां सगुण-निर्गुणभेदप्रतिपादनार्थं चातुर्विध्यमाह—प्रावोचमिति । भेदः पारमार्थिक इति शास्त्रं पुरस्कृत्य त्रिविधो भक्तियोग उक्तः— ते च सांप्रतं विष्णुस्वान्यनुसा-रिणस्तत्त्ववादिनो रामानुजाश्चेति तमोरजस्तत्त्वैर्भिन्ना अस्मत्प्रतिपादितश्च

आचार्यपीठानि भूषयन्ति स्म । तद्वंराजा अधुनापि तत्तत्पौठमलंकुर्वते । महाराजसंज्ञका एते शिष्यान् अष्टाक्षरपञ्चाक्षरमन्त्रोपदेशेनानुगृह्णन्ति श्रीकृष्णसेवायामभिरताश्च । एतेषां मन्दिरेषु प्रवर्तमानं श्रीकृष्णसेवनं श्रीवै-
पुल्येन मक्तिश्रद्धाधिक्याच्चातोव रमणीयं दर्शनीयतमं च । कन्यावंशो
मृदुसंज्ञया प्रथितस्तत्रैव विद्वद्विभूषणाशुकविश्रीमद्दूलालसंज्ञका जनुर्ले-
भिरे । एतेर्वहवो ग्रन्था निबद्धाः ।

श्रीवल्लभाचार्याणां तदनुयायिनां च ग्रन्थाः ।

श्रीवल्लभाचार्यग्रन्थानामयमेकः सामान्यतः परीक्षानिकषोपलो
यद्यत्र श्रीपुरुषोत्तमकृता टीका स आचार्यग्रन्थ इति । यथानन्दज्ञान-
विरचिता यत्र व्याख्या स आचारांकराचार्यकृतो ग्रन्थो विज्ञायते ।
श्रीवल्लभाचार्यप्रणीता ग्रन्था द्विविधाः । महाग्रन्थलघुग्रन्थभेदेन । महा-
ग्रन्थाः—१ अणुभाष्यम् । २ तत्त्वदीपनिबन्धः ३ निबन्धः सप्रकाराः
४ श्रीमद्भागवतसुबोधिनी ५ श्रीमद्भागवतसूक्तटीका ६ पूर्वमीमांसामा-
ष्यम् (झुटितम्) । लघुग्रन्थाः—१ पुरुषोत्तमनामसहस्रम् । (भागवत-
संक्षिप्तवर्णनम्) २ यमुनाष्टकम् । ३ बालबोधः ४ सिद्धान्तमुक्तावली
५ पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः ६ सिद्धान्तरहस्यम् ७ नवरत्नम् ८ अन्तः-
करणप्रबोधः ९ निवेकधैर्याश्रयः १० कृष्णाश्रयः ११ चतुःश्लोकी १२
मक्तिवर्धिनी १३ जलमेदः १४ पञ्च पद्यानि १५ संन्यासनिर्णयः १६
सेवाफलम् १७ सेवाफलविवृतिः १८ परिवृद्धाष्टकम् १९ पत्रावल-
म्बनम् २० दशमस्कन्धानुक्रमणी २१ त्रिविधनामावली २२ शिक्षा-

सरं वेदादीनां सर्वेषां तात्पर्यार्थनिर्णयेनासंभावनाविपरीतभावनादौषौ
निवारितौ । तृतीयं गीताविस्ताररूपमागवतशास्त्रार्थकथनाख्यं प्रकरणम् ।
पूर्वं शिष्यधारणसौकर्यार्थं कारिकात्मना प्रारब्धोऽयं ग्रन्थोऽध्यापनसमये
'एतस्य विशेषविवरणमवश्यं भवतु' इति माधवमहादिभिः सच्चि-
द्देवैर्ज्ञानितत्वादाचार्यैस्तत्त्वप्रकाशो निर्मायि । अन्येषामाचार्यग्रन्थानां
तात्पर्यं तन्नामत एव ज्ञातुं शक्यम् ।

श्रीमद्भल्लमाचार्याणां प्रथमपुत्रश्रीगोपीनाथजीमहाराजैः साधन-
दीपकः केचन सेवाश्लोकाश्च निर्मिताः । तेषामेक एव सुतः । तदग्रे
वंशो नास्ति ।

आचार्याणां द्वितीयसुताः श्रीविठलेशा अक्षरसमकालीनास्ताम्रि-
भ्रमूताश्च । एतेषां जन्मकालः १५७२ मिते विक्रमसंवत्सरे पौषकृष्ण-
नवमी । लीलाप्रवेशश्च १६४२ विक्रमसंवत्सरे । एतेषां ग्रन्थाः १
अणुमान्यपूर्तिः २ निबन्धप्रकाशः ३ विद्वन्मण्डनम् ४ शृङ्गाररसमण्ड-
नम् ५ सुबोधिनीटिप्पणी ६ मुक्तिहंसः । सुबोधिनीटिप्पणी संशयवंश-
ष्टेद इति नाम्नाप्यभिधीयते । अतोऽन्येऽपि बहवो न्यासादेराविवरणाद-
योऽपि ग्रन्था वर्तन्ते ।

श्रीमद्विठलेशानां सप्त सुता आसन्निति प्रागुक्तमेव । तत्तत्सुत-
वंशो बहवो ग्रन्थकृतः । तन्मध्ये गोकुलनाथजी श्रीवल्लभा 'वा माला-
प्रसङ्गोद्धारकाः । जहंगीरसमानकालीना एते । तथा श्रीहरिरायजी-
महाराजाः सहस्रराः स्वल्पग्रन्थानां प्रणेतारः । फलात्मकदैन्य-
संपन्नाश्च ।

श्रीकृष्णचन्द्रमहाराजा अपि मान्यपण्डिताः श्रीपुरुषोत्तमम-
हाराजानां गुरुचरणा एते । एतैर्माधवप्रकाशिकाख्या सूत्रवृत्तिर्निबद्धा ।
सा च विद्वन्मान्या ।

श्रीमद्विठलेश्वरतृतीयसुतश्रीमद्वालकृष्णतः पुरुषाणनया चतुर्थ-
वंशश्रीपीताम्बरगोस्वामिनामात्मजाः श्रीपुरुषोत्तममहाराजाः । एतेषां

जन्म (१७२४) विक्रमसंवत्सरे समभूत् । एतेष्वप्यदीक्षितग्रन्थसमा-
लोचकाः परिनिष्ठितपण्डिताः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः । एतेषां ग्रन्थेषु परम-
श्रेष्ठो माप्यप्रकाशाभिधो निबन्धः श्रीमदणुमाप्यन्याख्यानरूपः ।
तत्र प्रत्याधिकरणं सर्वेषां माप्यकृतां मतपरामर्शः । एतादृशो ग्रन्थः
पण्डितैरदृष्टचरः । वयं त्वेतत्कथनेऽपि न साहसमङ्गीकुर्मो यद्माप्यप्र-
काशप्रणयनेन श्रीपुरुषोत्तममहाराजा जीवातुभूता एव शुद्धाद्वैतमत-
स्येति । नैदृशाः पण्डिताः शुद्धाद्वैतमतानुयायिषु अद्याप्यवतेरुः ।
एतद्विरचिता ग्रन्था नवलक्षश्लोकपरिमिताः । एतैः १ सुबोधिनीप्रकाशः ।
२ उपनिषद्दीपिकाः ३ आवरणमङ्गः ४ प्रस्थानरत्नाकरः ५ सुवर्णसूत्रम्
६ षोडशग्रन्थविवृतिः ७ प्रहस्तादिचतुर्विंशतिवादावली । इत्या-
दयो बहवो ग्रन्थाः पाण्डित्यमदविलोपिसरण्या निबद्धाः सन्ति ।
एतद्विषये सांप्रदायिकः श्लोकः । श्रीमद्वल्लभदीक्षिताद्वयहरेर्वन्द्यान्वये
सप्तमस्तत्कारुण्यसुधाभिषेकविकसत्सौभाग्यभूमोदयः । हृष्यद्गुर्मदवावि-
विद्दिमिदुष्कूटोक्तिकुम्भस्थलीसद्योमञ्जनकेलिकेसरिपतिः पीताम्बरस्या-
त्मजः ॥ १ ॥ नासीद्येन समः सप्तमस्तनिगमस्मृत्यादितत्त्वार्थविद् वक्ता
चाप्रतिभः सदःसु विदुषामद्यापि भूमौ बुधो, यः सर्वं नवलक्षपद्यकमित-
प्रौढप्रबन्धं व्यधात्स श्रीमान् पुरुषोत्तमो विजयतामाचार्यचूडा-
मणिः ॥ २ ॥ एतेषामखिलं चरितं पुरुषोत्तमदिग्भिजयतो द्रष्टव्यम् ।
ईदृक्षाः पण्डिता मतान्तरेऽपि विरला एव ।

श्रीमुरलीदासगोस्वामिनः । एतेषां ग्रन्थः—माप्यटीका । एतेषा-
मन्ये ग्रन्थाः केवलं मद्रासकॉलेजपुस्तकालये विद्यन्ते नान्यत्र । निर्भय-
राममहानां ग्रन्थः—अधिकरणसंग्रहः सुबोधिनीकारिकार्थः अशौच-
निर्णयः इति ।

• श्रीमद्विठ्ठलेश्वरपञ्चमसूनुश्रीमद्रघुनाथवंशया लेखकृदित्याख्यया
सुप्रसिद्धाः श्रीवल्लभगोस्वामिनः । एतज्जन्माष्टादशशतके । एतद्ग्रन्थाः—
१ गीतातत्त्वदीपिका २ सुबोधिनीटीका ३ गद्यटीका ४ षोडशग्रन्थ-
विवृतिः । इत्यादयो बहवः ।

श्रीविठलेश्वरद्वितीयसूनुश्रीगोविन्दवंश्याः श्रीयोगिगोपेश्वरसर्व-
विदः । इमेऽपि प्रसिद्धाः पण्डिताः । एभिः प्रकारोपरि रश्मिग्रन्थो
निरमायि स च विद्वन्मान्यः । किंचैभिः सुनोधिनीकुमुत्सुबोधिनीमक्ति-
मार्तण्डादयोऽपि ग्रन्था निर्मिताः ।

श्रीगिरिधरजीमहाराजाः कारीत्याः । एतद्ग्रन्था बहवः । तत्र
माण्यविवरणं श्रेष्ठम् ।

आचार्याणां कन्यावंशो मष्टसंज्ञयाभिधीयते । तत्रापि तत्तद्ग्रन्थानां
प्रणेतास्तौ बहवः समभवन् गोर्धराशालमहाः— एतैः कठोपनिषद्भाष्यं
विरचितम् । तत्र जयगोपालमहाना ग्रन्थाः— १ सेवाफलटीका २ मक्ति-
वर्धिनी टीका ३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ४ संगीतसूत्रभाष्यम् ।

लालूमहाना ग्रन्थाः— १ अणुभाष्यटीका २ निबन्धटीका
३ सुबोधिनीटीका, ४ षोडशग्रन्थटीकाश्च ।

प्रजनायमहानां ग्रन्थः—मरीचिकावृत्तिः । अयमपि मान्यग्रन्थः ।
लालूमहाः श्रीपुरुषोत्तममहाराजा वल्लभगोस्वामिनश्च समकालम्बाः ।
आचार्यसुतकन्येतिवराद्वयाभिलानामपि पण्डितानामेतन्मते बहवो
ग्रन्थाः सन्ति । तपाहि-इच्छाराममहाः (डाकोर) एतैः प्रस्ता
माण्यपक्षीपनाम्नी टीका निर्मिता गुणे समर्पिता च ।

महगडूलालजीपण्डितानां ग्रन्थाः— १ वेदान्तचिन्तामणिः
२ ग्रामश्चन्द्रमरुतराकिः ३ सत्सिद्धान्तमार्तण्ड इत्यादयः । श्रीवल्लभा-
चार्या विष्णुस्वाम्यनुयायि आसन्निति एतेषा महामागानामतीव
निर्वन्ध आसीत् ।

पं. ममलालशास्त्रिणः । एते विदासः M. A. इत्युपाधिभूषय-
न्तोऽपि नान्यादृशा यतः शुद्धद्वैतमते निरतिशयश्रद्धासंपन्नास्तन्मतानु-
यायिसदाचारेणाधुनातनान् सर्वानतिशेखरे । मन्ये निखिलभारतेषु न
कोऽपि पण्डितः शुद्धद्वैतमतरहस्यवेदितया श्रीममलालशास्त्रिणां सामर्थ्यं

लभेतेति निर्दिश्यापि नात्मानमतिशयोक्तिमजिनं करोमीति । एते महा-
विद्वांसः शुद्धाद्वैतमतग्रन्थान्मुद्राप्य गुर्जरादिभाषासु ताननूय न केवलं
शुद्धाद्वैतमतानुयायिन उपकुर्वन्ति अपि तु ग्रन्थरत्नविद्वद्भूतानपि ।
मयाप्युपोदात्तलेखनसमये श्रीमद्वल्लभमतप्रतिपादनीविषये सांप्रदायिकत-
त्तद्विषयेषु चैतेषां तथैतान्निबद्धशुद्धाद्वैतमद्वेषस्य चातीव सहोप्यमासा-
दितम् । एतेषां ग्रन्थः— शुद्धाद्वैतसिद्धान्तप्रदीपः (अयं शुद्धाद्वैत-
मार्तण्डस्योपोदात्तरूपेण निबद्धो गुर्जरभाषायाम् ।) अस्मिन्मते अधुना
मूलचंदतेलीवाला B. A. LL. B. एते महामागाः श्रीमदाचार्यग्रन्थान्
सटीकान् ससामग्रीकान् प्रकाशय मुद्रापयन्ति तेनापि बहूनामुपकारः
संपद्यते ।

श्रीमदणुभाष्यविमर्शः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्याणां ग्रन्था उपरि निर्दिष्टाः । तत्र सर्वोत्तमो
ग्रन्थोऽणुभाष्यमेव । एतद्भाष्यम् ' स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ' (ब्रह्म-
सू. ३।२।३४) इत्येतत्सूत्रतः प्राक् श्रीवल्लभाचार्यनिर्मितम् । तदग्रे
श्रीविठ्ठलेशानां कृतिः । प्राक्तनभाष्येपि ' आनन्दमयाधिकरणे ' द्वितीय-
धर्मेकं श्रीविठ्ठलेशानिर्मितमेव । एतस्यैव टीका चतुर्थाध्यायमाष्यम् । अत एव
प्रपञ्चितं चैतदस्माभिरानन्दमयाधिकरणे इति श्रीविठ्ठलेशानामुक्तिः
संगच्छते । एवं पितापुत्राभ्यां भाष्यं कृतमित्यत्र प्रकाशकदुक्तिः प्रमाणम् ।
तथाहि—इत् आरभ्य प्रमूणामिति प्रतिमाति इति स्थानविशेषात्प्रकाशा-
दिवत् (ब्र. सू. ३।२।३४) इति सूत्रे । ' सांप्रतं तु प्रभुचरणैः '
इत्यानन्दमयाधिकरणे ।

अत्रान्तर्गतप्रमाणमप्यस्ति । तथाहि—चतुर्थाध्यायसंमासि'श्लोके
' भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे । निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु
मयि ते सदा ॥ १ ॥ ' इत्यत्रायं भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्य-
चरणाम्बुजे निवेदित इति निर्देशेन श्रीविठ्ठलेशैर्मोक्षं निर्मायं
श्रीमदाचार्यपदबोधितश्रीवल्लभाचार्यचरणयोः समर्पितमिति प्रतीयते ।
ततश्च पूर्वोक्तमतं दृढं भवति । अत्राचार्यचरणाम्बुज इत्यनेन व्यासोच्चा-

यं चरणाम्बुजं मृक्षत इति कश्चित् । एवं च श्रीविठलेराकृतभाष्ये ' अस्मा-
भिक्तम् ' इति यदा निर्देशस्तदा स सुबोधिनीस्थो ज्ञेयः । एवं च—
अस्माभिरित्यस्यार्थोऽस्मत्पितृभिरिति । ' विद्वन्मण्डने ' इति निर्देशो भाष्ये
यत्रास्ति तत्र ' अस्माभिः मया ' इत्यादि किमपि न लिखितम् । विद्व-
न्मण्डनं श्रीविठलेराकृतमिति पूर्वं निर्दिष्टमेव ।

पितापुत्रभाष्यमतं । वैलक्षण्यम्—तृतीयाध्यायमारम्याध्यायादौ
श्लोकाः सन्ति । श्रीवल्लभाचार्यकृतभाष्ये प्रथमद्वितीयाध्यायादौ तथा
श्लोका न वर्तन्ते । श्रीविठलेराकृतभाष्ये नाणमट्टकृतकादम्बरीवत् दीर्घ-
समासबाहुल्यम् । श्रीवल्लभाचार्यकृते पूर्वस्मिन् भाष्ये तु न तथा । श्रीविठले-
राकृतभाष्ये न्यवादिष्वल्पीयांसोभिरापाः । पूर्वभाष्ये तु बहुशोभिरापाः
सन्ति । श्रीवल्लभाचार्यभाष्ये बहवः संहितानालक्षणसूत्रनिर्देशाः । श्री-
विठलेराभाष्ये त्वल्पीयांसः । प्रसिद्धतमानामीशावास्याद्युपनिषदां निर्देशाः
पूर्वस्मिन् भाष्ये । श्रीविठलेराभाष्ये तु गोपालतापिन्याद्युपनिषदां बहवो
निर्देशाः ।

अतः परं संपूर्णभाष्याविषयक्रममुच्यते । अस्मिन् भाष्ये पूर्वभाष्यकृ-
दुक्ते विषये न किमपि लिख्यते केवलमनमिमत् तदुक्तं खण्ड्यते तेनैत-
द्भाष्यलापनसमये मध्ये मध्ये च्याहारापेक्षा भवति । श्रीवल्लभाचार्याणाम-
न्यदेकं श्रीमद्भाष्यमस्ति तन्मध्यस्थोल्पीयान् भागोधुनोपलभ्यते । तस्य
श्रीमद्भाष्यस्य संक्षेपभूतमिदं भाष्यम् । अतोभ्यध्याहारापेक्षा भवति ।
ते चान्याहारा नालप्रबोधिभ्यां तच्चत्स्थले प्रदर्शिता एव । पूर्वोक्तश्रीम-
द्भाष्यमनुसृत्यैव भावप्रकाराख्या वृत्तिर्वर्तते । अन्यच्च—श्रीमद्भाष्ये शंक-
राचार्यादीनां पूर्वभाष्यकृतां समीक्षा कृतास्ति सैव श्रीपुरुषोत्तमकृतप्रकारा
उदलेखीति सांप्रदायिकाः । अणुभाष्यामिति नाम्नापि संक्षेपभूतं भाष्यमिद-
मित्यनुमीयते ।

भाष्यमिदं पाण्डित्येन शास्त्रीयकौरालेन चातिरोते ग्रन्थान्त-
राणि । तेन सर्वशास्त्रनदीष्णा एते भाष्यकारा इति निर्दिष्टम् । महा-

भाष्ये पातञ्जले श्रीविष्णुभाचार्याणां विशेषतो रुचिरिति प्रतीयते तदु-
क्तिभिः । तथाहि— तत्त्वदीपनिर्णयस्थद्वितीयप्रकरणगत १५० तम-
श्लोकव्याख्यायां 'सूपः कूपो यूप' इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेपीति पातञ्जल-
भाष्यप्रथमाध्यायतृतीयाह्निकगतोक्तिः ।

अस्मिन्भाष्ये श्रीमद्भागवताक्षरानुपूर्वीं अर्थानुरोधात् स्वरूपत एव
समाद्रियते । तथाहि— 'अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणामासकुतर्क-
शास्त्रकलिलान्तःकरणाभयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे' इति श्रीमद्भा-
गवतपञ्चस्कन्धनवमाध्यायस्थं ३६ षट्त्रिंशन्मितं गद्यं 'श्रुतेस्तु शब्दमूल-
त्वात्' (ब्र. सू. २।१।२७) इति सूत्रे भाष्ये गृह्यते ।

वेदश्रद्धा ।

अस्मिन् भाष्ये यद्यपि पुष्टिमक्तिमाहात्म्यमतीव वर्णितं तथापि
वेदविषये भाष्यकृतां निरतिशया श्रद्धा । वेदस्याक्षरमप्यन्यार्थकमर्थ-
वादार्थकं वा नाङ्गीकुर्वन्ति श्रीविष्णुभाचार्याः । यद्यप्यर्थवादपरता वेदस्य
जैमिनिनये स्वीकृता । अन्यैश्चाचार्यैस्तथा स्वीकृता तथापि सर्वत्राना-
श्वासमिया भाष्यकृता एते तथा नानुमन्वते ।

वेदवाक्यविषयकसंदेहनिराकरणार्थं श्रीमद्भागवतवाक्यान्पादरणी-
यानीत्येषां मतम् । तथा चोक्तम्— वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि
धैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ उत्तरं पूर्वसंदेह-
वारकं परिकीर्तितम् । ननु चतुर्णां कोपयोगः । एकेनैव चरितार्थत्वाच्चे-
त्याशङ्क्याह—उत्तरमिति । उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्य संदेहवारकं प्रकर्षेण
कीर्तितम् । यथा—अपाणिपादो जवनो ग्रहीतित्यत्र । किं प्राकृतपाणि-
पादरहितं ब्रह्म । आहोस्वित् सामान्यनियेधः । इति संदेहे सर्वतः पाणि-
पादान्तमित्यादिगीतावाक्यं निर्णायकम् । तथा गीतायां—नित्यः सर्वगतः
स्थाणुः । ममैवांशो जीवलोके । इत्यादिषु संदेहे 'उत्क्रान्तिगत्यागातीभिः'
इत्यादिसूत्रैर्निर्णयः । तथा 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रसंदेहे 'अन्वय-

व्यतिरेकतः ' इति भागवतेन निर्णयः ॥ ७।८ ॥ वेदा इति । शब्द एव प्रमाणम् । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमेव । तत् स्वतःसिद्धप्रमाणभावं प्रमाणम् । वेदाः सर्व एव काण्डद्वयस्थिताः । अर्धवादादिरूपा आप । स्मृतित्वेन कृष्णवाक्यानि वेदत्वेऽपि पृथगुक्तानि । व्याससूत्राणि चकाराजैमिनिसूत्राणि च । एवकारेण व्याससूत्राविरोधेनैव तदङ्गीकरणम् । हि युक्तश्रायमर्थः । उपजीव्यत्वात् । व्यासस्य समाधिभाषा-भागवतम् । तत्रापि यज्ञ लौकिकरीत्या वदति । यथा 'अथोपस्युपवृत्तायामित्यादिनापि परमतीत्या 'श्रुतं द्वैतायनमुक्तात्' इत्यादि । यावत्समाधौ स्वयमनुभूय निरूपितं सा समाधिभाषा । एतच्चतुष्टयमेकवाक्यतापन्नं प्रमाजनकमित्यर्थः । (तत्त्वदीपनिबन्धः 'प्र. १ श्लो. ७।८) एतैर्निबन्धवाक्यैः श्रीवल्लभाचार्यैरेतदपि स्पष्टीक्रियते यद् वेदाः पूर्वोत्तरकाण्डगतताः प्रमाणम् । परमेतत् सुधीभिर्विवेच्यम् । यतो यथा पूर्वकाण्डगतवेदा अप्वरादिकर्मणि प्रमाणम् । तथा आत्मनिरूपणविषये उत्तरकाण्डगतता वेदा उपनिषद्गुणाः प्रमाणमिति सर्वसंमतः पन्थाः । अन्याचार्यवत् उपक्रमोपसंहारबलान्मीमांसाभिमततया स एवादरणीयः । तथापि श्रीवल्लभाचार्यैर्मण्ये पूर्वोक्तव्यवस्थापनङ्गीकृत्य तत्र तत्रोपनिषत्प्रमाणसाहचर्येण पूर्वकाण्डगतवाक्यान्वयिप्रमाणत्वेनादृतानि । किञ्च पूर्वकाण्डगतता मन्वा गोकुलादिवर्णनपरतयापि श्रीविह्वलेशैर्लापितः । तथाहि-ता वां वास्तुनीति मन्त्रः (४।२।१५) इति सूत्रे भाष्ये गोकुलवर्णनपरतया निर्दिष्टः । तथाच तत्रत्यं भाष्यम्- 'उक्तानि वस्तूनि परे प्रकृतिकालाद्यतीति वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्रीगोकुले एव सन्तीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथा साह श्रुतिः । ऋग्वेदे पठ्यते । ता वां वास्तून्पुष्पासि गमध्यै यत्र गावो मूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति मूरि ॥ (द्वितीयाष्टद्वितीयानुवाकचतुर्विंशवर्गे षष्ठी ऋक्) ता तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गमकथोः संबन्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमध्यै प्राहुमुष्पासि कामयामहे तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिर्साधिमुद्गादयति यत्र श्रीगोकुले गावो मूरिशृङ्गा चहुःशृङ्गां रुरुप्रभृतयो मृगाश्च वसन्तीति शेषः । अयासः

शुभावहाः । तत उक्तगुणविशिष्टम् उरु गीयते इत्युक्तमायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । अत एव तदादिमन्त्रेषु कामान् वर्पतीति वृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं पदं स्थानं मगवतो वैकुण्ठं भवति । तत्रैतादृशलीलाभावेन तस्मादपि परममुत्कृष्टमत्र भूभाववभाति प्रकाशत इत्यर्थः । तथापि स्वदृग्गोचरो न भवतीति खेदेन अत्राहेत्याह श्रुतिरुरु गीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भक्तेष्वत्रैवेति तात्पर्येण वा विशेषणद्वय-मुक्तम् । यमुनापुलिनतदुपवननिकुञ्जगह्वरप्रदेशाद्विसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरि बहुरूपं तथा चैतादृशम् । यत्परमपदमवभाति तत्संबन्धीनि वास्तूनि कामयामहे इति वाक्यार्थः संपद्यते । एवमर्थः कृतः । इयमुक् वैष्णवी यूषावधाने विनियुक्ता सोमानिरेकशस्त्रे च । तत्र गोकुलवर्णनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । सायनभाष्येपि सा गोकुलार्थपरतया न व्याख्यायते । तथाहि—हे पत्नीयजमानौ वा युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गम्यै युवयोर्मनाय उरुमसि कामयामहे तदर्थं विष्णु प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह—यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृङ्गा अत्यन्तोन्नत्युपेताः बहुभिराश्रयणीया वा अयासः अयना गन्तारोतिविस्तृताः । यद्वा अयासः गन्तारोतदृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह—अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोके उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामाना ऋषितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतम् अवभाति स्वमहिम्ना स्फुरति । इति । एवं चैतात्सिद्धम्—यत्पूर्वकाण्डगतमन्त्राणां ज्ञानकाण्ड उपयोगः अन्यार्थकरणं च प्रकरणानुरोचित्वेन विचार्यम् ।

तथैव तत्तदधिकरणमतसूत्रसंख्यामादाय किञ्चित्कारणप्रदर्शन-मत्र भाष्ये प्रदर्शितम् । तथाहि—आनन्दमयाधिकरणे 'अष्टसूत्राणि किमर्थं' मिति प्रश्नस्योत्तरार्थकतया 'पण्डिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्टविधत्वादष्ट सूत्राणि' इत्युक्तम् । एतत्संख्याविषयकलक्षिकरणं शतपथब्राह्मणादिषु बहुशो दृश्यते परं सूत्रविषये तादृशकृत्स्निकारो न दृढचरो

पुक्तिसहोपि । यतः पूर्वं सूत्राण्यविभागेनासन् । सूत्रविभागो भाष्यकृतक-
ल्पितः । एतच्च तैत्तिरीयार्थैर्भिन्नविभागपूर्वकं सूत्राणि व्याख्यातानि
ततो ज्ञायते । तथाहि— जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् १।१।३
इत्यभिन्नमेव सूत्रं श्रील्लमाचार्याणां मते । अन्याचार्याणां मते तत्र सूत्र-
द्वयम् । अत एव श्रीवल्लभाचार्याणां मते त्रिसूत्री । अन्याचार्याणां मते
चतुःसूत्री । इति । ततश्च स्वयं सूत्रविभागं कृत्वा तत्संख्यया सूत्रकृताम-
यमभिप्रायः ‘ एतावत्सूत्रयुक्ताधिकरणग्रहणे ’ इति कथनं कथंकारं युक्ति-
सहं भवेत् ।

एतद्भाष्ये यद्यपि स्वमतेन सूत्राणि लापितानि तथापि माया-
वादेखण्डने श्रीवल्लभाचार्योणामतीव निर्वन्धः । तेनाकाण्डेपि तन्मतं
खण्डयन्ति । यद्यपि तत्तत्स्थलेषु शतशो मायावादिनामाक्षेपाः सन्ति
तथापि ‘ उभयथाच दोषात् ’ (व. सू. २।२।२३) इति सूत्रे बौद्धमत-
खण्डनप्रतिज्ञाकरणाद् बौद्धमतखण्डनप्रसंगेपि मायावादिमतं खण्ड्यतया
निर्दिष्टं ‘ क्षणिकवादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते ’ इत्यादिना ।

निखिलशास्त्रपारंगमानां वैयाकरणधुरीणानामपि श्रीवल्लभाचा-
र्याणां भाष्ये ‘ गुहां प्रविष्टौ ’ (१।२।११) इत्यादिसूत्रे विद्वद्विद्व-
त्तोरिति प्रयोगः किञ्चिदिव वैयाकरणानां वैरस्यमुत्पादयेत् । अयमधुना-
तनोऽपपाठ इत्यपि वक्तुमशक्यम् । यतः प्रकाराकृद्भिः श्रीपुरुषोत्तममहा-
राजैस्तस्य पाठस्य सिद्धये बहु प्रयतितम् । तद्विषये बालप्रबोधिण्यां भूपान्
विचारः । सच्च तत एवावगन्तव्यः । एतन्मते ज्ञानभक्त्योस्तारतम्यमन्याद-
शम् । ज्ञानं सर्पपवत् । मार्किः स्वर्णाचलसदृशी । तथाचोक्तम्—३-३-३७
सूत्रे २ भाष्ये—सर्पपस्वर्णाचलयोरिव ज्ञानभक्त्योस्तारतम्यं कथं वर्णनी-
यमिति भाव इति ।

; शास्त्रान्तरविषये श्रीवल्लभाचार्याणां मतम्— पुराणन्यायमीमां-
सेत्यत्रवाक्ये न्यायशब्देन नीतिशास्त्रं ग्राह्यं नतु अक्षपादविरचितम् । तथा-
चोक्तं तत्त्वदीपि २-८३ इत्यत्र । न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्कोमीमांसया

युतः । मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया । देवांसैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ व्याख्यातं च स्वयम् । पुराणन्यायेत्यत्र सांप्रतमक्षपादविरचितं धर्मोपयोगि भाविष्यतीत्याशङ्क्य समा-
नशब्दत्वमेव तत्रेत्याह— न्यायस्त्विति । पुराणन्यायेत्यत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते । नतु लोके प्रसिद्धम् । यस्तर्केणानुसंधत्त इत्यत्र तर्कशब्दो वेदानुकूलतर्कवाचकमीमांसापरः । अन्यानि काणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव । अतस्तन्नादरणीयमित्यर्थः । कणादाद्यादृतः प्रागभावो नाभिमन्यते तथाच सप्रकाशतत्त्वदीपे २-११६ इत्यत्र अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैराधिको गणः । व्याख्यातं च प्रागभावः कारणावस्थातो नातिरिच्यते तस्य भिन्नकारणकल्पनायां मानामावात् । आग्निमजननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथात्यन्ताभाव एव स्यात् । काव्यविषये श्रीवल्लभाचार्याणां मतम् । काव्यादीनामसत्त्वान्नोपयोगः कथंचन ॥ (तत्त्वदीप २-८०) अन्याचार्यवदेव श्रीवल्लभाचार्याणामपि मते मन्वादिस्मृतीनां प्रामाण्यं वेदाविरोधेनैव ।

संन्यासविषये श्रीवल्लभाचार्याणां मतम् । तत्कृतसंन्यासनिर्णये । कलिदोषात्कर्ममार्गे ज्ञानमार्गे च संन्यासो न कर्तव्यः । भक्तिमार्गे तु कर्तव्यः । इति ।

कर्मज्ञानमार्गापेक्षया भक्तिमार्गे श्रीवल्लभाचार्याणां विशेषतः सम-
धरः । एतन्मते भागवतप्रमाणानुरोधित्वं श्रद्धोपपन्नत्वं च विशेषतो दृश्यते । यद्यपि वैदिककर्मविषयिणी श्रद्धा तेषामानुवंशिकी स्वयं च वैदिककर्म-
नदीष्णैस्तेर्बहवो ध्वरा आहतास्तथापि तदानीन्तनराजपरिस्थितिं लौकि-
कानां वैदिककर्मस्वनादरं च वीक्ष्य भक्तिमार्गे विशेषतः प्रचालितस्ते-
रिति तच्छब्दत एव ज्ञायते तथाच—तत्त्वदीपे सर्वनिर्णयप्रकरणे—
अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः । स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथा-
चारपराङ्मुखाः ॥ २१२ ॥ क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते ।
विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थवरायणाः ॥ २१३ ॥ वात्यप्रायाः स्वतो

दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् । पद्भिः संप्रयते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ
॥ २१४ ॥ अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्ण भजेत्सदा । श्रीमागवत-
धर्मेण स कथंचित्तरिप्यति ॥ २१५ ॥ श्रीवल्लभाचार्यसमये याच राज-
कीयपरिस्थितिस्तद्विषये तेलीवालामहामागैः पुष्टिपत्राहमर्यादाया आङ्ग्ल
प्रस्तावनाया बहु लिखितं तत्तत एवावगन्तव्यम् ।

अणुभाष्यपाठविषये यदुक्तं तद्विस्तरशो मया पूर्वमागप्रस्ता-
वनायामाङ्ग्लभाषामध्या स्फुटमुक्तम् ।

बालप्रबोधिनी ।

पूर्वाः प्रकाशविवरणप्रदीपाख्या व्याख्या विद्यन्तेत्र भाष्ये ।
ताश्च वैदुष्यघटितां विस्तृताश्च । परमल्पज्ञैस्ता दुरवगमास्तव इयं बालप्रबो-
धिनी व्याख्या मयाल्पमतिनापि प्रकाशावनुयायिना बालबोधार्थं संग्र-
हिता । एतस्या प्रकाशादिगता एवार्थाः सुगमभाषया निबद्धाः । पूर्वो-
क्तटीकात्रयादतिरिक्त टीकाद्वयमप्युपलभ्यते । तदुपयोगोपि कुत्रचिदङ्गी-
कृतः । तत्रैका लालूमट्टीका अपूर्णा । अन्या च तृतीयाध्यापद्वितीयपादा-
त्मिका । तदन्त एव निर्देशः । श्रीमद्भारविवागीशसूनुश्रीमद्विठ्ठलनाथचरणच-
न्द्रचन्द्रिका निरस्तसमस्ताज्ञानहृदयध्वान्तगोस्वामिश्रीरघुनाथात्मजवज-
नाथविरचितायामणुभाष्यटीकायामित्यादि । प्रस्तावनायां मया पूर्वं सवि-
स्तरबाल्लभमर्तं प्रदर्शितं तच्च शुद्धद्वैतप्रदीपतो विशेषतः संगृहीतम् । ततो
मतान्तरतुलनासौकर्याय शाङ्कररामानुजमाध्वमतानि दर्शितानि । तत-
श्चतुर्णां सालक्षणेयैलक्षणेयै प्रदर्शिते । ततः श्रीवल्लभाचार्यचरितम् ।
ततस्तेषां ग्रन्थाः । ततस्तदनुयायिना विदुषा चाभ्युपगता ग्रन्थपरिचयः ।
ततोऽणुभाष्यविमर्शः । एव बालप्रबोधिनीया व्याख्याया प्रस्तावनाया चासीद्
बहूना पण्डितानां तथा तद्ग्रन्थानां च साहाय्यं तदर्थं तदुपकारभरान्
सदा धारये । अत्र विशेषतो निर्देशार्हाः सुगृहीतनामधेयश्रीबेलवलकर
(डॉ. श्रीपाद कृष्ण बेलवलकर एम्. ए. पी. एच्. डी.) प्रभृतयः ।

अद्यत्वे शुद्धाद्वैतमतजीवातुभूताः सरलस्वान्ताः शास्त्रिमश्रलालमहोदयाः
 पण्डिता एम्.ए. पदवीभूषणभूताः साहाय्येन तत्तत्कर्मणि मामन्वग्रहीपुरिति
 निवेदने मे परमः प्रमोदः । यत एभिः कालव्ययं कार्यान्तरातिपातं चा-
 विगणय्य मुक्तकण्ठं साहाय्यमाचरितम् । तदेतेषां भूयो भूयोनुग्रहभरान्
 सदा धारयाम्युणित्वेन । संप्रार्थये च सर्वाविदुषः यत्तैः प्रस्तावनागतं
 ढीकागतं च स्खलितं ज्ञापयित्वानुग्राह्योऽयं जन इति । अतः परं सर्व-
 विघ्नेशान ईशानः प्रसीदतु कृत्यानयेति साशिरःपातं यथाशक्ति प्रणम्य
 विरम्यत इति शम् ।

पुण्यपत्तने
 पोष रु. ५ इन्दो
 १८४७ मिते शाके

} विद्वद्वशंवदेन पाठकोपाब्धश्रीधरशर्मणा ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्या ।

बालबोधिनी ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १ । १ । १ ।

मनोज्ञवनमालिकारुचिरपीनवक्षस्यलं
कलेर्मुनलिकारवैः ममनुहूतगोगोपिकम् ।
सनीरघनसुन्दरं चतुरराधिकाराधितं
स्मरामि सततं मुदा किमपि धाम कृष्णाधिपम् ॥ १ ॥

प्रार्थनेः पुरुषोत्तमप्रभृतिभिः पण्डावदग्रेसरै-
र्भाष्यार्था विशदीकृता विवृतिभिर्गुह्याः प्रकाशादिभिः ।
तानर्थाननतिश्रमेण रुचिराश्रानन्तु बाला इति
टीका संग्रहिता मयार्थविशदा श्रीबालबोधिनी ॥ २ ॥

माता यस्य सरस्वती भुवि सतीमूर्धन्यभूषामणिः ।
तातस्त्वम्बकपादपूजनरतः श्रीत्र्यम्बकाख्यः सुधीः ॥
लब्धं येन जनुश्च पाठककुले शाण्डिल्यगोत्रे मुदा ।
तेन श्रीपरशर्मणा शिवपदं टीकासुमेनार्च्यते ॥ ३ ॥

अथ श्रीब्रह्मभाचार्या बादरायणसूत्राणि व्याचिकीर्षवः शिष्टाचारानु-
मितश्रुतिबोधितं मङ्गलं कर्तव्यमपि सूत्रगतेनाथशब्देनैव तस्य गतार्थत्वं
मन्यमानाः श्रीमद्वाचसूत्रेणैव भाष्यमारभन्ते । भाष्यलक्षणं च—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

इति ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रं न ब्रह्मविचारप्रतिज्ञामात्रं तथा चेदधि-
कारिसंबन्धाविषयप्रयोजनानां निरूपणाभावाच्छास्त्रारम्भो न समर्थितो
भवेत् । तेन च शास्त्रप्रवृत्ताववश्यमपेक्ष्यमाणा या संज्ञातिः सा निरूप-
यितुमशक्या भवेत्ततश्च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यभावेन शास्त्रारम्भो निष्फलः स्यात् ।
किं च शास्त्रस्य वैधत्वाविचारमन्तरा वेदान्तानुपपत्त्युक्तत्वं प्रामाणिकैरग्रा-
ह्यत्वं च प्रसज्येत तदर्थं भगवान् बादरायण इदमाधिकरणरूपं प्रथमं सूत्रं
भाषेत् । अधिकरणलक्षणं च—

१ [अनुभाष्यव्याख्या]

विषयो विशयश्चैवं पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेधिकरणं स्मृतम् ॥

१-३ इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं वेदान्तानां विचार इत्यादि । अत्र-
उपोद्घाते । विचार्यते-चिन्त्यते । वेदान्तानाम्-उपनिषद्वाक्यानाम् ।
पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति-किमित्यादिना ।

—४ कुत इति । प्रतिवादिप्रश्नोपपत्तिः । तदाशयश्चायं-वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितार्थाः-इति श्रुत्यार्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानं कारणत्वेन बोधितं
तच्च विवरणेन विना दुष्प्रापमतो विचारो नारम्भणीय इति कथं ब्रवीषीति ।
ततः पूर्वपक्षिणा प्रोच्यते वेदान्तविज्ञानान्यथानुपपत्त्या त्वया वेदान्त-
विचारस्यावश्यकत्वं योस्य परं प्रत्यक्षं विचारे विधिर्नास्ति यथा-
रक्षाभ्यासोऽप्येतस्य-इत्यापयनविधिः । कथं विधिरस्तीति कारिकाया
वक्ष्यन्ति । कारिकार्थश्च शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति
षडङ्गानि तैः सहितं वेदः सावेदादिरभ्येयस्तथा ज्ञेयश्चार्थतः । अर्थसाधनं
शब्दज्ञानम् । यतस्त एव बोधकाः । केवलं शब्दोच्चारणसमय आपाततार्थ-
ज्ञाने सत्यपि निःसंशयं तेषामर्थाः शक्तिग्रहद्वारा लौकिकशब्दार्थवद् व्याकर-
णेन स्पष्टा भवन्ति । व्याकरणं निरुक्तकोशादीनामुपलक्षणम् ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषात्तवाक्याद्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य बोधाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्ध्याः ॥

श्रुतेः ।

—७ कारिकोक्तं विशदयन्ति-अर्थज्ञानार्थमित्यादिना । अर्थज्ञानार्थं
विचारस्यापेक्षा । स चार्थो ब्रह्मरूपोतस्तज्ज्ञाने मोक्षरूपः पुरुषार्थो भविष्य-
तीति न ज्ञेयं यतो विचारेण विनापि साङ्ख्यवेदाध्ययनार्थः प्रतीयेत ।

—८ नन्वर्थज्ञानं न विधीयते, अविचारिताश्च शब्दा नार्थं बोधयन्तीति
चेन्न ज्ञेयश्चेत्यनेनार्थज्ञानस्यापि विहितत्वात् । इतीममर्थं शङ्कासमाधानाभ्यां
वक्ष्यन्ति ।

—११ तदर्थं बाधकं शिक्षावाक्यं प्रमाणयन्ति-गीतीत्यादि । गीती-
लीकिकगायनस्वरेण वेदपाठकः । शीघ्री-अतिस्वरया वेदाम्पसनशीलः ।
शिरःकम्पी-लीलाया यः शिरः कम्पयति । लिखितपाठकः-अर्थज्ञान-
विधुरं एकाशिक्षाविधुरं, च पुस्तकालिसितं पठति यः । अलङ्कण्डः-बाह्या-
भ्यन्तरप्रयतनापेक्षितकण्ठविकाररहितः । एते षट्पञ्चा वेदस्य पाठकाः ।

—१४ बाधोपलम्बिपिति । बाधकप्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः । शब्द-
इति । बहुरादीन्द्रियम् आन्ध्यदूरस्थश्चादिदोषेण यथा मंशपास्पदमर्थं
बोधयत्येवं शब्दो न संदिग्धार्थस्य प्रतिपादकः । तदर्थश्चेति । शब्दार्थो
लौकिकवाक्यवद्देहिकवाक्योपि व्याकरणादिना निश्चयेन ज्ञायते ।

—१६ तद्विरुद्धं—व्याकरणादिविरुद्धम् । तथा च व्याकरणादिप्रमाणा-
भावपूर्वकैर्ते गृह्णितेप्रामाण्यं प्रसज्येत । पूर्वपक्षं निगमयन्ति—तस्मादिति ।

—१८ वेदार्थज्ञानस्य कृते विचारस्य नावश्यकतेत्यर्थः । अतः परमे-
कदेशिनो मतं द्योतयन्ति । स्यादेतदित्यादिना । अयं भावः । केवलं
वेदार्थज्ञानाय विचारो न किंतु ब्रह्मणो ज्ञानाय । ब्रह्मण आत्मनश्चाभेदः ।
तद्ब्रह्म अविविधवच्छिन्नम् । मा चाविद्या देहात्मभावं दृढं प्रत्याययति ।
देहात्मभावातिरिक्तं ब्रह्म तु नोपलभ्यते । न च वेदमात्रादसंभावनां निवर्त-
यज्ज्ञानं संभवेत् ।

२—२ न केवलं ज्ञानासंभव एव प्रत्युत्तानिष्टमपीत्याहुः—प्रत्युतेति ।
वैपरीत्येनोत्पद्यमानं ज्ञानं देहात्मभावं दृढं प्रत्याययेत् तेन वेदो लाक्षण-
िकार्थबोधको वार्थवादरूपो वेति कल्पना प्रसज्येत । अत्रेदमाकृतम् ।
शक्यार्थबाधे तात्पर्यार्थबाधे वा लक्षणा भवति । एवं च वेदस्य मुख्यार्थो
बाधितः स्यात् । तथा चार्थवादो निन्दास्तुत्यात्मकः केवलं स्वैतरमर्थान्निन्दा-
ममये तदितरस्य स्तुतिं स्तुतिसमये च तदितरस्य निन्दां बोधयति । एवं-
रीत्या स्वार्थं प्रमाणम् ।

—३ एवं प्रतिपादितमेकदेशिमतं पूर्वपक्षी खण्डयति—भवमित्यादिना ।
अलौकिक इति । अलौकिकत्वाद्देदार्थः केवलमुक्त्या न प्राप्यते । किंतु
तपसा वेदिकयुक्त्या परमात्मप्रसादाच्च लभ्यते ।

—७ ग्रह पुनरिति । वेदान्तेषु—उपनिषत्सु । वेदाविरोधेनाणुमात्रमप्य-
श्रुत्याकल्पना चेत् श्रोतुर्वक्तुश्च दोषः प्रसज्येत । तत्र श्रोतुर्दोषो—योन्यथा
सन्तमित्यादिश्रुत्या । वक्तुश्च—नपा तर्केणेत्यादिश्रुत्या च दर्शयन्ति ।

—९ यथाक्रमं श्रुत्यांरर्थश्च । अन्यथा वर्तमानमात्मरूपमर्थमन्यथा
संभावयन्नरश्चैरवदखिलपापकारी । इयं मतिस्तर्केण वेदविरुद्धेन केवलं
वा नापनेया न लभनीया ।

—१२ परस्परविरुद्धानामुपनिषन्मन्त्राणां संभवात्तन्निश्चयार्थं विचारस्या-
वश्यकता स्यादिति चेन्न । द्विविधानामपि वेदान्तानां प्रामाणिकत्वेनादरणी-
यत्वादेकतरानिश्चयस्याशक्यत्वादाचिन्त्यब्रह्माणि विरोधासंभवाच्चेत्यर्थं नचे-
त्यादिना विरोधाभावाच्चेत्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शयन्ति । अचिन्त्यानन्तशक्ति-
मतीति । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते—इति श्रुत्यास्य परब्रह्मणाचिन्त्या
अनेन्ताश्च शक्तयः सन्ति ।

—१४ तत्र प्रमाणमाहुः—अत एवेति । उपनिषत्सु—तैत्तिरीयच्छान्दा-
ग्यादिषु । तत्तदुपास्याने—भृग्वादिष्विन्द्रादिकथासु च । नोपाभावेत्यन्त-
मज्ञाने । औपाधिकयोधे—उपाभावेव ब्रह्मसुद्धं च ।

—१५ न च तप आलोचने-इति पाणिनिस्मरणान्नपःशब्दार्थो विचार
प्वेति वाच्यम् । उपसन्नस्य शिष्यस्य केवलविचारणाधिकज्ञानप्राप्तेरमात्रा-
त्तथार्थकरणस्यासंगत्यात् । इममर्थं पूर्वोत्तरपदान्यां योजयन्ति । अयं
भावः । पूर्वं शिष्यः सद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानबुद्ध्योपसन्नः स च गुरुस्तं विचारं
कुर्विति केवलं श्रूयो भूया वोभयेनर्हि तेन गुरुणा न कोपि विशेषः साधितः
स्यात् । किं च निष्कृपत्वं गुरोः प्रकटितं भवेत् ।

—१६ न चोपास्थानानामिति । अर्थवादरूपत्वादुपास्थानानि मिथ्या-
भूतानान्यापि वक्तुं न शक्यन्ते । एवं चेत्सर्वेष्वप्युपास्थानेष्वसत्यता प्रस-
ज्येत । तच्चानिर्णयतः सर्वेषां ब्रह्मस्वरूपादिष्वविश्वासः प्रसज्येत सर्वं एव
वेद उच्छिद्यः स्यात् । तदाह-नदीत्यादिना ।

—१७ तस्मादिति । वैदिकानां-अर्थज्ञानपूर्वकमवाधितो वेदार्थ इति दृढ-
शब्दावतां न केवलशब्दग्रहणवताम् । विरुद्धार्थकल्पना-वेदो विरुद्धार्थं
योजयतीति कल्पना । विद्यास्थिति । तदश्रुतेः-विचारस्याभवणात् ।

—२० त्वोक्तमथ निगमयन्ति-यदीत्यादिना । भाष्यलक्षणमेवैतत्स्व-
भावस्याप्यपानादि । तदुक्तं-सुत्रार्थो वर्ण्यते यत्र-इत्यादिना । अङ्गत्वेन
व्याकरणस्य यथा विद्यामध्ये परिगणनं तथा विचारस्यापि कृतं भवेत् ।

—२१ ननु मास्त्वङ्गमध्ये पाठस्तथापि पुराणादेरिव स्वातन्त्र्येण-

॥८॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिथिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृत्युत्तरोधाद्विचारस्य परिगणनमस्तिरिति चेत्तत्राहुः-स्वातन्त्र्ये
चेति । अयं भावः । पुराणं यथा वैदिकमेवार्थं प्रकारान्तरेण निब्रवङ्
योजयति तथा विचारोपि भिन्नप्रकारेण तं वैदिकमर्थं योजयन्न च न
संसर्त श्रुतेः ।

—२२ एतद् योजयन्ति । तं त्वोपनिषदमिति श्रुत्या । औपनिषद्-उपनि-
षदि दृष्टमर्थादुपनिषदुक्तदिशैव ज्ञापनीयं न तु विचारादिभिर्ज्ञेयम् ।

—२३ तेषां-विचारादीनाम् । अन्यथाज्ञानस्याफलत्वमाहुः-अन्यथे-
त्यादि । तस्मादिति । तस्मात्-निष्कलत्वात् ।

३-१ यथा तपस एवोपदेशाद्ब्रह्मविचारे नारम्भयितुं शक्य एवं धर्म-
विचारोपि नारम्भणीयस्तत्रापि तपस एवोपदेशादिन्याहुः-अनेनेत्यादि ।
भाक्षित एव-पूर्वगृहीकृत एव । ननु धर्मविचारो निराकर्तुमशक्य ऋष्यु-

कित्वावति चदाहु - न होतादिति । एतदुत्तरमीमांसाशास्त्रं यन्वादिमा
निराश्रियते तस्य पूर्वमीमांसाशास्त्रनिराकरणं नातिभारः । न दुष्परमित्यर्थः ।
अयमाशयः । गुरोर्व्यामस्योत्तरमीमांसारूपं शास्त्रं यो निराकरोति वाणी
तस्य नञ्चिद्व्यर्जमितिमतनिराकरणं कं प्रयासः । इति पूर्वपक्षः ।

—३ अतः परमुत्तरपत्रमुपक्रमन्ते । सिद्धान्तस्त्वित्यादिना ।

—४ सदेहवारकं-सशयोच्छदि । शास्त्रं मीमामारूपम् । तदुद्भवः । मश-
यस्याद्भवः । बुद्धिदोषात्-अर्बदिकशास्त्रपरिशीलनजा बुद्धिरिव दोषस्त-
स्मात् । तर्धैव विरुद्धशास्त्राणामवेदिकानां सम्भेदात्सामिश्रणादपि मदहस्योद्भवः ।

—५ शिक्षादिभिरङ्गेरापि तावन्निर्णयं कर्तुमशक्य इति बोधयन्ति-
अङ्गैश्चेत्यादि ।

—६ तस्मात्सूत्रानुसारेण सर्वनिर्णयः - सर्वेषां माधनप्रयाजनाद्यनुबन्धानां
निर्णयः कर्तव्यः ।

—७ अन्यथेति । अन्यथा सूत्रानुराधेन विचाराररणे मध्यमो मध्यमा-
धिकारी तथादिमो मन्दाधिकारी च स्वार्थाच्छास्त्रज्ञानरूपाद् भ्रश्यत
तदेव विवृण्वन्ति । यथा भ्रष्टण वेदाक्षराणां गुरुपरपरया भवति तथार्थज्ञाने
गुरुमुखात्सपद्यमाने मन्दमध्यमाधिकारिणा सशया भवत् ।

—९ अत्र दृष्टान्तमाहु - पदादिपाठवदिति । पाठ गुरुपरपरारूपसमान-
धर्मदर्शनाद् दृष्टान्तः । अर्धच समानधर्मदर्शने यथा । अक्ता शर्करा
उपदधातीत्यत्राञ्जनसाधनानि भृततिलवसादीनि समानानि । तथाच केन
साधनेनाक्ता इति सशयः । पदादिपाठवदित्यस्य विवरण-देवाय ते यज-
मानाय शीकाय ते स्वाहेति सहितापरपरापाठः । द्वयं तं शीक्यं न इति
पदपरम्परापाठः । एतच्चाग्रीदाहरणं यथा-ह्रस्वन्वदीर्घत्वया सदह एवमुप-
निषत्स्वपि-अपाणिपादो जवनो ग्रहीता-इत्यादीं विरुद्धधर्मदर्शनेन ब्रह्मव-
रूपमवरूपमिति सशया भवेत् । तत्रेति । तत्र-सहितापदपाठस्थले-
अक्ता शर्करा उपदधाति-इत्यत्र च । यथा लक्षणाणां प्रातिशारयमूत्राणां
जमिनिमूत्राणां च । मीमांसायां सूत्रात्मकव्यासविचारशास्त्रस्य ।

—१० तदुक्तं-तथैव प्रत्यपादि ।

—११ मीमांसायां अधिकादिभेदेनोपयागतरतम्यमाहु - नि सदहेपि
वेदार्थे व्यासमूत्रात्मिका मीमांसा प्राज्ञपुरुषस्याधिगतार्थदृढीकरणार्थं भवति ।
हीनाधिकारिणस्तु व्याममीमांसातः सदहनवृत्तिर्वदार्थनिश्चयश्चेति द्वयं
भवतीति बोधयन्ति श्लोकेन । प्राज्ञे मीमांसानिर्णयोसदिग्धेपि स्थूणाखननव-
न्मतः । दुर्बुद्धस्तु तता द्वयमित्यन्वयः । स्थूणाखननवत्-स्थूणा स्तम्भः ।

यथा स्तम्भ भूमावारापयन्पुरुष पुन पुनस्तमधोगमनार्थं खनति । तथा वेदार्थं सशयरोहितापि दृढज्ञानाथ व्यासमीमांसाया प्राज्ञविषय उपयोग । मीमांसानिर्णय-मीमांसव निर्णयो निर्णयसाधन यस्मिन्नेनादृश शब्द-समुदाय इत्यर्थं ३ दुर्बुद्ध-हानिधिकारिण । ततः व्यासमृत्रभ्य । इत्य-सदेहनिवृत्तिरर्थनिश्चयश्चन्यर्थ ।

—११ तथा चेति । निर्णये-उपनिषदर्थनिर्णय । हरि-श्रीकृष्णद्विपाय-नावतार ।

—१४ तत्कर्तव्यता-विचारकर्तव्यताम् । व्यासावृत्तादिति । ब्रह्म-जिज्ञासा कर्तव्यति व्यासेन कथितत्वादापि विचार कर्तव्य । अधिगतकर्म-काण्डीपवेदार्थेन यथा नित्य सध्यावदनमाचरितस्य तर्ध्व निर्णीतवेदान्ता-थन पुरुषेण वेदान्तविचार कर्तव्य ।

—१६ यथाश्रुतसूत्रेण कर्तव्यता न प्रतीयतेताध्याहर्तव्य कर्तव्येति पद-
नित्युपपादयन्ति-कर्तव्यपदेत्यादिना । अथ भाव । यद्यप्यध्याहारस्वीकारो
दोषस्तथापि विधिवाचकतन्व्यग्रन्थपघटितकर्तव्यपदाध्याहार विचारस्य
विधत्स्व स्यात् । एव च वैधत्वेन वैदिकत्वादुपनिषदुक्तफलसमर्पकता भवेत् ।
अन्यथा-विधिवाचकतन्व्यग्रन्थपघटितकर्तव्यपदाभावे योगपुराणादिकर्त
यथोपनिषत्फलविरहि तथा व्याससूत्रमीमांसाया अपि भवेत् ।

—१७ तथाच-स्वतन्त्रतासत्त्वेनोपनिषत्फलं सतीत्यर्थः । ज्ञानानु-
पयोग-ब्रह्मविचारस्योपनिषदज्ञानानुपयोग ।

—१८ तत्प्रपञ्चयन्ति- तथाहीत्यादिना । ओपनिषद्-उपनिषदि दृष्ट-
कबलापनिषद्वयम् । ब्रह्मज्ञान उपनिषदतिरिक्तसाधन नेत्यर्थः ।

—१९ शास्त्रान्तरयेद्य-शास्त्रान्तराणि काणादादीनि तर्दय नेत्यर्थः ।
कलितमाह-तद्यदीत्यादि ।

—२१ पूर्वस्मिन्पक्षेध्याहारकरण दोष इति मन्यमाना आचार्या
पक्षान्तर सूचयन्ति-अथवेत्यादि । अधिकारे-अधिकर्तव्य इत्यास्तिसर्थः ।

—२२ विचारार्थं प्रवृत्तस्य तु वेदाध्ययनान्तर्गमर्षाप्त्यैव सिद्धमिति
पाथयति । नहानर्थात् एवेत्यादिना । एवच वेदाध्ययनाभावाच्छूद्राणां
मीमांसापामनाधिकार । अथशब्दस्याधिकर्तव्यत्वरूपार्थं स्वीकृतेध्याहार
दिनापि-अथ शब्दानुशासनम्-इति महाभाष्यीयारम्भाक्यवद् स्वातन्त्र्य-
रूपे दोषो (अनौपनिषदफलप्राप्तिपर्यायो) न भवेत्तथापि तुष्यतु दुर्जन
इति श्यायेन दापमर्द्वाकृत्य मगादधते । तत्रतत्स्यादित्यादिना ।

—२३ तत्र-कर्तव्यपदाध्याहाराभावपक्षे । प्रतिविधौस्यामः-समाधानं करिष्यामः । जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणां बोधयन्ति-चेदानुकूलविचार इति । वास्तववेदार्थब्रह्मनिर्णायको विचार इति तात्पर्यम् । एवंच साङ्ग-वेदाभ्येतुर्विचारेपिकार इत्यर्थस्य विचारपदादेव लाभेन स्वातन्त्र्यदोषो न ।

४-१ उभयपक्षयोः कतरः श्रेयानिति विचारयन्ति-किमत्रेति । अत्र -१ अध्याहारः २ अथशब्दस्याधिकारार्थत्वं चेतुभयोः पक्षयोः । सिद्धान्त-माहुः । व्याख्यानमिति । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वस्य व्याख्यानम् । अत्रार्थे महाभाष्यीयपरिभाषिकदेशनिदर्शनेन पतञ्जलिमहर्षिसंमतिमाहुः-व्याख्यानत इति । संपूर्णपरिभाषास्वरूपं-व्याख्यानतो विशेषप्रातिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम् । परिभाषार्थश्च व्याख्यानेन विशेषज्ञानं भवति । संशया-दलक्षणमननुष्ठारकं लक्षणं न । यथाण्ग्रहणेषु संदेहे व्याख्यानानिर्णयः । तथा च लण्सूत्रे भाष्यम् । अणुदित्सवर्णे परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्-ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । ननु व्याकरणोपयोगिनीर्यं कथमत्राभिलष्यत इति चेन्न कर्मकाण्डादिष्वविरोधस्थले तस्या आवरणात् । एतदेव बोधयन्ति-यथा कर्मणीत्यादिना । दर्शपूर्णमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यामः- इति मूलं तदर्थः-अथातो दर्शपूर्णमासी व्याख्यास्यामः- इति व्याख्यानेन बोध्यते दर्शपूर्ण-मासी त्वित्यादेः- यतो दर्शपूर्णमासयोः पशुसोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठानमतस्ती व्याख्यास्याम इत्यर्थः । स चाथातो दर्शपूर्णमासावित्यादिवाक्यस्याथशब्दे-नैव व्याख्यातो नाध्याहार आदृतस्तथा-अथातो ब्रह्मजिज्ञासा-इति सूत्रेप्यध्याहारस्यानावश्यकता ।

—४ अधुनाध्याहारपक्षे संभाव्यमान्दोषान् अथशब्दस्याधिकर्तव्यत्व-रूपार्थस्वीकारपक्षे गुणांश्चाहु-अथवेत्यादि । अथवा-किं च । एताहि-एतस्मिन्नाधिकार्यत्वरूपार्थपक्षे । अधिकाकाङ्क्षाक्षेति । उक्तत्रैपरीत्येनाथशब्द-स्यानन्तर्यार्थत्वे स्वीकृते कस्मादनन्तरमित्याकाङ्क्षा भवेत्साधिकार्यार्थत्वपक्षे नास्ति ।

—५ अध्याहारः- कर्तव्यपदाध्याहाररूपं गौरवमपि न कर्तव्यं भवेत् । पुरुषार्थः- मोक्षरूपः । उच्छेदश्च-आनन्तर्यार्थेऽङ्गीकृते कस्मादनन्तरमिति प्रभस्य यदुत्तरं तदलाभे विचारोच्छेदो भवेदित्यर्थः । अधिकारार्थपक्षे कथं पूर्वोक्तदूषणानि नेति पृच्छन्ति- कथमिति ।

—६ अथशब्दस्य चत्वारोऽर्थः संभवन्ति ।

अङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेती ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तस्मान्माद्गलिषावुभौ ॥

इति वाक्यादयश्शब्दस्य मङ्गलवाचकत्वम् । अथ शब्दानुशासनमित्यादा-
वधिकारार्थकोऽथशब्दः । भुञ्जेथ गमिष्यामीत्यादावथशब्द आनन्तर्यं । आदौ
किंचिदुक्तत्वादेदमुच्यत इत्यादावर्थान्तरोपक्रमे । अत्राथशब्दो मङ्गलार्थे न ।
केवलं मङ्गलार्थे तस्याप्रयोगात् ।

—७ यथान्यार्थे प्रवर्तमानस्तूर्यनिस्वनोन्यस्य मङ्गलावह एवमन्यार्थ-
मुद्दिश्य प्रयुज्यमानोऽथशब्दो मङ्गलबोधको भवेदिति योतयन्ति । तत्र
श्रुतिमात्रेणैवेति । अर्थान्तरस्य- पूर्वोक्तार्थान्तरोपक्रमस्य । अर्थ भावः ।
कश्चनार्थः पूर्वमवसितो द्वितीयश्च भीमांसारूपः प्रारब्ध इत्यस्याभावात् ।

—८ अशिशिष्टयोर्द्वयोर्विचारं प्रदर्शयन्ति । आनन्तर्येति । आनन्तर्यार्थं
स्वीकृतं कस्मादनन्तरमप्यधिकाकाङ्क्षारूपो दोषो भवेदिति पूर्वोक्तो दोषः ।

—९ ननु वेदाध्ययनस्यानन्तर्येणाधिकाकाङ्क्षा शाम्येदिति चेन्न तस्यार्थ-
पक्षिप्रमाणसिद्धत्वादिति बोधयन्ति- स्यतःसिद्धत्वादिति । वेदाध्ययनं
किं विचारोनुपपन्न इति भावः । तथा सति- एवं चार्थत्रयस्यानुपपत्ताव-
धिकार्यार्थत्वास्वीकारे । तदभावात्-अधिकार्यार्थत्वाभावात् ।

—१० अधिकारार्थतानिरीकृतां निरस्यन्ति । तथाहीत्यादिना । अथ-
शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वे स्वीकृते धर्मविचारानन्तरमपि ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थश्च
संभवेदिति चेन्न । अथ हृदयस्याग्रे अवयति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः
इति वाक्यं यथा क्रमस्य विनिगमकं तथात्र प्रमाणाभावात् कदाचिद्ब्रह्म-
जिज्ञासानन्तरं धर्मजिज्ञासेति विपरीतार्थस्यापि संभवादिषाहुः-न ताव-
दिति । न च पाठत इति ।

—११ वेदे पूर्वं धर्मविचारः प्रोक्तस्ततो ब्रह्मज्ञानमित्यस्ति धर्मजिज्ञा-
सानन्तर्यं विनिगमकमिति चेन्न । तथापि तथा-विपर्यये बाधकाभावात् ।
ज्ञानकाण्डानन्तरं कर्मकाण्डस्य पठितुं शक्यत्वादित्यर्थः । न चाधारादिति ।
पूर्वं धर्मविचारः पश्चाद्ब्रह्मविचार इति रूपाच्छिष्टाचारादपि न व्यवस्था ।
तत्र शिष्टाचारेण अपि नियमो बलुं शक्यते ।

—१२ तथा नियमः कुतो नेत्याहुः-प्रत्यवायाश्रयणात्-पूर्वं ब्रह्मविचारो
प्रत्यवायो भवतीति श्रुतेरभावादित्यर्थः । ननु धर्मविचारमन्तरेण ब्रह्म-
विचारः कर्तुमशक्य एव । विचारार्थमन्यन्तापेक्षितानां श्रुतिलिङ्गादिनिय-
मानां पूर्वमीमासान्तर्गतत्वात्तेन संभवत्येव धर्मविचारानन्तर्यमित्याहुः-संभवे-
पीति । अस्मिन्स्तु पक्षेऽप्यनविधिवदन्यथानुपपत्त्यैव कार्यसिद्ध्या नार्थाथ-
शब्देन । अपि भावः । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमप्यापयीतेति वाक्ये-
ऽप्यापनं माणवककृताध्ययनेन विनानुपपन्नं सदर्थपक्षिप्रमाणेनाध्ययनविधिं

कल्पयति तथा श्रुत्यादिनियमाज्ञानात्पूर्वं परममीमांसाध्ययनमित्यर्थापत्ति-
प्रमाणेनार्थो भविष्यति । एवं चाथशब्दस्य प्रयोजनमनन्यथासिद्धं न ।

—१२ तथा चेति । ततोपि-ब्रह्मविचारे धर्मविचारानन्तर्येर्थापत्ति-
प्रमाणेन । ममागतोपि पुनः कस्यानन्तर्यमित्यभिकाङ्क्षा भवेदित्याहुः-
आकाङ्क्षेति ।

—१३ अधुना शमवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तर्यमथशब्देन कुतो
न गृह्यते तद्विवृण्वन्ति । न च वैराग्येत्यादिना । तेषामेवाभावात्-
वैराग्यादीनां ब्रह्ममीमांसायाः प्रागुत्पत्तेरभावात् । वैराग्यादीनां संभवे सति
कर्तव्यो विचार इति वक्तुं न शक्यते पूर्वोक्तादेव कारणात् ।

—१५ तदसंभवमेव प्रकटयन्ति । तथाहीति । ब्रह्म परमपुरुषार्थरूपं
तत्साधनं ब्रह्मज्ञानं यज्ञादयश्च चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानसाधनीभूताः ।
निरभिसंधिना ब्रह्मज्ञानार्थं कर्मकरणे चित्तशुद्धिस्तदनन्तरं वैराग्यादीनामु-
त्पत्तिः । एवं ब्रह्मविचारार्थं प्रवृत्तस्य वैराग्यादि संभवति । वैराग्यादि-
प्राप्त्यनन्तरं ब्रह्मविचार इत्यन्योन्याश्रयः संभवेदतो वैराग्यादिसाधना-
नन्तर्यरूपोऽथशब्दस्यार्थो दोषघटितः ।

—१८ किंचोपनिषदर्थो गुरुसंनिधी निर्धार्यः पश्चाद्वैराग्यादिसमुत्पत्तौ
तद्विचारः कर्तव्यस्तेन नान्योन्याश्रय इति चेन्न वेदान्तार्थनिर्धारणानन्तरं
विचारस्य वैयर्थ्यादित्याहुः-निर्धारिते स्थिति । पूर्ववेदान्तानिर्धारणस्य
विचार उपयोगः फलं विचारस्य च ब्रह्मसाक्षात्कारः फलं तेन न वैयर्थ्य-
मिति चेन्नेत्याहुः-न चेति ।

—१९ तस्य विचारस्य शब्दशेषत्वेन शाब्दबोधः प्रामाण्यनिवेशेन ।
तत्कल्पनायां-साक्षात्कारकारणत्वकल्पनायाम् । अयं भावः । विचारः
श्रुत्यादिप्रमाणानामाकाङ्क्षादीनां चोचितत्वानुचितत्वविचारेण शाब्दबोधः
एवोपक्षीणसामर्थ्यः, ततस्तस्यापरोक्षज्ञानजनने सामर्थ्यमेव न । ननु
शब्दोपि-दशमस्त्वमसी-इत्यादी प्रत्यक्षज्ञानजनको दृष्ट इत्याशङ्को निर-
स्पन्ति-दशमस्त्वमसीत्यादाविति । दशमस्त्वमसीत्यत्र वाक्ये वेदज्ञानत्वात्
देहदृष्ट्यश्च पुरुषो बोध्यते तेन प्रत्यक्षदेहदर्शनेन तथा साक्षात्कारः । अत्र
तु विचारविषये प्रत्यक्षदर्शनाभावाद्ब्रह्मसाक्षात्कारो नेति दृष्टान्तविषम्य-
मिति भावः ।

—२१ नन्वत्रापि विचारविषये प्रत्यक्षसामग्री स्यादिति चेन्नत्राहुः-
न तथेति । मानर्थक्यप्रसंगात् । आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य
इत्यादिश्रुती मननादीनां पृथक्कथनवैयर्थ्यात् ।

—२३ ननु तमाधिकारिण श्रवणेनैव बोधो मन्दाधिकारिण श्रवणानन्तर मननादीनामुपयोग इत्याधिकारिभेदकल्पने न मज्जनादिश्रुतिर्वैयर्थ्यामित्या-
शङ्का निषेधन्ति-न चेति । आकाङ्क्षायोग्यतादीना यथा काणादादिशास्त्रे
शाब्दज्ञानकारणत्वेन ग्रहण तथाधिकारस्य कुत्राप्यग्रहणादित्यर्थः ।

—२४ अधिकारस्य शब्दबोधे कारणतास्वीकारेत्यन्तासम्पार्थक्य-
पुष्पादिभ्योऽप्यधिकारिण शब्दबोध स्यान्नञासंगतमित्याहुः-प्रत्यन्ता-
सत्येपीत्यादि । अन्यरीत्या च शाब्दापरोक्ष स्वण्टयन्ति-प्रमाणसकरापत्ति
श्चेति । प्रमाणशब्दो व्युत्पत्तिद्वयघटितः । प्रमीयते तत्प्रमाणम् । प्रमीयतेनेन
तत्प्रमाणमिति च । तत्र प्रथमव्युत्पत्त्या प्रमेयमित्यर्थः । द्वितीयव्युत्पत्त्या
प्रमाणमित्यर्थः । इत्थं च यत्र शब्दात्प्रत्यक्षान्तरं शब्दमुत्पद्येत तत्र
प्रमायां शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरकत्रसमावेशेन सकररूपदायात् जातित्वं न
स्यादित्यर्थः । एवमेव प्रमाणगतयो शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरपि साकार्याजाति-
त्वबाध इत्यर्थः । यत्र साकार्यं जानिबाधकमग्रहे निर्दिष्टं तथाहि-

स्यक्तरभेदस्तु यावत् सकरोधानवस्थितिः ।

रूपहानिरसवन्धो जातिबाधकस्तग्रहः ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यसहकृतमनसैव शाब्दापरोक्ष भवतीति स्वीकार्यं-
मनसैवानुद्वष्टव्यमिति श्रुतेस्तदर्थं न साकार्यमत आहुः-मनसेति । तज्जनने-
शाब्दापरोक्षोत्पत्ती । तथा-पूर्ववदेव मनः प्रमे गृहीत्वा सकरापत्तिरित्यर्थः ।
प्रमाणसकरापत्तिश्च ।

५-१ मनसा तज्जननेपि तथा । इतिवाक्यद्वयस्य नक्तानि व्याख्यायन्ति
लिरूपन्ते । भीषुरयोस्तमृतप्रकाशस्थमर्थद्वयं तु तत एव विज्ञेयं, व्याख्या-
नान्तराणि त्वयाप्यमुद्रितानीति तान्यत्र लिखन्ते । तथाहि-प्रदीपे ।
अधिकारतास्वण्टनेन शाब्दापरोक्षं स्वण्टयित्वा प्रकारान्तरेण शाब्दापरोक्षं
स्वण्टयितुमाहुः-प्रमाणसकरेत्यादि । तथा चात्र प्रमाणशब्देन व्युत्पत्तिभेदा-
प्रमाणप्रमेये बोधे । इत्थं च यत्र शाब्दापरोक्षान्तरं शब्द जायत तादृश-
प्रमायां शब्दप्रसाक्षात्कारवयो क्वचनशब्दबाधप्रत्यक्षत्वया परस्पर-
स्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरैकस्या समावेशेन शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोरजा-
ति-स्यादित्यर्थः । एवमेव प्रमाणगतयो शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरपि साकार्य-
जातित्वबाध इत्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यसहकृतमनसैव
शाब्दापरोक्षमद्गीकार्यं मनसैवानुद्वष्टव्यमिति श्रुतिसाहाय्यादित्थं च शब्द-
प्रमाणमादाय न जानिसकरापत्तिरित्यर्थः । तज्जनने-शाब्दा-
परोक्षजनने । तथा-पूर्ववदेव मनः प्रमे आदाय सकरापत्तिरित्यर्थः । सकरा-
पत्तिस्तु मनसि शब्दप्रमाणयोः कारणत्वात्प्रमाणसकरापत्तिरिति प्रमिती च

शाब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः सत्त्वात् प्रामितिमादाय संकरापत्तिर्बोध्यः । एवमुक्तमाधिकारिणः शब्दसहकृतमनससाक्षात्त्वपुष्पादिशब्देभ्योपि शाब्दापरोक्षं स्यादित्यपि दृषणम् ॥

लालुभट्टटीका—दृषणान्तरमाह—प्रमाणसंकरापत्तिश्चेति । यद्युक्तमाधिकारिणि शब्दोपरोक्षमेव जनयेत्परोक्षं च मन्दे तथा मध्यमाधिकारिज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरुभयोरपि सत्त्वे तत्प्रमाणयोः शाब्दबोधप्रत्यक्षयोः संकरः सांकर्यं परस्परतन्त्रान्ताभावसमानाधिकरणपरिरेकत्र नमावेशनं तस्यापत्तिः प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु मध्यमाधिकारिण्यपि परोक्षमेव शब्दाद्भविष्यतीति सांकर्यासंभव इति चेदुच्यते । यदि मन्दाधिकारिणीव मध्यमेपि शब्दः परोक्षमेव ज्ञानं जनयेदुक्तमाधिकारिणीवापरोक्षं च तदा कथमिदं तस्य मध्यमत्वं भवेत्तद्वान्यथानुपपत्त्या परोक्षत्वापरोक्षत्वोभयवैशिष्ट्याङ्गीकारे तु सांकर्यं सिद्धमेवेति न शब्दादपरोक्षमाक्षात्कारो भवतीति सिद्धम् । ननु विचारसहकृतेन शब्देनापरोक्षसाक्षात्कारसिद्ध्यभावेपि तादृशशब्दसहकृतेन मनसैव तत्साक्षात्कारः कस्मात् भवतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—मनसैवेति । मनसा साक्षात्कारजननेपि तथा—पूर्वोक्तदृषणद्वयापत्तिरित्यर्थः ।

मयुरानाथकृतभाष्यप्रकाशः—दृषणान्तरमाहुः—प्रमाणसंकरापत्तिश्चेति । संकरो भेदः । अयमर्थः । प्रमाणानां स्वरूपतो भेदोकिंचित्करः किंतु क्रियाभेदघटितो भेदः । विजातीयक्रियाजनकतावच्छेदकत्वं प्रमाणान्तरत्वं तथा चोभाभ्या प्रमाणाभ्यां यथेकैव क्रियाजनिष्यत तदोभयोर्भेदं कोकरिष्यत् । ननु ब्रह्मसाक्षात्कारो न चाक्षुषः किंतु मानसप्रत्यक्षात्मकः । तथा च न प्रमाणसंकर इत्याशङ्कन्ते । न मनसेति । तज्जनने तथा—प्रमाणसंकरापत्तिः । मनोलक्षणस्य शब्दलक्षणस्य च प्रमाणस्याभेदः । इति ॥ उपसंहरन्ति—तस्मादिति । प्रथमं—वैराग्यादिभ्यः प्राक् । शाब्दमेव—वेदान्तवाक्यैर्विचारद्वारा परोक्षमेव ।

—२ अनुभवसिद्धत्वात्—तत्तदुपनिषद्वाक्यायिकादृष्टगुरुशिष्यसंवादेन परोक्षज्ञानस्यैव प्रतीतिरुच्यते । आख्यायिकाग्रहीतर्पीणां श्रमादिमत्त्वं कदाचित् स्यादित्यत आहुः—इदानींतनानामपीति । निर्विचिकित्सितसशय-रहितवेदार्थज्ञानम् ।

—३ उपलब्धेरिति । अन्यथा तादृशविचारे प्रवृत्तिरेव न स्यात् । शाब्दादपरोक्षज्ञानस्वीकारे दृषणान्तरमाहुः—संन्यासानुपपत्तिश्चेति । यदि केवलाद्वक्यादेवापरोक्षज्ञानं तर्हि— ।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः मन्यासयोगायतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिसुच्यन्ति सर्वे ॥

इति श्रुती विहितस्य मन्यासस्य वैषम्यमित्यर्थः । अथशब्दस्यानन्तर्यार्थ-
स्वीकारपक्ष उक्तेषु चतुर्षु दूषणेषु प्रथममाधिकाकाङ्क्षारूपं दूषणं व्याख्याय
द्वितीयमध्याहाररूपमाहुः— किंचेत्यादिना । आकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थम् अथानो
ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति कर्तव्यादिपदाध्याहारः । तत्कर्तव्यादिपदं स्वार्थं स्वस्य
बहुवचनस्य विचारप्रवृत्तिनिमित्तं, व्यर्थमेव । वाक्यप्रयोगात्पूर्वमेव विचार
इष्टमापनमाज्ञानसत्त्वात् । तादृशज्ञानाभावे प्रतिज्ञावाक्यमर्थात्मपूर्णं घृष्ट-
मेव न बदेत् ।

—४ परार्थत्वे- परस्य विचारे प्रवृत्त्यर्थत्वे ।

—५ अशक्यतां व्युत्पादयन्ति-न ह्येत्यादिना । अन्यदुक्तमवश्यं परतत्त्व-
मिति प्रमाणाभावात्सर्वेषामपि तथाप्रवृत्तेः । स्वकृतीति । परस्य विचारार्थं
वाक्यप्रयोगः । परेण-तु विचारो न नियते । एवंच प्रतिज्ञारूपाया व्यासकृतेर्ब-
ध्दर्थम् । असंगतिरिति । स्वपरपरेन्यतरस्यापि प्रवृत्त्यनुपयोगादसंगतं
घृष्टम् ॥

—६ तृतीयं पुरुषार्थासिद्धिरूपं दूषणं दर्शयन्ति-किंचेत्यादिना ।
पुरुषार्थो मोक्षः ।

—७ उक्तम्यायात्-उक्तयुक्तेः । तथाहि आनन्तर्यार्थस्वीकारपक्षे कस्मा-
दनन्तरमित्याकाङ्क्षा सर्वदेदेभ्यति तेन चानन्तर्याधिज्ञानवन्मोक्षाकाङ्क्षायाः
सर्वदेवासंभव इत्यर्थः । उच्छेदरूपं चतुर्थं दूषणमुपपादयन्ति-किंचेति ।
तादृशस्य-उत्तमस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ।

—८ प्रवचनार्थं घात-उत्तमाधिकारिकृतशिष्यपाठनासंभवात् । शास्त्रो-
च्छेद इति । शास्त्रविरोधोच्छेद इत्यर्थः । शास्त्रविरोधः- शास्त्रोक्तिवैकल्यरूपो
विरोधः वेदान्तविचारेण केवलतत्त्वमस्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानं भवतीति
स्वीकारे व्यासशास्त्रस्य वैकल्यमित्यर्थः । तदेवैकल्यं विवृण्वन्ति-साधनाना-
मिति । साधनानां-उपासनादिरूपाणाम् ।

—९ अप्रे-तृतीयाध्याये । कार्यं कृतार्थत्वरूपं प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे ।
कारणानि चोपासनादीनि तृतीयाध्याय इत्यसंगतमित्यर्थः । एवंच बहुदूषण-
दुष्ट आनन्तर्यरूपार्थो न स्वीकार्यः । किंतु योग्यतरोधिकारार्थं पदं घात
इति कथयन्ति-अत इत्यादिना ।

—१० एवमथशब्दार्थं निर्णयि जिज्ञासाशब्दार्थं विचारयन्ति । सत्प्रत्यया-
न्नजिज्ञासापठस्य ज्ञानमोक्षरेखारूपीयः । आच जिज्ञासाधिकृतं कृत्या

साधयितुमशक्येति शङ्कन्ते । न चेति । विचारार्थत्वादिति । रूढ्या विचारार्थ-
कत्वस्वीकारादित्यर्थः ।

—११ एवं रूढार्थपरिग्रहे शास्त्रभाष्यप्रमाणमाहुः—अत एवेति । अत्र
रूढ्यभावे जिज्ञासितुमित्यस्य ज्ञानेच्छां कर्तुमित्यर्थः स्यात्स चासंगतः ।
रूढ्या जिज्ञासितुमित्यस्य विचारयितुमित्यर्थो भवति ।

—१२ नन्वेवं चेत्यप्रत्यक्षतया विचारपदमेव कुतो नोक्तमाचार्येण किमर्थं
जिज्ञासापदस्य प्रयोग इति चेत्तत्राहुः—जिज्ञासापदेनेति । जिज्ञासापदेन-
ज्ञानविषयकेच्छाप्रतिपादकजिज्ञासापदेन ।

—१३ तदिच्छापूरणाय—पुरुषार्थसाधनीभूतब्रह्मज्ञानेच्छापूरणाय ।
अथशब्दार्थमाहुः—आरभ्यत इति । एवं चायं निर्गलितोर्थः । केवलं ब्रह्म-
विचारः कर्तव्य इति । शब्दप्रयोगे ब्रह्म विचार्यमित्येवार्थः स्यात् । ब्रह्म-
ज्ञानमिदं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थो न स्यात् । जिज्ञासापदोच्चारणे तु तादृशार्थो
जायते । अतःपदघटिनसूत्रार्थमाहुः—यस्मादित्यादिना । कर्मादिभ्यः-
कर्मादिभ्यातिरेकेण ।

—१४ तज्ज्ञानाय—ब्रह्मज्ञानाय । अधिक्रियतेधिकारिपुरुषोद्देशेन ब्रह्म-
जिज्ञासारभ्यते ।

—१५ अपुनापेक्षितमाधिकारिणं वदन्ति—अधिकाथी त्विति । त्रैयर्णिकः—
आद्यवर्णत्रयजः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्तर्गत इत्यर्थः ।

—१६ ननु वेदाधिकार्येवात्राधिकारीति स्वीकारे वेदाभ्यपने मन्दमतेरप्य-
धिकारादत्रापि वेदान्तविचारे सोधिकारी भवेदतस्तद्वावृत्त्यर्थं मतिमत्त्वम-
धिकारिविशेषणमस्त्विति चेन्नेत्याहुः—नहीत्यादिना । मतिमत्त्वं—ग्रहण-
धारणपदद्वयम् । अयमर्थः । मतिमतोपि गृहपुत्राद्यासफलस्य मननं न संभवति
तेन य न ब्रह्ममाक्षात्कारः । अतो मतिमत्त्वापेक्षया ज्ञानत्वदान्तत्वादिकम-
धिकारिगुणजातमादरणीयं यथा यामकर्मण्याज्यावलोकनमन्धेन विष्णुकर्मणं
च पद्भुना कर्तुमशक्यमतः सहकारिवारणभूताङ्गफलासंभवात्प्रधानफलमपि
न संभवति तथैव शमादिरहितस्य शमदमादिसहकार्यङ्गफलाभावात्प्रधान-
भूतविचारफलमपि न संभवेदेवं चानैकान्तिकफलत्वान्मतिमत्त्वं नादरणीयम् ।

—१८ ननु जैमिनीयधर्ममीमांसायास्या ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वमिति
चेन्नजिपिपान्ति—नचेति ।

—१९ अप्रतिशानात्—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तत्राप्रतिपादनात् । ननु
लक्षणया धर्मजिज्ञासापदेन ब्रह्मजिज्ञासापि संगृहीतुं शक्येति चेत्तत्राहुः—
अनुपलब्धेश्चेति । चोदनालक्षणोर्थो धर्मः (जै. सू. १।१।२) इत्यादिषु यथा

धर्मविचार उपलभ्यते तथा जैमिनिस्तरेषु ब्रह्मविचारस्यानुपलम्भात् तमे-
वानुलक्षितं विवृण्वन्ति-न चेत्यादिना ।

—२१ पूर्वपक्षिणो मीमांसकस्य मतमुद्धावयन्ति-स्यादेतदित्यादिना ।
स्यादेतत्-एतन्संभवतीत्यर्थः । धर्मविचारप्रतिज्ञया ब्रह्मविचारोपि संभव-
तीत्यर्थः ।

—२२ नोदकवाक्यार्थस्य-विधिवाक्यार्थस्य ।

—२३ संदेहाः-सन्त्रार्थवादानामप्रामाण्यसंदेहाः । तत्र-धर्मपदार्थं
धर्मत्वं चादनालक्षणेत्यादिलक्षणघटितत्वाद्भर्मत्वं ब्रह्मज्ञानस्यापि । ब्रह्मज्ञान-
विधायकश्रुतिस्मृतिवाक्यान्वाहुः-आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिना ।

—२४ नोदना प्रेरणा विधिरित्यर्थः ।

६—२ तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संयुत इत्यादिवाक्यान्नुपामनाविषय-
स्तावकमपार्थवादरूपाणि स्याहुः-सृष्ट्यादिवाक्यानामिति । आदिपक्षेनेन्द्र-
प्रतर्दनायाख्यायिकानां ग्रहणम् । अर्थवादप्रकारं श्रुत्वाद्यन्ति । आरोपाप-
वाद इति । ऐतद्वाक्यमिदं सर्वं, यतो वा इमानि भूतानीत्यारोपः । अधात
आदेशो नेति नेतीत्यादिरूपोपवादः । तद्विषया मिथ्याभूताः सर्व एव धर्मा-
स्तेषां प्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्तावकत्वात्-विधेयभूतानां प्रती-
कोपासनानां विषया जगत्कर्तृत्वादयस्तस्तावकत्वात् । अयं भावः । सृष्ट्या-
ख्यायिकादिबोधक उपनिषद्भागो ह्यारोपापवादस्यापेक्षया प्रतीकोपासनाविधान-
द्वारा जगत्कर्तृत्वादिगुणरूपास्यस्तावक एव ।

—३ ज्ञानादीनां कृतिसाध्यत्वाभावादविधेयतां शङ्कन्ते । न ह्येति ।

—४ प्रमाणयस्तु परतन्त्रत्वेन-भ्रवणमननादिप्रमाणपरतन्त्रतया जायमानं
ज्ञानं हि वस्तुतन्त्रं तच्च विधातुमशक्यमिति भावः । समावधत्ते-न हीति ।
यद्यपि ज्ञानं वस्तुतन्त्रं तथापि ज्ञानोत्पादकसंनिर्कषादिसिद्ध्यर्थं कृतरपेक्षणात्
सर्वथैव तथा वस्तुतन्त्रं न किंतु केनचिदक्षेपेन कृत्यधीनं तेन
च विधिप्रवृत्तिः सुकरा । तथापि यागादिवत्कृतिमाध्यता न ।

—५ अस्ति तत्र प्रकारभेद इति चेत्तत्राहुः-प्रकारभेदस्त्विति । अत्र
योजकः-ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वसाधको नेत्यर्थः । सर्वस्यापि ज्ञानयागादेः ।
कारणेषु-संनिर्कषकक्रियाकलापादिषु । पुरुषध्यापृतिः-पुरुषध्यापारस्तत्कृति-
साध्यत्वमित्यर्थः । तत्-तस्मात् । अत्र-ज्ञाने । वृत्तिसंपादने-ब्रह्माकारवृ-
त्तवृत्तौ ।

—६ प्रमाणसंपादने-आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् इति श्रुत्यावृत्तचक्षुरा
दिप्रमाणसंपादने । पदं चोभयविषयेषु पुरुषकृतिसाध्यता वर्तते । अन्यथा-
ज्ञानस्य परस्य कृत्यधीनत्वानङ्गीकारे ।

—७ मननादिशास्त्रवैफल्यपक्षेः—भोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिगतमन्त-
व्यादिपदव्यर्थं भवेद्यतस्तत्र मन्तव्य इत्यादिपदेषु विध्यर्थकस्तव्यप्रत्ययः ।
साधनप्रतिपादकेत्यादि । शान्तो दान्त उपरतास्तिष्ठः । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्वेति तपःप्रभृतिसाधनबोधकश्रुतीनां वैयर्थ्यम् ॥

—८ येनापि—ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वमिति प्रतिपादकेन वेदान्तिनापि ।
निराकार्य—खण्डनीयम् । गुरुरूपसत्तिः—समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति
श्रुतिप्रतिपादितम् । यत्रापि ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यादिपुननिपदाकपेषु विध्य-
भ्रवणं विधिशोधकानां लिङ्गलोदन्त्यदादीनामभ्रवणम् ।

—९ परिकल्प्य—लेदूलकारान्तत्वं परिकल्प्य ।

—१० तच्छेषत्वं—तद्विष्येकवाक्यतया प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । अनया-
उत्तरमीमांसया । अन्यथा—ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यादीनां वाक्यानां परि-
कल्पितविष्येकवाक्यतया प्रतिपन्नानां प्रामाण्यानङ्गीकारे । विरोधोपि-
आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम् (जे. सू. १।२।१) इति सूत्र-
बोधितरीत्यानर्थक्यरूपो विरोधोपि स्यात् ।

—११ एवं पूर्वपक्षं दूषयितुं पूर्वमीमांसाया निष्प्रयोजनत्वं मन्वानस्य
सिद्धान्त्येकदोषिनो मतं बोधयन्ति—स्यादेतदित्यादिना । नेति । धर्म-
विचारो नारम्भणीय इत्यर्थः । तत्र कारणमाहुः—सर्वधेदेत्यादिना । सर्ववेद-
विभागकर्तृत्वेन नदर्थज्ञातृत्वं बोधितम् । ज्ञानं विना विभागस्य कर्तुमशक्य-
त्वात् । पूर्वमीमांसा तु तच्छिष्येण केवलसामवेदज्ञेन जैमिनिना कृता न
सर्ववेदज्ञेनाज्ञाता न प्रामाण्यमिति भावः ।

—१२ तुच्छफलत्वाच्च—तयधेह कर्मचितो लोहः क्षीयते एवमेवायुत्र
पुण्यचितो लोकः क्षीयते—इति श्रुत्या क्षयिफलोपयोगिमन्त्रविचारकत्वा-
दित्यर्थः । नह् धर्ममीमांसाया अभावे वेदमन्त्रविनियोगादिज्ञानं कथं भवे-
दिति च तत्राहुः—कल्पेत्यादि । कल्पसूत्राणि—भ्रान्तस्मार्तसूत्राणि कान्यायना-
दिमुनिकृतानि । तत्र विनियोगादिबोधनसंशयनिरासरूपं धर्ममीमांसाप्रयो-
जनं मत्स्यतीत्यर्थः ।

—१३ अधुनापि शिष्टाः कल्पसूत्रादिद्वारं स्वकार्यं निर्वाहयन्तीत्याहुः—
एतर्हीति ।

—१४ संदेहे—अनुष्ठयाविषयकसंशयं । सूत्रभाष्यं—कल्पसूत्रभाष्यम् ।
याशिकीः—अविरतयज्ञानुष्ठानशीलाः । तेष्वानुरुध्यन्ते न मीमांसकाः । अथ
यदि ते कर्मविचिकित्सा वृत्तिविचिकित्सा वा स्याये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः—
इत्यादि—यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः—इत्यान्ततत्तिरीयोपनिष-
प्रवृत्तेः ।

—१५ उपसंहरन्ति-तस्मादिति । निःसंदेहकरणं-यज्ञस्य निःसंशय-
मनुष्ठानम् ।

पूर्वमीमांसाया अफलन्यामिन्येव न किंतु विपरीतबोधकन्यादानर्थादहत्व-
मपीति बोधयन्ति । किं चेति । अयं भावः । परमकृपालुर्वेदः संसरणशील-
फलबोधनेन स्वनिष्ठान् वञ्चयेदित्यसंगतम् । अत्र दृष्टान्तः । आत्मानि
विश्वस्तानन्धान्यथा न कोपि शिष्टः कूपे सुमार्गोणमिति बोधयित्वा पातये-
त्तथा । एवमसंगतत्वाभियां फलबोधकवेदस्यायमर्थो यद्रोचनार्थं फलम-
स्तीति । केवलं निष्कामबुद्ध्या कर्मानुष्ठेयं तताश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षः
स्यात् । एव च ससारिणां क्रमेण मुक्तिः । परमकृपालुर्वेदः संसारिणः संसा-
रान्मोक्षयितुं कृपेन्धपातनवदप्रामाणिकत्वाभियां चित्तशुद्धयर्थं कर्माणि
बोधितवानित्यवसीयत इत्यन्वयः ।

—१७ अधसीयते-अयं फलितोर्थ इति भावः । विपरीतबोधिका-वेद-
तात्पर्यभूतक्षयिसंसारफलमेव वेदे तात्पर्यतया कथितमिति बोधिका ।

—१८ न कर्तव्या-नारम्भणीया ।

—१९ इदं सिद्धान्त्येकदेशमतं दूषयति पूर्वपक्षी-मैयमिति । न कर्तव्यं
मया पूर्वपक्षिणेति शेषः ।

—२० तुल्यत्यास्तु-स्वयापि विचारमात्रं न कर्तव्यं भवेत्तेनोत्तरकाण्ड-
विचाराभावस्तदापि भवेदिति तुल्यत्वम् । यथोरेव समो दोष इति न्यायेन
तवापीडासिद्धेरभावेन दूषणसाम्यादित्यर्थः । समर्थितत्वाच्च-स्वयोन्येतरमीमांसा
कर्तव्या मया पूर्वमीमांसा न कर्तव्येत्यत्र विनिगमकाभावरूपसमर्थनम् ।
द्वितीये-पूर्वमीमांसा न कर्तव्येति पक्षे । सामान्यन्यायेनेति । कल्पसूत्रा-
दिना सामान्यग्रन्थेन सामान्यसंदेहनिवारणप्रसक्तावापि विशेषसंदेहनिरा-
करणार्थं पूर्वमीमामापेक्ष्यते । यथा सामान्यतः पाणिनिस्तुत्रेण बोधेपि
प्रातिशाख्यसूत्राणामुपयोगो विशेषसंदेहनिराकरणाय भवति तदाहुः-
लक्षणवदिति ।

—२१ अनिष्टतयेति । मीमांसा क्षयिकल एव वेदतात्पर्यं बोधयतीत्या-
चारकमनिष्टप्रतिपादकत्वं न मीमांसादूषणं संभवति यतः कचिदपि मीमांसा-
सूत्रे तादृशप्रतिपादनं न । अथ च दोषो विचारकस्वभावमूलक एव ।

—२२ आवश्यकत्वादिति । कर्मविचारस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । आवश्य-
कत्वं प्रकटयन्ति-निवृत्तानामिति । संसाराच्चिदृत्तरपि सुमुक्षुभिर्पांगादि-
ज्ञानार्थं मीमांसाङ्गीकार्या । चित्तशुद्धयर्थं यागादिज्ञानस्यावश्यकत्वात्पूर्व-
मीमांसाया आवश्यकत्वम् ।

—२३ आभ्रमभेदेन व्यवस्थामाहुर्विचरणपूर्वकं-परमाभ्रमभेदेनेति ।

७-१ आद्यस्य-ब्रह्मचाणिः । चाचिकः- ब्रह्मयज्ञादिरूपः । द्वितीय-
तृतीययोः- गृहस्थवानप्रस्थयोः । फायिकः- अग्निहोत्रादनुष्ठानरूपः ।
चतुर्थस्य-यतेः । मानसिकः-उपासनादिरूपः ।

—२ उपसंहरन्ति-तस्मादिति । एकेनैव-परमविचारेणैव । चरितार्थ-
स्यात्-कृतकार्यत्वात् । इति पूर्वपक्षः ।

—३ अधुनोत्तरवादी समाधत्ते-उच्यते इति । उपासना मानसिक-
क्रियान्तर्गतत्वाद्यपि धर्मरूपा तथापि न ब्रह्म धर्मरूपं तस्य ज्ञानरूपत्वेन
कृत्यसाध्यत्वञ्च ।

—४ गृह्यादिवाक्यान्वर्थवादरूपाणीत्युक्तं पूर्वपक्षिणा तत्त्वण्डयन्ति-न
चार्थयादानामिति ।

—५ अनुपपुक्तत्वं विवृण्वन्ति । उत्पत्तीत्यादिना । सोमेन यजेतेत्युत्प-
त्तिविधावेप एव वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानामित्यर्थवादः । सामिधो यजतीत्यादी
प्रकारभेदे धम वा एतयज्ञस्य क्रियत इत्यर्थवादः । वादिनो यूपो भवति
खादिरंधीर्यकामस्येति फलभेद यदाङ्के चक्षुरेव भ्रातृव्यस्येत्यर्थवादस्तथात्मो-
पासन उत्पत्तिप्रकारफलभेदविधुरे त्रिधौ नार्थवादः संभवति । प्रकृते-उत्तर-
काण्डे । माहात्म्यज्ञानार्थ-ब्रह्माहात्म्यज्ञानार्थम् । तदुपयोगः-गृह्यादि-
वाक्योपयोगः ।

—६ ज्ञानोपयोगप्रकारमग्रे वक्ष्याम इत्याहुः-तस्य चेति । नन्वात्मे-
स्थेवोपासीतेत्यादिपूत्यस्यादिविध्यसंभवेपि विनियोगावपि । कुतो नेत्यब्राहुः-
चतुर्थ इति । चतुर्थाध्याये तेषां मनोव्यापारबोधरूपत्वमेवोक्तं न तु क्रिया-
बोधरूपत्वमित्यर्थः ।

—७ व्यासविचारोपि ज्ञानोपयोगीत्यग्रे वक्ष्यत इत्याहुः-विचार-
स्यापीति ।

—८ औपनिषदज्ञानेनापि कर्माणि श्रेयस्त्वसंपादनं भवतीत्याहुः-किं
चेति । विद्यया-ब्रह्मज्ञानेन ।

—९ श्रद्धया-फलावश्यंभावनिश्चयेन । उपनिषदा-उपनिषदर्थज्ञानेन

—१० अत एव-ज्ञानेन कर्माणि श्रेयस्त्वं भवतीति स्वीकारादेव । सर्व-
देवसानिध्यं-आहुतिभाक्सर्वदेवसानिध्यम् ।

—११ अन्यथा-देवसामीप्याभावे कर्माणि प्रतिष्ठादिफलाभाससाधकानि
भवेयुर्न देवतासानिध्यरूपमुख्यफलप्रदानीति बोधयन्ति-आभासत्वमेवेति ।
ननु ब्रह्मविदां देहायध्यासाभावात्कथं कर्मस्वधिकार इति शङ्कां निराकुर्वन्ति-
न चेति । देहायध्यासमन्तरा कर्माणि संभवन्तीति व्यावत् ।

—१३ सर्वे व्यापारा इति । श्रूयन्त इति शेषः । स्मृतिरिति । भगव-
द्वृत्तास्थं चाकपजातम् ।

—१४ युक्तः-ब्रह्मनिष्ठः ।

—२१ धर्मविचारकाणामिति । धर्मविचारकैः कर्माणि वीर्यव्रतस्व-
मेपत्यर्थं ब्रह्मज्ञानमाप्तव्यमित्यर्थः ।

—२२ उपसंहरन्ति-तस्मादिति ।

—२३ पुनश्चाथशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं स्वीकृत्य शङ्कन्ते । नन्विति ।

—२५ विरक्त इति । शमदमादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरमित्यर्थः ।

८—२ अधेनुं-अप्रसन्नशीलां गाम् ।

—४ केवलस्य-शाब्दज्ञानस्य । निन्दार्थवशात्-निन्दारूपार्थवादेन
निष्ठासिद्धोत्तनादित्यर्थः । समादधते-नेति ।

—५ अनुपयोगात्-फलकामनाधिकारिप्रतिशेषणेतुपयुक्तित्यर्थः । अभ्येनैव-
ब्रह्मविद्याप्रोति परमिति वेदवाक्येनैव । समर्पणं-फलप्राप्तिबोधनम् । संध्या-
वन्दनकर्मव्रजज्ञानं नित्यं तेन कामनाशून्येनापि ज्ञानलब्धौ न प्रत्यवाय
इत्याहुः-निरयस्यादिति ।

—६ अधेनुमिव रक्षत इति निन्दार्थवादस्तु मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादिविधीनामङ्गभूतो ज्ञेय इत्याहुः-निन्दार्थवादस्त्विति ।

—७ अथ ब्रह्मणो विचारः कर्तव्य इत्येव प्रतिज्ञायाविरोधसाधनफलाना-
मध्यापत्रितपार्थानामप्रतिज्ञातत्वम् । ननु तेविरोधादयोर्या मा सन्निवति चेन्न
विरोधनिराकरणादि विना निःसंदेहज्ञानानुत्पत्तेरिति शङ्कन्ते-नन्विति ।

—८ समादधते-ब्रह्मण इतीति । अयं भावः कर्मणि पट्टीस्वीकारे ब्रह्मकर्मको
विचार इत्यर्थः स्यात्तेन ब्रह्मातिरिक्तं विचारयितुमशक्यं भवेत् । शेषपट्टीस्वी-
कारे तु तत्संबन्धि विरोधनिराकरणादिरूपं यद्यत्सर्वं विचारयितुमर्हम् ।

—१० सामान्यतो विचार्यवस्त्वन्तर्गतत्वेन ब्रह्मणो शीणत्वापत्तिस्तेन
चाविचार्यत्वं स्यादिति शङ्कन्ते-नचेति ।

—११ उत्तरयन्ति-ब्रह्ममात्र इति । ब्रह्ममात्रे-ब्रह्मास्तित्वमात्र इत्यर्थः ।
सर्वो हि ब्रह्मणोस्तित्वं प्रतिपद्यते । ननु यदि न ब्रह्म संदिग्धं तर्ह्यविचार्यता-
पत्तिस्तेन च-अप्यातो ब्रह्मजिज्ञासा-इति प्रतिज्ञाहानिरित्याहुः-संदि-
ग्धस्यैवेति । परब्रह्मणि ज्ञानत्रियाशक्योः संभवासंभवाभ्यां संशयोस्ती-
त्यर्थः ।

—१२ शब्दत एवेति । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यत्र ज्ञानाविषयतायां
गौणत्व शब्दमर्यादयार्थमर्यादया प्राधान्य तथैवात्रापि षष्ठ्यर्थसबन्धविशे-
षणतया शब्दमर्यादया गौणत्वमर्थतस्तु प्राधान्यमेवेत्यर्थ ।

वेदप्रामाण्यं पूर्वं युतो न विचार्यते तदर्धानित्यादुत्तरकाण्डगतवेदवाक्यप्रामा-
ण्यस्येति चेत्तत्राहु -वेदप्रामाण्यमिति । सर्वेन्द्रव्यास्तिस्रःशास्त्रेषु वेदप्रामाण्य
प्रतिपादित तेनैवात्रापि निर्वाह इत्यर्थ । प्रतितन्त्रसिद्ध-गीतमकणादादि-
सकलमुनिप्रणीतशास्त्रसिद्धम् ।

—१३ अभिप्राणमुपसहरन्ति-तस्मादिति । सिद्धमिति । अग्रे द्वितीया-
ध्यायेषु ब्रह्मसबन्धिनागविरोधादीना विचारेपि ब्रह्मणो त्रिपयत्वमर्थत
सिद्धमित्यर्थ । एव आत्र त्रिपयो ब्रह्म । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सबन्ध-
श्चाप्यनुक्तसिद्ध । अधिकारिप्रयोजने तु पूर्वमुक्ते । इत्यनुबन्धचतुष्टयम् ।

सूत्रार्थः-पुरुषार्थसाधकत्वाद्ब्रह्मज्ञानमेष्टम् । यत पुरुषार्थसिद्धौ कर्माद्य-
पेक्षया ब्रह्मज्ञानमेव विशेषत साधनमतस्तदर्थं विचार आरभ्यत इति ॥ १ ॥

इति प्रथमाधिकरणम् ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् १।१।२

—१५ अग्रिममधिकरणसूत्रमवतारयन्ति-किंचेति । तत्र-विचारविषय-
ब्रह्मणि ।

—१६ लक्षणप्रमाणे आह सूत्रकारोबादरायण -जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयो-
नित्वात् । पूर्वं दण्डापमानसूत्रसमूहस्य तेस्तेर्भाष्यकृद्भिर्व्याख्यानसमये श्लेद
कृत । अत्र च शङ्कराचार्यादिभि -जन्माद्यस्य यत इति भिन्न सूत्र
शास्त्रयोनित्वात् इति च भिन्न सूत्रमाहृतम् । बहुभाचार्यैस्त्वेकमेव सूत्र-
माहृतम् । एतदेव युक्तम् । यतोऽग्रे सर्वत्र सूत्रेषु हेतुघटित सूत्रच्छेद क्रियते
तद्दत्रापि शास्त्रयोनित्वादिति हेतुघटितमेकमेव सूत्रम् ।

—१७ पूर्वपक्षी लक्षणविषये शङ्कते-नमित्यादिना । श्रुता सत्य ज्ञान-
मनन्त ब्रह्मेति स्वरूपलक्षण उक्तेषु कथं तल्लक्षणविषय सशय इति भाव ।

—१८ विरुद्धमिति । एतत्कार्यद्वारा लक्षणकथनम् । पूर्वं श्रुतो स्वरूपल-
क्षणमुक्त्वा-तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश समूत -इति कार्यद्वारा लक्षण-
मुच्यते । अत्र तु व्यासेन जन्माद्यस्य यत इति पूर्वमेव कार्यद्वारा लक्षण-
मुच्यते । एव चैतद्व्यासवच्य श्रुतिविरुद्धमित्यर्थ । किंचेत्त्र कथनमपि
न सभाव । यत पूर्वं स्वरूपलक्षणस्याकथन लक्ष्यज्ञानाभावात्कार्यद्वारा
कारणलक्षणस्य कथयितुमशक्यत्वादित्याहु -स्वरूपलक्षणाकथन इत्यादि ।

—१९ असंभवे हेत्वन्तरमाहुः— विवादेत्यादि । जगज्जन्मादिकारणं मायाशबलितब्रह्म वा केवलब्रह्म वेति विवाद एवेति भावः । विवादमेव स्पष्टयन्ति— न हीति ।

—२० सर्वसंमतमिति । अद्वैतिभिर्मायाशबलितब्रह्मण एव कर्तृत्वाद्गी-
कारात् । सांख्यैश्च प्रकृतेरेव कर्तृत्वाद्गीकारात् । न च यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त इत्यादीनि केवलं वेदवचांसि जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो बोध-
यितुमलं वेदवाक्यानां लक्षणवाप्युपपत्तेः कर्तुं शक्यत्वादित्यभिप्रायेणाहुः—
न चागमोदितमिति । वेदमात्रस्य— केवलस्य वेदस्यानुमाज्ञादिरहितस्य ।

—२१ एवं विचारः— कारणलक्षणात्मको विचारः । वैयर्थ्यं व्युत्पा-
दयन्ति—लक्षणप्रमाणाभ्यामिति ।

—२२ लक्षणपदेन स्वरूपलक्षणस्यैव ग्रहणात्तस्य च वेद उक्तत्वादयं
विचारो विफलो शुक्तिरहितश्चेत्याहुः—किमनेनेति । उत्पत्त्यामः—
विचारयामः ।

—२३ उत्तरपक्षी समाधत्त— उच्यते इति ।

—२४ संदेहचारकमिति । वेदप्रामाण्यवादिनां शार्धं भीमांसात्मकं
संदेहवारकं— उत्पद्यमानसंशयनिरासकं न तु वेदव्याख्याने प्रवृत्तामित्यर्थः ।

—२५ अत्र ब्रह्मणि शास्त्रप्रवर्तकः संदेहः कीर्त्तीत्याहुः— क्रियाशक्ती-
स्यादिना । परस्थिते— परब्रह्मणि विद्यमाने क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदि-
ह्यते— संदेहविपर्ययाभवतः ।

९-१ कारितार्थमेव विवृण्वन्ति— न हीति । सूत्रकारो— व्यासः ।

—२ क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिविषय संदेहं स्फोरयन्ति— तत्रेति । सत्यमि-
त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणप्रतिपादिन्या कर्तृत्वादिप्रपञ्चधर्माणामभावः
प्रतिपाद्यत । कार्यलक्षणप्रतिपादिन्या यतो वा इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः कर्तृत्वं
दर्शयते ।

—५ तेन श्रुतिद्वैविध्यत्संशय इति स्पष्टयन्ति— तत्र संदेह इत्यादिना ।
पूर्वपक्षमाहुः— किं तावदित्यादिना ।

—६ कार्यलक्षणासंभवात्मक पूर्वपक्षमतं विवृण्वन्ति । पूर्ववाण्डे यत्र
फलसंबन्धोक्ति तस्यैव प्रधानवाक्यत्वमङ्गीक्रियते यथा स्वर्गकामो यजेते-
त्यादिषु तथात्राप्युत्तरवाण्डे परप्रतिरूपफलसंबन्धाद् ब्रह्मविदामिति पर-
मितिप्रधानवाक्यमित्याहुः— ब्रह्मविदित्यादिना ।

—७ पूर्ववाण्डवदत्रापि नियमः कुतो ग्राह्य इति शङ्कां धारयन्ति—
अत्रापि विवृतमिति । यस्य प्रधानवाक्यत्वं न स्रच्चा विवरणं मवेदि-

दित्वापिना प्वन्यते । अर्थः— सत्यज्ञानादिविशेषणाविशिष्टं परमाकाशस्थ-
शुद्धिशुभाषं वियमानं ब्रह्म यो जानाति स विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान्
कामानामोतीति ।

—१ फलं—साक्षात्कृतब्रह्मात्मकम् । फलवाच्योक्त्यादि— फलवा-
च्योक्तानां सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्माणां ज्ञानादित्यर्थः । नात्यधा-
कार्पण्यमगतकर्तृत्वादिधर्मज्ञानात्पूर्वोक्तं फलं नेत्यर्थः ।

—१० परत्वस्य विवरणार्थमेव कर्तृत्वं श्रुती योतितमित्पाहुः—
कर्तृत्वं चेति । यः सर्वान्तर आनन्द इत्यानन्दमयकोशवर्जनम् । सर्वपदे-
नात्ममयादिषुतुर्णामान्तरो गृह्यते न ज्ञेयब्रह्मपेक्षयान्तरः ।

—११ परिचयार्थम्— आनन्दमयकोशस्य ज्ञेयब्रह्मपेक्षयावरत्वस्य
ज्ञापनार्थम् । किंच ज्ञेयब्रह्मणः परत्वस्य ज्ञापनार्थम्— गौणाकाशापेक्षया
हीनत्वम् ।

—१२ परिहृतं— गौणाकाशादीनां कर्तृत्वेन स्वातन्त्र्यस्य सिद्ध्याब्रह्म-
तमित्यर्थः । अयं भावः । अयमानन्दमयो गौणाकाशादीनामुत्पादकोत एव
तदपेक्षया श्रेष्ठः । नन्यानन्दमयो यदि गौणस्तर्हि किमर्थं गौणोपासनाफलं वेदे-
नोक्तमित्यत आहुः—गौणोपासनेत्यादि । प्रधानभूता या नित्यशुद्धब्रह्मोपासना
तस्या यन्मोक्षरूपं फलं तदङ्गत्वेन गौणोपासनाफलमुक्तम् । मोक्षरूपफलात्
प्राक्तनानि सर्वाणि क्षादिष्णानि फलानीत्यवरोपासनाफले वैराग्यमुत्पाद-
यितुमित्यर्थः । ननु तर्हि मुख्यब्रह्मणि निरुपाधिके— तस्माद्वा एतस्मादि-
तिवाक्येन कर्तृत्वं कथं बोध्यते इत्यत आहुः— तत्रान्यगतकर्तृत्वेत्यादि ।
तत्र— तस्माद्वा एतस्मादितिवाक्ये । अस्यगतं—प्रकृतिगतं यत्कर्तृत्वं तस्य
विशेष्ये नित्यब्रह्मणि बोध्यारोपस्तेन श्रुतिरूपोनुवादः संभवति । अयं भावः ।
यद्यपि ब्रह्मणि एतत्तत्सिद्धं कर्तृत्वं नास्ति तथापि प्रकृतिगतं तत्तस्मि-
न् आरोप्यते ।

—१३ एवमेवानुवाकान्तरन्यतिदिशन्ति । ततश्चेति ततः— एकतः
शास्त्रार्थस्य सिद्धत्वात् ।

—१४ काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यत्राविद्यमाना अपि काका यथा
देवदत्तगृहपरिभाषका एवमविद्यमानमपि कर्तृत्वं ब्रह्म परिचाययतीत्याहुः—
परिचाययत्वादिति । अनुद्यते— प्रकृतिगतकर्तृत्वमारोपद्वारा ब्रह्मपरिचा-
यकत्वेन श्रत्यानुवादरूपेणोच्यते । फलाश्रयणात्— एतस्मिन्प्रपादके
कार्पण्योपासनायाः फलस्याश्रयणादित्यर्थः ।

—१५ पूर्वपक्ष इति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वं शुद्धे ब्रह्मणि न संभवतीति
पूर्वपक्षाशयः ।

—१७ उत्पत्तीत्यादि । बृहद्-ब्रह्म जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृ । तद् ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं वेदेन बोधितं तच्चान्यथा गीणमारापितं वा भवितुं नार्हति ।

—१९ श्रुतिविरोधः—सत्यत्वादिधर्मप्रतिपादकश्रुतीनां गोत्राश्वत्वादिवादिर्ब्रह्मधर्मप्रतिपादकत्वं नास्ति । कल्पः—कल्पसूत्रमपि न विरुध्यते ।

—२० सर्वभावः—सर्वमवतन् । बृहद्-ब्रह्म । कर्तृत्वाकर्तृत्वादिसर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवदस्ति ।

—२१ कारिकायं स्पष्टयन्ति । वेदेन-यतो वा इमानीत्यादिना । परमात्मः—अत्यन्तं यथार्थवक्ता ।

—२२ अन्यथा-वेदस्याप्यर्थवादित्वे । सर्वत्र-सर्वं ज्ञानमित्यादि-स्वरूपलक्षणवाक्येष्वपि । ननु सकलधर्मरहिते कर्तृत्वं विरुध्येत्याहुः—न च कर्तृत्वं इति ।

२०-२ ननु सर्वथा निर्धर्मकमेव ब्रह्माद्रिपते तत्र कर्तृत्वादीनां संभवः कथमिति चेन्न तादृशनिर्धर्मकत्वस्वीकारे सामानाधिकरण्यस्यैवानुपपत्तेरित्याहुः—सामानाधिकरण्यविरोध इति । अयं भावः । सामानाधिकरण्यं नाम नानापदार्थतावच्छेदकविशिष्टानामभेदेन बोधः । ततश्च पदार्थतावच्छेदकधर्मा यदि धर्मिणि नार्हन्ति तदा तादृशबोधस्यानुदय इत्येवंरूपो विरोधः । तदुपपत्तेः—सत्यत्वादिधर्माणां सामानाधिकरण्येन बोधोपपत्तेः ।

—३ अहकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ।

इति भगवद्वाक्यात्कर्तृत्वं संसारिधर्मो देहाद्यध्यासमूलकत्वादिति शङ्कां वारयन्ति-नचेत्यादिना । प्रापञ्चिके कर्तृत्वं इति । प्रापञ्चिककर्तृत्वे देहाद्यध्यासमूलकत्वं न त्वलौकिककर्तृत्वं इत्यर्थः ।

—४ अलौकिककर्तृत्वे-वेदबोधितकर्तृत्वे । अत एव-वेदबोधितकर्तृत्वस्यालौकिकत्वादेव । अस्येत्याह-सूत्रकार इति शेषः ।

इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्तिं चेतदो रूपम् ।

अदमस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

इतिकारिकाया सन्निकृष्टस्य पुरोवर्तिनः प्रपञ्चस्येदंशब्देन ग्रहणमिति यातयन्ति-अस्येति पुरोवर्तीति ।

—७ प्रपञ्चरचनस्यालौकिकत्वं द्रवयितुमनेन भूतत्वादिविशेषणजातमाहुः—अनायासेन-लीलयेव । अभावज्ञानं प्रति प्रतिपोगिज्ञानस्य कारणत्वात्—

न लौकिकं इति भाष्ये निषेधं यद्लौकिकं तदविद्याभ्यस्तं न किंतु प्रतीतमे-
वेत्याहुः— प्रतीतं च निषेध्यमिति ।

—८ ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभृत इत्यादिश्रुतिप्रतीत-
कर्तृत्वस्य न लौकिकमिति निषेधः स्यादित्याहुः—न श्रुतिप्रतीतमिति ।
अयं भावः । श्रुत्या प्रतीतस्य कर्तृत्वस्य श्रुत्यैव निषेधे क्रियमाणे विकर्षो
भवेन्न निषेधः । ननु— सदेवेदमग्र आसीद्—नासदासीद्—नो सदासीद्—इत्यादि-
श्रुतिभिः सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतिप्रतीतस्य सत्यप्रादेर्यथा निषेधो भवति
तथात्रापि श्रुतिप्रतीतस्य श्रुत्यैव निषेधो भविष्यतीत्यत आहुः—सत्यत्वादय
इति । एवं च लौकिकसत्यत्वादीनामेवोक्तश्रुत्या निषेधो न ॥ श्रुतिप्रतीत-
सत्यत्वादीनामित्यर्थः । सर्वनिषेधे—लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्वनिषेधे ।

—९ तद्वक्षानम्— ब्रह्माज्ञानम् । १ अस्ति २ भाति ३ प्रियमिति त्रीणि
ब्रह्मणो रूपाणि तदन्तर्गतमस्तित्वपर्यायं सत्यत्वमेव लोके प्रतीयते न तु
वस्तुगत्या तद्लोकस्येति शङ्कां वारयन्ति—नचेत्यादिना ।

—१० कारणगतं— ब्रह्मगतम् । कर्तृत्यामिति । तथा—ब्रह्मगतम् ।

—११ एवं कृते स्मृत्यनुग्रहोपि भवेदित्याहुः— स्मृतिश्चेति ।

—१२ ब्रह्मण्यन्यगतं कर्तृत्वमारोपितमिति शङ्कां वारयन्ति— नचारोप-
स्यायेनेति । एतन्न्यायस्वरूपं तु नित्यशुद्धबुद्धस्वरूपं ब्रह्म वास्तवकर्तृत्वोपेतं न
भवत्यतोऽन्यगतकर्तृत्वं तत्रारोप्यते । तथा सति— अन्यगतकर्तृत्वस्य
ब्रह्मण्यारोपे वक्तव्ये सति । अन्यस्य स्यादिति । कस्यान्यस्य कर्तृत्वं
ब्रह्मण्यारोपितमिति मीमांसायां न कस्यापि संभवति किंतु ब्रह्मण एव
तद्वास्तवमिति बोधयितुमाहुः— तत्र नेत्यादि । आनन्दमयाधिकरणे द्वितीया-
ध्याये च प्रकृतिगतकर्तृत्वं भगवता व्याप्तमेव निषिध्यते ।

—१३ ननु जीवगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्यारोप्यतामित्यत आहुः— ॥ जीवा-
नामिति । प्रपञ्चमध्यवर्तित्वेन जीवानां प्रपञ्चोत्पत्तिकरणे स्वातन्त्र्याभा-
वादित्यर्थः ।

—१४ न चान्येषामिति । अन्येषां— प्रकृतिजीवातिरिकानाम् । उभय-
निषेधादिति । प्रकृतिजीवनिषेधेनैव तदन्तर्गतानामन्येषां निषेध इत्यर्थः ।
उपसंहसन्ति—तस्मादिति । ब्रह्मगतालौकिककर्तृत्वे श्रुतिनिषेधोपि नेत्याहुः—
कर्तृत्वम्—अलौकिककर्तृत्वम् ।

—१५ ननु च असंख्यो ह्ययं पुरुषः निष्क्रियम् इत्यादि श्रुती कर्तृत्वविरो-
धान्निषेधिका श्रुतिः कल्प्येति चेन्नत्राहुः—कथ्या त्यति । कल्पिता सा श्रुति-
लौकिकपरा लौकिकप्रमाणान्तर्गतान्यव भविष्यति नालौकिक कर्तृत्वं

निपेक्षुं प्रभवत् । अलीकिकर्तृत्वं ममाग्न्य भोक्तृत्वं साधयन्ति-
फलवाक्येयीति । ब्रह्मविदामोति परमिति फलवाक्ये श्रुतानां भोक्तृत्वादिस-
र्वधर्माणामुपसंहारः कर्तव्यः विमुक्त केवलं भोक्तृत्वस्येवेति केमुक्तिकन्या-
यलब्धमर्थमाहुः- गुणोपसंहारः कर्तव्य इति ।

—१७ तत्र प्रथमं पुटिमुटिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः- तथा चेति । जन्म
प्रादुर्भावः आदि प्रथमावयवरूपं येषां ते । अतद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति ।
तद्वृणातद्वृणबहुव्रीहोर्लक्षणे उदाहरणे च । तद्वृणसंविज्ञानत्वं नाम तस्य
वृणस्यावयवपदार्थस्य संविज्ञानं विशेष्यान्वयिनान्वपित्वम् । अन्वपित्वं च
संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन । यथा शुक्लवाससमानय । यत्र विशेषणस्य
कार्यं संबन्धाभावस्तत्रातद्वृणसंविज्ञानत्वम् । यथा चित्रशुमानय ।

—१८ बहुव्रीह्यपेक्षया ह्यन्वसमासे लाघवात्मबाह्यशब्दप्रसारेणाहुः-
अथवेति । भाष्यधिकारा इति । १ जायते २ अस्ति ३ विपरिणमते ४ वर्धते
५ अपक्षीयते ६ नश्यतीति पद ।

—१९ धर्मवाचीति । आदिपदस्य प्राथम्यरूपधर्मे शक्तिः । यथा पूर्व-
मीमांसका गवादिपदानां गौत्वादिधर्मेण शक्तिमाहुः ।

—२० स्वसंबन्धिनं-स्वधर्मिणम् । लक्षयतीति । आविशब्दो धर्मवाचक-
त्वात्स्वधर्मिणमनुमापयतीत्यर्थः । तस्य-प्राथम्यस्य । उभयसापेक्षत्वात्-
स्वाग्रथतया जन्मनोपेक्षा, निरूपकतयेतरेषां स्थित्यादिपदार्थानामपेक्षेत्यर्थः ।

—२१ अन्ये त्विति । जन्मन इतरे भावविकारा आदिमन्तः ।

—२२ तदाधारस्य-स्थित्याद्याधारस्य जन्मन इत्यर्थः । स्वाधारसंज्ञ-
मयाची-स्वशब्देन स्थित्यादयो भावविकाराः तदाधारः सन् सद्रूपो यः प्रप-
ञ्चस्तस्य धर्मः सत्त्वरूपलक्षाचकः शक्त्या बोधक इत्यर्थः ।

—२३ तद्वर्माणां-सतः प्रपञ्चस्य विकाराणामुपलक्षको लक्षणया बोधक
इत्यर्थः । एतादृशजन्मादि यत इति वाक्यार्थः ।

इदानीं सर्वादाशुटिप्रकारेण बहुसंमतत्वात्तद्वृणबहुव्रीहिमाश्रित्याहुः-अथवे-
त्यादि । गमनप्रवेशयोरिति । गमनं-उत्पत्तिरूपं जन्म प्रवेशः- भद्ररूपः
प्रलयः । जन्मप्रलययोर्मध्ये यत्कार्यस्वरूपं तस्येत्यर्थः । भेदात्-कारणतो
भेदात् ।

२५-जन्म आदिर्येषां तज्जन्मादि । अत्र जन्मनो विकारत्वात्तज्जातीयाः
सर्वे भावविकारा गृह्यन्ते । विकारत्वाद्गुत्याद्गुह्यवचनं तु न शक्यम् । जाति-
त्वादिकवचनस्योपपत्तेः । तद्वृणः-जात्यपेक्षयेति । मन्त्रत्राप्यादिपदस्य
समुदायत्वाच्चित्तज्ञे लक्षणया सर्वेषां बोधोपि जन्मनो जन्मत्वेन रूपेणाबोधाद्

अतद्वृण एव भवेदत आहु - जन्मत्यादि । श्रुतत्वादिति । यतो वा इमानी-
त्यादिश्रुत्युपस्थापितत्वाज्जन्मप्रतिषिद्धजन्मनिष्ठादितानिरूपकसमुदायत्वाव-
च्छिन्ने आदिपदलक्षणातान्पर्याप्तं तद्वृणसंविज्ञानं पवायमित्यर्थः ।

११—१ जन्म-आदि-अस्येति चेदप्येक्षया जन्म आयस्येति पदच्छेदे
सारस्य मन्वा तस्माद्वा एतस्मादित्यत्र विषयवाक्यमस्य सूत्रस्य ननु यतो
वा इमानीत्यादीति बोधयितुं पक्षान्तरमाहु - अथयेति ।

—२ बहूनां विषयवाक्यानां मध्ये तस्माद्वा एतस्मादित्यस्यैव विचारे
कारणमाहु - फलसंबन्धित्यादिति । ब्रह्मविदाप्राप्तिं परममिति फलबोधक-
वाक्ययन्ति तत्र पाठशान्तर्गतत्वेनैतस्य प्राधान्यादित्यर्थः । इममेव शास्त्रार्थ-
मिति दिशन्ति - तेनेत्यादि । तेन - ब्रह्मकारणतायां सिद्धत्वेन । तस्माद्वा एतस्मा-
दित्यत्र ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वमिति सिद्धं शास्त्रार्थः । प्रकारान्तरेण । यतो
वा इमानि, आनन्दाद्वयेव स्वात्मिमानि इत्यादिवाक्येऽप्यपीत्यर्थः ।

—४ उभयत्र कर्त्रेक्येपि प्रकारभेदमाहु - अत्रैत्यादिना । विस्फुलिङ्गा
यथा बह्वेरेरुद्देशोद्भवन्ति तथा सर्गभूताः च सुगपदेवोत्पत्तिर्यतो वा इमानीत्यनेन
प्रदर्शिता । तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना काशादिक्रमेणैवायं विभिन्नोत्पत्तिर्यतो
भगवदिच्छामुत्पत्तिर्य एव ।

—५ ननु सूत्रे जन्मायस्येति स्थितप्रयोगश्चिन्मर्थमाहुतो यत्र चानेक-
व्याख्यानसंभवः स्पष्ट एव पुताः १ प्रयोगो यत्रैव व्याख्यानं युक्तं भवे-
त्तदाहु - एतेनाति । एतेन जन्मायस्येति स्थितप्रयोगेण । प्रकारा-
व्याख्यानप्रकाराः । ते च स्वमते साक्षात्कर्तृत्वं परमते तद्व्यवस्थं युत्रचित्
क्रमेणेति सूचिता । भगवता प्रादुरायनेनेति शेषः । मयापि तथैव व्याख्यात-
मित्यर्थः । एतच्च लक्षणाशो व्याख्यातः ।

—७ प्रमाणतश्च व्याख्यातुं नित्यशुद्धब्रह्मणः कारणत्वं कथमिति बोध-
यितुं वा सूत्रशेषं व्याख्यान्ति - शास्त्रं प्रतिपादिता योनिरित्यर्थं मन-
सि कृत्वाहु - शारंगोक्तेत्यादि । ब्रह्म जगतः कारणमिति वेदे प्रतिपादि-
तत्वादित्यर्थः । शास्त्रलक्षणं च ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुसा येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । एव च वैदिकसमाधिगम्यत्वं यथा ब्रह्मणस्तथा ब्रह्मनिष्ठकारणत्वं
स्यापि ननु लौकिकप्राप्तेः समाधिगम्यत्वम् ।

—८ उपनिषत्पदमनुक्त्वा सामान्यतः शास्त्रशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यमाहु -
सामान्येति । पूर्वकाण्डे - कर्मकाण्डे । पूर्वसृष्टिवाक्यानां - प्रजापति-

रकामयतेत्यादिवाक्यानाम् । सप्रहार्थमिति । ब्रह्मणि कारणताप्रति-
पादकत्वेनेति शेषः ।

—९ ननु प्रजापतिरकामयतेत्यादिवाक्येषु प्रजापत्यादीनामेव कारणत्वं
प्रतिपाद्यते न ब्रह्मण इत्यत आहु — यथाभ्यैवेति । अस्येव-ब्रह्मण एव । एव-
कारेण ब्रह्मभिन्नानां प्रजापत्यादीनां कारणत्वव्युदासः । ननु प्रपञ्चस्योत्प-
त्तिमत्त्वे तस्याब्रह्मत्वापत्तिरित्यत आहु — मतान्तरवदिति । अयं भावः ।
यथा मतान्तरे सारयमते जन्मादीनां विकाररूपत्वं स्वीक्रियते न तथास्म-
न्मते । किंत्वादिर्भावतिरोभावादेव जन्मादिपदेन गृह्यते ।

—१० अत्रार्थं सूत्रकारसमाप्तिमाहु — तथेत्यादि । वक्ष्यति द्वितीयाध्याय
इति शेषः ।

—११ ननु तस्मादित्यादिवाक्येनाकाशार्थप्रपञ्चस्य कर्तृत्वं ब्रह्मण्यागतं
तथाप्याकाशवाच्यादिशब्दप्रपञ्चस्य कर्तृत्वं नागतं तेन न्यूनता स्यादित्यत
आहु — नामेति ।

—१२ प्रपञ्चमध्यपातात्-प्रपञ्चान्तर्गतत्वात् । जन्माद्यस्येत्यत्रेदशब्देन
सन्निकृष्टमात्रपरामर्शाच्चामप्रपञ्चस्यापि भोत्रसन्निकर्षान्तापीदशब्देन गृह्यते
तेन न न्यूनतेति भावः ।

—१३ मतान्तरमनुवदन्ति । केचिदिति । केचित्-शङ्कराचार्यादयः ।
योगविभागेन- सूत्रद्वयकरणेन । अस्मिन्मते जन्माद्यस्य एतं शाखयोनित्वा-
दिति सूत्रद्वयमङ्गीकृत्य रूपप्रपञ्चकर्तृत्वं प्रथमसूत्रेण नामप्रपञ्चकर्तृत्वं
द्वितीयसूत्रेण प्रतिपाद्यते । तथा समन्वयादिसूत्रेष्वेव हेतुवर्णनम् ।

—१४ अस्यसिद्धयर्थं चेति । प्रथमान्ते ब्रह्मशब्दे पञ्चम्यन्तस्य
शाखयोनित्वादित्यस्यान्वयो न स्यादतः, अतस्ति व्याप्नोतीति द्युत्पत्त्या तस्य
प्रथमान्ततापादनमित्यर्थः । तन्निर्दिशन्ति- अततीत्यादि ।

—१५ सूत्रकारसमाप्तिमिति । शाखयोनिरित्येतादृशेन निर्वहि शाख-
योनित्वादित्यत्र तात्पर्यं निरर्थकम् । गौरवघटितं सूत्रकारो न प्रयु-
ज्जीतेत्यर्थः ।

—१६ उपसंहरन्ति- तस्मादिति । निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेनेति । स्वतन्त्र-
तया जगत्कर्तृत्वेनेत्यर्थः ।

—१७ बीजादुरन्यायेनानादिसृष्टिवादिमीमांसकपूर्वपक्षमुदाहरयन्ति-
नन्विति । तपेत्यज्ञादियुक्तेत्यादि । अत्र तपोयज्ञादिप्रयुक्तेत्यपपाठः
केषुचित्सुस्तकेषु । प्रजापतिप्रसूतीनामियत्र प्रसूतिपदेन क्षेत्रज्ञप्रकृ-
दीनां ग्रहणम् ।

—१८ पूर्वकाण्डे- कर्मकाण्डे । तत्तदुपाख्यानेषु- प्रजापतिक्षेत्रज्ञाद्युपाख्यानेषु ।

—१९ ननु मुख्य कारणत्वं ब्रह्मणः स्यात्, अवान्तरकारणत्वं तु प्रजापत्यादीनामित्यत आहुः- न चेति । अथवणात्- प्रजापत्यायाख्याने परकारणतात्रोक्तशब्दानामववणात् । ननु पूर्वकाण्डेअववणेपुत्तरकाण्डे ब्रह्मकारणता श्रूयत इति चेन्न तत्रोभयप्रतिपादनादित्याहुः- उत्तरकाण्डे त्यति ।

—२० द्वयप्रतिपादनादिति । तस्माद्वा पतस्मात्- यतो वा इमानि त्यादि-श्रुतिभिः कर्तृत्वस्य- नित्यशुद्धशुद्ध- इत्यादिभिः कर्तृत्वमात्रस्येति द्विधा-प्रतिपादनात् । सदेहश्चेति । कर्तृत्वाकर्तृत्वेति विरुद्धोभयकोटिकहानत्वेन संशय इत्यर्थः । मीमांसाया- उत्तरमीमांसायाः ।

—२१ उभयसमर्थने- कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्वैलक्षण्यहीकारे । शास्त्रवैफल्यमिति । उभयस्त्रीकारेण संदेहनिवारकमीमांसाशास्त्रस्य वैफल्यमिति भावः ।

—२२ तद्विषयेति । कर्तृत्वाकर्तृत्वेति धर्मद्वयस्य ब्रह्मणि सिद्धेरित्यर्थः । वेदप्रामाण्यं द्रढयन्ति- बाधितार्थेत्यादिना ।

—२३ वेदान्तप्रामाण्येहीकृते तदुक्तार्थसिद्धिः स्यात् । परं तत्प्रामाण्यमेव नास्मात्संमतमिति मन्वाना मीमांसका आहुः- किंचेत्यादि ।

—२४ अनारभ्याधोतत्वेनेति । अनारभ्य- प्रकरणमप्राप्य अधीतत्वेन पठितत्वेन । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वाक्यं यथा ऋतुसंबद्धजुहूद्वारा ऋतुस्मारपत्पर्णताया ऋतुशेषतां बोधयति तथा ऋतुसंबद्धात्मोपस्थितिद्वारानारभ्याधीतानां वेदान्तवाक्यानां कर्मोपयोगित्वे पूर्वमीमांसयेवीत्तरमीमांसाया अपि मतार्थता स्यात् । विद्यायामप्रवेशश्च भवेत् । तथाहि कर्मक्षोपावस्वीकारे श्रवणमननादिलभ्यब्रह्मविद्याया वेदान्तानामनुपयोगो भवेत् ।

—२५ मन्त्रब्राह्मणत्वाभावादिति । वेदान्तानां मन्त्रब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । तत्र हेतु-श्रद्धाप्रतिपादनादिति । ब्राह्मणेनेष्टसाधनीभूतकर्मप्रतिपाद्यते । मन्त्रेण तु कर्मप्रवृत्तपुरुषस्य व्यापाराः प्रतिपाद्यन्ते । एवं च वेदान्तेष्वेतदुभयाभावात्तन्मन्त्रब्राह्मणत्वरूपवेदामात्रं संपन्नं । एवं चेद्वेदान्ता वेदबाहिर्भूताः स्युरिति शङ्कामपारुहं निगमयन्ति-तस्मादिति । वेदोपेष्टाः ऊपरभूमेर्भूमित्वेपि यथा न फलसंपादकत्वं तथा वेदान्तानां वेदत्वेपि वेदफलसंपादकत्वं नेत्यर्थः ।

—२६ तेषां किं स्यादिति । ऊपरत्वाद्देवान्तानां विचारेण किं फलं स्यादित्यर्थः । एवं च यत्र वेदान्तवाक्यानामेव निष्फलत्वं तत्र तदोपहितकर्तृत्वं दूरापेतमिति भावः । मीमांसकमतं प्रत्यादिशन्ति-मैवमिति ।

—२७ अध्ययनादिभ्य इति । अध्यनाध्यापनादिविध्यतुरोधाद् वेदान्तानां वेदत्वमेव न तु वेदोपरत्वम् । स्मरणाच्चेति ।

आहोपनिषदो वेदानधीत्याध्याप्य विस्तरात् ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मण. पदम् ॥

स्वयंभूरेण भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिवाया ऋषिपर्यन्ता. स्मर्तारोस्य न कारकाः ॥

इति स्मृतेरित्यर्थः । प्रमाणमिति । वृत्तवृत्त्या स्वार्थप्रामाण्यबोधकः ।

१२-१ अतिप्रसंगात्-अर्थवादादिष्वेदापत्तेरित्यर्थः ।

—३ न व्यभिचरन्ति-वेदत्वरहिता न भवन्ति ।

—४ वेदान्तानो मन्त्रब्राह्मणत्वं साधयन्ति-ऋगेवेति ।

—५ ननु विधिविषयकत्वाभावाद्देदान्तानां निष्फलत्वमिति चेन्न । तादृशज्ञानमेव फलोत्पत्तयेलमित्याहुः-यद्यपीत्यादिना ।

—६ नन्वेवं वेदान्तानां पूर्वकाण्डवैलक्षण्यमिति चेत्तदस्माकं भूषणमेवेत्याह-भूषणायेति । भूषणाय-पूर्वकाण्डस्य स्वर्गमाधत्वाद्देदान्तजब्रह्मज्ञानस्य च मोक्षरूपोत्कृष्टफलसाधकत्वात्पूर्वकाण्डवैलक्षण्यमिष्टमवेत्यर्थः ।

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

विमिश्रन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥

इति श्रुतेः । ननु भयकाण्डयोर्वैलक्षण्ये शास्त्रयोनित्वादिति सामान्यतः सूत्रकरणमनुपपन्नमुपनिषदीनित्वादिति विशिष्येव सूत्रकारेण वक्तव्यमिति चेत्तत्राहुः-काण्डद्वयस्येति ।

—७ तदेव प्रतिपादयन्ति-यदेवेत्यादिना ।

—८ पूर्वशेषत्वं सर्वस्य-मर्त्यस्य वेदस्य पूर्वकाण्डोक्तकर्माहुत्वम् । तमेतमिति । वेदानुयसनेन-वेदाध्ययनेन ।

—९ उत्तरशेषत्व-सर्वस्य वेदस्योत्तरकाण्डोक्तवेदान्तजज्ञानाहुत्वम् । ननु सर्वस्य वेदस्य समतया प्रामाण्येद्भिकृते प्रजापत्यग्निहोत्रादीनामपि कर्तृत्वप्रतिपादनाद् ब्रह्ममात्रपर्यवसितकर्तृत्वं कथं सिध्येदित्यत आहुः-कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मण क्रियारूपत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वेन-धर्मो यस्यां मदात्मकः-इत्येकादशब्धोक्तेर्ब्रह्मणोपि धर्मरूपत्वेन धर्मिणो, क्रियाज्ञानयोरेक्यात्पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि क्रियाज्ञानरूपधर्मिणो विचारकत्वेनेक्यात्पूर्वोत्तरकाण्डगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति च विरोध इति भावः ।

—११ सिद्धमिति । ब्रह्मणि वेदप्रतिपाद्य जगत्कर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

—२० ब्रह्मणः समवायिकारणत्वेद्वीकृते दूषणान्तरमाहुः— मृदादीति ।
ब्रह्म यदि मृजुरूपं समवायिकारणं स्यान्ततो मृददेवानित्यन्तं सावयवत्वं
तस्य भवेदित्यर्थः । मत्तान्तरवादिनि । यथा सांख्याः पुरुषस्य परिणा-
मित्वं सावयवत्वदोषादेव नाद्वीकुर्वन्ति प्रकृतेश्च सांख्यत्रयादद्वीकुर्वन्ति ।
नैयायिकमतं स्वीकृत्य चानित्यत्वदोषस्यावतारः । तथाहि कपालो घटस्य
समवायिकारणं तो चानित्यो तद्वद्ब्रह्मणो द्रव्यगमवायिकारणतायामनि-
त्यत्वं स्यात् । संशयं द्रष्टव्यमिति—रुच्यमेवमिति ।

—२३ निमित्तत्वकथनादिति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति श्रुतावा-
त्मन इति पक्षस्या ब्रह्मणो निमित्तत्वकारणबोधनावित्यर्थः ।

—२४ तद्वाचकाश्रवणादिति । कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोर्वाचक-
पदाश्रवणादित्यर्थः । ननु कल्प्यं समवायि कारणमिति चेदाहुः—कल्पनाया-
मित्यादि ।

—२५ सुतरां संदेह इति । घटसमवायिकारणकपाले सावयवानित्यन्ते
दृश्येते तद्ब्रह्मापि जगतः समवायिकारणे ब्रह्मणि सावयवत्वानित्यत्वयोराप-
स्यात्यन्तं संदेह इत्यर्थः । एवं प्राप्त इति । ब्रह्मणि कर्तृत्वसमवायिकारणत्व-
योरभावे प्राप्त आह—समाधानसूत्रमिति शेषः ।

१३-२ पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं इति । पूर्वपक्षावसर एव नास्तीति ज्ञापनार्थं
तुशब्दः । ननु तुशब्देन निमित्तकारणताया स्यावृत्तिः कुतो नेत्यत आहुः—
निमित्तत्वस्येति । श्रुतिसिद्धत्यादिति । ब्रह्मणि निमित्तकारणतायाः
श्रुतिप्रतिपादिनत्वात् । एवं च तुशब्देन निमित्तकारणतास्यावृत्तिर्न संभवती-
त्यर्थः । मत्तान्तरेत्यादि । शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो कामदेववादित्यस्मिन् सुत्रे
तुशब्दस्येतदर्थत्वनिरासो यथा तथात्रापि पूर्वपक्षनिरासः । समवायिकारण-
मिति नामरूपात्मकप्रपञ्चस्येति शेषः ।

—४ सम्यगनुवृत्तत्वादिति । अनुवृत्तेः सम्यक्त्वं—कार्यमात्रे संबद्धत्वम् ।
तदेव प्रतिपादयन्ति—अस्ति भातीत्यादिना ।

—५ ननु ब्रह्मधर्माणामस्तित्वादीनां यथाकार्येणैवस्तथा प्रकृतिगुणानां
सत्त्वादीनामपि कार्येणैवात्मप्रकृतेरेव प्रपञ्चोपादानत्वमसत्तत आहुः—प्रकृतेर-
पीति । स्वमते—शुद्धाद्वैतमते । तदंशत्वात्—ब्रह्मांशत्वात् ।

—६ प्रपञ्चे परिच्छिन्नत्वमप्रियत्वं च यद्भासते तदज्ञानमूलकम् । सर्वरूप-
ब्रह्मज्ञानेन परिच्छिन्नत्वाप्रियत्वधर्मयोर्वापदर्शनादित्याहुः—अज्ञानादित्या-
दिना । नन्वेकोहं बहु स्यामिति श्रुत्या भगवता नानात्वं स्वीकृतं तच्च परिच्छि-

सत्त्व विना न सभजतीत्याहु - नानात्वमिति । एकस्मिन् ब्रह्मण्यनुभूयमानं नानात्वम् । पेच्छिष्यमेवेति । स्वेच्छया कृतमित्यर्थः ।

—७ एकेकाशप्राकट्यादिति । अयं भावः । जडजीवान्तर्यामिषु प्रत्येकं सच्चिदानन्दैतिरूपत्रयसत्त्वेऽपि जडे सदशस्य प्राकट्यं चिदानन्दाशयोरिच्छया-
वरणम् । एव जीवे चैतन्याशस्याधिकप्राकट्यात् सदानन्दाशयोरिच्छया-
वरणम् । तथा चान्तर्यामिण्यानन्दाशस्योद्धृतत्वेन सच्चिदशयोरिच्छया-
वरणम् । नन्वेकरसस्य ब्रह्मणो वैचित्र्यं कथमित्याशङ्क्य समादधते-
कथमित्यादिना ।

—८ घटरूपप्रियास्त्रिवेति । यथेष्ट एव सदशो द्रव्यगुणत्रिवेति त्रिभिः
प्रकारैः प्रकटोभवत् । तत्रैकस्यैव सदशस्य द्रव्यत्वादिधर्माणां परस्पर-
विरुद्धत्वेन भानं तथा सति सच्चिदानन्देति त्रयाणां परस्परवैलक्षण्येन ज्ञाने किं
चित्रमित्यर्थः । ता आपः पृथक् । अस्पन्द्य गतिमतां पुलकस्तरूणामि-
त्यादावत्र जडेऽपि भानत्वादिप्रतीतिरित्यर्थः । आधिर्भाष्यः - प्रत्यक्ष-
योग्यता ।

—९ एतादृशतारतम्ये भगवद्विच्छेदं नियामिकेत्याहु - भगवद्विच्छेदाया
इति । वैशेषिकादिमतवत्परमाण्वादयो जगत्समवायिकरणं न सभजन्ती-
त्याहु - नचेति ।

—१० साधारण्येन । सफलकायान्त्रयिकारणधर्मेण । ननु पार्थिव्यादिप-
रमाणुचतुष्टयस्य प्रत्येकं पृथिव्यादां समन्वयोस्त्येवेत्यत आहु - एक-
स्मिन्निति ।

—११ अन्याय्यत्वादिति । एकस्मिन् ब्रह्मण्यनुभूते ममवायिकारणे
सभजति, सति ओककारण-रूपना गौरवघटितेत्यर्थः । ननु घटपटादि-
कार्येषु मृदादीनि भिन्नोपादानानि लोके दृष्टानि तत्कथं ब्रह्मोपादानं
जगत इत्याहु - लोक इति । अयं भावः - लोके घटपटादीनां कुलालादि-
कर्तृविशेषपक्षेऽपि यथा ब्रह्मकर्तृ-निराग्राह्यं तथा घटादीनां मृदाधुपादान-
एव ब्रह्मण उपादानं न विरुद्धम् ।

—१२ ननु यत्रास्तित्वादिप्रतीतिस्तत्र ब्रह्मोपादानकत्वमिति नियमेद्गी-
कृतेलीकप्रतीतेषु स्यात्प्रिकरथमार्गादिष्वस्तित्वादिसत्त्वात् ब्रह्मोपादा-
नकत्वं तत्रापि सभजेदित्याहु - अलीकप्रतीति इति । अलीकप्रतीति
मिथ्याप्रतीतिविषयभूते स्पष्टप्रथादी ।

—१३ सम्यगन्वयाभावादिति । प्रलोपादनन्तरं तत्रास्तित्वादिप्रतीते-
र्वाधादबाधितान्वयाभावादित्यर्थः । न कार्यत्वत्वादि । एव च तत्राबाधिता-

स्तिवादिहेतारेवाभावाद्ब्रह्मकार्यत्वमापि न ब्रह्मकार्यस्यास्तित्ते व्यभिचारो-
पि नेत्यर्थः । ब्रह्मण भगवायेकारणत्व निगमयन्ति-तस्मादिति ।

—१५ निमित्तत्वमिति । कार्यमात्रं प्राणि ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमि-
त्यर्थः । स्पष्टमेवेति । तत्र हेतुमाहुः ~ सर्वत्रादिसमतमिति । 'शेषिका-
दिभिरपीश्वरस्य निमित्तकारणताद्वीजित्यते ।

—१६ अन्यमतस्तुपक्षिषन्ति- कश्चिदिति । रामानुजाचार्यादयः ।

—१७ योजयन्तीति । तन्मतं प्रथमसूत्रेण ब्रह्मनिज्ञासाप्रतिज्ञा ।
ब्रह्म च किंलक्षणमिति जिज्ञासाया जन्मादिसूत्रेण ब्रह्मलभेणमुक्त्वा
ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोः समर्थनम् । नन्दुङ्गीकरणार्थं पुन
शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं तदर्थश्च शास्त्रस्य वेदरूपस्य योनिश्चात् कारणत्वा-
दिति । शास्त्रे वेदे योनित्व कारणत्व यस्य वेत्यर्थः । तथाच शास्त्रोक्तसर्व-
कारणताघट्टयेति सिद्धम् । अत्र पूर्वपक्ष एतच्छास्त्रोक्तसर्वकारणतावत्त्व
ब्रह्मणस्तदा सिध्येयदा कर्मप्रातिपादकभिधाना सिद्धार्थरोपकाना वेदान्त-
वाक्याना स्वार्थं प्रामाण्यं स्यात् तदेव न सिध्यति तेषां त्रिप्राप्ति-
पादकभावाद्वा तत् पूर्वपक्षे यथा त्रिप्राप्त्यन्तर्भावमर्थवादानो कर्मसंबन्धं प्राश-
स्यकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा विधेयवाक्यतया प्रामाण्यमङ्गीकृतं तथा
सिद्धार्थानो वेदान्तवाक्यानामपि कर्मसंबन्धं कर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारोपा-
सनाविधेयवाक्यतया प्रामाण्यं न तु स्वातन्त्र्येण । इत्थञ्च यतो वा इमानी-
त्यादिशास्त्रोक्तकारणत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोरसिध्या शास्त्रयोनि-
त्वादित्यत्रोपष्टम्भको हेतुरसिद्धः । अस्य पूर्वपक्षस्य समाधानार्थं तन्तु सम-
न्वयादिति । तन्मतेनास्त्यार्थस्तु तन्तु ब्रह्मणो वेदान्तोक्तकारणत्व तु समन्वयात्
सिद्धाथ योग्यत्वेन समन्वयात् तरति शोकमात्मावित् । ज्ञानादेव हि कैव-
ल्यम् । ब्रह्मेव नन् ब्रह्माप्येति । इत्यादी ब्रह्मणो वेदान्तकसमर्पिगम्यत्वेन
तत्प्रापकसाधनकलादिप्रतिपादकतया पुरुषार्थपयवसानेन वेदाताना स्वार्थं
प्रामाण्याभ्युपगमान् न तत्प्रामाण्यार्थं त्रिगोपासनावाक्याकाङ्क्षेत्यर्थः । पूर्व-
मतं दूषयन्ति-तदिति ।

—१८ असमातिं विवृण्वन्ति-तथाहीति ।

—१९ अत्रान्तरवाक्यानां-मन्त्रार्थवादरूपवाक्यानाम् । प्रकारदोषत्वा-
दिति । यज्ञसाधकाङ्गत्वेन तत्साधनसमदायमध्यपातादित्यर्थः ।

—२० सर्वस्मिन्निति । ज्ञानकाण्डसहितेपीत्यर्थः । तद्गुरुणा-जैमिनि-
गुरुणा । शिष्यस्य जैमिनेर्भगवत्सम्बन्धोपि तदुक्तोक्त्यास्य सर्वज्ञस्य न कदा
चिदपि भगवत्सम्बन्ध इत्यर्थः ।

—२१ प्रतिज्ञातत्वादिति । एवं चोत्तरकाण्डस्यापि कर्मणि समन्वयाङ्गी-
कारे व्याप्तकृतपृथक्ब्रह्मजिज्ञासाया वैयर्थ्यमेव भवति । सदेहमानेत्यादि ।
धर्मब्रह्मजिज्ञासयो वेत्तुल सद्वहनिवारणमेव फल सदेहापि मन्दमध्यमा-
धिसारिणारेव सम्भवति उत्तमस्य तु न भवति । न त्वेत्यादि । वेदोक्तधर्म-
ब्रह्मप्रमातिसाधनातिरिक्त फल नास्तीत्यर्थः ।

—२२ तथा सति-वेदप्रामाण्ये मीमांसार्थीन सति ।

—२५ स्वस्य-अग्निहोत्रादिर्मजातस्य । साधनमित्यादिश्लोकार्थः ।
श्रुतिरेखिलकर्मजातस्य साधन फलं च उक्तं कर्मसु प्रवृत्तिजनयितुं तस्या
सामर्थ्यं न । यदि ना कर्मण्यपि जनं प्रजतयेन्नहि कर्माकरणतो नरयो न
पस्यापि स्यात् ।

१४—१ तर्हि उर्मप्रवर्तकस्य स्वस्याहुः—प्रवर्तकस्त्विति । सर्वाङ्गा
एव तन्तयामीति श्रुत्या । तस्य न प्रवतस्त्व-एव एव गाधु कर्म कारयति
त यमेभ्यां लक्ष्म्य उत्रिनीपत-इतिश्रुत्या ।

—२ पूर्वत्र-पूर्वकाण्डः । यज्ञरूपा विष्णु सिद्धावस्थापनानामर्थी
ऽऽति । सिद्धावस्थापनारिण यजतनि निष्ठा भाग्यास्पत्रियाध्ययनरुद्धः ।

—३ सर्वत्र-काण्डद्वयः । यद्व्यादिना-वेदप्रामाण्यज्ञानपूर्वकं तदनु-
सारिणाम् ।

—४ सिद्ध एव हि उदार्थ इयं कृतमाहुः—मन्त्राणामित्यादि । श्रुती
मन्त्राणा दर्शनं तु स एत कर्तारि सादृश्या मन्त्रमपश्यत्, स एत दीक्षित-
सादृमपश्यत्, इत्यादी । वर्मणा र्थमिति उकार-अपश्यत् पुराहाश भूमौ
भूतं सर्पन्तम्-इति द्रव्यादीना दर्शनस्य समुच्चायम् ।

—५ ननु सर्वस्य वेदस्य सिद्धाथपरं यजन्त्यादित्तिद्विषटिनवेदाक्यानां
का गतिस्तदाहुः-वृत्तिरिति । कृतिभावनारूपपर्याया वदबाण्या कृतिः ।
सिद्धतु पर्ययजते यादिकाकथागालिउगायकतरापि सिद्धप्रदर्थमपादकत्वेन
सार्थकत्वमित्यर्थः । वेदं गाम्पस्या उठ । स्वाद्य-शक्तिलक्षणाव्यतर-
वृत्तिघटिततद्व्याप्यं । समत इति पाठा युजः । चकारेणार्थवादवाक्यानां
लक्षणाया प्राशस्त्यार्थं प्रमाणभूतम् । एवंचाय निर्गलितार्थः । पूर्वकाण्डे
यज्ञरूपार्थं उत्तरकाण्डे ब्रह्मरूपाय । तान्यपादुभयोरपि काण्डयो सिद्ध
एव वेदार्था न तु साध्ये ।

—६ दर्शनश्रवणश्रुतिमुदाहरन्ति-प्रज्ञापतिरिति । अपश्यदिति सिद्धस्यैव
दर्शनं लक्ष्यश्रुत्या ।

—७ अस्या तेचिरीयबाह्याणश्रुतास्पदित्ति पदस्य ज्ञानार्थताया अपि
सामर्थेन नि संदिग्धसिद्धार्थता तस्यास्तीति द्वितीया ग्रहितायथागतकस्यामुच-

माहुः-प्रज्ञापतिर्यज्ञानं सृजतेत्यादि । तत्रोन्मानं कर्मणामसिद्धत्वे वक्तुम-
शक्यमिति सिद्ध एष वेदार्थः ।

—१ ननुपाख्यानानामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वमिति चेन्न बुद्धावतारात्प्राग-
स्यार्थस्य केनाप्यनुक्तत्वात् । ननु यदि बुद्धेन भगवता तथोक्तं तर्हि ययदा-
चरति श्रेष्ठ इति न्यायेनान्येषि तथा मन्यन्तामिति चेन्न । असुरव्यामोहनार्थं
बुद्धेन तथोक्तत्वेनान्यैस्तथाननुष्ठेयत्वात् । शंकरस्य गरलभक्षणवद्बुद्धस्य
भगवतस्तु तद्गुणार्थैव । एतद्वाहु-नर्हीत्यादिना । बुद्धजन्मन-बुद्धावता-
रात्प्राग्न न केनचित्तथोक्तम् । असुरव्यामोहनार्थं तथा भगवता कृतत्वेनान्यै-
स्तदनुसरणं न युक्तमिति फक्किवार्थः ।

—१० तथा सति-उपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वे सति । एकदेशमिथ्यात्वाद-
खिलोपि वेदो मिथ्या भवेत् । उक्तं-केनापीति शेषः । अप्रार्थं दृष्टान्तमाहुः-
मिथ्येत्यादि । कदाचिदसत्यकथनेनाप्रामाणिकत्वेन गृहीते जने यथानाश्वासः
सर्वदा तथा वेदोपि स्यादित्यर्थः ।

—११ उपसहरन्ति-तस्मादिति । यस्मात् पूर्वोक्तरीत्या विचारं कृते
सर्वस्य वेदस्य त्रिषोपरत्वं नास्ति ये तथा वदन्ति तेषां पूर्वमीमांसानभिज्ञत्वं
स्फुटमेव ।

—१२ उत्तरवादिनोपीति । पूर्वाज्ञानं-पूर्वपक्षिणामज्ञानम् । पूर्वपक्ष्या-
शयश्चाय- सर्वोहि वेदो लिङ्गर्थप्रेरणापरः प्रेरकश्च । यजेतेति प्रेरणाया
आत्मेत्येवोपासीतेति प्रेरकत्वस्य लिङ्गपदितवाक्येन श्रावणात् ।
अर्थवादमन्त्रादिवाक्यानि च विध्यैकवाक्यतया प्रमाणानि एवंच
सर्वो वेदो यज्ञ उपासनायां च प्रवृत्तिरूपत्रिषोपा एव सुरयतया प्रति-
पादको ना तु ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपादकः । एवमशुद्धमज्ञानमयं पूर्वपक्षमङ्गी-
कृत्य तत्त्वण्डनार्थं प्रवृत्ता उत्तरवादिनोप्यज्ञा एवेत्यर्थः । पूर्वानुपयोगित्वं-
यज्ञानुपयोगित्वम् ।

—१३ एवं च ब्रह्मज्ञानं यज्ञकर्मण्यनुपयुक्तं नेत्यापि तूपयुक्तमिति
छान्दोग्यश्रुतिप्रामाण्येन साधयन्ति-यदेवेत्यादिना ।

—१४ कारणता-सहकारिकारणता । एष चोपनिषद्ज्ञानं यज्ञादिकर्मणि
सहकारिकारणम् । ननुपनिषदर्थज्ञानेनाविद्यानिवृत्ती सत्या यज्ञे प्रवृत्तेरेवा-
भावाच्छ्रुतिप्रामाण्ये सहकारिकारणता बाध्यतेति शङ्कन्ते-न चेति ।

—१५ ननु ब्रह्मज्ञानेन सर्वयज्ञफलप्राप्ती यज्ञिष्ठादिषु यज्ञप्रहः किमर्थ-
मिति शङ्कन्ते-न चैवमिति ।

—१७ उत्तरयन्ति-इत्थंभूतत्वादिति । यज्ञस्य-विष्णो 'यज्ञो विष्णु' इति श्रुतः । इत्थंभूतत्व-ब्रह्मज्ञानवता वसिष्ठाद्यधिकारिपुरुषेण कृते यज्ञे विष्णुराग्निर्भवाति तेनैव फलसिद्धिरन्यथा नेत्यर्थः । ननु यज्ञादी प्रवृत्तिर्लौकिक-फलमुद्दिश्य भवति ब्रह्मज्ञस्य तु लौकिकफलार्थं प्रवृत्तिरनुचितति शङ्कन्ते-किं चेति । ब्रह्मफलस्यापि-ब्रह्मज्ञानफलस्यापि । अत्र भृगुवह्नीत्यश्रुतिं प्रमाणयन्ति-य एव वेदेत्यादि । अक्षरत्वमन्नादत्वमित्यादयो लौकिक-फलविशेषाः ।

—१९ देहवर्णाभ्रमाद्यध्यासगत एव यज्ञेधिकार इति मतं खण्डयन्ति-अत्यन्ताविद्यायत इति । देहाध्यासस्य यज्ञकारणता नास्ति ।

—२० ब्रह्मार्पणमित्याविस्मृत्या ब्रह्मण्येव कारणताबोधनादित्याहु - न चेत्यादिना स्मृत्यिरित्यन्तेन ।

—२१ उपसहरन्ति-तस्मादिति ।

—२२ धन्योन्योपयोगित्व इति । ब्रह्मात्मज्ञान देहात्ममतिमिरासरतया यज्ञादावुपयोगे यज्ञाश्चान्त करणशुद्धिद्वारा ब्रह्मविद्यायामुपयोगिन एव-अपरस्पररोपयोगे न कोपि दोष इत्यर्थः । ननु परस्पराकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वादे-कशास्त्रमेव स्यादित्यत आहु -क्रियेति । पुरुषार्थसिद्धयर्थमिति । धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गसाधनाय क्रियाज्ञानयोस्त्रयोरपि स्वातन्त्र्याच्छास्त्र-भेदसिद्धिरित्यथ ।

—२४ अन्येराचार्यैरस्य सूत्रस्यार्था न ज्ञात इति ज्ञापयन्ति-किं चेत्यादिना । जन्मस्थितिलयकारणीभूतं ब्रह्म पक्षीकृत्य वेदान्तशास्त्रप्रति-पाद्यत्र साध्यते शङ्कराचार्यादिभिः समन्वयादिति हेतुश्च प्रतिपाद्यते । तन्मत-तात्पर्यं चेतत् । यज्जगज्जन्मादिकारणीभूतं ब्रह्म तद् वेदान्तशास्त्रप्रतिपाद्यमास्ति वेदान्तवाक्यसमनुगतत्वात् ।

१५-१ अत्रापि विचारः । नि सदिग्धतया ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तवा-क्यानां समन्वयोऽखिलशास्त्रसमाप्त्यनन्तरं सेत्स्याति नतु ततः पूर्वं चतुर्थं पञ्च-सूत्रे तेन कथं हेतु सिद्धयत्कृत्य निर्देशस्तदाहु तत्कथमित्यादि । अग्रिम-ग्रन्थवैयर्थ्यं चेति । अतः परस्मिन्ग्रन्थे सर्वेषां वाक्यानां समन्वयः साध्यते सोपीदानीं सिद्धत्वाद्यर्थ इत्यर्थः ।

—२ ननु यथा भाविनी ग्रन्थस्य शुद्धिस्थस्य प्रतिज्ञा तथा समन्वयः साधयिष्य इति शुद्धिस्थप्रतिज्ञागमितो हेतुरपि न विरुध्यत इत्याशङ्कन्ते-न चति । उत्तरमाहु - अनुपयोगादिति । अयमर्थः । अन्यमतानिराकरणं तदितरो शुद्धिस्थो हेतुः साधयितुं नालम् । एवञ्च समन्वयादिति हेतुना

एवंच पुनर्ब्रह्मणि समवायित्वस्वीकारो विफलस्तदस्वीकारे च विकृतत्व-
दोषोपि दुरुद्धरस्तेन न कर्तव्यमेवेदं सूत्रमिति शङ्कन्ते-किंचेति । अन्य-
पदार्थसूष्टौ-ब्रह्मणोऽन्यो य. पदार्थस्तदुपादानकसूष्टौ । कुलालेन मृदुपादानको
घटः क्रियते तद्वद् ब्रह्मणा स्वातिरिक्तपदार्थोपादानकसृष्टिकरण इत्यर्थः ।
वैषम्यनैर्घृण्ये-एकस्य सुखित्वविधानमन्यस्य दुःखित्वविधानमेतद्वैषम्यं
दुःखित्वविधानेन च निर्दयत्वमिति दोषद्वयं ब्रह्मणि स्यादित्यर्थः । समवायि-
कारणत्वं ब्रह्मणीति स्वीकर्तव्यमस्माकं मते तु-आत्मानं स्वयमकुर्वत ।
एकाकी न रमते । बहु स्यां प्रजायेयेति । निर्विकारो निरक्षयः । इति
श्रुतिभिर्निर्विकारत्वमपि स्वीकर्तव्यं श्रुतिप्रामाण्यात्स्वसृष्टौ स्वयमेव जग-
द्भूषेण क्रीडतीति वैषम्यनैर्घृण्यसंभावनापि नास्तीत्यतः समन्वयसूत्रं कर्तव्य-
मिति भावः । ननु एजंन्यवदीश्वर. साधारण कारणं बीजसादृश्यवैगुण्य-
वशाद्यथा वृक्षाणां वैलक्षण्येनैवात्पत्तिरेवं प्राणिकर्मवैलक्ष्येन प्राणिषु विष-
मतेति न वैषम्यनैर्घृण्यावकाश इत्यत आहुः-कर्माधीनत्व इति ।

—२३ अनीशिता-स्वतः सामर्थ्याभावात् कर्माधीनत्वात् । ततः-अ-
स्वातन्त्र्ये । भज्येत-स्वतन्त्र. कर्तते पाणिनिनिवृत्तकर्तृत्वलक्षणा-
भावात् । सर्वमाहात्म्य इति । कर्तृत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितानि सर्वज्ञ-
त्वादीनि कर्तृत्वाभावे नश्येयुरित्यर्थः ।

१६-१ ब्रह्मणि सर्वधर्माश्रयत्वमसहमानो निर्विकल्पनाश्रयवादी पुनः
शङ्कते-नन्विति । एष-कर्तृत्वादिकम् । अपवादार्थेत्यादिति । ब्रह्मणि
श्रुत्या परकर्तृत्व बोध्यते तदविवक्षाकल्पितत्वेनापवादार्थमेव बाधार्थमित्यर्थः ।
वस्तुन कर्तृत्वं ब्रह्मणो नास्ति तेन न विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वम् । नन्वसामर्थ्य-
प्रामाण्येन श्रुतेरप्रामाण्यमित्यत आहुः-रज्जुसर्पवदित्यादि । अयं भावः ।
यथातिषपल बालं रज्जुः नर्पत्वेन प्रदर्शयति भीत्यर्थं ततः परं विनीतं तमेव
नास्ती सपं. किंतु रज्जुरिति बोध्यते तद्वत्तंसारायासक्त्येव भीत्यर्थं कर्तृत्व-
नियामकर्तृत्वादिरूपं वेदेन बोध्यते ततो वैराग्याद्युत्पत्तौ कर्तृत्वादिरहितं
स्वरूपं बोध्यते तेन न कर्तृत्वादी तात्पर्यम् ।

—२ नन्वात्मैवेदं सर्वमिति श्रुत्या समवायित्वं बोध्यत इत्यतो व्यापकत्व-
विषयिणो स्मृतिं प्रमाणयन्ति-सर्वं समाप्नोषीति । समाप्नोषि-व्याप्नोषे ।
भगवद्गीतासु विश्वरूपदर्शनानन्तरमर्जुनेनोक्तमिदम् । एवंच पूर्वोक्तस्मृति-
प्रामाण्यादात्मैत्यादिश्रुतेर्व्यापकत्वमर्था न तु समवायित्वम् ।

—३ समादधते-मेवमिति । पापपिडित्वं-पापलिङ्गत्वम् । तथा सति-
एवमर्थकल्पने ।

—४ गणितत्वादिति । तत्र गीतावाक्यं प्रमाणयन्ति ।

—५ अस्त्यं-मिथ्याभूतं, अप्रतिष्ठं-न विद्यते ब्रह्मणि प्रतिष्ठा यस्य तत् । अनीश्वरं-न विद्यत ईश्वरो नियन्ता यस्य तत् ।

—६ अपरस्परसंभूतं-सर्गस्य कारणत्वकार्यत्वाभिमतस्य मिथ्यात्वात् स्त्रीपुरुषादिरूपकारणाजन्यमित्यर्थः । एवं चेत्कथं दृश्यते तदाह-काम-हेतुकं, अन्यत्किम् । कामातिरिक्तं कारणं नास्तीत्यर्थः । अपं भावः । यथा कामिना पुरुषेणाविद्यमानापि कामिनी दृश्यते द्वेषादानेष्टमापि दृश्यते तथाविविधादोषान्मिथ्याभूतमापि दृश्यत इति त आहुः ।

—८ शास्त्रानर्थक्यं च-यतो वा इमानि भूतानि । जन्मायस्य यतः । इति ब्रह्मणो जगत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिसूत्रयोर्विपर्ययम् । किंचात्रेदं बोध्यम् । अप्यारोपापवादाभ्यां निष्पन्नं प्रपञ्चयते । इति कथयितुर-द्वैतिनो मतेन शास्त्रप्रवृत्तिर्भ्रमनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मसत्ताबोधनार्थं चेति कल्पद्वयं संभवति । तत्रायकल्पे ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकेर्भ्रमनिवृत्तौ सत्यामन्येषां वाक्यानां विपर्ययं, द्वितीयकल्पोपि न सम्भवी सर्वत्रापि वादिभिः स्वस्वमत-रीत्या चेतनस्य ब्रह्मणोद्गीकारात् । असंगतं स्यादिति । तत्र हेतुमाहुः-यस्तुपरिच्छेदादिति । ब्रह्मणो व्यापकस्य व्याप्यापेक्षया सर्गं जगत्सं-भ्यते । आरोपापवादन्यायवादिमते व्याप्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वान्नाप्य-वस्तुनोभावे व्यापकत्वमापि मिथ्यैव भवेदिति तात्पर्यम् ।

—९ ननु वेद एव तथोक्तमित्याहुः-नहीति । यदि निष्कलमित्यादिना प्रपञ्चाविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपाद्य कर्तृत्वं निषेधेत तदैकदेशद्वारा मृषावादित्वेना-खिलस्यापि वेदस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ।

—१० अप्यारोपापवादवादिनमुपहसन्ति-तस्मादिति । तिलापः कृताः । मृतस्पीर्धदेहिक् उपयुज्यमानास्तिलापो यथा स्पर्शानर्हास्तथा तैर्वे-दान्ताः स्पर्शानर्हाः कृताः । ते वेदान्तार्थं न स्पृशन्तीति यावत् । सर्व-वाक्यार्थबाधात् । सर्वं खल्वित्यादीनि सर्ववाक्यानि । ननु जगत्समवायेत्वे जगद्रूपकार्यदोषो ब्रह्मणि प्रसज्येतेत्याहुः-यथेत्यादि ।

—११ उपरिष्ठात्-अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ।

—१३ अप्यारोपापवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते-नन्यिति । इदं-वेदान्त-शास्त्रम् । अज्ञानं भावरूपं ननु ज्ञानाभावोज्ञानम् । तथा सत्यहमज्ञ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

—१४ ज्ञानं नैव-मिथ्यापदार्थव्यावृत्तब्रह्मज्ञानेनैव ।

—१६ व्याख्यान-वेदा ताना व्याख्यानम् । यथाकथञ्चिदिति । अध्या-
रोपापवादप्रकारेणापि ।

—१७ ममादधते-नेति ।

—१८ स्वमुद्धया शास्त्रार्थमिति । अवैदिकाभ्यारोपापवादकल्पनेन
सवया वेदान्तादा निर्धर्मक ब्रह्मणि तात्पर्यमिति शास्त्रार्थम् ।

—१९ महासाहसिका इति । लोके विचारित-तर्कार साहसिका उच्यन्ते ।
इमं तु वदार्थोद्दिष्टपन्नविचारितवक्तारोनुचिनमार्ग जनान्प्रयोजन्यत एव
महासाहसिका इत्यर्थः ।

—२० ननु भवत्समत पुट्यार्य उच्यतामित्याहु-अवगत इति । पुट-
वार्थावगमौ येष्या वाक्यभ्यस्ता-याहु-ब्रह्म वेदेत्यादिवान्यपञ्चकम् । पर-
प्राभिर्ब्रह्मभाव । अनावृत्ति-ममारेनावृत्ति । माक्षस्य स्वात्मस्वरूपेना-
नाप्यत्वम् ।

—२१ ब्रह्मण शाय-शङ्कानङ्ग-उ यदुच्यते शदिभिस्तद्भगव-
मित्याहु-ब्रह्म च पुनरिति । मात्र कात्स्न्यवधारणे-इति कोशादारम्भमात्रम् ।
कृत्स्नमात्मस्वरूपम् ।

१७-१ प्रतिपादनादिति । एकस्यैव ममोशस्पन्त्यादिवाक्येन जीवस्या-
श्व बोध्यते भगवता स्वस्य चाशित्व बोध्यते तत्र ब्रह्मणो जीवात्ममात्रस्य
निवारिते मोक्षस्थानमरूपत्वनानाप्यरूपत्व निवारितमत उभयमप्यसंगत-
मित्यर्थः । सिद्धमाहु-तस्मादिति । तस्मात्-पूर्ववाग्विमतस्य न्यायोपवृ-
हितत्वाभावाद् । न्यायोपवृहितेत्यादि । न्यायनोत्तरमीमामनोपवृहितो
वर्धितो वेदान्त उपनिषद्भागस्तेन प्रतिपादिता सर्वे धर्मास्ताद्विशेष ब्रह्मे-पर्य ।

—२ तस्य-भवेद्वेदा-तप्रतिपादितधर्मविशिष्टस्य ।

—३ अतिशुद्धे चित्त इति । एवञ्च सर्वाणि बहिरङ्गातरङ्गसाधनानि
चित्तशुद्धयधमम् । स्वयमेवाविर्भूतस्येति । आत्मप्राप्ती न कानिचि-
त्साधनायुपयुज्यते नायमात्मा प्रवचनेनेत्यादिश्रुतिनिषेधात् । किंतु यमे-
वैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या प्रसादादेव स्वयं तस्याविर्भाव इति स्वय-
मेवेति पदेन द्योत्यते ।

—४ परमपुरुषार्थ इति । साधुज्यमेव मोक्ष । स्वार्थं ध्व-राक्यार्थं ध्व ।

—५ न्यायैः—उत्तरमीमांसासूत्रैः । सर्वत्र शक्येवापनिषद्वाक्यप्रतिपादनं व्यासस्येष्टमिति भावः । समवायित्वाय—समवायिकारणत्वबोधनाय ।

सूत्रार्थः—तद्वत्तैव समवायिकारणम् । अस्तिभातिप्रियत्वेन सञ्चिदानन्दरूपेण सम्पगनुवृत्तत्वादिनि ।

॥ इति तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ इति त्रिसूत्री ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् १।१।४

—८ एवं लक्षणं प्रतिपाद्य धामाद्याविषयत्वेऽपि ब्रह्मणो विचारकर्तव्यतां प्रतिपादयितुं सप्तभिः सूत्रैरीक्षत्यधिकरणमारभयति सूत्रकारः । वक्ष्यमाण-ग्रन्थावतारणाय पूर्वोक्तमनुवदन्ति—एवमिति ।

—१० सिद्धा—सूचिता ।

—११ त्रिषुष्या यदुक्तं तदेवाध्यापचतुष्टयेन विस्तरशः प्रतिपाद्यत इति बोधयितुमाहुः—तत्र ब्रह्मणीति ।

—१२ विचारिते—प्रथमाध्यायेन विचारिते ।

—१३ ननु मतान्तरनिराकरणं किमर्थं क्रियते यथा स्वरूपफलसाधन-प्रतिपादकानि वेदान्तवाक्यानि वर्तन्ते तथा मतान्तरनिराकरणे तु तानि न सन्तीत्यत आहुः—मतान्तरनिरासव्यतिरेकेणेति । मतान्तरनिराकरणं द्वितीयाध्याये क्रियते । क्रमेणाध्यापचतुष्टयस्य विषयमाहुः—अत इत्यादिना ।

—१४ प्रथमाध्यायस्थपादचतुष्टयविषयमाहुः—तथेत्यादिना ।

—१५ निःसंदिग्धानि—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि ।

—१८ प्रथमपाद इति । शब्दसंविहनिवारके प्रथमे पादे ।

—१९ कार्यवाक्यानां भेदानाहुः—सञ्चिदानन्देत्यादि । सञ्चिदानन्द-रूपेण सञ्चिदानन्दप्रतिपादकानि त्रीणि । आकाशवासुमानवाचकानि त्रीणि । पर्वप्रकारेण पद्विधवाक्यानीत्यर्थः ।

—२० नन्वाकाशादिपदानां भूताकाशादिवाचकत्वं लोके प्रसिद्धमित्यत आहुः—अन्यत्रेत्यादि । अन्यत्र—लोके । वेदान्तेषु—छान्दोग्यादिद्रूपानिपत्सु ।

—२१ लक्षणाविचारे—पूर्वसूत्राभ्यां कृते । सद्रूपाणामिति । मदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिकार्यवाचकवाक्यस्य सदादिपदानामित्यर्थः । वाच-कता—ब्रह्मवाचकता । ईक्षत्यधिकरणस्य प्रयोजनमाहुः—चिद्रूपस्येत्यादि ।

—२२ सप्तद्वारस्यादिति । पञ्च चक्षुरादीर्नान्द्रियाणि मनो जीवश्चेति ज्ञानस्य सप्त द्वाराणि । भेषाधिकमते ज्ञानशब्द आत्माविशेषगुणबोधकोऽप्यत्र ब्रह्मवाचको बोध्यः ।

—२४ स्वरप्रकाशत्वेनेति । न तद्भासयते सूर्य इत्यादिस्मृत्या स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मणः ।

—२५ तत्र प्रमाणान्तरमापि न समवर्तित्याहुः—यतो वाच इत्यादिना ।

१८-१ स्वरप्रकाशत्वविरोधादिति । प्रमाणगम्यत्वे तज्ज्ञानस्य प्रमाणपरतन्त्रत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावेन साद्विरोधात् । श्रुतिविरोधादिति । मनोवाग्विषये पदार्थं विचारः प्रवर्तते । ब्रह्मणो विचारे क्रियमाणे यतो वाच इति श्रुतेर्विरोधः स्यात् ।

—३ पूर्वपक्षयुक्तिमाहुः—ज्ञापनार्थमिति । प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि शब्दसंनिकर्षादिद्वारा ह्यज्ञातस्य घटादेर्ज्ञानविषयीकरणार्थं प्रभवन्ति ब्रह्म तु सर्वप्रमाणाविषय तत्र कथं प्रमेत्यर्थः । संनिकर्षादिमार्गत इत्यत्रादिपदेन सहकारिकारणानि ग्राह्याणि ।

—४ अव्ययहार्ये—मनःसहकारेण वृत्त्यभाववति ।

—५ तदेवाव्यवहार्यत्वं विवृण्वन्ति—येद्विकेत्यादिना ।

—६ सर्वेध्ययहारातीतं—छोक्त्रिकवैदिकव्यापारानर्हम् । एतत्—आविषयत्वादिकम् ।

—७ समापत्ते पूर्वपक्षी—तर्हीति । अयं भावः । ब्रह्मणो मनोवाग्विषयतापि वेदादेव ज्ञायते तदर्थं ब्रह्मणोऽप्रमेयत्वज्ञानार्थं वेदान्ता विचारयितव्या इति वेदेतादृशविचारेण किं भवेद्यत्सर्वप्रमाणाविषयं तदेवास्तत्त्वाविषयमिति ज्ञानं भवेदेव चान्यैः प्रमाणैर्यज्जायते तदेव वेदान्तविचारस्याप्यज्ञेयत्वरूपं फलं भवेत्ततश्च बाधितार्थप्रतिपादकत्वाच्च विचारयितव्या वेदान्ता इति फलितम् । पदार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिर्वेदान्तानां स पदार्थो बाधितः ।

—८ सिद्धान्तमाहुः—उच्यत इत्यादिना ।

—१० सुत्रार्थमाहुः—न विद्यत इति । वाच्यतासंबन्धेन न विद्यत इत्यर्थः ।

—११ ब्रह्मणः शब्दाप्रतिपाद्यत्वं ईक्षतिभारोर्हितुत्वसिद्ध्यर्थं विषयवाक्यानाहुः—सदेवेत्यादि । सदेवेत्यादीनि छान्दोग्यसूत्रेण प्रश्नोपनिषद्गतानि त्रीणि ।

—१४ मिषत्—व्यापारं कृत्वा ।

—१७ ईक्षा प्रतीयता इति । सदेवेत्यादिवेदान्तवाक्येभ्यो ब्रह्मकर्मका एवं जगत्करिष्यामीति निश्चयान्मिवेक्षा प्रतीयते तेन जगद्रूपसत्कार्येण तस्या अनुमानं ततश्च नासद्विषयकः शाब्दबोधः किंतु सद्विषयकः ।

—१८ ननुच प्रतीयतामीक्षा तेन पूर्वोक्तविरोधः कथं परिहृयत इति शङ्कते—किमत इति । समादधते—एवमिति । सर्वव्यवहारेत्यादि । भगवानिति शेषः । सृष्टेः पूर्वं भगवानव्यवहार्यः । सृष्ट्यनन्तरमिच्छया व्यवहार्यः । एवंच व्यवहार्यरूपमव्यवहार्यत्वं चैतुभयं श्रुत्यैव प्रतिपाद्यते विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूयणायेति पूर्वमेवोक्तम् । एवंच श्रुतिप्रतिपादितव्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वयोरेकतरबाधस्यानुचितत्वेन वेदान्तवाक्यानां विचार्यत्वमिति भावः ।

—२० उक्तवानिति । तत्तेजोसृजत स प्राणमसृजतेति वाक्योऽप्येति शेषः । तथा तथेति धीप्ता सर्वेषां सृष्टिवाक्यानां संग्राहिका । पूर्वं वेदवाक्यैः कर्तृत्वादिमाहात्म्यविशिष्टब्रह्मविषयकं परोक्षं ज्ञानमुत्पद्यते तत्ते मनननिदिष्ट्यासनादिज्ञापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारी भवतीति तात्पर्यम् । एव-कृतिकथनयोः प्रयोजनमाहु - पूर्वरूपमिति । स्वांशा जीवास्तदुपयोगि-पुरुषार्थत्वं तेजःप्रभृतीनां भगवित्तीच्छया पूर्वं रूपं प्रजादिशब्दवाच्यं शरीरं फलरूपं स्वर्गादिलोकात्मकं च सृष्टम् । तथा चैतेषां लोकादीनां पुरुषार्थत्वेन जीवाश्चास्याव्यवहार्यत्वं कृत्वा तत्कर्तृत्वेन तत्फलदातृत्वेन च स्वस्य व्यवहार्यत्वं कृतवानिति तत्संपादनं प्रयोजनमिच्छार्थः ।

अत्र विवरणकाराः पाठान्तरमङ्गीकुर्वन्ति तदेव श्रेयो मन्वते च । तथाहि—क-चिदुक्तवे परोपि पाठः प्रतिभाति । तथाहि पूर्वरूपं फलरूपं च सृष्टस्वांशपुरुषार्थ-वायेत्येकमेव वाक्यम् । अस्यार्थस्तु वेदोक्तकर्मादीनां प्रयोजनमाहु-पूर्वरूप-मिति । पूर्वरूपं साधनमपर फलरूपम् । एवंच साधनरूपं यज्ञयागादि श्रवणमन-नादीनि फलं स्वर्गादिपुरुषार्थं मोक्षश्चोक्तवानिति पूर्वोक्तान्वयः । तथाच भग-वान् प्रमाणातीतोपिच्छया व्यवहारसिद्धयर्थं यथा यथा कृतवन्तस्तथा तथोक्त-वान्-सपेक्षत लोकास्तु सृजे-इति । स प्राणमसृजत इत्यादिवाक्येषु ननु सर्वव्यव-हारः सिद्ध एव परंतु यज्ञयागादिकं पूर्वरूपं फलरूपं च स्वर्गं मोक्षश्चोक्तस्तस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यामाहुः—सृष्टस्वांशेत्यादि । सृष्टा ये स्वांशा जीवा-स्तेषां पुरुषार्थत्वाच्च वेद उक्तवानिति समुदितार्थ इति भावः । मम त्वपमेव पाठः समीचीनः प्रतिभाति । कुतो ययत्कृतं तत्सर्वं वेदे दिवं च पृथिवीं धान्तरिक्षमथो स्वः । यावाभूमी जनयन् देव एक इत्यादिषु वाक्येषु चतु-र्दशभुवनात्मकं प्रपञ्चजालं स्वस्य व्यवहारसिद्धयर्थमुक्तं परंतु पूर्वोक्तान्वये पञ्चादिकमुत्तरकाण्डे भवणादिकं ब्रह्मण्यामोषासनादिकं सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-

त्यादिवाक्येषूक्तं तस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षा तदवस्थैव स्याद्यदि पूर्वस्य साधनं फलस्य स्वर्गमोक्षादि सुट्स्वांशपुरुषार्थत्वाय वेद उक्तवानित्यर्थ-
बोधकपाठो न स्यात् । तस्मादयमेव श्रीमदाचार्यप्रसुचरणानामाशय इति मन्तव्यम् । अत एव पूर्वमुक्तम् । साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् इति । सर्वस्य जीवस्येत्यर्थः । अत एवात्र आनन्दमयाधिकरणे जीवस्य साधनफले निरूपयन्त्याः श्रुतेरित्युक्तं पूर्वरूपमित्यस्य फलस्य पूर्व-
रूपं साधनमित्येवार्थ इति विद् । अकारेण यद्यत्कृतं तदुक्तमित्यस्यापि समुच्चय इति ।

—२१ एवं च सिद्धमाहुः—ततश्चेति ।

—२२ कथमिति । सर्वप्रमाणानां तुल्यत्वादित्यर्थः ।

१२—१ तस्मादधत्ते—अमानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति । यदि प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणानां तुल्यत्वं स्यात्तर्हि ह्याक्तिरजतादिविषयक चाक्षुषज्ञाने भ्रमो न स्यात् । हेतुषु धामासता स्यात् । एवं च चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्याधीनं तदेवान्य-
मुख्यनिरीक्षकत्वेनेत्यनेनोक्तम् । यदधीनमन्यप्रमाणानां प्रामाण्यं तत्तत् । तस्य भावः सत्त्वं सत्त्वगुणः प्रकाशकः । एवं प्रकाशकसत्त्वगुणसाहिताना-
मेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यं रजस्तमोग्यामभिश्रुतसत्त्वगुणानां तेषां चक्षुरादी-
नामप्रामाण्यं तदाहुः—सत्त्वसहितानामेवेति ।

—२ सत्त्वशुद्धिर्वेदीदितसाधनेर्भवत्यतीन्यप्रमाणानां चक्षुरादीनां प्रामा-
ण्यलाभाय वेदस्यपेक्षा । वेदस्तु स्वतन्त्रतया नान्यप्रमाणापेक्षीत्याहुः—
निरपेक्षा एवेति । प्रमाणमिति । शाब्दबोधविषयत्वे प्रमाणमित्यर्थः । ननु
वेदः शाब्दरूपः शाब्दस्य च बोधकता संकेतग्रहाधीना स च संकेतो बाल-
शुद्धव्यवहाराधीनः । ब्रह्म त्वव्यवहार्यं तत्र संबन्धग्रहो दुर्घटस्तिन बोधक-
ताया अभावेन वेदबोधप्रसवं न घटत इत्याशङ्कानिरस्यान्ति—संकेतग्रहस्त्विति ।

—३ वैदिक एवेति । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति श्रुत्या प्रथमतो वेदप्रतिपाद्य एव संकेतग्रहो वेदविद्भिर्वेदादिभि-
र्भगवत्प्रेरणया भगवदिच्छया वा कृतः । तथाच श्रीमद्भगवत् एकादश-
स्कन्धे—

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।

मयादी ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मका ॥

इति । आकृतीत्यादि । जातावेव वैदिकः शक्तिग्रहः । ज्ञान्याकृतिवि-
शिष्टव्यक्ती शक्तिस्वीकारे गौरवात् । व्यक्त्याकृतीनां तु लोकोपि ग्रह

इत्यर्थः । जात्यंश एव शब्दः प्रमाणमिति व्यवस्थापयन्ति । अनधिगता-
येति । व्यक्त्याकृती लोकादपि ज्ञातुं शक्येते जातिस्तु लोकतो ज्ञातुं न
शक्यते । तेनानधिगतार्थगन्तृत्वं तस्याम् । अनधिगतार्थगन्तृ-इत्यस्य विव-
रणम् । अनधिगतोज्ञात एतादृशो योर्थस्तत्र गन्तृ प्रसरणशीलं प्रमाणमि-
त्यर्थः । एवंच जातो शक्तिः । सा च जातिर्व्यक्तिं विना न तिष्ठतीति
शक्तिराक्षेपलभ्या । आकृतिश्चाद्यापाचेप्रमाणलभ्या । तेन व्यक्त्याकृत्योः
शब्दप्रमाणप्रसरो न भविष्यति ।

—५ सिद्धमेवेति । उच्यमतासिद्धमित्यर्थः । नन्वीक्षतेर्नाशब्दमिति
सूत्रे सूत्रकृताशब्दमिति प्रोच्यते नावेदमिति तेनेहावेतोर्ब्रह्म वेदामतिपायं
नेत्यर्थो न करणीयः किंतु शब्दामतिपायं नेत्यर्थः कर्तव्यः । शब्दामति-
पायमित्यस्यार्थः—लौकिकवेदिकशब्दामतिपायं न किंतु लौकिकवेदिकशब्द-
प्रतिपायमित्यर्थः स्यात्तदर्थमाहुः—लौकिक इति । संनिपातरूपस्यादिति ।
अहंताममतायुक्तबुद्धिः संनिपातः । एवंच लौकिकव्यवहारस्याहंताममता-
युक्तबुद्धिजन्यत्वेन संनिपातकार्यत्वेन मिथ्यात्वादित्यर्थः । तथाच श्रीमद्भा-
गवत एकादशस्कन्धे भगवतैवोक्तम्—

संनिपातस्त्वहमिति भमेत्युद्धव या मतिः ।

व्यवहारः संनिपातो मनोभावेन्द्रियाल्लभिः ।

इति ।

—६ ननु तथापीक्षतेर्नावेदमित्यनुकन्वसतेर्नाशब्दमिति सामान्यतः किम-
र्थमुक्तं सूत्रकृतेति शङ्कते—नर्हीति । समादपते—वेदेत्यादि । अस्य महतो
भूतस्य निःश्वासिनमेनवद्भवेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं
विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्पैर्वैतानि
सर्वाणि निःश्वासितानीति मेत्रेयीब्राह्मणे श्रावणाद्देदव्याख्यातृवाचामपि
निःश्वासभूतत्वेन ब्रह्मणस्ताद्विपयत्वमपि सूत्रकाराभेमतं तेन सामान्यतः
शब्दशब्दग्रहणमित्यर्थः ।

—७ सिद्धमाहुः—पतेनेति । मनसैव कामबाराहितेनेत्यव्याहारः । एवं
च पूर्वोक्तरीत्या शब्दप्रतिपायत्वे सिद्ध शब्देन च परोक्षज्ञाने जाते मननेन
मानसिकं ज्ञानं साक्षात्कारः कस्यचिन्नवति । इत्यपीत्यत्रापिशब्देन कश्चि-
द्धीरः प्रत्यगात्मनैकशक्तित्वादीनां संग्रहः । सिद्धान्तगुपसंहरन्ति—तस्मादिति ।
सृष्टिद्वारा प्रमाणव्यवहार्यो भविष्यामीतीक्षाश्रवणात् ।

—८ साक्षादिति । शक्तिद्वारेवेत्यर्थः । सिद्धमिति । ब्रह्मणो लौकिकप्र-
माणगम्यत्वेन वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— ईशाश्रवणाद्ब्रह्म सर्ववेदान्तायप्रतिपाद्यं न भवतीति ॥ ४ ॥

गौणश्रेश्वात्मशब्दात् १।१।५

—९ आग्रिमं सूत्रमवतारयन्ति-स्यादेतदिति । कर्तृत्वमकर्तृत्वं चेति । चकारेणोपादानत्वमनुपादानत्वं च ग्राह्यम् । कर्तृत्वबोधकं वाक्यमाहुः- यतो वा इमानोति ।

—१० उपादानबोधकं वाक्यमाहुः- स आत्मानमित्यादि ।

—११ अकर्तृत्वबोधकं वाक्यमाहुः- निष्कलमिति ।

—१२ अनुपादानत्वबोधकश्रुतिमाहुः- असद्वो हीति ।

—१४ अन्यतरबाधादिति । निष्क्रियमित्यादिश्रुत्यनुपरोधात्कर्तृत्वादीनां बाधादधवा यतो वा इति श्रुत्या कर्तृत्वादिस्वीकारेणाकर्तृत्वादेर्बाधात् । जघन्यत्वात्- तुच्छत्वात् ।

—१५ ईक्षत्यादिफं रिजिति । स ऐक्षतेति श्रुत्या ब्रह्मणो यदीक्षाकर्तृत्वं प्रतिपाद्यते तत्तु प्रकृतिगुणसंबन्धविशिष्टं यत्तु बलं ब्रह्म तन्निष्ठतयेति भावः ।

—१७ एतदिति । शबलं ब्रह्मेत्यर्थः । प्रकृतिगुणसंबन्धवत्त्वम् ।

—२१ स ऐक्षतेति श्रुतेरुपक्रमपूर्वकं स्थलनिर्देशं कुर्वन्ति-आत्मा वा इदमित्यादिना । अस्यां श्रुती स ऐक्षतेति शब्दोत्प्लेखः । तच्छब्दस्य पूर्वपरा-मर्शकत्वेनात्मनो ग्रहणं भविष्यतीति भावः ।

—२३ नन्वात्मापि गौणो गृहीतुं शक्यतेत आहुः- आत्मशब्द इति ।

२०-१ शङ्कन्ते- नम्यति ।

—२ समादधते-न युक्त इति । स्वातन्त्र्याभावेनेति । मायाशबलस्य मायाधीनत्वेन स्वातन्त्र्याभाव इत्यर्थः । कर्तृत्वायोगादिति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनिस्मृतेः स्वातन्त्र्याभावेन कर्तृत्वाभाव इत्यर्थः । ननु सगुण-निर्गुणश्रुतीनां मध्येन्यतरपक्षश्रुतिबाधेनैवोपपत्तौ विमर्शं विद्वद्ब्रह्माध्याय-मर्शकृत्वा निर्गुणस्य कर्तृत्वमुच्यत आहुः-चेदाश्रयेति ।

—३ प्रमाणभूता इति । निरपेक्षत्वाच्चि-श्वासरूपत्वाच्च स्वतःप्रमाणभूता इत्यर्थः । तथा चान्यतरपक्षबोधकश्रुतिबाध एकदेशापामाण्येन सर्वस्येव वेद-स्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । फलितमाहुः-सत इति । ततः-वेदेष्वक्षरमात्रस्या-प्यबाधितत्वात् । श्रुतियललभ्यामिति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-ख्यारूपेषु षट्सु प्रमाणेषु प्रत्यक्षश्रुतिबलसिद्धमित्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतिश्च सदैव सोम्येदमग्र आसीदिति वाक्यस्य पदप्रवरः । तेन च शुद्धस्यैव कर्तृत्वं साध्यते ।

—४ अत्राय लोकप्रतीतिं साधकान्तरमाहुः—किंचेति ।

—५ कार्यत्यादिति । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति न्यायेन कारणगुणानामेव कार्ये संक्रमो भवति । लोके च कुलालादी कार्यभूते कर्तृत्वमनुभूयते तद्ब्रह्मरूपकारणमतमेवास्ति । एवंच कार्यद्वारा लोके ब्रह्म-
गतकर्तृत्वमनुभूयते इति भावः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति । आत्मशब्द-
प्रयोगादिति । आत्मा वा इदमित्यादिश्रुतावीक्षणकर्तर्यात्मशब्दप्रयोगात् ।

सूत्रार्थः—ईक्षत्यादिगुणयुक्तो गौणात्मा न । आत्मा वा इति श्रुतावात्म-
शब्दप्रयोगादिति ॥ ५ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् १।१।६

—६ अग्रिमं सूत्रमवतारयन्ति—नन्विति । लोकवदित्यस्यैव व्याख्यानं
लोके हीति । पृष्ट इति । यज्ञदत्तस्य तव च कः संबन्ध इति पृष्ट इत्यर्थः ।

—७ अत्रेति । एवंच यज्ञदत्तो ममारमेत्यात्मशब्दो यथोपचारिकतया
गौण एवमत्रत्यात्मशब्दस्यापि गौणत्वमङ्गीकार्यं तथा चोक्षणकर्तरि न
शुद्धात्मनो ग्रहणमिति पूर्वपक्ष्याशयः ।

—८ समादधते—तन्निष्ठस्येति ।

—९ असद्वा इदमिति । असत्—नामरूपाभ्यामव्याकृतम् । ततः
नामरूपव्याकरणानन्तरम् ।

—१० एषः—साधकः । अदृश्ये— नामरूपशून्ये । अनात्म्ये—आत्मन
इदमात्म्यं शरीरतद्गहिते ।

—११ अनिरुक्ते—विदिताविदिताभ्यां परत्वेन निर्वक्तुमशक्ये । प्रतिष्ठां-
यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिरूपां स्थितिम् । अथ—तदनन्तरमेव । सः—साधकः ।
अभयं गतः—मुक्तिं गतः ।

—१२ संक्षेपेण श्रुतिसिद्धमर्थमाहुः—प्रापञ्चिकेत्यादि ।

—१३ सूत्रनिर्णीतमर्थमाहुः— तत्रेति । ब्रह्मणः सगुणत्वे सगुणोपासनया
साधकस्य फलं संसारान्तःपात्येष भवेन्न तु मोक्षारूपम् । एवंच मोक्ष-
फलान्यपथानुपपत्त्या लौकिकदृष्टान्तवदीपचारिक आत्मा गृहीतुमशक्य इति
भावः ।

सूत्रार्थः— तन्निष्ठस्य मोक्षमातिक्थनाद्वीण आत्मशब्दो गृहीतुं न
शक्यत इति ॥ ६ ॥

हेयत्वावचनाच्च १।१।७

—१६ अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति- किं चेति ।

—१८ इतोपीति । बृहदारण्यके ब्रह्मज्ञानोपदेशप्रसङ्गे पुत्रेपणादीनां स्यामो यथोक्तस्तथा जगत्त्वहेत्स्यामो भोक्तः किं तूपास्यत्वेन तस्य ग्रहण-
मिति भावः ।

—१९ एवं च सिद्धमर्थमुपपत्तिद्वाराहुः- यदीति ।

—२० पुत्रादियदिति । आदिपदेन दारादीनां ग्रहणम् ।

—२१ एतत्सूत्रस्थचकारः समुच्चयद्योतकस्तदाहुः- सूत्रत्रयस्येति ।
सूत्रार्थः- त्याज्यत्वावचनादपि निर्गुण आत्मा जगतः वर्तेति ॥ ७ ॥

स्वाप्ययात् १।१।८

—२४ सूत्रत्रयमवतारयन्ति- अतः परमिति । स्वतस्त्रहेतूनि । वेदान्-
तवाक्यानां ब्रह्मपरतायाः प्रतिपादकात् ।

२१-१ सूत्रत्रयस्य वैयर्थ्यमाशङ्कन्ते- नन्वेति । किमेत हेतवः साधका
असाधका वेति विक्लप्योभयथाप्यसिद्धिमाहुः । तत्राद्ये दोषमाहुः- साध-
कत्व इति ।

—२ द्वितीय आहुः- असाधकत्व इति । समादधते- मैवमिति ।
रूपमेवार्थमिति । रूपाविशेषज्ञापनार्थम् । यथा नानाविधासमीजनन
तृत्वातिशय एवं नानाद्वारिर्ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वं प्रदर्श्यते । यथा सृष्टिर्ब्रह्मणो
व्यवहार्यत्वे द्वारमेवं लयादयोपि ।

—३ तद्यथेत्यादि । आत्मशब्दादिति स्वरूपपरता निर्दिश्यते । तन्नि-
ष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । हेयत्वावचनाच्चेति कार्यपरता प्रदर्श्यते । स्वाप्ययादि-
त्यग्रेतन्नसिद्ध्यामपि कार्यपरता ।

—६ किमिति पुनः कार्यान्तरपरता निर्दिश्यते तदाहुः- कार्यस्य पुन-
रिति । विधिनिषेधेदादिति । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति सूत्रं मोक्षोपदे-
शविधिपरं हेयत्वावचनाच्चेति वचनाभावबोधकत्वाग्निपेधपरम् । द्विरूपते-
तीति । इतिहेत्वर्थे । अत एव हेत्वन्तराण्युच्यन्त इत्यर्थः ।

—७ सूत्रत्रयसंगतिमुक्त्वा विशिष्यास्येव संगतिमाहुः- तथेति ।

—१० स्वाप्ययादिति विगृह्णन्ति । स्वस्मिन्निति । अप्ययो लयः ।

—११ उच्यत इति । लय इति शेषः । श्रूयत इति । छान्दोग्ये श्वेत-
केतुपास्याने श्रूयते ।

—१३ श्रुत्यर्थमाहुः- स्वपिनीति । स्वपितिशब्दे न क्रियापदभूतः किन्तु जीववार्थीति बोधयन्ति-न क्रियापदमित्यादिना ।

—१४ स्वपितिशब्दार्थमाहुः- सतीति । सति- सच्छब्दवाच्ये निर्गुण आत्मनि । स्वशब्दवाच्य इत्यनेन जीवाभेदः सूचितः । अस्मिन् विग्रहे स्वपितिशब्दस्य सापुत्वं तु पृषोदरादित्वाज्ज्ञेयम् । एवप्रकारब्रह्ममंपत्तेः प्रयोजनमाहुः- अहरहरिति । अहरहः- प्रत्यहम् ।

—१५ ततः- ब्रह्मणः । बलाद्यधिष्ठानं- बलादिरूपं सर्वव्यवहारोप-
योगि पदधिष्ठानम् । बलं विना कस्यापि व्यवहारस्यासंभव इति भावः ।
समायाति- जाग्रदवस्थायामिति शेषः । पुनः प्रत्यावर्तने हेतुमाहुः-
घासनाशेषादिति ।

—१७ अमेद इति । स्वाप्नयादिति स्वशब्देन स्वपितीति श्रुतिस्थसच्छब्दे-
नेत्यर्थः । ननु स्वं क्षपीतो भवतीति श्रुती स्वशब्दो द्वितीयान्तः । सता मोक्ष्य
तदेति श्रुती च सच्छब्दस्मृतीयान्तस्तयोः सामानाधिकरण्यं कथमस्य आहुः-
अर्थत इति । उपक्रमे न छब्दस्यैव निर्देशोन्वयः सच्छब्दस्वशब्दयोः
सामानाधिकरण्यम् । निर्गुणत्वमिति । सच्चिदानन्दरूपस्य निर्गुणस्य श्रुतिस्थ-
सच्छब्दवाच्यात्वेन निर्गुणस्यैव व्यवहार्यत्वं श्रुत्वामिमतामित्यापि प्रकृते
प्रयोजनमागतमिति भावः ।

—१८ ननु सूत्रे प्रलयः प्रोच्यते विषयवाक्ये तु सुषुप्तिः प्रदर्श्यते इति
विषमतेत्याशङ्कते- नन्विति । समादधते- मोक्षेति । यद्यपि मोक्षाति-
रिक्तासु सर्वासु दशासु स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिप्रलयाख्यासु चतसृषु कर्मसंबन्धस्त-
थापि सर्वत्र समानो न किंतु स्वप्नजाग्रतोः प्रत्यक्षतत्पेतरयोर्द्वयोः सुषुप्ति-
प्रलययोर्वास्तत्त्वेण । एवं घासनामात्रेण कर्मसंबन्धवत्त्वसाम्यात्पसुत्रे
सुषुप्तिबोधकविषयवाक्यस्य ग्रहणमिति ब्रूमः ।

सूत्रार्थः-स्वशब्दवाच्ये जीवस्य लयकथनाद्ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारानी-
तत्वमिति ॥ ८ ॥

गतिसामान्यात् १।१।९

—२० सूत्रान्तरमवतारयन्ति- मुक्तीत्यादि । आहेति । ब्रह्मपरतामिति
शेषः ।

—२२ गतिर्मोक्ष इति । सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिषु गतिशब्दस्य
मोक्षार्थपरतया दृष्टत्वात् ।

—२३ श्रूयत इति । बृहदारण्यके मेत्रेयीब्राह्मणे ।

—२५ दृष्टान्तार्थ—लयाधिकरणदृष्टान्तार्थम् । सेन्धवखिल्य - सेन्धव-
खण्ड ।

२८-३ प्रतिपाद्येति । मुक्त्यनन्तर शोक्तृत्वादिनिवृत्त्या जीवादिसङ्गारा-
हित्य प्रतिपाद्य । तन्निरूपणार्थ—जीवादिसङ्गाराहित्यनिरूपणार्थम् ।

—४ सर्वस्य—अद्वयपञ्चस्य जीवस्य च । दर्शितमिति । सद्रूपकार्यस्य
सद्रूपे ब्रह्मणि लय । विदशस्य जीवस्य विद्रूपे ब्रह्मणि लय इति
शुद्धब्रह्मस्य सर्वस्य श्रुतौ प्रदर्शितमित्यर्थ ।

—५ एतावता प्रकृते विमायातमित्याहु - आदीति । मैत्रेयीब्राह्मण
आदावमृतत्वलिङ्गेन मध्य आत्मदर्शनाविनावसाने सर्वस्यात्मभावकथनेन
शुद्धब्रह्मण एवोपादानं कियत् ।

—६ ब्रह्मसमन्वय इति । ब्रह्मणि तात्पर्येणान्वय ।

सूत्रार्थ—मोक्षे सर्वस्यापि भगवता तुल्यत्वाद्ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारानी-
तत्वमिति ॥ १ ॥

श्रुतत्वाच्च १।१।१०

—७ सूत्रान्तरमवतारयन्ति—किंचेति ।

—९ विषयवाक्यमाहु - पूर्णप्रद इति । एतद्वाक्यं बहुवचन्यके द्वितीय-
वर्षाब्राह्मणानन्तर परिशिष्टलक्षणखिलकाण्डारम्भे वर्तते । अद्.- परोक्ष
ब्रह्म । पूर्ण- व्यापकम् । इद-नामरूपात्मकव्यवहारविषयत्वेन दृश्यमानम् ।
पूर्ववाच्यवहार्यं व्यवहार्यं चेत्सुभयमपि ब्रह्म पूर्णमित्यर्थ । तत्कार्यस्यापि
पूर्णतामाह- पूर्णादिति । पूर्णाद्ब्रह्मण कार्यरूप पूर्णमुदच्यते उच्यते ।
अञ्जु मतिपूजनयोरित्यस्य रूपम् । प्रलयदशायामपि पूर्णतामाह-पूर्णस्य
ब्रह्मण पूर्णमेकरसत्वमादाय पूर्णमव्यवहार्यं सदाशेष्यते ।

—१० सर्वकार्यत्वमिति । पूर्णस्यैव ब्रह्मण पूर्वमव्यवहार्यत्वामिच्छया
सृष्ट्यानन्तर व्यवहार्यत्वं प्रलये चाव्यवहार्यत्वम् । एवञ्च सर्वेषां कार्याणां
ब्रह्मरूपत्वमुपादेयत्वेनेत्यर्थ । एवञ्च सर्वव्यवहारार्तं तत्त्वमनपाकुरपेव ब्रह्मण
सर्वव्यवहारविषयत्वम् ।

—११ पद- पदनीयं प्राप्तव्यम् । आमनन्तीति । एव चाभिधातृत्वापि
सर्वे शब्दा ब्रह्मवाचका अपि सर्वेषां वेदान्तानामभिधेयतया तात्पर्येण च
ब्रह्मणि समन्वय इत्यर्थ ।

—१२ सूत्रमतश्चकारस्य प्रयोजनमाहु - चकार इति ।

—१३ ईक्षत्याधिकरणप्रयोजनमाहुः— एवमिति । एवं च सर्वो वेदो ब्रह्मवाचकस्तेनावाच्यत्वशङ्का न कार्या । वेदार्थविचारपूर्वकं मननादिना साक्षात्कारः संपादनीय इति सूच्यते । अवाच्यमपीच्छया वाच्यं भवति ब्रह्मेति न वाच्यनुपपत्तिः ।

सूनार्थ— पूर्णमद इति श्रुत्यैव ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारविषयाती-
तामिति ॥ १० ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ।

आनन्दमयोभ्यासात् १।१।११

—१६ अग्निमाधिकरणप्रयोजनं फलयन्ति— अतः परमिति । आन-
न्दरूपस्येति । एतावता ग्रन्थेन साधिद्वाक्यानां कारणत्वं बोधितमतः पर-
मातन्दरूपबोधश्चावधानां तद्बोध्यते । एवं च आनन्दसमवितिरियमित्यर्थः ।
तद्वाक्यानां— आनन्दप्रतिपादश्चावधानात् । ब्रह्मबुधप्रपाठकद्वयेनेति ।
अस्य पूर्वधाक्यगतेनोपपाद्यत इति पदेन सन्त्यः ।

—१८ अधिकरणारम्भोपयोगि संदेहबीजं प्रदर्शयन्ति—तत्रानन्दमय
इत्यादिना । तत्र— ब्रह्मप्रपाठके ।

—२० नन्वानन्दमयाधिकरणेष्टादेव सूत्राणि कथं तदाहुः— पङ्क्तिद्वये-
स्यादि । अयं भावः । ज्ञानिन्द्रियाणि पदं जीवात्मपरमात्मस्वरूपद्वयं च ।
पूर्वधैरिष्टभिरानन्दस्वरूपानुभवस्य संभवादानन्दस्याष्टविधत्वं तदर्थं चाष्ट-
सूत्राणि ।

—२१ आनन्दमयस्याब्रह्मपरत्वेऽपि प्रपाठकस्य ब्रह्मपरत्वं स्यादिति
सन्धानो धात्री शङ्कते— नन्विति । संदेहः— आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसंदेहः ।

—२२ समादधते— उच्यते इति । संशयादिकमुपपादयन्ति— ब्रह्मविद्
इत्यादिना । प्रतिज्ञायेति । ब्रह्मविदाप्रोति परमिति वाक्य इति शेषः । ततः
परं तद्ब्रह्म कीदृशमित्याकाङ्क्षायां सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपल-
क्षणप्रतिपादकं वाक्यं पठितम् । तत्र विचारमाहुः— ज्ञेयांश इति । कारण-
रत्नाय— आनन्दांशस्य कारणत्वाय । अप्रपेक्ष्येति । ज्ञेयांश आनन्दांशम-
यवश्येत्यर्थः । अक्षरब्रह्मज्ञानविषयीभूतं पद्मं तज्ज्ञेयमित्युच्यते । तादृ-
शज्ञेयस्पर्शांशे सत्यं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षण आनन्दांशस्य जगत्कारणत्व-
बोधनार्थमानन्दांशप्रवेशमकृत्येत्यर्थः । अयं भावः । फलस्वरूपभूत आन-

न्दांशो जगत्कारणमिति तस्माद्वा इत्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यते न तु शेषे बलं
जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यते ।

—२३ जडत्वपरिहारायेति । सांख्यादिशास्त्रेषु जगत्कारणत्वेन प्रसि-
द्धानां प्रकृत्यादीनां परिहारायेत्यर्थः । सर्वज्ञानन्दरूपमिति । सोऽनुते
सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्ये विपश्चिद्ब्रह्मशब्दयोर्निर्देशात्सर्व-
ज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्यते ।

—२४ तत्र- सोऽनुते सर्वान्कामानित्यस्यामृचि । वाक्यादेव-परप्राप्ति-
माधनं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षणघटितवाक्यादेव ।

२३-१ प्रतिपादनीयमिति । सोऽनुते सर्वांश्च कामान्सहति फलवाक्ये
ब्रह्मणेति तृतीयान्तं ब्रह्मपदम् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रतिज्ञावाक्ये द्विती-
यान्तं परपदम् । तेनोभयोः सामानाधिकरण्याभावात्परपदार्थविषयकसंज्ञाया-
मिबुलेस्तद्व्याख्यानभूतेनाखिलप्रपाठकेन जगत्कारणत्वेन परपदार्थं ब्रह्मत्वं
प्रतिपादनीयम् । एवं प्रपाठकार्यं सम्प्रदर्श्य संशयं विचृण्वन्ति-तत्रेति । तत्र
प्रपाठके । अग्रह्याद्यमयेति । ब्रह्मभिज्ञाद्यमयादय इत्यर्थः ।

—२ ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वादिति । प्रपाठकेन तस्माद्वा इत्यादिवाक्यै-
रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थः । तदभावे- आनन्दांशस्य ब्रह्म-
त्वाभावे ।

—३ नन्वात्मा वा इदमेव एवाग्र आसीदिति वाक्ये यथा त्रिंशस्य
कारणता प्रतिपादिता तथाप्रापि प्रपाठके तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्म-
शब्दस्वारस्याच्चिदंशस्यैव कारणता प्रतिपाद्यते नत्वानन्दांशस्येत्यत आहुः-
फलक्येति । नैकद्वयप्रतिपादनायेति । यथा लङ्कास्थं सुवर्णमणिदूरस्थत्वा-
द्दुष्प्रापं तथा नैतदिति योतयितुमानन्दशब्दमपहाय केचलात्मपदप्रयोगः ।
तस्माद्वा एतस्मादिति तदेतत्पदसमभिव्याहारात्तद्वाक्य आत्मपदेन पूर्ववाक्य-
गतमेव फलं प्रतिपाद्यते ।

—४ फलरूपेण- आनन्दरूपेण ।

—५ सर्वान्तरत्वमिति । यथा प्राणमयस्यान्नमयान्तरत्वमेवं सर्वान्तर-
त्वगानन्दमयस्येत्यर्थः । न केवलं मध्य एवापि त्वन्तेपीति योतयितुमाहुः-
अन्ते चेति । अन्ते प्रपाठकान्ते ।

—७ आदिसम्यक् इति । आदौ तस्माद्वा एतस्मादिति वाक्य आनन्दां-
शस्य जगत्कारणत्वरूपं मध्ये तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मा-
मन्दमय इति वाक्ये तस्यैव सर्वान्तरत्वरूपम् । ततः परमन्त एतमानन्दम-

यमात्मानमुपसंक्रामतीति वाक्य एतमिति पदेनादिमध्यस्वमतुष संक्राम-
तीति फलनिर्देशः कृतः । एवंचाञ्चमयादिकारजीभूतः सर्वान्तरो यो भग-
वान् स एवानन्दमयः फलात्मेति भावः । तन्निरूपकस्यापीति । आनन्दमयो-
पासनाप्रयोजकस्याञ्चमयादेरपीत्यर्थः ।

—८ तनुल्यफलत्वं- तत्पदेनानन्दमयोपासनाजन्यं फलं ग्राह्यं तनु-
ल्यफलत्वमज्ञमयादीनामुपासनाया अपीत्यर्थः ।

—९ एवं चाञ्चमयादुपासना यथा केवलमानन्दमयोपासनातुल्यफलं
जनयेत् त्वञ्चमयादीनां ब्रह्मरूपत्वं तथानन्दमयस्यापि न स्याद्ब्रह्मत्वमित्या-
शयेन पूर्वपक्षमाह- तत्रेति ।

—११ उत्तरयति- सूत्रेण ।

—१३ अभ्यासादिति । आधिकानन्दाभ्यासादित्यर्थः ।

—१४ पूर्वतन्त्रसिद्धमिति । पूर्वतन्त्रं जैमिनीयं सीमांसाशास्त्रम् । तत्र
द्वितीयाध्याये सिद्धमित्यर्थः । तत्रहि शब्दान्तरं १ अभ्यासः २ संख्या ३
रूपाः ४ प्रक्रिया ५ नामधेयं ६ चेति पद कर्मभेदकानि तेषां प्रत्येकमुदा-
हरणानि तु तत एव ज्ञेयानि । पूर्ववैलक्षण्यमिति । पूर्वम्योञ्जमयादिभ्यो
वैलक्षण्यं भेदः ।

—१६ अतुल्यस्यात्- अज्ञमयादितुल्यत्वाभावात् । श्रूयत इति ।
अस्मिन्नेव प्रपाठक इति शेषः । अभ्यादिति । अन् बलप्राणनयोः । अयमेव
धातुर्भयत्राण्यात्प्राण्यादित्यनयोः । अन्यात्- बलं लभेत ।

—१७ प्राण्यात्- विशिष्य जीवेत् । आनन्दयातीति । आनन्दयती-
त्यर्थः । अर्थतोभ्यासः । आनन्दशब्दोपमानन्दमपार्थकस्तेनानन्दशब्दा-
भ्यासोर्धत आनन्दमपशब्दाभ्यास एव ।

—१८ ननु पूर्वमानन्दमप इति पदं तेन मयदर्थविशिष्टत्वेन प्रचुरानन्द
इत्यर्थः । स्तुतिवाक्ये तु मयदप्रत्ययरहितं केवलमानन्द इति पदं तेनार्थ-
भेदात्कथमर्थतोभ्यास उच्यत इत्यत आहुः- स्तुत्येति । यद्वा स्तुत्येत्पनन्तरं
मयदर्थत्वमिति गोच्यत इति वाक्यं भाष्यग्रन्थे शेषीकर्तव्यम् । तेन चाय-
मर्थोवगम्यते यत् यतः स्तुतिवाक्यगतमानन्द इति पदं ततो मयदर्थो यः
प्राञ्जुर्प्राशस्त्यरूपः सोऽपि लब्ध इति । एवंच स्तुतिः परब्रह्मणः तच्च
प्रचुरानन्दरूपमेवेति तात्पर्यवशादस्यार्थस्य लाभः । ननु स्तुतिवाक्ये प्राञ्जु-
र्ध्वोऽपकप्रत्ययाभावाच्छब्दसाम्यं नास्तीत्यत आहुः- प्रकृतिसिचति ।
आनन्दरूपा प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यापि स्तुतिवाक्ये मयदप्रत्ययाभावेन प्रत्य-

यान्तशब्दसादृश्यं नास्ति तथापि वाक्यद्वयेऽप्यानन्दरूपप्रकृतेस्तुत्यात्वाच्छब्द-
साम्यमस्तीति भावः । प्रकाशे मयद्वयत्वप्रकृतिरिति पाठो ध्याख्यातः ।
पुनर्वचनेनेति । स्तुतिवाक्यद्वय आनन्दशब्दस्य पुनर्वचनेनेत्यर्थः ।

—१९ प्रवाहादिति । अन्नमयादिवहुष्मोशिरूपप्रवाहात् । भेदे-
लक्षण्ये । नन्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तस्य प्रियमेव शिर इति वाक्ये पष्ठ्या
संबन्धत्वे बोधिते संबन्धस्य च द्विनिष्ठत्वेन ब्रह्मद्वयापत्तिरित्यत आहुः-
न तु द्वयापत्तिरिति । तत्र साधकमाहुः-उत्तरस्येति । अतः परं-यदा हेविष-
पतस्मिन्नुदरमन्तरं पुरुते- इत्यादिवाक्यमास्ति तत्र ब्रह्माणि भेददर्शनस्य
निषेधादित्यर्थः ।

—२० साधकत्वात्- भेदाभावसाधकत्वात् । तस्य प्रियमेव शिर इत्य-
प्रत्ययपट्टी ॥ राहोः शिर इतिवदभेदार्थिका । उपसंहरन्ति- तदमादिति ।

—२१ अखण्डब्रह्मवादमाभिस्य वर्णकान्तरमाहुः-अथयेति । अस्य सूत्र-
रूपेदं वर्णकं तथा तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्यस्यानविशेषात्मकाशादिवादिति
सूत्रमारभ्य चतुर्थाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भविष्यदुल्लेखप्रभुवरणानां भाष्यम् ।
पूर्ववर्णकेऽन्नमयादीनि ब्रह्मकार्याणि आनन्दमयः फलभूतस्तेनास्य पूर्वेषां च
भेदः । ब्रह्मज्ञानं साधनं तत्र फलत्रैलक्षण्यार्थं ज्ञानविषयभूतब्रह्मणः स्वरूप-
लक्षण आनन्दांशनिवेशोऽपि कृतः । अत्र तु कार्यं कारणं साधनं फलं च
सर्वं ब्रह्मैवेत्यभेदः प्रतिपाद्यते । साधनशेषब्रह्मस्वरूपलक्षण आनन्दनिवे-
शोऽपि कियते । भेदस्त्वापिदैविकवादमाभिस्य प्रतिपाद्यते । तत्र पूर्वमखण्ड-
ब्रह्मवादस्वरूपं सप्रमाणं निरूपयन्ति- स नैवेत्यादिना ।

—२२ एव उ पथेतीति । एव उ एव साधु कर्म कारयति तं यनेभ्यो
लोकैभ्य उक्षिणीषत इत्यादिश्रुतिवाक्यम् ।

२४-२ वैदिकैरिति । उपनिषद्भाष्यैरित्यर्थः ।

—३ काण्डद्वये- पूर्वोत्तरकाण्डद्वये । विपक्षे बाधकमाहुः- अन्ययेति ।
अन्यथा- भगवतः सर्वजगद्रूपत्वाभावे ।

—४ न ब्रह्मपरत्वमिति । एवंच सर्वे वेदा यत्त्वदमामनन्तीति श्रुति-
विरोध आपत्तेरिति भावः ।

—५ नापेयादिति । जीविशेषत्वं जीवाद्भूतत्वं न गच्छेत् । श्रुत्यर्थाय
जीवपरतापत्तिरित्यर्थः । विषयवाक्यमवतारयन्ति- श्रुत्यं सतीति । पूर्वोक्त-
दोषपरिहाराय श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे सतीत्यर्थः ।

—७ सामान्यतः- संक्षेपेण अत्र- ब्रह्मविदाप्रोनि परमिति वाक्ये ।

—१ पुर्यपरत्वं इति । ज्ञानविषयीभूतब्रह्मपरत्वं इत्यर्थः । तदित्येव वदेदिति । ब्रह्मविद्याप्नोति तदित्येव वदेत् ।

—१० तत एव- अक्षरब्रह्मणः । परं- उत्कृष्टम् ।

—१२ नन्वक्षरापेक्षयान्यदुत्कृष्टं नास्ति मोक्षरूपत्वात्तदेव परंपदेन गृह्यत इत्याहुः- क्रियेति । प्रतिवादिना- अक्षरमेव परमिति स्वीकर्त्वा ।

—१३ असंगत इति । पुनरुक्तिदोषघटित इत्यर्थः । साधनसाध्य- भागव्याहृतिश्चेति । साधनसाध्ययोरेषत्वेनात्माअपदोपघटितत्वात्कार्यकारणभावमङ्गप्रसंग इत्यर्थः ।

—१५ अतः परमिति । ब्रह्मविस्परं पुष्टपोत्तमं प्राप्नोतीति सामान्यकथनानन्तरम् । विशेषतः- स्वरूपलक्षणकथनात्मकविशेषरूपेण ।

—१६ अन्यमुखेन- ब्रह्मबिन्मुखेन । तदेवेति । तदिति तदर्थमित्यस्मिन्त्यर्थः । तदर्थं ब्रह्मविद्याप्नोति रमित्यस्यार्थपरिज्ञानार्थम् । एषा सद्युक्ताभिहितार्थः ।

—१७ अन्यथा- व्याख्यातार्थमावे । एवं- अन्यमुखेन ।

—२२ सत्त्वं ज्ञानमित्युचं चिदृषन्ति- सोपपत्तिकमित्यादिना । अत्रेकजनिरूपणावसरे ।

—२३ उक्तवतीति । सत्यज्ञानपदाभ्यां सच्चिदशावुक्ती । अनन्तपदेन ज्ञेयब्रह्मणोपरिच्छिन्नत्वं च कथितवतीत्यर्थः ।

—२४ अनन्तशब्दस्यार्थान्तरं वक्तुं वर्णनान्तरमाहुः- अधधेति । तस्य अक्षरब्रह्मणः १ परिच्छिन्नत्वादिति । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति श्रुतेरक्षरब्रह्मानन्दस्य परिमणितत्वादित्यर्थः ।

—२५ यदपरिगणितं तदेव परमकलमिति ध्याति मनसि कृत्वाहुः- अपरिच्छिन्नत्वमेवेत्यादि ।

२५-१ तद्धर्मपुरःसरं- अपरिच्छिन्नत्रयधर्मपुरःसरम् । अनन्तरूपमित्यादिश्रुत्यमुत्तरोपादानानन्तरपदं रूपान्त्यवाचकं स्यान्नतु परमानन्दबोधकमित्याशङ्क्य पक्षात्तरमाहुः- सत्यमित्यादि ।

—४ गोक इति । सत्त्वं ज्ञानमित्यादिस्वरूपलक्षण इति शेषः । एवंच पूर्ववर्णकेक्षरब्रह्मणो वेद्यत्वमस्मिन् वर्णके परमानन्दस्य वेद्यत्वमिति द्वयोर्वैलक्षण्यं बोध्यम् ।

—५ अथ- वेद्यनिरूपणानन्तरम् । ननु प्रकरणद्वयेनाक्षरब्रह्मपरमानन्द-
रूपं द्विविधं वेद्यं कृत उक्तमित्यत आहुः- अत्रेदमिति । अत्र- आचि ।
इदं- वक्ष्यमाणम् । आकृतं- तात्पर्यम् । नायमिति । रूढ्या प्रवचनपदं
वेदवाचकम् ।

—६ मेधा- धारणावती शुद्धिः । धीर्धारणावती मेधेत्यमरः । श्रुतं-
वेदाभ्यसनम् ।

—८ एवं सतीति । ब्रह्मविदामिति परमिति श्रुत्या ज्ञानसाध्यत्वमा-
त्मनो बोध्यते । नायमास्मेति श्रुत्या वरणेतरसाधनासाध्यत्वमात्मनो बोध्यते ।
एवं श्रुतिद्वयविरोध इति भावः । विरोधपरिहारायेत्यस्य ध्यवहितेन निर्णी-
यत इत्यनेन संबन्धः ।

—९ प्राकृतधर्मैराहित्येनेति । सत्त्वरजस्तमांसि प्राकृतधर्मास्तमाहितत्वेन ।

—१० तादृशो जीवे- ज्ञानेन परब्रह्मभाती स्वरूपयोग्यतासंपन्ने जीवे ।

—११ सहकारियोग्यतासंप्रस्येति । सहकारियोग्यतयोः संप्रस्येति । एवं
च साधनान्तरराहित्येन वरणाभावे ज्ञानमार्गरीत्या ज्ञानप्रधानतया ब्रह्म-
ज्ञानम् । वरणे तु भक्तिमार्गरीत्या परमानन्दप्राधान्येन ब्रह्मज्ञानं तेन परमाप्ति-
रिति वेद्यस्य द्वैविध्येनाविर्भाव एव द्विविधव्याख्याने बीजमित्यर्थः ।

—१२ इयमेव ब्रह्म निर्णायिकेत्यत्र गमकमाहुः- तद्वेदेति । तद्वैव-
भगवद्भरणेन भक्तिभावसमकालमेव । व्योमः परमत्वं स्पष्टापितुं परमशब्दस्य
व्युत्पत्तिमाहुः- परो मीयत इति । व्योमं चिदाकाशं तस्मिन्परमत्वं लीला-
विशिष्टत्वेन भगवत्संबन्धित्वेन च । एवञ्च भक्तहृदये परमव्योमाविर्भावेन
भगवत्साक्षात्कार एवाक्षरब्रह्मज्ञानम् । अत एव गृहायां निहितं यो वेदेति
श्रुताङ्गुलं तदग्रेपि सोऽनुत इत्यनेन पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फलमुक्तम् ।

—१३ ननु ज्ञानमार्गीयाणामीदृशाक्षरब्रह्मज्ञानं कथमित्याहुः- ज्ञान-
मार्गीयेत्यादि । ज्ञानमार्गीयजीवेन ज्ञेयं ज्ञानविषयीभूतं सत्यज्ञानानन्तरूपं
पद्वद्व तत्प्रकारको यो भगवत्साक्षात्कारस्तद्धेतोरित्यर्थः । तद्वैशिष्ट्येन-
भगवत्संबन्धित्वेन । अपीति । अपिना हेतोः समुच्चयः । तथेति । व्योमि
परमत्वमित्यर्थः । व्योमपदेन भूताकाशं न ब्रालं किञ्चलीकिकं चिदाकाश-
मिति बोधयितुमेव श्रुती व्योमनीति वक्तव्ये व्योमेति वैदिकः प्रयोगः कृत
इत्याहुः- परमव्योमोत्पत्त्यलौकिकस्येत्यादि । ननु वरणपदेन रूढ्याङ्गी-
कारार्थो गृह्यते ततश्च श्रुतिविरोधपरिहारार्थं भक्तिपक्षाभयः क्रियते तदपेक्षया
लक्षणास्वीकारेण वरणपदस्य ज्ञापनमित्यर्थो गृह्यतां तेन विरोधपरिहारयोः
प्रसंग एव न ।

—१५ पञ्च विशेषपरिहारप्रसंगहानलाघवादत्र स्वद्विस्त्याज्येति चेन्न स्मृतेरसांगत्यापत्तेरित्यत आहुः— भक्त्येत्यादि । अनन्ययेति । यमेवैष वृष्टते—इत्यादिश्रुतितार्थबोधिन्वेवानन्ययेति स्मृतिरित्यर्थः ।

—१६ विपक्षे बाधकमाहुः— अन्यथेति । अन्यथा,— भाक्तिनिवेशेन श्रुतितार्थानङ्गीकारे ।

—१७ मनु ज्ञानमार्गिणां परप्रानिरेष्टेवेतीदृष्टापत्तिं पारयन्ति— न त्वेयमिति ।

—१८ तत्र प्रमाणमाहुः—मुक्तानामित्यादि ।

२६-२ विपश्चिच्छब्दस्य व्युत्पत्तिमाहुः— विविधं पदयदिति । पश्य-च्छब्दावयवकारलोपसाधकमाहुः— पृषोदरादित्वादित्यादि । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति पाणिनिस्तत्रम् । तदर्थश्च पृषोदरादीनि शब्दस्वरूपाणि त्रिष्टिर्षोषाधारितानि तथैव साधूनि स्युः । तत्र साधनिकास्तत्रविचारो न कर्तव्य इत्यर्थः । पृषोदरादेराकृतिगणत्वादिपश्चिच्छब्दस्य तदन्तर्गतत्वम् ।

—४ एतेन— सोऽनुत इत्याद्युत्तरार्धेन ।

—५ अस्य भक्तस्येति । अङ्गीकृतस्येत्यर्थः ।

—६ सहभाषोक्त्येति । ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्ये सहभाषकधनेनेत्यर्थः । गौणत्वमिति । सहयुक्तेप्रधाने (२।३।१९) इति पाणिनिस्तत्रेणामप्रधाने तृतीयाविधानात् । इममर्थं स्मृत्युपोपपन्नन्ति— अत एवेति ।

—९ अनुत्पत्तिमुद्भाव्य परिहरन्ति— यद्यपीति ।

—१० यिकरणभेदात्पदभेदादिति । अश् भोजने पातुः श्राविकरणः परस्मिपदी । अश् व्याप्ती पातुः श्नुविकरण आत्मनेपदीति भेदादित्यर्थः ।

—११ स्पष्टयन्ति— तथाहीति ।

—१४ आयमर्थं दूषयन्ति—नहीति । कामयदिति । तत्र तस्यैव (५।१।११६) इति पाणिनिस्तत्रेण सप्तम्यर्थे वतिः । यथा कामे जीवकर्तृकव्यापनकर्मत्वं संभवति तथा ब्रह्मणि न संभवतीत्यर्थः ।

—१५ अतिमहत्त्वादिति ।

एकः शुद्धोक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।

सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मंत्रिय परमात्मनः ॥

इति वाक्यात् । द्वितीयं दूषयन्ति— व्यापनं चेति ।

c [अणुभाष्यं व्याख्या]

—१६ तथात्वं-स्वाधीनीकरणत्वम् । भोगशेषत्वात्-भोगाङ्गत्वात् । पूर्वोक्त्यादि । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यस्य वाक्यस्य व्याख्यारूपं सोऽनुत इत्यादिवाक्यं तेनाऽनुत इत्यस्य तथा कामप्राप्तिरूपोर्थोऽनुपपन्नः । परप्राप्ति-व्याख्यानप्रसङ्गे कामप्राप्तिवर्णनमसङ्गतमित्यर्थः ।

—१७ सिद्धमाहुः-तेनेति ।

—१८ अर्थस्य-परेण सह भोगरूपार्थस्य । अलौकिकः प्रयोग इति । छान्दस इत्यर्थः ।

—१९ तत्ताधनिकामाहुः-व्यत्ययो बहुलमिति । तद्विधानात्-व्यत्ययस्य विधानात् ।

—२० जाते इति । प्रथमाद्विवचनं चेतत् । इनुप्रत्ययश्चात्मनेपदं च जातमित्यर्थः ।

—२१ अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरं संवादयन्ति-एवमेवेति । एवं-व्यत्ययेन । अस्थूलादिलक्षणं ब्रह्म न कमापि भुङ्क्तं कौपि ब्रह्म न भुङ्क्त इत्यर्थः ध्रुते ।

—२२ प्रत्ययमात्रेति । आस्थाने इनुप्रत्ययरूपो व्यत्ययः । मात्रपदेन परस्मैपदव्यत्ययो नेति सूचितम् ।

—२३ अस्यथा-अयमश्रोतीति प्रयोगोऽशू व्याप्ताविति धातोरिति स्वीकारे । तद्विषयेऽ-व्याप्तिनिषेधः ।

—२४ ब्रह्मविदाप्रोति परमिति वाक्ये परप्राप्तिर्भोगरूपा व्याख्यान्यते चैतन्मस्य सोपाधिकत्वं ब्रह्मविषयदबोध्यस्य च सकामोपासकत्वमागतमिति शङ्कते-नन्विति । एवञ्च व्यर्थः पूर्वोक्तविचार इति प्रश्नाशयः ।

२७-३ समादधते-मैत्रमिति । तदेष्टाभ्युक्तेत्यस्यार्थः । तत्तस्मिन्नर्थे निर्गुणरूपं पपा ऋगभिहितेति ।

—४ एवंच तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वात्पूर्वे निर्गुणस्य यद्वर्णनं तदेवा-त्रापि न सगुणस्येति योतयन्ति-पूर्ववाक्योक्तार्थेत्यादिना ।

—५ तथा सति-ब्रह्मज्ञानानन्तरं गुणसंग्रह्ये स्वीकृते सति ।

—६ वेद्यस्य-अक्षरस्य । उत्तरस्य-परस्य ।

—७ साधनशेषसूतस्य-अक्षरस्य । तत्फलस्य-अक्षरज्ञानफलस्य परस्य ।

—८ असंगततरत्वं प्रतिशदयन्ति-यद्गीति । निर्गुणाः साधकाः सगुण-
 फ लभन्त इत्यसंगतम् ।

—१० द्वितीयमनुवदन्ति- यच्चोक्तमिति ।

—११ समादधते- तत्रापीति ।

—१५ किमायातमिति । श्रुतिविरोधाभावात्के दूषणमायातामिति काकूक्तिः । धर्मविशिष्टस्य पुरुषस्य प्रपञ्चातीतित्वे पुरुषसूक्तमन्त्रं प्रामाण्येन दर्शयन्ति-पुरुष एवेदमिति ।

—१७ एतावान्- प्रपञ्चविशिष्टाक्षररूपः ।

—१८ अनुपपन्नमिति । प्रपञ्चाज्ज्यायस्त्रकथनेन प्रपञ्चातीतत्वं बोध्य-
तेतो नानुपपत्तिरित्यर्थः ।

—१९ उत्तरदशा- वरणोत्तरभक्ततादशा ।

—२० सुस्थमिति । श्रुतिद्वयविरोधाभावेन सुस्थमित्यर्थः । ननु शाखा-
भेदेन पूर्वोत्तरदशाधिपरीत्यमपि संभवेदतः शाखान्तरसंमतिमाहुः- छान्दो-
ग्येपीति ।

—२१ भूमस्यरूपं- पुरुषोत्तमस्वरूपम् ।

२८-१ एतच्चैति । एतच्छान्दोग्यवाक्यम् ।

—३ छान्दोग्यार्थक्याक्यतायै प्रथमवर्णकानुसारेण पक्षान्तरमाहुः-
अथयेति । बह्वचिदाप्रोति परमिति साधनग्रन्थः । तस्य विवरणं 'यो वेद
निहितं गृहायां' इत्यन्तो ग्रन्थः । आनन्दस्य फलभूतस्य निवेशो मा भूस्ता-
धनेतस्ताभिवेशो न कृतः ।

—५ भक्तैर्द्वारितामाहुः- तत इति ।

—११ एवमुक्तात्पर्यमुपस्थाशादिभूतानि प्राकृतानि ॥ किंतु विभूतिरूपा-
णीति वक्तुमाभिदेविकवार्द स्त्रीकृत्याग्रिमो ग्रन्थ इति बोधयन्ति- अथेति ।

—१३ आर्विर्भूत इति । भगवांस्तुमुग्रप्रत्ययान्तबोधितानि सर्वाणि कार्याणि
कर्तुमाविर्भूत इत्यर्थः ।

—१४ कर्तुंत्वमिति । एतेनाकाशादीनां कृतत्वं न किंतु विभूति-
रूपत्वमेवेति बोध्यते । भगवतोऽन्यन्तरङ्गत्वं विशदयन्ति- अग्न इत्यादिना ।

—१६ मयटो विकारार्थकत्वमङ्गीकृत्यामन्दमयवदेन जीवो ब्राह्म इति
व्याख्यातुर्माणादिना मत्तमदूय दूषयन्ति- कश्चादिति । एतानि- अल-
मयादीनि । प्राकृतानि- प्रकृतिविकारभूतानि ।

—१८ प्रत्युत्तरयन्ति- प्रतिवक्तव्य इति । प्रतिवक्तव्यः- प्रत्युत्तरार्हः
कर्तव्यः ।

२२ ननु विकारार्थं मयटः स्मरणादिमान्यन्नमयादीनि प्राकृतानि भवे-
पुरिस्पाशङ्गां निराकुर्वन्ति, तथा चेत्यादिना ।

२९-३ तदतिरिक्तमिति । भगवान् समयोपि जलकार्यं हस्तप्रक्षालना-
दिकं जलेनैव करोति न बन्धिना । तथैवेति । यतस्तल्लीला तथैवेत्यन्वयः ।
तल्लीला-भगवल्लीला । अयं भावः । यथा लौकिकः पुरुषः कार्यमिदमेवं
करिष्यामीति पूर्वं संकल्प्य तथैव तत्कार्यं करोति तद्वद्भगवतापि पूर्वं
संकल्प्य नीचोच्चभावघटिलीला कृता । ननु भगवता कथं संकल्पितं
तदाहुः-तथा चेति । अध्रमयादिरूपैरिति । आदिषदेन प्राणमयादीनां
ग्रहणम् । एवंच ब्रह्मदृष्टवान्नोपासकायाहं शुद्धमजप्रामिरूपं फलं दास्या-
मीति भगवता घटेः प्राक् संकल्पः कृत इति भावः ।

—६ तज्ज्ञानमपि तथेति । अज्ञादिरूपशुद्धफलदमित्यर्थः । यदि घटिः
समाना स्थावरादिं लीला न सिध्येदतस्तस्यां नीचोच्चभावः कृत इति भावः ।
एवं विभूतिज्ञानरूपं फलमुक्त्वानन्दमयस्याधिदैविकत्वं बोधादितुं पूर्वोक्तं
स्मारयन्ति-तथेति । तेनैव रूपेणेति । पक्षिरूपेणेत्यर्थः । एवंच प्रवेशार्थं
पक्षिरूप स्वीकृतेन्याध्यात्मिकपुरुषात्तस्य भेदो नेत्यर्थः ।

—८ अव्रार्थं संमतिमाहुः-तदुक्तमिति ।

—९ पुरः-शरीराणि । द्विपदः-द्विपदप्राणिनः । चतुष्पदः-चतुष्पद-
प्राणिनः ।

—११ ननु भौतिकशरीराणां प्राकृतत्वात्तत्राप्राकृतस्य प्रवेशोनुपपन्न
इत्याशङ्क्य समादधते-प्राकृतमेष्यति ।

—१२ विधिधातु-द्विपाञ्चतुष्पादूपात् । एकविधस्येति । अज्ञमप-
क्षीरेत्तमयः । प्राणमयशरीरे प्राणमय इत्येकविधस्येत्यर्थः ।

—१३ गतिप्रतिबन्धकमिति । द्विपाञ्चतुष्पात्त्वादिकं भौतिकशरीरतमा-
भाकारं सर्वत्र गतौ प्रतिबन्धकं तदुल्लङ्घ्येत्यर्थः । अलौकिकयेति । पक्षि-
गत्या । यत्र द्विपदां चतुष्पदां च गतिर्नास्ति तत्रापि पक्षिणां गतिः संभवत्य-
लौकिकयेति गतेर्विशेषणम् ।

—१४ तादृश इति । स पक्षी तादृशो गतिप्रतिबन्धमुल्लङ्घ्य सर्वत्रैतद्वेशो
प्रवेष्टुं समर्थ इत्यर्थः । अत एवेति । अलौकिकगत्या प्रवेशमामर्श्याभावं
धीतयितुं द्विपदश्चतुष्पद इत्युक्तमिति भावः ।

—१५ नन्वाधिदैविकविचारः कुतो न कृत इत्यत आहुः-आधिदैविक
इति । आपिदैविक आनन्दमयः ।

—१६ एवं श्रुत्यर्थं निर्णीयाधिकरणावतरणार्थं पूर्वपक्षमाहुः-नन्विति ।
एवमुक्तेरिति । यः पूर्वस्थेत्युक्तेरित्यर्थः । आनन्दमयेपि-विभूतिरूपा-
नन्दमयेपि ।

—१७ अन्यथा-विभूतिरूपत्वानङ्गीकारे ।

—२१ सर्वश्रुतिविरुद्धमिति । यद्यानन्दमयकोशे ब्रह्मत्वं स्वीक्रियते
तर्हि तद्विषय आत्मत्वं सर्वश्रुतिविरुद्धम् । त्वान्यात्मवत्त्वमित्यस्यार्थः ।
स्वमानन्दमयस्तद्वन्मो यः कोपि पदार्थस्तत्रात्मयुक्तत्वम् । स्वमिमे स्वत्ववत्त्वं
युक्तिविधुरमित्यर्थः ।

३०-५ सिद्धान्तिन आशयमाशङ्क्य परिहरति-नन्यित्यादिना । एवं च
मायावादिबन्धयो विकारार्थस्वमनङ्गीकृत्यापि-अक्षमयादिवदानन्दमय-
स्यापि विभूतिरूपत्वं प्रायःपाठाश्च तु तस्य परब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षाशयः ।

—७ सुत्रग्रहणपूर्वकं समादधते-उच्यत इति । तत्र मानाभावं खण्डयन्ति-
नहीत्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन । सर्वेषामिति । ईश्वरमन्तरेण सर्वेषा-
मक्षयादीनामेक आत्मा नान्यः कश्चिद्भविष्यतीति । एतौत्तमयाभिमानो
कश्चित्पूर्वं नोपक्रान्तः किंतु जगत्कर्तव्योपक्रान्तस्तस्यैव सर्वसंबन्धित्वेन पुनः
पुनरभ्यासः समाज्ञायते तस्यैव एव शरीर आत्मेत्यादिना श्रुताविति भावः ।

—१२ ननु जगत्कर्तान्तरात्मा चैकः सर्वेषामिति सिद्धेप्यानन्दमयः
परमात्मैव किं मानमित्यत्राहुः-एवं सतीति । तद्व्याच्येय-परब्रह्म-
वाच्येव ।

—१३ बाधकतकं निरस्यन्ति-अन्यथेति । अन्यथा-आनन्दमयस्य
परब्रह्मवाचकतानङ्गीकारे । पूर्वपक्षी शङ्कते-नन्यति ।

—१४ उक्तरीत्येति । सर्वोत्तमत्वमन्यत्रासंबन्धीत्युक्तरीत्या ।

—१५ अत्रार्थं श्रुतिमुपपद्यन्ति-अत एवेति ।

—२९ ननु यद्यपि भूगोर्ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिस्तथापि तादृशजिज्ञासाया
आनन्दज्ञानेन निवृत्तिर्न त्वानन्दमयज्ञानेनातो नोक्तानन्दमयश्रुतिरूपपट्टाभि-
त्युक्तेराहुः- किंचेति । ब्रह्मविदामिति परमित्यादिप्रपाठकोपक्रमादि-
विचारे कृत आनन्दप्रतिपादकं पदार्थं प्रपाठको न त्वानन्दमयप्रतिपादक
इति भावः ।

३१-१ भवितव्यत्वादिति । उपक्रमोपसंहारयोरेक्यनिबन्धमाह ।

—३ आनन्दमयस्य परमफलत्वाभावः वादी शङ्कते- नन्विति । न तथे-
तीति । परवस्तुनोतिरुमणासमवादानन्दमयः परवस्तु नेत्यर्थः । समादधते-
हन्तेयमिति । हन्तेति खेदे । उपसक्रमशब्दस्यातिरुमणार्थस्त्वया गृहीतः पर-
सोर्थोसगत इत्यर्थः ।

—४ श्रूयत इति । तत्र प्रमाणमाहुः - अत एवेति ।

—५ उच्यते- कार्मुकं तु परित्यज्य झप सक्रमने रवि-इत्यादि-
वाक्येषु तथोच्यत इत्यर्थः । ननु कार्मुकं तु परित्यज्येत्यादिवाक्येषु सक्रमश-
ब्दोत्र तूपसक्रमशब्दस्तर्हि तस्य कथं प्राप्त्यर्थक्यमिति चेदुपोपसर्गं प्राप्त्य-
र्थविधातव इति कस्मादागतम् । ननु प्राप्तिपर्यायोयमुपसक्रमः किमर्थमिति
चेद्वेदेन स्थित्वा भोगार्थ इति गृहाण । अत्र तथैव प्रतिपादितश्चात्तत्प्रति-
पादकग्रन्थेऽपि तथैव सिद्धेरावश्यकत्वात् । भेदे सत्यस्याः परममुक्तित्वं न
स्यादित्याहुः - न चेति ।

—६ अस्माह्लोकादिति । एवञ्च शरीरन्यायकथनादियः परममुक्तिरेव
न जीवन्मुक्तिः । तस्याः परममुक्तित्वे भाषकमाहुः -अत एवेति ।

—८ उक्तयतीति । लोकावेदफालादिभयाभावः परममुक्तिं विना न
सिध्यति । एतदेव परममुक्तेर्लिङ्गमित्यर्थः । अन्यथा- परममुक्तित्वाभावे ।

—९ वदेदिति । एवञ्च मनोवागविषयानन्दवेदनमपि परममुक्तेरेव
लिङ्गमित्यर्थः । सिद्धमाहुः - एव सतीति । एव सति-आनन्दमयप्रति-परम-
मुक्तित्वे सति ।

—११ विधृतमिति । यतो वाचो निवर्तन्त इति मन्त्रणेति शेषः ।

—१२ कामभोगासमयश्चेति । देहाभावादेव हेतोः । साधकान्तर-
माहुः -अत एवेति ।

—१३ एतेन- विवरणमन्त्रोक्तफलभोगस्यालौकिकदेहं विना लौकिक-
देहद्वारा सम्भवाभावेन ।

—१६ आद्यविभूतिरूपमिति । अत्रमयविभूतिरूपमित्यर्थः । द्वितीय-
प्राणमयविभूतिरूपम् । तृतीय- मनोमयविभूतिरूपम् । सर्वेन्द्रियसंनिधि-
त्वेनेति । मनसः सर्वेन्द्रियनियामकत्वात्मनोमयस्य सर्वेन्द्रियसत्त्वनिष्ठत्वम् ।

—१८ तृतीय- विज्ञानमयविभूतिरूपम् । एतदुद्धिरूपान्तं करणवृत्त्यात्मकं
भवेदिति शङ्का वारयितुमाहुः - जीवतत्त्वात्मकमिति । जीवस्य यत्तत्त्वं
स्वरूपसहकारियोग्यतामपनित्तत्वात्मकमित्यर्थः । तत्र त्रिनिगमकमाहुः -
यथेति ।

—२० वाक्यैकवाक्यतयेति । उपसंक्रमणवेदनमयाभावादिप्रतिपादक-
वाक्यैर्विपरिणात्मकः सहेयवाक्यतयेत्यर्थः । वाजसनेयने पुरुषस्य पक्षिरूपेण
प्रवेशः कथितः । तेनिरियके चाजमयादीनां विभूतिरूपाणां पञ्चानां कोशानां
पक्षिरूपेण पुरः प्रवेशः कथ्यते ।

—२२ अयं चेदृशप्रवेशोऽग्रिमलीलासंपादनार्थ एवेति तद्व्युत्पत्त्यर्थविचारो
तस्य ज्ञानं स्पष्टतया न भवेदतः पक्षिप्रवेशबोधकश्रुतिविचारं प्रतिज्ञाप
ताद्विचारधीजं घञं प्रथमतो विषयवाक्यमाहुः—अथेदमिति ।

—२४ तथैव-पक्षिरूपेण । पूर्वपक्षमाहुः एवं सति चेदित्यन्तेन
ग्रन्थेन । एवं सति—अजमयादिषु पञ्चसु पूर्वजमयादिपञ्चविभूतिरूपाणां
पक्षिणां प्रवेशस्य प्राप्तये सति । एकस्यां—पञ्चानां मध्य एकस्याम् । तेषां-
विभूतिरूपपञ्चपक्षिणाम् । तथा—एकेकस्य प्रवेशः ।

३२-१ अप्रवेश इति । यथा प्राणमयादीनां चतुर्णामजमयादिषु प्रवेशः
संभवति । अन्तर आत्मेति श्रुतिवाक्यात्तथाजमयस्याभ्यन्तरप्रवेशो न
संभवति तदन्तरस्याश्रवणात् । किञ्च द्विपास्वलङ्घ्यस्य स्थूलपूर्व्वेव संभवा-
त्तत्रैवाजमयादीनां प्रवेशः संभवेन्न तु प्राणमयादीनां स्थूललिङ्गमावा-
दित्यप्रवेश इत्यर्थः । समादधते—अनेदमिति ।

—२ इदंशब्दप्रयोगादिति ।

इदमस्तु संनिकृष्टे समीपतरवर्ति र्ततदो रूपम् ।

अदमस्तु विप्रलुष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

इति वचनप्रामाण्यादित्यर्थः ।

—३ अपञ्च- समीपस्थम् ।

—४ तत्प्राप्त्यैव-गुणातीतभगवद्गीलोपयोगिवेदहप्राप्त्यैव । पूर्व्वमिति ।
भगवत्संप्रयोगात्मकस्मलभावादिति शेषः ।

—५ तत्तद्रूपं- अजमयादिपञ्चात्मकपक्षिरूपम् । तेषु तेष्विति ।
अजमयेजमये प्राणमये प्राणमयमित्यादि ब्रह्मात्मक पक्षिरूपं प्राविष्टं न
स्यादित्यर्थः ।

—६ ननु जीवस्य नित्यत्वेन नाशासंभवात्स लीलारसानुभवं स्वप्नकाश-
वेतर्धन करिष्यतीत्यत आहुः—जीवस्येति ।

—७ तेषां- अलौकिकशरीरघटकानां पञ्चानां कोशानाम् ।

—८ ऽन्यन्यवामन्यत्र प्रवेशोपि जीवस्य नित्यत्वाच्चेत्प्रयोजनत्वात्तत्रा-
नन्दमयप्रवेशोऽप्येव इत्यत आहुः—जीवे स्थितिः । प्रविशतीति । रसानु-

भवापेति शेषः । इतिशब्दो हेत्वर्थे । एवं च जीवेप्यानन्दमयप्रवेशः
सप्रयोजनः ।

—११ वेदाद्वयामात्र इति । एवं च परमात्मानं पूर्वपुण्यपुण्यवतां वेदाद्
वेदविहिताकरणाद्देदनिषिद्धकरणाच्च भयं न भवतीत्यर्थः ।

—१२ पृष्ठं बोधयन्ति- शरीरप्राणेत्यादि ।

—१६ एवं सर्वेषां प्रवेशं समर्थायित्वा लीलापयिकप्रवेशार्थमप्राकृत-
विभूतिस्वरूपमाहुः-अत्रेति । अत्र-मुक्तशरीरे । भगवच्चरणेत्यादि । एतच्च-
पा वै छसच्छ्रीतुलसीविमिश्रपादाञ्जरेण्वभ्यधिकाम्-इत्यादि श्रीमद्भागवत-
प्रथमस्कन्धश्लोकमुद्रोपनीटीकायां प्रसिद्धम् ।

—१७ तदेवाहुः- ब्रह्मशरीरत्वमिति । प्रवेशं विभजन्ते- तत्रेति । अत्र-
मयत्तत्प्रवेशेनेति । अत्रमयं यत्तद्ब्रह्म तत्प्रवेशेनेत्यर्थः ।

—१८ तथा- लीलानुभवयोग्यम् ।

—२१ विशेषतो घकुमशक्यमिति । मनोवामविषयत्वादित्यर्थः । एवं
च तत्त्वेष एवेत्यत्र शब्द एव पूर्वतुल्यो नार्थः । अत्राभेदपक्षीस्वीकारात् । एवं
चायमर्थः । यः पूर्वस्य शरीर आत्मा जगत्कर्तृत्वेनोपक्रमे परपदार्थं उक्त-
स्तदभिज्ञ एषः । एवमभेदपक्षीस्वीकारे गमकं तु अत्रे तदन्तरस्यात्मन उक्त्य-
भाव एव ।

—२२ आनन्दमयस्य पक्षित्वोक्तिप्रयोजनमाहुः-शरीरेति ।

—२३ एवं सतीति । हेमत्वमिवेति । संबन्धमात्रे दृष्टान्तः । न
तु प्रवेशे ।

३३-१ आश्रयाणाम् । असमयादीनाम् । तत्तदात्मकत्वमिति । अत्र-
मयादिब्रह्मशरीरत्वमित्यर्थः । यथा स्पर्शमानसंघर्षे सति जायमानं सुवर्ण-
पात्रं पूर्वपात्रसदृशाकारमेव जायते तद्वदजमयादिशरीरमपि ब्रह्मसर्व भव-
स्यानन्दमयप्रवेशेनेति भावः । एवमनेन ग्रन्थेन वास्तवं पक्षिरूपमादृश्य श्रुत्य-
न्तरातुसारिण प्रकृतश्रुत्यर्थो निर्णीतः ।

—२ अधुना स्वाभिमतपरोक्षवादेन श्रुत्यर्थमाहुः- वस्तुतस्त्यति ।
परोक्षवादे प्रमाणं- परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षादिषः- इति श्रुतिः ।

वेदास्तिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे ।

परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम् ॥

इति श्रीमद्भागवतकादशस्कन्धीयवचनं च । तदेवोपपादयन्ति-
तथाहीति ।

—१२ प्रियस्येति । प्रियस्वरूपस्येत्यर्थः । तन्न तस्य प्रियमवेति श्रुती नपुंसकलिङ्गमुपपन्नम् । प्रधानाद्भूतमुच्यत इति । कल्पनया-
पविश्यत इत्यर्थः । कल्पापदेशस्याय प्रकारः । अत्र प्रकाशः ।
आनन्दमयानुभवे निरुपधिप्रीतिरेव मुख्यः । भक्त्याहमेक्या
ग्राह्य इति वचनेन तस्या एवानुभवजनकत्वात् । नान्यत्साधनमिति ज्ञापनाय
प्रियस्य प्रीतिनिपयस्थानस्वस्त्वस्य प्रधानाद्भूतत्वं शिरस्त्वमुच्यत । शिर-
साभिज्ञायते सोयमिति । तथा निरुपधिप्रीत्या भगवानिति शिरशब्दे
तत्तिद्धिनिवन्धना गौणी । यथा पक्षाभ्यामुद्गीयार्मीष्टदेश प्राप्नोति पक्षी
तथा भक्तार्पिं दर्शनस्पर्शजनिताभ्या भावाभ्या भगवन्त प्राप्नोति । एव
पक्षयोरपि गौणी लक्षणा स्थायिभावस्येत्यादि । अनेनात्मशब्दे गौणी
लक्षणा । परप्राप्तीत्यादेना पुच्छशब्दे पूरयामानन्दाना प्रशान्तनिबन्धना
सा गौणी लक्षणा । एव मन्वष्ववयवेषु परोक्षग्राहो बोध्यः । एव स्वर्णधर्मा-
तुवाक् ब्रह्मणा ज्ञात परप्रकाशकमान्दस्व परमेश्वरस्य स्वरूप परोभवादेन
बोध्यते ।

—१५ स्थायिभावस्य-ज्ञानदस्य । एकरूपत्वात्-सर्वदा विद्य-
मानत्वात् ।

—१६ तत् -स्थायिभावतः । विभावादिमिति । आदिपदेनानुभाव-
सत्त्वारिभावी ग्राह्यः ।

—१७ ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठेति वाक्यस्य तात्पर्यमाहुः -परप्राप्तीति । पूव-
ब्रह्मप्राप्ते पूर्वम् । गणितानन्द इत्यस्य भातीयनेनान्यः ।

—१८ इष्टगतायसाधनत्वेनेति । यथा पक्षयोरष्टदेशप्राप्ती साधनत्वं
तथा पुच्छस्य नास्तीत्यर्थः । स्वरूपत इति । अयमक्षरानन्दो गणितानन्द
॥ च पुच्छोक्तमानन्द इति स्वरूपत इत्यर्थः ।

—१९ पृष्ठभागादपीति । मोदप्रमोदी पक्षरूपी तयो पृष्ठे स्थितिः ।
अक्षरस्य तु ततोपि दूरस्थितिः पुच्छरूपत्वात् ।

—२० इममर्थमरात्रेव स भवतीति श्लोकव्याख्याया द्रढयन्ति-एव
सतीति ।

—२१ असमाप्नोति । भक्तो ब्रह्मणा सह ऋडतीत्युक्ते स्वतन्त्रस्य जग-
त्कर्तुर्भक्तेन सह ऋडायामस्वातन्त्र्यमुत्पद्येत ततोऽन्यायः रुश्चिदित्यसमावने
त्यर्थः । विपरीतभावेनेति । ब्रह्म ऋडतीति ब्रह्मपदोपादानाद्ब्रह्मेव ऋडति
पर सहभाववचनान्तवय साक्षादानन्दमयविग्रहण न ऋडत्यपि त्वन्यरूपेण ।
भक्तस्य तु तथानन्दाभास इति विपरीतभावेनेत्यर्थः ।

अ १ पा. १ सू ११]
मूले सू. ३ प २२]

• अणुभाष्ये

—२२ उक्तमिति । भावनाद्वयनिवारक वाक्यद्वयमित्यर्थः ।

—२४ अत्रददिति । श्रुतिरिति शेषः ।

३४-४ अतः परमपि वेदान्तार्थविचारे परोक्षवाद एवादर्तव्य इति स्वकारिकायाहु - एवमिति । विचारचातुर्यवद्भि - विचारे यच्चातुर्यं परोक्षवादेन ज्ञानं तदुक्तं ।

—५ आनन्दसदोहाय-सपूर्णानन्दावाप्तये । अत्रधार्यत इति । एवं च सतामवधारणमनुसृत्यान्तरपि तथेवाथा निश्चये इति तात्पर्यम् । एवचानेन वणकेनानन्दमयस्य ब्रह्मरूपस्य ज्ञेयकोटिनिवेशे तदनिवेशे वा निबोधमिति सतिष्ठम् ।

सूत्रार्थ - गानन्दमय परमात्मा । पुनः पुनः कीर्तिनरूपादभ्यासादिति ॥ ११ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् १।१।१२

—६ इतः परमाग्निम सूत्रमवतारयन्ति-मन्विति । विकाराधिकारविद्वि-
त्तत्वादिति । मयद्वैतयोर्भाषायामक्षयाच्छादनयोः (पा. सू. ४।३।१४३)
इति सूत्रेण लोके मययोः विकारार्थं बोधनादित्यर्थः । एवमाशङ्क्य सूत्रे-
णैव समाधीयते ।

—९ अनेन-विकारवाचकमयतो विराकरणेन । पूर्वसूत्रार्थ - आनन्द-
मयो ब्रह्मेत्येव रूपः । सूत्रार्थं योतयितुं विकारशब्दादिति पदं विच्छ्रुन्ति-
विकारवाचीत्यादि ।

—१० तच्छब्दश्चाद्य-आनन्दमयशब्दवाच्यम् ।

—११ समादधते-नेत्यादि । प्राचुर्यादिति । एतत्प्रथमात् तं न तु पञ्चम्यन्त-
मिति बोधयितुं विगृह्णन्ति-प्राचुर्यमतर्तीति । आनन्दमयशब्दः प्राचुर्य-
मनति । एवञ्च प्राचुर्यशोधकमयदप्रत्ययान्तायमानन्दमयशब्दः ।

—१२ मयठ प्राचुर्यार्थत्वे प्रमाणमाहु - तथा चेति । तत्प्रकृतेऽप्यादि-
सूत्रायमाहु - प्राचुर्येणेत्यादिना । अयं भावः । अस्त्य सूत्रस्यार्थं कैश्चिद्विश्र-
एवाङ्गीकुः स चासमत इति योतयितुं तत्प्रकृतं तेन प्रकृतं तेन प्राचुर्येण
प्रकृतं प्रस्तुतं, उच्यत इति वचनम् । एवञ्च प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य वचनं मयाङ्गे-
त्यर्थं कृतम् ।

- १५ प्राचुर्येण यत्र प्रस्तुतं तद्वाक्यनिर्देशं करोति । को ह्येवान्या-
दित्यादि ।

—१६ पूर्वापेक्षयेति । अत्रमयादिचतुष्टयापेक्षया । ननु प्राचुर्येण प्रकृत्यर्थं विहितो मयद्र प्राचुर्यार्थबोधकः । कथमित्याशङ्क्यामाहुः—एकदेशनिर्देशेनेति ।

—१७ भीमसेनैकदेशभूतं भीमपदं सत्यभामैकदेशभूतं सत्योतिपदं भीमसेनसत्यभामार्थबोधकं तद्वदत्रैकदेशनिर्देशोर्थबोधक इति वक्तुमशक्यम् । यतो नाग्रामेयदेशो विशिष्टार्थबोधकः । आनन्दमयमित्यत्र तु प्रत्ययो न नामैकदेशस्तेनैकदेशस्य व्याचक्ष्वं स्वार्थवृत्त्या न स्यादत आहुः—तदर्थलक्षणयेति । लक्षणाकरणनापेक्षया चरं पञ्चम्यन्तत्वस्वीकार एवं मनसिकृत्य पक्षान्तरमाहुः—प्राचुर्येणेत्यादि ।

—१८ आनन्दमयशब्दे विकारार्थं मयद्र न समवतीत्यत्र प्रमाणमाहुः—छन्दसीति । अत्रछन्दसि (पा. सू. ४।३।१५०) इति सूत्रे अग्रग्रहणादहञ्च आनन्दशब्दाद्विकारार्थकमयटोसभगादिस्थर्थः ।

—१९ अर्थनिर्णायकमिति । उक्तसुत्रादहञ्च आनन्दशब्दाज्जायमानो मयद्र न विकारार्थबोधकोपेतु प्राचुर्यार्थबोधक इति निर्णायकमित्यर्थः ।

—२१ कथमवोचदिति । विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ वेदिकौ पश्यन् पाणिनिर्ग्रन्थछन्दसीति सूत्रं न प्रणयेदित्यर्थः ।

—२२ शाङ्करमतमपिक्षिपन्ति—अत्र केचिरिति । अत्र—आनन्दमयशब्दस्थमयद्रप्रत्यये । सर्वविश्रुत्यादिन—सर्वं मायिकं न तु परमार्थभूतं निवर्तनादेन भासमानत्यादिति वादिनः । श्रुतिसूत्रादीनामिति । विषयवाक्यपठिता आकाशश्रुतयः । सूत्राणि—तत्रिणांयस्मानि व्याससूत्राणि मण्डिपायकानि व्याकरणसूत्राणि च । आदिपदेन उक्त्यादीनां ग्रहणम् ।

—२३ तद्—विकारार्थत्ववचनम् । नत्रमावतारकार्यमिति । नवमावतारस्य सुद्धस्य कार्यं वेदद्रव्यरूपम् ।

—२४ अवोचामेति । मयटः प्राचुर्यरूपोर्ध्वं व्याकरणस्मृतित्तिद्धीस्माभिरुक्त इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—विकारराचिमयद्रप्रत्ययान्तत्यादानन्दमयो ब्रह्म नेति चेन्न । आनन्दमयशब्दस्य प्राचुर्यवाचकमयद्रप्रत्ययान्तत्वस्वीकारादिति ॥ १२ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च १।१।१३

३५-१ सूत्रमवतारयन्ति—शब्दबलैत्यादि । तामिन्द्रो मध्यतोपरोध्य व्यापरोदिति तैत्तिरीयश्रुत्या—सुखं व्याकरण स्मृतमिति शिशिरस्मृत्या च व्याकरणरूपः शब्दोर्थनिर्णायक इति तत्सहायको विचार प्रथमं कृतः ।

अधुना शब्दापेक्षयार्थस्य बलीयस्त्वाच्छब्दशेषित्वाच्च तद्विचारोनेन सूत्रेण प्रस्तूयत इत्यर्थः ।

—५ व्यपदेशवाक्यमाहुः—एष होयेति ।

—७ कारणत्वात्—पूर्वोक्तसंज्ञानन्दकारणत्वात् । अन्यथा—अस्य पूर्वा-
नन्दान्प्रत्यहेतुत्वे ।

—८ तद्वाम्यं—एतत्स्थैवानन्दस्यान्यानि भूतानि माश्रमुपजीवन्तीति
वाक्यम् । समुच्चयं—शब्दार्थोभयद्वारा विकारित्वसमुच्चयम् ।

—९ मध्ये— अधिकरणमध्ये । इत्याहेत्यत्र कर्तृपदं चकार इति ।

सूत्रार्थः—तस्य सर्वस्य विकारभूतस्यानन्दस्यापमेव हेतुरिति श्रुतौ
कथनादिति ॥ १३ ॥

मान्त्रवाणिरूपमेव च गम्यते १।१।१४

—१० सूत्रान्तरमवतारयन्ति—नान्येति । सूत्रत्रयेण—पूर्वसूत्रत्रयेण । एवं-
आनन्दमपस्य परब्रह्मत्वम् । उपासनापरत्वेनापीति । आनन्दमपस्य फल-
वास्वीकारेणोपासनार्थकत्वकथनेनापीत्यर्थः । एवं प्रकरणबलं सूचितम् ।

—११ लिङ्गब्रह्माहुः—पक्षपुच्छादित्वेनेति । उक्तत्वाच्चेति । मोदप्रमो-
दादीनां लिङ्गानां पक्षपुच्छादित्वेनोपासनार्थमुक्तत्वाच्चेत्यर्थः ।

—१२ साधितमिति । आनन्दमपपदमिति शेषः । न ब्रह्मपरमिति
पाठः । ब्रह्मपरत्वमिति पाठेर्हतीति पदं पुटितं बोध्यम् ।

—१५ मन्त्रमाहुः—सत्य ज्ञानमिति ।

—१७ अभिधया वृत्तेत्यनेन लक्षणात्—दासः । अभिधावृत्तिमेवापपाद-
यन्ति—तेदुपपादनग्रन्थ इति । सर्वस्मिन्—उपपादक इत्यर्थः ।

—१८ तत्रोपपत्तिमाहुः—तत्रेति । ननु सौंदर्यं व्याख्यायते । ब्रह्मणः फल-
त्वांशे सदेहमावात्कथं व्याख्यानमित्यत आहुः—उपपादनीयमिति ।

—१९ सौंदर्यत्वं स्फुटयन्ति—तत्रेत्यादिना । ननु सर्वज्ञब्रह्मणि कास्मि-
न्वंशे सदेहस्तदाहुः—तस्य हीति ।

—२० वान्ये— मन्त्रे । एवञ्च ब्रह्मविदाप्रोति परमिति ब्राह्मणवाक्ये
द्वितीयया परस्य फलत्वं बोध्यते । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
श्चितेति व्याख्यानग्रन्थे द्वितीयया कामानां फलत्वं बोध्यते ब्रह्मणस्तु ब्रह्मणा
सहेति तृतीयानिर्देशः । तथा च—सहपुत्रेप्रपाने (पा. सू. २।३।११) इति सूत्रा-
ब्रह्मणो गीणत्वम् । एवञ्च तस्य फलत्वांशे संदेह इत्यर्थः । तस्य हि फल-

त्वमित्यत्र हिशब्द एवार्थक । तस्यैव ब्रह्मण एव फलत्वमित्यर्थ । तर्हि कथं तस्य फलत्वमुपपाद्यत इत्याहु - फल त्विति । सर्वैरिति । प्रकारैरित्यर्थ । प्रकाराश्च-अभ्याससर्वान्तरत्नसर्वाधिकत्वादपो बोध्यास्तेषामेवोपरक्षणमभ्यासादिति । ननु प्रचुरानन्दरूपेण फलत्वमभीष्टं स्याच्चेत्तर्ह्यमूर्तस्यैव तत्तथोक्तं स्वात्मिमिति शिर पाण्यादिकल्पना ।

—२१ एवञ्च शिर पाण्यादिकल्पनयोपासनार्थत्वं भवेदत आहु - शिर - पाण्यादीति । ननु कथं शिर पाण्यादे स्तुतिर्य तदाहु - पुरुषविधत्यायेति । सर्वेषामक्षमपादीनां पुरुषविधत्वाय पुरुषाकारत्वायेत्यर्थ । अयमर्थः । यथात्मा स्वयं पुरुषविधो न स्यात्तर्हि तदुपरितना आनन्दमयान्ता केचि पुरुषाकारा न भवेयुः । इदं च-तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध - इति श्रुति-वाक्याज्ज्ञाप्यते । आनन्दमयस्य पुरुषाकारतामनु सर्वं पुरुषाकारा भवन्तीत्यत्र लौकिकयुक्तिमाहु - लोके हीति । अन्तर्भूतमिति । मूषानिपिकप्रतिमादा-वन्तर्भूतस्य तदाकारता लोके दृष्टा । अत्र श्रुते तु तस्माद्वा एतस्मादक्षमया-दन्त्योन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिना प्राणमयस्य पुरुषविधतामुक्त्वा तेन पूर्णत्वमक्षमयस्योक्तं लोकवद्बोध्यम् ।

—२३ नन्वेवमपि स्तुति कथं सिध्यतीत्यत आहु - जीवोन्नति । अत्र-शास्त्रप्रवृत्ती । मुख्य - फलभोगकर्तृत्वेन मुख्य । व्यपदेशादिति । सास्तुते सर्गाद् कामाद् सहेति श्रुती स इत्यनेन जीवस्यैव कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । अत्र च- जीवश्च । वस्तुतो हसरूप इति । हा स्रपणां सद्युजा सखाया इति श्रुताद्युभयोर्जीवेशयोहसरूपत्वेन निर्देशाद्वास्तविक जीवस्य हसरूपत्वमित्यर्थः ।

—२४ ननु तथापि जीवस्य शास्त्रप्रवृत्ती मुख्यता कथमित्याहु - पुरुषा-धिकारकमिति । शास्त्रप्रवृत्तिर्जीवस्य ब्रह्मज्ञानार्थं तत्र ज्ञान तस्य पुरुषा-कारत्वे संभवेयत शास्त्रफलमुपदेशस्तत्र च पुरुषस्यैवाधिकारः । अतो जीवस्य हसाकारत्वेऽपि पुरुषाकारत्वं ततो ज्ञानसंपत्तिरित्यर्थः । एवञ्च ब्रह्मिणा सह तस्य सर्वकामोपभोगकर्तृत्वं संपद्यते तेन च जीवस्य मुख्यत्व-मित्यर्थः । तेन- तस्मात् । तदाकार - हसाकार । एवञ्च जीवः पुरुषशरी । हसाकार सत्रखिलफलभाग्यं भवतीत्यर्थः ।

—२५ पुरुष- परमात्मानम् । अनुवर्णयतीति । श्रुतिरिति शेषः । एवं च परमात्मा हसरूपे जीवे प्रविशति हसाकारं सत् । गमता विना फलं तुभ्यासंभवात् । ततश्च पुरुषवेष्टनेन जीवस्यापि पुरुषाकारस्य तत्र च सर्व-फलभोक्तृत्वं सिध्यति । परमात्मा हसाकारेण हसाकार जीवमाखिल फल-

मनुर्भावयतीत्यर्थः । एवं च लोके सामान्यजनस्योपयोगार्थं राज्ञा कर्मि-
श्विद्यापारे कृते यथा तस्य स्तुतिरेवं परमात्मातिमहानापि जीवस्य फलभो-
गार्थमेवं करोतीति भगवतः स्तुतिरेवेत्यर्थः । नन्वेवं चेज्जीवार्थमानन्दमप्यै-
वैकस्य पुरुषविधत्वमस्तु किमिति पञ्चानामत आहुः-पञ्चस्यपीति । पञ्चसु
फलरूपास्तु विभूतिष्वित्यर्थः ।

३६-१ एक एवेति । फलभोक्ता जीव एक एवेत्यर्थः । एवं च ब्रह्म-
ज्ञानिजीवः पञ्चकोशेभ्य उत्क्रान्त्य क्रमेण फलरूपविभूतिषु पञ्चसु भोगार्थं
प्रविशन्त आनन्दरूपो भवतीत्यपमर्थः प्रपाठकेनानेन वर्ण्यते । ततश्च
मान्त्रवर्णिक् आनन्द एवेति सिद्धं भवति । अत एव श्रीमद्भागवतेऽपि-आन-
न्दमानन्दमपावसाने-इत्युक्तम् । भक्तजीवविषये त्वैवं- बहिःश्वेतप्रकटः
स्वात्मा बह्विप्रप्रविशेषदीप्त्युक्तेः प्राकट्योस्मिन्देह एव सर्वविभूतीनां भोगः
प्राकट्यं नो वैदेतच्छरीरस्यागानन्तरमलीकिकदेहप्राप्त्या क्रमेण सर्वोपभो-
गानन्तरमानन्दमप्यो भवतीति ज्ञेयम् । विस्तरस्तु श्रीपुरुषोत्तमकृतप्रकाशाद्व-
गन्तव्यः । ननु यथा प्राणमयादीनां चतुर्णां व्याख्याने तस्यैव एव शरीर
आत्मेऽप्युच्यते एवमज्ञमये कुतो भोक्तृमत आहुः- तत्रेति । एवं चाज्ञमय-
कोशे स्वयं प्रत्यक्षत्वादिभूतावपि तस्य तथैव प्रत्यक्षत्वमिति भावः । ततश्च
प्रोक्तमयः प्रत्यक्षसिद्धः स भोक्ता जीवः सर्वत्रास्तीति सर्वत्र यः पूर्वस्येति
वाक्येनोच्यते ।

—२ इतः परं पञ्चावयवत्वं विचारयन्ति-द्वितीयादीति । प्रथमोक्तं-
अज्ञमय उक्त पञ्चावयवत्वम् । यद्यपि तत्र तत्र पञ्चावयवा भिन्नास्तथापि
पञ्चावयवत्वरूपसाम्यलिङ्गादतिवेश इत्यर्थः । अतिवेशमेव विवृण्वन्ति-
तत्रेति । तत्र-पञ्चसु फलरूपविभूतिषु । प्रदर्शयन्निषेति । वदतीति शेषः ।
यः पूर्वस्येति वेदभागो हस्तेन प्रदर्शयन्निव वदतीत्यर्थः । एवं च फलरूपे
विभूतिभूतेष्वपि एत एकावयवा बोध्याः ।

—३ प्राणमये विशेषमाहुः- तदन्तर इति ।

—४ प्राणव्यानोदानानां शिरोदाक्षिणोत्तरपक्षभूतानां कार्यमाहुः- चले-
त्यादि । तत्र यथासंख्यं ज्ञेयम् । बलं प्राणस्य कार्यम् । भोजनं व्यानस्य ।
विसर्ग उदानस्य । तस्येति । तस्य- प्राणमयकोशस्य संचारी हृदये । तस्य
विभूतेस्तु मंचार आकाशे । परिनिष्ठित इति । स आकाशस्तु देहे स्थितः ।
अयं विभूतिरूपस्तु सर्वस्यां पृथिव्यां स्थित इत्यर्थः ।

—५ बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयमिति । अज्ञमयेन बाह्यो लौकिक-
व्यवहारः । प्राणमयेनान्तरो यो लौकिकव्यवहारस्तत्तिथ्यर्थमज्ञमयप्राण-

मयेति विभूतिद्वयमित्यर्थः । लौकिकव्यवहारोपयोगिकोशद्वयनिरूपणान-
न्तरं वैदिकव्यवहारोपयोगिकोशद्वयनिरूपणमित्याहुः-तदन्विति । एवं
चायकोशद्वयेन शरीरपाठवे सति वैदिकव्यवहारप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

—६ आदेशः-वेदत्रयी । कर्मचोदनेति । चोदना-विधिश्चायम् ।

—७ सरोपाणीति । अर्थवादसहितानि-अतिदिष्टवाक्यसहितानि-
इत्यर्थः । तेषामारम्भं प्रवर्तयत्वेन प्राधान्यात् । अथर्वाङ्गिरसे-अथर्ववेदे ।
अथर्ववेदे पुष्टुत्तरं साधयन्ति-ब्रह्मकर्मस्त्वादिति । अथर्ववेदो हि कृताकृता-
वेक्षणरूपब्रह्मकर्म यत्तद्वाच्यं शान्तिकर्पीष्टकर्मभिर्वाग्भोपयुक्तविंशादि-
वेक्षणसंपादनेन योगोपयोगी भवस्यतः पुष्टुत्तरम् । तथा च वेदचतुष्ट-
यात्मकोऽयं मनोमयो विभूतिरूपो नानावृत्तिव्याप्तमनोमयोऽद्विष्ट एवेति-
भावः । स एव जीवो विवरप्रसूतिः-इत्यादिना श्रीमद्भागवतेयमेव स्पष्ट-
तयोक्तः । अतः परं नानाविधयागसाध्यं पारलौकिकफलोपयोगिनं चतुर्थ-
माहुः । तदन्विति ।

—८ विज्ञानमय इति । प्राचुर्ये मयद् । विज्ञानमय इत्यर्थः ।
तृतीयाध्याय इति । रहस्यधिकरण इत्यर्थः ।

—९ यथोक्तकर्तृत्वादिति । अन्नमयायुपासनाकर्तृत्वादित्यर्थः । एतेभ्यो-
पासनाकर्तृत्वस्य प्रयोजनमपि ज्ञापितम् । एवं च श्रद्धादयोऽर्थाः पूर्वसिद्धास्ते-
रेवेतद्वयवाः पूर्णाः । ततश्च जीवस्य क्रमिको भोगः । एतेन संज्ञादिनाना-
भूतिष्ठाद्विज्ञानमयकोशादस्य भिन्नत्वं दर्शितम् । एवं च तत्सिद्धम् । अन्न-
ब्रह्मोपासनया सर्वाङ्गप्राप्त्या लौकिको बाह्यो भोगः संपद्यते ततः प्राण-
मयोपासने तत्वायुप्राप्तिरूप आन्तरो भोगः संपद्यते ततो मनोनयोपासने
ब्रह्मानन्दज्ञानाब्जयाभावे सति वैदिषो भोगः संपद्यते । ततः परं प्रमाद-
राहित्ये मति पापनाशकसर्वकामाप्तिरूपो भोगः संपद्यते ।

—१० अन्यात्रपदस्वरूपमाहुः-श्रुतसत्यापिति । प्रमीयमानो ज्ञाय-
मानः । अनुर्हीयमानः क्रियमाणश्च ।

—११ तादृशस्येति । श्रद्धाहंमेन पूर्वजन्मनि निष्कामपञ्चकर्तृज्ञान-
रहितस्य पुरुषस्य श्रद्धादिक्रमेण महर्लोकं प्राप्तस्येत्यर्थः । ततः-महर्लो-
कात् । तादृशस्य ज्ञानप्राप्त्या मुख्यं फलमिति बोधयन्ति-ततोपीति ।

—१४ साधनरूपत्वादिति । ज्ञेयत्वेन साधनाद्भूतया साधनरूपत्व-
मित्यर्थः । एवं चानन्दरूपो मगवानन्नमयादिपञ्चविभूतिरूपो भूत्वा जीव-
मनुप्रविष्टः पुरुषविध एव लौकिकशरीर आनन्दमयादारभ्यान्नमयान्त-

कोशाभूषणनिष्क्रियप्रतिमान्पायेन प्रतिशरीरं संवाद्यति । तत्र ते ये विभूतिरूपा
लोकं हान्वादिना वर्णयतीत्यन्तेन संक्षेपेणोक्तास्त एव पञ्चस्त्रिंशदिना
विस्तरणोक्ताः । तत्र ब्रह्मज्ञानी भक्तो वा जीवः परात्मन्यन्तरं सर्वान्
कामान् भुङ्क्त इत्यत्र कथितो भोगो विभूतीनामेव । परं वस्तु विषयिदानन्द-
मय एवेति सिद्धम् । उपनिषदि पञ्चविभूत्यनन्तरमुक्तानां चतुर्णां
श्लोकानां मध्ये ।

—१५ मयः श्लोकयोः प्रयोजनमाहुः—श्लोकीत्यिति ।

—१६ ततः परश्लोकयोः प्रयोजनमाहुः—अपरौ स्थितिः । भीपास्मा-
दिन्यादिना वाग्योचरस्य माहात्म्यं योतयति यतो वाच इत्यादिना वाग्यो-
चरस्य माहात्म्यं योतयतीत्याहुः—वाग्योचरेत्यादि ।

—१७ अत्रान्तरानन्दः—गणेतानन्दाः । तदुत्कर्षत्वेति । आश्रितान-
न्दात्कर्षोऽर्थः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति ।

—१८ मान्त्रवर्णिकमेवेति । आनन्दमयमेवेत्यर्थः । तथोक्तं श्रीमद्-
भागवते वेदस्तुति—पुरुषाविधोन्वयोत्र चरम इति । चरमः—आनन्दमयः ।

—१९ चकारः—सीत्रचकारः ।

सुप्रार्थः—आनन्दमय मान्त्रवर्णिकमेव मन्त्रेभिधया वृत्त्या कथितमेव
ज्ञापयति इति ॥ १४ ॥

नेतरोनुपपत्तेः १।१।१५

—२१ सुवान्तरमवतारयन्ति—निषेधमुखेनेति । सुदृढत्वायेति । स्मृणा-
निखननन्यायेनेत्यर्थः ।

—२२ आकृतं—अभिधायः । आनन्दमयेऽपि तस्यैव एव शरीर आरमेति
वचनादिति भावः ।

—२३ सोऽनुत इति मान्त्रवर्णिकविरोधं परिहरन्ति—स ब्रह्मायिदिति ।
ब्रह्माचित्तवांश्च कामानन्दान्ते विषयिज्ञा ब्रह्मणा सहानन्दमयो भवतीत्यर्थ-
परणे पूर्वोक्तमान्त्रवर्णिकविरोधमाशङ्कः । एवं च यथा जीवस्य स्वर्गसुखं फल-
भूतमेव मुक्तावस्थालौकिकं रूपमापि फलभूतमित्यर्थः ।

३७-१ तथा सति—जीवस्यानन्दमयत्वे सति ।

—२ निरूपणमित्ये । ब्रह्मज्ञो निरूपणमित्यर्थः । जीवस्यानन्दमयत्वे
तस्माद्वा यत्तस्मादात्मन आकाशः संभूतः—इति माहात्म्यं जीवे गच्छादिति
ब्रह्ममाहात्म्यश्रुत्यनुपपत्तिरिति भावः । उपसंहरन्ति—अत इति ।

सुप्रार्थः—इतो जीव आनन्दमयो न । अत्यलौकिकमाहात्म्यवत्त्वस्य
ग्रहाणि निरूपणानुपपत्तेरिति ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः १।१।१६

—५ सूत्रान्तरमवतारयन्ति—इत इति ।

—६ दण्डी पुरुष इत्यत्र यथा दण्डपुरुषयोर्मद एवमानन्दीत्यत्रानन्दतद्व-
तोर्मद इत्यपि कारणं जीवस्यानन्दमयत्वाभाव इति योतयितुमाहुः—आनन्दो-
स्यास्तीति ।

—७ सूत्रस्थचकारप्रयोजनमाहुः—चकारादिति ।

—८ नानन्दमय इति । कस्यामप्यवस्थायामिति शेषः ।

सुप्रार्थः—एतां शेषां लब्ध्यानन्दीभवति—इति श्रुती प्राप्यप्रापकभेद-
कथनादपि जीव आनन्दमयो नेति ॥ १६ ॥

कामाद्य नानुमानापेक्षा १।१।१७

—९ सूत्रद्वयमवतारयन्ति—तर्हि जड इति । जडो द्विविधः कार्यरूपः
कारणरूपश्च । आनन्दस्यान्तरत्वात्कार्यरूपो जडो न संभवतीति समादुपते-
स स्वमत इत्यादिना । सर्वत्र स्वमतशब्देन वैदिकमेव मतं ग्राह्यम् ।

—१२ ननु वेदिवमते तदभावेऽपि सांख्योक्तं तत्कृतो नाङ्गीक्रियते तत्सिद्धार-
यान्ति सूत्रेणैव—कामाद्येति ।

—१३ भवैतदिति । तस्य प्रियमेव शिरः—इत्यवयववाक्यान्वयानुपपत्त्या-
तथा च मुख्य आत्मपदार्थो गृहीतश्चेत्तत्रावयवश्च न संबन्धेनुरतो गीर्णं तं
स्वीकृत्यानन्दस्य सुखात्मकत्वेन सत्त्वधर्मत्वात्सत्त्वपरिणामरूपा कार्यरूपा
सा प्रकृतिः कल्प्येत ।

—१४ सा कल्पना—तथा कल्पना ।

—१६ सूत्रस्थचकारप्रयोजनमाहुः—चकारादिति । तपो विचारः सोऽपि
चेतनधर्मः ।

—१८ न तिष्ठतीति । अर्थावबोधक्षमं वाक्यमनुमितिपर्यन्तं स्वार्थाव-
बोधमकृत्वा न तिष्ठतीत्यर्थः । अवयवार्थः । आनन्दमवयववाक्यं जडप्रकृति-
रूपसत्त्वपरिणामाभेदः प्रियायवयवत्वात् यथा लौकिकसुखमेवमनुमानं कर्त-
व्यम् । एवमनुमानोपयोगि व्याप्तिज्ञानं जायते तावत्पर्यन्तं वाक्यभ्रवणनैवान-
न्दचित्तन्यविषयकज्ञानबोधो भवेत् ।

सूत्रार्थः—प्रकृतिरुल्लङ्घना नोपपद्यते । सोऽनामयतेति कामात् । कामो हि चेतनधर्मस्तेन चेतनस्यैव कामनास्वकारेण वाक्यार्थस्यावसितत्वात्—आनन्दमपवाच्या, सत्त्वपरिणामा प्रकृतिः, आनन्दविकारत्वाद्भौतिकसुखवद्व्यनुमितिपर्यन्तं श्रुतिवाक्यार्थो न तिष्ठतीति ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति १।१।१८

—२१ तेन रूपेण—आनन्दमयरूपेण ।

३८-१ अस्याप्यर्थ इति । आनन्दमय एव सत्त्वानन्दमयं प्रविशतीत्यर्थः ।

—२ शाङ्करमतं दूषयन्ति—ये पुनरिति । अयार्थः । पायपाठाविरोधायापत्तिभिरानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वाङ्गीकारेण—इदं स्थितं वक्तव्यं—इत्यादिना शाङ्करभाष्येभिकरणभङ्गः कृतः । अज्ञानमेव—श्रुत्यर्थाज्ञानमेव ।

—४ वक्तव्यमिति । उत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । एतदुत्तरं नौकं तेन श्रुत्यर्थाज्ञानमित्यर्थः । ब्रह्म आनन्दमयपदवाच्यं नेति चेत्तदतिरिक्तं जीवजडात्मकं वस्तुद्वयं संभवति तत्र जीवो नानन्दमयपदवाच्य इति दूषयन्ति—न तावज्जीव इति । तस्येति । तस्येत्यस्य व्यवहितेनानन्दमयस्येत्यनेन संबन्धः । एवंच ब्रह्मणा विपश्चितेति मन्त्रेणानन्दमयस्य तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनोक्तत्वादिति वाक्यपोजना । तस्य—जीवत्वेन भवदाभिमतस्य । ब्रह्मज्ञानफलत्वेनेति । ब्रह्मविद्याप्नोति परमिति परपदवाच्यानन्दमयस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयितुमाहुः—अथेति । अथ—पक्षान्तरे । अथ—जडस्यानन्दमयत्वस्वीकारे ।

—५ वक्तव्यमिति । यथा जडं स्वर्गमुखं चेतनजवाध्रादि तथायं किमाभित इति वक्तव्यमित्यर्थः । इत्यादिति । यथा स्वर्गादिकं कर्मफलत्वेनानि-
स्वत्वात्क्षयि तद्वदिदमप्यनित्यत्वात् क्षयि स्यादित्यर्थः ।

—७ ननु नेदं कर्मफलं किं तु ज्ञानफलमित्याशङ्कते—ज्ञानस्यापीति । अथान्तरफलमिति । आनन्दमयः फलमित्यर्थः । समादधते—नेति ।

—८ फलमिति । मुख्यमिति शेषः । ननु जडचिद्रूपयोरन्यतरज्ञानस्य फलमस्तु को दोष इति चेत्तत्राहुः—जडचिद्रूपताया इति । पूर्वमेवेति । ज्ञानात्पूर्वमेवेत्यर्थः । एवंच ज्ञानात्पूर्वं विद्यमानस्य जडरूपस्य चिद्रूपस्य वा ज्ञानफलत्वं न संभवतीति भावः । दूषणान्तरमाहुः—अस्यैवेति ।

—९ श्रुतिविरोधश्चेति । स एको ब्रह्मण आनन्दः—इत्यस्य व्याख्याने—प्रतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति—इति श्रुतिरुपन्यस्ता । आनन्दमयस्य विकारत्वे तु ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव ताद्विरोधः ।

—१० कारणान्तरिणाधिकरणभङ्गः कृत इत्याशङ्क्य स्पष्टयन्ति-पुच्छं-
स्वेनेति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब. सू. १-१-१) इत्यादिना मुख्यं
जिज्ञास्यं ब्रह्म यदि पुच्छत्वेनाप्राधान्येन निर्दिश्येत तदा भीणता समाया-
तीति प्रदेयादधिकरणभङ्ग इति पूर्वपक्षाशयः । निराकुर्वन्ति-तर्हीति ।
यथा पुच्छत्ववचनं भीणतया द्वेषजनकं तथा तस्य भिषमेव शिर इति भेद-
दर्शिका पक्षी कुतो न द्वेषजनिकेति भावः ।

—१२ पूर्वोक्तदूषणानि स्मारयन्ति-उपक्रमेत्यादि । ननु नास्माभिरधि-
करणभङ्गः क्रियते किंतु तत्समर्थनं प्रकरान्तरेण क्रियत इति चेत्तदप्य-
संगतमित्याहुः-यदर्पेत्यादिना । शाङ्करमतेनाधिकरणरचना-ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेत्पत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते स्वप्रधानत्वेन वेति
संशयः । पुच्छशब्दादवयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत इति पूर्वपक्षः । सूत्रेण
समाधानम् । आनन्दमयोभ्यासादेति । आनन्दमय आत्मा पूर्ववाक्ये
स्वप्रधानत्वेनोच्यते । असत्त्वे स भवतीति निगमनश्लोके केवलस्य ब्रह्मणो-
भ्यस्त्वमानत्वात् ।

—१३ पदमधिकरणरचनायां दूषणमाहुः- तत्रेति ।

—१४ यदि पुच्छस्य ब्रह्मत्वं पूर्ववाक्ये प्रतिपाद्येत तर्हि पूर्वं द्वेषत्वेन
लक्षितस्वप्रधानब्रह्मरूपत्वं पुच्छस्य कथमिति शङ्का स्यात्तदेव न प्रतिपाद्यते
तेन शङ्कौत्थानाभावात्समाधानमेवानुपपन्नमित्याहुः- येनेत्यादिना । एवंच
न शङ्का न चोत्तरमिति भावः । पूर्वम्यायेनेति । समिधो यजतीति न्याये-
नेत्यर्थः । तथाहि यथा- समिधो यजति- इत्यादिपक्षप्रयाजविधायकवा-
क्येषु यजतीत्यभ्यासेन यागभेद एव प्रतिपाद्यते न तु यजतिपदसमभिव्याह-
रपदार्थानां बाह्यस्तत्राप्यसत्त्वे स भवतीत्यादिवाक्येषु ब्रह्मपदाभ्यासेन तत्स-
मभिव्याहृतपुच्छप्रतिष्ठापदार्थयोर्भेद एव प्रतिपाद्यते न तु तपोर्बाधः ।

—१५ अतो ब्रह्मणोवयवश्रुतिबाधोनया शक्या सर्ववेदपाठिना ब्रह्मणापि
कर्तुमशक्य इत्याहुः- तत्रेत्यादि । दूषणान्तरमाहुः- मौर्ख्यमिति । एतत्-
अधिकरणस्यान्यथा रचनम् । चकारादधिकरणभङ्गेऽपि ग्राह्यः ।

—१६ स्यादिति । तदुद्भावितानां दोषाणां पूर्वमेव निराकरणादिति
भावः । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे दूषणमाहुः- आनन्दमयस्येति ।

—१८ ननु विषयनिरूपितं ब्रह्मणो मुख्यत्वं वै निरूपितं किंतु फल-
निरूपितं मुख्यत्वं तय नास्तीत्यत आहुः- विषयफलयोरिति ।

—१९ पूर्वभाविर्थायेति । परमानेः पूर्वं ज्ञातत्वबोधनाय । यथा गृहस्थितं
पुरुषं कश्चिद् द्वारमग्राप्य न प्राप्नोति तथेत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः—अत
एवेति । आनन्दमयस्य तत्र स्थितौ गमकमाहुः— प्रतिष्ठेत्यादि ।

—२० नन्वेवमवयवित्वे द्वेतापत्तिरिति चेत्तत्राहुः— अत्रेति । भाक्तो
मौन औपचारिक इत्यर्थः ।

—२१ ननु भाक्तत्वे तस्य हंसाकारता किमर्थमुक्तेत्यत आहुः प्राण-
मयादीनामपीति । प्राणमयादीनां जीवानामित्यर्थः । तथात्वात् । हंसा-
कारत्वात् । अन्तःस्थितस्येति । आनन्दमयस्येति शेषः । बाह्यानुरोधे-
नेति । बाह्यो जीवस्तदनुरोधेनेत्यर्थः । तथात्वं— हंसाकारत्वम् ।

सुधार्यः— आस्मिन्नानन्दमयेस्य जीवस्य तद्रूपेण योगं कलत्वेन कथय-
त्पुतोपि ण्ड आनन्दमयो नेति ॥ १८ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् १।१।१९

३९-१ आनन्दमयाधिकरणे ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यमान आनन्द आदित्येदि
स्यात्—यश्चासात्रादित्ये—इति श्रुत्या तथोक्तत्वादिति संशयनिरासार्थमन्तस्त-
द्धर्मोपदेशादित्यधिकरणं रचयन्ति ।

—२ छान्दोग्यस्थं विषयवाक्यमुदाहरन्ति— अथ य एव इत्यादि ।

—३ कथास्तमिति । रक्तवर्णमित्यर्थः ।

—४ संशयं वदन्ति— तत्रेति । अत्र त्रिकोटिकः संशयः संभवति
तदाहुः किमित्यादि ।

—५ तदर्थमिति । त्रिविधसंशयोत्पत्त्यर्थं संशयबीजं विचार्यते । प्रथम-
कोटी बीजमाहुः— सुवर्णेत्यादि ।

—१० द्वितीयकोटी तृतीयकोटी च बीजमाहुः— आहोस्त्रिप्रकाश-
साम्येनेति । पूर्वाधिकरणसंगतिमाहुः—ब्रह्मविदित्यादि विचारारम्भ इत्य-
न्तेन ।

—१४ नोपपद्यत इति । ब्रह्मज्ञानस्यैव फलजनकत्वादिति भावः । एवं
च हेतुतामसः प्रसंगोत्र संगतिरित्यर्थः ।

—१५ पूर्वपक्षमाहुः—तत्रेति । विकारवाचीति । ब्रह्मतानिभित्त-
विकारार्थकमपद्रुमत्ययान्त इत्यर्थः ।

—१७ परिच्छेदश्चेति । अन्तरादित्य इति श्रुत्योक्तस्तदन्तर्वर्तिवत्ततः परिच्छेदस्तथा 'इत्यधिदेवतम्' इति श्रुत्योक्तमाधिदेविकवचनं च बाधकम् । परिच्छेद इत्यनेन संज्ञप्रसङ्गे बाधक इति लिङ्गविपरिणामेन योजना कार्या । आधिदेविकादीत्यनेनाध्यात्मिकोपि ग्राह्यः ।

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोसावेवाधिदेविकः ।

इति स्मृत्याध्यात्मिकाधिदेविकयोरभेदकथनात् । आध्यात्मिकस्य जीवत्वेन तद्वचनं ब्रह्मत्वबाधकमित्यर्थः । आधिदेविकादीत्यत्रादिपदेन य एयो-न्तरिक्षाणि अथाध्यात्मम्-इत्यादिनोक्ता अक्षिपुरुषधर्माः संग्राह्याः । अक्षिपुरुषविचारोपि-स यश्चायं पुरुषे-इति श्रुत्यर्थनिर्णयार्थमिति हेतुम् ।

—१८ तच्छरीरं-अधिष्ठातृदेवताशरीरम् । मन्तव्यमिति शुक्तिमि-निश्चयमित्यर्थः । चाक्षुषत्वादिति मन्तव्यमित्यत्र हेतुः । एवं देहसाधनेन दौर्हित्यं संसाध्येन्द्रियवत्त्वं साधयन्ति-इन्द्रियवत्त्वं चेति ।

—१९ कपेरास इति । 'आसु उपवेशने' इति धातोर्यञन्तस्य रूपम् ।

—२० ननु सूर्यमण्डलस्थो जीवो गृह्यते चेत्तदा तदुपासनया फलाभावा-दित्यत आहुः-फलमिति । तैत्तिरीये अग्न्यस्यपारे इति प्रपाठकस्यादिरघो-वा एतन्मण्डलमित्यनुवाकप्रामाण्यादेवं वक्तुं शक्यते यद्भगवदाज्ञैवेतादृशी यन्मदीयाधिकारिद्वारा सायुज्यमुपासकानां भवत्विति । एवमधिष्ठातृदेवता-शरीरकोटिं साधयित्वा ब्रह्मशरीरकोटिं साधयति पूर्वपक्षी-अथेति । उच्येत-सिद्धान्तिनेति शेषः । एष सर्वग्यः पाप्मग्यः-इति श्रुत्यासाधारणब्रह्मधर्म-श्रवणादयं ब्रह्मैवेत्युच्येतेत्यर्थः ।

—२१ तद् दूषयन्ति-अपहृतपाप्मत्वादीति । पूर्वदोषस्य-शरीरेन्द्रिय-फेडादिमत्त्वदोषस्य ।

—२४ केनचिन्निमित्तेनेति । भक्तानुग्रहार्थमित्यर्थः ।

भक्तस्यानुग्रहार्थं हि ब्रह्मणो रूपकल्पना ।

इत्युक्तेः ।

४०-३ स्थावरस्य-पुण्डरीकस्य । ननु स्थावरोपमानं जह्मन्मुचितं न तु तद्विपरीतमित्यत आहुः-सर्वब्रह्ममावायेति । श्रुत्युक्तत्वात्-सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तत्वात् ।

—५ सूत्रेण समादधते-अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति । सर्वपाप्मोदितादीनां सर्वेषां धर्माणां । कथनात् ।

रणेर्ज्ञानित्वापहतपाप्मत्वादिधर्मैः कर्तृभूतेस्तदभिधानम् । अभिमानि वस्तु न
वध्यते न व्याप्यते । एवं च ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतोऽसिलम् ।

सैषा ब्रह्मैव विद्या तपतीति स्मृतिगतेः श्रुतिगतेश्च ज्ञानित्वादिधर्मैर्मण्डलमेव
व्याप्यते न तदभिमानि तेन न तस्य मुक्तिरिति भावः । एवं च मण्डला-
र्जीवाश्च भेदसिद्धिरिति भावः । तृतीयार्थमाहुः-स्वलीलेति । जगद्भासनेन
स्वस्वधर्मप्रवृत्तिरूपिणी लीला तस्याः सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।

—२१ चतुर्थमाहुः-तस्येति । तस्य-मण्डलाभिमानिनः । तदर्थ-लीला-
सिद्ध्यर्थम् । भीषास्मादिति श्रुत्युक्तीत्या यदि मण्डलाभिमानिनं न नियम-
येत्तदा प्रवृत्तिरूपिणी लीला न सिध्योदित्यर्थः । चकारादिति । सौत्रचकारा-
न्पूर्वसूत्रोक्तधर्माः समुच्चीयन्ते । एवं च हेतुभेदेऽपि साध्यैक्याच्चाधिकरणभेदः ।

—२२ नन्वब्रान्यस्य साध्यत्वादधिकरणभेदोऽस्ति चेत्तत्राहुः-उपचार-
व्यावृत्त्यर्थमिति । एवं चारोपनिवृत्त्यर्थं यथा पूर्वाधिकरणं नेतरोनुपपत्ते-
रित्यनेन निषेधमुत्पेन विचारितमेवमत्रापि ताजिवृत्त्यर्थमन्यपदेनोपसंहारः ।

—२३ ननु य एवं वेदेऽनुपासनाकथनासदर्थमारोप एव कुतो न स्वीक्रि-
यत इत्यत आहुः-ग्रहस्त्य इति ।

—२४ विशेष इति । ज्ञाने चोपासनायां च मनोव्यापारस्य तौल्या-
दित्यर्थः । नन्वतस्मिन्तद्धर्मानारोप्य तत्त्वेन चिन्तनमुपासना तस्य तत्त्वनि-
श्चयो ज्ञानमिति स्वरूपभेदाद्विशेषो नेति कथमित्यत आहुः-कारण इति ।
अस्तु पूर्वोक्तो विशेषस्तथाप्युत्कृष्टधर्माणां निकृष्ट आरोपं कृत्वोपासना
लोके वेदे च दृश्यते न वैपरीत्यम् ।

—२५ कारणमुत्कृष्टं कार्यं निकृष्टमिति मत्वाहुः-कारणे कार्यधर्मारोप
इति । अमेदादिति । कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः ।

सुप्रार्थः-य आदित्ये तिष्ठतित्यादिश्रुतौ सूर्यजीवाभ्यां भिन्नत्वकथना-
त्सूर्यमण्डलस्यः परमात्मेवेति ॥ २० ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ।

आकाशस्तद्धिङ्गत् १।१।२१

४२-३ पूर्वाधिकरणद्वयेन विकारे प्राचुर्ये वा मयहेति प्रत्ययनिर्णयः
कृतोऽनुमानेनाधिकरणेन प्रकृतिनिर्णयः कियत् पञ्चमधिकरणसंगतिः । विषय-
वाक्यमाहुः-अस्य लोकस्येति ।

—६ प्रकरणं संदेहस्य निवारकमित्याहुः—आकाशशब्दोऽयमशब्दा इत्यादि । आकाश आनन्दो न स्यादिति ब्रह्मप्रकरणम् । आत्मन आकाशः संभूत इति कार्यप्रकरणम् ।

—१० संदिग्धनिर्णय इति । संदेहविषयीभूतस्य शब्दार्थस्य निर्णये सतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वसिद्ध्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत्-जन्माद्यस्य यत इत्यनेनेव मतार्थमित्याहुः—जन्मादिलक्षणसूत्रेणेति ।

—११ अन्यथा—प्रकरणस्य संदेहानिवारकत्वे । महामूतेति । वृहत्त्वादाकाशमपि ब्रह्मशब्दस्य वाचकं भवेदित्यर्थः ।

—१२ संदिग्धमिति । ब्रह्मवाचकं महाभूतवाचकं चेत्सुभ्रमविधमप्याकाशपदमेकस्मिन्नेव प्रकरणे पाठितं तेनैतत्प्रकरणं ब्रह्मपरं वा महाभूतपरं ऐति संशयमुक्तमित्यर्थः ।

—१४ एवं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः—अवान्तरेति । यथा सर्वगवियायां जावक्षुषुपाकृषानं पर्यवसितमेवमत्राप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे पर्यवसानमित्यर्थः । लोकभाष्यन्यायेनेति । लोके भाष्यते येन पदेन योर्थ इत्यर्थः । एवं च न्यायस्वरूपमेतत् ।

लोकेवगततामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ।

इति । तथा आकाशशब्दो लोके महाभूतवचनस्तेनात्रापि भूताकाशमेव प्राहमित्यर्थः । भूताकाशं ब्रह्मप्रेतोपासिते कलाय भविष्यतीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

—१६ उत्तरयन्ति सूत्रेण—आकाश इत्यादिना ।

—१७ श्रुतिलिङ्गादय इति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानमित्यादिजीमिनिस्त्रीका इत्यर्थः । नियामकत्वेन—अर्थविशेषनिश्चायकत्वेन । पूर्वतन्त्रम्—पूर्वमीमांसा । एकवाक्यता—समन्वयरूपिकवाक्यता । एवं च तल्लिङ्गादित्यस्यार्थः श्रुतिसामर्थ्यात्तात्पर्यनिर्णयलिङ्गाच्चेति ।

—१९ सर्वशब्दवाच्यत्वमिति । सर्वशब्देन विषयवाक्यस्य ग्रहणम् । एवं च सर्वानि ह वा इमानीति वाक्यबोध्यत्वं ब्रह्मण्येवेत्यर्थः । अथवा सर्वं देवा यत्पदगमनन्तीति वाक्योक्तरीत्पीपनिपदसर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणि ।

—२० सर्वगतित्वाविरिति । सर्वेषां मृतानां गतिसाधय इत्यर्थः । वाक्यार्थान्यथानुफण्येति । अयं भावः । सर्वभूतानि ब्रह्मण पवीर्यन्ते तदेव तिष्ठन्ति तत्रैव लीयन्ते चेति सर्ववेदान्तवाक्यानामर्थः । अत्र चाकाशादेव सर्वोत्पत्तिस्थितिलया उच्यन्ते । यथाकाशपदेन ब्रह्म न गृह्येत

चेत्तर्हि सर्वेषां वाक्यानामनुपपत्तिर्भवेदतस्तदनुपपत्त्याकाशं ब्रह्मवाचकं
महतीकर्तव्यम् ।

—२१ ननु लोक आकाशपदस्य भूतकाशवाचकत्वात्तस्य ब्रह्मवाचक-
ताया लक्षणाङ्गीकर्तव्या भवेदत आहुः—सर्वशब्दाच्यत्वाच्चेति । मुख्य-
त्वादिति । मुख्यार्थत्वादित्यर्थः । मुख्यपरत्वं—ब्रह्मपरत्वम् । मर्यादा-
शास्त्रस्थितिः ।

—२२ तस्मादिति । वाक्यार्थान्वयादनुपपत्त्याकाशपदस्य ब्रह्मपरक-
त्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—आकाशः परमात्मैव । तस्य लिङ्गात् । लिङ्गं श्रुति-
सामर्थ्यमिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ।

अतएव प्राणः १।१।२२

४३-१ पूर्वाधिकरणातिदेशेनैवात्रापि विचार इत्यधिकरणसंगतिः ।
छान्दोग्यस्थमेव विषयवाक्यमुदाहरन्ति-प्रस्तोतयेति । प्रस्तावा-सामो-
पासनाविशेषः । अन्यायत्ता-अनुगता ।

—६ आत्मिन् वाक्ये प्राणपदमन्नादित्याभ्यां सह प्रयुज्यते तेनेदं ब्रह्मणः
प्रकरणं न । प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्येदं ब्रह्मप्रकरणं भाति तेन संशय
हत्पाहुः—तत्रेति । आसन्न्य इति । आस्ये भत्र आसन्न्य इति ध्रुवः प्राणः ।

—७ अतिदिशतीति । अत एवेति एदेन । ननु पूर्ववदेव चेन्पूर्वोच्यते
पक्षौ तर्ह्यधिकरणवैयर्थ्यमिति शङ्कते-नान्विति ।

—८ सर्वत्रेति । यत्र यत्र ब्रह्मासाधारणधर्मो दृश्येत तत्र ब्रह्मत्वमिति
सर्वाधिकरणन्यायः प्राप्स्यतीत्यर्थः । समादधते—उच्यत इति । तत्रेति ।
तत्र प्राणविद्यावाक्ये गुरुपस्वापप्रयुक्तो भूतः उपरतत्पबोधप्रयुक्ता च भूतो-
रगतिरुच्यते न ॥ स्वतन्त्रतयातो यथा न प्राणविद्याया ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि
वाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वं स्याद्यदि श्रुतिसामर्थ्यरूपे हेतौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्य-
विवेको न त्रिपेतातः प्राणविद्यासाधारण्यस्य वाचकस्य सत्वात्तेन न्यादे-
नास्य ब्रह्मपरत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

—१२ अतिदेशकउमाहुः—अनेनेति ।

—१३ अतिरिक्त-पापस्वरूपमाहुः—यत्रैवेति ।

—१४ न त्यन्यस्मिन्संभव इति । न तु संभवान्तरे मतीत्यर्थः । एवं न सिद्धं सुत्रार्थमाहुः— अत एवेति । बाधकरहितापूर्वोक्ताह्लिङ्गादित्यर्थः ।

सुत्रार्थः— तह्लिङ्गनादिति हेतोरिव प्राणशब्दवाच्यमपि ब्रह्मेवेति ॥ २२ ॥

इत्यष्टमाधिकरणम् ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् १।१।२३

—१९ यत्र ब्रह्मणोसाधारणधर्माः स्पष्टा न सन्ति श्रुतिसामर्थ्यमपि नास्ति तत्र ब्रह्मपरस्वबोधनायेदमधिकरणमित्यधिकरणसंगतिः । विषयवाक्यमाहुः— इदमिति ।

—२० संशयमाहुः— तत्रेति । ग्राह्यतं— जठराग्निरूपम् ।

—२१ असाधारणब्रह्मेति । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति तदसाधारण-ब्रह्मधर्माणामत्र श्रुतिवाक्येभ्युक्तिरिति ।

—२२ चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वप्रसिद्धिमाहुः— तावानस्येति ।

—२४ पूर्ववाक्यमिति । एकवाक्यताप्रदर्शनार्थं पूर्ववाक्यमियुक्तिः । एवंचान्यवाक्ये चरणानां ब्रह्मधर्मत्वकथनात्तदेकवाक्यतयात्रापि चरणानां तद्धर्मत्वेन ज्योतिषो ब्रह्मत्वं बोध्यमिति भावः । एकवाक्यतानुपपादयन्ति— गायत्री चा इति ।

४४-१ उक्तमिति । एवंच ब्रह्मणश्चरणाभिधानेनैतस्य ब्रह्मप्रकरणत्वात्— क्षिप्ततश्च तत्रैव ज्योतिःशब्दस्य पाठात्तस्य ब्रह्मवाचकत्वं सिद्धमिति भावः । अन्यत्रापि ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्धिमाहुः— पुरुषस्तुकेपीति । आश्रमचतुष्टयस्या इति । त्रिपादूर्ध्वं इत्यश्रमचतुष्टयगतं जीवानां वावत्वेनोक्तिः । यदि ब्रह्मणः पादा एव न संभवेयुस्तर्हि कथमियमुक्तिरिति भावः । श्रीमद्-भागवताद्वितीयस्कन्धे पुरुषस्तुक्तविवरणे चित्तं स्पष्टम् । तथाहि ।

पादास्तयो बहिश्चासक्त प्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्भुतः ॥

इति ।

—२ अन्यत्रापि ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुक्तमित्याहुः— तथेति । प्रणयग्रह-विद्यायां—माण्डूक्ये । तद्विष्णोः परमिति फाटके । ब्रह्म शुच्यमिति तैत्तिरीये ।

—४ रूपेण एवेति । कथाप्रसंगेन जानातं प्रति ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिता इत्यर्थः ।

—५ ननु ब्रह्मणो निरक्षत्वादक्षकल्पना कथमित्याहुः— अत इति अतः सर्वोपनिषद्सु ब्रह्मपादानामुक्तत्वादित्यर्थः ।

—६ चतुरूपत्वमिति । जन्मायाधिकरणेषु सिद्धमिति शेषः । एवं च ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वमंशित्वं च स्वीक्रियत इति भावः । अत एव

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

इति गीतायामुक्तम् । नन्वेतावता प्रकृते किमायातमित्याहुः— तत्रेति । तत्र— अंशेषु केवलानां सच्चिदानन्दांशानां कार्यत्वमेव जडजीवान्तर्यामि-
रूपेणेति शेषः । तथा चोक्तं निम्नं सुत्रोपनिषां च श्रीमदान्वयैः ।

जडो जीवोन्तरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ।

इत्यादि । भगवदंशस्य कार्यरूपत्वं कथमिति शङ्कानिरासोपि—आदरण
भङ्गादिषु—प्रतिपादित इति तत एव हेतुः । चतुर्थपादस्येति । सच्चिदानन्द-
रूपस्येत्यर्थः । एवं च ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्ध्या ज्योतिःपादस्य ब्रह्मत्वाच्चकत्व-
मिति प्रकृते समायातमिति भावः ।

—७ विषयवाक्ये चतुर्थपादस्य ब्रह्मत्वं वक्तुं तस्य च पट्टिधत्वं निरूप-
यितुं गायत्री वाचस्पदेः सपूर्णविषयवाक्यस्यैकवाक्यतां प्रतिपादयन्ति-
तत्रापीति । पट्टिधत्त्वप्रतिष्ठानादिति । सैषा चतुष्पाद पट्टिध गाय-
त्रीति प्रतिष्ठानादनन्तरमित्यर्थः । भूतपृथिवीति । विषयवाक्ये वाग्भूत-
पृथिवीशरीरहृदयप्राणानां गायत्रीरूपब्रह्मणः पट्टिधत्वमुक्तम् । परिचाय-
कत्वेन—उपलक्षणात्वेन । प्रतिपादनादिति । लघ्वलोपे यञ्चर्मी । प्रतिपादनं
कृतेत्यर्थः । अतः—अनेन प्रकारेण । तृतीयार्थं तसिः ।

—१५ सिद्धमिति । पूर्वोक्तरीत्येकवाक्यतया सिद्धम् । अत इति ।
एकमुदाहरणं योः परस्पराकाङ्क्षित्वेन पादानां ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्वो ब्रह्मत्वं
सिद्धानिरर्थः ।

—१६ ननु तद्धर्मोपदेशादित्यनेन गतार्थत्वमस्याधिकरणस्येति शङ्कां
धारयन्ति—ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिति । एवं च ब्रह्मचरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमस्ति
न वेति संशयनिवारणार्थमिदमधिकरणं तेन च हेतोः साध्यता तत्र ए
हेतोः सिद्धतेति भेदाच्च गतार्थत्वम् ।

—१७ चरणानां ब्रह्मधर्मत्वनिर्णये कलान्तरमप्यस्तीत्याहुः—एतादिति ।
प्रणवादीत्यत्रादिपदेन सर्वासां पादवर्तीनां विद्यानां ग्रहणम् । पादनिर्णयेन
पादवर्तीनां प्रणवादिविद्यानां निर्णयः स्यादित्यर्थमस्याधिकरणस्यावश्य-
कतेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैव गृह्यते । तावानस्य माहेमेति पूर्वश्रुति-
वाक्ये चरणानां कथनादिति ॥ २३ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्षण-

निगदात्तथाहि दर्शनम् १।१।२४

—२० सूत्रस्थपूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति-नन्विति ।

४५-२ गायत्र्यामिति । शब्दरूपायामित्यर्थः । अकस्मात्-तात्पर्य-
लिङ्गायात्पर्यं विना ।

—३ नन्वेतत्प्रकरणमतब्रह्मपदेन तथा निर्णयो भविष्यतीत्याहुः-यद्वै-
तविति । तत्परमेवेति । गायत्रीरूपशब्दपरमेवेत्यर्थः ।

—४ ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेरिति । गायत्रीशब्दस्य ब्रह्मपर्यायत्वसिद्धेरि-
त्यर्थः । यथा षट्शब्दस्य षट्वाचकफलज्ञापरपर्यायत्वं तथाब्रापीत्यर्थः ।
ब्रह्मशब्दोन्यत्रापि शब्दपरो ह्यह इत्याहुः-ब्रह्मोपनिषदित्यदिति । गन्वन्न
ब्रह्माभिन्नोपनिषदित्यर्थो नाङ्गीक्रियते किंतु ब्रह्मवाचिकोपनिषदित्युच्ये-
राहुः-शब्दब्रह्मेति । चकारात्-शब्दब्रह्मणि निष्णातः-इत्यादिप्रयोगा ज्ञेयाः ।

—५ समादपते- नैष दोष इति ।

—६ तेनेति । ब्रह्मप्रतिपादकगायत्रीमन्त्रोपासनया ब्रह्मणि चेतसः प्रवेशो
ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । निगद्यते-वेदे कथ्यते ।

—७ तमेव मन्त्रमाहुः-गायत्री वा इदमिति ।

—८ अनुपचारेण-मुख्यतया । उपचारो लक्षणा । बाह्यपापं गायत्र्या
लक्षणां विना सर्वशब्दस्पर्शभवादित्यर्थः । ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशो ह्यहान्त-
माहुः-यथेति ।

—९ तथाहीत्यादिसूत्रांशं व्याकुर्तुमाहुः-कुत इत्यादि ।

—११-शाहृत्यैव-अकस्मादेव । सर्वासां मन्त्रोपासनानां ब्रह्मणि बुद्धि-
प्रवेश एव फलमित्याहुः-एतेनेति ।

सूत्रार्थः-गायत्रीछन्दसः कथनात्पादा ब्रह्मधर्मा इति चेन्न । तेन हारेण
चेतसोर्षणस्य कथनात् । तेनैव प्रकरेण ज्ञानं भवतीति ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् १।१।२५

—१८ चेतोर्षणनिगदादिति पूर्वपक्षगतहेतुनास्य मतार्थत्वमिति शङ्का
धारयन्ति-अयमर्थ इति ।

—२२ तद्वाचकत्वेन-ब्रह्मवाचकत्वेन । उपचारेण-लक्षणया ।
उपसंहारः-सीवा चतुष्पदेत्यनेनाहः । अर्थाः-भूतादयः ।

सूत्रार्थः-अत्र भूतादयः पादत्वेन कथ्यन्ते तत्र कथनं पादानां ब्रह्म-
पादत्वं परोपपद्यते गान्ध्या । तेन पादा ब्रह्मधर्मा एवेति ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् १११२६

—२५ अस्य सूत्रस्य द्विधार्थः प्रतिपादितः ।

—२६ सूत्रं व्याख्यातुं प्रथमतो मन्त्रं व्याकुर्वन्ति-यादौत्येति ।

—२७ एकोर्थः-प्रथमोर्थः ।

४६-१ श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धानुसारेण द्वितीयार्थमाहुः-पादेभ्यिति ।
श्लोकार्थः- स्थितिपदः पुंसः पादेषु सर्वभूतानि विदुः । त्रिभूर्भो मूर्धस्त्वभयं
क्षेमममृतमधार्थात्यन्वयः । स्थितिपदवाच्या मूरादयो लोकाः पादा परस्य तस्य
पुंस परमेश्वरस्य पादेषु सर्वाणि भूतानि विदुः । त्रयाणां भूर्भुवःस्त्रलोकानां
मूर्धां मङ्गल्लोकस्तस्य मूर्धमुपरितनजनस्तप.सत्यलोकादिषु भगवतामृतमभयं
क्षेममिति त्रयमभाषे स्थापितम् । एवंच मूरादिचतुष्केनिरूप्यं सुखं ततः परं
जन इत्यादिषु निरूप्यमिति भावः ।

—३ भपसः द्वितीयोर्थः । ननु व्याख्यानसापेक्षो द्वितीयोर्थः किमिति
गृह्यते स्पष्टेन पूर्वोवाचमित्यत आहुः-पुरुषसूक्तानुरोध इति । श्रीमद्-
भागवतद्वितीयस्कन्धीयपुरुषसूक्तविवरणानुरोधेनेत्यर्थः । एवकारोप्यर्थः ।
द्वितीयोपीत्यर्थः ।

—४ पूर्वोक्तपरामर्शाभावादिति । पञ्चम्यन्तेन सप्तम्यन्तस्य परामर्शा-
भावादित्यर्थः । सर्वत्रेति । सर्वतः पृष्ठेऽपिस्थादिना सर्वत्र विद्यमान-
त्वमुच्यते ।

—५ अनाशब्देनेति । अत इति रूपश्लोके पञ्चमी स्वीकर्तव्या । तेनात
आरम्भेत्यर्थः ।

—६ न विरुद्ध इति । एवंच वृक्षाग्रे श्वेनो वृक्षाग्रात्परतः श्वेन इति
विभक्तिभेदोपि यथा भग्यभिक्षा तद्वदत्रापि ब्रह्मभानमविरुद्धमिति भावः ।
अथ ब्राह्मणे ।

—१० उपदेशभेदादिति । मन्त्रे लोकात्मकः पादः । ब्राह्मणे तु हृदय-
सुप्रक्रम्य पठितमिति हृदयः पाद इत्युपदेशभेदः । चतुर्थेऽप्येति । ब्रह्मणीति
शेषः । तृतीयं भेदकमाहुः-अतः शब्दादिति । इदंशब्दस्य पूर्वपरामर्श-
भत्वात्सर्वस्माद्भेद इत्यर्थः ।

—११ अत इति । एवं प्रकारत्रयेण मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थकत्वेन
प्रतिपाद्यवस्तुभेदादित्यर्थः । सूत्रस्थहेतुः स्वस्वभावादिपठित इत्याहुः-
अस्मिन्नेति ।

—१२ समादधते-नैव दोष इति ।

—१३ एकार्थत्वाद्-ब्रह्मस्त्वैकार्यत्वाद् ।

—१४ विषये बाधकमाहुः—अन्यथेति । अन्यथा—गायत्रीपरत्वेन व्याख्याने । देवास्त्यमिति । गायत्र्या शब्दत्वेन पादानामर्थत्वेनाशाशि-
भाषःस्वीकारे पादानां विजातीयत्वं सपद्येतेत्यर्थः । परिच्छेदश्चेति । गायत्री
परिच्छिन्ना शब्दात्मवत्त्वात् । विरोधश्चेति । गायत्र्या परिच्छिन्नत्वं सर्वतः
पृष्ठेऽपि दायनेन ब्रह्मणोपरिच्छिन्नत्वमित्युभयोर्विरोध इत्यर्थः ।

—१५ अतः—एववाक्यस्य सिद्धत्वात् ।

सूत्रार्थः—अर्थद्वयम् । १ अमृतं दिवीति मन्त्रे सप्तमीनिर्देशः । अतः
परो दिवो ज्योतिरिति मन्त्रे पञ्चमीनिर्देशः । एवञ्च सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो-
पदेशभेदात्पूर्वपराभ्यामावाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वमेति चेन्न । उभयनिर्देशोऽप्य-
विरोधादिति । २ मन्त्रेऽमृतपदमत्र ज्योतिःपदमेव उपदेशभेदाज्ज्योतिः शब्देन
ब्रह्मणो न ग्रहणमिति चेन्न । उपदेशभेदेऽप्युभयशब्दयोर्ब्रह्मरूपार्थं विरोधा-
भावादिति ॥ २९ ॥

इति नवमाधिकरणम् ॥

प्राणस्तथानुगमात् १।१।२७

—१९ छान्दोग्यस्यप्रस्तौतयां देवतयादिविषयवाक्यस्यप्राणशब्दस्य
जीर्णीतकीब्राह्मणस्थेन्द्रप्रतर्दनसवादगतप्राणशब्दस्य च मेदं साधयितुमिद-
माधिकरणमित्याधिकरणसमाप्तिः । जीर्णीतकीब्राह्मणपञ्चमाध्यायस्य विषय-
वाक्यं प्रदर्शयति—अस्तीत्यादिना । संपूर्णः पञ्चमाध्यायो विषयवाक्यम् ।
अत्र—अथ खलु प्राण एव इति वाक्येन भासमानः १ प्राणो वा मामेव विजा-
नीहीति वाक्येन भासमानो २ देवतात्मा वा वकारं वियादिति वाक्येन भास-
मानो ३ जीवो वा—आनन्दोजरोमृत—इति वाक्येन भासमानः ४ ब्रह्म वा
ब्राह्मणमिति चतुष्कोटिकं सशयं सर्वैर्गर्ग्याकारैराहतम् ।

४७—१ तन्निराकर्तुमाहुः—तत्र सदेह इति । प्राणो होवागुर्दिमहोक् इत्य-
नेनोभयोरिव लिङ्गप्राबल्याद् द्विकोटिक एव सशयो युक्त इत्यर्थः ।

—३ ननु चतुष्कोटिकसशये गृह्यमाणे पूर्वाधिकरणेनामतार्थतायुना तु
मतार्थता स्यात्तेन च विषय्यमस्याधिकरणस्येत्यत आहुः—अत एवेति ।
पूर्वाधिकरणे विषयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्य विद्यमानत्वात्प्राणशब्दः प्रयुक्त इति
प्राणशब्दमात्रे सदेहः । अत्र तु प्राणे प्रज्ञानमन्वकथनादायुद्धोपपादनायासन्वी
वा जीवो वेति प्राणशब्दार्थं सदेह इत्यर्थः ।

—४ वर्तते इति । जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिकं च बाधकं वर्तते । एतद-
धिकरणगतानां चतुर्णां सूत्राणां विषयविभागमाहुः—तत्रेति

—७ अनुगमादिति । प्राणपदस्य ब्रह्मप्राप्त्यै विषयगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयादित्यर्थः ।

—८ तदेवोपपादयन्ति-तथाहीति ।

—१० उपचिक्षेप-दानार्थं प्रतिज्ञातवान् ।

—१४ तस्यैव-न तु प्राणस्येत्येवकारयोत्यर्थः ।

—१५ संभवतीति । ब्रह्मण एव चिद्रूपत्वादिति शेषः । उपसंहारे-
उपसंहारवाक्ये । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरैक्यात्प्राणो ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

—१६ सर्वत्रेति । आदौ मध्ये तथा चान्न इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- कौपीतकीब्राह्मणस्यप्राणशब्देन ब्रह्म ब्राह्ममुपक्रमादिसमन्वयेन
तथैवान्वयादिति ॥ २७ ॥

न चर्कतुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् १।१।२८

—१८ साधकसूत्रं व्याख्याय बाधकनिराकरणसूत्राणि क्रमेणाह-न
यमहुरित्यादि ।

—२० बाधकमाहेति । व्यासः सूत्रांशेनेति शेषः ।

—२१ उपदिशति-इन्द्रो मामित्यहंकारत्वेनोपदिशति ।

—२४ याचो धेनुत्वोपासनवदिति । बाधं धेनुमुपासीतेत्यत्र यथा
लक्षणया वाचि धेनुत्वकथनं तथैव बलवत्त्वगुणसामान्यादिभ्यः प्राणपदप्रयोगः
समवेदित्यर्थः ।

—२५ ब्रह्मधर्माः-अमृतत्वादयः । अस्य-इन्द्रप्रतर्दनसद्वदरूपस्य ।

४८-१ अध्यात्मसंबन्धभूमा-अध्यात्मधर्माबाहुत्यद् ।

—२ नन्वात्मपदं जीववाचकमध्यस्तीत्यत आहुः-ब्रह्मवाचीति । एवं
चेत्स्पष्टतया ब्रह्मपदमेव कुतो नोक्तमत आहुः-यस्तुत इति । ऐकान्त्यवादेन
जीवस्य ब्रह्मत्वं बोधयितुमात्मपदमित्यर्थः ।

—३ संबन्ध इति । सम्पत् बन्धो यस्यासी सन्धः । एवंच जीवात्मनः
सकाशात्परमात्मानमाधिकं कृत्वा तस्य परमात्मनो धर्माणां बाहुल्यमस्मिन्
प्रकरणे प्रतीयते । अतोत्र प्राण परमात्मा । बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् ।

—४ ननु किमर्थमेवमाग्रह इत्यत आहुः- यावदित्यादि । एवंच पूर्व-
सूत्रे साधकहेतुकथनादनन्तरमत्र सूत्रे हिशब्दकथनात्सर्वे वेदा यत्पदमामन-
न्तीति श्रुत्यनुरोधात्तथा निर्वन्ध इत्यर्थः ।

—८ प्रज्ञामात्राः- ज्ञानेन्द्रियांशाः ।

—१ कर्मणेत्यादि । नो साधुना कर्मणा भूयान् । नो पद्मासाधुना कर्मणा कनीयान् एष हेव साधुकर्म कारयतीत्यादि ।

—११ उपसंहरन्ति- तस्मादिति ।

सूत्रार्थः— प्राणो ब्रह्मेति यदुक्तं तन्न मामेव विजानीहीत्यनेन वक्तुरा-
श्नोपदेशादिति कथमस्य ब्रह्मोपादानत्वमिति चेन्न । अस्मिन्प्रकरणे ब्रह्म-
धर्माणां बाहुल्येन प्रतीतेरस्य ब्रह्मोपास्यानत्वादिति ॥ २८ ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् १।१।२९

—१३ अग्रिमं सूत्रमवतारयन्ति- तर्हीति । तर्हि- प्रकरणस्य ब्रह्मपर-
त्वाङ्गीकारे । बाधकस्य- आत्मोपदेशरूपबाधकस्य । का गतिरिति ।
कथमुद्धरणमित्यर्थः ।

—१४ तुशब्दप्रयोजनमाहुः- पूर्वसूत्रेणेति । अयं दोषः- स्वात्मो-
पदेशरूपो दोषः ।

—१५ अपेण दर्शनेनेति । अपिर्वेदस्तद्वतस्त्वमस्यादिवाक्यभ्रवणमन-
नादिना जायमानं दर्शनम् । एवंच स्वात्मानं सर्वव्यापिब्रह्मात्मकं ज्ञात्वेन्द्रे-
णैवमुपदेशः कृत एवंच ब्रह्मण एवोपदेशोपं तेनान्यथा संभावना नेत्यर्थः ।
सूत्रगतं दृष्टान्तमवतारयन्ति- नम्यति ।

—१८ प्रत्यधिकारं- अधिकारं लक्ष्यीकृत्य । एवंच शुद्धान्तःकरण-
यात् जीवोधिकारी स ब्रह्मत्वेन बाध्यः । त्वं ब्रह्मासीति । ततश्च प्रतर्दनो
पदि शुद्धान्तःकरणवच्चेनेन्द्रस्याभिमतः स्यात्तर्हि तेनेन्द्रेण हे प्रतर्दन त्वं
ब्रह्मरूपोसीत्येषं प्राहयितव्यः । न तु मामात्मानं विजानीहीति ।

—२० एवंच शास्त्रदृष्टिरपि नैवविभेन्द्रजीवस्य ब्रह्मबोधनपरत्वार्थः ।
ननु जीवमात्रस्य ब्रह्मत्वावगतिस्तत्त्वमस्यादिवाक्येषु दृश्यत इत्याहुः- केवल-
स्येति । सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञावादिधर्माणां परस्परविरोधाज्जहदजहदक्षणाया
निर्विशेषचेतन्यमात्रजीवस्य निर्विशेषचेतन्यमात्रब्रह्मर्षक्यावगतिस्तत्त्व-
मस्यादिवाक्यार्थ इति निश्चीयते ।

—२१ आनन्दाजरातरत्वादयस्तु धर्माभेक्यज्ञानविरोधिनस्तेन जीवे यजुं-
म शक्यन्त इत्याहुः- न तु ब्रह्मधर्मा इति ।

—२२ इमामाशङ्क्यां परिहरन्ति- वामदेववदिति । तद्धेतविति । बृह-
दारण्यके पुरुषविषयब्रह्मणस्थं वाक्यमेतत् ।

४९-१ एकमेव- ब्रह्मेव । कारणलय इति । कारणे ब्रह्मणि लये जाते
सायेवेत्यर्थः ।

—२ अययुत्य- पृथक्कृत्य । अनुपपन्न इति । ब्रह्मभावानन्तरं पृथक्-
स्थित्यभावात्मन्वादिभवनमनुपपन्नमित्यर्थः । तर्हि मन्वादिभावेनानुवादः
कथमित्यत आहुः- तत्रेति । ज्ञानादेशादिति । सर्वधर्मेत्यादि । सर्वेषां
मनुत्वसूयत्वादिधर्माणां स्फूर्तिः ।

—३ एवमिति । अत्रापि स्वस्यापृथक्त्वेन ज्ञानमिति भावः । ब्रह्मा-
देशादिति । जीवस्य ब्रह्मामित्वं सदा वर्तत एव तथापि तदावेशो भगव-
दनुग्रहाधीन इति भावः । उपदेश इति । एवं च शिष्यं प्रति शास्त्रदृष्ट्योप-
देशो द्विधा । मां ब्रह्म जानीहीत्याकारक एकः । त्वं ब्रह्मासीत्याकारको
द्वितीयः । ननु स्वाप्नवशादप्य इन्द्रजीवधर्मा न तु ब्रह्मधर्मा इत्यत आहुः-
दवाप्नवभादय इति ।

—४ तदावेशेन-ब्रह्मावेशेन । आगामिसूत्रविरोधमाशङ्कते-नन्विति ।
एवमिति । सुषुप्तिसमाप्प्यतिरेक इन्द्रप्रतर्दनसंवादकाले कथमित्यर्थः ।

—५ समादधते-भवमिति । उक्तसूत्रयोः सुषुप्तिसमाप्प्योरेव ब्रह्मात्मभावो
नियत इत्यर्थो नाङ्गीकार्य इत्यर्थः ।

—१० अङ्गीकर्तव्यमिति । तथा च संपत्पदमुत्तमाधिकारिविषयस्याप्यु-
पलक्षणम् । तेन सूत्रे न न्यूनतेति भावः । उपदेशभावनादिध्विष्यत्रादिपदेन
पतासाम गायत्रास्त इत्यादिश्रुतीनां कस्याश्चित्पूतनायन्या इत्यादिवाक्यानां
च संग्रहः ।

—११ ननु पूर्णज्ञाने सति-अहं मनुभवाभित्यादिकं ज्ञानं जायते ।
इन्द्रस्य उपदेशकालिकः कादाचित्कः सर्वात्मभावस्तेन पूर्णज्ञानिस्वरूपसा-
मान्यधर्माभावात्कथं वामदेवदृष्टान्तः सूत्रे प्रादासीत्यत आहुः-इहैवेति ।

—१२ प्राविर्भावोपेक्षमिति । तथा च ब्रह्मैव साक्षित्यनेनाविर्भावः कथ्यते ।
एवं च सयोमुक्तावप्याविर्भावोपेक्षेत्यर्थः । ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्मस्फूर्ति-
रूपो ब्रह्माविर्भाव एवाविर्भावपदेन गृह्यते । स चाविर्भावो ज्ञानकाले मोक्ष-
दशायां चास्ति । ततश्च वामदेव इन्द्रे च ब्रह्मधर्माविर्भावात्स्वरूपधर्मसाप्ताद्
दृष्टान्तः सुसंमत इति भावः । ननु प्रतर्दनोपदेशकालेहं प्राण इत्या-
विर्भावस्य साधनत्वमुक्तं न फलत्वं तत्कुत इत्याहुः- तस्येति । प्राप्तत्वात् ।
उपदेशकाल एव सत्त्वात् । आहु-सूत्रकार इति शेषः । सार्वदिकब्रह्मा-
विर्भावोपि साधनमेवेत्यङ्गीकृत्याहुः-जीवन्मुक्तानामपीति । एवं च प्रायिका-
दिर्भावस्य साधनत्वमास्ति फलत्वं न । सार्वकालिकाविर्भावस्य यद्यपि फलत्वं
तथापि परमफलत्वं नेत्युभयोर्विशेष इति भावः ।

—१३ ननु ब्रह्माविर्भावकाले वागादीन्द्रियाणां लयादिन्द्र उपदेशकर्तृत्वम-
नुपपन्नमत आहुः— असंप्रज्ञातेति । सर्व, आविर्भावदशायां वागादीन्द्रिया-
भावः । दधीच्यादिविषये घुस्राणे तथा वर्णितः । तथापि प्रकृते दधीचिवदसंप्र-
ज्ञातसमाध्वभावाद्वागादीनां लयो न । सच ब्रह्मादिलयः ब्रह्माविर्भाव-
दशायां शरीरवियोगे च भवति परं तत्र विनियोजकः कामाभावः । अत्र
प्रमाणं—अथाकामयमानः— इति पदमेतद्विषयवाक्यगतमेव । अत्र तु कामा-
भावाभावादुपदेशरूपकामनामस्वाद्वागादीनां लयो न तेनोपदेशकर्तृत्व-
मुपपन्नमिति भावः । अत्र शुरुपोत्तमाचार्यैर्द्वितीयोप्यर्थोद्धीकृतः स तत एव होयः ।

—१४ ननु सर्वत्रोच्यमानाविर्भावपूर्वकालीनाचिरादितिरेव कृतो
नोपपत्ते तदाहुः—तस्य चेति । तस्य—ब्रह्मभावस्य ।

—१५ ननु सूत्रगीतादिषु तथा कृतो नोपपत्त इत्याहुः—तथापीति । प्रापि-
कस्याह—अनिपतत्वात् । ननु समुणोपासकस्वाचिरादिति निर्गुणस्य
सा नेति व्यवस्था केचिदाक्षिपमाना इतो नाङ्गीक्रियते तदाहुः—समुणेत्यादि ।

—१६ अप्रामाणिकमेवेति । समुणत्वेन निर्गुणत्वेन ब्रह्मणो भेदाभावात्तदु-
पासकानां भेदोप्राप्ताधिक्य एवेत्यर्थः । ननु सांख्यैर्गुणानामङ्गीकारादत्र समुण-
निर्गुणत्वे स्थातामत आहुः—ब्रह्मयाद इति । व्यासेनात्र सांख्यबहुणा
नाङ्गीक्रियन्ते ।

—१७ तस्मात्—आर्पणानेन ब्रह्मविशाद ।

सुप्रार्थः—अहं ब्रह्मेत्यार्पणं दर्शिनोपदेशः । यथा वाग्देवः—अहं गगुर-
भवमित्यादिरीत्या ब्रह्मात्मतया बोधनद्वयमुपदेश इति ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गमेति चेन्नोपासाग्रैर्विध्यादाश्रित-

त्वादहं तद्योगात् ॥ १।१।३० ॥

—२० यावद्व्ययमिति । जीवलिङ्गं मुख्यप्राणलिङ्गं चेति बाधकद्वयम् ।

—२१ सन्तीति । एवंच जीवलिङ्गं ब्रह्मप्रकरणस्य बाधकं ब्रह्मलिङ्गं च
जीवप्रकरणस्य बाधकमेवं सुन्दोषसुन्दर्यायेनोभयोरप्यतिक्षिरिति भावः ।
जीवलिङ्गबोधकमाहुः—न वाच्यमिति ।

—२३ प्राणलिङ्गबोधकमाहुः—अप्येति ।

५०-१ मुख्यप्राणधर्म इति ।

—२ तत्र प्रमाणमाहुः—मा मोहमिति । एतद्वाणमिति । एतच्छरीरं
पाति गच्छतीति ज्ञानं त्रययोरभेदाद्वाणमस्तिरामित्यर्थः । अवष्टभ्य-
आश्रित्य ।

—३ सा प्रयेति । मक्षा-जीवः ।

—४ ननु श्रुतावमृतत्वादीनि ब्रह्मलिङ्गान्यपि वर्तन्ते तेषां वा गतिरित्यत आहुः-ब्रह्माप्राणयोरिति ।

—५ सहवृत्तित्वादिति । शरीरावच्छेदेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । एवंच प्राणो जीव एव भवितुमर्हति न ब्रह्मातः श्रुतौ विद्यमानानाममृतत्वा-दिब्रह्मलिङ्गानां जीव उपासनार्थं लक्षणया कल्पनमुचितमिति जीवप्रकरण-मेवेदमिति भावः । हेत्वन्तरमाहुः-उत्क्रान्तिश्चेति । उत्क्रान्तिरपीत्यर्थः । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामतीति श्रुतावुत्क्रान्तिरुक्ता । तेनापि जीवप्रकरणमिद-मिति भावः । सर्वथा विलक्षणस्येति । सर्वव्यापित्वादुत्क्रान्तिमतो जीवा-द्वैलक्षण्यं ब्रह्मणस्तथा चेतनत्वान्मुस्यप्राणाद्वैलक्षण्यं तस्य ।

—६ तस्मादिति । वापरुद्वयसत्त्वादित्यर्थः ।

—७ समादधते-उपासात्रैविध्यादिति । उपासाया उपामनस्य त्रैविध्यात् त्रिप्रकारकत्वात् यथाश्रुतरित्येदं समाधानं न घटतेतः पूर्वपक्षस्य विकल्पत्रयं कृत्वा द्वितीयपक्ष इदं रूपं संभवतीति बोधयितुमाहुः-अयमर्थ इति । अत्र-विषयवाक्ये । पक्षत्रयमाहुः-जीवमुख्येत्यादि । जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति हेतुः पक्षत्रयेष्वनुवर्तनीयः ।

—८ परिहृत इति । न वक्तुरात्मोपदेशादिति सूत्रे ब्रह्मधर्मवाहुः परहेतुना बहुनामनुग्रही न्याय्य इत्युक्त्वा च परिहृतः ।

—९ शक्या इति । लक्षणां विनेति शेषः । बहुषु लक्षणाङ्गीकर्तव्या तदपेक्षयाल्पस्य ब्रह्मपरत्वं योग्यामिति भावः । द्वितीय इति । लक्षणादोप-धैषुयात् त्रयाणां स्वतन्त्रतयानेन विषयवाक्येन प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ।

—१० धान्यभेदप्रसंगादिति । नामेव विजानीहीत्यत्र विजानीही-त्यस्यावृत्तिः कर्तव्या । विषयभेदे विधेरावृत्तेर्गले पतितत्वात्तथाच मामित्यस्या-र्थत्रय कर्तव्यार्थं ततश्चान्ययोगस्यवच्छेदस्यैवकारार्थविरोधश्चेत्यर्थः ।

—११ तृतीये-ब्रह्मधर्मत्वोपपादनपक्षे । उच्यत इति । अस्य पक्षस्य स्वीकृतत्वादिति शेषः ।

—१२ तद्धर्मा - जीवधर्माः ।

मापि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ।

इति गीतःवाक्यात् ब्रह्म जीवाधारमृतं ततश्च परंपरया जीवधर्माधारमृत-मपीति भावः ।

—१४ उभयत्र संबन्ध इति । देहलीटीपन्यायेन । देहत्यां स्थितो दीपो
गृहान्तर्भागे गृहबहिर्भागे च प्रकाशयति । इति न्यायस्वरूपम् । एवं चेह
जीव आश्रितत्वादिह प्राणे तयोगादिन्युभयत्र संबन्धः । सायावादिमते
जीवब्रह्मणोरभेदोक्ति । आश्रयाश्रयिभावोचयवाच्यविभावश्च नास्तीत्यत
उक्तं- ब्रह्मवाद् इति ।

—१५ एवं जीव उपपत्तिमुक्त्वा मुख्यप्राणे तमाहुः-मुख्यप्राणे स्थिति ।

—१६ भगवत्संबन्धादिति । भगवत्. प्राणानां च नियन्तृनिष्पत्ताव-
संबन्धोक्ति तस्मादित्यर्थः । एवं च

न प्राणैम नापानेन मर्त्यो जीवति ब्रह्मन् ।

इतरेण तु जीवान्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ।

इति तत्सामर्थ्यस्य भगवद्भीनस्यात्तद्धर्माणामपि परस्परया भगवद्धर्मत्व-
मेवेति भावः ।

—१७ नन्वस्मिन्पक्षे परस्परया भगवद्धर्माणाम् । एवं च लक्षणां
स्वीकर्तव्या भवतीत्यतः पक्षान्तरमाहुः- अथयेति । ब्रह्मधर्मा - माक्षाद्
मात्रधर्माः ।

—१८ परास्ति । व्यातासृज्येतेषु चर्तृषु ब्रह्मधर्म एव । ततः सप्ताशा-
त्तज्जीवे समायाति । यमर्था निर्नापनि । सर्वरर्ता सर्वभोक्तेति श्रुतिष्य
इत्यस्य सूत्रस्यार्थः ।

—१९ तथेति । जीवब्रह्मणधर्मा एवेत्यर्थः । नन्वेवं प्राणस्य जीवसान्य
आश्रितत्वेहेतुनिव गतार्थाये तयोगादिति हेत्यन्तरं व्यर्थमत आहुः-
स्याप्ययसंपरयोरिति । तादात्म्यात्मयोगाभाव इत्यर्थः । एवम संपोगा-
संपोयरूपभेदाद्भेदतुदयं सार्थवमिति भावः ।

—२० सिद्धमाहुः- तस्मादिति ।

—२१ सर्वे धर्माः-कीर्षितर्थाद्ब्रह्मणोक्ता । ननु यद्यपि सर्वे धर्मा युज्यन्ते
तथापि-महेतास्मिन् शरीरे यमत् महोत्क्रामत -इत्येकत्वव्यापकत्वादिद्व-
सहोत्क्रमणं न घटत इत्यत आहु - सहोत्क्रम इति । एवं च तत्सोत्क्रमणस्य
धर्मशरीरत्वेपि यथा शरीरभिन्नत्वं न तथा महोत्क्रमस्यापि भगवद्भिन्नत्वं
शक्तिशक्तिमतोरभेदाद् । एवं च गोपि भगवद्धर्मस्तेन नेरुत्क्रामापकत्वादिनि-
रिति भावः । क्रियाज्ञानशक्त्योरिति । प्राणजीवयोरित्यर्थः ।

—२२ सहोत्क्रमणमितीति । एतेन सर्वस्यापि व्यवहारस्य जीवप्राणा-
धीनत्वेन भगवद्भीनत्वं सूचितमित्यर्थः ।

—२३ प्राणस्ययानुममादिति सूत्रविरोधं शङ्कते- नञ्चिति । एवं च
धर्मधर्मिभावो न वक्तव्य इति शङ्काकृदाशयः ।

—२४ समादधते-अथ धर्मेति । अथ-श्रुतिवाक्ये । एवं च धर्मधर्मिणोः पृथक्त्वापृथक्त्वयोर्निर्देशाच्च पूर्वापराविरोधः ।

५१-८ धर्ममात्रत्वानिराकरणायेति । वैशेषिका ज्ञानमात्रमगुण इति वदन्ति तथा तत्केवलं भगवद्भूमौ न । अपि तु भगवन्निवेत्यर्थः ।

—१० एवं भगवतो जगत्स्वरूपं प्रतिपाद्याधुना ततोप्याधिक्यं प्रतिपाद्यते-तद्विधिति । विषयभूतभूतेति । विषयस्वरूपभूतमात्रारूपजगत इत्यर्थः ।

महावाक्यार्थः सिद्ध इति । अयं भावः । यद्यजनकं तत्तद्धर्मकं यपद्धर्मकं तत्तद्विनाभूतमिति स्यात्स्या भूतमात्राप्रज्ञात्मात्रात्मकस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञाविनाभावेन तदात्मकत्वे सिद्धे तस्या अपि स्वरूपं निर्णेतुमानन्दो-जरोमर इत्यादिब्रह्मपरमैरुपसंहरन्ति-अतश्चात्र प्रज्ञात्मक जीवस्वरूपादधिकस्य ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वे सर्वोपाधिकत्वज्ञानार्थमेकैवोपासना विहिता । तस्मात्साध्व-साधुकारित्वेन प्राप्तस्य वैषम्यादिदोषस्य परिहाराद् ब्रह्मजदजीवात्मकतया सर्वोपादानत्वेन सर्वोपाधिकमित्येव महावाक्यार्थः सिद्धः । एवं चास्मिन्नधिकरणे पूर्वोक्तस्य सर्वार्थस्य विनिगमनं बोध्यम् । तथाहि प्रथममथातो ब्रह्मजिज्ञा-सीति सूत्रेण शास्त्रारम्भे जिज्ञासोक्ता । तस्याश्च सर्वदा कर्तव्यत्वं ततो जन्मा-पस्येति द्वितीयसूत्रेण ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वम् । तनु समन्वयादिति तृतीयसूत्रेण ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वम् । ईशस्यधिकरणे प्रज्ञात्मत्वमानन्दमयाधिकरण-आनन्दमयत्वं ततः परमन्तरायधिकरणेस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिहेतुभिस्तत्तच्छ-ब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितमिति ।

सूत्रार्थः—जीवमुख्यप्राणलिङ्गाग्नेर्दं ब्रह्मप्रकरणमिति चेन्न । तथा सगु-पासनात्रैविष्यं स्यात्ततश्च वाक्यभेददोषस्य संभवः । जीवलिङ्गं तु तस्य ब्रह्मा-धारत्वाद्ब्रह्माश्रितत्वादेव । तथा मुख्यप्राणलिङ्गं भगवता सह, एोगाद् । एवं च प्राणस्य भगवत्संबन्धात्तद्धर्माणामपि भगवत्संबन्ध इति ॥ ३० ॥

इति दशमाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मवार्च्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरसर्मकृतायां
बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥११॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥ ११२ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ११२।१

—२० प्रथमाद्वितीयपादयोः संगतिं योतयितुं प्रथमपादगतमेवार्थं मन्द-इन्द्रनिामनुग्रहार्थं संक्षेपेण कथयन्ति-समन्वय इत्यादिना संदेहो निवा-

रित इत्यन्तेन । समन्वय इति । सर्ववेदान्तसमन्वयप्रतिपादकत्वात्सम-
न्वयाभिरूपया प्रसिद्धे । समन्वयः—एकार्थप्रतिपादकत्वरूपः । वक्तव्य इति ।
परप्राप्तिरूपफलसाधनार्थं तत्साधनीभूतब्रह्मज्ञानार्थं चेति शेषः ।

—२१ नन्वमन्तशास्त्रावतानन्तोपनिषदामेकवाक्यत्वरूपः समन्वयो-
शक्य इति चेन्न । प्रकारविशेषेण सर्वाण्यनिषदामेकवाक्यनोपपत्तेरित्याशये-
नाहुः—तत्रेति । तत्र—उपनिषत्सु । उद्गीथादीति । उद्गीथमुपासीतेत्यादीनां
प्रणवायुपासनावाक्यानाम् । मुख्यवाक्येषु—फलसंबन्धबोधकेषु कारणप्रति-
तिपादकवाक्येषु । फलोपकार्यद्वैत्वमिति । एवंचादित्यादिषु प्रणवेन
ब्रह्मोपासनोद्गीथोपासना । तद्भूमिपदेशाधिकरणे विषयवाक्योक्ता । तत्तदु-
पासनानां फलबोधकवाक्यैर्भगवान् लोकौत्तरफलदातेति ह्यायते ततश्च
माहात्म्यज्ञानं जायते । आत्मेत्येवोपासीतेति वाक्योक्तब्रह्माभेदोपासनया
यथात्मनि प्रीतिस्तथा भगवति स्वाभाविकी प्रीतिरुपपद्यते । इयमेव माहात्म्य-
ज्ञानपूर्वकं जायमाना स्वाभाविकी प्रीतिर्भक्तिरित्यभिधीयते । एवं चेदक्षमः
क्तिरेव परब्रह्मप्राप्तिरूपफलोपकारिणीत्युच्यते । एवंसीत्योपासनावाक्यानां
फलोपकार्यद्वैत्वमिति भावः । एवमुपासनावाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं
परम्परया साधयित्वा केषांचिद्वाक्यानां साक्षात्समन्वयं साधयन्ति—ब्रह्म-
वाक्यानामिति ।

—२२ संदिग्धानीति । ईक्षत्यधिकरणारम्भं यानि चतुर्विधानि सांदि-
ग्धानि वाक्यान्मुक्तानि तान्येव प्राणाकाशादिशब्दतो मायद्रयादीनामर्थतो
द्विविधाभीत्यर्थः । एवंच सिद्धसाधनदोषो न । निःसंदिग्धब्रह्मवाक्य-
भिधानां सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमाध्याये साधित
इति भावः ।

५२-१ एवं प्रथमाध्यायार्थमुक्त्वा प्रथमपादार्थं वक्तुं तत्रत्यापिकरणानां
प्रयोजनं निरूपयन्तः प्रथमं प्रथमाधिकरणस्य प्रयोजनमाहुः—तदर्थमि-
त्यादि । नृमिवदित्यन्तेन । तदर्थं—समन्वयार्थम् । विचारितमिति । ईक्ष-
त्यधिकरण इति शेषः ।

—२ नन्वीक्षत्यधिकरणस्य चतुर्यत्वात्प्रथमसूत्रस्थापित इति कथमिति
चेत् स्थापनस्य प्रतिज्ञारूपत्वादिति युहाण । यथापि विचारश्चतुर्थे तथापि
प्रतिज्ञारूपिणी स्थापना प्रथमसूत्र इत्यर्थः । तदेवोक्तं—प्रथमसूत्र पठेत्यादिना ।
ननु मनोवागम्यवहार्यस्य व्यवहार्यत्वं कथमत आहुः—यत् इत्यादि ।
यथा घटादय इदमित्यन्तयेवत्तया वा निरूपितुं शक्यन्ते तथा ब्रह्म निरूपयितुं
न शक्यत इत्येवं निरूपणाविषेध एव यतो बाध इत्यादिश्रुतीभिः प्रतिपायते ।
अनुभवेकवेद्यवस्तुनो बाधो नकुमशक्यत्वादिति भावः ।

—४ एतच्छ्रुतेरेवंतात्पर्यकत्वे गमकमाहुः— एवमेवेति । एवमेव-
श्रुतिरूपवाग्विषयत्वाद्वाङ्मात्र एव । कार्यसिद्धेः— कार्यस्य श्रवणादिरूपस्य
सिद्धेः । ततश्च श्रवणादेद्वारा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्तरीत्या पर-
मातिरूपकार्यसिद्धिरिति भावः । चतुर्लक्ष्येति । चतुर्ध्याप्येत्यर्थः ।

—५ समन्वयाविरोधसाधनफलानि क्रमेण चतुर्णामध्यायानां विषयाः ।
तेषां भीमांसया मननस्योपपत्तिमाहुः— श्रुतस्येति ।

—६ पूर्वैरिदितानामिति । ब्रह्मवाक्यस्यानामित्यर्थः । उद्घापः— प्रकृत-
परत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनरूपस्यागमः ।

—७ आद्यापः— अन्यपरत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकृतपरत्वापादनरूपं ग्रह-
णम् । निर्धारणे— उपनिषत्तात्पर्यभूतो ब्रह्मातिरिक्तोऽन्योऽर्थो नास्तीति निश्चिते
सति मननयुक्तिभिर्ब्रह्मण एवानुचिन्तनं भवतीत्यर्थः । ततोऽप्येवमिति ।
मननानन्तरमभ्यासेन मननस्य दाढर्यं प्रारब्धवशाज्जायमानस्य विक्षेपस्य
विनाशनाथं मननदाढर्यमपेक्ष्यत इति भावः । ध्यानादीति । निदिध्यासन-
रूपमित्यस्याग्रे ज्ञानमिति शेषः । अथवा रूपपदराहितः पठो ज्ञेयः । अत्र
पक्षेयमर्थः । ध्यानादिसमाभ्यन्तानिदिध्यासनान्मर्कं यन्मनस्तस्मिन्सर्वतो
बाह्यविषयेभ्यो निवृत्तव्यापारे सतीत्यर्थः । आदौ मननदाढर्यं ततो ध्यान-
दाढर्यं ततः नमाभिः । अस्मैकतानतोति व्यवहारः । एतस्यामेकतानताव-
स्थायां मनसः संकल्पविकल्पव्यवहारा बाह्यविषयव्यापाराश्च निवर्तन्ते ततः
शुद्धिः संपद्यते । एवं निदिध्यासनदाढर्यं भवतीति भावः ।

—८ अधुना— आत्मा धारि द्रष्टव्यः—इत्यादिश्रुत्या श्रवणादिजन्यं पादृशं
दर्शनं प्रतिपादितं तादृशमाहुः— स्वयमिति । स्वयमितिपदेन तिरोधानेति-
वृत्तिर्ध्वन्यते । निजेति पदेनातिसामीप्यम् ।

—९ अनुगमवरूपमिति । साक्षात्काररूपमित्यर्थः । तथैव स्वयमिति
पदेन सत्त्वं सुखमिति पदेनानन्दत्वं अनुभवेति पदेन चित्तमेवं सच्चिदानन्द-
रूपं गृह्येत्यर्थः । इदं— ब्रह्मस्वभावजन्यम् । अधिषयत्वं— वक्तुमशक्यत्वम् ।

—१० अत्रार्थे दृष्टान्तमाहुः—पाकभोजनेति । एवंचैतत्सर्वमनुसंधाय
जिज्ञासासूत्रप्रणयनाद्यवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थं इत्यर्थः । एवं प्रथ-
माधिकरणार्थमुक्त्वा द्वितीयाधिकरणार्थमाहुः—अत इत्यादि क्रमेत्यन्तम् ।
अतः—ब्रह्मणि व्यवहारस्थापनेन श्रवणाविषयत्वे सिद्धे तत्स्वरूपादिविचारस्या-
वश्यकत्वात् ।

—१२ वैपरीत्यमिति । अपरं मन्ताररूपं फलमित्यर्थः । दिव्यधर्मेति ।
अगमकारणत्वरूपो दिव्यधर्मः ।

—१३ विचारित इति । विचारस्वरूपमाहुः—चेदा एवेति ।

—१४ आप्रिमाधिकरणार्थमाहुः—तत इति । पूर्णालौकित्यायेति । अयं भावः । यथासंदर्भं समन्वयाधिकरणे ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयेन पूर्णत्वमी-क्ष्यधिकरण ईक्षन्त्या जगत्निर्माणकर्तृत्वेनालौकिकत्वं प्रतिपाद्यते ।

—१५ ततोवशिष्टप्रथमपादार्थमाहुः—तदन्विति । निश्चितार्थ इति । पूर्वाधिकरणैः प्रतिपादिते निश्चयविषयीभूते ब्रह्मरूपार्थ इत्यर्थः ।

—१६ प्रत्ययसंदेह इति । मयदप्रत्ययसंदेह इत्यर्थः । द्वयेन—आनन्द-मयाधिकरणद्वयेन । प्रकृतिसंबन्ध इति । प्रकृती संबन्धो यस्येति व्याधि-करणपदो बहुव्रीहिः । प्रकृतिसंबन्धी संशय इत्यर्थः ।

—१७ दशमाधिकरणप्रयोजनमाहुः—पुनरिति । संश्लेषनिराकरणा-येति । संश्लेषः प्राणजीवब्रह्मधर्माणामेकत्र कथनं तन्निराकरणं ब्रह्मधर्म-त्वेनोपपादनं तदर्थमित्यर्थः ।

—१८ निवारित इति । षडधिकरण्येति शेषः । एवंचेयतेव ग्रन्थेन शाब्दसंदेहनिवृत्त्या कार्यसिद्धेश्च संभवान्पूर्वाधिकरणाङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः ।

—१९ इदानीं केचित्पूर्वाक्तरीत्या यतो वाच इत्यादिश्रुतेः संकीर्ण-नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वथा ब्रह्म वामगोचरमिति स्वीकुर्वन्ति । श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुत्यन्यथानुपत्त्या ब्रह्मणः सगुणत्वमपि स्वीकुर्वन्ति तन्मतं दूष-यितुमव्याहुः—ये पुनरिति ।

—२० कथमनधिकारबोधनमित्याहुः—ब्रह्मवाद इति । सांख्यमते यथा सत्त्वादिगुणानामङ्गीकारस्तथा ब्रह्मवादे नेत्यर्थः । एतत्सांख्यमतमग्रे दूष-यिष्यत एव ।

—२१ नन्वेवं गुणानङ्गीकारे—प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः—इति श्वेताश्वतरो-पनिषद्विरोध इत्यत आहुः—भौतिकगुणानामिति । नतु नित्याधिदेविक-गुणानामित्यर्थः । श्वेताश्वतरोक्तास्तु नित्याधिदेविकगुणास्तेन न विरोधः । अध्यायारम्भ इति । मायावादसिद्धानां गुणानामसंबन्धार्थमेवाध्यायारम्भ इत्यर्थः । तेन मायावादिरुता यतो वाच इत्यादिश्रुतिव्यवस्था न संग-च्छते । विपरिन्त्ये बाधकमाहुः—अन्ययेति । अन्यथा—ब्रह्मणि जगज्जनकत्वा-याधिदेविकगुणानामनङ्गीकारे । सर्वस्यापि—कार्यमात्रस्यापि ।

—२२ तत्कारणत्वेन—ब्रह्मकारणकत्वेन । तत्संबन्धस्य—जनकत्वसं-बन्धस्य । अन्यनिराकरणेनेति । प्रजापतिजगत्कारणतानिराकरणेनेत्यर्थः ।

—२३ तत्प्रतिपादकत्वेति । ब्रह्म सर्वकार्याणि प्रति कारणमेति प्रति-
पादकानामधिकरणानाम् । यैयर्थ्यमिति । सगुणकारणत्वनिराकरणपूर्वक-
निर्गुणकारणत्वस्यापनवियर्थ्यम् । जनकतासंबन्धेन परब्रह्मणोपि गुण-
संबन्धादिति भावः ।

—२४ एवं प्रासादिकं खण्डयित्वा प्रकृतमाहुः—अर्थसंदेहेति ।

—२५ त्रिविध इति । जीवात्मको जडात्मको जीवजडात्मकश्चेति
त्रिविध्यम् । एवं त्रिधार्यानां यथासंख्यमस्याध्यायस्यावशिष्टे पादत्रये संदेह-
निराकरणम् । प्रकृतपदार्थमाहुः— तत्रेति ।

५३-१ प्रथमाधिकरणं प्रतिपादयितुं विषयवाक्यमाहुः—इदमात्रायत
इति । छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठकस्थमेतदाक्यम् ।

—४ वाक्योपक्रमे—वाक्यारम्भे ।

—५ तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो गायत इति तज्जं तस्मिन्हीयत इति
तहं तेनानितीति—तद्वत् । जगदुत्पत्तिस्त्विति लपकर्तृगुणविशिष्टमित्यर्थः ।
तस्येन—ब्रह्मस्येन ।

—६ ननुपासनार्थमत्र शमं कुर्वीतेति शमविधिः कुतो भाङ्गीक्रियत इत्यत
आहुः—न चेति । पूर्वोक्तशमविधिः सः सत्त्विहं ब्रह्मेति वाक्यार्थज्ञानानन्तरं
संभवः । एवं वाक्यार्थं लक्षणाप्रसंग इत्यर्थः ।

—७ ननु वाक्यलक्षणावादिनां मीमांसकानां मते सेष्ट्वेवम्यत आहुः—
कारणत्वेनेति । सामान्यत इति । शान्तो दान्तः । आत्मन्येवात्मानं पश्ये-
दिति वाक्यान्तसामान्यतः शमब्रह्मज्ञानयोः कार्यकारणभावे तादे ब्रह्म-
ज्ञानार्थं शमस्य सिद्धत्वात्पुनर्ब्रह्मज्ञानसाधनीभूतोपासनार्थं शमसाधनापेक्षा
नेति भावः । सिद्धत्वाचेति चकारेण ननुकरणानुवादोपपत्तेरात इति योस्यते
तस्यामे वक्ष्यमाणत्वात् । एवंच शमविधिरूपः पूर्वपक्षोऽनुचित इत्यर्थः ।

—८ अन्पनिराकरणसिद्धमाहुः—अत इति । उपबृंहणमाहुः—इदमिति ।
उपासनमिति । एतदेवोपासन प्रकारभेदेन—गातालभेनस्य हि पादमूलमिग्या-
दिना पुराणेनोक्तम् । प्रस्तुतमाहुः—अतः परमिति ।

—९ संदेहं प्रकटयन्ति—ऋतुर्धर्म इति । धर्मः—यज्ञत्वम् । ननु यज्ञस्य
स्वरूपं ब्रह्मदेवते ते चात्रानुक्ते । एवंच यज्ञत्वं कथमत आहुः—तस्येति ।
एवञ्च ब्रह्मादिरहितोऽर्थं ज्ञानयज्ञ इत्यर्थः ।

—१० ननु—ग्रस्य घृपांसो यज्ञकतवः—इति तैत्तिरीये तृतीयाष्टकप्रथम-
प्रपाठयोक्तत्वाद्यब्राह्मोपाह्वसहितहविस्त्यागस्या क्रिया स एव ऋतुरिति

प्रसिद्धत्वेनात्र मानसस्यास्य ऋतुत्वं कथमत आहुः-उपासनेति । उपा-
सनायाः ऋतुत्वं कियत इति कतुरिति व्युत्पत्त्या ज्ञेयम् । प्रकरणबलादत्र
योगाद्बुद्धिर्बलीयसीति वचनस्थानादरः ।

—११ चेद इति । तस्य यञुरेव शिरः-इति श्रुत्या-म एष जीवो विवर-
प्रसूतिः-इति श्रीमद्भागवतं कदाशस्त्रपस्यमगवद्वचनसंदर्भेण वेदस्य मनो-
मयत्वं बोध्यम् । कार्यकरणयोः-प्राणवेदयोः ।

—१२ ननु धेदविषयस्य स्पष्टत्वेन कथं चाकर्णार्थं संदेहोत आहुः-अप्र
इति । सत्यसंकल्पादीति । सत्यसंकल्पो ब्रह्मधर्मः । आदिपदेन-एष न
आत्मा-इति जीवधर्मः । एवं धर्मवचनादित्यस्य धर्मवचनावचनादित्यर्थः ।

—१३ पुराणेष्विति । केचित्सर्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं उच्यते
वस्तुतः-इत्यादिवाक्येन । एवं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः-तत्रेति ।

—१४ उक्तवादिति । सर्वपदेनेति शेषः ।

—१५ आहत्य-अकस्मात् । प्रबलहेतुं विनेत्यर्थः । जीवा ब्रह्मत्वेनो-
पास्य इत्यत्र तैत्तिरीयोपनिषत्संमतिमाहुः-विज्ञानमिति ।

—१६ सिद्धं पूर्वपक्षमाहुः-तस्मादिति ।

—१७ समावधते-उच्यते इति ।

—१९ कुर्वीत-मनानात्मकं ऋतुं कुर्वीत । यद्युपासीतेति विधिषट्ठितं
पदं वर्तते तथाप्युपासनाधिकारिविशेषणकोटिनिविष्टा तेन तस्योपासीतेति
पदस्य गौणत्वमित्याशयेन समर्थयन्ति-तत्रेति ।

—२० शुद्धान्तःकरणस्येति । अधिकारिण इति शेषः । एवंथ ब्रह्म-
विषयकमननोपदेशत्वादस्य ब्रह्मवाक्यत्वमिति भावः ।

—२२ शास्त्रान्तरस्यवचनव्यवस्थामाहुः-शास्त्रान्तर इति । तथा-
जीववाक्यत्वम् ।

—२३ एवं शास्त्रान्तरीयवाक्यव्यवस्थामुक्त्वा सिद्धमाहुः-तस्मादिति ।
आनन्दरूप इति । मनसैवानुब्रष्टव्यमिति श्रुत्या साक्षात्कारानन्तरं मनसो-
प्यानन्दरूपत्वात्प्राचुर्यार्थकमयदृष्टत्ययेन मनोमय इत्यस्यानन्दरूप इत्यर्थः ।
प्राणशरीर इति । अन्तर्गामीत्यर्थः ।

सुप्रार्थः-अथ खल्वित्यादिब्रह्मवाक्यमेव । यतः सर्ववेदान्तप्रसिद्ध-
ब्रह्मोपदेशो मननरूप एव युक्तः । न तु जीवस्योपासना युक्तेति ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च १।२।२

५४-१ सूत्रान्तरमवतारयन्ति-नन्विति । कतुमय इति । तदारभ्य ।

यथासंकल्पं- मनोवासनानुसारम् । अग्रिमदेहकथनादिति । अग्रिमदेहो लोकान्तरमात्री देहः । एवंच जघन्यफलार्था देहान्तरप्राप्तिर्ब्रह्मफलार्था भवितुं नार्हतीति भावः ।

—२ युकेति । जीवोपासनैव युक्त्यर्थः । युक्तमिति । ब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मज्ञानस्य फलं युक्तम् ।

—५ इमामाशङ्कान् निराकर्तुं सूत्रकारः समाधानमाह- विवाक्षितेत्यादि । विवक्षिता-उपादेयत्वेनाभिप्रेता । तादृशरूपप्राप्तिः-संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिः । प्रकृतेषु-ब्रह्मज्ञानपक्षेपि । तामुपपत्तिं दर्शयन्ति- भगवादिति । भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेहस्य परप्राप्तिरूपस्य वा लभ्यात् ।

—६ भगवत्स्वरूपप्राप्त्या भगवद्वृणानुवादरसो न लभ्येतास्माकं तु स एवेष्टो मास्तु तत्स्वरूपप्राप्तिरित्यभिनिविष्टान् प्रति प्राहुः-सारूप्यलभ्यादिति । भगवत्सदृशदेहवन्तोपि पुनर्नावर्तन्ते तेन ते न प्राकृता इति भावः । ननु देहिष्वप्राकृतत्वयोर्ध्याप्यव्यापकभावादुत्पत्तिमतादीनि चैतन्प्राहुः- नैति । देहिष्वप्राकृतत्वयोर्ध्यामिः कुत्रापि नोक्ता । अस्मिन् विषयवाक्ये तु यथाह-तुरित्यामुष्मिकदेहत्वसंकल्पानुरूपत्वयोर्ध्यामिरुक्तातोपमदेहप्राप्त्युपायभूता जीवोपासना न युक्त्यर्थः । न च संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिकथनाद्ब्रह्मस्वरूपप्राप्तिः कथमिति वाच्यम् । सर्वब्रह्मोपासनपूर्वकमननक्रतुना शुद्धसंकल्प-स्पोदयाद्ब्रह्मशरीरप्राप्तिरप्रतिबन्धात् ।

—७ चकारसूचितहेत्वन्तरमाहुः- सत्येति । सत्यसंकल्पस्यैव केवलं ब्रह्म-धर्म एव । तेन विषयवाक्यस्य जीवविषयत्वं शङ्कितुमपि न शक्यत इति भावः ।

सूत्रार्थः- अभीप्सितामुष्मिकदेहप्राप्तिरुपपत्तेर्ब्रह्मोपासनैव युकेति ॥२॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः १।२।३

—८ सूत्रान्तरमवतारयन्ति- गन्धिति । एसावतापि- सूत्रद्वयोक्तोप-स्थापि । नैकान्ततः- केवलं निश्चयेनेति यावत् । तुल्यत्यादिति । आत्मानं चेद्दिनानीषादयमस्मीति पुरुषः- इत्यादौ ज्ञेयतया प्रसिद्धत्वेन जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशः । लोकान्तरे विवक्षितदेहप्राप्तिः । न के कचिन्मे मनसो मृषा गतिः- इति याक्यास्तस्यसंकल्पत्वं व्यापकत्वादाकाशाश्रमकत्व पर्यायेण सर्वाहंमानितया वा सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यमर्घं जीवे समश्नुत इति तस्य बाधराहित्येन तुल्यत्वादित्यर्थः ।

—११ अनुपपत्तिसाधुः- न ज्ञेति । प्रणवस्तीरस्वर- आनन्दस्वर- । प्राणशब्दस्यानन्दवाचकत्वमनुगमाधिकरणे स्फुटीकृतमेव । निराकारत्वात्- आनन्दाकारत्वाभावात् ।

—१२ अध्यासेनेति । सच्चिदानन्दरूपोहमित्पारोपजन्यनिरन्तराध्यासेन । तथात्ये- प्राणशरीरत्वे । अनुपास्यत्वमेवेति । अध्यासस्याध्याजन्यत्वादिति भावः । अन्यद्रूपणमाहुः- इदानीमिति । इदानीं- उपासनाकाले ।

—१३ तथात्वात्- अध्यासकृतप्राणशरीरत्वात् । एवं चाध्यासं विनोपासनाया असंभवाज्जीवे सच्चिदानन्दरूपत्वं तस्य च फलस्य साधनभूतोपासनाकाल एव सत्प्राप्तस्या वैयर्थ्यमिति भावः । उपदेशानर्थक्यप्रसंगदिति । प्राणशब्देन लौकिकप्राण एव यदि गृह्यते तर्हि तस्य प्राणशरीरस्याधुनापि विद्यमानत्वात्तदर्थं मनोपदेशो निरर्थक इति भावः ।

—१४ तुशब्दं व्याकुर्वन्ति- पूर्वपक्षस्येति ।

—१५ नन्वत्र पूर्वपक्षनिवृत्तिः कथं यतः पञ्चकोशप्रकरणगतविज्ञानमयवाक्यस्य ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति वाक्याद्विज्ञानशब्दो ब्रह्मवाचक इति निरूपणादपि पूर्वपक्षस्योपशमाभावादित्यत आहुः- विज्ञानमये त्विति । प्राप्ताप्राप्तेति । तत्र विज्ञानमयस्य-तस्य भद्वेव शिरः-इत्यनेन भद्धादिधर्मत्वाज्जीवत्वं प्राप्तमानन्दमयस्येव सर्वान्तर्धामित्वाभावात् मुख्यत्वाभावेनानन्दरूपत्वमप्राप्तं तत्र किं ग्राह्यमिति विचारे प्राप्ताप्राप्तद्विवेकेनाप्राप्तापेक्षया प्राप्तस्यैव बलवत्त्वाद्धर्मस्य जीवत्वेवोपासनेति न ब्रह्मवाक्यत्वमिति पूर्वपक्षोपशम इत्यर्थः । यथाग्नेर्विस्तुलिङ्गः-इत्यादिभिरुपा जीवस्य भगवद्धर्मत्वं निर्वाच्यम् ।

सु्यार्थः- अत्र विषयवाक्ये शारीरो जीवो गृहीतुं न शक्यते । अनुपपत्तेरिति ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च १।२।४

—१६ अग्निमसूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । प्राप्तव्येति । जीवेनेति शेषः । तादृशरूपेति । प्राणशरीररूपत्वार्थः । अयं भावः । यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तद्विवेकेन जीवोपासना प्राप्तस्य बलवत्त्वात्तर्ह्यत्रापि-कृतमथः पुरुषः-इत्यत्र जीवत्वस्य प्राप्तत्वेन ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वेन प्राप्तस्य प्राबल्याज्जीवोपासनेनैव युक्ता । युक्तेः साम्यात् । आनन्दरूपप्राणशरीरेत्यादिवचनविरोधोपेनाशङ्क्यः । तद्वचनस्य जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलप्रमायकत्वात् । जीविनानन्दरूपप्राणशरीरात्मकस्यफलं प्राप्यत इति यावत् ।

—१८ कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयन्ति-एतमिति । एतं प्राणशरीरं भगवन्तमितो लोकात्प्रेत्याभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मि यस्य साधकस्य भद्धाप्रत्यक्षं स्यात्तस्य विचिन्किता कर्तव्यं नास्ति ।

—२१ शरीरं-जीवम् । एवं चैकैकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वयोरसंभवाज्जीव-
ब्रह्मणोरेकत्र प्राप्त्यभावादत्र प्राप्तापानन्यायो न प्रसरति तेनेदं ब्रह्मवाक्यं न
जीववाक्यमिति भावः । ननु कं प्राणशरीर इति वाक्यं फलपरमत आहुः-न
चेति । यथाकृतुरित्यादिवाक्येन भजनीयप्राप्तव्यपरेकरूप्यस्योक्तत्वात्प्राण-
शरीर इत्यादि फलवाक्यं न । एवं च विषयवाक्यं ब्रह्मपरमेवेत्यर्थः ।

—२२ केचिदेतदधिकरणमट्टसूत्रात्मकमिति वदन्ति तेन्मतनिरासाय
चकारस्य प्रयोजनमाहुः-अधिकरणेति ।

सुसार्थः-कर्तृत्वेन जीवस्य कथनात्कर्मत्वेन ब्रह्मणः कथनादेताद्विषय-
वाक्यं न जीववाक्यमिति ॥ ४ ॥

इति प्रथमाधिकरणम् ।

शब्दविशेषात् १।२।५

५५-३ इदमधिकरणं पूर्वाधिकरणेनान्तस्तद्धर्मादित्यधिकरणेन वा गतार्थे
नेति सूचयितुं शब्दविशेषाधिकरणं रचयतीत्यधिकरणसंगतिः । विषयवाक्यं
द्योतयन्ति-इदमित्यादिना । आश्चायत इति । वागिशशाखायामिति शेषः ।
यथेति । पूर्वाधिकरणे मनोमयस्य पक्षत्वमत्र हिरण्यमयस्य तत् ।

—४ एवं च पक्षभेदप्रयुक्तोधिकरणभेद इति सूचयितुं संशयाकारमाहुः-
तत्र संदेह इति । अन्तस्तद्धर्माधिकरणे हिरण्यमयस्य ब्रह्मत्वमुक्तं तेन
गतार्थत्वमस्याधिकरणस्येत्यत आहुः-उपक्रम इति । विषयवाक्ये प्रथममेव
हिरण्यमयस्योपदेशाद् ब्रीह्यादितादृश्येन जीवः ।

—५ उपसंहारेति । ननु प्रथमावगतत्वादुपक्रमस्यसंज्ञातविरोधित्वेन च
प्राबल्यात्कथमुभयोस्तुल्यबलत्वमत आहुः-यत्रेति । यत्रेत्यादेरयमर्थः ।
यस्मिन्वाक्य उभयोर्मध्य एकस्येतरपदार्थान्वयेनैकवाक्यत्वं संभवति तस्य
बलीयस्त्वमिति । एतदेव प्राबल्ये प्रयोजकं न प्राथम्यम् ।

—७ पूर्वतन्त्रे-जैमिनीये । एवं चेतरेपदार्थान्वयसद्वृत्तैकवाक्यत्व-
प्रयोजकत्वं प्रबलत्वं तत्र कुत्रचिद्वाक्य उपक्रमस्य कुत्रचिद्वाक्य उपसंहारस्य
संभवतीति भावः । एवं चान्तस्तद्धर्मापदेशाधिकरणेन साम्याभावादिर्द
भिलमधिकरणमिति हृदयम् । पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । मृतानां चातुर्विध्यं
जरायुजाण्डजस्वेदजोजिम्बमेदेन । छान्दोग्ये त्रिविधानां कथनमत्र
चतुर्थस्याधिकस्य वर्णनम् । आराग्रमाश्रयेति । तोत्राय-शलाकाम्,
आराग्रं तत्परिमाणस्येत्यर्थः ।

—८ प्रतिपादकमिति । ब्रीह्यादिदृष्टान्तचतुष्टयेन जीवस्त्वैव प्रतिपादन-
मित्यर्थः । फलत इति । मोक्षरूपावस्थायाम् ।

—९ आभासमानत्वमिति । आभासा ब्रीह्यादयस्तुच्छपदार्थास्तत्त-
मानत्वम् ।

—११ हिरण्मयः पुरुष इति । हिरण्मयस्यानन्दमयत्वमन्तस्तद्धर्मा-
धिकरणे सिद्धम् । आनन्दमयाधिकरणे च तत्प्राप्तेरेव फलत्वमतो हिरण्मयो
जीवस्य फलमपि भवितुं नार्हति तेन ताद्विरोधादेतस्य जीववाक्यार्थं
शङ्कितुमपि न शक्यत इत्यर्थः ।

—१२ ननु पूर्वाधिकरणे तत्कृत्युक्त्यायस्य सिद्धत्वात्तथोपासने स्वरूप-
सारूप्यैकतरलाभो भवतीति भाष्येऽप्यद्वौकृतत्वात्कथं तस्य फलत्वं नैत्यत
आहुः—नापीति । अत्र प्रमाणं तेचिरीपश्रुतिः । तथाहि—ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सादृष्टं सलोकतामाप्नोति
य एवं वेद—इत्युपनिषत् । शब्देनैवेति । सूत्रे शब्देनैवोक्तो विशेषः शब्द-
विशेष इति विग्रहः ।

—१३ उक्तत्वादिति । उक्तश्रुतिप्रामाण्याद्विरण्मयशब्देनैवाधिकार-
विशेषमादाय तत्र छयानिषमस्य सूचितत्वाच्च हिरण्मयः पुरुषो जीवः ।
तथा चान्नाधिकरणेषुत्वबोधकब्रीह्यादिदृष्टान्तेरनात्मनि वर्तमानस्य जीवत्वं
प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वाधिकरणसंगतिमाक्षिप्योपसंहारबलीयस्त्वेन
तत्त्वव्यवस्थित्वा पूर्वांशं दृढीक्रियते । एवं चेदमधिकरणं पूर्वाधिकरणस्यैव
विशेषरूपम् ।

सूत्रार्थः—शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वाद्विरण्मयः पुरुषो न जीव इति ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च १।२।६

—१४ सूत्रान्तरमवतारयन्ति—नन्विति । विद्यमानत्वादिति । छिद्वा-
निमानी जीव एव । एवं च श्रुतेः संदिग्धत्वेऽपि छिद्वाज्जीववाक्यार्थं
युक्तमित्यर्थः । अभिमाष्येवेति । पञ्चकारो मिषः । अभिमानी जीव
पवेति योजना ।

—१६ ईश्वर इति । मगवद्गीतास्यं वाक्यमेतत् ।

—१७ सर्वोपनिषदो भावो दोष्ठा ओपालनन्दनः ।

इत्यादिवाक्यादुपनिषत्सारभूता गीता माक्षाद्भगवतोक्ता तस्याः स्मृतित्वं
कथमिति शङ्कते—नन्विति । याज्ञिःश्वासत्वमिति । सर्वे वेदा यस्य
निःश्वासभूता इत्यर्थः ।

—१८ औपनिषदमिति । उपनिषदि दृष्ट औपनिषदः ।

यथेति । उपरवाः सोम्यामीपवेयां सदोमण्डपात्पुरतो हविर्धानमस्ति तत्र दक्षिणभागे शकटात्पुरतश्चत्वारः प्रादेशमात्रा विलविशेषाः ।

—१४ दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयन्ति-तथेति । यथोपरवास्यचतुर्विधविच्छेदु व्यापकाकाशस्य प्रादेशपरिमाणत्वेन ज्ञानं तथा चतुर्विधभूतहृदयेषु ब्रीह्या-
दिसाम्येन व्यापकस्य परब्रह्मणः कथनमिति भावः ।

—१५ तत्स्वरूपं-ब्रीहितुल्यस्वरूपम् । चकारद्वयप्रयोजनमाहुः-पूर्व-
पक्षेति । एतादृशवाक्यान्तरे-तैत्तिरीयोपनिषद्वत्-आदित्यां वा एष एत-
न्मण्डलम्-इति वाक्यान्तरे ।

१६-आधिक्य इत्यादि । आधिक्ये पूर्वापेक्षया विलक्षणे योपपत्तिः
पूर्वपक्षसमाधानरूपा तत्समुच्चयार्थमित्यर्थः । एवंच चकारद्वयेन वाक्यान्त-
रेण सूच्यमानमधिकरणान्तरमपीदमित्याहुः- तैनेति ।

सुधार्यः- अल्पस्थानस्थितत्वेन ब्रीह्यादिभावेन च कथनादत्र परमात्मा
प्रतिपाद्यो नेति चेन्न । निदिध्यासनान्तरं हृदये साक्षात्क्रियमाणत्वादल्प-
स्थानस्थितत्वेन निर्देशसंभवात् । एवं ब्रीह्यादितुल्यत्वस्यापि गतिसंभवात् ।
तथाहि यथोपरवचतुर्विधविच्छेदेषु व्यापकीभूताकाशस्य प्रादेशमात्रत्वज्ञानं
तथा चतुर्विधभूतहृदयेषु ब्रीह्यादितुल्यत्वेन व्यापकीभूतस्य परब्रह्मणः प्रति-
पादनमिति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १।२।८

—१८ बाधकमिति । संभोगप्राप्तिमत्त्वेन जीवतुल्यत्वमिति बाधकम् ।
—२१ संभोगपदे सम्पन्न भोगः संभोग इति कर्मधारय इति मनासिकृत्य
बाधकमाहुः- सुखदुःखेति । सम्पन्न भोगो यस्मादिति बहुव्रीहिसमासं
मनासिकृत्य बाधकमाहुः- तत्साधनेति । तत्पदेन सुखदुःखयोर्यहणम् ।
—२२ स्वकर्तृत्वमिति । स्वस्वरूपभूतस्य जगतः कर्तृत्वम् । तद्विशेषः ।
जीवादिशेषः ।

५७-१ अग्रिमेति । चराचराधिकरणम् ।
—२ अपेक्षितभोग एव वर्तत इत्यत्र दृष्टान्तमुत्तेजानुमानप्रमाणमाहुः-
यथेति । चक्षुषा शोभनमशोभनं च रूपं गृहीतुं शक्यते तथापि चक्षुरधि-
ष्ठातृदेवतायाः शोभनरूपस्यैवापेक्षा । एवंच शोभनरूपस्यैवाभिनिवेशपूर्वकं
यं तथा चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्या सर्वाधिष्ठातृवृत्तानोपेक्षानु-
रं भोगवत्त्वमनुमीयते । अनुमानस्वरूपं तु ब्रह्म, अपेक्षितभोगवत् ।
धिष्ठातृत्वात् । यत्र यत्राधिष्ठातृत्वं तत्र तत्रापेक्षितभोगवत्त्वम् । यथेन्द्रि-
धिष्ठातृदेवताः । तथात्वे- ब्रह्मत्वे ।

—३ तद्भेद- परब्रह्मभेद- भविष्यति-अपेक्षितभोगवत्त्वं भविष्यति ।
—तत्त्वमसीत्यनेन ब्रह्मवत्त्वाभावात्प्राज्ञाविद्यावशत्वात्पुण्यादिसाधनेनैवापेक्षित-
भोगवत्त्वं भविष्यतीति सर्वमविरुद्धम् ।

सुप्रार्थः— यदि भगवान् जीवद्यत्सर्वेषां हृदये तिष्ठेत्तर्हि तस्य सुखदुःख-
भोगप्रान्तिः स्यादिति चेत् । ब्रह्मणि सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वादीनां विशिष्टध-
र्माणां सत्त्वात् । एवं च तादृग्विशिष्टधर्मवत्त्वाभावाज्जीवस्यैव भोगो न ब्रह्मण
इति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाधिकरणम् ।

अत्रा चराचरग्रहणात् १।२।९

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः सुखदुःखप्राप्तिराशङ्क्य परिहृता । परं चायं परि-
हारः कदा संभवेद्यदा तस्य भोगः संभवेदतस्तादृशभोगमनेनाधिकरणेन
व्युत्पादयतीत्येधमधिकरणसंगतिः ।

—६ विषयवाक्यमाहुः—कठचल्लीष्विति । तत्र—द्वितीयवल्लीसमाप्ती ।

—७ उपसेचनमिति । ओदनादिभक्षपदस्यै कृत्पुष्पाद्वनार्थसार्द्धीकरणार्थं
च मिथ्यमाणं द्रव्यादिद्रव्यमुपसेचनपदेन बोध्यते ।

—१० सिद्धमिति । त्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्ये सहस्रत्वं सत्यसंकरूपेति
वाक्ये चिद्वृत्तत्वं नित्यपदेनानन्दत्वं हृदये सर्वोपास्यत्वं च सिद्धमित्यर्थः ।
साधयतीति । प्रसंगसंग्रह्येति भावः । अधिकरणवैयर्थ्यं शङ्कते—ब्रह्म-
क्षत्रयोरिति ।

—१२ अज्ञातस्थानकस्वधर्मो जीवस्यैव न ब्रह्मण इति प्रतिपादयन्ति—
नहीति ।

—१४ तर्हि तदेहः कथमत आहुः—अलौकिकेति । मृत्युपरोचनमुतं
ब्रह्मक्षत्रमक्षणमलौकिको धर्मो ब्रह्मण्येव संभवतीति भावः ।

—१७ उपासनोपचितेति । उपासनयोपचितं छन्धमित्यर्थः । महादेवा-
विरित्यत्रादिपुदेनाभिगृह्यते ।

माहुः—परिभ्रमश्रिति ।

—२१ अचान्द्रमिति । ब्रह्मक्षत्रयोः प्रवाहानित्यत्वादचात्यस्वामेति पूर्व-
मीमांसायामुक्तम् । नन्वेवं जीवस्याग्रहणे मृत्युलब्धस्य रुद्रस्य कुतो न
ग्रहणमित्याहुः—यत्रापीति । अयमर्थः । यत्रापि प्रधानादौ प्रजापालनादि-
रूपमुद्दिष्टीष्टवजन्योतिशयो दृष्टः स स्वार्थस्य स्वस्य राज्ञः सार्वमीमत्वा-
दिरूपस्यातिलङ्घनं न करोति । यथामात्वस्य प्रजापालनादिरूपोर्था राज्ञः
सार्वमीमत्वादिकं नातिलङ्घयते किंतु तावत्पर्यन्तमेव तस्याधिकारस्य प्रसर-
स्तथा परेश्वरगतस्य सर्वभोक्तृत्वस्यानतिलङ्घनेन रुद्रस्य प्रधानस्थानी-
यस्यामुक्तम् ।

यथेति । उपरवाः सोमयागीपवेयां सद्गोमण्डपात्पुरतो हविर्धानमस्ति तत्र दक्षिणभागे शकटात्पुरतश्चत्वारः प्रादेशमात्रा बिलविशेषाः ।

—१४ दाटान्तिक स्पष्टयन्ति-तथेति । यथोपरवाह्यचतुर्विधबिलेषु व्यापकाकाशस्य प्रादेशपरिमाणत्वेन ज्ञानं तथा चतुर्विधभुजहृदयेषु ब्रीह्यादिसाम्येन व्यापकस्य परब्रह्मणः कथनमिति भावः ।

—१५ तत्स्वरूपं-ब्रीहितुल्यस्वरूपम् । चकारद्वयप्रयाजनमाहुः-पूर्वपक्षेति । एतदशवाक्यान्तरे-तैत्तिरीयोपनिषद्वते-आदित्यो वा एष एतन्मण्डलम्-इति वाक्यान्तरे ।

१६-आधिक्य इत्यादि । आधिक्ये पूर्वापेक्षया विलक्षण्ये योपपातिः पूर्वपक्षसमाधानरूपा तत्समुच्चयार्थमित्यर्थः । एवंच चकारद्वयेन वाक्यान्तरेण सूच्यमानमधिकरणान्तरमपीष्टमित्याहुः- तेनेति ।

सुत्रार्थः- अल्पस्थानस्थितत्वेन ब्रीह्यादिभावेन च कथनादत्र परमात्मा प्रतिपाद्यो नेति चेन्न । निदिध्यासनानन्तरं हृदये साक्षात्क्रियमाणत्वादभ्य-स्थानस्थितत्वेन निर्देशसंभवश्च । एवं ब्रीह्यादितुल्यत्वस्यापि गतिसंभवश्च । तथाहि यथोपरवाह्यचतुर्विधबिलेषु व्यापकीभूताकाशस्य प्रादेशमात्रत्वहोमं तथा चतुर्विधभुजहृदयेषु ब्रीह्यादितुल्यत्वेन व्यापकीभूतस्य परब्रह्मणः प्रतिपादनमिति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १।२।८

—१८ बाधकमिति । संभोगप्राप्तिमत्त्वेन जीवतुल्यत्वमिति बाधकम् ।

—२१ संभोगपदे सम्यग भोगः संभोग इति कर्मधारय इति मनसिकृत्य-बाधकमाहुः- सुखदुःखेति । सम्यग् भोगो यस्मादिति बहुव्रीहिसमासं मनसिकृत्य बाधकमाहुः- तत्साधनेति । तत्पदेन सुखदुःखयोर्ग्रहणम् ।

—२२ स्वकर्तृत्वमिति । स्वस्वरूपभूतस्य जगतः कर्तृत्वम् । तद्विशेषः । जीवाद्विशेषः ।

५७-१ अप्रिमेति । वराचराधिकरणम् ।

—२ अपेक्षितभोग एव वर्तत इत्यत्र दृष्टान्तत्वेनानुमानप्रमाणमाहुः- यथेति । चक्षुषा शोभनमशोभनं च रूपं गृहीतुं शक्यते तथापि चक्षुरापेक्षातृदेवतायाः शोभनरूपस्यैवापेक्षा । एवंच शोभनरूपस्यैवाभिनिवेशपूर्वकं न तथा चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्या सर्वापेक्षातृत्वहोमोपेक्षानुरं भोगवत्त्वमनुमीयते । अनुमानस्वरूपं ॥ ब्रह्म, अपेक्षितभोगवत् । पिष्ठातृत्वात् । यत्र यत्रापिष्ठातृत्वं तत्र तत्रापेक्षितभोगवत्त्वम् । यथेन्द्रि-पिष्ठातृदेवताः । तथात्वे- ब्रह्मत्वे ।

—३ तद्वदेव- परब्रह्मवदेव । भविष्यति-अपेक्षितभोगवत्त्वं भविष्यति ।

—तत्त्वमसीत्यनेन ब्रह्मवत्त्वाभावात्प्रागाविधावशत्वात्पुण्यादिसाधनेनैवापेक्षित-भोगवत्त्वं भविष्यतीति सर्वमविरुद्धम् ।

सूत्रार्थः— यदि भगवान् जीवन्तर्वेषां हृदये तिष्ठेत्तर्हि तस्य सुखदुःख-
भोगपातिः स्यादिति चेन्न । ब्रह्मणि सर्वस्वत्वानन्दरूपत्वादीनां विशिष्टध-
र्माणां सत्त्वात् । एवं तद्विशिष्टधर्मवत्त्वाभावाज्जीवस्यैव भोगो न ब्रह्मण
इति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाधिकरणम् ।

अत्राचराचरग्रहणात् १।२।९

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः सुखदुःखभोगानिराशङ्क्य परिहृता । परं सार्यं परि-
हारः कदा संभवेद्यदा तस्य भोगः संभवेदतस्तादृशभोगमतेनाधिकरणेन
मृत्यादयतीत्येवमधिकरणसंगतिः ।

—१ विषयवाच्यमाहुः—कठघृतीष्यति । तत्र—द्वितीयवर्तीसमाप्ती ।

—७ उपसेचनमिति । ओदनादिभक्ष्यद्रव्ये कृष्णमुत्पादनाधर्माङ्गीकरणार्थं
य मिध्यमाणं कृष्णादिद्रव्यमुपसेचनपदेन बोध्यते ।

—१० सिद्धमिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्ये समूहत्वं सत्यसंकल्पेति
वाक्ये चित्तुपाशं निरूपदेनानन्दत्वं हृदये सर्वोपास्यत्वं च सिद्धमित्यर्थः ।
साधयतीति । प्रसंगसंगत्येति भावः । अधिकरणवैयर्थ्यं शङ्कते—ग्रहा-
क्षत्रयोरिति ।

—१२ अज्ञातस्थानकत्वधर्मो जीवस्यैव न ब्रह्मण इति प्रतिपादयन्ति—
नहीति ।

—१४ तर्हि संदेहः कथमत आहुः—अलीकिकेति । मृत्युपसेचनमुक्तं
ग्रहाक्षत्रभक्षणमलीकिको धर्मा ब्रह्मण्येव संभवतीति भावः ।

—१७ उपासनोपचितेति । उपासनयोपचितं लब्धमित्यर्थः । महादेवा-
दिरित्यत्रादिप्रदेनाग्निरुद्धते ।

माहुः—परिभ्रममिति ।

—२१ अचाल्यमिति । ब्रह्मक्षत्रयोः प्रवाहनित्यस्वादचाल्यत्वमिति पूर्व-
मीर्मासायामुक्तम् । नन्वेवं जीवस्याग्रहणे मृत्युक्षयस्य कदास्य कुतो न
ग्रहणमित्पाहुः—यत्रापीति । अयमर्थः । यत्रापि प्रधानादौ प्रजापालनादि-
रूपबुद्धिशीलजन्योतिशयो दृष्टः स सार्यस्य स्वस्य राज्ञः सार्वभौमत्वा-
दिरूपस्यातिलङ्घनं न करोति । यथामात्यस्य प्रजापालनादिरूपोर्ध्वं राज्ञः
सार्वभौमत्वादिकं नातिलङ्घते किंतु तावत्पर्यन्तमेव तस्याधिकारस्य प्रसर-
स्तथा परेश्वरगतस्य सर्वभोक्तृत्वस्यानतिलङ्घनेऽपि कदास्य प्रधानस्थानी-
यस्यासृत्त्वम् ।

—२२ उपसेचनादिभक्षणजनकर्तृत्वं लौकिकवात्त्वमित्युक्तं तदाहु-
अस्मदादीति । भगवताप्युपमेचनाविशिष्ट भोजन क्रियत इति जीवस्य
ज्ञानार्थमिति भावः ।

—२३ ननु भगवता ब्रह्मक्षत्रभक्षणमयुक्तमित्याहुः—प्रलय इति । प्रलय-
काले युक्तायुक्तविचारणायाः प्रलय एव न सम्भवेदिति भावः । ननु भगवत
स्थानाज्ञान चेष्टृसिंहोत्र स्तम्भे वर्तत इति प्रहादेन कथमुक्तमित्यत आहुः—
सर्वत्रेति ।

—२४ फलत इति । यद्यपि स्थानविषयकं परोक्षज्ञान नास्ति तथापि
भगवत्संस्काराणां नास्तीति पर्यवसानादित्यर्थः । नन्वेवमपि क्लृप्तकर्मत्व
कथं निवर्ततेत्यत आहुः—ब्रह्मक्षत्रयोरिति ।

५८-१ योग्यरूपमेवेति । मोक्षोपेक्षिणो ह्यत्र भक्ष्यत्वेन प्रतीयन्ते तेषां
देहनिवृत्त्या मुक्तिं सेत्स्यति न तु सदेहत्वे । अतो यथा तण्डुलानामग्नि-
सवन्धेनावपवशीथिल्येनौदनत्वमेव मोक्षमपेक्षमाणानां ब्रह्मक्षत्राणां भोक्तारि
भगवति प्रवेशार्थं कथंचिन्मृत्युसवन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमवौदनत्वम् ।
यथा कसादीनां कुठपाण्डवसैन्यानां च । तदेव—

तदेव रूपं दुरवापमाप ।

यास्यन्त्यदर्शनमल बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निर्लयं तदीयम् ।
इत्यादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते । एवमौदनादिभावे सिद्धे भगवतस्तदनृत्वेना-
क्लिप्तकर्मत्वमपि बोध्यम् । समबलयादिति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ।
इहैव समबलीयन्ते—इति श्रुते ।

सुत्रार्थः—यस्य ब्रह्म चेत्यादिवाक्ये योक्ता प्रतिपाद्यते तद्ब्रह्मैव न जीवः ।
भक्ष्यत्वेन चरस्य मृग्योरचरयोर्ब्रह्मक्षत्रयोर्महणादिति ॥ १ ॥

प्रकरणाच्च १।२।१०

—५ सूत्रान्तरमवतारयन्ति—अन्यति । पूर्वपक्षभ्यायेनेति । निषिद्धत्वा-
दीनां भगवत्पनीचित्यादित्यर्थः । यमोन्यो वेति । यमो देवतारूप मृत्यु
वशीकृत्य । अन्यो मृत्यु रोगरूप मृत्यु साधनीकृत्येत्यर्थः ।

—१२ अन्यथेति । ब्रह्मपरत्वाभाव इत्यर्थः । प्रकृतहानेति । ब्रह्मप्र-
रण प्रकृत तस्य हान त्यागः । जीवप्रकरणमप्रकृत तस्य ग्रहणमिति दोष-
द्वय स्यादित्यर्थः । अयमर्थश्चकारेण सूच्यत इत्याहुः—अकारार्थ इति ।

सुत्रार्थः—ब्रह्मण प्रकरणादिदं ब्रह्मवाक्यं न जीववाक्यमिति ॥ १० ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् १।२।११

पूर्वाधिकरणोक्ता अन्तर्वर्तिनो धर्मा अतर्वर्तिनो जीवस्य स्फुर्न व्यापकस्य
ब्रह्मण इति ब्रह्मणोन्तर्वर्तित्वं साधयत्यनेनाधिकरणेनेत्याधिकरणसंगतिः ।

—१६ विषयवाक्यमाहु-तस्येवेति । पूर्वाधिकरणविषयवाक्यस्यैवाग्ने-
तनमेतद्वाक्यम् । अत-कर्मफलम् । पित्रस्ताविति । तत्रैवस्य परमात्मन
पानकर्तृत्वाभावेऽपि छात्रिन्यायेन तथोक्तिः । गुहा-हृदयगुह्यम् ।

—१७ छायातपो-छायातपवद्विलक्षणी । पञ्चाग्नय - पञ्च अग्नय उपा-
स्यन्नेन चेपाम् । त्रिणाचिकेता - त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो ये । अयं स्फुट-
तया भासमानः श्रुत्यर्थः । इष्टमथ माप्यकृत स्वयं वक्षन्त्येव ।

—१९ उत्तरशेषत्व इति । यं सेतुरीजानानाम्- इत्युत्तरवाक्याङ्गत्वं
इत्यर्थः ।

—२० ननु बह्वीसमाप्त्या पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वेनोत्तरप्रकरणस्थत्वस्य
स्फुटमेव तत्र सदेहस्य कुतोवत्तर इत्याहु - मध्ये पाठादिति । मध्यमाणि-
न्यायेन ।

स्वार्थबोधे समानानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेव वाक्यत्वं पुनः संहस्य जायते ॥

इति पूर्वतन्त्रकारिकायामुक्तत्वात्कथमपि पूर्वशेषत्वेन संगतिसंभवात् ।

—२१ नन्वर्थविचारेण सशयनिरासः स्यादत आहु - अर्थविचारे
त्यिति । द्विरचनानिर्देशादिति । हन्ता चेन्मन्यते हन्तु- इत्यनेन बद्ध
उक्तः । मत्वा धीरो न शोचति- इत्यनेन मुक्त उक्तः पूर्ववाक्ये । ततः परं
द्विवचनोक्त्या पूर्वगतयोस्तयोरेव बद्धमुक्तयोर्ग्रहणं संपतेन्न ॥ जीव-
परमात्मनो ।

—२२ इन्द्रियमनसो इति । यत्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यग्नेतनवाक्यं
तयोरेव निरूपणादिति भावः । उभयथेति । अर्थविचारदृष्ट्या पूर्वशेषत्वो-
त्तरशेषत्वयोरित्यर्थः । अत्र केचिदेव समाधानं रतं यत्- येन प्रते विचि-
कित्तास्तीत्यनेन जीवप्रश्नः कुतः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिना पर-
मात्मप्रश्नः कृतस्तयोः समाधानत्वेन पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मनोरुभ-
योरपि ग्रहणं भवेदिति तजिराकर्तुमाहु - द्वयोरिति । जीवब्रह्मणोरित्यर्थः ।

—२३ न प्रयोजनसिद्धिरिति । तत्त्वोपनिषद् पुरुषं पृच्छामीति प्रश्न-
स्थोत्तरत्वेन केवलसुरापब्रह्मपरं वाक्यं वक्तव्यं तद्यदि जीवब्रह्मपरं भवेत्तर्हि
केवलब्रह्मपरत्वाभावेनासमावनादिनिवर्तकत्वाभावात्मननायासिद्ध्या मोक्ष-
रूपप्रयोजनाभाव इत्यर्थः । जीवब्रह्मणोरिषाद्ब्रह्मपरत्वं सम्भवेत्तेन च मोक्ष-
प्रयोजनसिद्धिरित्यत आहु - अथेति । मन्यत इति । एकदेशीति शेषः ।

—२४ अनिर्घारादिति । अस्य वाक्यस्य । एव चोभयोरप्युतपानकर्तृ-
त्वस्योपनिषदेव निश्चय इति भावः ।

५९-१ पश्यदेशिमत दूषयन्ति- तथापीति ।

तु महामिषेऽयचनमत आहुः- आर्त्ताति । हृदयत्वेत्यजात्यपेक्षपेक्षचन-
मित्यर्थः । परमपरार्थमिति । परं ज्ञातं मीयते यस्मिन्नादृशं परार्थमुत्तम-
स्थानं तदाहुः- मृत्युलोक इति ।

—११ उभयोरिति । अतजन्मजमुद्भूतशुद्धबुद्धेः समिणो वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चिनार्थस्य संन्यासेनैव भागादिति भावः । एवमेव ज्ञायातपशब्दयोर्वि-
निर्णयमाहुः-अभिज्ञयेति । एवाग्रयो दक्षिणाग्रिगार्हपत्याहृतनीयावगम्यस-
त्याख्याः एवाग्रयो भयनसुवास्यत्वेन येषामित्यादिहोत्रिण इत्यर्थः । त एत-
दं पशुग्रन्थ पशोन्तरेयां चित्राने-इति तैत्तिरीयाटक्नाट्यशालास्य नापि-
केतनामकव्ययनविशिष्टमोमयामस्य त्रिवारं संपादकाग्रिणान्विजेताः ।

—१४ चाफ्यार्थसंगतिरिति । तयोपनिषदां धेतवे ब्राह्मणि तत्पर्यं तेन
नदास्यानां ब्राह्मण्येव चाफ्यार्थसंगतिरिति सिद्धान्तः । एवं चोपनिषदुक्तानां
पेषांविशिष्टोपणानां ब्राह्मण्यमभ्यासप्रतिष्ठापार्थं शास्त्रप्रवृत्तिः । इन्द्रियमनसो-
न्त्ययेतत्वेन संशयाभावात्मानि वृत्त्ये चित्रमिति न्यायेन शास्त्रप्रवृत्तिरेव
न भविष्यतीति भावः । एतदेवमाहुः- चाफ्यार्थयोग इति । निर्णय इति
वर्तम्य इति शेषः । एवञ्च निर्णयोपयोगिवाफ्यार्थयोग एव नास्तीत्यर्थः ।

—१७ एकस्मिन्- एकदा । घृत्रस्थतिशब्दः प्रसिद्धियोक्तः ।

—१८ तदर्थं श्रुतिप्रसिद्धमाहुः- अनेनेति । अमेन- जीवेन । अनुप्रवि-
श्यत्यस्यां नामस्थं व्याकरणाणि श्रुतिग्रन्थम् । अनेनैवेकवचनं जीव-
व्यवस्थापूर्य्यम् ।

—१९ अर्हतीति । नामरूपव्याख्यायमेवैव प्रवेश उचित इति
भावः । सिद्धान्तोपयोगिनं मन्त्रार्थमाहुः- अर्थस्यति ।

—२० प्रहारान्तरंणापीति । एतस्मात्प्राज्ञं तथेष्टस्याहार्यं तेन च यथा
यूरापि हरणेभिःपितृभोगां भवन्ति नाभितस्तथा जीवेन महाभिलाषितभोगम-
सिद्धाभिवर्त्तयै नाप्यतीति योजना ।

—२१ इमं प्रवारं स्पष्टयन्ति- कृतमिति ।

—२३ स एवेति । तद्वेति वक्तव्ये- शीत्यं हि यस्मा प्रवृत्तिर्जलस्य-
इतिवद्विधेयमाभ्यास्यसुंदिहृत्तम् । उपचारादिति । उपचारो लक्षणा ।
राशेः शिर इतिउद्भेदेषु भेदमाशेष्य लक्षणा कुतैत्यर्थः । ननु लक्षणा न
सुकेत्युच्यते. प्रवारात्तरमाहुः- अक्षरे वेति । परमपरार्थोपरीति । एत-
द्योमात्तारमृत्युलोकानुपरीत्यर्थः । परमे परार्थ इति सामग्री वृक्षापे इयेन
इतिउद्दीपितवृक्षाग्रीये । तेन लक्षणाया अभ्यास्यक्षरमेव लोक इत्यर्थः
संपद्यते । तत्रत्यागातिमिति । अक्षरात्मकभयङ्ग्योक्तस्थानां घट्यादीनामित्यर्थः ।

—२४ तापाशब्दार्थमाहुः-प्रतिसारूप्यमिति । प्रतिगुलं सारूप्यं प्रति-
सारूप्यं विद्वद्दिशि भागमानं सारूप्यं प्रतिवेम्बमित्यर्थः । जीवब्रह्मणो-

बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यापि स्वीकारात् । अथवा स्वमनेन प्रतिसास्यं- भग-
वत्स्वरूपवत्त्वम् ।

६०-१ ननु स्वमने जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावो नास्ति तथा च
ब्रह्मावस्थायां सादृश्यमपि नास्ति तेन कथमिदं भगच्छेतेत्यत आहुः-
तथात्यादिति । तथात्वात्- भगवत्सदृशत्वात् । छायापेक्षयातपे विशेष-
माहुः- ततोपीति । प्रकटानन्दत्वाद् ब्रह्म आतप इति योजना । आतप-
पदप्रयोगस्य प्रयोजनमाहुः- परोक्षत्वाद् इति ।

-२ तद्वाद्- परोक्षत्वाद् । परोक्षत्वाद्देवदोषमिति वचनात् । प्रयणामिति ।
ब्रह्मविद् इत्यनेन ज्ञानिनां पञ्चाग्रय इत्यनेनोपासकानां त्रिणाचिकेता इत्य-
नेन कर्मिणां चेति त्रयाणां ग्रहणम् । सूत्रस्य हि शब्दार्थमाहुः- अत इति ।
यत एवं मन्त्रार्थोक्तोऽयं गृह्याप्रविष्टात्मरूपो हेतुर्ऋतपानकारिणो जीवपरमात्म-
त्वसाधने युक्त इति हि शब्दार्थः । प्रकरणं हेतुलिङ्गसाधकमिति नियमाक्षि-
र्णस्य प्रकरणबहिर्भूतत्वात् ।

-३ तद्दर्शनात् । तयोर्जीवब्रह्मणोः प्रकरणस्य दर्शनात् ।

-४ तुल्यत्वेनेति । न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यनेन तुल्यत्वम् ।
महामोगमिति । ब्रह्म च संघं चेत्यनेन । स्वरूपमिति । अतं पिबन्ता-
वित्यनेन ।

-१० सिद्धमिति । जीवपरमात्मनिरूपणस्य प्रकरणबहिर्भूतत्वाभावा-
दिदं ब्रह्मवाक्यं सिद्धमित्यर्थः ।

सुप्रार्थः- एतां हृदयाकाशस्तत्र प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव । तयो-
र्जीवब्रह्मणोः प्रकरणस्य दर्शनादिति ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च १।२।१२

-१२ पूर्वोक्तानि द्रष्टृदृष्टव्यत्वप्रसङ्गप्रसादार्हत्ववर्णकलक्ष्मणवर्णीय-
त्वादीनि । नन्वेतत्सोत्तरशेषत्वमुक्तं तेन पूर्वप्रकरणस्थानि विशेषणानि भोप-
युग्यन्तेत आहुः- अग्रिमं धेति ।

-१४ उभयोः-जीवब्रह्मणोः । सर्वव्यावृत्त्या-शरीरादिसर्वजडव्यावृत्त्या ।

-१५ केचिन्मुष्टके श्वेताश्वतरोपनिषादि द्वा सुपर्णोति मन्त्रे चेदमधिकरणं
योजयन्ति । तदुपयन्ति- द्वेति ।

-१६ निःसंदिग्धमिति । एवं च संदेहाभावादिचारस्यानुपयोगेनाधि-
करणयोजना न युक्त्यर्थः ।

सुप्रार्थः- पूर्वोक्तविशेषणानि जीवब्रह्मणोरेव संगतानि । अतोर्पदि ब्रह्म-
वाक्यमेवेति ॥ १२ ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ।

अन्तर उपपत्तेः १।२।१३

—११ एतत् त्रिष्वधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण लौकिकभागसाधकं रूपं परित्त द्वितीये चराचरग्रहणात्सपयमानदशास्थो भोग साधितः । तृतीयं सभयप्रवेशान्मोक्षदशास्थो भोग साधितः । अधुना सत्तारदशायां किं वैशिष्ट्यमिति निर्णेतुमधिकरणमित्याधिकरणसमाप्तिः । छान्दोग्यपठप्रपाठक उप-
कीर्तयिष्यायां श्रूयमाणं विषयवाक्यमाहुः - य एष इति । यथा पुष्कर-
पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवाग्निदि पार्यं न श्लिष्यते- इति कलम् ।
तत्र पाषाणक्षेत्रे दृष्टान्तमाह श्रुतिस्तययतीति । यथायस्मिन्नाक्षिपुस्त्वस्थाने घृत-
मुदकं वा धारया पातयति तद्वर्त्मनी अक्ष्ण आवरणभूमे पक्ष्मणी एव
गच्छति । ते एव च स्निग्धे भवतो न पक्षिः । एव च पत्स्थानस्येदृश
माहारस्य तस्य ज्ञाने पापसंश्लेषो न भवेदिति किं वक्तव्यमित्यर्थः ।

—२२ सशययीजमाहुः - विरुद्धार्थेति । दृश्यत इति अमृतमिति चेति
दर्शनामृतस्वरूपविरुद्धार्थान्तरकपदद्वयदर्शनादित्यर्थः । तत्सिद्धयर्थं-प्रक-
रणसमाप्ताहुपसंहारसिद्धयर्थम् ।

६१-१ अपिरोधे इति । अत्र तु दर्शनकृणां विरुद्धः । ननु त्वन्मतेष्य-
मृतत्वं त्रिरुद्रमायातीत्यत आहुः - उपास्यतरेनेति । अमृतत्वादयो ब्रह्म-
धर्माः ।

—४ आर्पमिति । भक्त्यादिसाधनविशेषज-पमित्यर्थः । भगवद्दर्शनं
वक्षिणैक्षानि भजतीत्युपिभिद्वक्तृत्वादार्पम् । पदयन्निति । कश्चिद्दीर प्रत्य-
गात्मानमेक्षविति श्रुतेः । सर्वत्र ब्रह्म पदयसिति याजना । यद्दि सन्निधानं
इति । परकीयभूतं पञ्चक्षुषस्तद्वहि शब्दनोच्चत । तस्य चक्षुषः सन्निधाने ।

—५ उत्कृष्टत्वादिति । जलघृतासंश्लेषेण तस्य माहारस्यबोधकत्वात् ।
प्रकरणमप्यस्य ब्रह्मवाक्यत्वे निर्णायकमित्याहुः - लौकिकमिति ।

—६ महदुपपत्त्यादिति । महत् आत्माविद्यागतिकथनस्यैवोपक्रमत्वात् ।
ननु प्रकरणस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वं पूर्वतन्त्रे सिद्धं तेन प्रकरणेन दर्शन-
श्रुतिसंकोचस्यानुचितत्वात्प्रतिबिम्बपुरुष एवात्राङ्गीकार्य इत्यत आहुः -
प्रतिबिम्बमात्रस्येति । सत्यम् । श्रुत्या बाधः प्रकरणेनानुचितः स्यादिति
दर्शनविषयस्य प्रतिबिम्बस्य पुरुषत्वं नियतं भवेत्तद्वत् तु १ नियतम् । अन्ये-
षामपि प्रतिबिम्बसत्त्वात् । अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसंकोचो गटे पतितः ।
प्रकरणविरतिर्वापि च इति न प्रतिबिम्बपुरुषोपासनाविधायकमिदं वाक्यं
किं नु ब्रह्मवाक्यमेव ।

मूत्रार्थः — अभिमध्ये दृश्यत इत्युक्तं परमात्मैव । तस्यैवार्पणदर्शनीय-
पतेरिति ॥ ३३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च १।२।१४

—९ एत- अक्षिपुरुषम् । सयद्दाम इति । सयन्ति लीनानि भवन्ति
वामानि कर्मफलानि यस्मिन्निति सयद्दाम ।

—१५ स्थानादीति । सर्वेषां कर्मफलानामाश्रय इत्यर्थः ।

—१६ इन्द्रेति । अयं च सवाग्भ्यान्दोग्यदशमप्रपाठकः ।

—१७ ननु तत्राप्ययं पापमित्यादिना ह्यापोपुरुषस्यैव कथनमित्यतः
आहु- आसुरमिति । आसुरस्य दत्ताचनस्यदम् । य एषोक्षणीति देवम् ।
यतस्तदिन्द्रस्येत्यर्थः ।

सूत्रार्थ- एत सयद्दामेति श्रुत्या तमेवाक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादयो व्यप-
दिश्यन्तेतोपि ब्रह्मवाक्यमवेतवेति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च १।२।१५

६२-२ सदादिभिरिति । आनन्दमहभूते मन्दिवादिभिरित्यर्थः ।

सूत्रार्थ- अमृतपदेन सुखविशिष्टमवाभिधीयतेता वाक्यमिदं ब्रह्म
पदमेवेति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्सुगत्याभिधानाच्च १।२।१६

—५ निर्णय- सविदानन्दरूपाभिधानत्वेन ब्रह्मवाक्यत्वं निर्णयि । फलतः
इति । फलमपि तादृग्यलिङ्गमिति भावः । फलं तु न पुनरावर्तत इति ।

—७ फलधाधिका श्रुतिमाहु- अथेति । अथशब्दः प्रतिज्ञायाय ।
एतादृशं फलं भवतीति प्रतिज्ञा । अस्मिन्- अक्षिपुरुषादि । निमित्तार्थे
सप्तमी । अक्षिपुरुषोपासके भूते सन्निमित्तमित्यर्थः । शब्द- शब्दसन्निधि कर्म
प्रेतसंस्कारः । यदि च नेति । पुत्रादयो न कर्तव्येति ।

—८ तत्पुरुष- ब्रह्ममन्थो पुरुषः । अमानस- मनुष्याद्यनुत्पन्नः ।

—९ ब्रह्मपथ- प्राप्यब्रह्ममार्गः

—१० आवर्त- आवृत्तिजनक प्रवाहम् ।

सूत्रार्थ- विज्ञातब्रह्मविद्येन प्राप्यमाणेन देवयानगतिरनेनाक्षिपुरुषस्याम-
वेन लभ्यत इति यथनादप्यतद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति ॥ १६ ॥

अनस्यितेरमभवान्च नेतरः १।२।१७

—१३ विचारयाने सिद्धा- न्यादन्वयं प्रवासात्तरेण वनविचारयाने ।

—१५ व्यपन्निशिष्टावतति । त्रिशिष्टोप- शा- व्यपन्ना मग्ना पञ्चहार
म पस्यान्तीति व्यपन्ती तन्महता आधो व्यपन्निबद्धभावा । तत्र तत्रा-

गिह्वा न्यायः । यथैकपुत्रो देवदत्तस्तमेव पुत्रमुद्दिश्य वदति-अपमेयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति । एवमगुह्ये मुख्यव्यवहारकल्पनया सर्वोप-
त्तयः सेत्स्यन्तीति भावः ।

—१६ उपदेशकेति । य एव उपदेशकर्त्रा बोध्यते ततश्च प्रतिबिम्बं व-
क्तुमेवमतमेवोपदिष्टं स्यात्ततश्च स्वनेत्रगतं प्रतिबिम्बं स्वयं द्रष्टुं न शक्यते ।
ततश्चाचार्येणायोग्यमुक्तं स्यात्तेन चाचार्यस्यानामत्वं भवेत् । आत्मस्तु
यथार्थवक्तेर्यामलक्षणाभावात् । एवं चाचार्यप्रतिपादितप्रतिबिम्बपुरुष-
स्यास्थिरत्वमिति भावः ।

—१७ यदा चाचार्येण शिष्यं प्रत्येवमुच्यते एन्मद्यक्षुपि त्वया दृश्यते
ननुपास्त्रेति तदापि दूषणान्तरमाहुः—द्रष्टुरिति । यदा दृष्टा शिष्यः स्थाना-
न्तरं गच्छति तदा प्रतिबिम्बपुरुषस्यापगमादस्थिरत्वमिति भावः ।

—१८ ननुपदेशकाले शिष्येण साकं द्वितीयपुरुषो भवेत्ततश्च द्रष्टुः
शिष्यस्यापगमेपि प्रतिबिम्बं स्थिरं भवेदत आहुः—सद्वितीये तिष्ठति ।
सद्वितीये दृष्टारि प्रतिबिम्बमपि सद्वितीयं भवेदित्यर्थः । तथाचोपदेशकाले
द्वितीयपुरुषस्यावश्यकत्वं आचार्यचक्षुषि प्रतिबिम्बदूषापत्त्या श्रुतिगतं
पुरुषो दृश्यत इत्येकवचनमनुपपन्नं भवेदिति भावः । दूषणान्तरमाहुः—उप-
सनाकाले चेति ।

—१९ ननु यागे श्रौतविध्यन्यथानुपपत्त्या सपत्नीकत्वमङ्गीक्रियते
तद्दत्त्रापि प्रतिबिम्बोपासनाविध्यन्यथानुपपत्त्या सद्वितीयत्वं स्वीकार्य-
मित्याहुः—सद्वितीयेति । श्रयणमननयोरिति । प्रतिबिम्बं सद्वितीयं मा
भवत्वेतदर्थं श्रवण एकस्यैव शिष्यस्य स्थितिरेवेक्षिता मनने च सद्वितीय-
त्वमेव च श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वेन वैरूप्यादास्थिरत्वमित्यर्थः । ननु
गुरुणोपदेशं कृत्वोपासितुः पुरतः स्थिरं नियमेनेत्यत आहुः—चकुरेवेति ।

—२० गुरोर्निर्वन्धो दुःस्वजननादव्यन्तासंगत इत्यत आहुः—सुत-
रामिति । चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगोप्युपासनाङ्गं तादृशयोगश्च नेत्रार्थ-
मालिनं विना न संभवति । अतस्तदर्थं नेत्रार्थमालिनं कर्तव्यं ततश्च प्रतिबिम्ब
एव न संभवेदित्यर्थः ।

—२१ एवमनवस्थितेरिति हेतुं व्याख्यायासंभवादिति हेतुं व्युत्पादयन्ति-
किंचेति । तत्र-मनोव्यापारे । असंभव एवेति । चक्षुषेव प्रतिबिम्बो
दृश्यते ननु मनसा तेन प्रतिबिम्बदर्शनासंभव इत्यर्थः । एवं च प्रतिबिम्ब-
सार्भाण्याभाव उपासनाया अर्भभव इति भावः । तादृशधर्मवत्त्वमिति ।
आत्मत्वामृतत्वादिधर्मवत्त्वं च प्रतिबिम्बस्य न संभवेत् ।

—२२ आसुरत्वं चेति । यथा विरोचनस्योदशरावमतप्रतिबिम्बज्ञाने-
नासुरत्वं तथा शिष्यस्याप्याक्षिपुरुषोपासनेन भवेत् ।

—२३ सहज इति । स्वाभाविको नतु कस्यचित्पुरुषस्य प्रतिबिम्बधृतः
कृत्रिम इत्यर्थः ।

—२४ ननु व्यापकस्य भगवतः सूक्ष्मे स्थाने कथं स्थितिरित्यत
आहुः—व्यापकेति । सर्वतः पाणिपादान्तत्वेन व्यापकस्यापि भगवतः सूक्ष्मे
स्थाने स्थितिर्भवतीत्यध्याहारपूर्वं योज्यम् ।

—२४ आनन्दमूर्तिरिति । बहु स्थामितीच्छयेव भगवान् सर्वत्र व्याप्नोति ।
एवंच स्वल्पस्थानस्थित्यापि तस्यानन्द इत्यर्थः । भगवानेवेति । तादृशो
भगवानेव नतु प्रतिबिम्बपुरुषः । ननु सगुणमुपाधिविशिष्टं ब्रह्म सूक्ष्मे
स्थाने तिष्ठतीति समाधानं कियत इत्यत आहुः—ब्रह्मयादे त्विति । सर्वं
सत्त्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मैव सर्वमिति वादो ब्रह्मवादः । अस्मिन्वादे निर्गुण-
स्यैव भगवतः सर्वतः पाणिपादान्तत्वेन सर्वत्र स्थितिर्नतु सगुणानिर्गुण-
ब्रह्मकल्पनया सगुणवाक्यानि सगुणब्रह्मपराणि निर्गुणवाक्यानि निर्गुणब्रह्म-
पराणीति मर्यादा । द्विधा ब्रह्मकल्पनं भाषावादेस्ति ।

—२५ ननु मायावादः कथमुत्पन्न इत्यत आहुः—सगुणयाद इति । ब्रह्म-
यादाज्ञानादिति । प्रवृत्त इति उपः । तस्य च जघन्याधिकारिणः प्रति
प्रवृत्तत्वाद्स्माभिर्ध्यातमनानुवर्तिभिरनादरणीयत्वास्माति भावः ।

सुप्रार्थः—इतरच्छायापुरुषो विषयवाक्यविषयो न । आस्थिरत्वात् । यत्रो-
पासनं कर्तव्यं तत्र मनस्यसंभवाच्चेति ॥ १७ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

अन्तर्याम्यग्निदेवादिषु तद्दर्शय्यपदेशात् ॥२॥१८

६३-३ पूर्वाधिकरणद्वयेन्तर्गुहास्थिते पुरुषेक्षिपुरुषेच भोगवैलक्षण्य-
साधकं वैशिष्ट्यमुक्तम् । अतः परं तदेव वैशिष्ट्यं स्पष्टिदशायां सर्वदृश्य-
देशवर्तिनि भगवायस्तीति बोधयितुमिदमधिकरणमित्याधिकरणसंगतिः । अथवा
पूर्वाधिकरणे योक्तव्याम्यक्षिपुरुष उक्तः स एवाग्निदेवादिभ्यस्तत्त्वेनेनाधि-
करणेन धोत्यत इत्याधिकरणसंगतिः । बृहदारण्यके वाजसनेयिशाखायामन्त-
र्यामिवाह्वना इदं विषयवाक्यम् । य इमं चेति ।

—७ एवं संशयास्पदीभूतं वाक्यमुक्त्वा संशयाकारं तद्दीजे आहुः—
तत्र सशय इति ।

—९ नन्तर्पर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तर्गतित्वं कथितमन्तर्वर्तिनश्च ब्रह्मत्व-
मन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र साधितं तेन च संदेह एव न संभवाति । अतः
किमर्थमधिकरणारम्भ इत्याकाङ्क्षायामभ्युपगमपूर्वकं संदेहं समर्थयन्ति-
सामान्यत इति ।

—१० तथा शब्दभेदात्-अधिदेवादिशब्दभेदात् । एवं संदेहवीजमुक्त्वा
संदेहाकारमाहुः—अधिदेवादीति ।

—११ पञ्चभेदा इति । अधिदेवानां दश भेदाः । अप्यात्मानां दश-
भेदाश्चात्वारोऽभिलोकादय एव चतुर्विंशतिर्भेदाः षण्णामेवात्रान्तरभेदाः । एते
सर्वेऽप्याधारधर्माः । षण्णामाधारधर्मत्वं कथमिति चेत्तदुच्यते । अधिदेव-
मित्यत्र देवानां समूहो देवम् । देव इत्यधिदेवमित्येवमाधिकरणरूपविभ-
क्त्यर्थकाव्ययीभाषनिष्पन्ना एते शब्दा योगेन तांस्तानाधारानभिदधति ।
एवं च तत्राधिदेवादिभिन्ना आधारा बोध्यन्ते तथा चाधारधर्मा अधिदेवत्या-
दयो लक्षणया भगवन्ति शब्दतः मनिहितेन्तर्पर्यामिणि बोध्यन्ते । नन्वाधारस्य
धर्मत्वं कथमिति चेन्न पूर्वोत्तरमीमांसयोः पदानां धर्मे शक्तिरिति सिद्धा-
न्तात् । एवमेका केंटिः । फोटचन्तरमाहुः—अथयेति । तत्तदधिकारे
वर्तमाना ये देवास्तेषां समूहो देवम् । तत्तदधिकाराभिमाना जीवसमुदायः ।
तत्र वर्तमाना या अधिदेवादिसंज्ञास्तादृशिष्टाः । अन्येऽभिमानिनः कल्पनीया
पञ्चर्मा भगवत्पुष्पचाराद्वेयुरित्यपरा केंटिः । एवं चास्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यो-
धिदेवत्वाद्युपचरितोन्तर्पर्यामी वा तादृशिष्टा अन्येऽभिमानिनो जीवा वेति
संशयोत्तर इत्यर्थः ।

—१२ अभिमानिपरत्वपक्षमाहुत्य पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । तत्तत्पृथिव्या-
दिकमधिकरणमधिकृत्य तत्तदधिकार प्राप्य यो जीवोहमदकाधिकारी-
त्यभिमानेन वर्तते तस्य जीवरय योगवृत्त्या घाचकस्तादृशोधिदेवा-
दिशब्दप्रयोगः ।

—१३ एवमाधिदेवादिशब्दानां योगिकत्वं प्रदर्श्याभिलोकशब्दस्य योगि-
कत्वेऽदिकमसिद्धिमाहुः—अभिलोकेति । शास्त्रान्तर इति । तैत्तिरीयोप-
निषदि शिक्षाध्याये । अन्यत्रैव-लोकादिप्राधिकरणेषु पञ्चसु । योगिकाः-
योगवृत्त्या वाचकाः । न भगवतीति । एवं च योगिकशब्दानामीपचारि-
कत्वाभावाद्भगवत्पुष्पचारो न संभवतीति भावः ।

—१५ ननु मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिषु सा कुनो नेत्यत आहुः-
नापीति । कल्पनीयाः-सांज्ञित्वेन कल्पनीयाः ।

—१६ तत्र बाधकमाहु - कल्प्यमानस्येति । वदूना कल्पनापेक्षयैकस्यैव कल्पनं वरमिति न्यायेन सर्वानुस्यूतमकं कल्पनीयं तच्च भगवद्व्यतिरिक्तं न भवत्यतो ब्रह्मैव कल्पनीयं तस्य चामभव एव यतस्तत्र योगिकशङ्कानामुप-
चारेण प्रयोगाभाव इत्यर्थः ।

—१७ ननु यः पृथिवीं न वेदेत्यज्ञानकथनेन निन्दैव प्रतीयते न स्वति-
रिक्त आहु - अज्ञानं चेति । तैत्तिरीयशास्त्राया द्वितीयाष्टके ब्राह्मणे-
न्तिम प्रपाठक उक्तेषु । सा अद्भु वेद पाठे वा न वद-इत्यादिभ्रमदहापि
यथा करपनया सदेहाकिस्तथा ज्ञानेज्ञानकरपनामिति कृत्वा श्रुत्युपपत्तिं कर्त-
व्येत्यर्थः ।

—१९ ननु ज्ञानेज्ञान कुत्राप्यदृष्टं कथं कल्पनीयमतोत्तरेह्यन्तरमाहु -
देहोस्य इत्यादि । पक्षस्त्वन्वे दक्षस्तुतावेवमुच्यते । श्लोक -

देहोसबोक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्य च विदु पर यत् ।

मनं पुमान्वेद गुणाश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीहे ॥

आसद्य - प्राणा । मनव - अन्त करणाणि । निखिलस्कारार्थ एवम् ।
देहप्राणन्द्रियान्तं करणभूतमात्रा आत्मान इदं स्वस्वरूपभूतं तथान्यमि-
न्द्रियवर्गदेवतास्य च न विदुः । पर पुमान् जीवो देहादिकमेतस्मिन् सर्व-
विगुणाश्च वेद । एतादृशं पूर्वोक्तसर्वज्ञोपि जीवो यमितोऽप्यपि सर्वं न
वद तमनन्तं भगवन्तमेह स्तौमि । अत्र देहादीनां जटत्वाज्ज्ञानासम्भवं एव ।
एवञ्च तज्ज्ञाननिषेधं शाश्वद्ब्रह्मज्ञाननिषेधवृत्तिस्यानुवादो यथा तथापि
पृथिव्यादिर्पदेर्जडपरामर्शाज्जटानामेवा ज्ञानं मेति नित्यानुवादो बोध्यः ।
एव चानयोपपत्त्या निवर्हि न पूर्वोक्तदोषावकाश इत्यर्थः । नन्वेव कलह-
कल्पनापेक्षयाधिदेवादयो भगवन्तज्ञा एवति कुतो न स्वीक्रियन्त इत्यत
आहु - नतिरिति । निषिद्धा - निकृष्टा । एवञ्च सज्ञाना निकृष्टत्वेन पूर्वोक्त-
कल्पनैव वरमिति भावः ।

—२१ तादृश इति । एक एवेति सर्वत्रैकत्वस्य भावो भगवत्त्वेव न भ-
वति । नान्यत्र । अन्येषां नानात्वादिति भावः ।

—२३ तेषां पृथिव्यादीनां तदभिमानिना च । धर्मा - भूतधारकत्वादयः ।
तत्प्रयुक्तयोधया इति । मन्प्रयुक्ते कार्यव्यापारावेशस्थे शोका इत्यर्थः ।
तत्प्रयुक्तबोधया इति वा पाठः । अस्मिन्पक्षेयमर्थः । यधिदेवत्वादयो धर्मा
स्ते सर्वेपि भगवत्प्रयुक्ता न तु स्वतः इति बोधका सन्तो भगवन्ति व्यप-
दिश्यन्ते व्यपद्विष्यते । ननु भगवत इयमधिदेवादिसङ्गमर्थः ।

६४-१ एतस्यैव व्याख्यान-सर्वेषामिति । सामर्थ्यमिति । चोप्यर्थः ।
मागर्थमप्येत्यर्थः ।

—२ ण्वं सतीति । अन्तर्यामिणो ब्रह्मणे सिद्धे सति । अन्यन्सर्व-
मिति । नान्योनोस्ति द्रष्टव्यादे सर्वं ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । अत्र केचिदन्य-
र्थमाधिकरणं रचयन्ति तथाहि-अन्तर्यामी अर्षिर्दवायभिमानी देवतात्मा
परमात्मा ऐति संशयः । देवतात्माते पूर्वपक्षः । अमृतत्वादीनां निर्देशा-
त्परमात्मेति सिद्धान्तः ।

—३ ण्वभूतमाधिकरणं कूषयन्ति-अन्यथेति । मतार्थान्यादिति ।
तत्राप्यन्तस्तद्धर्माधिकरणेभूतत्वादिधर्माणां निर्देशाच्चतुल्यत्वादयुक्तेत्यर्थः ।

सूत्रार्थ-अन्तर्याम्यर्षिर्दवादिषु भगवानेव । पृथिव्यादीनां तदभि-
मानिनां च ये धर्मा भूतधारणत्वादयस्तदधिष्ठातृत्वादयश्च तेषां नियमपि-
तृत्वरूपेण विशेषतो भगवति व्यपदेशादिति ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषात् १।२।१९

—६ ब्रह्मवादे-मवं स्वत्विजं ब्रह्मेति श्रुतिसिद्धे ब्रह्मवादं । न प्रसिद्ध-
इति । कार्यरूपेण कारणरूपेण वा न प्रसिद्ध । तत्र च कारणरूपेण ब्रह्म
प्रसिद्धं कार्यरूपेण जडजीवावुर्मा प्रसिद्धा ।

—७ सांख्यपरिरुद्धिपतस्येति । सांख्यमते भगुणं ब्रह्मान्तर्गामीति
प्रसिद्धम् । तत्त्वमते स्वीकर्तुं न शक्यते भगुणत्वात्तस्य ।

—८ भवेदिति । सगुणब्रह्मत्वं प्रकृते पुरषार्थ एव न सेत्स्यतीत्यर्थः ।
प्रकृतिधर्मास्तद्वै-तत्वाद्यः, प्रकृतिधर्मास्तदवच्छिन्नम् । मन्वन्त इति ।
वेदान्तिन इति शेषः । मन्वन्ते कोपे इति वचिष्ठातस्तत्रापि केपीत्यस्य
वेदान्तिन इत्यर्थो ग्राह्यः ।

—९ वेदान्तिनस्तथा कुतो न मन्वन्त इत्याहु-तादृशस्येति । सगुण-
स्येत्यर्थः । उभावात्-उपनिषत्सुपलम्भात् । ण्वंचोपनिषत्सु सगुणे-
श्वरस्याभावेन श्रुतिविरोधात्तत्र कोपि पुरषार्थ सिध्येत् ।

—१० नन्वन्तर्यामि ब्राह्मण तर्हि विपरिमित्याहु-पूर्वपक्षन्यायेनेति ।
अतः पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं मांस्य-
मतस्य श्रितत्वं ब्राह्मीवार्थमिति भावः ।

—११ स्मार्तमिति नपुंसकलिङ्गपादितविशेषणानुसृत विशेष्यमाहुः-
अन्तर्यामिरूपमिति ।

—१२ अतद्धर्माभिलाषादिति हेतु द्विधा व्याकरोन्ति-तद्धर्माणामित्यादि ।

—१३ तत्कार्यमिति । सत्त्वरजस्तमसां वायु मर्यापि प्रपञ्चः । ये ते
विष्णुधर्मा इत्याहु-तद्विरुद्धाश्चेति ।

सूत्रार्थः—सांख्यमतप्रमिद्धप्रधानविशिष्टमन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति प्रधानधर्माणामकथनात्तद्विरुद्धधर्माणां कथनाच्चेति ॥ १९ ॥

शारीरधोभयोपि हि भेदेनैवमधीयते १।२।२०

—१९ उक्तन्यायेन—संवर्गविद्यान्यायेन । तथाहि ब्रह्मत्वेन जीवोपासना संवर्गविद्यायामस्ति तेन सा यथा ब्रह्मविद्याद्वमेवमन्तर्यामिब्राह्मणे देवता-स्तुतिरस्त्यतस्तदपि ब्रह्मविद्याद्वमेव जीवोन्तर्याम्यास्त्वित्यर्थः ।

—२१ अनुयतत इति । न च स्मार्तमित्यमो नेत्यस्यानुवृत्तिः ।

—२३ ततोपि—अभिमानिदेवतातोपि । निःसंदेहार्थमिति । विज्ञानपदेन बुद्धिर्गृह्यत इति संशयं निराकर्तुमित्यर्थः ।

६५-६ नन्वतति व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या दिगाकाशाद्यन्यतमः कश्चिदात्म-शब्दवाच्यः स्यादत आहुः—अन्येषामिति ।

। सूत्रार्थः—शारीरो जीवोन्तर्यामिब्राह्मणे न प्रतिपाद्यः । यत उभयोपि शास्त्रिनः काण्डा माध्यान्दिनाश्वेमं जीवमन्तर्यामिभिरुक्तयो पठन्तीति ॥ २० ॥

इति पष्ठमधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः १।२।२१

—७ पूर्वाधिकरणविषयवाक्येदृष्टो द्रष्टेःपुक्तं नत्क्थमित्याकाङ्क्षां पूर-यितुमदृश्याधिकरणमित्यधिकरणमंगतिः ।

—८ पृष्ट इति । शीनन्नेति शेषः । आहेति । अद्विंश इति शेषः । तत्र-उत्तरं । परा चेति । एवंच परापरे द्वे विद्ये सर्वविज्ञानार्थमिति ज्ञेयम् ।

—१० तत्र कस्मिंश्चैव संदेह इत्यतो विवृण्वन्ति—तत्रेत्यादि ।

—११ संदेहबीजमाहुः—सांख्यधर्मेति । सांख्यधर्माभिधायमाहुः—अधे-त्यादि सृष्टिमाहेत्यन्तम् ।

—१२ अदृश्य-ज्ञानेन्द्रियैः । अग्राह्य-कर्मेन्द्रियैः । अगोत्रं—कुलराहितम् । अग्ने-द्वितीयमुण्डके । प्रथममुण्डके दृश्यत्वादिगुणकस्य भूतपोनित्वं कथितं तादृशमेव प्रधानं सांख्यैरङ्गीक्रियत एवंचोभयत्रापि सांख्यमतं भागत इति नदेहबीजमित्यर्थः ।

—१८ पूर्वश्रुत्वाह—तत्रेति । मुण्डकत्रय एकमेव मत प्रतिपादितं तेन चाग्राह्यमित्येतदग्राह्यत्वंनैकप्रकरणत्वात्तत्सर्वव्यापकता यन्त्येत्यर्थः ।

ननु सा तद्वक्वाक्यतोपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वाद्ब्रह्मवाक्यत्वेनेव भवतु-इत्यत आहु -तत्राक्षरेत्यादि । प्रतीयत इति । अक्षरात्परत पर इति वाक्ये । स्मृष्टि -एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिरूपा एष्टि ।

—१९ न समच्छत इति । बाधकोपपत्तेरुपक्रमापेक्षया बलीयस्त्व-
दिति भाव ।

—२१ ननु सास्यमते केवलप्रकृतेरेव संप्रत्य न तु पुरुषस्य तर्हि कथं
तन्मतसिद्धिरित्यत आहु -तिरोहितेति । सन्निदानन्द्यात्मकरूपस्य विषय-
वाक्येनोक्तत्वेनेत्यर्थ ।

—२२ ननु मुण्डके ब्रह्मविद्येति पदं घतते तस्य का गतिरित्यत आहु -
ब्रह्मविद्येति । ब्रह्मपदं वेदवाचकमिति भाव । ननु विषयो परापरत्वेन
विभागोत्रोपनिषदि कथ्यते तेनेयं वेदत्रिया न सम्भवतीत्यत आहु -उप
चाराद्धेति । लक्षणया वेत्यर्थ ।

—२४ ब्रह्मविज्ञानेनेवेति । एवकार इतरयोगव्यवच्छेदक । तेन प्रधा-
नस्य व्यवच्छेद ।

—२५ तत एव-ब्रह्मप्रतिपादकत्वादेव । न-वेव चेदेकविज्ञानेनेत्य-
संगतम् । विद्यायामक्षरपुरुषयोरपि कथनादित्यत आहु -अक्षरस्यापीति ।

६६-२ विश्वोत्पत्तिजनकत्वं ब्रह्मधर्मस्तत्र युक्तिमाहु -इयं चेति ।

—३ नन्वेवमक्षरात्परत पर इति परापरविभागस्यासंगतिरत आहु -
इयदिति । एव चावस्थाभेदमादायेद् भेदकधनं वस्तुतस्त्वभेद एवातो न
ब्रह्मवादस्य व्याघात इत्यर्थ । एतेनाक्षर प्रकृतिरिति साध्यमत निरस्त
वेदितव्यम् ।

—४ ननु पूर्वं स्ववस्थाभेदो नाङ्गीकृतोऽधुनात्राङ्गीक्रियते । एवम प्रति-
ज्ञाभेदात्मक निग्रहस्थानमापतेदित्यत आहु -ब्रह्मविदिति । एवम् पूर्वमप्य-
वस्थाभेदोऽङ्गीकृतस्तेन न प्रतिज्ञाभेद इत्यर्थ ।

—५ निर्णयादिति । अयं च निर्णय आनन्दमयस्य द्वितीयवर्णक
उपपादित ।

सूत्रार्थ -अदृश्यादिरुणक परमात्मीय । अक्षरात्समवतीह विश्वमिति
परमात्मधर्माणां कथनादिति ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ १।२।२२

—८ पूर्वपक्षन्यायेनेति । अक्षरशब्देन प्रधानं प्राज्ञमिति, पूर्वपक्षपाय ।
प्रज्ञाविधीयेति । स्मृतेरेवेयु सज्ञासि-इत्यर्थ । नन्वेव सज्ञायामङ्गीकृतायां

वास्मिन् विज्ञात इत्यस्य कोऽर्थ इति चेत्कस्मिन्नित्यस्य कस्मिन्मत इत्यर्थं सति सांख्यमते विज्ञाते सर्वज्ञत्वमित्यर्थ इति गृहाण ।

—१ ननु प्रकृतेर्ब्रह्मपदवाच्यता कुत्र कथिता येन स्मृतेर्ब्रह्मविद्यात्वं भवे-
दित्यत आहुः—हे ब्रह्मणी इति ।

—१२ हेतुद्वये प्रथमं हेतुं व्युत्पादयन्ति—अद्वयत्वादय इति ।

—१३ सर्वस्यापि—घटपटादेः ।

—१४ ननु प्रपञ्चो ब्रह्मरूपस्ततस्तद्दर्शनेन ब्रह्मदर्शनं भविष्यतीत्यद्वयत्वं
ब्रह्मणि कथमत आहुः—ब्रह्मवाद इति । ब्रह्मणो विरुद्धधर्माभ्रयत्वं त्वस्मा-
भिवैतुश उक्तम् । ननु भवद्विर्षया ब्रह्मणि विरुद्धधर्माभ्रयत्वमङ्गीक्रियते
तथैवास्माभिः प्रधानेऽपि तत्स्वीक्रियत इत्यत आहुः—नहीति । प्रधानमिति
शेषः । सांख्यैः प्रधानस्य नित्यत्वादियुगान्ताङ्गीकुर्वन्तीति भावः ।

—१५ ननु तदपि स्वीक्रियत इत्यत आहुः—सर्वग्रहोति ।

—१६ एवंच सर्वेषां ब्रह्मधर्माणां स्वीकारे प्रधानमिति ब्रह्मणो नामान्तरं
भवेत्सत्यतिरिक्तः पदार्थ एवं प्रतिज्ञासंन्यासस्वरूपं निग्रहस्थानम् । अप्यं भावः ।
पूर्वं प्रधानमस्तीति सांख्यैः प्रतिज्ञा कृता नतः परं तत्प्रधानं ब्रह्मण एव नामेति
प्रतिज्ञात्यागश्च कृतः । एवंच प्रतिज्ञात्यागरूपनिग्रहस्थानेन पराजितास्ते
ब्रह्मवादोभिरित्याहुः—जितमिति । अन्यं विशेषणभेदमाहुः—य इति ।

—१७ ननु प्रकृतिविशेषणाभावेऽपि पुरुषविशेषणानीमानि भवन्निवृत्तयत
आहुः—व्यवधानाच्चेति । प्रथममुण्डकेहस्मत्वादयो धर्मा द्वितीयमुण्डके
पुरुषनिरूपणमिति व्यवधानम् ।

—१८ पुनर्विशेषणान्तरमाहुः—अक्षरेति । एवं चाक्षरनिरूपणे पुरुष-
विशेषणदर्शनादक्षरात्मकः पुरुषोभिद्येतः न प्रधानमिति भावः ।

—२० पुरुषविशेषणानां सांख्याङ्गीकृतपुरुषे सत्त्वे बाधकमाहुः—नहीति ।
पुरुषस्य—सांख्याभिमतपुरुषस्य ।

—२१ ननु बहुषु पुरुषेषु कश्चित्तादृशोऽप्यङ्गीक्रियतामित्यत आहुः—
नहीति । कश्चिन्नन्मतेऽपि पुरुषभेदोऽङ्गीक्रियत इत्यत आहुः—जीवब्रह्मवादिति ।
सांख्यमते पुरुषभेदो यस्यप्यङ्गीक्रियते तथापि तेषां समानत्वमेव ननु जीव-
ब्रह्मवासिपाप्मनियामकभाव इति भावः । ननु दिव्यत्वमलौकिकत्वमेकत्वं
जात्यपेक्षपेक्षादय उच्यन्तयस्तन्मतेऽपि कथंचित्संभवेऽप्युक्त आहुः—नचेति ।

—२२ नहीति । महदादिऋमेण सांख्यमते सृष्टिर्ननु तस्माज्जायते प्राण
इत्यादिऋमेणेति भावः ।

—२४ व्यपदेशः—भज्ञा ।

—२६ अन्त इति । एवं चादौ मध्ये तथा चान्ते ब्रह्मविद्यामित्येष संज्ञाव्यवहारो न सांख्यविद्यामिति ।

—२७ चकारसूचितं हेतुमाहुः—ब्रह्मेति । एवंच वेदाध्यापनयोग्यतायां स्मृत्यध्यापनं न योग्यमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—इतरी प्रकृतिपुरुषौ विषयवाक्यार्थो न । विशेषणभेदात् । यः सर्वज्ञ इत्यादिना प्रदर्शितानि सर्वज्ञादिविशेषणानि प्रकृतेर्न संभवन्ति । यद्यपि पुरुषस्य संभवन्ति तथापि न सांख्यकल्पितपुरुषस्य । तथा ब्रह्म-विद्यैवेति व्यपदेशस्य सांख्यमतेसंभवादिति ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च १।२।२३

६७-३ सूत्रविभागादिति । सूत्रकृता विशेषणभेदव्यपदेशरूपीपन्यासेभ्य इति नेकं सूत्रं प्रणीतं यतो रूपोपन्यासरूपा योपपत्तिः सा प्रधान-भूतोपपत्तिर्विशेषणभेदव्यपदेशरूपा तु गीणीति शिष्येभ्यो दर्शनीयम् ।

—४ चकारेणेति । सांख्यमते गृहीति सत्येकोहं बहु स्यां प्रजापयेति श्रुतेर्विशेषः । यतस्तन्मते प्रकृतिसकाशात्पृष्टवर्णनम्, सर्ववेदान्तवाक्यैक-वाक्यतामङ्गश्चेति दोषद्वयं समवेद्ब्रह्मवादे तु नेति भावः ।

सूत्रार्थः—अग्निमूर्धेत्यादिना यद्रूपं कथ्यते तद्विश्वकायस्यैव न तु प्रकृति-पुरुषयोरन्यतरस्येत्यतोपि विषयवाक्ये ब्रह्मैव प्राच्यं न प्रकृतिपुरुषा-दिति ॥ २३ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् १।२।२४

—१ पूर्वाधिकरणीः संगतिमाहुः—अधिकरणप्रयेणेति । अधिकरण-प्रयेण-चराचरायाधिकरणप्रयेण ।

—११ को न आत्मेति । छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठक इदं विषयवाक्यम् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्दुपुत्रजनबुद्धिर्नामानः पञ्चापि श्रुताध्ययनसंपन्ना ऋषयः क्वचित्पदेशं समेत्य मीमांसां चकुरः । को न आत्मा किं ब्रह्मेति । अत्रास्मदुपास्य आत्मा कः किं ब्रह्म तदेकदेशो वेति संशयो विचारजीजम् । मीमांसाफलं स्वप्ने स्पष्टमेव । ततो विचारयमाणास्ते पञ्चापि निश्चयम-लब्ध्वा वैश्वानरोपासकमन्यसुहृदालङ्कनामानं गताः सोपि तद्विषयेनिश्चि-तस्तेः सह केकयराजसमीपं गतः । ततो राज्ञा प्रलोभिता अपि ते धनादिकं न जग्मुहुः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यप्येषि तमेव नो ब्रूहीत्युक्तवन्तः । तदा राजा तदाधिकारपरीक्षार्थं प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीत्युक्तवान्तःपुरं प्रविष्टः ।

ततो द्वितीयदिने सभिर्हाराणीद् स्वसमीपमागतान् तान् ऋषीन् दृष्ट्वा राजा
मनस्यचिन्तयत् । यदेते धनविद्याप्रतिष्ठावन्तोऽपि स्वाभिमानं परित्यज्य
जिज्ञासवः सन्त एवं समागता अतोऽपि भारिणः सन्तीति । ततः प्रतिभापरी-
क्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ । कं त्वमात्मानमुपास्य इति तदा तैः क्रमेण युसूर्या-
वयः स्वस्त्रीपास्यान्मन्वेनोक्तः । तत्र एष वै सुतेजा आत्मा देवानरो यं
स्वमात्मानमुपास्य इत्यादिना युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां क्रमेण सुते-
जस्तत्त्वविश्वस्वात्त्वपृथग्ईत्मात्मस्वबहुलन्वरयित्वप्रतिष्ठात्वमुणयोगं मूर्धविपा-
तान्ध्रत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशरणवस्तिभेदपाञ्चविम्लानिकयनरूपपैकेकोपासन-
निन्दया च मूर्धबन्धुप्राणदेहमध्यभागवस्तिपादभावमुपदिश्याम आह्वयत
इति-उपदिश्यामिति इत्यन्तग्रन्थस्य तात्पर्यम् ।

—१३ यस्त्वेतमिति । एतं भवत्पृष्ठम् । एवमुक्तप्रकारेणावयवविशिष्टं
प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणम् । मूर्धविबुद्धान्तराले यतिवित्तमिति श्रुतो
वर्णनात् ।

—१४ अभिविमानं-तादृशपरिमाणवत्त्वेऽपि अभितो विगर्तमानं प्रमाणं
एस्मात्तादृशम् । देवानरं-विश्वाद्यराक्षस्यतीति यास्केन निरुक्तम् । उपास्ते-
स्वप्रापकावेन चिन्तयति ।

—१५ अग्रमसीति-सर्वात्मभूतः सद् तत्तदेकदेशाभिमानीनो निरस्य
तद्बुद्धिबुक्तिभिस्तदिन्द्रियैश्च तज्ज्ञातं स्वयं भुङ्क्ते ।

—१६ पृथग्धर्मा-आवहोद्गहादिभेदवान्वायुः । सदेहः-देहमध्यभागः ।
बहुल-सर्वगतत्वादाकाशः । वस्तिः-नाभेरपोभागः । रयिः-अक्षोत्पत्ति-
द्वारा धनसाधका आयः ।

—१७ अन्याहार्यपचनः-दक्षिणाग्निः ।

—१८ संशयाकारमाहुः-किमिति ।

—१९ तशयबीजमाहुः-अर्धस्येति ।

—२० ब्रह्मात्मपदप्रयोग इति । को न आत्मा किं ब्रह्मेति प्रयोगः । तत्र
विपदस्यावृण्य वाक्पभेदज्ञाने जाते विशेषणविशेष्यभावाभावाद् द्वयोः
प्रकरणित्वं प्रतीयते । नान्यात्किंचिदिति । अन्यतरस्य प्रवराणित्वबोधकं
किंचिदपि नास्ति । एवमोपक्रमस्य सादिग्वत्वादर्थस्यातिसंदिग्धत्वम् । उप-
पादने त्विति । तथा चोपपादनग्रन्थे-तस्य ह वा एतस्य मूर्ध्वसुतेजाः-
इत्यादिकथनादेवानरशब्दस्य ब्रह्मविद्याविवाचकत्वान्मूर्ध्वविपदरूपाणाम-
ब्रह्मधर्माणां च विद्यमानत्वात्संदिग्धदार्ढ्यमित्यर्थः । अतश्चर्मा इति । शिर-
सायवयवत्वादपीनब्रह्मधर्मा इत्यर्थः ।

—२१ लोकन्यायेनेति । भूरादिलोकानां यथाब्रह्मत्वं तथाज्ञापीति भावः । प्रसिद्ध इति । अग्निर्वैश्वानरो यन्धिरिति कोशात् ।

—२२ पूर्वकाण्डसिद्धत्वादिति । वैश्वानरस्य सुमनो स्याम राजा हि फे भुवनानामभिर्भ्राः—इति पूर्वकाण्डस्यमन्त्रसिद्धत्वात् । देवतात्मपरिग्रह इति । देवतारूप आत्मात्र परिग्राह इत्यर्थः । ननु यद्यपि पूर्वकाण्ड एवं तथाप्युत्तरकाण्डे किमायातं तदाहुः—तत इति ।

६८-१ ध्रुतेरिति । एवं चोत्तरकाण्डे संवत्सररूपदेवता वैश्वानरपदेन प्राप्तेति तत्पर्यम् । प्रजापतित्याद्येति । प्रजापतिः संवत्सरः—इति नारायणीयध्रुतेः । अन्नभोजनत्वमिति । अन्नभोजनकर्तृत्वम् । नन्दिष्टुतिपचादिभ्यो ह्युणिन्यचः (पा. सू. ३।१।२३४) इति यामिनिस्त्रयेण नन्यादित्वात्तुः । अन्नभोजनमिति पाठो विवरणसंमतः ।

—३ ननु जीवोत्पत्त्यस्य प्रादेशमात्रत्वं कथमत आहुः—प्रादेशमात्रत्वमिति ।

—८ विशेषः—आधिक्यम् ।

—९ तत्स्फुटयन्ति—प्रादेशेत्यादि ।

—११ समासान्तरं प्रदर्श्य प्रकारान्तरमाहुः—साधारणादिति । पञ्चशब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात्साधारणाद् शुभूर्धावादीर्धर्माद्वाक्यरूपे शब्द पञ्च यो विशेषो विरुद्धधर्माधारप्रलक्षणस्तस्मादित्यर्थः । विशेषो पादित्येवेति । वैश्वानरो विशेषोपादित्येव सूत्रे कर्तव्य इत्यर्थः ।

—१२ साधारणशब्दशम्भापिति । प्रादेशमात्रवाक्यरूपः शब्दः साधारणशब्दः । तथा च शुभूर्धादिवाक्यरूपो विशेषशब्द इत्येती शब्दादित्यर्थः ।

—१३ समासेनेति । सूत्रे साधारणशब्दं निवेद्य ततो ल्पब्रूलोपे पञ्चमीति ल्पब्रूलोपे कृत्वा समासेन सामानाधिकरण्यं साधारणशब्दी योतयतः । पञ्चय साधारणाद्दर्मादपेक्ष्य शब्दविशेषः साधारणशब्दविशेषस्तस्मादिति समासेपेक्ष्येति ल्पबन्तपदेन यथा पुरुष एतादृगुग्रापेक्ष्येदृगुगवत्त्वं विशेष इति साधारणविशेषगुणवत्त्वं तत्रैव पुरुषे ज्ञापन एवं ब्रह्मण्यपि विरुद्धधर्माभ्यवचनं व्यञ्जनया योत्थत इति भावः । अन्यथा—सामानाधिकरण्याभावे ।

—१४ ननु शुभूर्धत्वं विराटूपे हिरण्यगर्भे श्रूयत इत्यत आहुः—यदपीति ।

—१५ तत्र हेतुमाहुः—पुरुषत्वमिति । यदि हिरण्यगर्भस्य शुभूर्धत्वरूपे धर्मः स्यात्तर्हि भगवत्प्रतिपादकपुरुषसुक्ते पुरुषपदोपादानं न स्यादिति

भावः । ननु पुरुषशब्दस्य भगवद्वाचकत्वेऽपि वैश्वानरशब्दस्य तथात्वं कथमत आहुः—विश्वस्येति । योगरूढनेत्यर्थः । उक्तस्य—चतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डस्य । जीवस्य—तदन्तर्गतहिरण्यगर्भस्य । भगवद्दशत्येनेति । विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः । तेजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रुत्या भगवद्दशत्येनेत्यर्थः ।

—१८ भगवद्दशत्वादिति । अन्यत्र—हिरण्यगर्भादौ । एवं च जातिनिबन्धनया प्रशंसानिबन्धनया वा गौणलक्षणया पुरुषपदवद्वैश्वानरपदस्याप्यन्यत्र प्रयोगः ।

—१९ सिद्धमाहुः—तस्मादिति । उक्तरीत्या विशेषात्सर्वेषां पदवाक्यानां परमात्मनोऽपुण्यत्वाच्चेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—वैश्वानरः परमात्मेव । पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भपरतया ये सामान्यशब्दा उक्तास्तेभ्यो विशेषकथनादिति ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १।२।२५ ॥

—२१ सूत्रारम्भप्रयोजनमाहुः—व्याख्यानेनेति । पूर्वोक्तविषयवाक्यं स्थापयानेन भगवत्परं प्रतीयते न तु स्वारस्येनेत्याग्रहवादिशङ्का निरासितमनुमानप्रमाणान्तरसूचकसूत्रमारभ्यत इत्यर्थः ।

—२२ स्मर्यमाणमाहुः—केचिदिति ।

—२३ कञ्जद्वयाद्गशङ्खगदाधरमिति । कञ्जं—कमलम् । रथाङ्गं—पङ्कजम् ।

—२४ ननु स्मर्यमाणमनुमानितेजनकं कथमत आहुः—स्मरणं हीति । श्रुतियाप्येभ्य इति । श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । इति स्मरणात् ।

६९-२ नोपपद्येतेति । श्रुत्यभावे स्मरणं नोपपद्येत । एवं च प्रादेशमात्रत्वस्मरणं प्रादेशमात्रत्वस्य श्रुत्यर्थत्वानुमापकमित्यर्थः । एतन्न

अनन्तशास्त्रासापेक्षे वैदिकार्थस्य निर्णये ।

स्ववृद्धिकाल्पितादर्थद्वलीयानुपपत्तिरिति ॥

इति बोधितम् ।

सूत्रार्थः—प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे स्मर्यमाणं रूपमनुमानं भवेदिति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो मयवानेनेति ॥ २५ ॥

यथा शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशाद-
संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ १।२।२६ ॥

—१२ यथाकथञ्चिदिति । समृद्ध उपाध्यायो राजा मवृत्त इतिवदु-
पचाराद् शुभूर्ध्वादिभिराणा जाठराग्निगर्भवता तत्राह वैश्वानर इत्यादिना
मगवद्विभूतित्वायोजना क्रियत इत्यर्थः । वाक्यस्य भगवत्परत्वे विरुद्धधर्म-
रूप बाधकमाह -नतिविति ।

—१३ वाक्यस्येति । वक्तु न शक्यत इति शेषः । अग्निरिति । बृह-
दारण्यके वैश्वानरविवायां य एषोऽग्निर्वैश्वानर इति वाक्यं श्रूयते ।

—१४ तत्-तस्मान्पराणात् । अग्निसाहचर्यात्-जठराग्निवाग्नाग्नि-
पदसामानाधिकरण्यात् । अग्निरेष भवेदिति । एवञ्च विषयवाक्ये वैश्वानर-
शब्देन जठराग्निरेव सूत्रेति भावः ।

—१५ ननु त्रेताग्निकल्पनाया उभयत्र साम्याज्जठराग्निरेव ग्रहणं कुत इत्यत
आहुः-प्राणो ह्येति । प्राणो देवता तद्वज्रतमिस्यादिना पश्यत इत्यर्थः ।
एव चाग्निमात्रक्ये स या प्रथमामाहुर्नि जुहुयात्ता जुहुयात्प्राणाय स्वाति
श्रुते प्राणस्य चतुर्थ्यन्तरत्वेन देवतास्वातस्य जठराग्निरेव मुख्य भवति तस्यैव
त्रेताग्निकल्पनेति भावः ।

—१७ तत्-तस्मात् । हेतुभ्य इति । न भगवत्परत्वं वाक्यस्येति शेषः ।
न भगवद्धर्म इति । याजिशाखायामुक्तान्तं प्रतिष्ठितवस्तुधे धर्मा जठराग्ने-
रेव न व्यापकस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । ननु सूत्रं पुरुषभाष्यं शब्दादिभ्योन्त-
प्रतिष्ठानादिति हेतुद्वयसमुदायकश्चकारापेक्षयन् इत्यत आह -पुरुषेन्तरिति ।

—१८ भिन्नहेतुरिति । शब्दादिभ्य इत्यस्माद्विज्ञो हेतुरित्यर्थः । हेतु
हेतुरिति । हेतौहेतुरिति पठितव्यं । शब्दादिभ्य इति हेतोरन्तं प्रतिष्ठान
हेतुरित्यर्थः । नन्वस्य शब्दादिहेतुत्व कथमिति चेदित्यर्थः । वैश्वानरविवाया य
एषोऽग्निर्वैश्वानर इति शब्देऽग्निपदसामानाधिकरण्याज्जठराग्निमात्रक्यं यय-
प्यसि तथापि-अह वैश्वानरो भूत्वा-इत्यत्राहपदसामानाधिकरण्याद्ब्रह्म-
वाचकत्वमपि इत्यादित्यतोन्तं प्रतिष्ठितत्वं तु जठराग्निरेव न ब्रह्मण इत्यत
रौग्या जठराग्निसाधकशब्दादिभ्य इति हेतोरन्तं प्रतिष्ठितत्वं हेतुः । अत्रत्या
प्रथो हेतुत्रयपत्तिर्वा युक्तः । क्वचित्पुस्तकं पक्षतुल्यं पठ । अग्नि-
हेतुद्वयपत्तिर्वापि दृश्यते ।

—२० तथादृष्ट्युपदेशादिति । तथादृष्टि-जाठरदृष्टिः ।

—२२ स्मृत्यनुरोधादिति । अह वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देताभिरिति ।
इति गीतास्मृत्यनुरोधात् । एवञ्च जठराग्निपरमवेदशास्त्रमिति शङ्काया
सूत्रकार समापत्ते-असम्भवादिति ।

७०-१ पाठान्तर इति । सूत्रे पुरुषमित्यस्य स्थाने पुरुषविधमिति पाठे । अत्र विवरणकाराः पाठान्तर इत्यस्यार्थमुत्तरपाठमिति कल्पयन्ति लापयन्ति चान्यथा । तथाहि-स य एष इतिमन्त्र एव पाठद्वयं स य एषोऽग्नि-
र्वैश्वानरो यत्पुरुष इति पूर्वपाठः । पूर्वपाठे पुरुष इति षष्ठ्युत्तरपाठे पुरुष-
विधमिति षष्ठम् ।

—२ अन्यकल्पनेति । उपासनार्थमग्नी पुरुषत्वादिकल्पनेत्यर्थः ।

—३ न युक्तेति । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति-इति श्रुतिविरोधात् ।

सूत्रार्थ-विरुद्धधर्माणां द्वाद्यादीनां विद्यमानत्वादन्तःप्रतिष्ठानत्वाच्च
भगवाद् वैश्वानरो नेति चेन्न भगवत् सर्वभौकृत्य वक्तुं तथादृष्टेरुपदेशात् ।
ननु स्मृत्यनुरोपाकार्यश्चाक्यमेवास्त्विति चेन्न युमूर्धत्वादिधर्माणां कार्य-
संभवात् । उपासनार्थं परिकल्पनं भाविष्यतीति चेन्न यतो वाजसनेयिन
एतं पुरुषमन्वर्षयत इति ॥ २६ ॥

अत एव देवता भूतं च ॥ १।२।२७ ॥

—५ इत्यादिमन्त्रैरिति । आदिपदेन वैश्वानरं केतुमन्हां-वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेत् - इत्यादीनां ग्रहणम् ।

सूत्रार्थ-पूर्वसूत्रोक्तहेतोर्वैश्वानरपदेन देवता महामूलाग्निर्वा न द्वाद्य
इति ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ १।२।२८ ॥

—६ अतः परं पञ्चसूत्र्यां मन्यत इत्यध्याहारः ।

—१० अस्मिन्-प्रदेशमात्रत्वे । पूर्वोक्त-भगवतोसाधारणधर्मस्पर्धविरुद्ध-
धर्माश्रयात् ।

—११ शब्दबलविचारका इति । शब्दस्य यदुच्चारणक्रमादि तात्पर्यरूपं
बलं तद्विचारद्वारार्थविचारकाः ।

—१२ आचार्याः- द्वाप्तपादाः । एतदेवाचार्याणामाचार्यत्वं यदुच्चारण-
क्रमेणार्थनिर्णयः ।

—१३ अपिनामग्रहणप्रयोजनमाहु- आचार्यः पुनरिति ।

—१४ दोषं पश्यन्निति । नैषा तर्केण मतिरापनेयेति कारणनिष्पाति-
विचारे दोषः । तत्त्वेव मयं विदुषोमन्त्रानस्य-इत्यविचारे दोषश्च । विचार-
मपि पश्यन्निति । संन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः - इति श्रुतिप्रामाण्यात् ।

—१७ अविरोधमुपपादयन्ति- आकाशवदिति । यद्यपि श्रुती प्रदेश-
मात्रमभिविमानमिति प्रथमं प्रादेशमात्रत्वग्रहणं पञ्चाध्यापकत्वस्य तथापि
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन व्यापकत्वस्य प्रथमग्रहणम् । अत्रार्थ-
धीतो दृष्टान्तः । अग्निहोत्रं जुहोति यवायुं पचतीति । यवायुपाकं विनाग्नि-

होत्रहोमस्यानुपपत्त्या यथा तत्र पाठक्रमविशेषार्थक्रमस्य बलीयस्त्रयमङ्गी-
क्रियत एव व्यापकस्यैव प्रादेशमात्रस्य सर्जत पाणिपादान्तव समवतीति
व्यापकस्य प्रथम ग्रहणम् ।

—१८ अत एव-सर्वत इत्यस्य श्रुतत्वादेव । स्वेच्छयेति । बहु स्यामिति
श्रुता स्वेच्छया ।

यद्यद्विधा त उरुगाव विभाजयन्ति ।

तत्तद्वपु प्रणयसे सदानुग्रहाय ।

इति श्रीमद्भामहोदये परेच्छया । आकाशजस्तर्जगतञ्च मित्य । सर्वत
पाणिपादान्तमित्यादिश्रुती स्वभाजन ।

—१९ विमलमिवेति । सिद्धमिति शेष । प्रयोषीति । पुरुष आकाश-
वत्परममहत्परिमाण । पुरुषविधो विराड्ब्रूय । पुरुषेण प्रतिष्ठित प्रादेश-
मात्रपरिमाण । इति प्रयोषि निपतपरिमाणा एव । ननु समो मशकेन समो
नागेन-इति श्रुतावनिपतपरिमाणत्वमप्युक्त तेन विरोध इत्यत आहुः-अभिपत
परिमाणा इति । घटाकाशमठाकाशजपरिच्छया इत्यर्थः ।

—२० तद्वृद्धिहासाभ्यामिति । तेषा परिच्छेदकाना नाभमशकादीना
वृद्धिहासाभ्या यथा शरीर तथापरिमाणा भवतीत्यर्थः । पूरात्तरूपमप्ये
सृष्टिं प्रमाणयन्ति-स्मृतायपीति ।

—२१ श्रीणीति । पुरुषे पुरुषविष । पुरुषेण प्रतिष्ठित इति वैश्वानर-
स्यैव त्रीणि रूपाणीत्यर्थः ।

७१-१ तृतीयस्यानतरूपस्य नियतपरिमाणञ्च बाहु-भूतेष्वित्यादिना ।
पक्षधेति । ध्यानार्थं प्रादेशमात्र आध्यात्ममङ्गलमात्र स्वामित्वार्थमक्षि-
स्थित कलाधर्मसर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानर क्षिराति प्रतिष्ठित सर्वार्थ
इति निबन्धोक्तपञ्चकार्यार्थं पञ्चभि प्रकार । अङ्गुष्ठमात्र इति । अङ्गुष्ठमात्र
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति-इति श्रुते । स चादरे शरीरास्थित्यर्थम् ।
अधोनिष्ठञ्च चित्तस्याते नाम्यासुपरि तिष्ठति-इति तैत्तिरीयोके । एषि
ध्यानार्थं, क्षिराति सर्वार्थ, मनसीन्द्रियाणा विषयग्रहणार्थं, इन्द्रियेषु स्वानि-
त्यर्थम् ।

—२ अङ्गुरिति । मन प्रधतीनामणुत्वानभियमनार्थं तेषु तिष्ठन्नपम-
व्यङ्गुरित्यर्थः । व्यापक इति । तत्सर्व व्यापक चित्त प्रविश्य व्योम्नि पारये-
दिति वाक्ये चित्तस्य व्यापकोक्त्या तद्विवृद्ध्यर्थं तत्र तिष्ठन्नप व्यापक
इत्यर्थः । ननु प्रादेशमात्र प्रकृतस्तस्य पिचरि कतव्येभ्यविचारो विकल
इत्यत आहु-एकस्येति । तथात्पराद-अभवत्पराद ।

—३ अभेदाय-वैश्वानरेणाभेदबोधनाय ।

—४ अतः-एवमुपपन्नविवेचनकारत्वात् ।

सूत्रार्थः-कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूपाविवेचनेनैव जैमिनिरादिरोधं मन्यत इति ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ १।२।२९ ॥

—७ अतः परं त्रिसूच्यामविरोधमित्यनुपपन्नमित्यम् । तदपगमेन-माया-पगमेन । आधिदैविकदेष्टताधिष्ठितेनेति । आधिदैविकी प्रणवमात्रा-वाच्येषु देवेषु वर्तमाना या ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका देवता तयाधिष्ठितेन शरीरतपाङ्गीकृतेनेत्यर्थः ।

—८ अत एव-अभिधानादेव ।

—९ सौत्रहेतुः साकारपक्षेष्वुपपत्तेस्तत्तमपि पक्षमाहुः-अभिव्यक्तेरिति । न स्वाभाविकत्वमिति । किंत्वामनुकत्वम् ।

सूत्रार्थः-वस्तुतो निराकारमापि ब्रह्माभिव्यक्तेर्हेतोः साकारमिव सच्चिदानन्दरूपं भातीत्याविरोधमाश्रयः मन्यत इति ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ १।२।३० ॥

—१२ केशलयौक्तिकः-सुक्तिप्रधानः । अनुस्मृतेरित्यस्यार्थमाहुर्माण्ड-काराः-चिन्तनवशादिति । प्रादुर्भूतरूपेत्यादि । भक्तस्यानुग्रहार्थं वै ब्रह्मणो रूपकल्पना-इति वाक्यात् ।

—१५ तथारथात्-सुक्तिप्रधानत्वात् ।

—१६ उक्तपक्षेस्त्वारस्येनाहुः-अथवेति ।

सूत्रार्थः-यद्यद्या त उक्तमायेति वाक्यानुसंधानानुस्मृतेर्हेतोर्ब्रह्मणः साकारत्वं वस्तुतो निराकारत्वमेवेति वादरिरादिरोधं मन्यत इति ॥ ३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ १।२।३१ ॥

—२० पूर्वप्रदर्शितजैमिनिमतोपहापात्र यो विशेषस्तमाहुः-जैमिनिमत इति । नियतसाकारं-प्रादेशमात्रम् ।

—२२ संपत्तिरुक्तमिति । स्थानानुसंधेन तदनुगुणा स्थितिः संपत्तिस्तत्कृतमेव प्रादेशमात्रत्वं न स्वाभाविकम् ।

७२-१ संपादयामिति । विवेच्य इति शेषः ।

—४ संपत्तिनिमित्तमेवेति । मूर्धानमारभ्य त्रिभुक्पर्यन्तं प्रादेशमात्रं स्थानं संपत्तिस्तज्जैमिनमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-जैमिनिः प्रादेशमात्रत्वं संपत्तिकृतं न नियतमिति वदति ततो-
विरोधं मन्यते । वाजसनेयिब्राह्मणे-तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
मात्रमेषाभिसंपादयिष्यामि-इति श्रुतिः प्रादेशमात्रत्वं संपत्तिकृतमिति दर्शय-
तीति ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ १।२।३२ ॥

—७ मुख्यं-शब्दबलसिद्धम् । संपत्तिकृतं प्रादेशमात्रत्वं न किंतु स्वाभा-
विकमेव । नहीत्यादि । श्रीमद्भामवनपष्ठस्कन्धमथस्यार्थोपन्यासोयम् ।

—९ अभ्यथात्वकल्पनमिति । एकस्यैव प्रादेशपरिमाणकत्वं व्यापकत्वं
चेति प्रातीतिको विरोधो न शास्त्रसिद्धः । तद्वशाद्युक्त्या प्रादेशमात्रो न
भवतीत्यन्यथात्वकल्पनं नेत्यथः ।

—१० श्रुत्यन्तासंमतिमाहुः-धैभ्यानरस्येति ।

—१२ ह्यमर्तं-विरुद्धपर्यायस्वरूपम् । आहोनि । बादरायण इति
शेषः । विशेषणधैर्यार्थापत्तेरिति । कालोनन्तोभरोमर इत्यत्रानन्तेति
विशेषणविपर्ययापत्तेरित्यथः ।

—१७ युक्तिगम्येति । नैषा तर्केण मतिरापनेयेति निषेधात् । ननु सूत्र-
कृता स्पष्टमनुक्तत्वादपमेव सूत्राशय इति कुत इत्यत आहुः-अविरोधे-
पीति । श्रुतेः-प्रादेशमात्रमाभिविमानमिति श्रुतेः । शब्दमूलत्वात्-शब्द-
शक्तिस्वभावाधीनत्वात् ।

—१८ ननु सर्वत्र शास्त्रान्तरे युक्त्यैव विरोधपरिहारः क्रियन् इति मत्वा
शङ्कते-नन्विति ।

—२० और्द्व्यादाह इति । और्द्व्येण जठराग्निना दाहाभावः ।

—२१ रेतस इति । मयूरीसविधे मयूरो नृत्यति तदा तस्य नेत्राभ्या-
मश्रूणि गलन्ति तानि च मयूर्या भक्ष्यन्ते तत एव मयूरोत्पत्तिर्न तु रेतोद्वारा
माप्यन्तरवदिति वेचिष्यम् । एवंच वस्तुस्वभावे विरोधो न शङ्कनीय इत्यर्थः ।

—२२ स्वभावदर्शनाभ्यामिति । स्वभावो वस्तुस्वभावो दर्शनं शास्त्रं
वस्तुस्वभाववादे श्रुतिं प्रमाणयन्ति-तस्यान्त इत्यादिना ।

—२३ दर्शनं प्रमाणयन्ति-यशोदेत्यादि ।

७३-१ आत्पात्तिकः-उत्पत्तिसिद्धः स्वभावसिद्ध इति यावत् ।

—२ निर्णीत इति । बन्धनरज्जुनां द्रष्टुल्लभ्यूनतया ततः स्वेच्छया
बन्धनकथनाभिर्णीतः । एवंच वस्तुस्वभावे तेषां नास्तीत्युपसंहरन्ति-
तस्मादिनि ।

सूत्रार्थः । एवं वैश्वानरमस्मिन्मूर्धनिबुक्कन्तराले जावाळाः समामनन्ति ।
एषोन्नोद्यक्त इत्यादिना । अतः प्रादेशमात्र एव व्यापक इति वैश्वानर-
पदवाच्यः परमात्मवोते सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितासंस्कृतानुभाष्यव्याख्यायां श्रीवररामकृतायां
बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११२

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥ ११३ ॥

धुम्बाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ ११३।१ ॥

—१० पादमंगतिमाहुः—द्वितीयपाद इत्यादिना । अर्थ भावः । अत्र
प्रथमे सप्तम्याध्याये संदिग्धोपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मणि सप्तम्यर्थं विश्व-
रम्भः । तत्र कानिचिद्वाक्यान्वाधेयवाचकानि कानिचिदाधारवाचकानि तत्स-
प्तम्यर्थं प्रथमपादे—अन्तस्तद्गुमाधिकरणे तादृक्वायधिकरणे—चोभयरूपं
ब्रह्म प्रतीपादितं ततो द्वितीयपादे—तत्तद्गुमाधिकरणं समाधेयरूपं ब्रह्म विस्त-
रतः प्रोक्तं ततश्चैकमयविज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति रीत्या स्मृतमाधार-
रूपं ब्रह्मणोर्मिस्त्वृतीये पादे व्याख्यायते । अत्र—तृतीयपादे ।

—११ तेन—उभयरूपब्रह्मप्रतिपादनेन । फलिष्यतीति । सर्वं ब्रह्मेति
वाक्यार्थज्ञाने जाते श्रवणादिद्वारा मनसि निवृत्तव्यापारे सति स्वयमुपलब्ध-
निजसुखानुभवरूपं ब्रह्म फलिष्यतीति भावः ।

—१२ नन्वाकाशास्त्रिधायाधिकरणेष्वकाशात्सत्त्वाकाशापायस्त्वादि-
धर्मैर्वाक्यत्वबोधे जात आधाररूपतायां निश्चितायां निष्प्रयोजनोर्य तृतीय-
पाद इत्यत आहुः—वाचकानामिति । तेषु प्रेत्याभिसंभवाप्यपाराप्रन्तरा-
स्तरादीनां साधितत्वेन वाचकानां बलिष्ठत्वात् । साधकानामिति ।
असाधितत्वेनेति शेषः । अभायत इति । दुर्बलत्वात्साधकमावादित्यर्थः ।

—१३ आधारधर्मः—ज्यायस्त्रादयः । वाध्येत्येति । उपासनायां
वायिता भवेयुरित्यर्थः । इतीति । अतो हेतोराधाररूपभगवत्प्रतिपादनार्थं
तृतीयपादोभिधीयत इत्यर्थः ।

—१४ विषयवाक्यमाहुः— इदं श्रूयत इति । आथर्वणोपनिषद्द्वितीय-
मुण्डके श्रूयते । उपनिषदे ब्रह्मणो वाक्यानां सत्त्वेत्येव वाक्यस्य प्रथमतो
विचारः कृत इत्यत आहुः—यस्मिन्निति । वाधाद्यविधः । अर्थकृतः

प्रकरणकृत लिङ्गकृतश्चेति । अयं वाक्यार्थः सर्वप्रकारवाधितोऽतः पूर्वप्रिचार्यत इत्यर्थः ।

—२० अर्थकृत बाधं विवृण्वन्ति-युभवादीनामिति । भगवतो भारवाहकत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मवाक्यत्वबाध इत्यर्थः ।

—२१ प्रकरणकृत च बाधं व्याकुर्वन्ति-अभ्येत्यादि ।

—२२ पृष्टत्वादिति । प्रथममुण्डके शीनकेनाङ्गिरसः प्रति पृष्टत्वादित्यर्थः । लिङ्गकृतं बाधं व्याकुर्वन्ति-सेतुरिति । आत्मज्ञानं फलं सेतुसाधनभूत एव च साधनफलयाश्चैकपासमप्राप्तेतुल्यलिङ्गकृतो ब्रह्मवाक्यत्वबाध इति भावः ।

—२४ स्मृतिमूलमिति । सात्त्विकस्मृतिमूलभूतमित्यर्थः । एवञ्च सात्त्विकमतप्रतिपाद्यप्रधानबोधकं पुरुषबोधकं वा भविष्यतीति भावः ।

७४-२ साधकमिति । अर्थकृतस्य लिङ्गकृतस्य च बाधस्य परिहारार्थं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकं हेतुमित्यर्थः । प्रथमपरिहार-प्रथमस्यार्थकृतबाधस्य परिहारश्च ।

—४ पुर्योक्तानां-युभवादीनाम् । आत्मभूत-अनारोपितानामाहुः यत्स्वरूपं तद्वाचकम् । एतद्वचनात् सूत्रं सप्तशब्दप्रयोगः । अन्यथा न शब्दादित्येव उदेदिति भावः । ननु भगवतः सर्वाधारत्वे भारवाहकत्वपरिहारः कथमित्यत आहुः - कारणे हीति ।

—५ लिङ्गकृतबाधपरिहारमाहुः - सेतुत्वमिति । सेतुवाक्येऽतसाधनत्वं ब्रह्मण उच्यते न तु तज्ज्ञानस्य । तमेवैकं जानथेति श्रुती तस्यैव फलत्वम् । नन्वयं कथमुपपत्तिरित्यत आहुः - अभेदेपीति । एवञ्च ब्रह्मविदिति वाक्यवदप्रापि तस्यैकं बाधमत्र फलञ्च च । अवस्थाभेदेन भेदादुभयवाक्यसामञ्जस्यमिति भावः ।

—६ तस्मात्-अथलिङ्गकृतदीपत्वस्य कारणत्वात् । लक्ष्यस्येति । लक्ष्यं सर्वगतं चैव शिरा न सर्वतो मुख इति पूर्वमन्त्रीक्तस्य ब्रह्मणो लक्ष्यस्य ।

सूत्रार्थः — यस्मिन्परीरिति वाक्योक्तानां युभवादीनामायतनं ब्रह्मेव । आत्मज्ञानादिति ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ १।३।२ ॥

—९ प्रकरणटोपस्यापरिहितं ज्ञानमाक्षिपन्ति-ननु चेति । मुक्तोपसृप्य इति भाष्यप्रदाने निदर्शः । मक्तनिष्ठा योपसृप्यता भगवत्प्रसङ्गमनयोग्यता तया कृत्वा भगवत्तत्त्वस्याप्यपदेशो मुक्तोपसृप्यव्यपदेशस्तस्मात् ।

—११ एतेन व्यपदेशेन दोषपरिहारप्रकारमाहुः— मुक्तानामिति ।
व्यपदिश्यते इत्यनेनान्वयः । मुक्तपदेनात्र जीवन्मुक्तानां ग्रहणम् ।

—१२ तदुपसृप्यता—मुक्तनिष्ठानामुपसृप्यता योग्यता । तत्र प्रमाणम-
वान्तरप्रकरणम् । तत्रत्यो यः शरधनुष्यायस्तेन तथा ज्ञातमिति । तथाहि—
द्वितीयमुपदके—तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्देहद्वयं सोम्य विद्धि प्रणवो धनुः शरी-
रमात्मा ब्रह्म तदहम् इत्युच्यते । अप्रमत्तेन वेत्तव्यं शरवत्तन्मयी भवेत्—इत्यस्या-
र्थस्तद्भावगतेन चेतमेति । ब्रह्मभावप्रानेन चेतसा योपासा तथा निश्चितं
ब्रह्मत्वेनाज्ञातं जीवं लक्ष्ये ब्रह्मणि योजयेत्तुमुपासानिश्चितत्वाभापकतद्वा-
चगतचेतःसिद्धार्थमन्यथाग्विमोकोत्रोच्यते स च शरीराध्यासराहित्य एव
सिध्यतीति भावतो मुक्तोपसृप्यता व्यपदिश्यते । उक्तरीत्या जीवयोग्यता-
कथनद्वारोच्यते इत्यर्थः । अन्यथाग्विमोके दोषद्वयम् । शरः, धनुः, शरीर-
मिति वाग्व्यवहार एव न भविष्यतीति प्रकरणवाधरूप एकः । अपरथा-
ग्विमोकोऽर्थस्यैव बाधः । तत्रायं दोषमुद्धरन्ति न ब्रह्मणि योजनीयमिति एत-
द्दोषाय वाग्विमोकोत्रोच्यते नतु सर्वज्ञानविघाताय ।

—१५ एवमन्यथाग्विमोक्तस्य दोषत्वं प्रकरणेन निवारितमर्थेनापि निवा-
रयन्ति—किञ्चेति । न घटनुयिमोक्त इति । यथा कुण्डलादिमंज्ञापरिरिप्याग
एक रूपं सुवर्णं परिहायते तद्वद्वाग्विमोके ब्रह्मस्वरूपवस्तुपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

—१८ मायावादिमतमाक्षिपन्ति—येतिवोति । अन्याथैत्यमिति । सर्वं
सत्त्विदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रातिपाद-
नार्थमिदमन्यार्थत्वं नै कल्पयन्ति । कल्पितमतानुसारेणेति । प्रपञ्चो भायिक
इत्यादिकलिस्तमतानुसारेणेत्यर्थः । त इत्यादि । यथा सुदीप्तावकादि-
रज्जुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सस्या इत्यादयः पूर्वाः श्रुतयः । अरा इव
रथनाभाविन्याया उत्तराः श्रुतयस्तत्तद्वदन्तपूर्वकब्रह्मकार्यनिरूपणविरुद्धधर्मा-
धारतवादिब्रह्मधर्मप्रतिपादकतया स्फुटार्थास्तदिहो यः प्रपञ्चमायिकत्वा-
दिरूपोर्यस्तद्वादिन उपेक्षा इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— देहाद्यध्यासत्त्वानेन जीवन्मुक्तानामुपसृप्य ब्रह्मास्मिन्प्रकरणे
व्यपदिश्यतेतो युष्माकायतनं ब्रह्मेवेति ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥१॥३॥३॥

—२१ इदमधिकरणं प्रधानपरामिति मते दूषयितुं नन्मतेन पूर्वपक्षं दर्श-
यन्ति—नन्विति । अरा इवेति । अरा इव इयनाभी संहता यत्र नाह्यः स
पयोन्तश्चरते बटुपा जायमानः । इत्यत्र नाटीसंघातवत्त्वं शरीरानिष्ठो जट-
धर्मः । रथनाभिदृष्टान्तो जटदृष्टान्तः ।

—२२ ब्रह्मपुर इति । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष इत्थं पुरमिव पुरमिति
उपपदत्रोपितो दृष्टान्तो ग्रामिष्ठमहिमवत्त्वं शरीरधर्मः । एवं मनोमयः प्राण-
शरीरनेतेति मनोमयत्वं विकारधर्मः । इत्यादीत्यादिपदेन हिरण्ये परे कोश
इत्यादिमन्त्रोक्तानां पदानां शुभ्रत्वप्रकाशाभावादीनां संग्रहः । आत्मसर्वज्ञा-
दिशब्दाश्चेतनधर्मबोधकाः पुरुषप्रतिपादकाः । तस्मात्-प्रकृतपुरुषबोधक-
पदसत्त्वात् ।

—२३ निर्णीतमिति । अत्र प्रकाशः- यद्यपि तत्र निर्णीतं तथापि
तत्रान्तरात्मत्वेनापेतयतया ब्रह्म तिद्धमत्र स्याधारतयेति । रथनाभ्यादिदृष्टान्त-
सहकृतास्त्रादीसंघाताधारस्त्रादिरूपाज्जडधर्मादाधारभूतेश्वरे प्रकृतिरूपतायाः
पुनरुज्जीवनं संभवतीति विशिष्टद्वैतमेव भवेन्नतु शुद्धब्रह्मवाद इति तदमावाय
प्रयास इत्यर्थः ।

—२५ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति-नेति । इदं प्रकरणं सांख्यमतमूलभूतं तद-
साधारणधर्मबोधकशब्दवत्त्वादित्यनुमान सांख्यमतानुमापकं न भवतीत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-इदं प्रकरणं सांख्यमतानुमापकं न भवति । निःसदिग्धतया
तन्मतव्यापकस्य शब्दस्याभावादिति ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥१३॥४॥

७५-६ जीवनिराहरणाय पूर्वपक्षं दर्शयन्ति-नन्विति । निर्णायक-सांख्य-
मतनिर्णायकम् ।

—११ पृथग्योगकरणं-पृथक्सूत्रकरणम् । उत्तरार्थ- उत्तरसूत्रेष्व-
न्वयार्थम् ।

सूत्रार्थः-जीवोपि न वाक्यार्थः । तत्प्रतिपादकशब्दाभावादिति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥१३॥५॥

सूत्रार्थः-तमेवैकं जानयेति कर्मकर्तृभेदव्यपदेशोत्पत्तो न जीवो
वाक्यार्थ इति ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥१३॥६॥

—१५ जडजीवसाधारणेति । तमेवैकं जानयेत्येवकारोप्यर्थकः । तेन
ततोपि 'सुखमात्मानं जानयेत्यर्थकरणे जडजीवसाधारणत्वं तात्त्रि-
करणापेक्ष्यर्थः ।

सूत्रार्थः- उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविद्याया एव निरूपणेन ब्रह्मप्रकरणाद्व-
र्त्तवात्र प्रतिपाद्यामेति ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥१३॥७॥

—२१ अन्यथाभावशङ्कयेति । ब्रह्मपदस्य जीवसाधारण्यास्तर्कस्यापि प्रकरणस्य जीवपरत्वशङ्कयेत्यर्थः ।

७६—२ प्रातिलोभ्येनेति । स्थित्यदनयोः प्रकरणबलाभायकत्वं तस्य तत्पूर्वहेतुबलाभायकत्वमित्येवं वैपरीत्येन ।

—४ अन्यथा-सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन ।

—५ जीवग्रहाणाधिति । व्याप्तिसमष्टिजीवी अमुक्तमुक्तजीवी वा ।

सुत्रार्थः—इति सुषोमं वाक्य आत्मनः स्थितिमात्रं जीवस्य कर्मफलोप-
भोगश्च निरूप्यते । अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानौ परामृष्टौ सांख्य-
मतप्रतिपाद्यवैलक्षण्यं बोधयत इति ।

इति प्रथममधिकरणम् ।

भूमा संप्रसादाद्युपदेशात् ॥१३॥८॥

—१ विषयवाक्यमाहुः—इदं श्रूयत इति । छान्दोग्यनवमप्रपाठके सप्तकुमारनारदसंवादे श्रूयते ।

—११ संशयबीजमाहुः—तत्रेति ।

—१४ संमाप्येति । अपहृवनिवारणं श्रावयित्वा समाप्येत्यर्थः ।

—१७ पूर्वपक्षमाह—यद्यपीति ।

—१९ प्रत्यसिद्धिरिति । उपसंहारे—तथा आत्मदेश एवास्मेवापस्तादा-
स्मोपरिष्ठात् इत्यादिना जीवपरत्वं आत्मविषयकनारदप्रश्रुतिसिद्धिरित्यर्थः ।

—२२ सुषुप्तिरूपमेव भूमेति । उपसंहारे—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे
सुखमस्ति—इति वाक्येन सुखबहुल्यमुक्तं तत्र सुषुप्तावेव प्रतीयतेनः सुषु-
प्तिरेव वाक्यार्थ इति पूर्वपक्षाशयः ।

—२३ संप्रसादः सुषुप्तिरिति । सम्यक् प्रसादोस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
संप्रसादशब्दस्य सुषुप्तिरर्थः ।

७७—१ जीवात्मव्यावृत्तिहेतुमाहुः—आत्मशब्दश्चेति ।

—२ भावशब्दस्यापीति । भगवतः सर्वत्रस्य श्रुतिप्रतिपादितत्वेन भाव-
शब्दस्य भगवति प्रयोगो न दोषाय । सर्वशब्दबीजभूतो यः प्रणवस्तदर्थ-
त्वेन भगवतस्तत्रैव भगवति सर्वेषां शब्दानां मुख्यतया वृत्तेः ।

सुत्रार्थः—भूमा भगवानेव । सुषुप्तेराधिक्येनाधिकधर्मवत्त्वेनोपदे-
शादिति ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥१३॥९॥

—५ ननु यत्र नान्यन्नश्यतीत्यादिनोक्ता अन्यादर्शनादयः सुषुप्तेरसा-
धारणा धर्मास्तेषां ब्रह्माणे वृत्तेर्विरुद्धेति शङ्का निराकुर्वन्ति—नान्यादिति ।

वाविरोधे हेतुमाहुः— स्वाप्ययसंपत्त्योरिति । स्वाप्ययः स्वापः । संपत्तिः पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तयोर्मध्येन्यतरापेक्षमुभयश्रुत्युक्तमाविष्कृतं प्रकटीकृतमित्यर्थः ।

—७ यथास्मिन्सूत्रे ब्रह्मपर्याविर्भावः स्वाप्ययसंपत्त्योरित्यत एव नान्यत्पश्यतीत्यादयोऽपि धर्मा ब्रह्मणि संभवन्ति—उभयप्राप्त्यानादिति । न विरुध्यन्त इत्यनेनान्वयः । सर्वमात्मिवाश्रुदिस्वादिनाभ्यादर्शनादपि धर्माः परमात्मन्याज्ञाताः । एवं यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना भूम्यन्यादर्शनादपि धर्मा आज्ञाता इत्युभयप्राप्त्यानाद्यथा परमात्मपदवाच्ये भगवति धर्मोपपत्तिरेव भूमशब्दवाच्ये भगवति । संप्रसादे स्वाज्ञातत्वाभावाद्धर्मोपपत्तिर्नास्ति ।

—८ धर्मोपपत्तिमुक्त्वा कठोपपत्तिमाहुः— चकारादिति । तस्यैवेति । अविभागश्रुतेरित्यर्थः ।

—१० इत्यन्तेन— प्रपाठकान्तिमग्रन्थेन ।

सुमार्थः— यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तानां धर्माणां भगवत्पेक्षोपपत्तेः । चकारात्त वा एव इत्यादिनोक्तं कलं भगवद्विद एवोपपद्यत इति हेतुमिति ।

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १।३।१० ॥

—१४ मार्गीप्राप्त्येति । बृहदारण्यकतृतीयाध्यायरथमार्गीप्राप्त्येति ।

—१५ पदार्थान्तरमिति । जडो जीवश्चेति पदार्थान्तरम् । ओतप्रोतत्वं विकारित्वापादकत्वेन जडलिङ्गम् । अमृताक्षरं हर इति भुतावक्षरपदं प्रतिष्ठा जीवलिङ्गं प्रशासनं च ब्रह्मालिङ्गमिति त्रिविधसंशये बीजम् ।

—१७ पूर्वपक्षमाह—तत्राचेतनेत्यादि । अचेतनसाधारण्यादिति । ओतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारण्यामित्यर्थः ।

—१८ सुख्य इति । मापि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । इति स्मार्त-दण्डान्ताद्वारवाहकत्वमेव ममयिष्यतीति युष्माकापतनत्वेन विरोधोपि समानः । भवत्येव—अब्रह्मपरत्वादेव । न ह्येति । अत्र तु निराक्रियन्त इति विषयभेदसम्भावाद् इति भावः ।

—१९ अतः— विषयभेदाद् । अचेतनतुल्यत्वादिति । अस्यान्यतरपरिग्रह इत्यनेनान्वयः ।

—२० असमाप्तत्वादिति । ब्रह्मवादस्य समामिस्त्वारणिसंवादेन्तर्प्य-
मिनिरूपणेनैव । आग्रहाविष्टत्वं स्वीत्वं च ब्रह्मविद्याभरणेनाधिकारित्व-
साधकं तत आहुः—स्वीत्वाच्चेति ।

—२१ कयाचिदुपपत्त्येति । अस्तुत इति न क्षरतीति योगेन वेत्यर्थः ।

—७८-३ ययापि विषयवाक्येस्वरान्तधृतेः पाठामावादसिद्धोऽयं हेतुस्तथाप्य-
स्वरान्तधृतेरित्यस्य श्रुतिसिद्धत्वं तदाहुः—श्रुतिं व्याख्यायेति ।

—४ तात्पर्यसिद्धतां विशदयन्ति—अत्रैक इति । अयं भावः । प्रथम-
ब्राह्मणे यदिदं सर्वमोतं च प्रोतं चेत्यादिना ब्रह्मलोकपर्यन्तं पूर्वपूर्वमुत्तरो-
त्तरस्मिन्प्रोतमिति निरूप्य ततोऽणिगसंवादोत्तरं पुनर्गार्ग्या प्रश्नः कृतः—यदुत्तरं
पाज्ञबलक्य दिवः—इत्यादि—कस्मिन्सदोतं च प्रोतं च इति ततो पाज्ञबलक्ये-
नाकाश इत्युत्तरे पुनराकाशविषय ओतप्रोतत्वप्रश्ने—एतद्दे गार्गी तदक्षरम्-
इत्याद्युत्तरम् । अत्र ययापि प्रश्नद्वयं प्रतिभासते तथापि प्रश्नैक्यमुत्तरैक्यमेव ।
आकाशविषयकौतव्यप्रश्नेक्षरत्वेवोत्तरितत्वात् । आकाशस्यावान्तरत्वमागतं
तेन पृथिव्यायाकाशान्तानां विधारको भगवानेवेति सिद्धम् ।

—५ पुम्भाषायतनसिद्धो धर्म इति । तत्स्वरूपतया तद्व्यापकत्वधर्म
इत्यर्थः । तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते—

नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ।

ओतप्रोतमिदं पस्मिस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः ।

इति । अतो भारवाहुकत्वदोषोपि न । न तद्व्योतीति । इदमत्र तात्पर्यम् ।
द्वावपि निषेधी व्यापकत्व तदभावं च बोधयन्ती । विरुद्धधर्माश्रयत्वं वस्तु-
परिच्छेदराहित्यं च योतयतः । किञ्च ब्रह्म ज्ञात्वा अभावसंभावना क्षिपते
चेन्मूर्धविपातः स्यादिति श्रुती प्रतिपादितम् । तादृग्मूर्धविपातो गार्गी न
जात इति तस्या ब्रह्मविस्वेनाधिकारित्वान्धीत्यदोषोपि न । एवं चार्थं
सर्वोपि ब्रह्मवाद एव परोक्षेण प्रतिपादितः । तथा च पुम्भाषाधिकरणासिद्ध-
ब्रह्मधर्म एव हेतुमुच्यते । तेन हेतुनाक्षर ब्रह्मेति सिध्यतीति । अत्रास्थूलादि-
वाक्योक्तमक्षरं परमात्मैव । विरुद्धधर्माधारत्वे सत्यस्वरान्तधारकत्वात् ।
यक्षैवं तद्वैवमिति व्यतिरेक्यनुमानप्रयोगो ज्ञेयः ।

सूचार्थः—अक्षरशब्दवाच्यं परमात्मैव । पृथिव्यायाकाशान्तधारकत्वे-
नोत्तेरिति ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् ॥१॥३॥१॥१॥

—१० षड्विधाक्ये—यस्मिन्वीरित्यादिवाक्ये ।

—१३ सा-न्वयान्धर्मत्वेन गृह्यमाणा । एवं च स्वर्गात्पितृशिशुद्वयोर्था विधृतिस्तिष्ठेति वदतो विश्वामित्रस्य धर्मो न त्रिशङ्कोस्तथान्यनिष्ठा विधृति-
ब्रह्मधर्म एव प्रशासनस्य चेतनधर्मत्वादिति भावः ।

सुथार्थः—एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने-इत्यादिश्रुत्या प्रशासनोक्तः
साक्षाशान्तपृतिर्ब्रह्मधर्म एवेति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥१३॥१२॥

—१७ भविष्यतीति । प्रशासनहेतुकत्वं विधृतेरुपासनार्थं भविष्यतीत्यर्थः ।

२० कार्यकारणभावभेदेनेति । अन्नहस्त्ये हस्त्यनेनाव्यवृत्तम् । एवं आक्षरे
प्रशासनकर्तृत्वस्य चेतनधर्मस्य कथनेन प्रधानव्यावृत्तिः । आकाशीत-
म्रोत्पत्त्यकथनेन जीवव्यावृत्तिः । तेनाव्यवृत्तिः । अन्नहस्त्येनोपासनपरमिति धर्मु न
शक्यतेक्षरस्यान्नहस्त्याभावादित्यर्थः ।

—२१ पुनर्यन्त्रं वदन्ति-चकारादिति । सुथार्थः—अन्नह्रधर्मव्यावृत्ते-
रन्वयान्तपृतिर्ब्रह्मधर्म एव । यो वा एतदक्षरमावेदित्वा मार्गित्यादिप्रकर-
णेन शुद्धप्रह्वमतिपादनमेव नतूपासनाप्रतिपादनमिति स्वकारेण सूच्यत
इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

ईशतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३॥१३ ॥

७९-३ एवमप्रश्न इति । आध्वर्यावाणां प्रश्नोपाविषयः प्रथमे प्रश्ने ।
संशयस्तु ध्येयविषय इत्याहुः—तत्रेति । परापरयोः प्रयोगोपरापि प्रकृतत्वं
विदितव्यम् ।

—१ पूर्वपक्षमाह—तत्रामुख्येत्यादि । त्रिमात्रेणार्थपदार्थमात्रेण च पर-
पुरुषस्यानयोक्तृत्वात्तुल्यकक्षत्वेनामुख्यप्रवादपतित्यादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं
फलं न किंतु परमाभिः फलं ब्रह्मविदाम्प्रोति परमिति श्रुतेः । अत्र तु तदी-
क्षणस्य फलत्वेन प्रतिपादनं तस्मात्परात्परशब्देन ब्रह्म न भवतीति भावः ।

—१४ जीवघनादिति । जीवानां केवलमुक्तानां धनः पिण्डीभावो यत्र
तादृशादक्षरात् ।

—१५ समयोः—ध्यानेक्षणरूपयोः । एकत्वं—एकाविषयत्वम् । तादृ-
वृत्तवन्ति—अपरमिति । ब्रह्मोक्तारयोः भेदोपक्रमादिति भावः ।

—१६ तथैव च श्लोकादिति । विषयवाक्यादप्र एवमेती श्लोकी भवतः ।

तिस्रो मात्रा मृत्युप्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनाविप्रयुक्ताः ।

त्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्पक् प्रयुक्तासु-

इत्यादि ।

—१७ सुकल्पन्तरमाहुः-अभिध्यानस्येति । मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति । परं ब्रह्म न दृश्यत इति मन्दशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । सर्वसंकरवादिनां-शङ्कराचार्यतदनुयायिनाम् । तेरत्र श्रुतौ-पतन्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजासि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुत्तीयते ब्रह्मलोकमिति पाठोद्धीक्रियते ।

—१९ तन्नापीति । तत्रापि पाठे विचारस्तुल्य इति न दोष इत्यर्थः ।

सुवार्थः-अभिध्यानविषयः स परपुरुषः परमात्मैव । ईक्षतेः कर्मत्वेन व्यपदेशादिति ॥ १३ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३३१४ ॥

२५-धूयत इति । छान्दोग्योपनिषदि दशमप्रपाठकारम्भे । ननु ताहि-द्वादिस्थाधिकरण आकाशशब्दोदितस्य सर्वाधारब्रह्मत्वे विचारिते तेन निष्प्रयोजनमिदमाधिकरणमित्यत आहुः-जीवेत्यादि । उपाधिभेदाद्भेदोपि वस्तुत-श्चेतन्यमात्रत्वाजीवाभिन्नमेव ब्रह्मेति वादो जीवब्रह्मवादः ।

८०-१ निर्णीयत इति । स जीवब्रह्मवादः संभवाति न चेति निर्णीयत इत्यर्थः । एवं चेतस्त्रिजगत्स्य पूर्वमकृतत्वादेतत्सूत्रप्रणयनमिति भावः । इदमेवास्याधिकरणस्य प्रयोजनमित्यत्र किं विनिगमकमित्याहुः-तदिति ।

-२ व्यर्थमिति । आपिकरणारम्भ इत्यस्यानुगुणं व्यर्थ इति प्रयोगोपेक्ष्यते परं सामान्ये नपुंसकम् । इत्यनेन नपुंसकत्वम् । अत्र प्रकाशः । तथा च यदि तथा स्यात्तदोपाधिभेदस्येतरत्वाप्रयोजकत्वा-दाकाशतुल्यतासंभवादितरपरामर्शसूत्रं ध्याहृत्याधिकरणारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । एतस्यैव वाक्यस्य श्रुतिवाच्यत्वापातेन नेति निषेधोपि न संभवेत् । तस्मादस्मिन्नाधिकरणे जीवब्रह्मेक्यकृतसर्वसंकरवादस्य मायावादस्य निराकृतिरेव सुरुपा । अतोधिकरणसार्थक्यानुपपत्तिरेव प्रणयनप्रयोजनमिवेत्यर्थः ।

—४ पूर्वपक्षमाह-किं तावदिति । अवान्तरप्रकरणद्वयम् । दहरत्रिपारूपम्, इन्द्रप्रजापतिसंवादरूपं च । तत्र चतुर्भिः पर्यायिर्जाग्रदायवस्थाचतु-ष्टयेन जावस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । अर्थानुगुण्यमिति । कश्चिदर्थो

विरुद्धश्चेत्प्रकरणान्तरं कल्पनीयं नोचेत्तदर्थानुगुण्यं व्याख्येयम् । दहराकाशं प्रक्रम्य-एषोपहतपाप्मा जीवः-इत्यद्वैतसुल्पा निर्देश इत्यानुगुण्यमिति भावः ।

—१ अन्यदप्यर्थानुगुण्यमाहुः- तस्येति । सूक्ष्मं-हार्द्राकाशरूपम् । तस्यान्ते सापरें सूक्ष्ममिति श्रुत्यन्तरात् । महिम्नः स्वरूपमाहुः- वासनेति । अन्यथा-इदं दशमहिम्नोस्वीकारे । उभयत्र- सर्वं समाहितं, सर्वाणि च मृता-नीर्युग्मपस्थले । उपदिशतीति । उपासनार्थमिति शेषः । प्रतिभान्तीति । प्रतिलक्षणे । स्वाज्ञानकल्पितानां जीवानां स्वप्नादिषु सिद्धत्वात्तेषामेव गम-मागमने लक्षणीकृत्य प्रयुक्तं वाक्यमिति भावः । एवं कल्पने जीवमाहुः- स्वातिरिक्तस्येति । तत्त्वमस्यादिश्रुतिवाक्येषु तथैव सिद्धत्वादिति भावः ।

—२७ ननु य आत्मा स सेतारित्यादिवाक्येन यल्लोकाधारत्वमुक्तं तस्य कथं संगतिरित्यत आहुः-यमिति । यथा गन्तारस्तथाज्ञानकल्पिता एवं लोका अप्यज्ञानकल्पितास्तेन च कल्पितलोकानामाधारत्वमपि नासंगतमिति भावः । तस्येति । अज्ञानकल्पितस्याविबुध इत्यर्थः । कर्मणामविद्वदधिकारत्वा-दविद्वत्त्वस्य याज्ञानिकत्वात्तादृशस्यैव तत्साधनमुपापप्रकारश्च । विबुधो ब्रह्मभूतस्य व्यापकस्य तत्र संभवतीति जीवभावस्याज्ञानकल्पितत्वाङ्गीकारे सर्वस्यापि संगतिरित्यर्थः ।

—२८ तस्मात्-उत्तरप्रकरणस्वारस्यात् ।

—२९ सिद्धान्तमतेज्ञानकल्पिताभिन्नभावरूपो जीवो भवतीति सूचयितुं जीवस्वरूपमाहुः-जीवो नामेति । एवं च दहर उभयविधोऽपि जीवो नेति भावः ।

सूत्रार्थः-दहरः परमात्मा न जीवः । उत्तरसूत्रोक्तहेतुभ्य इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥११३॥१५॥

८१-३ व्याकुर्वन्ति-गतिरित्यादि युक्तावित्यन्तग्रन्थेन । सूत्रस्थतथाहि-शब्दस्यार्थः-तथा-गतिशब्दी । हि-शुक्ली । अतरेज्ञानकल्पितजीवपरस्य परि-हरन्ति-अनुतेनेत्यादि विरोधश्चेत्यन्तेन ग्रन्थेन । न किञ्चिदिति । जागरण-दशायामज्ञाननाशे कलिगतस्य गन्तुरपि नाज्ञातस्मरणं न स्यादिति भावः ।

—११ शास्त्रवेफल्यापत्तेरिति । गन्तुरभावेनानुविय ब्रजन्तीत्यादिना ज्ञानिनः फलाभावस्य श्रुत्येवोक्तत्वाज्ज्ञानिनश्चाज्ञानवशाद्गमनाभावस्य त्वथैव व्युत्पादितत्वात् । अयं य इहात्मानमनुविय ब्रजन्ति-इत्यायुक्तस्य गन्तुरनङ्गी-कारे द्विविधगतिबोधकशास्त्रवेफल्यापत्तेरित्यर्थः । कर्मकर्तृविरोधश्चेति । वस्तुतो जीवस्य ब्रह्माभेदेङ्गीकृते आत्मानमनुविय ब्रजन्तीत्युक्तस्य कर्म-कर्तृभावस्य विरोधः । अत्रत्यकर्मकर्तृभावो भेदमूलक इत्येकवचनबहुवचन-प्रयोगान्यामेव स्पष्टतया ज्ञायते । जीवपरमात्मनोऽंशोऽंशेभावेन भेदासिद्धौ

तद्वैतब्रह्मविषयकत्वमेव युक्तमिति दृष्टत्वेन हेतुना साधितम् । अतः परं शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं दृष्टत्वेन हेतुना साधयन्ति तथेति । अपहतपाप्मत्वं धर्मान्तराणामप्युपलक्षकम् । अपहतपाप्मत्वादिविरुद्धधर्माणां जीवेदृष्टत्वा-
दुभयत्रापि दृष्टस्यैव साधकत्वात्तैपि शब्दा ब्रह्मपरा इत्यर्थः । ब्रह्मलोकपदस्य ब्रह्मपरत्वं पूर्वपक्षग्रन्थ एव साधितमिति सर्वमनवयम् ।

—१३ सिद्धान्तमृतब्रह्मवादे तु विभागोविभागोपि बहु स्यामितीष्टाकृत इति दृष्टान्तेनाहुः—पृथिवीति ।

—१४ विभागस्याज्ञानकृतत्वं दूषयितुमज्ञानं विकल्पयन्ति—तथाहीति ।

—१५ द्वितीयपक्षं दूषयन्ति—सांख्येति ।

—१७ प्रथमपक्षं दूषयन्ति—अन्तरिति । अयं भावः । अन्तः शक्तिः स्वरूपाविरोधिनी स्वरूपविरोधिनी वा । आये स्वरूपभूताक्षीवाच्च व्यामु-
यात्तथाच भेद एव न स्यात् । द्वितीये जीवानिब परमात्मानमपि व्यामुयात् ।

—१८ तथाच ब्रह्मशक्तित्वमङ्गः स्यादित्याहुः—आध्रयनाशप्रसंगादिति । ननु सा शुद्धमत्त्वेनैश्वरोपाधिभूता, निभ्रसत्त्वेन जीवोपाधिभूतेति परिकल्प्य विभेदकत्वमुच्यत इति चेत्तत्राहुः—रूपनाया इति । अप्रामाणिकत्वादिति । श्रुत्यादिष्वनुक्तत्वाविति शेषः ।

—२० ननु—नासिक्वे निरभिद्येतां दोषयति नभस्वति—इत्यत्रान्तःस्थित-
स्यापि वायोर्भेदकत्वं दृष्टमिति चेत्तत्राहुः—नापीति । वायोर्ब्रह्माण्डशक्ति-
त्वाभावादस्तु विभेदकत्वमस्यास्तु ब्रह्मशक्तित्वाच्च तथा विभेदकत्वमिति
दृष्टान्तविपर्ययमिति भावः । भाषावादे दूषणान्तरमाहुः—किंचेति । ब्रह्मवादे-
बहु स्यामिति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धे ।

—२१ अज्ञानादिति । प्रत्यक्षादेना प्रपञ्चे ब्रह्मत्वाज्ञानादित्यर्थः ।

—२२ ब्रह्मविदुपासनया—साधुसंगेन । गमिष्यतीति । वित्तजन्यः
कामलारोगः पित्तनाशश्च शर्कराभक्षणेन यथा निवर्तते तच्चिवृत्ती च द्राक्ष-
पीनिमाप्रतीतिरापि निवर्तते तद्वन्सन्ममेनाज्ञाननिवृत्ती प्रपञ्चनिवृत्त्यर्थं निवर्त-
तेति व्यर्थं मतजरणमित्यर्थः ।

—२३ ननु भवत्वेवं तथाप्याधुनिऽस्यास्य मतस्य निराकरणार्थमधिकरण-
प्रगटनं त्वेषुक्तमित्यत आहुः—सर्वज्ञेनेति । निराकरणेनेति हेतुः तृतीया ।
प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकात् । एवंच पुराणेषु यथा भाविनिरा-
करणं तथा भाविनिवृत्त्यावादनिराकरणार्थमधिकरणप्रणयनमिति भावः ।

२४—दर्शनादिति । अत्र दर्शनद्वयं क्रमेण शतिशब्दयोस्तथात्वसाधकम् ।

८२-१ लिङ्गमिति । गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमस्तीत्यर्थः । वाक्य-
शेषेण पूर्वं गतेलिङ्गमाहुः-यथेवेति । कर्मजिताः-सेवादिर्मणा प्राप्ता
धनगृहादिः । लोकः-सुखहेतुत्वेन मोक्षः ।

—२ नहीति । अत्र हि वाक्यशेषे-तय इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्तीत्या-
त्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । ययात्मा ब्रह्माभिन्नः स्वात्तदापहतपाप्मा-
विगुणकत्वात्सस्य स्वाज्ञानं न संभवति । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्म-
भिन्नत्वं बोधयद्गतेर्ब्रह्माविपपत्वे लिङ्गमित्यर्थः ।

—३ हिताकरणप्रसक्तिश्चेति । यदि गन्तॄणां मनोरथादिकल्पितत्वं
स्यात्तदाज्ञानिवज्ज्ञानिनामापि गन्तॄणां मिथ्यात्वात्तेषु सर्वलोककामचाररूप-
हितस्याप्यकरणप्रसक्तिः । अतो हितकरणं सत्यजीवकर्तृत्वं बोधयद्गतेर्जीवि-
भिन्नप्रज्ञाविपपत्वे लिङ्गमिति भावः । ननु ज्ञानेनाज्ञाननाशकल्पितरूप-
निवृत्ती सामर्थ्याद्बोधेन ब्रह्माभिन्नेषु तस्मिन् हितस्योपयोगः स्यादित्यत
आहुः-न चेत्यादि ।

—४ विरोधित्वादिति । अनुविद्य ब्रजन्तीति श्रुत्युक्तब्रजनविरोधाद् ।
तदेव श्रुत्यादयन्ति-नहीति ।

—५ गते लिङ्गः श्रुत्याय शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमाहुः-विद्यतेति ।
चोप्पर्थे । एवंच जीवानिन्नकल्पनापि श्रुतिविरुद्धेत्यर्थः ।

—६ तज्ज्ञानं-अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानम् । तस्य-जीवस्य । तस्य-भगवतः ।
स गुणः-ज्ञानरूपो गुणः ।

—७ भगवत्कृपया च्यानां-देवर्ष्यादीनाम् । तत्कृपयेति । स गुणो ज्ञान-
रूपो भगवत्कृपया ब्रह्मदेवादिब्रह्मजीवे यदा समायाति तदा तस्यापि सर्व-
लोककामचारादिरूपं माहात्म्यं भवतीति वाक्यार्थः । एवंचापहतपाप्मादि-
रूपः शब्दो जीवभिन्नब्रह्मपर इति सिद्धम् ।

—१० ब्रह्मत्वेन ज्ञानमिति । आत्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं न मोक्षायोति
योजनीयम् । तमेवेति श्रुतिस्थैवकारादयमर्थो गम्यते । पुरुषविध्ब्राह्मणो-
क्तमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं ब्रह्मणः सर्वरूपत्वज्ञानानन्तरमेवेति न विरोधः ।
एवमहं ब्रह्मोपासनायां बोध्यम् ।

—११ तस्मात्-गतिशब्दरूपहेतुत्वाद् ।

सूत्रार्थः-ब्रह्मलोकगत्यैवमेवेमाः सर्वाः प्रजा इत्यादिशब्दैश्चात्र दहर-
शब्दवाच्यं ब्रह्मैव । तथा गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वनिरूपणे लिङ्गमस्तीति ॥१५॥

भूतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १।३।१६ ॥

उत्तरेण्य इति हेतुबहुत्वं प्रतिज्ञातिं तत्पूरायितुमाहुः—अपरमिति ।

—१४ असंभेदाय—सांकर्याभावाय ।

—१६ सेतुत्वमिति । स्वयं साधनीभूय निःसाधनपारप्रापकत्वं सेतुत्वम् ।

—१८ महिमेति । पुरुषसूक्त एतावानस्येति मन्त्रे । ब्रह्मापेक्षयापि महिम्नो ज्यायस्त्वं भुव्येदोक्तमतोऽस्मान्महिम्नोऽपि तथेत्यर्थः । तथाच हेतु-
द्वयमिति भावः ।

—२० उभयश्च—अन्तर्बहिश्च । एकस्य—यावापृथिव्यादेः । जगतीं दर्शनं विरुद्धमिति न वाच्यमित्यन्वयः ।

—२२ यावान्या अयमाकाश इति । आकाशतुल्य इत्यर्थः । यशोदा-
दीनामन्तर्बहिश्चोभयत्र दर्शनाद्विरुद्धधर्माधारत्वस्य स्फुटवान्महिमरूपत्व-
मिति भावः । न च तन्मापधा प्रदर्शितमिति वाच्यम् ।

किं स्वप्न एतदुक्त देवमाय किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः ।

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ।

अथो यथावत्त वितर्कगोचरं चेतोमनःप्राणद्वयोभिरक्षसा ।

यदाभयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाष्यं प्रणतस्मि तत्त्वम् ॥

इति मायावादिवक्षनिराकरणपूर्वकं भगवद्योगदर्शनकारणतास्यापमाह ।

—२४ तदेतन्निगमयन्ति—न स्थिति ।

सूत्रार्थः—अथ य आत्मा स सेतुर्विधुतिरिति भूतसूक्तविधारणस्य ब्रह्म-
ण्येव संभवाद् दहरशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । अकारासेतुत्वमपि ब्रह्मण एव ।
ननु मीणधारणं जीव एव संभवतीति धारणात्मकहेतुर्न ब्रह्मण्यसापक इति
चेन्न । अस्य धारणात्मकमहिम्नो ब्रह्मण्येवोपलब्धेरेति ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १।३।१७ ॥

८३-३ सर्वधर्मप्रोसीद्धिर्धिति । अरश्च ह वै प्यश्चार्णवावित्यनेनोक्ता
पेरसरःसोमसवनश्चात्यापराजिताख्यब्रह्मपुत्रमश्नुतिसर्वधर्मप्रोसीद्धिः । एतदेव
वाराहपुराण उपबृंहितम् ।

अरनामामृताम्भोधिर्ष्यनामामृतसागरः ।

इत्यादि ।

सूत्रार्थः—एतत्प्रकरणोक्ता आकाशपदवाच्यत्वापहतताम्रत्वादयो धर्मा
ब्रह्मण्येव प्रसिद्धा अतो ब्रह्मैव दहरपदवाच्यमिति ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १।३।१८ ॥

—५ अतः परं चतुःस्रज्याः प्रयोजनमाहुः—अन्यानेपेधेति ।

—१४ परामर्शमाहुः—तत्रात्मविद् इति ।

—१६ अभयमित्यादीति । उक्त्वोति शेषः । सेतुरिति । वदतीति शेषः ।

—१८ जीवपरत्वं व्याकुर्वन्ति—तत्रेति । जीवावस्थेति । संप्रसा-
दस्य जीवावस्थाविशेषत्वं मुक्तं बृहदारण्यके । अस्मिन्प्रसादे रत्ना चरित्वे-
त्यत्र सिद्धम् । तत्र—सुषुप्तौ । परसंबन्धनिमित्तेन—ब्रह्मसंबन्धनिमित्तेन ।

—१९ घञ्नादिति । इदमेव जीवासाधारणं लिङ्गमिति भावः ।

—२१ एवमितरपरामर्शं व्याख्याय तस्याधिकत्वं स्फुटयन्ति—नेत्यादि ।
विरुद्धधर्मत्वेन—ब्रह्मविरुद्धधर्मत्वेन ।

—२२ तन्निश्चयात्—जीवत्वनिश्चयात् । ननु जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वादि-
रुद्धधर्माभ्यासाङ्गीकारे न दोष इत्यत आहुः—उभयोरिति ।

—२४ जीवे—हृदयान्तर्धर्तृनि । तर्हि परामर्शस्य का गतिरित्यत आहुः—
न हीति ।

८४-२ नोभयामेति । जीवब्रह्मरूपेणात्रस्थाभेदमिश्रम् ।

सूत्रार्थः—ननु जीवस्योपक्रमादिषु परामर्शात्स एवात्र प्रतिपाद्यत इति
चेन्न । जीवे जगदाधारत्वादिधमाणामसंभवादि ॥ १८ ॥

उत्तराद्येदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १।३।१९ ॥

—५ प्राजापत्यप्रकरणं जीवपरमित्याहुः—तत्रेति ।

—१० परिहारं व्याकुर्वन्ति—एवमित्यादि ।

—११ तदाहोत । तस्माद्धेतोः कारणभूतं प्रकारमाहेत्यर्थः । आविर्भूत-
स्वरूप इति । प्रजापतिप्राक्ये परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत
इति ध्वज्यात् । आविर्भूतं प्रकटीभूतं ब्रह्मस्वरूपं यस्मिन्स तथेत्यर्थः ।

—१२ आविर्भाव एव कथमित्यत आहुः—स्थाप्यसंपत्त्योरिति ।

—१४ नन्वेवमर्थं किं गमकमित्यत आहुः—अन्यथेति । प्रतिभिन्वादा-
वित्पत्रादिपदेन शरीरसंग्रहः ।

—१७ तथा नानं—स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनम् ।

सूत्रार्थः—उत्तरप्रकरणानुरोधाद्ग्रापि जीवो वाक्यार्थ इति चेद् भगव-
दाविर्भावेन ते धर्मा जीवे भवन्तीति गृहाण । अतो न जीवो ब्रह्मरूप-
वाच्य इति ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १।३।२० ॥

—२२ कोसावर्थ इत्यपेक्षायामाहुः—तस्मादेति ।

—२३ स्वस्यैवमिति । मगवानमृतरूपो मर्त्यपमायेतेति ह्यतं स्वस्य जातं चेद्ब्रह्मसुखं फलं जायत इत्यर्थः ।

८५-१ नानाविधव्याख्याने सत्त्वेयमेव सूत्रार्थ इति निश्चये किं मानमित्यत आहुः-वक्ष्यति चेति । एवंचेतत्त्वस्वारस्यादयमेवार्थ इति तात्पर्यम् । स्वाप्ययसपत्न्योरिति सूत्रस्यार्थः-सुषुप्तिविषया न तदभ्रीति कंचनेति श्रुतिब्रह्मसपत्निरूपपुष्टिमार्गविषया सोऽश्रुत इति श्रुतिरित्येवं श्रुतिद्वयेन भिन्नविषयकमुक्तमेवं च श्रुतिव्यवस्थार्थं निर्गुणसगुणकल्पनानुपसृक्तेति ॥

सूत्रार्थः- आदिमध्यावसानेषु जावपरामर्शस्यान्यत्रयोजनमिति ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ १।३।२१ ॥

—१० तत्रेति । विषयसप्तमी । तद्विषयकमित्यर्थः । अत्र तमेति पाठः । तदिति पाठः साधुः । तथा पुरुषशरीरं चेति । किञ्चिद्विस्तोपिपास इत्यादिभिः घटितं पुरुषशरीरं च विकृष्टमिति नाशद्वनीयमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- अल्पे पुण्डरीके वक्ष्यानश्रुतेर्जीवोत्र निरूप्य इति चेत् । निष्ठाप्य स्वादेवं योमवचेत्यत्र तदुक्तमेव । एवं च हृदयकमले ब्रह्मणो मर्त्यं शक्यत्वात् सदापतनत्वेन निरूपणमित्यर्थ इति ॥ २१ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ १।३।२२ ॥

—२१ अन्यत्र- मुण्डकपञ्चमवर्गसमाप्तौ द्वितीयमुण्डकसमाप्ते च । यत्तच्छब्दात्तामिति । य एष श्रुतेषु जायति । मन्त्रान्तरेपि-तस्मिन्लोकाः भिताः सर्वे-इत्यादिमन्त्रेषु यत्तच्छब्दानामित्यर्थः ।

२३ पूर्वपक्षां श्रुतिं ध्याहुर्वन्समाभत्ते-तत्रेत्यादि । अस्याः श्रुतेः सूर्यादीनामभाने तात्पर्यं न किंतु-गजा यत्र न गच्छन्ते मशकाणां तु का कथेति न्यायेनाप्रच्यमान एव तात्पर्यमतो न दोषः । उत्तरार्धे तु तमेव मान्तमिति पथनादप्रच्यकाशशालिनि सत्त्वलोके स्थितः काश्चित्तेजोविशेष एवोच्यते सूर्यादितेजोभिभावकः । इदानीमापि ।

खयोतो योतते तावदावजोव्यते शशी ।

उदिते तु सहस्रांशी न खयोतो न चन्द्रमाः ।

इति तेजोविशेषस्यैव सजातीयाभिभावकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् ।

८६-६ समाधानं ध्याहुर्वन्ति-अगवदनुकारार्थमिति । नान्यार्थकल्पनमिति । अन्यार्थश्रुततात्पर्यलोकस्थिततेजोविशेषकल्पनमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— तमेव भान्तमित्यनेन सूर्यादिभानस्थ भगवदनुकृतिनिरूपणार्थ-
त्वादास्मिन् वाक्ये ब्रह्मेव प्रतिपाद्यम् । तस्य भास्ता सर्वमिदं विभातीत्यादिमा
सूर्यादीनां स्वतो भानं नास्तीत्युच्यत इति ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ १।३।२३ ॥

सूत्रार्थः— न तद्भासयते सूर्य इति यदादिर्यमत तेज इति पञ्चमसि
यथाग्राविति च गीतासु स्मर्यतेपीति ॥ २३ ॥

इति पष्ठमापिकरणम् ।

शब्दादेव ममितः ॥ १।३।२४ ॥

—२१ बाधकान्तरमिति । अद्भुतपरिमाणविरोधरूपं बाधकान्तरमित्यर्थः ।

८७-१ श्रूयत इति । कठोपनिषदि चतुर्थब्रह्मसमाप्ति ।

—२ जीमस्यैवेति ।

अद्भुतमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ॥

इति श्रुत्यन्तरात्तत्पेक्षेयार्थः । अद्भुतमात्रमिति । महाभारतस्थसावित्र्यु-
पाख्यानस्य श्लोकः सच संपूर्णो यथा ।

अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वक्ष्ये वतम् ।

अद्भुतमात्रं पुरुषं विश्वकर्षं यमो बलात् ।

इति ।

—८ घिमःनादिति । वाक्ये पूर्वार्धेऽद्भुतमात्रत्वमुक्तवोत्तरार्धे तावन्मात्र-
स्यैव भूतमध्ये शानत्वं वक्ष्येति वाक्यरूपशब्दादेव प्रकर्षेण विरुद्धप्रमाभ्य-
तया मानादित्यर्थः ।

—९ अन्यस्य तादृशत्वमिति । स्वल्पस्यापि राजादेर्विविधमनेशन-
शालित्वम् ।

सूत्रार्थः— अत्रेशान इति शब्दादेवाद्भुतममितो भगवानेवोच्यत इति ॥ २४ ॥

हृदयेक्षया मनुष्याधिकारत्वात् ॥ १।३।२५ ॥

—१९ मनु प्रादेशमात्रेणैव नियमनं भाविष्यतीत्याशङ्क्यामाह—मनुष्या-
धिकारत्वादिति । मनुष्याधिकारेणैव मृत्यूपाख्यानप्रवृत्तेर्मनुष्यद्वयस्याद्भुत-
मात्रतत्परिमाणमेवोक्तं तेनाद्भुतमात्रेण परमात्मैवेति ॥ २५ ॥

—२१ अथदानश्रवणादिति । हृदस्याधेवयत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः—
इति तैत्तिरीये षष्ठादिके ह्यष्टमात्रमवयतीति विधिना प्रथमं हृदयावदानमति-
ज्ञानादित्यर्थः ।

सुवार्थः—ईश्वरः सर्वभूतानामिति स्मृत्युक्तनियमनात्मकेश्वरकायापेक्षया
ह्यष्टमात्रो निरूप्यते ।

इति सप्तममधिकरणम् ।

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् ॥ १।३।२६ ॥

—२५ प्रसंगसंगतिं सूचयितुं सूत्रमवतारयन्ति—अद्भुष्टमानेत्यादि ।
कस्याचित्-जैमिनीयदर्शनाभिमानिनः । जैमिनिनये हि—अर्थो ममर्थो
विज्ञानच्छात्रेणापयुंस्तत्तत्र वेदिके कर्मण्यधिक्रियते—इति स्वीक्रियते ।
सामर्थ्यं च हस्तपादायवयवात्मकशरीरसद्भावस्तत्र देवादीनां न सम्भवति ।
मन्त्रार्थवादेषु यद्यपि तेषां शरीरित्वप्रतिपादनं तथापि तेषां मन्त्रार्थवादानां
विधिशेषत्वेन शरीरादौ तात्पर्याभाव इति च प्रतिपाद्यते । ततश्च देवादीनां
शरीराभावादधिकाराभाव इति बोध्यम् ।

८८-३ मनुष्यादबां कनेषु पञ्चादिषु योग्यत्वाभावादेव विचारानवसर
इत्याहुः—तदुपर्यपीति ।

—६ शतानन्दिनामपीति । ते ये शत मानुषा आनन्दा इत्यादिना
प्रजापतिपर्यन्त शतानन्दिनस्तेतिरीये श्रुत्युपपाठके समाह्वयताः ।

—८ धर्मज्ञानाभ्यामिति । त वियाकर्मणी समन्वारभेते—इति श्रुत्या
शरीरारम्भं प्रति धर्मज्ञानयोः कारणत्वम् । तयोः सातिशयत्वे देवादिजन्म-
संभवः । तथाहि देवादीनामपि शतानन्दिश्रुती श्रोत्रियस्य श्रौकामहतस्येति
लिङ्गेनाभ्ययने सिद्धे

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता ।

इति ग्रन्थेन देवादीनामभ्ययने पुराणेषु पञ्चब्रह्मतेष्वधिकारयुक्तजन्मसंभवः ।
अत एव ब्रह्महस्तः पुरन्दर इत्यादि संगच्छते । अर्थवादा अपि सतां गुणाना-
मुत्कर्षापायकाः । असत एव गुणास्ते यदि प्रशंस्युस्तार्हि तेषां प्रतारकत्वं
स्यादित्यर्थः ।

सुवार्थः—मनुष्यापेक्षया श्रेष्ठानां साध्यादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकार
इति वादरायणो मन्यते । विशिष्टजन्मवत्त्वेन तेषामप्यधिकारस्य संभ-
वादिति ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ १।३।२७ ॥

—१६ तत्पूर्वमाविष्टव्यस्य व्याख्यानं कर्मणीति । ततश्चेति । चोव-
धारणे । ततोद्गर्हितादाधिकारादेवेत्यर्थः ।

—१७ देशद्रव्याद्यभावाच्चेति । पृथिव्यादिरूपदेशस्य ब्रीह्यादिरूपद्रव्य-
स्यादिपदेन दर्शादिकालस्य चाभावात् । स्वर्लोके सूर्यादिगत्यभावाद्दर्शादि-
कालाभावः स्फुटः । देवतान्तराभावादिति । पुराण एकधेवन्द्रादयो वर्णिता
न द्वैविध्येन तेनेन्द्रं द्रव्यमावास्यायामित्यादिवाक्यार्थास्तंभव इत्यर्थः ।
साध्या वै देवा इति । एतद्वाक्यं तैत्तिरीयसप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकारम्भे ।

८९-३ प्रकारान्तरेण हेतुं व्याकुर्वन्ति-५ यवेति । चतुर्धाकरणेभ्योऽपि ।
अयं भावः । आप्तेयं पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति विधिनाग्नेयस्यैव चतुर्धा-
करणं प्राप्तं तथाच यत्राग्नेयः पुरोडाशो नास्ति तत्र चतुर्धाकरणस्य लोपः ।
तथावहन्तीति विधिनावहनं तुपापनयोपि प्राप्तः । तत्र प्राजापत्याञ्च शत-
कृष्णलार्जिर्वेदिस्थादिषाम् उभयस्य लोपो विद्यमानेनेव कर्मकरणात् ।

—५ प्रकारान्तरमाहुः-तथा यवेति ।

—६ सोमवाहकानोभावादिति । सोमवाहकं यदनः शकटं तदभाव-
वत् । तथाहि-सोमवाहकं शकटं ययपि विहितं तथापि पर्वतस्थसोमग्रहण-
प्रसङ्गे शकटगमनार्हमार्गाभावाच्छकटस्य लोपः । यत्किञ्चिदप्यर्थेविष-
मानेवि कर्मकरणसंभवादिति भावः । यत्नेनेति । एतेन देवतासम्भावोप्युक्तः ।
पुरुषाद्ययवस्थाणां देवानां सत्त्वात् । ननु प्रथममिन्द्रादिदेवतानामभावा-
द्यागः कथमिति चेन्न । प्राथमिकयागे भगवत एव देवतास्थानापक्षत्वेन
प्राप्तत्वात् ।

—९ ननु तर्हि जैमिनिस्मृतेः का गतिरित्यत आहुः-आधुनिकान्
प्रतीति । एवं चासर्वज्ञानप्रति जैमिनिस्मृतिप्रवृत्तिरिति भावः । एतेन

जैमिनीये च त्रैपासे न विरोधोस्ति कश्चन ।

इति पुराणवाक्यं समर्थितम् ।

सुप्रार्थः-साध्या वै देवाः सत्रमायश्निति श्रुत्या तेषां कर्मणि प्रवृत्तिदर्श-
नाज्ञानेनाधिकार इति चेन्न । एकशतं वर्षाणि प्रजापताविन्दो ब्रह्मचर्यमुवा-
सेति श्रुत्या ज्ञानेपि प्रवृत्तिदर्शनादिति ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ १।३।२८ ॥

—१२ शब्दे-वेदे । विरोधं व्युत्पादयन्ति-अर्थज्ञानेत्यादि ।

—१३ कर्मकरणमिति । अयं भावः । साध्या वै देवाः सुवर्गकामा-
इति तैत्तिरीयसप्तमाष्टके पठितम् । तत्र चैतादृशवेदार्थो यदा ज्ञाप्येत तदा

साध्यादीनां कर्मकरणोधिकारः संभवेत् । तादृशार्थज्ञानं च माध्यदेशसाध्य-
कर्मविषयकम् । एवं च ज्ञानानन्तरं कर्त्रा कर्मणि प्रवर्तितव्यमिति विहितस्वा-
ज्ञानकाले कर्तृकर्मभूतानां साध्यदेवानां सहानवस्थानरूपविरोधः ।

—१४ अन्यकल्पनायामिति । पूर्वकले साध्यैर्यज्ञः कृतः स एव वेदेन
वर्ण्यते इति कल्पनायामित्यर्थः ।

—१५ द्यवस्थापकामावादिति । सत्सारस्थानादित्वादिति शेषः । ननु
भाविबहुवृत्तान्तो वेदेनोक्त इति न विरोध इत्यत आहुः—तस्मादिति ।

—१६ न भवेदिति । इदानीन्तनवस्तुमवस्थे स्वीक्रियमाणे वेदस्य पाश्चा-
त्यत्वं स्यात्ततश्च तस्यानित्यत्वं स्यादित्यर्थः ।

—१७ प्रमथ इति । प्रकर्षेण विद्यमानतेत्यर्थः । एवं च वेदोक्तपदार्थानां
नित्यत्वं लोके उत्पत्तिमतामनित्यत्वमिति भावः ।

—१८ सूर्यानुकारित्वादिति । सर्वमनुकारि यस्य तादृशत्वात् । अतो-
नुकार्यपेक्षयानुकार्यस्य भेदात् ।

—१९ अत इति । लौकिकप्रमाणविषयत्वादित्यर्थः । भिन्न एवेति ।
रूपप्रपञ्चापेक्षयैति शेषः । शब्दैकत्वमधिगम्यः—वेदबैयः । न तु लौकिक-
प्रमाणवैयः ।

—२० न विरोध इति । एवं च साध्यादिभिर्देवैर्वेदोक्तप्रपञ्चज्ञानानन्तरं
कर्मकरणाच्च कर्मकर्तृविरोधः । तादृशप्रपञ्चस्य नित्यत्वेन तत्संबन्धाच्च वेद-
स्यानित्यत्वमिति भावः ।

—२१ अथ गच्छन्तीति । बृहस्पतरभ्यरेति शेषः । एवं च वेदोक्ताः
पदार्थाः कर्माणि च नित्यानीत्यवगन्तव्यमिति भावः । जात्याकृतित्यक्तयः
पदार्था इति न्यायसूत्रम् । पूर्वतन्त्रे जैमिनिमते जाती शक्तिर्यक्तैराक्षेपलभ्य-
त्वम् । एकदेशिमत आकृती शक्तिर्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वम् । एवं चातिरि-
क्तप्रपञ्चस्वीकारापेक्षया जाती चाकृती वा शक्तिस्वीकारे तयोर्नित्यत्वेन
विरोधो नास्तीत्याशयेन शङ्कते—न चेति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त
इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमाक्षिप्यते । एवं जलाहरणान्यथा-
नुपपत्त्या घटरूपा ध्वनिराक्षिप्यते । तत्राक्षेपोर्यापत्तिः प्रमाणान्तरमिति पूर्व-
मीमोसकाः । व्यतिरेक्यनुमानेन मतार्थत्वमर्थपञ्चेरिति नैयायिकाः । एवं च
प्रमाणान्तरकल्पने गौरवम् ।

—२४ अतः परिशेषादाक्षेपस्य लक्षणायां पर्यवसानं चकम्पं तच्च न
संभ्रततीत्याशयेनोत्तरमाहुः—सर्वत्रेति । सर्वत्र लक्षणास्वीकारे शक्युच्छेद
इति भावः । नन्वेष्टु लक्षणा जैमिनिमतमादिषाम्हे । बीषापनेन शक्ति-

कृता पूर्वान्तरतन्त्रयोरैकशास्त्रस्यैव स्वीकारादित्यत आहु - य सिक्करेत। इति । अपमर्थः । नहि सर्वत्र वेदे शक्ता एव शब्दा प्रयुज्यन्ते किंतु योगिका अपि । यथा य सिक्करेता. स्यात्प्रथमाया तस्य जित्यामुपदध्यादिति सिक्करेत पदम् । अत्राकृतिर्न सभवति । या च व्यक्तिमाक्षिपेत् । किंतु सिक्क रेतो येनेति सिक्करेतस्त्वमुपाधि । स च रेत सेवानन्तरभावित्वाद-नित्य इति विरोध इत्यर्थः । ननु जातामुपाधी वास्माभि शक्तिर्नाद्रियते किंतु पदप्रवृत्तिनिमित्ते । तच्च किमप्यस्तु ।

—२५ एवञ्च तस्य नित्यत्वान्न कोपि दोष इत्यत आहु - न चेति । प्रवृत्तिनिमित्ते घटत्वे शक्तिस्वीकारे तेन जलाहरणासमवात्प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः ।

९७-१ अथ घटादिरूपस्यानित्यस्याप्यर्थबलादक्षेपकत्वमाक्षेपश्चोपनय इति विभाव्यतेतोरुच्या दूषणान्तरमाहु - सक्केनग्रहविरोधादिति । तादृशस्थले व्यवहारादिना शक्तिग्रहो वाच्यः । तत्र अग्रहारस्तु व्यक्तावेव पर्यवस्यन्ननुपस्थिते प्रवृत्तिनिमित्ते सक्केन न ग्राहयिष्यतीति विरोधादित्यर्थः । ननु भवन्मतेपि वैदिकसूष्टेरतिरिक्तत्वेनागोचरत्वादनुपस्थितिस्तथाच सक्केनग्रहो न भविष्यतीत्यत आहु - सर्वस्येति । भगवत्प्राप्त-भगवदनुकारित्वात् । एवञ्च ब्रह्मादीना भगवद्दर्शनेनेदानीन्ताना तु लौकिकसादृश्यात्तदुपमानेन सक्केनग्रह इति नानुपस्थितिदोष इत्यर्थः । अतो यथा जैमिनिमते वेदाङ्ग-र्मावगतिस्तथा व्यासमते वेदाद्वैदिकपदार्थानामप्यवगतिरिति कर्मावगतिप्रत्यक्षेण साधितम् ।

—३ अथानुमानेन साधयन्ति-जमदग्नीनामिति । येषा प्रवरत्रय ते चतुरवन्तिन । येषा प्रवरपञ्चक ते पञ्चावन्तिन । प्रधानयागकाले पुरोडाशादवदान चतुर्वार चतुरवन्तिना पञ्चवार पञ्चावन्तिनामिति विशेषः । जामदग्न्यवस्तगोत्रादयः केचन पञ्चप्रवरिणो यजमानास्तथा पञ्चावन्ति विहित दर्शपूर्णमासप्रकरण आपस्तम्बसूत्रे । अत्र यजमानो जामदग्न्यादिगोत्रज इति प्रत्यक्षं नास्ति किन्त्वनुमानम् । तदेवाहु - न हि स्थयमिति ।

—४ ननु हत्वश प्रत्यक्षत्वं साध्याशे पराक्षत्वं यत्र तत्रैवानुमानप्रसरो दृष्टोत्र सर्वपारोक्ष्ये कथमनुमानप्रसर इति चेत्तत्राहु - परोक्षव्यवहारस्येति । तथा च ब्रह्मवादे सर्वपारोक्ष्येनुमान स्वीक्रियत इत्यर्थः । एवञ्च यजमानेन परोक्ष जामदग्न्यवन्त यथा स्वस्मिपराक्षणे गृह्यत तद्वद्वेदोक्तप्रश्नोपि गृह्यत इति भावं ।

सुप्रार्थ - ननु देवादीना कर्मकरणे विरोधामात्रेपि वैदिकशब्द विरोधो भविष्यति । तथाहि वेदार्थज्ञानादनु कर्मकरण साध्यं कर्म कृतमिति द्वेद परोक्ष्यते तज्ज्ञात्वा साध्यादिभि कर्मकरण विरुद्धम् । सौमिष्टोमेन वसुन-

याजयदित्यग्रेत्यस्याना वसुना वृत्तान्नकथने तु नित्यानित्यसयोगविरोधाद्दे-
दस्यानित्यत्वमिति चक्ष । शब्दोक्तानां साध्यादिपदार्थानामतः शब्दादेव
प्रकाशनात् । लौकिकधर्मादिभ्यो वैदिकघटादयो भिन्ना एवाङ्गीकर्तव्या ।
तत्प्रतिपादकत्वाद्देदस्य न नित्यानित्यसयोगः । तत्र प्रमाणमाह-प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यामिति । इदानीमहं प्रत्यक्षं ययजमानत्विजः स्वकृत्य वदादेव
जानन्ति । जमदग्नीनां पश्चादवत्तमित्यत्र तु स्वस्मिञ्जमदग्रन्तमनुमाय
पुरोडाशादिषु पश्चादवत्तत्वं कुर्वन्ति । अतोलौकिकशब्दार्थप्रतिपादकत्वाद्दे-
दिकशब्दे न विरोध इति ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ १।३।२९ ॥

—११ ननु यतो वा इमानीति श्रुतिर्भातिवस्तुष्विर्बल्लोपादानिकेति वदति
तस्या वैषय्यं भवेयादि वैदिकसृष्टिर्भिन्नाङ्गीक्रियते चेदत आहु-
अस्या इति ।

—१२ ब्रह्मोपादानस्येति । ब्रह्मरूपं यदुपादानं तस्य । तन्माहात्म्ये
स्यादि । तस्या वैदिकसृष्टेः प्रकृतसाधेदान-रूपत्वब्रह्मधर्मसंपन्नत्वादित्य-
माहात्म्यनिरूपणार्थम् ।

—१३ सृष्टमङ्गीजनकश्च कथमत आहु-अत एवेति । नैयायिका
परमाणुमकाशात्सृष्टिं वदन्ति । साङ्ख्येया प्रकृतिसकाशात् । एवञ्च वेदविद्व-
द्भूतत्वात्तेषां मतमप्रमाणमित्यर्थः ।

—१४ निश्चसितयचनात्-अस्य महतो भूतस्य निश्चसितम्-इत
यचनात् । तस्याधि-ब्रह्मणोपि । नन्वेव चैत्यरापरविभागं कथमत आहु-
अर्थप्राधान्यादिति ।

—१५ ब्रह्मविद्या-उपनिषद्विद्या । वैदिकप्रपञ्चस्य भिन्नत्वं साधकान्तर-
माहु-प्रपञ्चभेदादिति । लोकवेदाधिकरणं वातिकं ।

लौकिकगतमामर्थ्यं शब्दो वदोपि बाधकः ।

इति यद्यप्यङ्गीकृतं तथापि तत्कल्पितम् । अग्निनिनलुक्तत्वात् । अतः
शब्दभेदः । लौकिकवैदिकत्ववहारभेदस्तु प्रनिद्ध एव ।

सूत्रार्थ-आधिदैविकपदार्थप्रतिपादकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमिति ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादाट्टावप्यनिरोधो दर्शना-

त्स्मृतेश्च ॥ १।३।३० ॥

—२० सधेव-सर्ववदे । उत्तरकाण्डे-उपनिषद्सु । अर्थधराविचारेण-
तत्तज्जायन्तेत्यादौ धर्मिनित्यताबाधकत्वान्नाट्टमर्थबलविचारणः ।

—२४ तथात्यात्-अनित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । आवृत्तिशङ्कापीति ।
वारंवारं सृष्टिप्रलययोः सत्त्वं तस्य शङ्कापीत्यर्थः । आवृत्तावपीत्यस्य
व्याख्यानं समुद्र इत्यादि ।

११-१ प्रक्षेपवदिति । सप्रत्यर्थं वतिः । प्रक्षेप इवेत्यर्थः ।

—२ नामरूपयोरिति । प्रपञ्चस्य नामरूपत्वेन व्यवहियमाणत्वेन
सदा सत्त्वाक्षित्यत्वं यथा समुद्रे जलं प्रक्षिप्तं पुनरुद्धृतं च तदा तदेव शुक्लं
जलमिति निश्चयो नास्ति पूर्ववदेव नामरूपयोः सत्त्वात् । नामरूपाभ्या-
मन्यस्य भेदकस्याभावाच्च । तदन्वदेतादित्यपि निश्चयो नास्तीति तस्य
प्रवाहरूपेण नित्यत्वमित्यर्थः ।

—४ सिद्धत्वादिति । तथाच प्रवाहस्याविच्छिन्नत्वान्नित्यत्वमिति
मीमांसकानां सिद्धान्त इति भावः ।

—९ श्रुधीणामिति । पतस्मृतिलक्षणं तथाच लक्षणेन प्रवाहा-
विच्छेदो बोधितः ।

सुवार्थः-लौकिकप्रतीत्यनुसारेणोत्पत्तिप्रलयसत्त्वेऽपि प्रलये ब्रह्मणि छीनानां
पटादिपदार्थानां सृष्टिकाले तथैव नामरूपविशिष्टत्वेनोद्भूतमाज्ञेदकान्तराभावा-
ज्जलप्रवाहवक्षित्यत्वेन प्रतीतेर्न नित्यानित्यसंयोगात्मको विरोधः । वेदपितृ-
मातृगङ्गादिषु तदेवेदमिति व्यवहारदर्शनात् । सूर्याचन्द्रमसी धातेत्यादि-
श्रुतिदर्शनाच्च । प्रजाः सृज यथापूर्वमिति स्मृतेश्चेति ॥ ३० ॥

मन्त्रादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ १।३।३१ ॥

—१२ एकदेशेन-उपासनाविशेषरूपेण तदेकदेशेन । असी वा आदित्य
इत्यादि । इदं ब्राह्मणं छान्दोग्ये तृतीयप्रपाठकारम्भे ।

—१७ स्वमुख्येन मुखेनेति । अग्नीन्द्रवरुणसोमब्रह्मरूपा ये स्वगण-
रूपास्तद्रूपेण मुखेनेत्यर्थः । पञ्चविधा एव-वत्सादयः पञ्चैव ।

—१९ ननु मास्तु मध्नुविद्याधिकार एतावता ब्रह्मविद्याधिकारी वारयितुं
न शक्यत इत्यत आहुः-ब्रह्मणोपीति । एवंच ब्रह्मणोऽपि देवत्वेन तस्या-
प्युपासकमध्ये प्रवेशेनोपास्यत्वप्राप्त्यत्ययोर्विघटनादिति भावः ।

—२१ ननु मोक्षो ब्रह्मविद्यामन्तरेण न संभवतीत्यत आहुः-मोक्षस्या-
पीति । बहुरुदायधिकारोऽपि सावधिः । ततश्च तन्निवृत्त्यनन्तरं देवत्वेनोत्तर-
मार्गवर्तित्वात्सर्वतोमार्गबलादेव मोक्षस्यापि सिद्धेर्न विद्यावश्यकत्वमित्यर्थः ।

—२२ अत्रार्थं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति वैपासिक-
सूत्रप्रमाणयन्ति-यावदिति ।

—२३ ननु सौमित्रिष्टोमेन वसुनयाजयादिस्थादिश्रुत्या यागोपकारे सिद्धे ब्रह्मविद्यायामपि तत्कल्पने को दोष इत्यत आहुः—चसूनिति । अग्रिष्टोमे कृते यजमानस्य वसुत्वं स्वर्गे जायत इति भाविनीं संज्ञामादायाग्रिष्टोमेन वसुनयाजयादिति श्रुतिः प्रवर्तत इत्यर्थः ।

१२-१ तरतमभाववतामिति । शताश्वमेधे संपादित इन्द्रत्वं तन्न्यूनेह्य-
देवत्वमिति तरतमभाव इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—आदिस्थादिभिर्मन्त्राद्युपरसनासंभवास्तर्धत्र हाने कर्मणि च
देवादीनामनधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ १।३।३२ ॥

—५ महामोगवन्त इति । शिशुमारवक्त्रे स्वर्गभोगवन्तः ।

—६ श्रुतिं प्रमाणयन्ति—अग्निः पुच्छस्येति । इयं श्रुतिस्तीर्त्तरीयारण्यके
शिशुमारोपस्थाने ।

सूत्रार्थः—ज्योतिर्मण्डले मक्षत्रादिरूपेण भोगकरणदर्शनास्तर्धोपास्थानां
तेषामुपयोगाभावाज्ज्ञानकर्मणोर्नाधिकारो देवानामिति ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोस्ति हि ॥ १।३।३३ ॥

—१२ स्वनामग्रहणमिति । वादरायणेति यौगिकनामग्रहणमित्यर्थः ।
अयं हि निबन्धकाराणां पन्था यस्वनामग्रहणप्रसंगे

आत्मनाम हरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न शृङ्गीयाम्न्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मार्तनिषेधायौगिकं नामोच्चारयन्ति । मयदान्यतज्जलिरपि स्वनाम-
ग्रहणप्रसंगे—गौर्द्वीयस्वेवमाह—इति तत्र तत्र स्वनामोक्तिरिति ।

—१३ तुह्यत्वं—जैमिनिर्तुल्यत्वम् । प्रजापतिरिति । इदं तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे द्वितीयाष्टके । अत्र प्रजापतिरिति भाविसंज्ञाभ्रयितुं न शक्यते—यो
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वे वेदांश्चेति श्रुत्या ततः पूर्वमन्यस्याभावात् ।

—१६ कर्माधिकारसंपादिनी श्रुतिरुक्ता । अधुना ज्ञानाधिकारसंवा-
दिर्नामाहुः—तद्यो यो देवानामिति ।

—१९ ननु कचिच्छ्रुतो देवानां कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतीयतेत आहुः—
यत्र चेति ।

—२१ अनजानादिति । एते हि दर्शनाद्युपयन्ति ननु मक्षणादिनेति भावः ।
अन्यथा—अतिरिक्तवस्त्राद्यनङ्गीकारे । विरोध इति । पूर्वपक्षोक्तन्वायेन
वसुनयाजयादिस्थादिश्रुतेषु वसुत्वमेव न स्यादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । यदसूना-
मिति । यथा तत्र यजमानाय वस्त्रादुपोधिकारिणो वासवादिसामगानेन

प्रातरादिसवनानि प्रयच्छन्ति । एवमत्राप्यभूतदानमेवोच्येत नतु वस्त्रादि-
भावोपि । अतोत्र वेत्तुर्वस्त्रादिभावार्थापस्योपास्या अतिरिक्त्य अङ्गीकार्या
इत्यर्थः ।

—२२ न हीति । दृष्टेव तुप्यन्तीत्यादिदेविकानामेव ।

—२३ योपीति । देवोपासकवदिति पाठः । प्रकाशकृतस्तु देवोपासन-
वदिति पाठमाहस्य फथमपि क्लापयन्ति ।

—२४ ननु पूर्वपक्षरीत्या कल्पभेदः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः—
न वेति ।

—२५ भनित्येति । एतेषामेवोपास्यत्वेनिरपत्तेरर्थः ।

सुत्रार्थः—देवानां ज्ञानकर्माधिकारसद्भावं चादरायणाचार्यो मन्थते ।
देवा धे-इत्यादिभ्रुतिभिस्तथा बोधनात् ॥ ३३ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १।३।३४ ॥

१३-३ अनुमत्संगरूपां संगतिमाहुः—इदानीमिति । ननु शूद्राणां पुन-
नयनाभावेनाधिकारसंभावेनैव नास्ति तर्हि निषेधार्थं कुतः प्रयास इति चेन्न
महाविद्यायापुनयनस्याप्रयोजकत्वात् । वैश्वानरविद्यायां तान्हापुनयि-
तुवापेति श्रावणात् । ननु शूद्रस्य शास्त्रीपक्षानाभावात्साधिकार इत्यत
आहुः—यथेति । एवंच निषादस्य शास्त्रीयज्ञानाभावेऽपि यथा निषादस्यपतिं
पाजपेदिति विधिप्रामाण्यकार्कश्यधिकार एवं शूद्रस्यापि विद्यायामित्यर्थः ।

—५ ननु शूद्रे निषादवच्छ्रुतिप्रामाण्यं नास्तीत्यत आहुः—हविष्कृदा-
धायेति । दूर्वापूर्णभासप्रकरण आपस्तम्बसूत्रे हविःकण्ठनपेपणार्थं हविष्कृ-
देहीति त्रिसहस्रतीति हविष्कृदाय्ज्ञानं विदितम् । बोहादी चेति । तथा
शानेन सापकान्तरेणापि शूद्रस्याधिकारः स्पष्ट एवेत्यर्थः ।

—७ श्रूयत इति । छान्दोग्ये षष्ठ्यपाठकारम्भे श्रूयते ।

—८ सयुग्यन इति । युक्तवानिति युग्वा शकटविशेषस्तेन सह वर्तमानः
सयुग्वा तस्य । तस्य पङ्क्तुत्वात्सर्वदा शकटेन सह वर्तमानत्वम् । रेकति तस्य
रुवं नाम । जानश्रुतिरिति । जनश्रुतेरपत्यं पुमान् ।

—९ पौत्रायण इति । पुत्रस्य पुत्रः । देवतामिति । उपास्यदेवताम् ।

—१० अह हारेत्येति । अः प्रातिपेधे । हेत्याश्चर्ये । हारेत्या-हारेजेत्या-
पुको रभः । हे शूद्र । गोभिः सह पदानीतं तत्सर्वं तथैव विकटे तिष्ठन्वि-

स्वर्गः । विवरणे तु-अरे शुद्ध । त्वामहं धिक् । गोभिः सह यदागतिं
तत्तत्त्वं त्वत्समीपं पवास्तु । इति ।

—११ मुखेन-द्वारेण ।

—१२ अर्थं व्याकुर्वन्ति-अत इति ।

—१३ कंयर एनमेतादिति । कं उ अरे एनमिति पदच्छेदः । कं वराह-
मित्रार्थः ।

—१४ शुचमन्यति । अत्र शुचं द्रवतीति वक्तव्य आद्रवतीरमुक्तं तत्र
दीर्घः पुरोदरादिबाह्वर्णान्तरलोपस्याप्पुपलक्षकः । एवं योगादरणम् ।

—१५ कथमेवमिति । पूर्वतन्त्रेण न्यायेन रथकारपदे स्पष्टरेवाहतात्र
तद्विषयं योगः कथमादिपत इत्यर्थः ।

—१६ योगादरणस्य प्रयोजनमाहुः-स्वस्येति ।

—१७ अत्र पक्षे स्वस्य सर्वत्वस्थापनेनोत्कर्षवैश्वप्रदर्शनं प्रपञ्चस्य
धिकारवचनमिति दोषद्वयं मत्वा पक्षान्तरमाहुः-तदयेति । तस्माद् गमक-
द्वारा योगोद्भूतेन स्पष्टरेकिंविक्तरत्वात् ।

सुत्रार्थः-अस्य ज्ञानश्रुतेर्हंसावनादरभ्रवणाच्छोकः समुत्पन्नः । तदन्तर-
माद्रवणाच्छुद्धत्वं जातम् । क्षत्रिणं प्रति परोक्षवादेन शुद्धसंशोधनेन हंस-
वाक्यजमितशोकवत्त्वस्यनारस्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । ब्रह्मविदां सर्वज्ञत्वं
शुक्लमेवेति ॥ १४ ॥

क्षत्रियस्वावगतेक्षोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १।३।३५ ॥

—१७ अवगम्यते-अनुमीयते । तत्र हेतुमाहुः-गोनिष्कोति । निष्कं
सुवर्णचतुष्टयम् । क्षत्रप्रभृतय इति । क्षत्रशब्दस्य क्षत्रस्थापनमर्थः
बहुपाक्यत्वावसथकरणवाहणभोजनहस्तत्रन्ता राजधर्माः । तत्र बहुपाक्यत्वा-
दयो धर्माः समृद्धे धर्मिणे शुद्धेयि संभवन्तीति विशिष्टस्य राजधर्मस्य प्रधानं
निर्देशं कृत्वा तत्प्रभृतय इत्युक्तम् । विवरणे तु पतत्यर्द्धं व्याख्यायात्र पूर्वं
लिखितं कचित्पुस्तके क्षत्रप्रभृतय इति पदमेव नास्ति । न ह्येते क्षत्रियाद-
न्यस्य संभवन्तीत्यपि पाठः । अर्थं पाठः समीचीनः प्रतिपादते । कुतः । न
ह्येत इत्यत्रेत इत्यनेन पूर्वोक्तहेतुवाक्यस्थगोनिष्कादिराजधर्माणामेव ग्रह-
णात् । किं चात्रापि वाक्ये कन्यां दातुं शक्नोतीत्युक्त्या पूर्वोक्तानामेव ग्रहणं
ननु क्षत्रप्रभृतीनामिति । एतद्विवरणोक्तमस्मदभीष्टम् । केवलं स्थितस्य
गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन प्रकाशकृदाभिमतत्वेन च क्षत्रप्रभृतय इति
व्याख्यातम् । ननु चादुर्बलमर्थमेकं समामनन्तीति वाक्याद् ब्राह्मणस्य आदुर्ब-
लविवाहस्योक्तत्वेन श्रुदान्कन्याग्रहणमुचितमित्यत आहुः-न चेति ।

९४-३ संगच्छत इति । तद्वाक्यप्रतिपादितमाहात्म्यं शूदे न संग-
च्छते । उपदेशात् । रेककर्तृकबह्वावियोपदेशात् ।

—५ उत्तरत्र-उपसंसारवाक्ये । चित्ररथेनेति । क्षत्रियत्वावगाति-
रिति शेषः ।

—८ कक्षासेनियदस्य चित्ररथपदव्याख्यानत्वमाहुः-कक्षारूपेति ।

कक्षः स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपङ्क्तवे ।

स्पर्धापदे च दोर्मले-

इति कोशे स्पर्धास्थानं कक्षपदेनोच्यते । एवं च रथस्य चित्रत्वेन स्पर्धा-
श्रयत्वं स्थानां संभवतीति चित्रपदेन कक्षापदं रथपदेन सेनापदं च शोभ्यत
इति भावः ।

—९ क्लेशेन व्याख्याने किं बीजमित्याकाङ्क्षायां लिङ्गपदं विवृण्वन्ति-
पतेनेति । अयाजयामिति । पतङ्गाख्यं सामवेदे हिरात्रे भूयते । तथा संपूर्णं
पथा-पतेन धे चित्ररथं कापेया अयाजयंस्तमेकाकिनमन्त्राद्यस्याध्यक्षमकुर्व-
स्तस्माच्चित्ररथो नामैकः क्षत्रपतिर्जायते-इति । तथाच समानान्वयानां
समानान्वया एव याजका भवन्तीति प्राप्य दर्शनम् । अतः कापेय-
संबन्धारकाक्षसेनिश्चित्ररथ इति भावः ।

—१२ भगवत इति । भगवतः प्रनापतिरूपबोधकत्वात्परंपरया भगव-
त्संबन्धिनावित्यर्थः ।

—१६ तस्मादिति । एवं च परम्पराविधायामपि यत्र नाधिकारस्तत्र
साक्षाद्विषयायां किमु वाच्यमिति भावः ।

सुत्रार्थः-गोनिष्कादिज्ञानाज्ज्ञानभूतेः क्षत्रियत्वावगमात् । चकाराद्वह्म-
विशेषदेशोच्यन्त्यस्य न संभवतीति हेतुः समुच्चयः । ननु गवादिपदार्था
अभ्येनापि 'दातुं' शक्यास्तेन जानश्रुतिः क्षत्रियाद्विज्ञोपि संभवतीति
चेन्न । उत्तरत्र संवर्गविधायामुक्तेन चित्ररथशब्दलिङ्गेन तस्य क्षत्रियत्व-
प्रतीतेरिति ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ १।३।३६ ॥

—१८ उपनयनस्योपनिषत्सु परामर्शमाहुः-तं हेति । छान्दोग्ये वाक्यमे-
तासनगुमारसंवादे । एवं च शूद्रश्रुतिमात्रेणाधिकारसिद्धिर्न वक्तव्या ।

आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलम् ।

इति न्यायात् ।

सुत्रार्थः-सर्वत्र विशेषदेश उपनयनसंस्कारस्य परामर्शाच्छूदे संस्कारा-
भावकथनाच्च । चकारात्-अ शूदे पातकं किंचिदित्यादि समुच्चीयत
इति ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ १।३।३७ ॥

—२५ इत्येति । भाष्यार्थः समासेन यथा । गीतमेव यदा सत्यभाषणेन जाबालस्य वर्णित्वं शूद्रत्वाभावश्च निर्णयितस्तदैव विद्योपदेशः कृतः । अतो न शूद्रस्याधिकार इति । अत्र प्रकाशकृद्देवरणकृद्भ्यां तु ब्राह्मणधीमतेष्वपि व्यभिचारजन्यत्वाच्छूद्रता । वामदेवसामोपासकस्य न वाचन परिहरेदिति सर्वगामित्वाभ्यनुज्ञानात्तज्जन्यस्य व्यभिचारदोषान्नान्तश्चमित्रादि लिखितम् ।

सुत्रार्थः— शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सति चत्वारोद्घर्षित्वनिर्धारणे च सति जाबालोपनयनार्थं गीतमस्य प्रवृत्तेरिति ॥ ३७ ॥

अवणाध्ययनार्थमतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ १।३।३८ ॥

९५-८ तत्संनिधौ-शूद्रसंनिधौ । अपुजतुभ्यामिति । अपु-सीसं अतु-लक्षा । यद्यु चेति । यदि उ वेति पदच्छेदः ।

—९ उदाहरणे-उचारेणे । धारणे-अन्यासपूर्वकधारणे ।

—१० दोहादौ यद्यपि शूद्राधिकारस्तथापि तत्कर्म शूष्णीमेवेत्याहुः-दोहादाधिति । अमाद्य एवेति । प्रथममप्यनुज्ञा यत्किञ्चित्कालं समन्त्रकदीहे कृते पश्चाच्छूद्रेणामन्त्रकदोहः कियत इति भौतसूत्रे स्पष्टम् ।

—११ कारणविशेषेणेति । शापादिकारणादित्यर्थः । अत्र शूद्रभक्षणाधिकारविषये प्रकाशो बहु भीमांसितं तच्चत पबालोचनीयम् ।

सुत्रार्थः—शूद्रेण अवणस्याध्ययनस्यार्थज्ञानस्य च मतिषेधाद्देवाक्षरविचारेणेत्यादिनिषेधकस्मृतेश्च वैदिकविषये शूद्राधिकारो भेति 'सिद्धमिति ॥ ३८ ॥

इति नवममधिकरणम् ।

कम्पनात् ॥ १।३।३९ ॥

—१८ एवं प्रासंगिकाधिकारिनिरूपणं कृत्वा सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वप्रस्तुतमेव विचारयन्ति कम्पनाधिकरणेनेत्याह-कटवल्लीविचारेणेति ।

—१९ तत्रत्यं-पटवहीस्थम् । तच्चिन्तनस्य प्रयोजनं किमिष्यत आहुः-प्रलयावधीति । तद्वाक्यप्रतिपाद्य रूपं प्रलयस्यावधिभूतम् । तस्य ज्ञाने तत्र लयः स्यादतो हेतोश्चिन्त्यत इत्यर्थः ।

—२१ अत्रेति । न प्रकरणेन । प्रकरणस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः । अमरत्वादिति हेतोः पूर्वोक्तं युज्यत इत्यनेनान्वयः । इन्द्रस्यात्र प्राप्ती पीजं वज्रछिद्वन् ।

९६-१ सस्मात्-प्रकरणावेक्षया श्रुतिलिङ्गयोः प्राबल्यात् ।

—५ प्रथमवाक्यार्थ इति । पादत्रयवाक्यार्थ इत्यर्थः । भयसत्त्वे कम्पनं जायतेतो भयजनको भगवानेवेति भावः । भीषास्माद्भातः पवत इत्यादि-
श्रुतेः । प्राणस्तु वाक्यार्थो न भवति तस्य स्ववियोग एव भयजनकत्वात् ।

—६ इन्द्रस्य भयजनकत्वं वारयन्ति-न चेति । अग्निहृदयं वज्रमेकान्तत इन्द्रस्यायुधं न भवति ।

—७ अत्रार्थे तेत्तिरीयब्राह्मणप्रथमाष्टकप्रथमब्राह्मणपठितां श्रुतिं प्रमाणं-
यन्ति-तस्येति ।

—९ पूर्वमेवेति । प्राणाधिकरण इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—प्राण एजतीत्यस्मिन्वाक्ये सर्वजगद्भयजनकत्वेन हेतुना
भगवानेव ग्राह्यो न प्राण इन्द्रो वेति ॥ ३९ ॥

इति दशममधिकरणम् ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥१।३।४०॥

—१४ छान्दोग्यदशमप्रपाठकदहरविवार्यं विषयवाक्यम् । यएय इति ।
महाभूतरूपमिति । तेजोरूपं तृतीयं महाभूतमित्यर्थः ।

—१६ ज्योतिश्चरणाधिकरणेनास्य गतार्थता नास्तीति बोधयितुमेतद-
धिकरणप्रयोजनं कारिकयाहुः । ग्रहधर्माच्चेति ।

—१७ चत्वार इति । पूर्ववाक्यगतं-उपसत्तत्त्वं, उपसंपन्नस्वरूपा-
भिनिष्पादकत्वं, उत्तरवाक्यगतं हृदयत्वं सत्यपदोक्तं सत्यामृतनियामकत्वं
चेति चत्वारो धर्माः । निरूपिता इति । निर्णायकत्वेन निरूपिताः । अतो
न गतार्थतैत्यर्थः ।

—१८ उपपरयेति । अस्माच्छरीरात्समुत्थायेति बोधितवैत्यर्थः ।

—१९ दर्शनादिति । ब्रह्मपदस्थाने ज्योतिःपददर्शनमस्ति तस्माद्ब्रह्म-
वेत्यर्थः ।

—२० तदेव स्पष्टयन्ति-सुषुप्ताधिति । एवंच तत्र सञ्जग्देन यथा ब्रह्म
बोध्यत एवमत्रापि सुषुप्तिबोधकेन संप्रसादवचनेन परज्योतिर्ब्रह्मेव गृह्यत
इति भावः ।

सूत्रार्थः—परं ज्योतिरभिसंप्रयेत्यत्र ज्योतिःपदेन ब्रह्मेव ग्राह्यं न भीतिकं
तेजो न्याय्यत्वादिति ॥ ४० ॥

इत्येकादशमधिकरणम् ।

आकाशीयान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ १।३।४१ ॥

१७-२ पूर्वमाकाशपदस्य चिदाकाशपरत्वं व्यवस्थापितमधुना छान्दोग्य-
समाप्ती श्रूयमाणमाकाशो वै नाम नामरूपयोरिति । तत्र सदेहनिवारणार्थ-
मिदमधिकरणम् ।

—८ प्रयोजनमिति । आकाशाद्वायुरिति श्रुत्या वायुजननरूपं प्रयो-
जनमित्यर्थः । अग्न्यस्येति । ते यदन्तरेत्यनेनोक्तस्य समन्तात्तदन्तःस्थापन-
रूपस्येत्यर्थः । इयंपदेशः-कथमम् । सूत्रस्यार्थान्तरत्वादीत्यस्यायमर्थः ।
तथा चान्तरः अर्थो यस्मादित्यर्थान्तरम् । वाहिताग्र्यादिभिर्विदि परनिपातः ।
एवमत्र बहुव्रीहिणा कर्ता बोध्यते । अन्योर्धोर्धान्तरमिति निग्न्यसमासपक्षे
लक्षणया कर्तृलभः । तस्य भावोर्धोर्धान्तरत्वम् । भाष्ये-कार्यान्तरेति । वायु-
जनकत्वरूपाकाशकार्यातिरिक्तकार्यकर्तृत्वव्यपदेशश्चेत्यर्थः ।

—९ सिद्धयस्कारेणेति । आकाशो वै इत्यत्र वैपदेन सिद्धयस्कारो
बोध्यते तेन पदेनातदीया भूताकाशसंबन्धिन उल्कूटधर्मा यत्र बोध्यन्ते
तदेवेत्यर्थः ।

—१० ननु माहात्म्यहेतुर्कं नियममस्त्वं नमस्त्वमिति नामनिर्वाहकत्व-
माकाशस्य स्यादित्यत आहुः- नापीति । अदो ददाति स्वसतां पदं यज्ञिय-
मास्रम इति स्मृत्या नियमनमपि भगवदधीनमिति तस्यैव माहात्म्य-
मिति भावः ।

—११ ननु यययं निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव तत्र तद्धर्माधिकरणेन तादृक्त्वा-
धिकरणेन वा मनार्थत्वाद्यर्थः । सूत्रारम्भ इत्यत आहुः- निर्वाहस्येति । ब्रह्म-
धर्मत्वं-ब्रह्मवाक्यत्वम् ।

—१२ विचार इति । पृथगधिकरणविचार इत्यर्थः । तत्रापि विशेष-
माहुः-अर्थोपत्तित्यादि । यथाकाशो वै इति ब्रह्मवाक्यं न स्यात्तर्हि निर्वा-
हस्य ब्रह्मधर्मत्वं न स्यात् । तस्य ब्रह्मधर्मत्व तु ग्यायसिद्धमेतदग्न्यधुनाप-
पत्त्याकाशो वै इति ब्रह्मवाक्यमेव । तस्मात्-ब्रह्मण । अन्यच्च तद्वार्त्थं
चेति समासः । अथवान्यवाचकपदवाच्यस्य । तथाच ब्रह्मान्यो भूताकाश-
स्तस्य यो धर्मो निर्वाहस्यो न भवतीत्यतद्धर्मस्तस्य यत्र कथनं तत्रेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- आकाशो वै इति श्रुताकाशपदेन परमात्मैव ग्राह्यो न
भूताकाशः । श्रुतिसिद्धं यद्भूताकाशस्य प्रयोजनमवकाशदानात्मकं तद्वि-
शस्य नामरूपनिर्वहणरूपस्य प्रयोजनस्य कथनाविति ॥ ४१ ॥

इति द्वादशमधिकरणम् ।

सुषुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन ॥ १।३।४२ ॥

—२१ समन्वयाभ्याये सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तत्र बृहदारण्यकपञ्चमपाठके ज्योतिर्ब्राह्मणे प्रापशो जीवान्वाख्यानपरवाक्यानि दृश्यन्तेतः सुषुप्त्याधिकरणमारचयन्ति ।

—२२ अन्त इति । ज्योतिर्ब्राह्मणशरीरब्राह्मणान्त इत्यर्थः ।

—२३ ग्रहवाक्यमिति । एवंच संपूर्णवाक्य एव सदेहो ननु तत्रत्येकस्मिन्पद इत्यर्थः ।

—२४ व्यासन्ध्येन-मुख्यतया । ज्ञानकर्मस्य इति । ज्ञापातुनिरूपित-कर्मस्य इत्यर्थः । ज्ञेयश्च इति यावत् । तथाच मुख्यत्वेन ब्रह्मण एव ज्ञान-विषयत्वे प्रतिपाद्यब्रह्मप्रतिपादकब्रह्मवाक्यत्वमित्यर्थः ।

—२५ तर्हुभयथा शक्यवचनत्वे कथं संदेहनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामर्थ-ज्ञानाकिवृत्तिरित्याभिप्रेत्य तत्तात्पर्यबोधकं हेतुमवतारयन्ति-यद्यपीति । अर्थ-ज्ञान इति । वास्तवार्थज्ञाने सतीत्यर्थः । एवंच साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानं संशयजनकं तथाच प्रकृते विषयवाक्ये संशयजनकजीवब्रह्मोभयसाधारण-पदानां सत्त्वेपि तात्पर्यज्ञानेन वास्तविकार्थज्ञाने जाते न संदेह इत्यर्थः । संदेहनिवृत्तौ सूत्रस्योपयोगः क इत्याहुः-नियामकमिति । अत्रैव श्रुतेस्तात्पर्यमिति नियामकमित्यर्थः । हेतुमाहेति । सूत्रकार इति शेषः । भेदेनेति । व्यपदेशादिति पूर्वसूत्रोक्तहेत्वैकदेशोत्रानुवर्तते । तथाच भेदेन व्यपदेशादित्येतावानत्र हेतुरित्यर्थः ।

—२६ प्रश्न इति । राक्षा किंज्योतिरयं पुरुष इति जीवविषयके प्रश्ने कृते सतीत्यर्थः ।

—२७ निराकरणानन्तरमिति । अस्तमित आदित्य इति वाक्येनेति शेषः । भगवाननयेति । एतेन जीवी नास्तीति याज्ञवल्क्याशयो वर्णितः ।

—२९ जीवोपीति । तथाच प्रकाशमानत्वमन्तर्यामित्वेनाभिमानित्वेनोभयसाधारणमिति भावः ।

९८-१ इत्याहेति । स समानः सन्नित्यादिना मृत्यो रूपाणीत्यन्तेन श्रुतिराहेत्यर्थः ।

—२ नन्वेवं सति जीवधर्मकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः-तस्येति । तस्य-ब्रह्मणः । क्रियामात्रस्य-जीवव्यापारमात्रस्य । तन्मूलत्वाय-ब्रह्म-मूलत्वार्थम् । उच्यत इत्यनेनान्वयः । क्रीडतीत्याहेत्युक्तं तत्र कासी क्रीडा कुत्र वेत्यत आहुः-तत्रेत्यादिना ।

—४ ननु त्रयाणां सत्त्वं उभा लोकाविति श्रुतौ द्वयमेव कथमुक्तमत आहुः-तस्येति । चतुर्थमिति । स एव संप्रसादे रत्वा चरित्वेति श्रुतेः ।

रत्वा-मित्रादिदशनिन रतिमनुभूय । स्वरित्वा-विहारं कृत्वा । मोक्षोपीति ।
एतज्जीवस्य पञ्चमं स्थानमिति शेषः । एषोऽस्य परमो लोक इति वक्ष्य-
माणत्वात् ।

—५ इदानीं सूत्रेण भेदस्य विवक्षितार्थं नियामकत्वं वक्तुं भूमिकां रच-
यन्ति-तत्रास्मिन्निति । प्रत्यक्षसिद्धमिति । एवंच भेदस्य सिद्धत्वाद्भेदेन
नोक्त इति भावः । मोक्षे स्थिति । ब्रह्मेव सत् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यैवाभेद-
प्रतिपादनात् ।

—६ श्रुत्यैवेति । अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यनेन
सुषुप्तावयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वास्तु इत्यनेन परलोके भेदः
प्रतिपादित इत्यर्थः । तथाच स्थानद्वये भेदस्यासिद्धत्वात्तत्र भेदश्च श्रुत्या
प्रतिपाद्यत इति कुत्वेदं धार्यं ब्रह्मपरं नतु जीवपरमिति विवक्षितार्थं भेदस्य
नियामकत्वं वक्तुं सूत्रं प्रणिनाय सूत्रकार इति भावः । एतावता समानः
साक्षेत्वंस्य तात्पर्यार्थं उपवर्जितः ।

—७ अपुनोमौ लोकावनुसंचरतीत्यनेन भगवतो जाग्रत्स्वप्नक्रीडाप्रकारं
वक्तुं प्रथमं जाग्रत्क्रीडाप्रकारमाहुः-तत्रेति ।

—८ स्थायतीवेति । इवशब्दोऽनुकरणार्थः । स्थानव्यापारं करोतीव ।
एवञ्च वास्तविकं स्थानं नास्तीति भावः । लेलायतीव-चलतीव तथा चेदं
लोकेऽनुकरणेन कीदृश्यर्थः । सा च-चेरतुः प्राकृते यथा-इत्यादिना पुराणेषु
प्रसिद्धा । स्वप्नेवेति । एवंच मायिकीं जीववत्क्रीडां करोतीत्यर्थः ।

—१० कषिडकाद्भवेन-अटमनश्मकाण्डिकाद्भवेन । पूर्वप्रकाशत इति ।
किंजयोतिरयं प्रकाश इति प्रश्ने प्रकान्त इत्यर्थः ।

—१२ स-भगवान् । पश्यतीति । परलोके जीववद्भगवतः क्रीडा
बोध्या । एतत्काण्डिकायां भगवत्क्रीडा बोध्यत इत्यत्र किं विनियामक-
मित्यत्राहुः-भेदोपेत्यादि । तथाच क्रमभेद एव साधक इत्यर्थः ।

—१३ जीवस्येति । पूर्वविषा द्वितीया तत्रत्या क्रीडा ।

—१४ अयो सन्निति । आस्मिन्वक्षे यज्जागरितं तदेव स्वप्न इत्यमरः ।

—१५ अत्र पक्षोत्तरसमाहुः-परमिति । परन्त्वित्यर्थः ।

—१५ तत्र-पूर्वास्मिन्वक्षे । एवंच पूर्वं स्वप्नस्योक्तत्वादप्यज्योतिरभावा-
स्त्वप्यज्योतिरस्य स्पष्टम् । आस्मिन्वक्षे तु जागरितस्वप्नयोरेक्यप्रतिपादनाज्जाग-
रितेऽपि च पूर्वमित्यादीनामुक्तत्वात्स्वप्यज्योतिरस्य स्पष्टमित्यस्वरस इति
शब्दः । एतत्तदुद्गारे-एतदवत्पर्यन्तम् । भगवच्चरित्रमिति । समानः
साक्षेत्पारस्य स्वप्यज्योतिर्यवतीत्येतावत्पर्यन्तं चरित्रं बन्धकमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

—१६ तस्य-जीवस्य ।

—१८ मत्स्यदृष्टान्ततत्पर्यमाहुः—तत्रेति । तत्र—उत्तरे । क्रियाज्ञान-
प्रधान इति । क्रियाया ज्ञानं प्रपन्नं यास्मिन्स इति दृष्टान्तविशेषणम् । एवं
च नया मत्स्यस्य च क्रियविलक्षणयात्रदीर्घित्वज्ञानं मत्स्ये यथा जायते ।
एवं जीवस्योभयत्र क्रियया जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयभित्तत्त्वज्ञानं जायते ।
तथोभयकूलसंचरणानत्र तत्र स्वाभाविकपासक्तिर्मत्स्यस्य यथा नास्ति
तथा जीवस्याप्युभयत्र संचारादवस्थाद्वयेऽप्यासक्तिराहित्येन । तत्स्वा-
स्यं ह्येवम् ।

—१९ श्येनसुपुर्णेति । श्येनो महाकायो मन्दवेगः । सुपर्णः स्वल्प-
कायस्तीक्ष्णवेगः । श्येनो यथाकाशेत्यन्तं भ्रमणं कृत्वा नीड आगस्य सुपर्ण
स्वापित्येवमयं पुरुषो जाग्रति स्वप्ने च धान्तः सन्सुषुप्तौ सुखमनुभवति । ननु
सुषुप्तौ भगवत्प्रामिषिति कथं ज्ञायते इत्यत आहुः—भवस्थान्त इति ।
एतस्मा अन्ताय भावतीति श्रुतावेतस्मा अन्ताय भगवत इत्यर्थकेनावस्थान्त-
पदेन भगवान् ज्ञायते । यत्र सुम इत्यभिर्न वाक्यमपि सुषुप्तौ भगव-
त्सखे मानम् ।

—२० पञ्चवर्ण इति । एकः केशः सहस्रधा भिन्न इत्येतादृशसुक्ष्मा
नाह्यः सुक्ष्मनीलविद्वलहरितलोहितवर्णं रसैः पूर्णास्ताः पञ्चवर्णा भवन्तीति
तत एवास्य क्लेश इत्यर्थः । तथा चोक्तं सुश्रुते—

पिङ्गाः शिरा वातवहा भीलाः पित्तवहाः स्मृताः ।

अमृगवहास्त रीहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः ॥

इति । इतरेतरसंयोगाधीलाः । पये नीलशब्देन हरिता बोध्याः । तथाच
शुक्लवर्णनाडीमनःसंबन्धे राग्यानुभवः । नीलवर्णादिसंबन्धे भर्तृपात इत्युपाधि-
वशात्क्लेश इति भावः ।

—२२ अत्र—सुषुप्तौ । शारीर इति । जीवस्य ज्ञानाभावाच्छारी-
रत्वव्यपदेशः ।

—२३ नाड्येति । एवंच नाडीकृतक्लेशो नास्तीत्यर्थः । तत्र—सुषुप्तौ ।

—२४ सलिलत्वमिति । शब्दब्रह्मणः सलिलत्वं जलतुल्यत्वं तत्र प्राप्तस्य
माद्योन्निषाणामपि सलिलत्वमित्यर्थः । पूर्वोपपत्तिरिति । एषोस्य परमो
लोप इति । यत्पूर्वमुक्तं तस्योपपत्तिरित्यर्थः ।

—२५ एतावता—सुषुप्तिमाहात्म्यकथनेन । वसयासंग इति । पुनः पुन-
रुभयत्र संचरणादुभयत्र समाना तस्यासक्तिरिति स्यादतस्तादृशवृत्त्यर्थमेतावदात्र
ग्रन्थ इत्यर्थः ।

—२७ दर्शनेति । मोक्षे सर्वदा सुखस्य सत्त्वादावापः संभवः । सुषुप्तौ
सुखमहमस्वाप्तामित्यनेन स्मरणेनोदात्तत्वायः ।

—२८ सिद्धमिति । सुषुप्तिमुखस्यापि साक्षित्वेन भिन्नत्वात्सिद्धमित्यर्थः ।
पुनः प्रश्नतात्पर्यमाहुः—एवं जीवामिति । मोक्षयोग्यं जीवामित्यर्थः । भग-
वन्तं मोक्षप्रदम् ।

२९-१ प्रश्नोत्तरं जीवब्रह्मपरिणीकरणेनोत्तरस्य तात्पर्यमाहुः—तत्रेति ।
निर्धेन्येन—कामप्रशमिणेन । एवं च याज्ञवल्क्यो व्याख्यानसामर्थ्याभावात्
भीतवान् किंतु शास्त्रेण सर्वं मदीयं ज्ञानं गृहीतुं शारंवारमवरोधं करोति तेन
राज्ञो बुद्धिस्तवने पर्यवसानमिति भावः ।

—५ भगवत्सम्माननमिति । सम्मानमित्यपठः । न जीवस्येत्यर्थः ।
राजपदोक्तैः । ननु राजपदस्य दृष्टान्ते सत्त्वाजीवनिराकरणाभाव इत्यत
आहुः—एवंविदमिति । नैवंविदिति । कर्मफलविन्न भवतीत्यर्थः ।

—६ नन्वेवंविदमिति श्रुत्या ज्ञानं विधीयत इत्यत आहुः—वाक्यभेद-
इति । विधेयभेदे वाक्यभेदाद्—एवमेवं विदम्—इति वाक्यमथ चेदं ब्रह्माया-
तीति वाक्यं भिन्नं स्यादित्यर्थः ।

—७ भगवच्चरित्रमिति । जीवेनोत्कमणं कर्तुमशक्यं प्राणाश्च गढा
भक्तो भगवत्प्रेरणयैव सर्वमिति भावः ।

—८ पूर्वमेवेति । ज्योतिर्ब्राह्मण एकविंशतिकण्डिकान्त इत्यर्थः । अनु-
धवतीति । एवं च श्रुतौ पौनरुक्त्यामेति भावः । तथा च प्राणधारणार्थं च
प्राण एव ब्रह्मभूतो विहरतीति भावः । तदुक्तं श्रीमद्भागवते—देहोपि देवशगः
—इत्यादिना ।

—९ भगवन्निर्गमे हीति । भगवतः सकाशाज्जीवस्य निर्गममे । अथवा
भगवत्स्वरूपस्य तस्य निर्गमने । तस्य—समाधाननिर्गमनस्य । इच्छाधीनत्वा-
दिति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे—यदि प्रयास्येषु धारमेदमम्—
इत्यादिना कममुक्तिः । तदभावे—विहायताविहारेष्टाभावे ।

—१० न तस्येत्यस्य तात्पर्यमाहुः—इन्द्रियाणीति ।

—१२ श्लोक इति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इत्यादिश्लोकः । जीवन्मुक्ता-
वर्याणां कदाचिज्जीर्णप्राप्नोति तां गोपायितुं सुषुप्त्यवस्थां हृदीकुर्वन्माहुः—
जीगोपदेश इति । तथा च श्रीमद्भागवते काठके च पूर्वमुपदेशः, तदनन्तरं
जीवन्मुक्तवर्याणिरूपणं तथा च नास्तीति भावः ।

—१३ मतान्तरस्यादिति । योगनयेयं समाधिर्न तु वेदान्तिनये । ननु
माहुः समाधिः स्वस्वरूपवस्थितिरूपा सुषुप्तिरेवास्त्वित्यत आहुः—
ब्रह्मेति ।

—१४ फलमिति । इदं च देहलीदीपन्यायेनोच्यत्र योज्यम् । तथा च
ब्रह्ममकरणाज्जीवस्य ब्रह्मभावस्त्वं फलं न सद्योमुक्तिः फलं तच्च फलमु-

क्रमण एव भवति । उत्क्रमणानन्तरमेव ब्रह्मभावरूपं फलं भवतीत्यत्र प्रमाणमाहुः— ब्राह्मणस्यापीति । ऊर्ध्वोच्छासी भवतीत्युपक्रमे शरीर-
ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वादित्यर्थः । एवंचोत्क्रान्तिरहिता सद्योमुक्तिरपि नास्ती-
त्यर्थः ।

—१५ तथाच सुषुप्तिप्रकरणाभावेपि सुषुप्तिनिवृत्तेन सुषुप्तिज्ञानमस्य
भववित्याशयेन श्रुतिराह—तद्यथेति । शेत इत्यन्तरमनस्यैकोशरीर इत्यादि-
श्रुतितात्पर्यमाहुः—अनस्थिर इति । अस्थिरमुक्तश्चूलशरीररहितः । इदं च
सुषुप्ती जीवन्मुक्तावस्थायां चाभिमानाभावात्समानम् । सद्भाडित्यन्तमिति ।
एव ब्रह्मलोकः सद्भाडिति होवाच याज्ञवल्क्य इत्युपसंहार इत्यर्थः । अन-
स्थिर इत्यादिर्भाष्यसंगृहीतपादः काण्वः ।

—१६ ब्रह्मविद्वेति । ब्रह्मविदः क्रममुक्तिर्बोधकः । एष इति । एष
पन्था इत्यनेन निष्क्रमणमार्गबोधः ।

—१७ पञ्चयर्णा इति । मार्गे पञ्चवर्णवत्त्वं सुषुम्णानाडीकृतम् ।

—१८ जनेवंविधः— ब्रह्मज्ञानरहितस्य । बुद्धिमतां— सद्योमुक्तिभार्या
ज्ञानिनाम् ।

—१९ एवं त्रयोदशानां श्लोकानां तात्पर्यमुक्तत्वावाशिष्टश्रुतितात्पर्यमाहुः—
पुनरिति ।

१००—१ अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्यैव
प्रकरणित्वं सिद्धं तदाहुः— आकाशवदिति । आकाशस्तद्विज्ञादित्याधि-
करणेन यथानुपपत्त्याकाशवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं यथा निर्धारितं तथैवात्रा-
पौरर्षयः ।

सुप्रार्थः—अमयं ह वै ब्रह्म भवतीति ब्रह्मवाक्यमेव न जीववाक्यम् ।
सुषुप्तिनिरूपण उत्क्रान्तिनिरूपणे च जीवब्रह्मणोर्भेदेन कथनाद्ब्रह्मण एव
क्षेपत्वेन निरूपणादिति ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ १।३।४३ ॥

—४ भेदव्यपदेशेन प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वसाधनं क्लृप्तमित्यतो हेत्वन्तरेण
वर्तनीत्याशयेनाहुः— किंचेति । शब्देभ्य इति । शरीरब्राह्मणान्तर्गतैक-
विंशतिकण्डिकास्थशब्देभ्यः । बहुवचनकथनेनोपासनापरत्वमस्य वाक्यस्य
निवारितं सकृदुक्तानामेवोपासनापरत्वादिनि ।

सुप्रार्थः—सर्वस्य वशीत्यादिनोकेभ्यः शब्देभ्यो ब्रह्मप्रकरणभेदे-
मिति ॥ ४३ ॥ इति त्रयोदशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसामर्थकृताणुमाप्यव्याख्यायां श्रीपरारम्भकृतायां

बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १।३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ११४ ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-

गृहीतेर्दर्शयति च ॥ ११४।१ ॥

—१२ समन्वयाध्याये प्रथमे सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वं वक्तव्यं तत्र साक्षात्परंपरया वा पादत्रयेणोक्तम् । अथास्मिंश्चतुर्थे पादे केचिदुपनिषत्पदेषु विद्यमानान्यव्यक्तपदानि सांख्यदिमतासिद्धप्रधानादिबोधकानि नात एव न श्रूयतामीति यदि न बोध्येत तर्हि पूर्वोक्तसमन्वयेन ब्रह्मपरत्वकथनं सफलं न भवेदतः सांख्यदिमतं श्रूयतं न भवतीति विचारयितुमर्थं पादः । एवं च पादसंगतिस्तदेन दाह्युः— एवं सर्वेषामिरयादिना । तत्र सांख्यमतं वेदप्रतिपाद्यं, अध्यक्षादिपदघटितोपनिषद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् । वेदान्तमतबद्ध, इत्यनुमानेन प्राप्तं वेदमूलकत्वं निवारयितुमाहुः ।

—१४ यद्यप्यदृश्याध्याधिकरण एतादृशविचारः कृतस्तथापि सर्वथा सांख्यमतमश्रूयतामिति विचारो न कृत इत्याहुः— तत्रेति ।

—१५ नन्वीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र ब्रह्मण उपनिषच्छब्दजन्यशाब्दबोध-विषयत्वमेव प्रतिपादितं नतु सांख्यमतानिराकरणमत आहुः—अशब्ददृश्यादिति । उपनिषच्छब्दजन्यशाब्दबोधाविषयत्वादित्यर्थः । नन्वीक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रं ब्रह्मणः दृश्यागोचरत्वेऽप्युपनिषच्छब्दजन्यशाब्दबोधविषयत्वमस्तीत्येतादृशार्थपरत्वेन तत्सूत्रस्याव्यावसरे भाष्ये स्थापितं नतु सांख्यमतानिराकरणपरत्वेन । अत्र नन्वीक्षतेर्नाशब्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितमित्युक्तमिति पूर्वपरभाष्यविरोध इति चेन्न । अत्रस्यभाष्यस्य दृश्यमाणार्थकत्वात् । तथाहि । ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेण सांख्यमतमुपनिषच्छब्दजन्यशाब्दबोधाविषयत्वान्निवारितमिति । एवं चेक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेण ब्रह्मण एव वैदिकशब्दजन्यशाब्दबोधविषयत्वे प्रतिपादितेर्थादेव सांख्यमतस्य तादृशशाब्दबोधविषयत्वेन निवारणमिति । अत एवाशब्दत्वादित्यर्थकहेतुप्रयोगः कृतो नतु ईक्षतेर्नाशब्दम् इति सूत्रे सांख्यमतं निवारितमित्युक्तं ध्याप्यकृता । एवं च न पूर्वापरभाष्याविरोधः । वेदेन—वाठकशाखास्यवेदवारक्येन । प्रकृत्यादित्यादिपदेन पुरुषस्यापि संग्रहः ।

—१०१—१मायाप्रकृत्यविद्यावादा इति । मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिनोक्तत्वात् ।

—२ तन्मतमिति । अहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणामुत्तरोत्तरं परत्वबोधकं सांख्यमतम् ।

—३ संदिग्धानां—संदेहविषयीभूतानाम् । पौर्वापर्येण—पूर्वापरसंदर्भेण । निर्णय इति । महावाक्यस्योचित इति शेषः ।

—४ संदिग्धवाक्येन—संदिग्धावान्तरवाक्येन । उचितेति । महावाक्या-
नुरोधेनावान्तरवाक्यार्थो निर्णयः । नतु संदिग्धपदघटितवाक्येनावयवविभूतस्य
महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता । एवंच तद्भाङ्गुलीभावादतन्मतं न सिध्य-
तीत्यर्थः ।

—५ अत्र—प्रकरणे । हिहेती ।

—१० तद्विधिति । इन्द्रियेभ्य इत्यादिवाक्यानि पठितान्येवं संदर्भः ।

—११ अस्मिन् संदर्भे योर्यः न पृथक् सूत्रे हेतुवाक्ये वदतीत्याहुः—तत्रेत्या-
दिना । उचित इति । इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिवाक्य आरम्भान् रथिनं विन्दी-
त्यादिपूर्ववाक्यार्थसंबन्ध एवात्रार्थो वर्णनीय इत्यर्थः । तमाह—तादृशार्थं
सूत्रकार आह ।

—१२ हेतुसूत्रार्थमाहुः—शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति । अस्यार्थः—
उपमानेन तुल्यस्वमुपमेयस्य रूपकम् ।

इति रूपकलक्षणादुच्यते यत्तद्रूपमिति कर्मणि षणि कृते—इवे प्रतिकृती (पा.
सू. ५।३।१६) इत्यनेन षणि कृते रूपकमित्यलङ्कारनाम सिध्यति । शरीरेण
रूप्यन्ते ज्ञाप्यन्ते ते शरीररूपा इन्द्रियादयस्ते यत्र रूपकालङ्कारेण रथादि-
सादृश्यबोधकेन विन्यस्ताः रथादिताः शरीररूपकविन्यस्तास्तेषां गृहीति-
र्यहं तस्याः शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेहेतोरित्यर्थः । अत्र शाकपाथिंवा-
दित्राद्रूपपदस्य लोपः । तथाचात्मानं रथिनमित्यादिरूपकेणात्मरूपाहङ्कारा-
दीनां ग्रहणं नतु सांख्यमतसिद्धाहङ्कारत्वेनेत्यतो न सांख्यमतस्य धेदबोध्य-
त्वमिति भावः ।

—१४ अन्यथा—पतादृशार्थभावे । प्रकृतहानेत्यादि । भगवत्प्रामिरूपक-
लक्षणाधनमार्मसाधनशरीरस्य रथादिरूपकत्वकथनं यत्प्रकृतं तस्य हानं
सांख्यमतसिद्धपदार्थानां विवेकरूपं माधनं स्वरूपावस्थानरूपं कर्तुं चाप्रकृतं
तस्य परिग्रहाणसिरित्यर्थः ।

—१५ सांख्यमतस्यपदार्थबोधकमिदं प्रकरणमपि नास्तीत्याहुः—जीव-
प्रकरणमिति । रूप्यत इति । रूपकालङ्कारेण बोध्यत इत्यर्थः । एवंच
तन्मते रूपावस्थानातिरेकस्य भगवत्प्रामिरूपस्य मोक्षस्थानद्वीकारात्-
इन्द्रियेभ्यः पराः—इति वाक्ये सांख्यमतपदार्थबोधकत्वं नास्तीति भावः ।

—१७ ननु कयमिदं जीवप्रकरणं कथं वा रथादिरूपकमित्यत आहुः— तत्रेति ।

—१८ अपराधोनयानत्यादिति । शरीररूपपरथ आत्मरूपपरथिन एव सत्ता नान्यस्येत्यर्थः ।

—२१ ते चेति । एवं च विषयाणामिन्द्रियेभ्यः परत्वं यदुच्यते मोक्ष-
प्रकरणे तद्भगवदीयतया मनसा सम्यग्भावितानामेव । यथोक्त श्रीमद्भागवते
मधमरक्त्वेस्वरीपचारिते । स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोरित्यादिश्लोकत्रयेण ।

—२२ भवन्ति—इन्द्रियाकर्षका भवन्ति । विरक्तेन्द्रियाणामिति । भगव-
द्भक्तिरसरहितानां केवलज्ञानिनां शुकादीनामिन्द्रियाणामित्यर्थः । एवं
चास्मिन्मोक्षशास्त्रे लौकिकविषयाणां चर्चैव नास्ति शुष्कज्ञानीन्द्रियविषय-
पौर्णिकिकसंबन्ध एव नास्तीति । भगवदीयविषयाणामेवात्र परत्वं बोध्य-
मिति भावः ।

—२३ अव्यक्त सांख्यमते प्रकृतिः सात्र न विवक्षितेत्याहुः— भगवत्कृ-
पैव सेति ।

१०२-१ सूक्ष्मयेति । एवञ्च सूक्ष्मपदेन सुद्धेरुपनिषदनुसारित्वबोधना-
द्भक्तिप्रणाख्या प्राप्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन श्रुतो गम्यत इति गतिरिति
प्राप्यत्वबोधनात् स्मृतावपि विज्ञात इतिपदेन तस्यैवार्थस्थोपबृहणात् अत्र
प्राप्तिरूप एवार्थोभिप्रेतो दृश्यते ननु शुष्कदर्शनरूपस्तेन च नात्र सांख्यमत-
प्रत्यभिज्ञानमिति भावः ।

सूत्रार्थः— कठशास्त्रात् सांख्यमतसिद्ध प्रकृत्यादिकं श्रूयते तेन तन्मतमपि
श्रीतमिति चेन्न यत्तु पूर्वं शरीरसबन्धिनामिन्द्रियादीनां रथादिषु रूपरमा-
वेन ग्रहणम् । तेन भगवानेवोत्कृष्टः पुरुष इति पूर्ववाक्यसंबन्ध एवार्थः ।
एष सर्वज्ञ भूतेष्विति श्रुतिरेवमेव दर्शयति । चकाराचतो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेति
स्मृतिरपि प्राप्नोति ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ १।४।२ ॥

—८ धर्मिप्रवाहादिति । धर्मिणः— ब्रह्मणः । प्रवाहात्— सर्वत्रोप-
निषदि कथनात् ।

—९ सूक्ष्ममिति । सूक्ष्ममव्यक्त तद्गृहीवेत्यर्थः । नस्वभेदः कथमत आहुः—
धर्मधर्मिणोरिति । एवञ्च कृपा भगवद्धर्मः । ततश्च घटकलक्षयोरिव सूक्ष्मा-
व्यक्तयोरपि परस्परवाच्यवाचकभावेन सूक्ष्मपदेनाध्यक्तं कृपारूपं ब्रह्म
बोध्यते धर्मधर्मिणोरभेदादित्यर्थः ।

—१० तदेवेति । अत्र विवरणं तदेव हि सर्वप्रकारेण व्यज्यत इति पाठः । तदेव-कृपाविशिष्टम् । सर्वप्रकारेण-आनन्दमयत्वादिमर्मप्रकारेण । व्यज्यते-आनन्दमयादितत्तदधिकरणेषु सर्वत्रोपनिषत्सु व्यञ्जनपा बोध्यते शक्या तु ब्रह्मत्वेनेति । तदेव-मर्मप्रकारेण न व्यज्यत इत्यपपाठः । तदेव-ब्रह्म । केवलं सूक्ष्मपदेन न व्यज्यते किंतु कृपापौर्ण्यः । तदेव-कृपाविशिष्टं ब्रह्म ।

—११ उभयत्र-कृपायां ब्रह्मणि च ।

सूत्रार्थः-ननु धर्मरूपा मग्नरूपकशब्देन गृहीतुमशक्येति चेत् । यतः सूक्ष्मं तद्वद्वैतम् । अथवा भवि तदेव । पञ्च धर्मधर्मिणोरभेदाद्भवत्कृपावि सूक्ष्मशब्देनोच्यते तेनाव्यक्तशब्देन वक्तुं योग्यत्वादिति ॥ २ ॥

तद्धीनत्वादर्थम् ॥ १।४।३ ॥

—१४ धर्मधर्मिणोरभेदं स्वीकृत्य यममाधानमुक्तं तद्गमनमिति दादूने-नन्विनि । यदि पूर्वोक्तपुण्या कृपाया ब्रह्मत्वं तदा धर्मिणे तद्विधावरूपं परस्य पुक्तिरहितं यदि कथं निन्द्यमात्रं तदा धर्मिण्यपाठाविरोधरूपो दोष इति पूर्वोक्तं समाधानमसंगतमित्याशयेन पूर्ववशाद्ब्रह्म-नस्मिन्वादिना आदे-र्यन्तेन ।

—१५ समादयते-अभेदेपीति । एतथाभेदे पथैकरूप्येण प्रवृत्तं पुक्ति-शिद्धिर्भेदं भेदे नियम्यनियामकभावे मुनिसिद्ध इत्युभयगपि पुक्तमित्यर्थः । नन्वेकत्रे नियम्यनियामकभावेः कथं तद्दृष्टादेव साधयन्ति-तत्रेति ।

—१७ तथेवेति । एतदेवेति संख्यातानन्दस्यासंख्यातानन्दस्यात्मकत्वा-भेदेनैव । पञ्च रूपाभेदेन सोप्युपपन्नः ।

—२० आत्मिन्पक्षेऽप्येकतदस्य धीमिक्त्वेन स्मृतिर्ध्यायमपहरतीति ध्यायेन शीघ्रतरं स्मृतिरपहृष्या पक्षान्तरमाहुः-अथयेति । अक्षरमेवाप्यक्तमस्तु-अप्यकोक्षरमुच्यते-इति गीतावाक्यात् । नञ्प्रतिपक्षेऽर्थोऽदिति दृष्टान्तस्य संगतिः कथमत आहुः-तस्मिन् सतीति । तस्मिन्क्षरे स्फुरिते सति वि-ज्ञानस्य बुद्धेर्यदक्षरात्मकविषयार्थित्वं सात्र दृष्टान्तभूतयोर्माहाः । तथा च तद्विज्ञानं यथाक्षरसारूप्येऽप्यक्षराद्विधमक्षराधीनं च तथाक्षरमपि ब्रह्म-सारूपं ब्रह्मणः परस्ताद्विधं तदधीनं चेत्येवमपि न परमातुपपत्तिप्रवादविरो-धातिव्यर्थः ।

—२१ एतेन-त्रिस्तुत्या एतादृशार्थम्यात्मवानेन । सर्वप्रितुत्यादिनः-मायावादिनः । तेषां भवेत्यक्तशब्दवाच्या बीजभूताविद्या भावेति स्वीक्रियते । निराकृतेति । निराकृता इति । अप्यकोक्षर उच्यते-इति गीतावाक्यात् । असंख्यदामिलापाद्येति । किञ्च मां सर्वभूतानाम्-इति गीतावाक्ये भगवन्तं

प्रति बीजकथनान्मायाया बीजत्वकथन मायावादिनामसबद्धाभिलाषित्वम् ।

—२३ ननु बीजशब्दो नपुसकलिङ्गस्तस्य मामित्यनन विशेषणता कथ-
मिति चेत्तत्राहु - अनेकेति । स्त्रीनपुसकलिङ्गमायाव्यक्तादिस्त्रिंशद्वा ना-
मित्यर्थ । त्व स्त्री त्व पुमानिति श्रुत्या तस्येव सर्वरूपत्वमङ्गीकर्तव्य-
मित्यर्थ ।

—२४ शक्तिरिति । जैमिन्युक्त यज्जाट्टनये प्रसिद्ध लौकवेदाधिकरण
तदाश्रित्य लौकिकशक्तिरिति । तथा -प्रकृतिवाचकत्वम् । शान्ता इति
विवरणसमत पाठ । तदायमर्थ । शाकमत्तानुयायिनस्ता प्रकृतिं तथा
जगद्बीजभूता ह्युपरित्यज्य । सम्मार्गात्-वेदमार्गात् ।

सूत्रार्थ -यथा ब्रह्माविदाप्नोति परमिष्यत्रैकस्यैव ब्रह्मण साविद्वेषेण ज्ञानवि-
षयवमानन्दरूपेण तस्यैव फलत्वं च तद्वत् परमधर्मिणोरभेदेऽपि कृपाया
भगवदधीनत्वात्तस्य परत्वमिति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ १।४।४ ॥

—१०३-२ सूत्रप्रयोजनमाहु - पूर्वोपरेति । प्रतिपादित इति । अव्य-
क्तपदवाच्य कृपा वाक्षरो वार्थ प्रतिपादित इत्यर्थ ।

—४ ज्ञातव्यमिति । गुणपुरुषान्तरज्ञानास्त्विवक्ष्यमिति साक्ष्यसूत्राद्विभ्यर्त्ते
तन्वप्रत्यय ।

—५ मन्वज्ञानदशाया मास्वन्तरज्ञान तावताव्यक्तपदस्य प्रकृतिवाचकत्वे
का क्षतिरित्यत आहु - परत्ववचनमिति । ब्रह्मणीति शेषः । उभयो-
प्रकृतिपुरुषयो ।

—७ पूर्व- अदृश्यत्वाधिकरणे ।

सूत्रार्थ -साक्ष्ये प्रकृतिपुरुषयोर्ज्ञेयत्वेन कथनम् । अत्र 'त्वव्यक्तादीना
ज्ञेयत्वेन कथनम् । चकारात्साक्ष्यमते प्रकृतिपुरुषयो सन्निष्टत्वम् । अत्र तु
परापरभाव इति बिलक्षण्यात्साक्ष्यमत न श्रौतमिति ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ १।४।५ ॥

—९ पूर्वपक्ष स्पष्टयन्ति-नन्विति ।

—११ महत परमिति । महत परमव्यक्तमिति निदर्शो प्राह्य ।
निचाप्येति । अनेन ज्ञेयत्ववचनम् ।

—१३ उत्तरवाक्य इति । इन्द्रियेभ्य इत्यस्यात्तेशब्दमिति वाक्य
वदतीत्यर्थ । समाधान स्पष्टयन्ति-प्रकरणस्येति । एकवाक्यताया प्रकरणमेव
नियामक नतु वाक्यद्वय प्रकरण च-अत पिबन्ताविन्यास्य नाचिकेतो-
पास्यानान्त वाक्यद्वय च महत परव्यक्तमिति ।

—१० अशब्दमस्पर्शमिति च । एवं च द्वयोर्वाक्ययोः सर्वथैकवाक्यतायां
सायां जीवब्रह्मणो रथित्वप्राप्यत्वनिरूपणं ब्रह्मणश्च ज्ञानेन मृगमुखप्रसोक-
रूपं फलमप्नुच्यते । एवं च महतः परं भुवमित्यत्र परशब्देनाव्यक्त्यस्य प्रधानं
सांख्यमते ध्यानज्ञानान्मोक्षो भवतीत्यनङ्गीकाराद्येतन्मात्रज्ञानादेव मोक्षो
भवतीत्यङ्गीकाराच्चेति भावः ।

सुत्रार्थः— नन्वत्र श्रुतिर्ज्ञेयमात्रमपि वदतीति चेन्न ब्राह्मस्य परमात्मन एव
प्रकरणादिति ॥ ५ ॥

त्रयाणां भेदमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ १।४।६ ॥

—२४ त्रयाणां—अग्निजीवब्रह्मणाम् । उपन्यास इति । उपन्यासकारणी-
भूतः प्रश्नश्च स्यादित्यर्थः ।

१०४-८ अत एव—सांख्यमतमात्रादेव । पश्चाद्भवनं— ब्रह्मविद्य-
समाप्ती कथनम् ।

—९ उत्तरप्रश्नमाचार्यमिति । उत्तरप्रश्ननिष्ठो भावो धर्मधिया तदर्थ-
मित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—अत्र कठवद्व्यां त्रयाणामग्निजीवब्रह्मणां कथनं प्रश्नश्च । तेन
प्रकरणानुरोधाद्ब्रह्मण एव निरूपणमिति ॥ ६ ॥

महद्वच ॥ १।४।७ ॥

—१६ प्रथमकार्ये—प्रकृतेः प्रथमकार्यं महत्तत्त्वरूपे ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त ॥

इति सांख्यकारिकाप्रामाण्यात् ।

सुत्रार्थः—महान्तं विभुमित्यत्र यथा महच्छब्दो यीगिकोपि ब्रह्मवाचक-
स्तथात्राव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति ॥ ७ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

चमसवदविशेषात् ॥ १।४।८ ॥

—२० अधिकरणप्रयोजनमाहुः—श्रुत्यन्तरेणेति ।

—२२ अजामेकमिति मन्त्रस्योजाशब्दः पूर्वपक्षोऽथानसूचकस्तेन
संशयं तद्विजं चानुल्लिख्य पूर्वपक्षं विषयवाक्यं बाहुः— नन्विनि । चेत्ताव-
तरोपनिषदनामेकमिति मन्त्रः ।

—१०५-१ नन्विदं वाक्यं प्राकरणिकमेवाप्राकरणिकं नास्तीत्याशयेन,
शङ्कते—यद्यपीति ।

—४ समादधते-तथापीति । यज्ञकाण्डे यथार्थान्तरमहावाचकप्रणवादि-
मन्त्राणामुपयोगस्तथा सांख्यमतसिद्धपदार्थवाचकमन्त्रस्य ब्रह्मविद्याया-
मुपयोग इत्यर्थः । एवंचास्य मन्त्रस्य स्वार्थप्रतिपादने प्रकरणापेक्षा नास्तीति
प्रधानस्याशब्दत्वं नास्त्येव शङ्का स्यादिति भावः ।

—५ कट्टनामनुग्रहो न्याय्य इत्याशयेन सांख्यमतस्यपदार्थबोधकांसी-
मन्त्रान्दर्शयति-ते इति ।

—१० इत्यादि च चान्वयानीति । एते त्रयो मन्त्रा इत्यर्थः । एवंच कट-
वृत्त्यामेको मन्त्रः सांख्यमतपदार्थबोधकः । अन्ये मन्त्रा ब्रह्मप्रतिपादका
अतो बहूनां वाक्यानामनुग्रहायै स एकः कटवृत्तिस्थो मन्त्रोन्पार्थको भव-
त्वत्र तु बहूनां सांख्यमतप्रतिपादकत्वात्तन्मतं वैदिकमिति भावः ।

—११ प्रकृतेरिति । अस्य पदस्याजादिमन्त्रे कल्पयितुं न शक्यत
इत्यन्वयः । एवं चमसमन्त्रे यज्ञाङ्गसाधनवाचकपदानि सन्ति परंतु तेषां
यथा न तद्वाचकत्वं तथात्रापि न सांख्यमतपदार्थवाचकत्वमनामेकामिति
मन्त्रस्यैवमविशेषो बोध्यः ।

—१८ अनित्यसंयोगभवादिति । नित्यवेदस्यानित्यकपिलसंपौगमयादि-
त्यर्थः । नित्यमपेरिति । भगवदंशरूपापिदेविकर्पेरित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—यथावाग्निं चमस इति मन्त्रे कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रा
वाग्निं चमसं कल्पयित्वा तन्निमित्तशरीरं सोमं सत होतासौ मन्त्रेण भक्ष
येयुरिति विशेषः कल्पयितुं न शक्यते किंतु मन्त्रान्तरव्याख्यात एवार्थो गृह्यते
तद्वदत्रापि लोहितशुक्लकृष्णशब्दैः सत्त्वरजस्तमसां कल्पनेन सर्वं सांख्यमत-
मेव वैदिकमिति कल्पयितुं न शक्यत इति ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ १।४।९ ॥

—१३ इमामिति । चमसमन्त्रव्याख्यानं श्रुतावेव कृतमनामन्त्रस्य तु
तथा व्याख्यानं नास्तीति चमसदृष्टान्तविषमम् । किंच न जायत इति व्यु-
त्पत्त्याजाशब्देन मूलप्रकृतिरेव गृह्यत इति सांख्यानो दृष्टेस्त्यर्थः । ननुप-
निषत्प्रतिपाद्यं तादृशं किं ज्योतिरित्याहुः —अग्निसोमसूर्याचिद्युद्गपादिति ।
अत्र पञ्चम्यन्तपाठे भावप्रधानो निर्देशः । एवंच ज्योतिरपिस्तादृशरूपत्वाद्भू-
तचरणरूपेत्यन्वयः । अग्निसूर्यसोमविद्युद्गपमिति प्रथमान्तपाठे ज्योतिषो
विशेषणम् ।

—२५ हंसोक्तचरणरूपेति । हसेन सत्यकामाय ऋषये छान्दोग्यपठप्रपा-
ठकेभिः पत्न्यादिनाग्रवादीनां कलात्वमुक्तम् । अतश्चरणरूपेत्यर्थः ।

—२६ अस्या अजाशब्दत्वेन व्यवहारे कारणमाहुः—भगवदिति ।
तत्तेजोयजतेति श्रुतेः ।

—१०६-१ ननु भगवत्कार्यरूपाया अस्या अत्र कथं प्रत्यभिज्ञानमत आहुः-तत्र हेतुरिति ।

—४ सा मुख्या सृष्टिरिति । त्रिवृत्कृतदेवतारूपा सा मुख्या बहुप्रजा-जननसमर्थेत्यर्थः । उत्तरार्थं व्याकुर्वन्ति-अजद्वयमिति ।

—५ नन्वजाया ज्योतिर्हेन कथनमयुक्तं छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिवृद्वृषताया अनुक्तेरित्यतः सूत्रशेषमवतारयन्ति-अत्रेति । निरूपयतीति सूत्रकार इति शेषः ।

—७ एयमप्रेपीति । यदादित्यस्य रोहितं रूपमित्यादि । अनेन-जीवेन । सहायं तृतीया । आत्मनेति करणार्थं तृतीया ।

—८ सरूपाद्यकथनप्रयोजनमाहुः-धीजेपीति ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

—इति वाक्याद्बीजं भगवान् । अत्रापिना प्रजासु तेगोबभ्रात्मकत्वेपि सच्चिदानन्दस्वरूपं त्रिविध्यमप्यस्तीति सूचितम् ।

—९ तस्मादिति । यस्मादेवं वाक्यतात्पर्यं तस्मादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-अजाशब्देनात्र ज्योतिरुच्यते । तदेवाग्निरित्यादिमन्त्रे ज्योतिषो-परमात् । हा सुपर्णेति वाक्यमत्र उक्तम् । मध्ये पठितोपमर्थः पूर्वोत्तरसंबन्ध-मर्थं दृष्टे । तेन जीवब्रह्मरूपमजद्वयमुक्तम् । एतस्यार्थस्य स्पष्टीकरणाय श्रुत्यन्तरसंमतिं दर्शयन्ति-एके शाखिनो यदग्रे रोहितं रूपमित्यादिना स्पष्ट-मेवाधीयत इति ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १।४।१० ॥

—१५ यथेति । यथाजा स्वामिहिताय भवति प्रजोत्पत्तिसंपादनेन तथेयं भगवद्धितेत्याग्निर्माणवक इतिवद्गौणी लक्षणा तेनाजाशब्दवाच्याया सृष्टि-रित्यर्थः ।

—१६ भाष्यकृतः स्वाभिप्रेतमाहुः-चकारादिति । चोप्यर्थः । परोक्ष-वादोपमिति । अजाशब्देनायसृष्टिकथनरूपान्योक्तिरेव परोक्षवादः । परो-क्षप्रिया हि देवा इति श्रुतेः । परोक्षं च मम प्रियमिति श्रीमद्भागवताच्च ।

—१७ हितायेति । तत्तेषां न प्रियं यन्मनुष्या विधुरिति श्रुतेर्मनुष्याणां हानं देवहिताय न भवतीति तद्धिताय । सौत्रदृष्टान्तं विशदयन्ति-यथेति । यथास्मार्कं भाक्षिकं मधु तथा देवानामादित्य एव मधु तं दृष्ट्वा तृप्यन्ति देवाः । पृथिव्याः सर्वसस्योत्पादकत्ववत्सर्वार्थबोधकत्वाद्वाचो धेनुत्वं होयम् ।

—१८ पश्चाद्विविधायामिति । छान्दोग्योपनिषदि ।

—१९ अविरोध इति । यथा सांख्यमत आदित्ये चक्षुषोरभिदेवतत्वं सिद्धमेवेति मधुत्वं न शक्यत इति मधुविद्याश्रुतिविरोधपरिहारार्थं विद्यायाः

अ १ पा ४ सू १०]
मूले पृ १०६ प १९

अणुभाष्ये

१७४

कल्पनोपदेशो यथा साक्यवादिभिरङ्गीक्रियते तथा प्रकृतेऽप्याथा सृष्टि-
कल्पनयाजाशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।

सूत्रार्थं—मन्त्रजाशब्दस्य प्रथमकार्यवाचकत्वं कथमिति चेत् । यथाजा
वर्करसहिता दुग्धादिना स्वामिहितं करोति तथेयमप्सुपासिता हितं करो-
तीति ज्ञापनायाजाकल्पनाया उपदेशात् । चकारात्परोक्षवादीयमित्यापि
सूचितम् । यथादिग्यो वै देवमध्वित्यादिना शुभ्रभृतीनामग्नित्वं पञ्चाग्नि-
वियोक्तं तथात्रापि न विरोधः । अतोजाशब्दमात्राच्च साध्यमतस्य वैदि-
षत्वमिति ॥ १० ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११४॥११ ॥

—२३ मन्त्रान्तरे साख्यशङ्कापरिहारार्थमिदं सांख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।
अथवा भाष्ये पुनराशङ्केत्यत्र पुनरित्युक्त्या पूर्वाधिकरणस्यैव दोषोऽयं तस्यैवैदं
नामान्तरं ज्ञेयम् ।

—२४ त्रिपदवाक्यं दर्शयन्ति—यस्मिन्निति । यस्मिन् ब्रह्मणि पञ्च पञ्च
जना आकाशश्च प्रतिष्ठितास्तमात्मानमेव ब्रह्माभूतं विद्वानन्यो जीवोमृतो
भवतीति वाक्यार्थः । यस्मिन्मन्त्रे पञ्चपञ्चशब्दोक्त्या पञ्चविंशतिनस्त्वबो-
धनात्साख्यमतं श्रूयतेति वादी मूढप्राहेण मनुते ।

१०७—१ तद्विशदयन्ति—यद्यपीति । अत्र—पञ्चपञ्चजना इति मन्त्रे ।

—२ न तु पञ्चद्वययन्तिमेकं वाक्यमित्याहुः—न पञ्चानामिति । पञ्चानां
पञ्चाति पष्ठीसमासे गृहीते वाक्यस्य साधुत्वं स्यात्परं तादृशमनाम एव न
सम्भवतीति स्पष्टयन्ति—तथाहीति ।

—३ एतदादिति । ब्राह्मणसमाज इत्यत्र समासे ब्राह्मणानामित्यस्यैव
पञ्चानामित्यस्य साक्यवादिनो बहुवचनान्तस्य प्रवेशो न शक्नु दाक्य इति
न पष्ठीसमाम् ।

—४ ननु निर्यत्रबहुवचनान्तत्वादासा इत्यादिवत्सख्यावाचकपञ्चशब्दस्य
बहुत्वमविदक्षितं कृत्वा पञ्चसु पञ्चेति मममीसमाम एवास्तिरत्यत आहुः—
संख्यायामिति । सुणे गुणानङ्गीकारादिति यावत् । द्वितीयपक्षे दूषणमाहुः—
संख्येयपरत्वं इति ।

—५ पञ्चत्वमेवेति । पञ्चसु सख्येयेषु चटपटादिषु पञ्चमस्या इत्यर्थो
द्वितीयपक्षे लभ्येन तेन पञ्चत्वमस्याया एव लाभो भवेच्चतुः साख्याभिमतं
पञ्चविंशतिमस्या लभ्येत्यर्थः । यदिच पूर्ववदाथस्य मस्यार्थत्वं द्वितीयस्य

संख्येयार्थत्वं तत्रापि दोष इत्याहुः- पूर्ववदिति । पूर्ववत् पट्टीसमाप्तः
सप्तमीसमाप्तो वा चेदित्यर्थः । अनन्वय इति । पट्टीसमाप्तपञ्चसंख्यासंख्येय-
संख्येयमित्यर्थः । संख्येयश्च समवायः । एवंच संख्येयवाचकपञ्च-
पदस्य संख्याविशिष्टे संख्येये शक्तिस्वीकारेण नत एव संख्यात्रेपि
जाते पुनः संख्यावाचकपूर्वपदस्य प्रयोजनाभावेनाकाङ्क्षाभावादनन्वयः ।
सप्तमीसमाप्ते तु संख्यायां संख्येयाभावादुत्तरपदस्यानन्वय इत्यर्थः ।
केचित्तु पूर्ववच्चेदनन्वय इति वाक्यस्यान्यथार्थं व्याख्यान्ति । तथाहि
पूर्ववदिति । यथा पूर्वपदस्य संख्येयपरत्वं तयोत्तरपदस्य संख्येयपरत्वं
चेदित्यर्थः । अनन्वय इति । उभयपदस्य संख्येयपरत्वे घटो घट
इतिषदाकाङ्क्षाभावादनन्वय इति । ननु समाप्तानुपपत्तिर्यदि दोष-
स्तर्हि तं वारवित्तममूर्त्येपश्या राजद्वारा इतिवदंसमर्थसमाप्तोत्रास्तित्यत
आहुः-विधायकाभावादिति । अमूर्त्येपश्या राजद्वारा इत्यत्र यथा-अमूर्त्य-
ललाटयोर्द्वैक्षितयोः (पा. सू. ३-२-३६) इति पाणिनिमूत्रं विधायकं तथात्र
किमपि विधायकं नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं सांख्यमतानवसरात्सूत्रे संख्येयपसंग्रहा-
दिति हेतुर्नैव स्यादत आहुः-अतो वीप्सन्ति । पञ्च पञ्चेति पदद्वयेनैवार्थ-
वाचकत्वादत्र द्विशक्तिः । पञ्च पञ्चजना इत्यस्य वीप्सया यस्मिन्ननाः पञ्चशः
पञ्चेत्यर्थे जाते पञ्चविंशतिसंख्यारूपोर्थो लभ्येत । अस्मिन्नर्थे तत्त्वानां पञ्च-
विंशतिस्त्वलाभो न भवति किंतु जनानामित्यस्वरसादाहुः-पञ्चजनसंज्ञा-
विशिष्टानामिति । वेदे प्रसिद्धानां निपादपञ्चमानां चतुर्णां वर्णानां पञ्च-
जनसंज्ञा ।

—६ एवं चानेनाप्यर्थेन पञ्चविंशतितत्त्वलाभो न भवतीत्यस्वरसादाहुः-
यथासंभवमिति । भाष्यकृद्भिर्यथासंभवमित्युक्त्येवं सूचितं यस्मात्संख्यमत-
सिद्धिः कथमपि न संभवति परंतु सूत्रकृता संख्योपसंग्रहादिति हेतुप्रयोगः
कृतस्तदर्थमेवं प्रयातः करणीयः । सचेत्यम् । पञ्चपञ्चजना इत्येकं पदम् । जन-
पन्तीति जनास्तत्त्वानि । तथा च पञ्च ते जनाश्च पञ्चजनाः पञ्चपञ्चजना इति
कर्मधारयः । यद्वा पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः पञ्चानां पञ्चजनानां
समाहारः पञ्चपञ्चजना इति समाहारसंज्ञितः समाहारः । अस्मिन्पक्षे आर्ष-
ग्राहपुंसकलिङ्गेकवचनयोरभावः । एवंच पञ्चविंशतितत्त्वानि श्रुतानीति
सूदस्य सांख्यस्याग्रह इति भावः । एवंच संख्योपसंग्रहादिनि सूत्रस्यायमर्थः ।
हेतुं व्याकुर्वन्ति- तथापीति । सूदग्राहेण-मूर्खतयाग्रहेण दुराग्रहेणेति
यावत् । संख्योपसंग्रहेपीति । यथाकथंचिदिति शेषः ।

—७ लक्षणार्थं-लक्षणसंज्ञादनार्थम् । केनचित्कर्तव्येणेति । यथानेपायिका
नवद्रव्यसाधारणं द्रव्यस्वरूपं धर्मं स्वीकुर्वन्ति तथा तत्पञ्चानिष्ट ॥ १ ॥

धर्मं स्वीकृतातु साख्य परन्वेतादृशो धर्मस्तमतेप्रसिद्धो न भवतीत्यर्थ ।
अथवा लक्षणार्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं यथा रूपत्वज्ञानं विनाशसापेक्षया पृथक् च-
प्रत्यभिज्ञानं न जायते तथात्रापि तत्तत्पञ्चकनिष्ठासाधारणधर्मं विनायममुक-
इति प्रत्यभिज्ञानं न जायत इति केनचिद्धमण भाष्यमित्यर्थ । परं स साख्य-
मते नास्तीत्याहु - सचेत्यादि ।

—८ धर्माभावे किं स्यात्तत आहु - तथा सतीति । तादृशधर्मस्यासभवे
सतीत्यर्थं । पञ्चेवेति । पञ्चत्रसग्राहकधर्माभावे केवलपञ्चत्रसरूपाया
सत्त्वेन पञ्चैव तत्त्वानि स्युरित्यर्थं । ते- तत्त्वपञ्चकानि ।

—९ पूर्वोक्तरीत्या पञ्चविंशतिसंख्यायां सग्रहं कृत्वा स्मार्तानां तत्त्वानां
श्रौतस्वकल्पनरूपं साख्यमतं न सम्भवति तत्र हेतुमाह-नानाभावादिति ।
नानाभावा - नाना अनेके प्रकृति-बापेक्षया भिन्ना भावा धर्मा येषां
तादृशा स्वीकर्तव्या । ननु साख्येव भूतत्वादयो धर्मा इत्याशङ्क्य
परिहरति-यद्यपीत्यादिना । भूतत्व-पञ्चभूतनिष्ठो धर्मः । आकृतित्व-
कर्मेन्द्रियधर्मः । चित्तित्व-ज्ञानेन्द्रियाणां धर्मः । अन्तस्थितत्वं प्रकृति-
पुरुषमहदहङ्कारमनसा धर्मः । एते धर्मा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

—१० परं साख्यैस्तथा मोक्षमित्याहु - तथापीति ।

—११ अस्यथोपगमादिति । साख्यकारिकास्वयथैव वचनात् । तत्र
हि मूलप्रकृतिरिन्द्रियकारिकायां १ प्रकृतिश्च २ प्रकृतिविकृतिश्च ३ विकारश्च
४ पुरुषत्वमते चत्वार एव गृहीता एषा चतुर्णां मध्ये द्वावेकनिष्ठौ, एक-
सत्तनिष्ठः, एकः षोडशनिष्ठः । एवञ्च पञ्चनिष्ठस्तु कोपि न भवति
तेनान्यथैवापगम इत्यर्थः । जनयन्तीति व्युत्पत्त्या जनशब्दस्य तत्त्व-
वाचकत्वं पुरुषेपि जनकत्वं स्यात्तेन तदभिमतं पुरुषस्य निर्लेपत्वं विनश्य-
तीत्यधिकं दूषणमाहु -पुरुष इति । प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशव-
जिल्लेप इति वैलक्षण्यं न स्यादित्यर्थः ।

—१४ अतिरेकादिति । साख्यतत्त्वापेक्षया श्रुताश्रमाकाशयोराधिक्य-
भूयत इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पञ्चपञ्चसंख्याग्रहणादपि साख्यमतं न वैदिकं पञ्चविंशति-
संख्यासग्राहकधर्माणां तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठत्वाभावेन तेभ्यो भिन्नवा-
त्पञ्चपञ्चजनेभ्य आकाशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशस्य यस्मिन्नित्यनेनोक्तस्या-
मनश्चाधिकाशाय श्रुत्यर्थ इति प्रतीयत इति ॥ ११ ॥

माणदयो वाक्यशेषात् ॥११॥१२॥

—१८ तदनुरोधनेति । अन्वयानुपपत्त्या लक्षणाश्रयणं कार्यम् ।

—१९ परिकल्प्य इति । त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत् । सुखं त्रिणवरात्रं तदभुत्तुमुलमुल्वणमित्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति बहुव्रीहिस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुव्रीहिणा सुल्लुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्र इव पञ्चपञ्च-
शब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । नन्वेवमप्यात्माकाशयोरति-
रेकदोपस्तदवस्थ इति चेत्तत्राहुः-स्पष्टमाहात्म्यार्थमिति ।

—२१ पञ्चजना इति । निश्चिता इति शेषः ।

—२२ वाक्यशेषमाहुः-प्राणस्येति ।

१०८-२ माहात्म्यविरोधश्चेति । ते निर्विकयुरित्यादिनोत्तरार्धे भगव-
न्माहात्म्यनिरूपणमस्ति । भगवदपेक्षामावे तु तेन निरूपणेन विरोधः ।
साध्यमत ईश्वरानङ्गीकारात्सुतरा विरोध इत्यर्थः । एवं च विरोधपरिहारार्थ-
मेकवाक्यपतारूप उपायोस्तीत्याहुः-अत इति ।

—३ पञ्चजनवाक्यस्य चेति । चकाराद्वाक्यशेषस्याध्यन्वयार्थो वर्तत
इत्यर्थः । पञ्चजनवाक्यार्थमाहुः-अतो बुद्धेपिति ।

—६ एकार्थत्वे-एकब्रह्मज्ञानरूपप्रयोजनकत्वे । सर्व संगतमिति । शेष-
प्राणादिवाक्येन कर्ता पञ्चजनवाक्येन च करणं बोध्यत इत्यर्थादेकवाक्यम् ।
साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण (जै. घ. ३।१।१९) इति
जैमिनिमुनेन कर्तुः करणाकाङ्क्षा करणस्य च कर्त्राकाङ्क्षेति तयोः
साप्ताह्यादेन हृदिप्रवृत्तिजनको भगवान् इत्येकस्मिन्नेवार्थे बोधिते ब्रह्मज्ञानं
भगवन्माहात्म्यज्ञानं च जायत इति सर्वं संयतं स्यादित्यर्थः ।

—७ ननु प्राणादिवाक्यं कर्तृबोधकत्वान्मुषं तस्य शेषत्वं कथमत आहुः-
खण्डत्वादिति । साकाङ्क्षत्वेन पूर्ववाक्यात्पृथक्प्रयोगादित्यर्थः । ननु
येन प्राणायामादनुष्ठीयते तस्यैव सिद्धिरिति योगशास्त्रे प्रोच्यत इति जीवस्यैव
प्रवर्तकत्वं तेन भगवन्माहात्म्यविरोधः स्यादेवेत्यत आहुः-सर्वप्रवृत्तिकथा-
दिति । प्राणायामादिराधने जीवस्य प्रवर्तकत्वं भगवत एव बोध्यमिति
नेव विरोध इत्यर्थः ।

—८ नन्वत्र पञ्चग्रहणात्पञ्चानां प्रवर्तकत्वमस्तु कथं सर्वप्रवर्तकत्वमतः
पञ्चसु सर्वनिवेशमाहुः-तथेति ।

—९ गृहीतमिति । तेन रसनापि गृहीतेत्यर्थः ।

—१० कचिदेकग्रहणमिति । तेजस्येकस्या वाचो ग्रहणम् । उमयौ-
र्ग्रहणमिति । प्राणाद्ययोस्तूभयोस्त्वग्प्राणयो रसनाद्ययोश्च ग्रहणम् ।

—११ आकाश इति । स च भूतानां तद्वृणानां चोपलक्षणम् । एवं चैतेषां
ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वोक्त्या प्राणवाक्ये प्रवर्तकत्वकथनेन च जीवो न
सिध्यतीति भाषः । पञ्चजना इति । योगेनेति शेषः ।

सुत्रार्थः—पञ्चजनशब्दवाक्याः प्राणादय एव । प्राणस्य प्राणतित्यादि वाक्यशेषादिति ॥ १२ ॥

ज्योतिर्प्रेक्ष्यामसत्यन्ने ॥ १।४।१३ ॥

सुत्रार्थः—राण्वानां पाठेवेति ज्योतिषा पञ्चसंख्यापूरणम् । अतोयं मन्त्रोपि न सारूपमतमूलमिति ॥ १३ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः ॥ १।४।१४ ॥

पूर्वाधिकरणापेक्षया विशेषमाहुः— श्रुतिविधितिषेधादिति । परस्पर-विरोधादित्यर्थः ।

१०२—१ नास्तीतीति । बोधयितुमिति शेषः ।

—३ अन्यथैवेति । साक्षादात्मन एवेत्यर्थः ।

—४ युगपत्सर्वसृष्टिरपि बोध्यत इत्याहुः—इदमिति । अत्राधिकरण एव संशयः । विप्रतिषिद्धनानाप्रकारकसृष्टिबोधिकां श्रुतिमनादृत्यैकत्रिषु-द्विबोधका स्मृतिरादरणीया मूलभूतश्रुतिर्बोदरणीया ।

—५ पूर्वपक्षमाहुः—एवमिति । कमम्युक्तमेत्यादि । विविधप्रमैर्बिबिध-म्युक्तमैवेत्यर्थः ।

—६ प्रहा त्वेति । इदं वाक्यं तैत्तिरीये प्रथमादृक्ते । तदर्थश्च । प्रहा-स्तोमप्रहादनु पश्चात्प्रजाः पशवश्च प्रजायन्ते इदमर्थवादवाक्य यथा प्रहस्व रूपबोधनार्थं नतु प्रजादिकारणत्वबोधनार्थं तथा सृष्टिवाक्यान्पि ब्रह्मस्वरूप-ज्ञानार्थानीत्यर्थः ।

—७ अप्यारोपापवादस्यायेनेति । मायावादिमतस्य न्यायः ।

अप्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।

इति तत्साम्यप्रदायिकोक्तैः । श्रुती कर्तृत्वबोधकान्यकर्तृत्वबोधकानीति द्विविधवाक्यानि सन्ति । तत्र मायावादिमते कर्तृत्वप्रतिपादकवाक्यैर्ब्रह्मणि कर्तृत्वमप्यारोप्य तस्याकर्तृत्वेनापवादः क्रियते । तदप्यायेन श्रुतिविप्रतिषेधा-कारणत्वं नेत्यर्थः ।

—८ बाह्याबाह्यमतभेदेऽप्येति । वेदबाह्यानि भीतमहाणात्मादिमतानि तेषां मते परमाण्वादीनामेव जगत्कारणत्वात् । अबाह्यानि श्रुतिमूलकसां-ख्यादिमतानि ।

—१२ यथाव्यापदिष्टमिति । सच्चिदानन्दरूपवत्त्वसर्वेश्वरत्वादिना । मायावादिनामप्यारोपापवादेन समाधानं न योग्यमित्याहुः— न तस्येति ।

सूत्रार्थः—सृष्टिभेदेषु व्रतणः कारणत्वे विरोधो न । यथेकत्राकाशादिषु
कारणत्वेनोक्तस्यान्यत्रापि तस्यैव कारणत्वेनोक्तेरिति ॥ १४ ॥

इति चतुर्थमाधिकरणम् ।

समाकर्षात् ॥ १।४।१५ ॥

—२१ पुनरन्यथेति । प्रयत्नान्तरेण श्रुतिविरोधमाशङ्क्येत्यर्थः । संशयः
पूर्वाधिकरणस्य । अथिदिति । तत्तिरीयके छान्दोग्ये च ।

११०-१ विमानमिति । विहङ्गं मानम् । कर्मत्रादिति । यथा मलयद्वात-
सोऽत्र नायादिति निषिध्य-अथा एतत्वाहुरभ्यस्तन वाजं शिषा अन्नमभ्यस्तन-
मेव न प्रतिगृह्यं फाननयान्वादिति पक्षान्तरं कर्मविशेष उक्तं तद्वपत्र पक्षान्तरं
योद्धव्यं तत्र श्रुत्या तद्वैव आहुरित्पुच्यते ।

—२ पक्षान्तरकारणमाहुः—नर्हति । प्रथमपक्षे दूषणमाहुः—असंशयेति ।
यो भस्मासद्द संसंभवे भवतात्पर्यः ।

—३ द्वितीयापक्षे दूषणमाहुः—आदित्यवर्णमिति ।

—४ तस्मादिति । अव्याकृतामिति श्रुतिपदनाम्नाकृतस्याभ्यस्तनं प्रथ-
मस्य गृहीतं शक्यत्वात् ।

—५ स्थस्थानात्-स्वार्थात् ।

—६ घेलक्षणेन-सदसद्विलक्षणेन ।

—७ को अद्वेति । इदं वाक्यं तत्तिरीयमात्रेण द्वितीयाष्टकेष्टमप्रपाठके ।
अथा-साक्षात् ।

—११ लोकाप्रसिद्धतादृशार्थादिति । लोके प्रासिद्धो यः सत्यवदस्य
सत्यविशिष्टोर्ध्वस्तादृशार्थात्समाकषांगप्रत्यावनादित्यर्थः । यथा यथोपासत
इति । तत्तत्प्रकारेण भावने तत्तत्कलप्रामिरित्यर्थः ।

—१२ तत्रोदाहरणं कंसादय इत्याहुः—यथेति ।

—१३ अधिकरणारम्भे विमानमुक्तं तत्र संभवतीत्याहुः—सर्वेति ।

—१४ प्रथमः पक्ष इति । सदेव सोम्येति वाक्योक्तः प्रपञ्चरूपोपि
स भगवानिति प्रथमः पक्ष इत्यर्थः । असत्यक्षेण तुल्यमिति । घेलक्षणेनो-
पक्रमित्यर्थः । नासदासीदिति । इदं वाक्यं तत्तिरीये द्वितीयाष्टके ।

—१५ तम इति । तमःशब्देन कर्माभिप्रायते । पूर्वमनभिम्यक्ती हेतु-
माहुः—कर्मणोपीति ।

—१६ पूर्वमनभिम्यक्तीन्धकारस्तमःशब्दवाच्यो न भवति ततः कर्मैव
तदाप्यं धत्तव्यमिति शुक्तिमाहुः—नर्हति । लोक इति । इदमुपलक्षणम्

तम आसीत्तमसा गृहमग्र इत्यादिश्रुतेरपि तत्रत्यायाः प्रमाणत्वात् । एवं चेतावता श्रुत्या सदसद्विच्छिन्नो भगवान् जगत्कर्तृति मानमेव कृतं न विगानमिति भावः ।

—१८ स्वयं-सहायान्तरानपेक्षया ।

सुत्रार्थ- नो सदासीदित्यादिश्रुतिभिरसदादीनां कारणत्वेन कथनाद्ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपात्तिरिति चेन्न । एतेषां जगत्कारणप्रतिपादकासदादिपदानां लोक्सिद्धार्यमणारय ब्रह्मपरकत्वकल्पनादिति ॥ १५ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

जगद्वाचित्वात् ॥१४॥१६॥

—२३ विषयवाक्यमाहुः- कौपीतकिग्राहण इति । सर्वोपेष्टोभ्यायो विषयवाक्यम् ।

१११-६ ननुपक्रमे ब्रह्मस्वमुक्तमत आहुः- ब्रह्मत्वादय इति । आदिपदेन घृहदादीनां ग्रहणम् । राजस्ववादिति । यथा सर्वत्र देहेषु जीवत्वसाम्येऽपि परानियोजकत्वोपाधिना कचिद्देहे जीवस्य राजस्वं कर्मकरणीयाधिना च कचियजमानस्य तत्रापीत्यर्थः ।

—७ नन्दसंज्ञाविरोधित्वेनापेक्षमस्य प्राबल्याद्ब्रह्मण एव कर्तृत्वमस्ति-
ति चेत्तत्राहुः-अस्मिन्निति । उपसंहारभेद उपक्रमस्य प्राबल्याभावादिति भावः । सूर्य-यतादृशोपक्रमोपसंहारस्थलेषु ।

—८ तथा सतीति । धेन देहविशिष्टाभिमानिनः कर्तृत्वे बोधिते सती-
त्यर्थः ।

—९ बन्धमोक्षत्रयस्थेति । भवेदिति व्यवहितेनान्वयः । एवं सति-
आभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति । अर्थादिति । जीवस्य कर्तृत्वाभिमानेन कर्तृत्वमस्तीत्यर्थेऽपि प्रकृती कर्तृत्वमित्यर्थः ।

—१२ पूर्वसिद्धं-पूर्वस्मिन्नध्याय इन्द्रप्रतर्दनसंवादे सिद्धम् ।

—१३ सर्वविप्लव-सर्वश्रुतिविप्लवः । अश्रुतकल्पनेति । अश्रुतस्य प्रकृ-
त्प्राप्तिमानिनः कल्पना । अश्रुतस्य ब्रह्मणस्त्याग इति दोषावतिरित्यर्थः ।
अतः-ब्रह्मणः कर्तृत्वात् । लय इति । प्राणादीनामिति शेषः । ननु प्राण एव
प्रज्ञात्मेति वाक्यविरोधात्प्राणादीनां ब्रह्मणि लयः कथमत आहुः-प्राणात्मे-
त्यादि । पूर्वसिद्धं-पूर्वस्मिन्नध्याय इन्द्रप्रतर्दनसंवादे ब्रह्मणः प्राणशब्दा-
ध्यातृत्वं सिद्धम् ।

सुत्रार्थः-भगवानेव जगत्कर्ता न जीवस्तज्जगत्कर्तृत्वस्यान्यत्राश्रुतत्वा-
दश्रुतकल्पनानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १।४।१७ ॥

सुमार्थः—केय एतद्वालाके-इत्यास्मिन्प्रकरणे जीवाल्लिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गान् जीवाद्वा मुख्यप्राणाद्वा सृष्टिरुकेति न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति चेत्तत्राह— जीवप्राणयोः कर्तृत्वकथनं तु जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वात्प्राणस्य ब्रह्मयोगा-
दुक्तं नतु तयोः स्वतन्त्रया जगत्कर्तृत्वं संभनतीति आश्रितत्वादेह इत्या-
दिसूत्रेण पूर्वमेव व्याख्यातमिति ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिःप्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १।४।१८ ॥

११२—५ सांख्यमतमाचार्यशिष्याणामन्वेषामप्यनुमतं न भवतीति बोध-
यितुं सूत्रप्रयोजनमाहुः—स्वमतेनेति । निपतधर्मवादस्वरूपमाहुः— स्वा-
पेत्यादि ।

—६ परिहारं विवृण्वन्ति—तस्मिन्निति । यस्मिन्पक्षे स्वापप्रबोधयोर्जीव-
मुख्यप्राणधर्मत्वात्तल्लिङ्गत्वमेव न ब्रह्मधर्मत्वं तस्मिन्पक्षे । अन्यार्थं—ब्रह्म-
बोधार्थम् । तदाश्रयत्वेन तत्परिचायकत्वात् ।

—७ अतु सूत्रस्थतुलाब्देन पूर्वपक्षादस्य ज्यायस्यं कुतो नेत्याशङ्क्यं परि-
हृतं तुलाब्दप्रयोजनमाहुः—मेदे हीति । एतस्य मतस्य पूर्वस्माद्देवान्तिमता-
ज्जैदेवश्यं जैमिनिनापि सांख्यमतं निराकर्तव्यमिति बोधकस्तुलाब्दो नतु
सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षबोधकः । गमाविश्य च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्व-
कार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वात् ।

—८ जीवब्रह्मणोरन्वयार्थत्वं कथं तदाहुः—ब्रह्मप्रतिपक्षवर्धमिति । उयो-
द्गमो मूर्तिविलक्षणी स्वापप्रबोधी ।

—९ अपि चेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः—उपक्रमेत्यादि ।

—११ फलमिति । उपसंहारस्यं कलमित्यर्थः ।

—१२ सूत्रस्थं हेत्वन्तरमाहुः—अपिचोक्तं ।

—१३ क्षातत्वादिति । पथ इति शब्देन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्व-
णादित्यर्थः ।

सुमार्थः—ब्रह्मज्ञानार्थमेव जीवमुख्यप्राणधर्मकोतैवमिति जैमिनिराह ।
अपिच कृप इत्यादिप्रश्नेन यत्रैव इत्युच्यते चेदं प्रकरणं ब्रह्मपरमिति ज्ञायते ।
एवं वाजसनेयिशाखिनो ह्यतर्वालाकिब्राह्मणे स्पष्टमपीयत इति ॥ १८ ॥

इति षष्ठसधिकरणम् ।

वाक्यान्वयत् ॥ १।४।१९ ॥

११३—११ स्थपतीत्या—लौकिकप्रतीत्या ।

—१३ ब्रह्म त परादादिनि । अस्याः श्रुतेस्तात्पर्यम् । ब्रह्मक्षत्रादिरूपा
वर्णाभिमानिनी देवता य आत्मनः सखासादन्यत्र ब्रह्मक्षत्रादि वेद त तादृश-
वेदनापराधात्परादुपार्थमिति ।

—१४ भवतीति । एवञ्च कुन्दुभिश्चन्द्रः कोलाहलाभिभावश्च इति भावः ।

—१७ नत्र-तादृशशब्दे ।

—१८ ननु तादृशशब्द कुन्दुभ्याघात कारण न तु तद्दर्शनमित्यत आहुः-
अनुमानद्वारति । अनुमानप्रकारश्चेत्थम् । महाकोलाहले कुन्दुभिश्चवणा-
नन्तरं कस्याप्य शब्द इति जिज्ञासा जायते तदनन्तरमप्य शब्दो कुन्दुभ्या-
घातजन्य पूर्वश्रुतशब्दसदृशशब्दत्वात् । यत्नैव तन्नैव यथा घटः । भवतीति ।
एवमनुमितौ सपक्षाया यस्मिंष्टोय शब्दस्त इक्ष्याम इति प्रयत्न कृते कुन्दु-
भिदशन भवतीति तात्पर्यम् । ततो कुन्दुभिदर्शनानन्तर कुन्दुभिस्तादृशशब्द-
कारणमिति ज्ञानमुत्पद्यते । एव चोपचाराहुन्दुभिनिष्ठा कारणता कुन्दुभि-
निदर्शन आनीयते । अत एव प्रयोगो भाष्य तत्र कारण कुन्दुभिदर्शनमिति ।
एव चानुमानद्वारा परम्परया कुन्दुभ्यादिदृष्टान्तः ।

—१९ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकं योजयन्ति-तथेति । कार्यानुसंधान
इति । कार्यं शरीर तत्समवेतचेष्टानुसंधानेनेत्यर्थः । भवतीति । मननादि-
द्वारोति शेषः । तत्र-भगवति ।

—२० तत एव-भगवत एव । तस्मिन्नेव-भगवत्त्वेव । यथा घटोत्पत्तेः
प्रागुत्पन्नान्तर मध्ये च मृद्वियत एव भगवान्नामरूपोत्पत्तेः प्रागनन्तर च
वियत एवेति भावः ।

—२१ ह्येन- स यथेत्यादिकण्टिकाद्वेन । विदतीति । आश्रय-
त्वेनेति शेषः ।

—२२ तावन्मात्रतानिराकणायेति । कथात्यस्यनन्तर पावद्भिनाश-
पर्यन्त प्रतीपमानतानिराकरणायेत्यर्थः । न प्रेत्येति । अस्याः श्रुतेस्तात्पर्यं
भूतलपोत्तर भगवत्कृपयाज्ञाननाशे नामरूपात्मक ज्ञापक नास्तीति । एव
च शरीरादिनामरूपात्मक कार्यतस्य ज्ञापक रूपं वक्तुं शक्यते । शरीरल-
पोत्तर ज्ञापक रूप नास्तीत्येव ननु भगवानेव नास्तीति ज्ञेय तस्य काला-
परिच्छिन्नत्वात् ।

—२३ एतदेवाहुः - न शक्यत इति । विशेषाकाङ्क्षायां-स क इति
विशेषाकाङ्क्षायां ।

—२४ अतिरिक्ताकथने-जगद्विद्यत्वेनाकथने । वक्ष्यत्वमिति । भगवान्
विशेषरूपेण कथनायोग्यः । अथवा स नास्त्येवेति समोहदशायामकथने
वक्ष्यत्वमित्यर्थः ।

—१३ ग्रह त परादादिति । अस्या श्रुतेस्तात्पर्यम् । ब्रह्मक्षत्रादिरूपा वर्णाभिमानिनी देवता य आत्मन सत्ताशादन्यत्र ब्रह्मक्षत्रादि वेद त तादृश-वेदनापराधात्परादुर्यादिति ।

—१४ भवतीति । एवञ्च दुन्दुभिदशब्दः कोलाहलाभिभावक इति भावः ।

—१७ तत्र-तादृशशब्दे ।

—१८ ननु तादृशशब्द दुन्दुभ्यापात कारण न तु तद्दर्शनमित्यत आहुः अनुमानद्वारति । अनुमानप्रकारश्चेत्यम् । महाकोलाहलं दुन्दुभिप्रवणानन्तरं कस्याप्य शब्द इति जिज्ञासा जायते तदनन्तरमप्य शब्दो दुन्दुभ्यापातजन्य पूर्वश्रुतशब्दतद्वशशब्दत्वात् । एतेव तत्रैवं यथा घटः । भवतीति । एवमनुमितौ सपञ्चाया धातुष्टोप शब्दस्तु द्रक्ष्याम इति प्रयत्ने कृते दुन्दुभिदशम भवतीति तात्पर्यम् । ततो दुन्दुभिदर्शनानन्तरं दुन्दुभिस्तादृशशब्दकारणमिति ज्ञानमुत्पद्यते । एव चोपचारादुन्दुभिर्निष्ठा कारणता दुन्दुभिनिर्देशन आनीयते । अत एव प्रयोगो भाष्य तत्र कारण दुन्दुभिदर्शनमिति । एव चानुमानद्वारा परम्परया दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तः ।

—१९ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयन्ति-तथेति । कार्यानुसंधान इति । कार्यं शरीरं तत्तमवेतवेदानुसंधानेनेत्यर्थः । भवतीति । मननादिद्वारेति शेषः । तत्र-भगवति ।

—२० तत एव-भगवत एव । तस्मिन्नेव-भगवत्येव । यथा घटोत्पत्ते प्राग्लयानन्तरं मध्यं च भूद्विषयत एव भगवांसामरूपोत्पत्ते प्रागनन्तरं च त्रिषयत एवेति भावः ।

—२१ ह्येते- स यथेत्यादिकण्डिकाद्वयेन । विशतीति । आश्रयत्वेनेति शेषः ।

—२२ तावन्मात्रतानिराकरणायेति । कार्यान्वयनन्तरं पावद्विनाशपर्यन्तं प्रतीयमानतानिराकरणायेत्यर्थः । न प्रेत्येति । अस्या श्रुतेस्तात्पर्यं भूतलयोत्तरं भगवत्कृपयाज्ञाननाशे नामरूपात्मकं ज्ञापकं नास्तीति । एव च शरीरादिनामरूपात्मकं कार्यं तस्य ज्ञापकं रूपं वक्तुं शक्यते । शरीरलभोत्तरं ज्ञापकं रूपं नास्तीत्येव ननु भगवानेव नास्तीति ज्ञेयं तस्य कालापरिच्छिन्नत्वात् ।

—२३ एतदेवाहुः - न शक्यत इति । विशेषाकाङ्क्षायां-स क इति विशेषाकाङ्क्षायाम् ।

—२४ अतिरिक्ताकथने-जगद्विचित्रत्वेनाकथने । चञ्चकत्वमिति । भगवान् विशेषरूपेण कथनायोग्यः । अथवा स नास्त्येवेति समोद्देशायामकथने चञ्चकत्वमित्यर्थः ।

—११४-१ कार्यवैलक्षण्यमिति । जगद्रूपकार्यपेक्षया वैलक्षण्यम-
विनाशित्वादि । सिद्धवत्कारेण-सिद्धवन्निर्देशेन ।

—२ आदेति । तस्यैव संसारमाहेत्यर्थः । मात्रासंसर्ग इति । यदि स
भगवान् नित्यो न स्यात्तर्हि तस्य मात्रासंसर्गो न भवेदित्यर्थः । मात्रा-
संसर्गस्त्वस्य भवतीति माध्यान्दिनः पाठः । ननु भगवानविनाशी तर्हि विशेषतः
कुतो नोक्तमित्यत आहुः-विशेषतस्त्विति ।

—३ चक्षुरिति । यावज्जैददृष्टितावच्चक्षु रूपमेव पश्यति ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या रूपमपि ब्रह्मेवेति शङ्कते-नन्यति ।

—४ समादधते-तत्रेति । तद्ब्रह्मापश्यन् रूपदर्शनसमये द्रष्टव्यत्वेन रूपं
पश्यति न ब्रह्म पश्यति तदानीं सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानाभावात् ।

—५ अतद्रूपत्वात्-रूपस्य ब्रह्मत्वाभावात् । अयमर्थः । यावज्जैददर्शनं
तावद् ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन रूपं न पश्यति । अत एव विशेषरूपेण ब्रह्मोपादानं
कर्तुं न शक्यत इति भावः ।

—६ ज्ञानेन भेददृष्टी लीनायामपि विशेषरूपेण कथनमशक्यमित्याहुः-
छानोत्तरमिति ।

—७ आदिमध्यावसानेभ्यति । येनाहममृता स्यामित्यादिः । मात्रा-
संसर्गस्त्वस्य भवतीति मध्यम् । इदमेव हीत्यनैनावसानम् ।

—८ उत्कर्षः-स्तुतिः । एवं जीवस्य स्तुत्यर्थं ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वं चेति
कथनमित्यर्थः ।

—९ अर्थविरोधादिति । ब्रह्म ह्यविकारि कार्यरूपेण तत्कर्तृ विष्णुर्वा-
विरथविरोधादित्यर्थः ।

—१० प्रकृतिवाद इति । जीवे जगत्कर्तृत्वं केवले न संभवतीत्यतो
जीवापिष्ठिता प्रकृतिरेव जगत्कारणमिति वादः ।

—११ भव्येतीति । कारणत्वेनेति शेषः ।

—१२ जीवप्राधान्यगन्धोपोति । ततस्तदपिष्ठिता प्रकृतिस्तु दूरापेता ।

—१८ तन्मूलकत्वेन । पूर्व-जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिष्वे । विषय-
स्पर्श इति । विषयस्पर्शवत्त्वं जीवधर्मः स च जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाद्ब्रह्मादि
कथ्यते । एवं विज्ञातृत्वं ब्रह्मधर्मः स च ब्रह्माश्रितत्वाज्जीवेपि भासते । तस्यैव-
ब्रह्मण एव ।

—१९ एवं सति-एवं बोधयथापि जीववाक्यत्वाभावे ।

सुत्रार्थः-यदेवेत्यादिनाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयान्नेदं जीवप्रकरणमिति ॥१९॥

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः ॥१८॥२०॥

११५-३ पुत्रादिप्रियसहचरनादिति । पुत्रादयो ये लौकिकाः मिशस्ते-
सहचरनात् ।

—५ तदभेदेन-ब्रह्माभेदेन ।

—६ सर्वविज्ञानमिति । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति वाक्यात् ।

—७ तस्यैव-सर्वस्वस्य । तस्याः-उपक्रमे जीवात्मकथनप्रतिज्ञाया ।

—८ श्रोतव्यादीति । आत्मा वारे द्रष्टव्य इति वाक्यविषय । एवञ्च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापेदं ब्रह्मप्रकरणं सिध्यतीति भावः ।

सुप्रार्थ - जीवोपक्रमार्जीवस्यैवेदं प्रकरणमिति चेन्न । यत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा जीवस्य भगवद्दशत्वेन तदभेदे मति सिध्यति । एवञ्च तस्या प्रतिज्ञायाः सिद्धेरिदं लिङ्गं यथा जीवो भगवद्दशस्तथा जहोषीति ज्ञापकम् । अतो जीवोपक्रमेऽपि न तत्प्रकरणमेतदित्याहम्भरूपो मन्व्यत इति ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत् पूर्वभावादित्यौडुलोभिः ॥ १।४।२१ ॥

—१३ एव कथनं मुक्तिप्राप्तिर्लिङ्गमिष्यत् किं गमकमित्याहुः-अन्यथेत्यादि । औडुलोमिमतेतत् । चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य प्रवेशो मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूप व्यापकमेव चेदानीमपि जीवस्तत्र प्रविष्ट एव परं तत्र सप्तातस्यान्तराय । यथा गृहमध्यगतभाण्डस्थ वस्तु गृहे । तद्वस्तु यदा भाण्डाक्षिप्तास्य स्थाप्यते तदा साक्षाद्गृहमध्यस्थ भवति । तथैव जीवोऽपि सप्ताताद्ब्रह्मिर्भूय यदा साक्षाच्चित्तबद्धः स्यात्तदा मुच्यतेति सप्ताताद्ब्रह्मत्वबोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । मित्रेयी मोक्षेच्छुः सती विद्या पृच्छति । तस्यै यदि मोक्षयोग्य जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत्तर्हि तैव कथममृता भवेदतो येनाह नामृता स्यामिति तद्वाक्यमेवैवकथनस्य मुक्तिर्लिङ्गस्यै गमकमित्यर्थः ।

—१४ दूषण-प्रकृतिवादापत्तिरूपं दूषणम् ।

सुप्रार्थ -ससारादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गं मन्त्रय्या एवममृतीभावः । अतो ज्ञानेन ससारादुत्क्रमिष्यतो जीवस्यामृतत्वमिति ज्ञापनार्थं जीवोपक्रमः । इत्यौडुलोमिर्भनूत इति ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ १।४।२२ ॥

—१८ ब्रह्मेतीति । एव चेदं ब्रह्मप्रकरणमेवेति भावः । अन्यथा-विशेषावस्थाभावे ।

—१९ भवतीति । उक्तमिति शेषः । काशकृत्स्नमते जीवो ब्रह्मेव । भावत्पर्यन्तमज्ञानं तावत्पर्यन्तं सप्त रावस्था । एतदाशयेन मोक्षस्वरूपमाहुः-माक्षस्त्विति ।

—२० सिद्धान्तात्-अशत्वेन व्यवसाय इति सिद्धान्तात् ।

—२४ सिद्धमिति । मतान्तररीत्यापीदं ब्रह्मप्रकरणमेवेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भगवत एवावस्थितिविशेषो जीव इत्यवस्थितोऽलङ्घ्यं जीवोपक्रम इति काशकृत्स्नो गनुत इति ॥ २२ ॥

इति सप्तममाधिकरणम् ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ १।४।२३ ॥

१।२-१ एवम्-अधिकरणसप्तमेन ।

—२ अस्याधिकरणस्यैतत्प्रयोजनं यद्ब्रह्मणः कारणत्वे गिद्धेऽपि शरीराख्य-
शक्तिरूपा मायां विना कारणताया अनिर्वाहान्माया समवाये कारणमस्तु
ब्रह्मच निमित्तकारणमस्त्विति यदुच्यतेर्धजरतीयं तत्किराकरणमित्याहुः—
अर्धजरतीयेत्यादि । संशयः—समवायिकारणं प्रकृतिर्निमित्तकारणं ब्रह्मा-
थवा सर्वविधकारणं ब्रह्मेति ।

—६ अथैलक्षण्यादिति । क्वचित्कार्ये प्रत्येकं सत्त्वरजस्तमसां समवायेन
वा दर्शनात् ।

—७ अन्यदिति । निमित्तकारणमित्यर्थः । ननु कार्येषु सत्त्वादीनामनु-
वृत्तिदर्शनाद्यथा प्रकृतेः समवायित्वं तथा सत्त्वरूपब्रह्मण्यस्य सर्वत्रानुवृत्ति-
दर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि समवायित्वे किं बाधयमित्यत आहुः—अपेक्ष्यत इति । यदि
समवायिनिमित्तयोर्भेदो न स्वीक्रियेत तर्हि ब्रह्मण्युक्तानामपहतपाम्भवादीनां
कार्येषुवृत्तिर्दृश्येतातो भेदोपेक्ष्यत इत्यर्थः ।

—८ अत्रार्थे वैदिकदृष्टान्तमाहुः—कर्मण्यपीति । धर्मे-यज्ञे । यज्ञा-
दिवैदिककर्मणि श्रुतिसृतिसमवायो यथाङ्गीक्रियते तद्वत्वापि क्रियता-
मित्याहुः—एवमित्यादि ।

—९ प्रकृतिश्चेति । प्रकृतिशब्दश्च समवायिकारणे रूढः । मृत्प्रकृतिर्घट
इत्यादित्यवहारात् । किं च प्रकृता क्रुतिरिति योगादय निमित्तकारणे-
पि योगरूढः । एव च समवायिकारणं निमित्तकारणं च ब्रह्मेवेत्यर्थः । नन्वेव-
मपि निमित्तकारणं ब्रह्मेत्येतदात्मकौशस्त्यास्मन्मतसिद्धोद्गीक्रियत एवेति
चैव नैवापि सिद्धस्येतस्याङ्गीकारात् ।

—१० अत एव सूत्रे समवायिकारणपदं परित्यज्य प्रकृतिपदं प्रयुक्त-
मित्याशयेनाहुः—प्रकृतिपदप्रयोगादिति । स्मृतिसिद्धेत्यादि । नैवायिक-
स्मृतिसिद्धा यत्तृतीयकारणात्मकाः सर्वे समवायिनो धर्माः संयोगादयस्तेषा-
मपदेशः कथनम् । न केवलं सर्वकारणं ब्रह्म । अपि तु सर्वकारकमापि तदेव ।

—११ इत्याहुः—चकारादिति । यत्रेत्यादिति ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यथा यदा ।

स्यादिदं भगवान् साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

इति पुराणोक्ताधारादिसर्वकारकसंग्रहः ।

—१६ पकेन कार्यसिद्धावुभयोर्ग्रहणं कृत इत्याहुः— उभयोरिति ।
उपचारव्यावृत्त्यर्थ— शीघ्रत्वानिवृत्त्यर्थम् ।

प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञापदेन प्रतिज्ञावाक्यं तथा दृष्टान्त-
पदेन दृष्टान्तवाक्यं ग्राह्यम् । प्रतिज्ञाशब्दार्थस्तु नियमः— संविदायः प्रतिज्ञान-
मिति कोशात् । उपक्रमोपसंहारवदिति । दृष्टान्तोपम् ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च छिद्रं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति वाक्यानुरोधादुपक्रमोपसंहाराभ्यामर्थसिद्धौ यथोपचारशङ्का नौ-
ज्ववति तथा प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरैकार्थ्येनेत्यर्थः । प्रतिज्ञामात्रस्य इति ।
केवलं प्रतिज्ञामात्रस्य हेतुत्वे सतीत्यर्थः । एवंच प्रतिज्ञामात्रमिति हेतुश्वे-
रस्वीक्रियते तदा अदृष्टा या योजनप्रस्थासत्तिस्तद्वहाराभ्येकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं भवेत् । यथा—विश्वं पश्यति शूरतः । इति ।

अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विप्रकृतं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योमिनः ॥

इति । ततश्च तेन वाक्येन ब्रह्मणः समवायित्वसिद्धिर्न स्यात् ।

—१७ दृष्टान्तमात्रस्य इति । यदि दृष्टान्तमात्रं हेतुक्रियते तदा सर्वं
वाक्यं ज्ञेयत्वासद्वैकदेशवत् । घटो वाक्यो ज्ञेयत्वात्पटवदित्थादिबत् सर्वं
मन्त्रेयत्वादित्यप्यनुमानं संभवतीत्यनुमानविधयापि स्यात् ।

—१८ सर्वसमानधर्मवदिति । सर्वसमानः सर्वत्र वर्तमानो यो धर्मो
ज्ञेयत्वादित्यस्तपुर्न ब्रह्म स्यान्नतु समवायिकारणमित्यर्थः । उभयोः—प्रति-
ज्ञादृष्टान्तयोः । प्रतिज्ञायाः—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवतीति प्रतिज्ञायाः ।

—१९ दृष्टमेव—कार्यैकदेशप्रत्यक्षमेव । द्वारं— समवायिकारणत्वमग-
पम् । समवायित्वसिद्धिरिति । यथैकस्मिन्मृत्पिण्डे मृदिकारत्वनिश्वयो-
सरं सर्वस्मिन्स्तत्सजातीये तथा ज्ञानान्मृत्निकायां सप्तमवायित्वज्ञानमेक-
देशप्रत्यक्षादेव जगन्नुमानात्तथा प्रकृतेऽप्येकत्र सम्प्रत्यक्षे निश्चिते सर्वेषु तत्स-
जातीयेषु सद्विकारत्वज्ञानात्सति सर्वसमवायित्वज्ञानं तादृशप्रत्यक्षादेव भव-
तीति सदृष्टे भगवति समवायित्वसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्ते पिण्डनखनिकृन्तना-
दिग्रहणस्य प्रयोजनमाहुः— कार्यकारणयोरिति । भेदाभेदमनतिराकरणा-
येति । कार्यकारणयोरत्यन्तमभेदे व्यवहारमंकरप्रसंगः । आस्यतभेदे चैक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याद्युपनिषद्वाच्यप्रसंगः । अतो भेदाभेदमतास्थेयम् ।
अयं भेदाभेदो जगत्प्रत्यक्षनुभूयते । यतस्तन्तव पृथाताववितानवन्तो लोके पट-
श्वेन व्यवहितपन्ते । पटत्वजातिं विभ्रति च । एवंच प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्ग्रह-

योरप्युपपत्तिरिति मतं निराकर्तुं पिण्डादित्रयं गृहीतम् ।

—२० तदाहुः— पिण्डमणीत्यादि । यदि हि भेदाभेदमतमाख्येयत तर्हि येन रूपेण भेदस्तद्रूपं कारणज्ञानेन ज्ञातं न भवेत् । ततो भिन्नत्वात् । अथ तद्रूपमपि ज्ञायत इत्यङ्गीक्रियते चेत्तद्रूपं भिन्नं नेत्यभेद एवास्थेयः । सर्वथा-भेदे सांकर्यप्रसंग इत्यपि वक्तुं न शक्यते । अवस्थाभेदेन सांकर्यनिवृत्तेः । अतः कथाचिदवस्थावावस्थित कारणमेव कार्यं ननु ततो भिन्नाभिन्नमिति बोधनायावस्थारूपाणां पिण्डमणिनखानिकृन्तनानां ग्रहणम् ।

—२१ तथा सति—कारणमेवावस्थाविशेषेण कार्यं भवतीति ज्ञाते सति ।

—२२ नैयायिकादृतसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यनादरे बीजमाहुः— वाचा-रम्भणमिति । वाचपारणे । यत्र सामान्यलक्षणा विवक्षिता स्यात्तदा तत्सामान्यादिति वदेन्ननु वाचारम्भणमित्यादि । वाचारम्भणमित्यादेरर्थः । यो मृदः पृथुषुषोदरादिरूपो विचारः स वाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको ननु मृदूपाकारणाद्याकिभेदापादकः । यथा सुप्त उरिधित उपविष्टे च पुरुषेऽप्यवविन्यासो न पुरुषान्तरत्वापादकः । अतो विकारो नामधेयं नेमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वात्तमिव । एवं चात्र कारणावस्थास्वरूपेणैवेकरूप्यस्य विवक्षितत्वाद्याकिभेदानादर एव सामान्यलक्षणानादरे हेतुः । यथा विपुलसुवर्णाकाङ्क्षायां फटकहुण्ड-लादिष्वप्यन्यनादरस्तथेत्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भागवत परादशस्कन्धे भगवतापि ।

यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमपस्य ।

तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥

न यस्मात्परस्तादुत यच्च पश्चान्मध्येऽपि तच्च व्यपदेशमात्रम् ।

भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥

इति ।

—२४ ननु विचारस्य बाह्यमात्रत्वे स्वीकृते ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वमपि स्वीकृतं भवेत्ततश्च प्रपञ्चस्य बाह्यमात्रत्वेनालीकृत्यं स्यादत आहुः—अली-कृत्यनिराकरणायेति ।

—२५ नान्यथेति । न प्रतिनियतेन घटादिरूपेणेत्यर्थः । ननु यदि ब्रह्मत्वेन जगत्तः सत्यत्वं तर्हि तेन रूपेण सामान्यलक्षणेनैव कृतो नाद्विगत इति चेत्तत्राहुः—सामान्यलक्षणेत्यादि । निराकरणमिति । श्रुताग्रन्थादि-विपुदन्तेषु तेज इत्येव सत्यमित्यवचनात् ग्रीष्मे रूपाणित्येव सत्यमिति कथनात्सर्वं तत्तद्रूपमेकमेव ब्रह्मेति व्यक्तिभेद एव नास्तीति ब्रह्मत्वसामान्य-प्रत्यासत्तिर्नास्तीति भावः । निराकरणं चेत्यत्र चकारेण नैयायिकानां मते ।

अ. १ पा. ४ सू. २३]
मूले पृ. ११६ प. २५

लौकिकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिः । मीमोसवानां मते तस्या
अनादर एवेति ध्वनितम् ।

११७—१ ब्रह्मरूपेणेति । एवंच यावत्पर्यन्तं जगद्भावस्तावत्पर्यन्तमेवा-
सत्यत्वभ्रमः । ब्रह्मभावे तु सत्यत्वमेवेति भावः ।

—२ नन्वेवं देहादेर्जगदन्तःपातित्वादान्मरूपेण सत्यतायां देहात्मबुद्धे-
र्दोषत्वं न स्यादत आहुः—देहात्मबुद्धिरिति । विकारबुद्धाविति । यावदा-
त्मस्वरूपज्ञानमावस्तावद्बहुजन्माभ्यस्तविकारबुद्धिरमुवर्तत एव तस्यां सत्या-
मात्माभिस्तत्वेन देहावगाहित्वं नास्ति प्रत्युत देहाभिस्तत्वेनात्मावगाहिष्व-
मिति दोषोऽस्तेष्वेत्यर्थः । एवं व्यवस्थां संपाद्य देहात्मबुद्धेर्दोषत्वे किं मान-
नित्यत आहुः—श्रुतिसामर्थ्यामिति । दृष्टान्ते कार्यत्वातिरस्कारेण कारणा-
त्मकत्वमुपदिष्टम् । न तु तत्पुरस्कारेण । किञ्च कारणारम्भना कार्यज्ञानं
बोधितं न तु कार्यात्मना कारणज्ञानमत एतत्सामर्थ्यमेव पूर्वोक्तव्यवस्थायां
प्रमाणमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मैव समवायि कारणं निमित्तकारणं च । येनाश्रयं श्रुत-
मित्यादिप्रतिज्ञाया यथैकेन मृत्पिण्डेनेति दृष्टान्तस्य चानुपरोधादिति ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशश्च ॥ १।४।२४ ॥

—५ लिङ्गान्तरमाहेति । दृष्टान्तश्रुतौ मृत्तिकेत्येव सत्यामिति कारणे सत्य-
पदकथनं तत्सामर्थ्यात्कारणं मिथ्यात्वमप्यापातीति शङ्कया प्रपञ्चे विवर्त-
त्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गान्तरमाहेत्यर्थः । एवं
विलिङ्गणप्रपञ्च रक्षयिष्यामीत्यभिप्रेतौ ध्यानं आलोचनं विचार इति यावद् ।

—८ सुवर्णप्रकृतिकत्वं ध्येति । सम्भवतीति शेषः । अंशकार्ययोः
सुवर्णप्रकृतिकत्वं इत्यर्थः । एवंच सुवर्णवत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मणि
सम्भवतीत्यर्थः । ननु योगिकायस्यूहबद्धत्वापि बहुभवनं स्यात्तत्रेत्याहुः—
अध्यासामावादिति ।

—९ गौणत्वापत्तेरिति । मायया सृष्टिकर्तृत्वरूपं गौणत्वं च स्यादित्यर्थः ।
संभवतीति । मायासहकारित्वादिति भावः ।

—१३ ननु मायाया अभावेऽपि भगवता योगबलेनेदं सर्वं क्रियते इति स्वा-
कारेण भगवतः समवायिकारणत्वव्याघात इत्याशङ्क्य सूत्रस्य व्याख्याना-
न्तरमाहुः—अप्येति । सर्वं सत्त्विदमिति श्रुतिवाक्ये सर्वस्य ब्रह्मत्वे तज्जला-
नित्यनेनेत्यादिदिशति लयाधारत्वं हेतुत्वेनोक्त्वा तत्राभिध्यानमुपदिश्यते ।
यदि श्रुतेः समवायित्वमभिप्रेतं न स्यात्तर्हि हेतुं न वदेदतः समवायित्वं
ब्रह्मण इत्यर्थः ।

सुप्रार्थः—सोकामयत बहु स्यामित्यभिप्यानस्योपदेशाद्ब्रह्म जगतः
समवायिकारणमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ १।४।२५ ॥

—१८ श्रुतिमेव प्रमाणमाहेति ।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते सचराचरम् ।

—इति स्मृत्यवहम्भेन कश्चिदादी चोदयेत्तदर्थं श्रुतिमाहेत्यर्थः ।

—२९ स्मृतिमाहुः—अहमिति । भगवद्गीतास्थमिदं वाक्यम् ।

सुप्रार्थः—सर्वाणि हृद्या इमानाति श्रुत्या चकारादहं सर्वस्य जगत इति
स्मृत्या च साक्षादेव मह्यणः सकाशात्सृष्टिस्तस्या ब्रह्मण्येव प्रलयस्य च
कथनाद्ब्रह्मेव जगतः समवायिकारणमिति ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ १।४।२६ ॥

११८--१ कर्तृत्यप्रतीतेरिति । कुलालकुविन्दादिवशिमितकारणप्रतीति-
रित्यर्थः ।

—२ तदात्मानमिति । तेजिरीयोपनिषदीयं श्रुतिः ।

—३ अलौकिकत्वमिति । लौकिकानां सुवर्णादीनां कुण्डलादिसमवायि-
त्वोपि कुण्डलादिकर्तृत्वं नास्तीत्यलौकिकत्वम् । ननु स्वमते परिणामवादो
नास्ति तेन सूत्रे परिणामादिति कथने स्वमतं सूत्रविरुद्धं स्यादित्यत आहुः—
तथापीति । यद्यपि नास्ति परिणामोऽस्मिन्मते तथापि सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानार्थ-
मविकृतपरिणामं व्यास आहेत्यर्थः ।

—५ अविकृतपरिणामे दृष्टान्तमाहुः—सुवर्णमित्यादि । तेजसानीति ।
लोहकार्पायसादीनि श्रुत्युक्तानित्यर्थः । ननु बहुभवनं तेजःप्रभृतिवृत्तं
तेन विकारित्वं तन्नागमिष्यति । एवं कथमविकृतपरिणामे दृष्टान्तत्वं तेजः-
प्रभृतीनामत आहुः—वृद्धेऽलौकिकत्वादिति । तेषां वृद्धिरर्थाद्बहुभवनं न
लौकिकं सर्वतः पूर्वभावित्वेन श्रुत्येकज्ञेयत्वात् । पूर्वं बहु स्यामिति । ततः
तत्तेजोऽजत । ततः जीवानुपवेश इति यच्छ्रुतावुक्तं तद्ब्रह्मणः कारणत्व एव
यदत इत्यर्थः । एवंचालौकिकबुद्धौ विकासो नास्तीति भावः ।

—६ कार्यश्रुतीति । बहु स्यामिति कार्यश्रुत्यसुरोपाद्ब्रह्मण्यवस्थान्यथा-
भावोद्गीक्रियते परं सोपि संख्यान्यथामाव एव पूर्वमेकं ब्रह्मासीत्ततः सृष्टौ
बहुसंख्याकं यथा पूर्वमेकत्वसंख्याविशिष्टं सुवर्णमलङ्कारदशायां बहुत्वमा-
पचमित्येव ननु दृष्ट्यादिवहन्धान्यथामावरूपा धिकृतिरादिष्यते ब्रह्मणि ।
अयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं अगममित्यत आहुः—वक्ष्यतीति । श्रुतेस्तु
शब्दबुलत्वादित्यस्यायमर्थः । श्रुतौ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निरवयवत्वं

चोभयमपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न बाधनीयम् । ब्रह्मणः शब्देनैव
केचलेन ज्ञेयत्वात् । सर्वभजनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । श्रीमद्भागवतेषु
वेदस्तुतौ ।

नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया ।

हरपादौ ।

सूनार्थः—न शब्दान्तरस्त्वयमिति श्रुत्यात्मन एव करणाद्वैद्येव अगत्कारणम् ।
ब्रह्मण एव सृजणादिवदविकृतिमेव स्वरूपेण परिणामादिति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

—११ परिहरतीति । धैतन्यं शरीरादितं शरीरं च योनिसमुद्भूतं योनिश्च
प्रकृतिरिति मूर्ध्निशब्दां परिहरतीत्यर्थः ।

सूनार्थः—जगत्तो योनिर्ब्रह्मेव । तत्रैव गीयते कर्तारमीशमित्यादिश्रुतिषु
मम योनिरित्यादिस्मृतिषु चेति ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

११९-६ वक्ष्यत इति । एतावता ग्रन्थेन सामान्यतो निराकरणं कृतं
विशेषतः विद्विग्मतानि निराकर्तुमग्निमाध्याय इति सामान्यविशेषरूपा
संगतिर्बोधतेति ।

सूनार्थः—ब्रह्मवादस्यापनेन सारूप्यवादनिराकरणेन च सर्वे पातञ्जलादि-
वादा व्याख्याता । ते नाद्वैतव्या इति शब्दः ॥ २८ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृताणुभाष्यन्याख्याया श्रीधरशर्मकृताया

बालबोधिण्या प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४।१९

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-

दोषप्रसंगात् ॥ २।१।१ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवः श्रीवह्मभाचार्याः प्रथमाध्यायप्रति-
पादितमर्थमुक्त्वाध्यायसंगतिं बोधयन्ति-प्रथमाध्याय इति ।

१२०—६ अधुना-समन्वयानन्तरम् । श्रुतिस्मृत्यविरोध इति । श्रुतीनां
परस्परमाविरोधः स्मृतीनां च श्रुतिभिः सदाविरोध इत्यर्थः ।

—७ ननु श्रुतिविप्रतिषेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधमिच्छारः किमिति
प्रस्तूयते तत्राहुः-भ्रान्तिमूलतयेत्यादि । श्रुतिरिच्छस्मृतीनामिति शेषः ।
तासां भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वसमयानां श्रुक्तिनिवमानात् ।
अश्रुक्तिः-अश्रुक्ततायां सत्याम् ।

—८ तद्विरोधात्-तादृशभ्रान्तिमूलकस्मृतिविरोधात् । वैदिकं वचनं-
श्रुतिवाक्यम् । शङ्क्यतां न व्रजेत् । न शङ्कनीयमित्यर्थः । एतत्प्रथमद्वय-
प्रयेण सिध्यति । तु पुनः ।

—९ श्रुतिविप्रतिषेधः-श्रुतौ विरोधः स परिहरणीयः । तदभावे विद-
क्षितार्थज्ञानं न स्यात् । एवंच श्रुतीनां बलिष्ठत्वात्ताभिः सह स्मृतीनां
विरोधे प्राप्ते, वाचांचिस्मृतीनां संकोचेन कासाचिद् दूषणेन लौकिक-
श्रुतीनां च तथैव दूषणेन विरोधपरिहारः । ननु तद्विरोधेन श्रुतिसंकोच
इत्यर्थः । एतदेव मनसिकृत्य पादार्थं विभागपूर्वकं कथयन्ति-प्रथमचतुर्थे-
त्यादि । सर्वयानुपयोग इति । तांश्चमत्स्येत्यर्थः ।

—१० स्मृतिप्रतिपादित इति । स्मृतेष्वेत्यादिद्वयेषु ग्रामाण्यङ्गीकारा-
स्मृतित्ववयवनेन च ग्रामाण्ये स्मृतित्वेन प्रकृतिपारणत्याशेऽपि ग्रामा-
ण्यप्रत्यवस्थाने सतीत्यर्थः । अग्रग्रामाण्यं-सर्वविघ्नस्मृतिवदग्रामाण्यम् ।

—१२ अत्र हेतुमाहुः-तुल्यबलानामिति । तुल्यबलानां-सांख्ययोगा-
दिस्मृतीनाम् । परस्परविरोधे-साख्य ईश्वरस्य निराकरणम् । योने
तदङ्गीकार इति विरोधः । प्रकारान्तरेति । एकतरग्रामाण्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वादेकतरप्रकारस्य तेऽन्यनिरीश्वरान्यतरस्य न स्थितिर्निर्णय इत्यर्थः ।

—१३ एवं प्रथमपादार्थमुक्त्वा द्वितीयपादार्थमाहुः-ततो द्वितीय
इति । वेदबोधकत्वाभावात् इति । सर्वविघ्नस्मृतिवदग्रामाण्यात् ।

—२० तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाहुः-ततः सम्यगिति ॥

अ. १ पा. ५ व. २६
मुले १. ११८ पं. ६

अणुभाष्ये

१९०

योभयसपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न बाधनीयम् । ब्रह्मणः शब्देनैव
केवलेन ज्ञेयत्वात् । सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । श्रीमद्भागवतेपि
वेदस्तुती ।

नाहे विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया ।

इत्यादी ।

सूत्रार्थः—वदान्मानश्चक्षयामिति श्रुत्यात्मन एव करणाद्वैद्यैव जगत्कारणम् ।
ब्रह्मण एव सुवर्णादेवदक्षिकूनमेव कार्यरूपेण परिणामादिति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

—११ परिहरतीति । चैतन्यं शरीरादितं शरीरं च योनिसमुद्भूतं योनिश्च
प्रकृतिरिति मूर्त्तेशाङ्गं परिहरतीत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—जगत्तो योनिर्ब्रह्मैव । तथैव गीयते कर्तारमीशमित्यादिश्रुतिषु
मम योनिरित्यादिस्मृतिषु चेति ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

११९-६ दक्षयत इति । एतावता ग्रन्थेन सामान्यतो निराकरणं कृतं
विशेषतोविद्विज्मत्तानि निराकर्तुमग्रिमाभ्याप इति सामान्यविशेषरूपा
संगतिर्बोधतेति ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मवादस्थापनेन सांख्यवादनिराकरणेन च सर्वे पातञ्जलादि-
वादा व्याख्याताः । ते नादर्थव्या इति शब्दः ॥ २८ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां

बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४।१९

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-

दोषप्रसंगात् ॥ २।१।१ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवः श्रीबल्लभाचार्याः प्रथमाध्यायप्राति-
पादितमर्थमुक्त्वाध्यायसंगतिं बोधयन्ति-प्रथमाध्याय इति ।

१२०—६ अधुना-समन्वयानन्तरम् । श्रुतिस्मृत्यविरोध इति । श्रुतीनां
परस्परमाविरोधः स्मृतीनां च श्रुतिभिः सहाविरोध इत्यर्थः ।

—७ ननु श्रुतिविप्रतिषेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधविचारः किमिति
प्रस्तूपते तत्राहुः-भ्रान्तिमूलतयेत्यादि । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनामिति शेषः ।
तासां भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वसमयानां शुक्तिनियमानाम् ।
अयुक्तितः-अमुक्ततार्पां सप्तमम् ।

—८ तद्विरोधात्-तादृशभ्रान्तिमूलकस्मृतिविरोधात् । वैदिकं यचनं-
श्रुतिवाक्यम् । शङ्क्यतां न प्रजेत् । न शङ्कनीयमित्यर्थः । एतत्प्रथमसूत्र-
त्रयेण सिध्यति । तु पुनः ।

—९ श्रुतिविप्रतिषेधः-श्रुती विरोधः स परिहरणीयः । तदभावे विच-
क्षितार्थज्ञानं न स्यात् । एवंच श्रुतीनां बलिष्ठत्वात्ताभिः सह स्मृतीनां
विरोधे प्राप्ते, कासांचित्स्मृतीनां संकोचेन कासांचिद् दूषणेन लौकिक-
शुक्तीनां च तथैव दूषणेन विरोधपरिहारः । ननु तद्विरोधेन श्रुतिसंकोच
इत्यर्थः । एतदेव मनासिकृत्य पादार्थं विभागपूर्वकं कथयन्ति-प्रथमचतुर्थे-
त्यादि । सर्वेयानुपयोग इति । सांप्रत्यमतत्वेत्यर्थः ।

—१० स्मृतिप्रतिपादित इति । स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रेषु प्रामाण्याङ्गीकारा-
स्मृतित्ववचनेन च प्रामाण्ये स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशोऽपि प्रामा-
ण्यप्रत्यवस्थाने सतीत्यर्थः । अप्रामाण्यं-सर्वविष्टनस्मृतिवदप्रामाण्यम् ।

—१२ अत्र हेतुमाहुः-तुल्यबलानामिति । तुल्यबलानां-सांख्ययोगा-
दिस्मृतीनाम् । परस्परविरोधे-सांख्य ईश्वरस्य निराकरणम् । योजे
तदङ्गीकार इति विरोधः । प्रकारान्तरेति । एकतरप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वादिकतरप्रकारस्य सेश्वरनिरीश्वरान्यतरस्य न स्थितिर्निर्णय इत्यर्थः ।

—१३ एवं प्रथमपादार्थमुक्त्वा द्वितीयपादार्थमाहुः-ततो द्वितीय
इति । वेदबोधकत्वाभाव इति । सर्वविष्टनस्मृतिवदप्रामाण्यात् ।

—२० तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाहुः-ततः सम्यगिति ॥

चोभयमपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न वाचनीयम् । ब्रह्मणः शब्देनैव
केदलेन ज्ञेयत्वात् । गर्वमग्रनममर्थे ब्रह्मणि प्रियोधामावाच । श्रीमद्भागवतेपि
वेदस्तुती ।

महि विकृतिं न्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया ।

इत्यादी ।

सुत्रार्थः—नदात्मानश्चयमिति श्रुत्यात्मन एव करणाद्वैव जगत्कारणम् ।
ब्रह्मण एव सुवर्णादिवदविकृतमेव स्वरूपेण परिणामादिति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

—११ परिहरतीति । चैतन्यं शरीराश्रितं शरीरं च योनिसमुद्भूतं योनिश्च
प्रकृतिरिति पूर्वशङ्का परिहरतीत्यर्थः ।

सुत्रार्थः—जगतो योनिर्ब्रह्मेव । तयैव गीयते कर्तारमीशमित्यादिश्रुतिषु
मम योनेरित्यादिस्मृतिषु चेति ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

११९-६ वक्ष्यत इति । एतावता ग्रन्थेन सामान्यतो निराकरणं कृतं
विशेषतः विदिरमतानि निराकर्तुमग्निमाध्याय इति सामान्यविशेषरूपा
संगतिर्बोधितेति ।

सुत्रार्थः—ब्रह्मवाक्यापनेन साक्यवादानिराकरणेन च सर्वे पातभ्रष्टादि-
वादा व्याख्याताः । ते नादर्तव्या इति शब्दः ॥ २८ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितासंस्कृतानुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिण्या प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४।१५

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषमसंगात् ॥ २।१।१ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवः श्रीबहुभाचार्याः प्रथमाध्यायप्रति-
पादितमर्थमुक्त्वाध्यायसंगतिं बोधयन्ति-प्रथमाध्याय इति ।

१२०—६ अधुना-समन्वयानन्तरम् । श्रुतिस्मृत्यविरोध इति । श्रुतीनां
परस्परमाविरोधः स्मृतीनां च श्रुतिभिः सहाविरोध इत्यर्थः ।

—७ ननु श्रुतिविप्रतिपेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधविचारः किमिति
प्रस्तूपते तत्राहुः-भ्रान्तिमूलतयेत्यादि । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनामिति शेषः ।
तासां भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वसमयानां युक्तिनियमानाम् ।
अयुक्तितः-अयुक्ततायां सत्याम् ।

—८ तद्विरोधात्-तादृशभ्रान्तिमूलकस्मृतिविरोधात् । वैदिकं वचनं-
श्रुतिवाक्यम् । शङ्क्यतां न व्रजेत् । न शङ्कनीयमित्यर्थः । एतत्प्रथमसूत्र-
व्रयेण सिध्यति । तु पुनः ।

—९ श्रुतिविप्रतिपेधः-श्रुती विरोधः स परिहरणीयः । तदभावे विव-
क्षितार्थज्ञानं न स्यात् । एवंच श्रुतीनां बलिद्वत्वाच्चाभिः सह स्मृतीनां
विरोधे प्राप्ते, कासांचित्स्मृतीनां संकोचेन कासांचिद् दूषणेन लौकिक-
युक्तीनां च तथैव दूषणेन विरोधपरिहारः । ननु तद्विरोधेन श्रुतिसंकोच
इत्यर्थः । एतदेव मनसिकृत्य पादार्थं विभामपूर्वम् कथयन्ति-प्रथमचतुर्थे-
त्यादि । सर्वथानुपयोग इति । सांख्यमतस्येत्यर्थः ।

—१० स्मृतिप्रतिपादित इति । स्मृतेश्चेत्यादिष्वत्रेण प्रामाण्याङ्गीकारा-
त्स्मृतिवचनेन च प्रामाण्ये स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशोपि प्रामा-
ण्यप्रत्ययस्थाने सतीत्यर्थः । अप्रामाण्यं-सर्ववैयर्थ्यस्मृतिवदप्रामाण्यम् ।

—११ अत्र हेतुमाहुः-तुल्यबलानामिति । तुल्यबलानां-सांख्ययोगा-
द्विस्मृतीनाम् । परस्परविरोधे-सांख्य ईश्वरस्य निराकरणम् । योगे
तदङ्गीकार इति विरोधः । प्रकारान्तरेति । एकतरप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वादेकतरप्रकारस्य सेश्वरनिरीश्वरान्यतरस्य न स्थितिर्निर्णय इत्यर्थः ।

—१२ एवं प्रथमपादार्थमुक्त्वा द्वितीयपादार्थमाहुः-ततो द्वितीय
इति । वेदबोधकत्वामाद्य इति । सर्ववैयर्थ्यस्मृतिवदप्रामाण्यात् ।

—२० तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाहुः-ततः सम्यगिति ॥

सूत्रार्थः । नन्वेवं कपिलस्मृत्यनवकाशदोषः प्रसज्येतेति चेन्न । पतन्या-
नवकाशदोषमिषा कपिलस्मृतेः प्रामाण्यमङ्गीक्रियते चेदन्यासां कणादादि-
स्मृतीनामनवकाशदोषप्रसंगः स्यादिति ॥१॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २।१।२ ॥

सूत्रार्थः-इतरेषां प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्ध-
मानत्वानन्दशेषे कपिलस्मृतेरप्रामाण्यम् इति ॥ २ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २।१।३ ॥

१२१-७ पृथक्तया योगनिराकरणे प्रयोजनमाहुः- वेदिकत्वशङ्कयेति ।

सूत्रार्थः- सांख्यस्मृतिनिराकरणेन पातञ्जलदर्शनस्यापि निराकरणं
होयमिति ॥ ३ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥२।१।४ ॥

—१० बाधकः-समन्वयबाधकः ।

—१२ ननु प्रत्यक्षतया वैलक्षण्यस्य सिद्धत्वात्किमिति शब्देन तत्साधन-
मत आहुः- प्रत्यक्षस्येति । मन्यमानस्य-सांख्यैकदेशिनः ।

सूत्रार्थः-ब्रह्म जगत उपादानं न । ब्रह्मापेक्षया तत्र वैलक्षण्यं । तत्र
वैलक्षण्यं श्रुतेरेव ज्ञायते । इति ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ २।१।५ ॥

सूत्रार्थः । मृदववीदिग्यादिष्वभिमानिदेवतानां चेतनत्वेन कथनम् । तत्रैव
विज्ञातं चाविज्ञातं चेति चेतनाचेतनविशेषकथनादभिर्वाग्भूत्वेत्यादि-
ष्वभ्यादिचेतनदेवतानामचेतनानुगतिनिरूपणाच्च । एवं च जगतश्चेतनत्वं
नास्तीति ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ २।१।६ ॥

१२२-३ वैलक्षण्यं- वैलक्षण्यम् । तदंशस्य- अचेतनांशस्य ।

—४ तुल्यांशसंपत्तिश्चेत्- तुल्यांशसंपत्तिर्विवाक्षिता चेत् ।

सूत्रार्थः—लोके केशगोमयवृश्चिनादी कार्यकारणयोर्वैरूप्यं दृश्यते ।
तथाहि चेतनादेहादचेतनस्य केशस्योत्पत्तिरचेतनाद्गोमयावृश्चिकादीना-
स्त्युत्पत्तिरिति ॥ ६ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

असादेति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ २।१।७ ॥

—८ पर्वं स्वमतेन व्याख्याय परमतसंग्रहार्थं व्याख्यान्ति- कार्यस्य
येति- वाशब्दोनादर्यात्तरः ।

सूत्रार्थः—ननु शुनी-अमदेवेदमित्यादिना जगत्कारणत्वेनासदेवोक्त-
मिति चेन्न रुधमसतः सञ्जायेतेति ततः परं वचनात् । असदेवेत्यादिवा-
क्यस्य प्रतिषेधार्थमात्रपरत्वादिति ॥ ७ ॥

अपीतो तद्वत्प्रसंगात्समञ्जसम् ॥ २।१।८ ॥

—११ असमञ्जसमिति । सर्वज्ञश्चतुर्दन्त्वादिविषयवत्तयापुक्तमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ननु कार्यस्य कारणमध्ये लये स्थौल्यसावयवत्वादिभिः
कार्यपरमैः कारणस्यापि स्थौल्यादिधर्मपुक्तत्वं प्रसज्येतातो ब्रह्मकारणवचन-
मसंगतमिति ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ २।१।९ ॥

—१५ ननुवचनं- नत्विति पदद्वयकथनम् ।

—१७ परं- प्रत्युत ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मकारणवचने न किमप्यसमञ्जसम् । कार्यस्य कारणे
लये तद्वर्माणं संबन्धो न भवतीत्यर्थे दृष्टान्तसत्त्वात् । तथाहि शरावचन-
कादीनां मृत्तिकादिषु तद्वर्मावच्छादशब्दात् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २।१।१० ॥

—२० कार्यतेति । एवंच वैलक्षण्यम् । तद्वर्मासंबन्धः—कार्यधर्मसंबन्धः ।

—२२ पुनर्थः प्रसंग इति । एवंच मत्पक्षे सङ्गजाविताः सर्वे दोषास्तदी-
यपक्षेऽपि वर्तन्ते । ततश्च—

• ययोरेव समो दोषः परिहारस्तयोः समः ।

नैरुः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृशार्थविचारणे ॥

इत्यादिन्यायेन पर्यनुयोमाभावः ।

सूत्रार्थः—पूर्वोक्तानां कार्यकारणवैलक्षण्यादिदोषाणां प्रतिवादिपक्षे
स न र स नन्मतामिहे ॥ १० ॥

२५ [अणुभाष्यप्याख्या]

स्वीकार्या । ततः सच्छब्दाद्विद्यस्तत्वात्मानश्च स्वयमश्रुतेत्यात्मशब्दस्त-
त्कथनाच्च षटादिकार्यस्य सत्यत्वमेव युक्तं न मिथ्यात्वमिति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ २१११९ ॥

सूत्रार्थः—यथा संवेदितः पटो न स्रष्टं गृह्यते विस्तृतस्तु गृह्यते तद्वदा-
विर्भावतिरोभावाभ्यां जगतो ग्रहणाग्रहणे इति ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २११२० ॥

सूत्रार्थः—प्राणापानादीनां नियमने केवलं जीवनं संरक्षते । अनियमने
त्वाङ्कुशनादि संपद्यते । एवं क्रियाभेदेपि प्राणाभावो वक्तुं न शक्यते तद्व-
ज्जातोपि पूर्वमसत्त्वं वक्तुं न शक्यत इति ॥ २० ॥

इति नवममधिकरणम् ।

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २११२१ ॥

सूत्रार्थः—अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिश्रुतिभिरितरस्य जीवस्यापि
ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे तस्य जीवस्य हिताकरणादयो
दोषाः प्रसज्यन्ते । जीवहिताकरणं तु तद्वदुल्लेखदर्शनाज्ज्ञायत इति ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २११२२ ॥

१२१-११ एकं-हिताहितयोरेकम् ।

सूत्रार्थः—ब्रह्म जीवाज्जडाद्याधिकं, आत्मा चारे ब्रह्मस्य इत्यादिश्रुत्या
कर्मकर्तृभावेन भेदेन निर्देशात् । एवं चाधिकस्य नियमेनांशहिताकरण-
दर्शनादंशभूतजीवानां दुःखदर्शनेपि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे न दोष इति ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २११२३ ॥

—१६ तदनुपपत्तिः—कापोर्धनत्वाभावः ।

सूत्रार्थः—येषां पार्थिवत्वाविशेषेपि हीरमाणिक्यपाषाणेषु पलाशचम्प-
कचन्दनेषु चोद्यनीचत्वं दृश्यते तथा जीवमात्राणां ब्रह्मांशत्वेपि ब्रह्मादि-
स्तम्बपर्यन्तानामुद्यनीचत्वं कार्यवैलक्षण्यं च संमच्छत इति ॥ २३ ॥

इति दशममधिकरणम् ।

अपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न सीरवद्धि ॥ २११२४ ॥

सूत्रार्थः—ननु लोके षटादिकार्यकरणसमये कुलालादीनां दण्डादिसाधन-
संग्रहदर्शनात्केवलं साधनराहितं ब्रह्म न जगत्कारणमिति चेन्न । यथा कुम्भं
साधनान्तरनिरपेक्षमेव दाधि भवति तथा साधनान्तरनिरपेक्षाद्ब्रह्मणो जगदुत्प-
त्तेरिति ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २११२५ ॥

सूत्रार्थः—यथा देवर्षिपितरो योगसामर्थ्येन बाह्यसाधनानिरपेक्षा पञ्च सर्वं कुर्वन्ति तथा ब्रह्मापीति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २११२६ ॥

सूत्रार्थः—ननु यदि ब्रह्म साधनान्तरानिरपेक्षतया स्वात्मानं जगत्कुर्यात्तर्हि सर्वं ब्रह्मेकमेव कार्यं स्यात् । ययंशभेदेन जगद्धिन्नकार्ययुतं भवतीति कल्प्येत तर्हि निष्प्रलम्बित्यादिश्रुतिबोधितं तन्निरवयवत्वं विरुध्येतेति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २११२७ ॥

१२७-१४ वादानवसरे-वाद्दस्थानवसरो यस्मिन्निति ब्रह्मणीत्यस्य विशेषणम् । मायावादिमतं दूषयितुमुपहसन्ति-एवं परिहृतेपीति ।

सूत्रार्थः—श्रुती ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निरवयवत्वं चेत्सुभयमपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न बाधनीयम् । शब्देनैव केवलेन ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात् । सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्चेति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २११२८ ॥

—१९ छट्पथाच्चेति । आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्त्यनुपालये ।

इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धवाक्यादात्मानि सप्तत्वं स्फुटम् ।

—२० विशेषाभावेन-साम्येन ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मणो जगत्सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति यत आत्मन्येव सर्वं सृजति यतोऽस्य विचित्राः शक्तयः श्रूयन्त इति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाश्च ॥ २११२९ ॥

सूत्रार्थः—प्रधानवादिना स्वपक्षदोषाः परितर्क्यमशक्याः । युक्तिविरोधात् । प्रमाणाभावेन तस्याचिन्त्यत्वकल्पनानुपपत्तेश्चेति ॥ २९ ॥

इत्येकादशमधिकरणम् ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २११३० ॥

१२८-३ उपेतेति । इष्टाधातोः सृजन्तः प्रयोगः ।

सूत्रार्थः—सर्वशक्तिभिः सस्यत्वादियुणेश्च युक्तः परो देवो ब्रह्मेव । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादिश्रुतिषु तथा दर्शनादिति ॥ ३० ॥

निकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ २११३१ ॥

सूत्रार्थः—लोके तेन्द्रियस्य कर्तृत्वदर्शनाद्ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कर्तृत्वं न संभवतीति चेन्न । श्रुतेस्तु शब्दमूलादित्यनेनेतस्य समाहितत्वात् । अत्र-
गाह्यमाहात्म्ये ब्रह्मणि श्रुतिरेव प्रमाणं न तर्क इति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २११३२ ॥

—१४ व्यधिकरणो हेतुरिति पक्षेद्भिकृते पूर्वघटत्रादेव नमोनुवृत्तिसंभवेनात्रस्यो-
नञ् इत्यर्थ इत्यहवेः पक्षान्तरमाहुः—नसमासो चेति । नेष्टं नेकधेयादि-
घञशब्देन सह सुप्तुपेति समासः ।

सूत्रार्थः—लोके कुलाढादीनां सप्रयोजना प्रवृत्तिर्दृश्यते यद्व्यञ्ज आग-
कामादेन प्रयोजनाभावात्तस्य कर्तृत्वं न संभवतीति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलैकवत्यम् ॥ २११३३ ॥

—२० लीलापदस्य केवल्यरूपार्थे लक्षणा कर्तव्या भवतीत्यत आहुः—
लीलैवेति । या लीला सैव प्रयोजनं सैव वा मोक्ष इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—लोकवदियं लीला । लोके लीलायां राज्ञा मृगयायामिव
किंचित्प्रयोजनं नापेक्ष्यते । लीला मोक्षरूपैव । अथवा सा लीलैव केवला
मत्त्वस्याः प्रयोजनान्तरमित्यर्थ इति ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ २११३४ ॥

—२४ ननु कर्मानुरोधेन सुखदुःखदाने स्वातन्त्र्याभावास्तदनुरोधाभावे
वैषम्यमित्युभयथापि दोष इति मीमांसकशङ्कायामाहुः—वादिबोधनायेति ।
श्रुतिभिः सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं साधितं तेन नास्माकमेवं मतं किंतु वादिभि-
र्बहुशो लोकानुसारेणैव प्रश्नः क्रियतेतस्तथोत्तरमित्यर्थः ।

१२९—२ ननु श्रुत्येव समाधानसंभवे किं लीलिकाशङ्कोत्थापने प्रयोजन-
मित्यत आहुः—सापेक्षमपीति । एवं च महात्म्यबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—जीवेषु सुखदुःखादिकरणदर्शनादीश्वरो विषमो निर्घृणश्च न ।
तस्य कर्मसापेक्षत्वात् । तथाहि दर्शयति—एष ह्येव साधु कर्म कारयति पुण्यो
वै पुण्येन कर्मणेति श्रुतिरिति ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ २११३५ ॥

—६ अनादित्वादिति । स्यादन्योन्याश्रयदोषो यदि शरीरं कर्मेति
स्याकिद्वयं स्यात्तनु नास्ति । बीजाद्दुःखवच्छरीरकर्मप्रवाहस्यानादित्वात् ।

सूत्रार्थः—ननु कर्म न संभवाति पूर्वं कार्याणां विभागमाभावादेवं च कथं
प्रमत्तापेक्षमश्वरस्य सुखादिदानमिति चेन्न । बीजाद्दुःखप्रवाहस्यानादि-
त्वादिति ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ २।१।३६ ॥

—७ सूत्रेपि: पूर्वपक्षिनिन्दायाम् ।

—८ कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंग इति । कृतस्य कर्मणो हानिः । अकृतस्य—अभ्यागम उपलम्भश्चेति द्वौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । तपसेव यथा-पूर्वमिति स्मृतिः श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्धनवमाध्यायस्था । ती च दांपी यथा-प्रलयसमीपदशायां सदसत्कर्मकरणोत्तरं प्रलये जाते जीवानां ब्रह्मरूपत्वा-सदानीं कर्मकलभोगाभावात्कृतहानिः । सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मरूपतयातिशुद्धानां पुनः सकलदुःखसाधनीभूतशरीरसंबन्धादकृताभ्यागमश्चेति ।

सूत्रार्थः—प्रवाहस्यानादिस्वमुपपद्यते । अन्यथा जीवानामभावे संसारः कस्य । अतो नियमार्थं कर्मप्रवाहानादिस्वमङ्गीकार्यम् । अनेन जीवेनात्म-नेति श्रुती तपसेव यथापूर्वमिति स्मृती च तदुपलम्भादिति ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २।१।३७ ॥

सूत्रार्थः—वेदोक्तसर्वधर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चैव जगत्कारणत्वं सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति द्वादशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिन्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २।१ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २।२।१ ॥

प्रथमपादे सांख्यमतं खण्डयित्वा तन्निराकरणेनान्येषामपि खण्डनं ज्ञेयमित्यतिदेशः कृतः—एतेन शिष्टापारिग्रहा व्याख्याता व्याख्याता इत्य-न्तिमसूत्रेण ।

—२० तथापि मन्दमतिव्युत्पादनार्थं तन्नालमिति मत्वात्र स्वतन्त्रतया सर्वमतानां निराकरणमिति बोधयन्ति—स्यतन्त्रर्थेति । एतेन पादसंगतिः प्रदर्शिता । प्रथमं दशभिः सूत्रैः सांख्यमतं निराक्रियते—तन्मतं चेत्थम् । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः । सत्त्वरजस्तमोसि प्रीत्यप्रीतिविषा-दात्मकद्रव्यस्वरूपाप्यतीन्द्रियाणि कार्यकोत्तेयानि । १ ॥ प्रकृतिः सर्वकारणभूतेति मूलप्रकृतिरुच्यते । चेतनानेक

वर्गार्थां निरूप्या सर्वगता सततविक्रिया कस्यापि विकृतिर्न । महदहद्वार-
पञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः । ततः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
मनःपृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानीति षोडश विकाराः । पुरुषः परिणामशून्य-
त्वाच्च कस्यापि प्रकृतिः । निरूप्यत्वेनानन्यत्वाच्च कस्यापि विकृतिः । अत एव
निर्धर्मकश्चेतन्यमात्रस्वरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरारं भिन्नश्च निर्विकार-
त्वाच्चिद्विकृतत्वाच्च तस्य कर्तृत्वं न । प्रकृतेस्तु सविकारत्वान्तविनियत्वा-
त्कर्तृत्वं परिणामित्वं चास्ति । एवं चैतन्मते तत्त्वानां चतुर्विंशतिः । प्रधाना-
परपर्यायभूता प्रकृतिश्च जगत्त्वारणमिति । एतन्मतं दृष्ट्यतेनेन सूत्रेण तस्या-
प्यणान्ति-लोकानामिति ।

—२१ परिणामादिहेतुभिर्जगत्कारणं प्रधानमनुमीयते तादृशमनुमानं न
कर्तव्यं रचनामुपपत्तेस्तदाहुः—रचना नोपपद्यत इति । मन्वन्वयादिहेतुभी
रचनारूपः परिणाम एवास्तु तेन नानुपपत्तिरित्यत आहुः—रचितत्वादिति ।

—२२ संश्लेषप्रसंगादिति । यदि भूरादिलोकाः प्रकृतिपरिणामाः
स्युस्तर्हि सर्वे श्रुताः स्युः । यतो लोके दृष्यादिषु परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयो
निरूप्यमो दृष्टः ।

१३०-१ अन्यद्योपपत्त्येति । भूरादिलोकरचना न केवलाचेतनकारणिका
रचनात्वाद् गृह्यादेरचनाषत् । भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः । चैतनस्पर्श-
मक्रियात्मकरचनाविषयत्वाद् । घटकुल्यादिवत् । इति द्विषानुमानरूपा
यान्यथाप्रतिपत्तिस्तथा सांख्यानुमानस्य सत्यतिपक्षदोषघटितत्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भूरादिलोकानां प्रधानेन रचनाया असंभवात्तादृशमनुमानं न
कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २।२।२ ॥

—४ प्रवृत्तिः—प्रयत्नस्तत्प्रवृत्तिरिति क्रिया वा ।

—५ प्रथमप्रवृत्तिरिति । प्रधानस्य सृष्ट्यर्थं प्राथमिकी प्रवृत्तिर्वा नोप-
पद्यत इत्यर्थः । नैमित्तिकघर्मस्य निमित्तसमर्ग एव संभवादिमितमृतचेतन-
संसर्गस्य सार्वदिकत्वे सृष्टिस्थितिकालविभागादनुपपत्तेः । कदाचित्कत्वेच
हेतोर्विजृम्भकयत्वात्प्रधानप्रथमप्रवृत्त्यसंभव इति भावः । ननु, धेनोर्यथा
वत्सार्यं दुग्धदानप्रवृत्तिस्तत्कार्यसमाप्तिं ततो निवृत्तिस्त्वभावतोयवा नृत्य-
प्रदर्शनार्थं प्रवृत्ताया नर्तक्या द्रष्टृममाधानानन्तरं निवृत्तिः स्वभावतस्तथा
प्रधानस्यापि एव एव कार्यानिवृत्तिः स्यादित्येवं लक्षिमात्रस्य प्रधानविषय-
स्त्वमद्वीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानवादेद्वीकृते स्वभाववादाश्रयणाच्च कोपि दोष
इत्याहुः—यद्यपीत्यादिना ।

—७ समादधते-तथापीति । अत्र वादी केवलतर्केणैव प्रवृत्तोत्तस्तदुत्तरं तर्केणैवोक्तमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—यदि प्रधानमेव जगत्कारणं स्यात्तर्हि तत्तत्कार्यार्थं दृश्यमाना जीवप्रवृत्तिर्बाधिता भवेत् । सर्वस्यैव प्रधानपरिणामत्वादिति ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २।२।३ ॥

—१२ तत्रापि दोहनाधिग्रयण इति । तत्र दोहनाधिग्रयणयोर्दोहना-
धिग्रयणकर्तृचेतनापेक्षा वर्तते इत्यर्थः । नयादिजलदृष्टान्तपक्षे मेघानामित्या-
दिग्रन्थः । अपमर्थः—नदीप्रस्रवणोपि चेतनानां मेघानां प्रयोजकत्वं विद्यते ।

—१३ नन्वस्य सूत्रस्य व्याख्यानं पूर्वोक्तार्थः—ननु यथा क्षीरमचेतनं
स्वत एव वासविद्वृद्धये प्रवर्तते यथा वा नयादिजलं स्वभावात् एव लोको-
पकाराय प्रवर्तते इत्याशङ्क्य उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवलस्य प्रवृ-
त्त्यदर्शनादिति समाधानमिति कृतं तदुक्तो भाट्टीकिपत इत्यत आहुः—
व्याख्यानान्तरे स्थिति । अत्र प्रकाशः—पूर्वत्र रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्त्या
पूर्वपक्षिणोसंगतवादिस्वमुक्तं तेन तदेव दृष्टान्तेन निवारणीयम् । अत एव
दृष्टान्तद्वयमत्र सूत्र उक्तम् । यदि लोकोपकाराय प्रवृत्तिमात्रमेव दृष्ट्यत्वेना-
भिप्रेतं स्यात्तदा प्रवचनसूत्रेष्वचेतनत्वेपि क्षीरवद्येष्टितं प्रधानस्येति कथ-
नात्तन्मात्रमेवास्मिन्सूत्रे क्षीरपदेनानूदितं स्यात् । यदि च तदभिप्रेता पुरुषो-
पकारकता दृष्ट्यत्वेनाभिप्रेता स्यादन्नाम्बुनोस्तथास्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादन्ना-
म्बुवादित्युच्येत । अतो भिन्नेवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानमयुक्तम् ।

—१४ नोभयवादिर्समतमिति । यत्पुनर्न चाम्बुनोत्पन्नमनपेक्षा निम्न-
भूम्यायपेक्षितत्वात्स्पन्दनस्येति समाधानं तनु सिद्धान्तिनश्चेतनसापेक्षताभि-
प्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभिप्रेतत्वात्पूर्वपक्षिणोपि निरपेक्षतां प्रति-
पादयतो नभिप्रेतत्वाज्जोभयवादिर्समतमिति भावः ।

सूत्रार्थः । ननु दुर्गं यथा स्वत एव विचित्रफेनरचनां करोति नयादि-
जलं वाचेतनमपि स्वत एव स्पन्दते तद्वत्प्रधानप्रवृत्तिः स्वत एव स्यादिति
चेन्न । तत्रापि विचित्रफेनरचनार्थां चेतनप्रवृत्तिदर्शनात् । जलस्पन्दने घृष्टि-
कारिणां मेघानां चेतनानामेव सत्त्वादिति ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ २।२।४ ॥

—१५ व्यतिरेकेण—कार्यव्यतिरेकेण ।

—१७ तदधीनं—प्रधानाधीनम् ।

सूत्रार्थः-अन्यापेक्षामावात्प्रधानस्य निरन्तरकार्यकरणमेव स्यादतु तदि-
मावस्थितिरिति ॥ ४ ॥

अन्यत्रामावाच्च न तृणादिवत् ॥ २।२।५ ॥

—२० परिणमन्त इति । क्षीरमावेनेति शेषः ।

सूत्रार्थः-यथा तृणादीनि स्वभावादेव दुग्धभावेन परिणमन्ते तद्वत्प्रधान-
मपि परिणमेदिति चेन्न । तृणादीनां धेनुशृङ्गे वृषमादौ च दुग्धपरिणामा-
वशान्नात्तेषां दुग्धपरिणामस्यास्यामाविकत्वादिति ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ॥ २।२।६ ॥

१३१-१ प्रेक्ष्यकारित्वामावादिति । प्रेक्ष्यकारित्वं चेतनधर्मः ।

सूत्रार्थः-प्रधानस्य यथाकथमपि कारणत्वेद्गीकृतेऽपि जडत्वेन प्रेक्षापूर्व-
कारित्वामावाच्च पुरुषार्थासिद्धिरिति ॥ ६ ॥

इति प्रथममपिकरणम् ।

पुरुषाश्मवादिति चेत्तथापि ॥ २।२।७ ॥

—७ क्रियां-बलनक्रियात् ।

—८ दोषः-पुरुषार्थासिद्धिरूपो दोषः ।

—११ अनिमोक्ष इति । कारणे विशिष्टत्वं नाम विशेषणविशिष्टत्वं
वैशिष्ट्यं च संबन्धः । पूर्वञ्च विशिष्टकारणत्वं संबन्धे पर्यवसन्नम् । तथा
च निष्प्रधानपुरुषयोः संबन्धस्यापि निष्प्रधानत्वस्य भोगनिरूपितकारणत्वे
स्वीक्रियमाणे भोगस्यैव सर्वदा तत्त्वान्भोग्याभावप्रसंग इत्यर्थः । नन्व-
शक्तस्य प्रधानाभिधानत्वाद्वाहितस्य पुरुषस्य मोक्ष इत्यर्थे स्वीकृते न कोऽपि
दोष इत्यत आहुः-अशक्तस्येति । अनुपपन्न इति । बन्धवत्स्वभावायाः
प्रकृतेः स्वातन्त्र्यादशक्तेनापि सह भोगो दुर्निवार्य इत्यतस्तस्य मोक्षः
सर्वधानुपपन्नः ।

सूत्रार्थः-यथा पट्टुरन्धमभिष्टितः परस्पररोपकाराय गच्छति । अयःकान्त-
माणिकां सानिध्यमात्रेण लोहे क्रियामुत्सादयति तथा प्रधानमपि पुरुषाभि-
ष्टितं पुरुषसंनिहितं वेति चैतदपि न यतो यदि तत्र प्रधानमेकत्वं पुरुषस्य
स्वतन्त्र्यं प्रधानस्याप्रयोजकत्वं यदि तत्त्वैकत्वं प्रधानाधीनं तदा कार्यनि-
रन्तर्यामिभ्युपपत्त्या दोष इति ॥ ७ ॥

अद्वित्वानुपपत्तेश्च ॥ २।२।८ ॥

—१५ परमात्मनः स्वरूपत ओदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं प्रवर्तकत्व-
मिति शंकराचार्यः पूर्वसूत्रव्याख्यान उक्तं तदुपहसन्ति-अनेनेति ।
सूत्रद्वयव्याख्यानेनेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-प्रकृतिपुरुषयोरद्वैताद्वैत्वे प्रधानवादप्रक्रिया संभवेत् । परंतु तयो-
रद्वैताद्वैत्वमेव नोपपद्यते । यतः पुरुषस्याद्वैत्वे स्वमतहानिः । प्रकृतेरद्वैत्ये
मोक्षाभावप्रसंगश्चेति ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ ब्रह्मशक्तिवियोगात् ॥ २।२।९ ॥

—१८ अन्यथा-प्रकारान्तरेण । सर्वे-गुणानां ये ये प्रवृत्तिविभागास्तेषां
सर्वम् । सर्वे दोषाः-रचनानुपपत्त्यादयः । अन्यथानुमानं चेत्प्रम-सत्त्वा-
विगुणा अंशतः प्रवृत्तिमन्तः चलस्वभावत्वात् अस्थपण्यत् । अत्रैवं
सांख्यानं परिभाषा-सुखदुःखमोहात्मकं सत्त्वादिगुणत्रयम् । तस्य क्रमेण
काशप्रवृत्तिनिग्रहरूपं कार्यम् । तत्तत्कार्यद्वारा सत्त्वादिगुणानामनुमानम् ।
तेषां गुणानां रजभाषिकक्रिययान्योन्याभिभवोन्योन्याश्रयः । अन्योन्यजननं
अन्योन्यामिधुनीभावः । एवं च तमसा रजोनियमने प्रलयः । सत्त्वेन रजस्त-
मसोर्नियमने प्रकाशः । तेन च्चात्मज्ञानं ततो मोक्षः । तथाच प्रलया-
नुपपत्तिमोक्षाभावप्रसंगादिदूषणानामनवसरः ।

—१९ पूर्व-पुं प्रकृतिसंयोगात्पूर्वम् । यजिस्त्वैवाभावात्-प्रवृत्तिबीज-
स्वैवाभावात् ।

—२० नित्यत्वादिति । पुं प्रकृत्योर्नित्यत्वात्संबन्धस्यापि नित्यत्वा-
दित्यर्थः । अनिमोक्षः-प्रकृतिसंबन्धराहित्यरूपमोक्षाभावः ।

सूत्रार्थः-ननु सकलदोषपरिहारो यथा भवेत्तथैवानुमेया प्रकृतिरिति
चेन्न । प्रकृतिपुरुषसंयोगात् पूर्वं तस्या ज्ञानशक्तेरभावेनोक्तरीत्या दोषाणां
परिहारासंभवादिति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २।२।१० ॥

सूत्रार्थः-सांख्यमतप्रतिषेध केचित्तत्त्वानां पक्षिणं प्रादुरपरे पक्षविंशति-
मिति परस्परविरोधादसमञ्जसोऽयं वाद इति ॥ १० ॥

इति द्वितीयमाधिकरणम् ।

महदीर्घवद्वा षड्विपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २।२।११ ॥

१३२-३ अतः परं सप्तभिः सूत्रैर्नैयायिकमतं निराक्रियते । परमाणु-
कारणयादः-जगत्कारणं परमाणुरिति वादः । स्थूलकार्यार्थ-प्रसरेण्वादि-
स्थूलकार्यार्थम् ।

—७ उपहासार्थमिति । वे नैयायिका लौकिकतत्त्वमपि न जानन्ति ते कथमात्मतत्त्व जानीयुरित्युपहास ।

सूत्रार्थ - नैयायिकनये स्थूलघटादिकार्यार्थं परमाणुद्वय सयुज्य प्रथम द्रष्टव्यं भवति । तत्र परमाण्वोर्मिलन उपर्यधोभावेनाद्वीकृते द्रष्टव्यं महत् स्यात् । प्राक्पश्चाद्भावेन मीलने तद् द्रष्टव्यं दीर्घवत्स्यात् । एवं तैरद्वीकृतं यत्परमाणुपरिमाणं हस्तपरिमण्डलमिति तदसगतम् इति ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तद्भावः ॥ २।२।१२ ॥

—१० उभयथापीति । परमाण्वो सर्वदेशिक संयोग एकदेशिक संयोग इत्युभयथापि संयोगो न युज्यते । न कर्मेति । परमाणूनां जडत्वात्स्वतः कर्म न सम्भवति । उभयथापि । सर्वदेशावच्छेदेन किञ्चिदशावच्छेदेनैत्युभयथापीत्यर्थः ।

—११ प्रदेशमात्रादिति । परमाणोर्निरवयवत्वादिति भावः ।

—१२ ननु तस्य प्रदेशः कल्प्यत इति चेन्नत्राहु - कल्पनेति । ननु नावयवत्वाभावेऽपि सर्वदेशे संयोग स्वीक्रियत इत्यत आहु - असयुजेत्यादि सर्वात्मना संयोगसत्त्वसमुत्पत्तिश्च न नास्तीत्यर्थः ।

—१४ असयुक्ताशाभावे किं स्यादित्याहु तदेवेति । तदेव - द्रष्टव्यमेव । तत् - परमाणुस्वरूपम् । द्रष्टव्यस्याभाव इति मातिरिक्तद्रष्टव्यसिद्धिरित्यर्थः ।

सूत्रार्थ - उभयथापि द्रष्टव्यं न सम्भवति । परमाणुव्यवपन्नभावेनोभयोः संघटनाभावात् । किञ्च संयोगजकर्मोपि न सम्भवति हेतुतरासम्भाविति ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ २।२।१३ ॥

—२० सबन्धान्तरापेक्षेति । द्रव्यद्रव्ययोः संयोग संबन्धस्य गुणाद्या-गुणाद्यणिनांश्च समवायात्संयोगस्य द्रव्ये समवायसंबन्धेन संबन्धमपेक्षितमेव समवायोपि सबन्धान्तरापेक्षेत्यर्थः ।

—२१ अनवस्थिति - अनवस्थादोषः ।

सूत्रार्थ - नैयायिकनये परमाणुद्रष्टव्ययोः समवायोद्वीकियते । स च नित्यो नित्यमेव सन्नान्यनमपेक्षेत । संबन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । अतोपि द्रष्टव्योत्पत्तिर्न सम्भवति किं च समवायः संबन्धसामान्यात्संयोगतुल्यः । तेन त पापि संबन्धांतरापेक्षा तत्तत्संबन्धस्थापित्यनवस्था प्रसज्येतेति ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ २।२।१४ ॥

सूत्रार्थ - परमाणो कारणान्तरस्य च नित्यत्वात्तत्कार्यं द्रष्टव्यं सर्व-देव स्यादिति ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ॥ २।२।१५ ॥

१३३-२ अदर्शनादिति । नहि परमाणुदृश्यते । ननु कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र मानमत आहुः- कार्यानुपपत्तिरिति । श्रुत्यैव- तस्माद्वा एतस्मादारम्भेन इति श्रुत्यैव ।

सूत्रार्थः- यद्वृषादिभक्तदनित्यामिति व्याख्या परमाणोरापि रूपादिमत्त्वादनित्यत्वमपरमाणुत्वं च स्यात् । नन्विदं व्याप्तिः परमाणुभिन्नाविषयेति चेन्न । श्रुत्या ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे सिद्धे तदर्थं परमाणूनामङ्गीकारस्याप्रामाणिकत्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ २।२।१६ ॥

—५ हरिद्राचूर्णसंयन्ध इति । हरिद्रा पीतवर्णा चूर्णं श्वेतवर्णं तयोः संयोगे रक्तरूपमुत्पद्यते ।

—६ विरोधः- रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनिषेधविरोधः ।

सूत्रार्थः- यदि परमाणवो रूपादिमन्तस्तर्हानित्यत्वं यदि नीरूपास्तर्हि तत्कार्ये रूपाभावाप्रसंग एवमुभयथा दोषात्परमाणुकारणत्वादो नाङ्गीकार्य इति ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ २।२।१७ ॥

सूत्रार्थः- अस्य भौतमदर्शनस्य वैदिकैः शिष्टैरपरिमृहीतत्वात्सर्वथानपेक्षेति ॥ १७ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

समृद्धाय उभयहेतुकेपि तदभाप्तिः ॥ २।२।१८ ॥

—११ अतः परमेकोनविंशत्या सूत्राणां बाह्यमतं निराक्रियते तदाहुः- अतः परमिति । तन्मतमनुवदन्ति- त इति । ते बोद्धाश्चतुर्विधाः । वैभाषिकः, सूत्रान्तिकः, विज्ञानवादी, माध्यमिकश्चेति । तत्रायः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् वदति । द्वितीयस्तु बाह्यान् सर्वानर्थान् क्षणिकान् सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्त्वर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्त्वसन्तः स्वाप्नकल्पा इत्याह । चतुर्थस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । एवं मतचतुष्टयेपि भोक्ता वा प्रकाशिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिरः संहन्ता नाभ्युपेयते । यद्यपि बुद्ध एक एवोपदेष्टा तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्थोपदेशः । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादिनस्तदाशयमनुरूप्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये मध्यमतयस्ते तु विज्ञानमात्रास्तित्वमनुरूप्य ।

शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुनः प्रकृष्टमतयस्तेभ्यस्तु साक्षादेव शून्यतातत्त्व-
मुपदिश्यते । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्ते समुदायद्वय जीवभोगार्थं
संपातमात्रं प्राप्नोतीति मन्वते ।

—१५ तदप्राप्ति - तादृक्संसारस्यासिद्धि ।

सूत्रार्थे --भाष्योक्तोभयसमुदायसंबन्धे जीवस्य संसारस्तदपगमे मोक्ष
इति बौद्धमतम् । एवमुभयहेतुकसमुदायाद्वीकारेण सर्वपदार्थानां क्षणिक-
त्वाज्जीवस्यापि वा क्षणिकत्वात्तत्त्वबन्धाप्राप्तिं कुतस्तत्त्वबन्धे जीव-
संसार इत्यादिकमिति ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ २।२।१९ ॥

—१९ पूर्वपूर्वस्य- विज्ञानपाराया पूर्वपूर्वप्रत्ययस्य । उत्तरोत्तरेति ।
उत्तरोत्तरविज्ञानविषयत्वेन कारणत्वादित्यर्थः । यथा घट जानामीत्यत्र
घटज्ञान विषयतासंबन्धेन घटज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायात्मकज्ञाने कारण-
मेव पूर्वविज्ञाने यदनुभूतं तदेतरोत्तरविज्ञाने स्मर्यत इति पूर्वविज्ञाने विषयत्व
प्राप्य कारणत्वं स्वीक्रियते ततो न विज्ञानस्य क्षणिकत्वमङ्गम् । न वा यस्य
मे विबाहो जात इति संसाराप्राप्तिरिति भावः । स्वतन्त्रेवेति । एवञ्च
जीवस्य स्थिरत्वेन त्वन्मतप्रवेशा नास्तीति भावः ।

—२० न कापीति । धाराबाहिकतादृशजीवस्य धाराबाहिकरूप-
स्कन्धसंबन्धेन धाराबाहिकवेदनास्कन्धात्मकसंसारप्राप्तिः । अर्थः च धाराबा-
हिकसंस्कारस्कन्धेन नामाविषयशरीरभेदतादृशसंस्कारविरामे चाशब्दरूप-
मोक्षासिद्धिरिति न बाध्यनुपपत्तिरित्यर्थः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति ।
पूर्वप्रत्ययस्योत्तरप्रत्ययोत्पादने निमित्तत्वादित्यर्थः ।

—२१ ननु मयानुसंधानं स्वीक्रियत इत्यत आहुः —अनुसंधानाभ्यु-
पगम इति । स्वसंभविषयगार्थमिति । वेदनास्कन्धरूपसंसारसंबन्धस्ताद्विषो-
गार्थं मोक्षार्थमित्यर्थः । यत्तेतेति । जीवस्य स्थिरत्वाभावादित्यर्थः ।

सूत्रार्थे मन्वेतेषां क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वा-
त्सततरेव जीवजडरूपत्वाच्च क्षणिकत्वदोष इति चेन्न । यत् एतेषामुत्पत्ति-
मात्रे निमित्तत्वमङ्गीक्रियते ननु समुदाये । एवञ्च स्थेर्याभावेनानुसंधानाया-
चारसमुदायानुपपत्त्या च पूर्वोक्तदोषतादवस्थामिति ॥ १९ ॥

उचरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २।२।२० ॥

—१३४-३ विरोधात्-सहानवस्थितिरूपविरोधात् ।

सूत्रार्थः—अग्निमोत्पत्तिरपि न संभवति । उत्पत्ती ह्युत्पादयेत्किंल । परं तूत्पत्तिक्षण एव तस्य नष्टत्वाच्चोत्तरोत्पादकत्वं तस्येति ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २।२।२१ ॥

—५ चतुर्विधानिति । आलम्बनप्रत्ययः, समन्तरप्रत्ययः, अधिपति-
प्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतुर्विधान् हेतुग्राह्य चित्तं विज्ञानस्कन्धात्मकं
चेत्ता वेदनास्कन्धात्मका उत्पद्यन्ते ।

—६ असतीति । असत्येव हेतावभावादेव फलोत्पत्तिरिष्यते चेत्तदा
द्वितीया प्रतिज्ञा नश्यति ।

—७ नाङ्गीक्रियत इति । क्षणिकत्वस्य स्थितत्वादेवेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— सर्वे क्षणिकमित्येका प्रतिज्ञा । चतुर्विधान् हेतुप्रतीत्य चित्त-
चेत्ता उत्पद्यन्ते इति द्वितीया । तत्र पदार्थस्य क्षणान्तरसंबन्धस्वीकारे प्रथम-
प्रतिज्ञा हीयेत । पदार्थस्य क्षणान्तरसंबन्धानङ्गीकारे द्वितीयप्रतिज्ञा हीयेत ।
पदार्थस्य क्षणान्तरसंबन्धाभावेन चतुर्विधहेतुसमुदायाभावात् । हेतुसमुदाया-
मङ्गीकारे नियामकाभावात्सर्वे सर्वस्माद्युगपदुत्पद्येतेति ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्याननिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २।२।२२ ॥

—१३ प्रतिसंख्याननिरोधो नामेति । संख्या बुद्धिः प्रतिकूला बुद्धिः घटं
नाशयामीत्याकारिका तत्पूर्वको यो निरोधो दण्डाद्युद्यम्य क्रियमाणो
घटनाशः ॥ प्रतिसंख्याननिरोधः । अयमेव तन्मतीयः स्थूलविनाशः ।
विपरीत इति । तादृशबुद्धिं विनापि जायमान इत्यर्थः । अयमेव प्रतिक्षणं
जायमानो घटादीनां नाशः कुशलैरप्यवगन्तुमशक्यस्वास्तृक्ष्म उच्यते ।

—१४ निरुपास्य-अनिर्वाच्यम् । अवास्त्विति यावत् ।

—१५ संततेरिति । संतानिपदार्थानां संततिः संतानो हेतुफलरूपेण
प्रवाहः । तस्याविच्छेदाधिरन्तर्यादित्यर्थः । नाशकसंबन्धामाधादिति ।
अस्मिन् प्रवाहे पूर्वस्योत्तरं प्रति कारणसंबन्ध एव नतु नाशकसंबन्ध इत्यर्थः ।

—१६ व्यर्थ इति । प्रयोजनाभावाच्च स्वीकर्तव्यः । तथाविच्छिन्ना संत-
तिस्तु तव गले पतिता । एवंच विज्ञानसंततिरेव जीवः । तस्य च संस्कार-
जन्यो यश्चरमक्षणे नाशः स एव तव मते मोक्षः । तत्र चरमक्षणात्पूर्वं
जीवस्य संततिरूपत्वेनास्थिरत्वादबुद्धिसंबन्ध एव नास्ति ततश्च सर्वेषां क्षणि-
कत्वेन नाशकस्य सुद्वरस्य घटस्य च संबन्ध एव नास्तीति प्रतिसंख्या-
निरोधस्याप्राप्तिरिति दूषणमिति भावः । क्षणिकाङ्गीकारेणेति । प्रथमक्षण
उत्पत्तिर्वितीयक्षणे नाशस्तृतीयक्षणे पुनरुत्पत्तिरित्यङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— बुद्धिपूर्वको भावानां विनाशः प्रतिसंख्याननिरोधः । अबुद्धि-
पूर्वको भावानां नाशोप्रतिसंख्याननिरोधः । एतावुभौ न प्राप्तुतः । भावानां
संततेरविच्छेदात् । भावानां क्षणिकत्वेन नाशकसंबन्धाभावात्प्रतिसंख्या-
निरोधो न शक्यते वक्तुम् । अप्रतिसंख्याननिरोधस्तु भावानां क्षणिकत्वाद्धी-
रुरेणैव सिद्धो न विशेषतो वक्तव्य इति ॥ २२ ॥

उभयथाच दोषात् ॥ २।२।२३ ॥

—२१ अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्येति । नाश्यस्येत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः— बीजैर्मायावादिभिश्चाविद्यानाशो मोक्ष इत्यङ्गीक्रियते । तत्र
सपरिकराविद्या हेतुं विनैव नश्यति हेत्वपेक्षया वा । अग्रे मोक्षसाधनबोध-
कशास्त्रवैफल्यं, द्वितीये—अविद्यातत्कार्यातिरिक्तपदार्थाङ्गीकारः कर्तव्यो भवे-
चैन चाण्डुपगमहानिरेवमुभयथापि दोषादसमीचीनं बीजं मायावादिनश्च
तमिति ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २।२।२४ ॥

—२४ निरुपास्यं—अवस्तु ।

—२५ धस्तुत्वव्यवहारस्येति । पृथिव्यां घटो जले मौक्तिकेतिवदाकाशे
क्षणेति व्यवहारस्येत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—आकाशं निरुपास्यमित्यसंगतम् । तत्रापि पृथग्यादिवद्
धस्तुत्वव्यवहारस्य सत्त्वादिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २।२।२५ ॥

—१३५-३ एकविषयत्वं चेति । यश्च पूर्वमनुभूतो यश्च स्मृतिकालेस्ति
तयोर्द्वयोरपि क्षणिकत्वेनाश्रयत्वविषयत्वयोरभावादाधितोऽत्राद इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—स एवायं घट इत्यनुस्मरणदर्शनादनुभवस्मरणयोरेकाश्रय-
त्वनिश्चयाच्च क्षणिकत्वाद्योसंगत इति ॥ २५ ॥

नासतो दृष्टत्वात् ॥ २।२।२६ ॥

पवमष्टाभिः सूत्रैः क्षणिकत्ववाशे निराकृतः । अतः परमभावाद्भावा-
त्पत्तिं निराकुर्वन्ति सूत्रोपन्यासपूर्वकव्याख्यानेन ।

—५ नानुपमर्चेति । नानुपमर्चं प्रादुर्भावादिति बुद्धसूत्रम् । तदर्थश्च-
पथा दुग्धोपमर्दं विना दध्युत्पत्तिर्न दृश्यते तद्वद्दीप्तोपमर्दं विनाद्दुरोत्पत्त्य-
दर्शनादभावाद्भावोत्पत्तिरिति । असत् इति । शशशृङ्गादेरित्यर्थः ।

—६ नहीति । इदमुपलक्षणं—सुवर्णजकुण्डलादौ सुवर्णोपमर्दादर्शनात् ।
अङ्कुरादिस्थले तु स्थूलांशस्यैवोपमर्दो न सूक्ष्मस्य ।

—८ आवियावाद् खण्डयन्ति-एवमिति ।

—१० त्वं च रुद्रेति । इदं वाक्यं वाराहपुराणे रुद्रगीतासु ।

—११ स्पागमैः कल्पितैरिति । पद्मपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामारम्भे वाक्यमिदम् ।

—१२ पदंरूपयेति । एतरेव श्लोकेर्महादेवेन पार्वतीं प्रत्युक्ताः श्लोकाः संगृहीता उत्तरखण्डीयास्तथाहि—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां श्रवणमात्रेण पातित्वं ज्ञानिनामापि ॥

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।

मच्छुक्तन्यावेशितैर्विभ्रेः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥

फणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

मीतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥

धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।

देव्यानां नाशानार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥

बोद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छुतं बोद्धमुच्यते ॥

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।

अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् ॥

कर्मस्वरूपस्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते ।

सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ॥

परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ।

ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ॥

सर्वस्य जगतोप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् ॥

इति ।

—१४ असदपरपर्यायामिति । अनेनात्र सूत्रे मायावादो दूषणार्ह इति सूचितम् ।

—१७ शब्देति । कीकटे तव मरणं भविष्यतीति शप्त्वा । एतच्च व्यासकलहशापादिकं तत्संप्रदायप्राप्तिद्वारा—

ध्यातो नारायणः साक्षीत् शङ्करः शङ्करः स्वयम् ।

तयोर्विवादे संप्राप्ते किङ्करः किं करोम्यहम् ॥

इति श्लोकात्तथा •

२७ [अनुभाष्यव्याख्या]

वासना यदि भवेत्फलदात्री किं करिष्यति तदा मम काशी ।
व्यापको यादे भवेत्परमात्मा तारकं किमेति नोपादेशेभ्याम् ॥
इति शङ्कराचार्यश्लोकरावगम्यते । एवं शङ्कराचार्यं निन्दित्वा स्वस्यान्य-
वतारत्वेन यथाश्रुतसूत्रार्थज्ञानं प्रकटयन्ति-असौगिनेति ।
सूत्रार्थः- असतः कार्यमुत्पद्यत इति यदीदृशमतं तदुर्मगतं श्लाघ्यं
दिग्भिरसाद्धिः कार्योत्पत्तेरदर्शनादिति ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २।२।२७ ॥

—२१ साधनपद्धतानामिति । उपायादिक्रियावत्साधनमित्यहलादिरहिता-
नानित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- अभावाद्वाच्योत्पत्तिरित्यद्वीकारे क्षेत्रादिकर्मसाध्यराहित्याना-
मपि धान्यादिसिद्धिः स्यादिति ॥ २७ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २।२।२८ ॥

—२५ विज्ञानप्राप्त्यभिमतं- योगाचार्यमित्यतः । उपदेशवचनः- प्राह-
वाक्यः । एवं च तद्वचनं न प्राहामित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- अस्य बाह्यपदार्थरूपप्रपञ्चस्याभावो वक्तुं न शक्यते । उप-
लम्बमानत्वादिति ॥ २८ ॥

वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २।२।२९ ॥

१३६-५ अन्यथा दृष्टत्वात्- असत्त्वस्य दृष्टत्वात् ।

—८ प्रवृत्तिव्याघात इति । प्रवृत्तेर्बाह्यावच्छादित्वस्यानङ्गीकारा-
दित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- ननु स्वाग्रिकपदार्थवेदाह्यपदार्थानामुपलब्धिरिति चेन्न ।
स्वाग्रिकपक्षेया बाह्यपदार्थानां वैलक्षण्यात् । बाह्यपदार्थो वर्षानन्तरमप्युप-
लभ्यते स्वाग्रिकस्तु तथा नेति ॥ २९ ॥

न यावोनुपलब्धेः ॥ २।२।३० ॥

—१० यदपीत्यादि । अयं यावः । वासना नामानुभवजनितः सृति-
जनितः संस्कारस्तदुत्पत्तिरनुभवं विना न सिध्यति । अनुभवोऽर्थं विना न
सिध्यति । अर्थश्च बीजमते नास्ति । एवं च कथं वासनजिज्ञासा ।

—१२ ननु विचित्रज्ञानाद्वासना वासनातो विचित्रज्ञानानीत्यनादिपर-
म्पराङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः— अनादित्व इति । अप्रतिष्ठैव— तस्य ज्ञान-
स्याप्रतिष्ठैव ।

सूत्रार्थः— वासनानां सत्ता न संभवति त्वन्मते बाह्यपदार्थानामभावात् ।
उपलब्धो भाव एव वासनाजनको दृष्ट इति ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ २।२।३१ ॥

—१६ वासनाया इति । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्वक्षणवृत्ति । तदा-
धारश्चालयाविज्ञानं सत्समकालवृत्ति । एवं सति वृत्तिविज्ञानेन यदा वासनो-
त्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्यालयाविज्ञानस्य नष्टत्वादाधाराभावे-
नापि वासनानुपपत्तिः ।

—१८ असंयद्धभाषित्वादिति । मायावादी यथा श्रुतिच्छायाभा-
दाय यत्किञ्चित्प्रलपति तद्द्वयं युक्तिच्छायाभादाय यत्किञ्चित्प्रलपति ।
अतः स स्वयुक्तिभिरेव दूषितप्राय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— आलयविज्ञानस्य क्षणित्वाद्वासनाधारोपि न संभवतीति ॥ ३१ ॥

सर्वयानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३२ ॥

सूत्रार्थः— यथा यथा विचार्यते सर्वथा तथा तथैतन्मतमनुपपन्नं भाति ।
चकारेण वेदविरोधदोषः सूचित इति ॥ ३२ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ २।२।३३ ॥

—२५ जैनमतमिदानीं निराक्रियते तदेतदाहुः— विषयसमय इति ।
ब्रह्मण्येव विरुद्धधर्मान्तरं प्रमाणसिद्धं नान्यत्रेति स्थापयितुमेतन्मतस्रण्डनम् ।

१३७-१ स्यात्पूर्वक इति । स्यादस्ति, स्याच्चास्ति, स्यादस्ति च नास्ति
च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्याच्चास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति
च स्याच्चास्ति चावक्तव्यश्चेति ।

—२ तदिति । तत्— त्वन्मतोक्तमस्तिनास्तीत्यादिप्रतिपाद्यं सप्तभङ्गी-
न्यायरूपप्रदुक्तं तत्र हेतुद्वयम् । विरोधेनासंभवादिति । विरोधेन— परस्पर-
मत्यन्तविरोधेन । असंभवात्— जीवादिसत्पदार्थेषु सप्तभङ्गीन्यायस्य प्रसरा-
त्तेषां पदार्थानामसंभवादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—दिग्भ्रमरमते सप्तभङ्गनियः स चैकस्मिन् वस्तुनि न संभवति ।
अस्तिनास्तिशब्दप्रतिपादितमावाभावयोरैकत्रासंभवादेति ॥ ३३ ॥

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ २।२।३४ ॥

—५ वस्तुपरिच्छेदादिति । त्वन्मते पदार्थमात्रस्य परमाणुजन्यत्वाद्य-
जन्यं तत्तत्परिच्छिन्न घटादिवदिति व्याख्यात्मनोपि जन्यत्वापत्तेरिति
भावः । सधैत्यमिति । संभवतीति शेषः । पक्षान्तरमाहुः— अथवेति ।

सूत्रार्थः—ननु बाह्यपदार्थेष्वौदासीन्यात्तास्य सप्तभङ्गन्यायस्यैकत्रासं-
भवलक्षणो दोष इति शङ्कां परिहर्तुं सूत्रम् । एवमपि वस्तुपरिच्छेदादात्मनः
सर्वत्वाभावः स्यात् । यद्वा दिग्भ्रमरैः शरीरपरिमाण आत्मा स्वीक्रियते
तत्त्वग्राहयितुमिदं सूत्रम् । तथा सति हस्तिमनुग्यादिशरीराणां तुल्यत्वाभा-
वादात्मनः सर्वशरीरतुल्यत्वं न स्यादिति ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ २।२।३५ ॥

—९ आत्मनोपि— तत्तच्छरीरमाविष्टात्मनोपि ।

—१० तत्तुल्यता— तत्तच्छरीरपरिमाणता । तथा च नानाविधकर्मादिकेन
ज्ञानावरणीयादिना देवादिशरीरं ग्राम्णीति तदनुसारेणावयवोपचयापचयाभ्यां
जीवीपि प्रविशतीति न विरोध इत्यर्थः । समादधते— न वक्तव्यमिति ।

—११ विकारापत्तेरिति । अवयवस्वीकारविकारानित्यतानां प्राप्तेरि-
त्यर्थः । ननु संकोचविकासमात्र एव स्वीक्रियते ननु सावयवत्वमित्यतो न
विकार इत्यत आहुः— संकोचविकास इति ।

सूत्रार्थः— ननु शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारमात्मनोप्यवयवोप-
चयापचयाङ्गीकारान्तुल्यत्वेन पर्यायादप्यविरोध इति चेद— तथा सत्या-
त्मनोपि विकारित्वाद्विप्रसंगात् । यदवयवोपचयापचयवत्तादिकरीति व्याप्ते-
रिति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेधोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ २।२।३६ ॥

सूत्रार्थः— मोक्षसामयिकपरिमाणावस्थितेरङ्गीकारान्पूर्वोक्तदोषनिरा-
सार्थमुभयनित्यत्वं महत्परिमाणमणुपरिमाणं चेदङ्गीक्रियते तर्हुभयथापि
शरीरपरिणामव्याघाताच्च तवाभिमतसिद्धिरिति ॥ ३६ ॥

इति षष्ठमाध्यायः ।

पत्नुरसामञ्जस्यात् ॥ २।२।३७ ॥

—२२ असामञ्जस्यं विवृण्वते— पतिश्चेदिति ।

सूत्रार्थः— जीवभिन्नस्तत्रियामक ईश्वरोद्गीक्रियते चेत्तस्य वैषम्यनेर्गु-
प्यायसामशस्यं प्रसज्येतातो नेश्वरो जीवभिन्नोद्गीकार्य इति ॥ ३७ ॥

संवन्धानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३८ ॥

१३८-२ जीवब्रह्मणोरिति । त्वन्मते विशुद्धयसंयोगस्याभावाद्भूतावेश-
न्यायेन प्रेरणाया अभावेन पतित्वानुपपत्तिः । ननु स्वस्वामिभावसंबन्ध
पवास्तु आवेशाभावेऽपि प्रेरणा दृश्यत इत्यत आहुः— तुल्यत्वादिति । चेत-
न्यन्तरेण विशुद्धेन च जीवेश्वरयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— जीवब्रह्मणोर्विशुद्धेनाजसंयोगान्द्गीकारात्संभवाभावेन निया-
मकत्वं न संभवतीति सूचितमिति ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३९ ॥

—५ लौकिकन्यायेनेति । उपादानभोचरापरोक्षहानचिकीर्षांपत्नवान्यः
स कर्तेति लौकिकन्यायेनेत्यर्थः ।

—७ मतविरोध इति । सावयवत्वनिरवयवत्वविकल्पेनेत्यर्थः । तथा चेश्व-
रशरीरस्य नित्यत्वमद्गीक्रियते चेत्तस्य सावयवत्वे जगतोऽपि सावयवत्वा-
दित्यत्वे सिद्धे कार्यत्वाभावाच्चेष्टरसिद्धिरिति मतविरोधः । निरवयवत्वे
स्वीक्रियमाणे तव मते निरवयवशरीरस्य कुत्राप्यदर्शनाममतविरोध इति
भावः ।

ननु तस्यानित्यत्वमद्गीक्रियत इत्यत आहुः— अनवस्थेति । तस्यापि
कर्तान्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्यर्थः ।

ननु स्वयमेव स्वशरीरं कुर्यादित्याहुः— असंभवश्चेति । अशरीरस्य कर्तृ-
त्वासंभव इत्यर्थः । चकारेण जन्मायस्येत्यत्रोक्तदोषाणां समुच्चयः ।

सूत्रार्थः— जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमान ईश्वरोधिष्ठानसापेक्ष एव कल्पनीयः ।
एवं चेश्वरस्याधिष्ठानकल्पनायामनवस्थाप्रसंगः स्वसिद्धान्तहानिश्चेति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ २।२।४० ॥

—१० भोगादिति । मुखदुःखभोगादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— नन्वसंबन्धदोषपरिहारार्थं ब्रह्म सकरणमद्गीकर्तव्यमिति चेन्न ।
करणवती भोगावश्यंभावात्तस्य भोगप्रसक्तेरिति ॥ ४० ॥

अन्तवस्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ २।२।४१ ॥

—१३ लोकन्यायेनेति । यदि यत्तापरिच्छिन्नं तदन्तर्गदिति लोकन्या-
येनेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- प्रकृतिजीवनियमार्थमह्नीकृतस्येश्वरस्य नियमनं परिच्छेदाभावे न संभवेत् । अतः परिच्छेदाह्नीकारे जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं स्यात् । तत्परिहारार्थं तयोर्विभुत्वे नित्यत्वे चाह्नीकृते संबन्धाभावादीश्वरस्यासर्वज्ञता वा स्यादिति ॥ ४१ ॥

इति सप्तममाधिकरणम् ।

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ २।२।४२ ॥

—२१ अन्याम्यत्वमिति । अन्ययोः प्रयुक्तानिच्छयोरन्यत्वं जडत्वम् ।

—२२ सत्यताश इति । उत्पत्त्यस्य नाशावश्यभाविन्यात् । अस्य तद्व्यस्य भगवत्प्रणीतत्वेऽप्यस्यांशस्याप्रामाण्यम् । तत्र गौतमश्रमणानां मुनीनां विमोहनाय मध्ये वेदविरुद्धांशस्योक्तिसिति कूर्मसाम्बपुराणादिवचोभिर्ज्ञेयम् । तथाहि-कीर्मे चतुर्दशाध्याये ।

तस्माद्देवैर्दनाह्वानां रक्षणार्थाय पापिनाम् ।

विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषप्वज ॥

एवं संबोधिर्तो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।

चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि विवेरितः ॥

कापाल लासुहं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।

पाश्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥

साम्बपुराणे च-

पाश्चरात्रं भगवतं तन्त्रं वैज्ञानताभिधम् ।

वेदभट्टाश्च समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवात् ॥

इति ।

सूत्रार्थः- संकर्षणस्य जीवत्वाह्नीकाराज्जीवीत्यन्तेरभावात्तदेव पाश्चरात्रमतं युक्तम् । जीवस्थोत्पत्ती तस्यानित्यत्वेन मोक्षशास्त्रवैफल्यप्रसक्तैरिति ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ २।२।४३ ॥

१३९-३ अधिमस्य-अहङ्कारस्य ।

सूत्रार्थः- कर्तुः संकर्षणसङ्गकाज्जीवात्प्रयुक्ताख्यं मन उत्पद्यत इति पाश्चरात्रमतं तदसंगतम् । लोके कुलादिकर्तृभ्यो दण्डादिकरणानामुत्पत्तेरदर्शनादिति ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ २।२।४४ ॥

—६ विज्ञानादिमन्त इति । विज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवर्त्यादिपारमेश्वरधर्मशुक्ताः । अप्रतिषेधः- अनियमनम् ।

सूत्रार्थः— यद्येते सर्वेऽपि विज्ञानादिमन्तः परमेश्वरा उच्यन्ते तर्हि सर्वेष्वी-
श्वरत्वं प्रसज्येत । तथा चेश्वरबाहुल्यं स्यादिति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २।२।४५ ॥

—१० बहुकल्पनयेति । प्रयुग्माख्यं मनोनिरुद्धोहद्वार इत्यादयो बहु-
कल्पना इत्यर्थः । वेदनिन्दयेति । शाण्डिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोलब्ध्या
शास्त्रामेदमपीतिवानिति वेदनिन्दयेत्यर्थः । वेदप्रक्रियाविरोध इति ।
तत्तत्तत्कादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोध इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— पञ्चरात्रमते कल्पनाबाहुल्याद्देदनिन्दादर्शनाच्च विप्रतिषेधः ।
चकारेण वेदप्रक्रियाविरोधोपाति ॥ ४५ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृताणुमाण्यन्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिनीयां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः २।२

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

न विद्यश्रुतेः ॥ २।३।१ ॥

—१७ तृतीयपादव्याख्यानप्रसंगेन तत्प्रयोजनं संगतिं च वदन्ति—श्रुति-
प्राप्त्येष्विति । पूर्वपादद्वयेन श्रुतिविरोधास्मार्तसांख्ययोगमतनिराकरणं कृतं
तथा तर्कद्वारा काणादबीद्धादीनां च मतं निराकृतं तथाच श्रौतप्रमेया-
विरोधः संशयितोऽपि प्रसंगाच्छ्रुतिवाक्यानां परस्पराविरोधः प्रदर्श्यते ।
इति पूर्वपादद्वयेनास्य संगतिः । विप्रतिषेधपरिहारायेति । सुन्दोपसुन्दन्यायेन
विरोधकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तात्रिकरणार्थमित्यर्थः ।

—१८ तदर्थं— विरोधकृतप्रामाण्यनिरासार्थम् । शक्यविरोधाभ्या-
मिति । पूर्वणान्वयः । तत्र च शक्यविरोधाभ्यां भीमांसायाः प्रवृत्तत्वादिति
योजना । शक्तिः—वेदार्थमामर्थम् । अविरोधः—वेदवाक्यानामविरोधः ।
यदा भगवता ध्यासेनैवमाकलितं यद्गोका मोहवजन्यसंदेहाद्देदार्थज्ञाने-
समर्थास्तदा तेन वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्पराविरोधा-
भावं च मनसिरुत्प्रेष्यं भीमांसा प्रवर्तितंति भावः । ननु प्रथमपाद एवा-
विरोधो विचारितस्तेन मतार्थत्वमस्येति न वाच्यम् । तत्र केवलं ब्रह्मगता-
विरोधस्यैव प्रदर्शनात् । अत्र तु सर्वं ब्रह्मेति ब्रह्मवादे जडानां जीवानां च.

अ. २ पा ३ सू १]
मूले पृ. १३९ प. १८]

ब्रह्मवाज्जडजीवसंबन्धिविरुद्धांशानिराकरणमस्तीत्याहुः- तथा चेति ।
चकार एवार्थे ।

—२० ननु मुख्यस्यैव ब्रह्मणो विचार आवश्यको जडजीवयोस्तु ब्रह्मत्वं
गीणमतो नावश्यकस्तद्विचार इत्यत आहुः- द्विविधेति । विस्फुलिङ्गन्या-
येनेति । यथा वह्नेः स्फुलिङ्गाः सहस्रैर्बोद्धवन्ति न तु तत्र क्रमस्तथा क्रम-
रहिततयेत्यर्थः । एकः-अपर इति पाठे प्रकार इत्यध्याहार्यम् । ननु सर्वस्य
ब्रह्मरूपस्य उत्पत्तिरेव न संभवति ब्रह्मणश्चाजन्तमिति शङ्कां धारयन्ति-
ता चेति ।

—२२ ननु तत्संबन्धं विना तद्रूपेणाभिव्यक्तिः कथमित्यत आहुः-
सजडस्यैवेति । सजडस्यैव तस्य कार्यत्वात् । जीवस्य त्वंशेनैव कार्यत्वाच्च
नामरूपसंबन्ध इत्यन्वयः ।

—२३ न नामरूपसंबन्ध इति । प्रतिनियतनामरूपसंबन्धाभाव
इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणोनामरूपत्वं प्रतिनियतम् । एवंच प्रलयदशायां
ब्रह्मणि लयानन्तरं जडजीवयोर्नामरूपत्वाभावाच्च प्रतिनियतनामरूपसंबन्ध
इति भावः ।

—२४ ननु यद्यपि यथा कुण्डलादि सुवर्णकार्यं न सुवर्णशकलं तत्कार्य-
म् । एवं जीवस्य न ब्रह्मकार्यत्वं किंतु तद्रूपत्वम् । ततश्च ब्रह्म जीवकारण-
मिति न सगच्छेत तेन तस्मिन्नाभिव्यक्त्य जीवे न स्यादत आहुः-अनित्य इति ।
अनित्ये-घटपटादी । जननं-उत्पत्तिरूपं सृष्टिरित्यर्थः । परिच्छिन्नमपरि-
च्छिन्नमिति द्विविधं नित्यम् । नित्ये परिच्छिन्नेषुरूपे जीवे । सनातनः-
शरीरसंबन्धरूपमभिव्यक्तिः ।

—२५ नित्यापरिच्छिन्नप्रतनी-ब्रह्मणि । प्राकट्य-आभिव्यक्त्यरूपा सृष्टिः ।
एवं-उत्पत्तिशरीरसंबन्धकेवलाभिव्यक्तिरूपा त्रिविधाभिव्यक्तिर्ब्रह्मार्थिना
तेन जीवेति ब्रह्मकारणकत्वं निरावाच्यम् ।

१४०-१ तत्र-द्विविधएष्टिमध्ये ।

—७ गौणीति । ईशापूर्वकस्वामावादित्यर्थः ।

—१० मुख्ये क्रमसृष्टाविति । क्रमसृष्टिवेषय ईशाप्रतिपादकत्वेन
मुख्यवाक्ये ॥ १ ॥

सूत्रार्थः-आकाशं नोत्पद्यते । सृष्टिनिरूपणे च्छान्दोग्योपनिषदि तदुत्प-
त्तेरभावणादेति ।

अस्ति तु ॥ २।३।२ ॥

—१३ सिद्धान्तोपासीति बोधयन्ति-तुदाय्द इत्यादिना ।

—१४ एकवाक्यत्वायेति । तथाचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञानुत्तेधात्तैत्तिरीयवाक्ये सूक्ष्मार्थमीक्षाया आकाङ्क्षा । छान्दोग्य-वाक्ये सूक्ष्मार्थमाकाशादीनामाकाङ्क्षा । कमसादृष्टिस्तुभयत्राप्यर्थ इत्येक-वाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

सूत्रार्थः—तैत्तिरीयके तु तदुत्पत्तिरस्ति । तदेकवाक्यतया छान्दोग्येपि साङ्गीकर्तव्येति ।

गौण्यसंभवात् ॥ २।३।३ ॥

—१७ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षमाहुः—वियदुत्पत्तिरिति । गौण्यमिति । आवरण-निवारणरूपतया तैत्तिरीयकोकाकाशोत्पत्तिर्गौणी भविष्यतीत्यर्थः ।

—१८ मुख्ये—छान्दोग्यवाक्ये ।

—१९ तदधिष्ठानत्वेनेति । ब्रह्माधिष्ठानत्वेन ब्रह्मांशत्वेन ब्रह्मशरीरत्वेन वैकविज्ञानकोटिप्रवेशः । एवं चैतद्वाक्यमाकाशाधिष्ठानादिद्वारा ब्रह्म-स्तावकं तेन आकाशोत्पत्तौ तस्य तात्पर्यमिति भावः । लोकेपि गौणप्रयोगो दृश्यत इत्याहुः ॥ ३ ॥

सूत्रार्थः—शङ्कासूत्राणि त्रीणि । तैत्तिरीयस्याकाशोत्पत्तिर्लक्षणीकी । निरवयवस्यापकाकाशस्य मुख्योत्पत्तेरभावादिति ।

शब्दाच्च ॥ २।३।४ ॥

—२२ श्रुत्यपेक्षया लोकोक्तिचिन्तक इति श्रुतिप्रमाणं दर्शयति सूत्रकारः—शब्दाच्चेति ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः—वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतं, आकाशवत्सर्वगतश्चेति श्रुतिशब्दे-आकाशस्य निरवयवत्वेन तदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति ।

‘स्याद्यैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २।३।५ ॥

१४१-२ अनेन सूत्रेण संभूतपदस्य गौणत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य परिहृतं तत्राख्यान्ति । नन्विति ।

—३ वृत्तिद्वयविरोध इति । आकाशादग्निरित्यादावनुवृत्तस्य संभूतपद-स्यार्थो गौणत्वेन वादिना न गृह्यते तर्हात्रैव गौणी परस्तादाक्ये मुख्येत्ये-कस्यैव संभूतपदस्य वृत्तिद्वयं विरुद्धमित्यर्थः ।

—४ प्रयोगभेद इति । नन्वत्र वाक्यद्वये ब्रह्मशब्दद्वयं पठ्यते तत्र त्वेक एव संभूतशब्द इति प्रयोगभेद इत्यर्थः । आत्मसत्त्वेन—आत्मसत्तया । तत्सत्त्वं आकाशसत्ता । न तु पृथक्त्वेन ।

—८ इति सत्त्वगुणो वचनहेतुरिति । आत्मसत्तयाकाशसत्ता । कार्यत्वं नोत्पद्यतेतो हेतोः पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः सत्त्वगुणः स कार्य-.

वाचकसंभूतपदस्य कार्यसदृशपृथग्भाववाचकत्वे हेतुः । एवंच गीर्वाहीक
इत्यादिब्रह्मीणः प्रयोगः सत्त्वगुणेनेत्यर्थः ।

नन्वेवमाकाशं प्रति ब्रह्मणः कारणतानर्हीकारे वाय्वादिवाक्ये-
ष्वात्मनः कारणताभावात्तत्तद्वाक्योक्तरीत्याकाशवासुबहुत्यादोनां कारणता-
स्वीकारेनेकेषां कारणता स्याद्ब्रह्मणश्च सा मज्येतैवंच ब्रह्मणः प्रशंसा न
स्यात्तदभावे तत्त्वबन्धना गौणी लक्षणापि न स्यादित्यत आहुः-तत्तादिति ।
वायुसंभूतिवाक्य आकाशभावापन्नं ब्रह्म कारणमिति प्रकारेण सर्वत्र
ब्रह्मेव कारणमित्यर्थः । लक्षणैरप्यत्र युज्योष्यः । न तु बहुव्रीहिरित्येनानेक-
प्रकारिकेति नार्थः ।

—१ नन्वेवमाकाशादिपदस्य तद्भावापत्तिविशिष्टे लक्षणा स्यादित्यत
आहुः-तद्भावापत्तिरिति । तथाच घटेन जलमाहरोति वाक्ये प्लिष्टमेतरत्वं
यथा स्वभावादेव बोधस्तथार्थब्रह्मादेव तद्भावापन्नत्वं लभ्येत तेन न लक्ष-
णीति भावः ।

—१० इदमिति । वक्ष्यमाणं दूषणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

सुमार्थः-नन्वेकस्यैव संभूतशब्दस्याकाशः संभूत इत्यत्र गौणत्वमन्या-
दिषु मुख्यत्वमिति कथमिति चेन्न । यथा तपसा ब्रह्म विजिज्ञातस्त्व तपो
ब्रह्मेत्यत्र प्रथमब्रह्मशब्दो मुख्यो द्वितीयो गौणस्तथात्राप्युपपत्तेरिति ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ २।३।६ ॥

—११ छान्दोग्यश्रुतिरिति । एकविज्ञानश्रुतिः कथमिति प्रश्नस्योत्तरमाहुः ।
एकविज्ञानेत्यादि ।

—१४ अव्यतिरेकादिति । एतस्यैव व्याख्यानमनुब्रूमादिति ।
अनुब्रूमात्-अग्नेः स्फुलिङ्गानामिवाकाशस्य कार्यत्वेन भ्रूणः सका-
शादव्युत्थरणात् ।

—१५ आकाशस्येति । एवं आकाशज्ञानाभावे सर्वज्ञता विवर्धयेतेति
भावः । लौकिकत्वादिति । आकाशे बलाकेति प्रत्ययान्मीतां सदैराकाशस्य
लौकिकप्रत्यक्षत्वं स्वीकृते ।

—१७ तदेवाहुः-व्यवहारेत्यादि ।

—१९ यस्तु सामर्थ्यादिति । ज्ञानं भविष्यतीति शेषः ।

—२१ शब्दात्-वाक्यात् । एवंच यद्यविमक्तस्याकाशस्य वस्तु-
सामर्थ्येन ज्ञानं विवाक्षितं स्यात्तर्ह्यश्रुतं श्रुतमित्यादि न वदेदिति भावः ।

—२१ ज्ञानमिति । ज्ञानं व्युत्पादयतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

सुमार्थः-अतः परं परिहारः । आकाशोत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते चेत्सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञाबाधः । अव्यतिरेकावाकाशस्यानुब्रूमात् । ननु वस्तुसामर्थ्येनेति तद्वश-

मापि ब्रह्मरूपमेकमस्तीति स्वीकारात् प्रतीक्षाभङ्ग इति चेन्न यतो येनाश्रुत-
मित्यादिशब्दैः श्रुतिः प्रकृतिविकृतिभावेनैकविज्ञानं व्युत्पादयतीति ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ २।३।७ ॥

—२४ आकाशो जन्यो विकृतित्वादित्यनुमाने व्याप्तिमाहुः—
यद्यदित्यादि ।

१४२-३ आकाशोत्पत्तौ ' आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' इत्यादिश्रुतीनां
विरोधं परिहरन्ति—आकाशोत्पत्तादित्यादिना ।

—८ ननु भवत्वेवं श्रुतीनां मतिस्तथाप्याकाशस्य निरपत्तादिवोधने किं
प्रयोजनमित्यत आहुः—व्यवहारे स्थिति । आकाशशरीरमिति श्रुतिरुपास-
नार्था प्राचीनयोग्योपास्वेत्युपसंहारात् । यथाकाशं नित्यं ब्रह्मशरीरं च न
जानीयात्तर्हि कथमुपासीतेत्येतानि वाक्यान्पञ्चबोधकानि भवेयुः ॥ ७ ॥

सूत्रार्थः—यद्विकृतं तस्य सर्वस्यापि विकृतिर्लोके दृष्टा । आकाशमपि
लौकिकव्यवहारविषयत्वाद्विकृतं तेन तदुत्पत्तिरपि युक्तेति ।

इति प्रथममधिकरणम् ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ २।३।८ ॥

तेषानस्तमितेति श्रुतिर्बृहदारण्यके सप्तान्नाह्मणे व्रतमीमांसायाम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थः—एतेनाकाशोत्पत्तिस्थापनेन वायोरप्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति ।

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

असंभवस्तु सतोनुपपत्तेः ॥ २।३।९ ॥

—१६ उत्पत्तिः स्यादिति ।

हरितो रोहितादासीन्दुस्तस्याभवत्सुतः ।

इत्यादिपुराणवाक्येष्वस्तेरुत्पत्त्यर्थकस्य दर्शनात्सदेवेदमग्र आसीदिति
वाक्येष्वुत्पत्तिरूपोर्थः स्यादिति कश्चिच्छङ्कते वेत्तव्यः ।

—१८ संभवतीति । आत्माश्रयतादोषादिति भावः ॥ ९ ॥

सूत्रार्थः—सन्मात्रस्य ब्रह्मणस्तुत्पत्तिर्न संभवति । कार्योत्पत्तौ कारणो-
त्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । ब्रह्म स्वतो नोत्पद्यते । असंभवात् । अन्यतस्तदुत्पत्तौ
स्थानवस्थाप्रसंग इति ।

इति तृतीयमधिकरणम् ।

तेजोतस्नया ह्यह ॥ २।३।१० ॥

१४३-३ छान्दोग्योक्तं ब्रह्मजत्वमेव कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः-
ग्रहण एवेति ।

सुवार्थः-अस्माद्वायुस्वरूपाद्ब्रह्मणस्तेजस उत्पत्तिस्तथैव वायोराग्निरिव
श्रुतिराहेति ।

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

आपः ॥ २।३।११ ॥

—१ तथा ह्यहेत्येवेत्येवकारेणात इत्यस्यानुवृत्तिव्यवच्छेदः ॥ ११ ॥

सुवार्थः-तेजःस्वरूपाद्ब्रह्मण आपः समृता अग्रेराप इति श्रुतेरिति ।

इति पञ्चममधिकरणम् ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ २।३।१२ ॥

—११ उपजाद्व्यश्रुतेः-तैत्तिरीयश्रुतेः ।

—१५ तथा सतीति । विषयवाक्येक्षपदस्य पृथिव्या लक्षणा कृता
चेत् साक्षादेवाद्भ्यः सत्ताशाम्पृथिव्युत्पत्तिः प्रतीयते । तैत्तिरीये तु
लक्षणां विनिर्वाद्भ्यः साक्षात् पृथिव्युत्पत्तिः । व्यवधानेनास्मोत्पत्तिः ।
एवंच व्यवधानेनाद्भ्यः सत्ताशाम्पृथिव्युत्पत्तिर्वा लक्षणादरणं वा कर्तव्य-
मिति संशयः ।

—१७ पुनः शङ्का-नम्यति । एवंच लक्षणा न स्वीकर्तव्या । 'व्यवधा-
नेनाद्भ्योत्पत्तिरित्येव स्वीकर्तव्यं प्रायपाठस्योपजीव्यश्रुत्यपेक्षया नैर्बल्यादेव
संदिहनिवृत्तेराधिकरणारम्भो व्यर्थ इति शङ्काकृदाशयः ।

—१८ अपेक्षामावादेति । तथाच तैत्तिरीयश्रुतेरिव छान्दोग्यश्रुतेर्मु-
क्ष्यत्वं नास्तीति भावः । एकपदलक्षणापेक्षयेति । छान्दोग्यस्य एकस्मिन्नक्ष-
पदे पृथिवीरूपार्थलक्षणा स्वीक्रियते तदपेक्षया ।

—१९ पूर्वोक्त एवेति । पूर्वोक्तैक्षपद एव संशयो न तु पृथिव्युत्पत्ताविति
नाधिकरणारम्भो व्यर्थ इत्यर्थः ।

सुवार्थः- ता अद्यमसृजन्तेति श्रुतावच्छब्देन पृथिवी ग्राह्या । यतो
भूतानामेवाधिकारो न भौतिकाद्यस्य । तथा नीलरूपमापि पृथिव्यामेव
संभवति । अञ्जः पृथिवीति श्रुत्यन्तरमप्यत्रैवार्थ उपोद्बलकमिति । सर्वत्रो-
पलभ्यत इति । देहलीदीपन्यायेनाक्षपदस्योत्तरप्रापि संभवः ॥ १२ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्सः ॥२।३।१३॥

१४४-७ तदभिध्यानमिति । आकाशरूपः स्यां वायुरूपः स्यामित्यादि तदभिध्यानम् ।

—१ सर्वत्र वेदान्तेष्विति । स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिरित्यादिषु । सिद्धमिति । एवमेव पौराणिकमहदादिमृष्टेषु क्षेत्रमथान्महतः सकाशाया सृष्टिरुच्यते सा ब्रह्मण एवेति क्षेत्रम् ॥ १३ ॥

सूत्रार्थः—आकाशादिमावापन्नब्रह्मण एव वाय्वादिकार्यं न तु केवलाकाशादिभ्यः । सर्वकार्यकर्तृत्वरूपाद्ब्रह्मणो लिङ्गात् । स आत्मा सर्वं सृजतीति ।

इति सप्तममधिकरणम् ।

विपर्ययेण तु क्रमोत्त उपपद्यते ॥ २।३।१४ ॥

—१४ उपपद्यत इति । अत्र विशेषिकादिवद् ध्वंसरूपो लयः न किंतु कारणे प्रवेशरूपः स विपरीतक्रमेणैव योग्यः । युगपत्प्रलये युगपत्सृष्टिः । क्रमेण प्रलये विपरीतक्रमेण सृष्टिरत उक्त-क्रमसृष्टाविति ॥ १४ ॥

सूत्रार्थः—उत्पत्तिक्रमेण न लयः किंतु विपरीत्येन । उत्पत्त्यनन्तरं प्रलयस्य । सत्त्वात्तथैवोपपद्यते । प्रवेशविपरीत्येन निर्गमनदर्शनादिति ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

• अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ २।३।१५ ॥

—१९ क्रमसृष्टिप्रसंगेन जीवमनसोरापि क्रमसृष्टौ निवेशो नास्तीति विचारयितुमेतदधिकरणं रचयन्ति ।

—२० परमात्मेति । अयं सर्वेषां कारणीभूतो वाक्यपदवात्पूर्वं ब्रह्मविज्ञाप्नोति परमित्यनेनोक्त इत्यर्थः ।

—२१ तत्र पूर्वपक्षी आह—क्रमेणेति ।

—२२ प्रातिलोम्येनेति । सूत्रकारस्य विवक्षित इति शेषः ॥ १५ ॥

सूत्रार्थः—अद्यमयादिपञ्चक्रोशमप्ये विज्ञानमनसी उक्ते ते प्रातिलोम-क्रमेणोत्पत्ते वक्तव्ये । अपेक्षयात्मकाद्विङ्गात् । ततस्तथोक्त्यभिर्वक्तव्येति

चेन्न नामरूपात्मकविशेषाभावात् । नामरूपात्मकविशेषपुक्तानामेवोत्पत्ते-
रुच्यमानत्वादिति ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-
भावित्वात् ॥ २।३।१६ ॥

१४१-१ अनित्ये जननमिति । अस्य पादस्य प्रथमसूत्रे व्याख्यातमेतत् ।
शरीरे इति प्रथमादिवचनम् । तयोरिति सप्तम्या द्विवचनम् ।

—१२ स तु स्यादिति । जायमानः शरीरमभिसंप्रयमान उत्क्रामन्
म्रियमाण इति भूत्या देहसंबन्धेनैव जननमरणयोः कथितत्वाद् देहसंबन्धस्तु
स्यादेवेत्यर्थः । भाक्तो लाक्षणिक इति पर्यायी । स्पष्टप्रतिपत्तये पर्यायोक्तिः ।

—१५ तद्भावमवित्वादिति । शरीराभिमानरूपात्संबन्धादित्यर्थः ।

—१६ तद्भावित्वं-तदभिमानित्वम् ॥ १६ ॥

सूत्रार्थः-स्थावरजडमशरीरसंबन्ध एव जीवस्योत्पत्तिर्न तु स्वतः । शरीर-
जन्ममरणादिना जीवस्य जन्ममरणादिव्यपदेशो लाक्षणिकः । यतो देहान्व-
यव्यतिरेकाभ्यां जीवोपलब्ध्यनुपलब्धी भवत इति ।

इति नवममधिकरणम् ।

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ २।३।१७ ॥

—२३ ननु बृहदारण्यके यथाग्नेः क्षूद्रा विस्फुलिङ्गा इत्यनेन जीवस्युत्पत्तिं
भ्रूयते सैवोत्पत्तिरिति चेत्तेष्वत आहुः- विस्फुलिङ्गयदिति । नामरूप-
संबन्धामायादिति । नामरूपसंबन्ध एवोत्पत्तिमस्थानेस्यत्र विनिगमकं
पधोर्जनाभिः क्षूजते-इत्यादिना पूर्वसूक्त ऊर्जेनाभिदृष्टान्त एव ।

—२६ इत्येवमादिभ्य इति । आदिष्वेव नित्यो नित्यानां, अजो नित्यः
शाश्वत इत्यादीनां श्रुतीनां संग्रहः ॥ १७ ॥

सूत्रार्थः-आत्मा नोत्पद्यते । श्रुती तदुत्पत्तेरभूयमाणत्वात् । किंचायमात्मा-
जरोमर इति श्रुतिभ्य आत्मनो नित्यत्वाज्जीवस्य नोत्पत्तिरिति । गुणानिति ।
अर्मानित्यर्थः ।

इति दशममधिकरणम् ।

ज्ञोत एव ॥ २।३।१८ ॥

१४६-५ शास्त्रमर्तं अण्डयन्ति-सर्वविद्वदवादीति । सर्वविद्वदवादिदं-
शास्त्रोद्घाताद्-इत्यत्र भाष्ये पुराणवचनेनोक्तम् ।

—७ जीवत्वस्य कल्पितत्वाच्च स्वरूपनाश इत्यतः प्रश्नोत्तरे आहुः—
जीवत्वमिति ।

—१२ श्रुतिस्मृत्यनाशं स्पष्टयितुं तान्युदाहरन्ति—यः सर्वज्ञ इत्यादि ।

—१५ स्थीकृत्य—अंशत्वत्यागेन तथात्वमङ्गीकृत्य । अपरावतार इति ।
पुराणवचनप्रामाण्याद्भगवदाज्ञातशिवावतारे शङ्कराचार्ये माध्यमिकोप्या-
विष्ट इति भावः । एवंच ज्ञानधर्मा ज्ञातस्वरूपश्च जीवि इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

सूत्रार्थः— विज्ञानमय इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मा ह्यश्चेतन्यरूपो बोध्य इति ।
इत्येकादशमाधिकरणम् ।

उत्क्रान्तिमत्यागतीनाम् ॥ २।३।१९ ॥

—२३ अधिकरणप्रयोजनमाहुः—यद्यपीति ।

१४७—१ उत्क्रान्तिशब्दस्य प्रथमप्रयोगे बीजमाहुः— ब्रह्मैतदक्षयार्थ-
मिति आसीनो दूरं व्रजतीत्यादिना ब्रह्मणोपि मतेरुक्तत्वात्तद्वैलक्षण्यं गतो
बोधयितुमुत्क्रान्तिशब्द आदौ प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सूत्रार्थः— स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामतीति धृतिभिर्जीवोत्क्रान्तिमत्यागती-
नामुक्तत्वात्तस्य परिणामोङ्गीकर्तव्य इति ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २।३।२० ॥

—४ परिण्यङ्गः । संबन्धः ।

—९ ब्रह्मोपनिषदिति । छान्दोग्योपनिषदित्यर्थः ।

—१० अनुसंचरयति चेति । एवं धैतच्छ्रुत्युक्तयोर्मात्यागतयोः केवल-
स्वरूपेणैव साध्यात्वात्स्वतोदरेण । पर्वथाश्रुरूपं तस्य परिमाणम् ।

—११ अस्मिन्नर्थे सूत्रस्यचकारवैयर्थ्यमित्युक्तेः प्रकारान्तरमाहुः—
अथवेति ।

—१२ नदुत्क्रान्ती जीवस्य स्वतत्त्वं कुतो नास्तीत्याहुः— अनु-
ष्ठमाप्रमिति ॥ २० ॥

सूत्रार्थः—ऊर्णनाभिर्यथा तन्मूल्याजते संचरत्यापि । जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो
गच्छत्यागच्छते धनः ॥ इति श्रुत्युक्तमात्यागतयोः स्वरूपेणैव संबन्धात्तदनुरोधेन
जीवस्याश्रुत्वं स्वीकर्तव्यमिति ।

नाणुरतच्छुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २।३।२१ ॥

—२० प्रकरणेनेति । ब्रह्मप्रकरणे पठिताः शब्दा ब्रह्मपर एवेति नियम्यन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सूत्रार्थः—ननु स वा एष महानज इति श्रुत्याणुत्वविपर्ययव्यापकत्वोक्ते-
र्जीवो नाणुरिति चेन्न तत्र श्रुतौ परब्रह्मणोधिकारादिति ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २।३।२२ ॥

—२२ स्वस्वन्तरं पृथक्कृत्य यन्मानं तदुन्मानम् ॥ २२ ॥

सूत्रार्थः—स्वयं विद्वद्येति श्रुतौ स्वशब्दो जीवस्याणुपरिणामं ज्ञापयति ।
बालाग्रशतभागस्येत्यादावुन्मानं ज्ञापते । चकारात् स्वप्नप्रबोधसंघाताभ्यां-
दर्शनम् । एभिर्हेतुभिर्जीवस्याणुत्वं सिध्यतीति ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २।३।२३ ॥

१४८-५ यथा चन्दनमिति । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा-
हस्यादिना वैयकवानयेन प्रभावेण सहदेवीजटया शिरोदेशस्थया यथा सर्व-
शरीरस्यज्वरनाशस्तथा चन्दनमप्येकदेशस्थं सर्वदेहसुखकृत् ॥ २३ ॥

सूत्रार्थः—यथैकदेशस्थितमापि चन्दनं सकलदेहं सुखयति तथा जीवो
एकदेशस्थितोऽपि सकलदेहवैतन्यं संपादयतीति ।

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमादृष्टिर्हि ॥ २।३।२४ ॥

—१ नैत्यादि संभवतीति । प्रत्यक्षेणेकदेशावस्थानस्यानिश्चयात् ।
अनुमानस्य व्यभिचरितत्वात् ।

—१२ द्रियतिरिति । ह्येष आत्मैत्यादिश्रुतेः । युक्तिरिति । तद्वाभिन्नत्वेन
हृदयप्रवेशो युक्तिः ॥ २४ ॥

सूत्रार्थः—ननु चन्दनेवस्थितिविशेष्यास्त्वन्नि सम्यगवस्थानास्त्वन् एकरथा-
त्सकलशरीरे सुखमुत्पद्यते । अत्र तु तथा न संभवतीति चेन्न जीवस्यापि
स्यामविशेषाभ्युपगमात् । तत्स्थानं हृदयमेवेति ।

गुणाद्वा लोकेवत् ॥ २।३।२५ ॥

—१३ ननु वैशेषिकमते यावद्गुणिवृत्तित्वं गुणस्य ततश्च जीवस्याणुत्वस्वी-
कारे तदीयचेतन्यं सर्वशरीरव्यापि न स्यादतः सूत्रमुपन्यस्यान्ति-गुणाद्वेति ।
अविरोध इत्यनुवर्तते ।

—१४ सः-गुणः ।

—१५ ननु प्रभाषा ब्रह्मत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आहुः-प्रभाषा इति ।

—१६ उदकगतौष्ण्यवादिति । यथोष्णजलस्थोष्णस्पर्शे गुणत्वं तद्वत् । विजातीयस्यारम्भकमिति । यथा चिन्तामाणिश्रान्तितानामन्यवस्तूनामुत्पादकस्तथेत्यर्थः । एवंच मणिभिन्नः पदार्थः प्रभां नारम्भयति प्रमाणाभावात् ।

—१७ सर्वैर्यादिभिरिति । महत्पारिमाणवादिभिः । मणिप्रभा तु मण्यतिरिक्ते स्थले प्रतीयते तत्र सर्वैर्यादिरुपपत्तिः कर्तव्येति भावः । फल्यतामिति । विशिष्टकल्पनापेक्षया विशेषणकल्पनार्था लाघवात् ।

—२० वाशब्द इति । एवंच वाशब्द एवकारार्थे वाक्यालङ्कारे । तथा च लोकवदेव गुणादविरोध इति सूत्रपोजना ।

—२१ ब्रह्मसिद्धान्ते—ब्रह्मैव सर्वकारणमिति सिद्धान्ते । यथैवेति । लोके यस्माद्यथाजातं तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सूत्रार्थः— लोके यथात्पोपि मणिः कान्त्या बहुदेशं व्याप्नोति तथा जीवः स्वरूपतोऽपि सकलशरीरव्यापितन्यगुणादखिलं शरीरं व्याप्नोतीति ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २।३।२६ ॥

—२३ गुणस्य स्वाध्यायाधिकवृत्ती दृष्टान्तमाहुः—व्यतिरेक इत्यादिसूत्रेण ।

—२६ ननु पावत्पर्यन्तं गन्धो वाति तावत्पर्यन्तं चम्पकगमनं स्वीक्रियत इत्यत आहुः—अन्यथेति ।

—२७ अघोचामेति । पूर्वसूत्र इति शेषः ॥ २६ ॥

सूत्रार्थः— यथा चम्पकपुष्पगन्धस्तानि पुष्पाणि विनापि दूरे देशे उपलभ्यते तद्वज्जीवस्य चैतन्यगुणः ।

.. तथाच दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

सूत्रार्थः— जीवो हृदयस्थानोऽणुपरिणाम इत्युक्तत्वालोमभ्य इति श्रुतिस्तस्य चैतन्यगुणेन सकलशरीरस्थितिं भूत इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २।३।२८ ॥

सूत्रार्थः— प्रज्ञाया शरीरमारुहोति श्रुती प्रज्ञायाः कारणत्वेन पृथक्कथनाच्चैतन्यं जीवगुण इति ।

इति द्वादशमधिकरणम् ।

तद्गुणसारस्त्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २।३।२९ ॥

१४९—१२ भगवद्व्यपदेश इति । भाक्त इत्यर्थः ।

२९ [अणुभाष्यव्याख्या]

—१७ प्राज्ञश्चेति । सशुभिसाक्षी जीवभिन्नो ब्रह्मांशः परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं बिम्बो वैश्वानरः प्रथमः पादस्तेजसो हिरण्यमर्भो द्वितीयः प्राज्ञस्तृतीय इति मूर्तिहतापनीयोक्तेः ।

—१८ ब्रह्मलिङ्गादिति । ब्रह्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ।

—२२ समन्वयनिरूपणे-प्रथमाध्याये ।

—२३ अविरोधे-द्वितीयेध्याये । अविरोधेनेति पाठे तु प्रतिपाद्येत्यनेनान्वयः । ऐक्येपि-अंशांशिभावेनैक्येपि ।

१५०-४ शाङ्करमतमुपपादयन्ति-तथेति । स्वीकृत्य-महावाक्यत्वेनादृत्य ।

—८ वेदसूत्राणि-वेदसहितानि व्याससूत्राणि । व्याकुलीचकार-तत्र सत्रार्थान्तरं चकारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सूत्रार्थः-प्रह्लाददृष्ट्यादिब्रह्मगुणप्रधानतश्चाज्जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशः । यथा तद्वा अस्यातिष्ठन्दोषहतपाप्मेत्यादिना प्राज्ञस्वरूपमुक्तम् ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥ २।३।३० ॥

१५०-१२ व्यपदेशविषय एव कश्चन दोष आशङ्क्य परिच्छिद्यतेनेन सूत्रेणातस्तं दोषं दर्शयन्ति-ननु कथमिति । अन्वयस्य-ब्रह्मभिन्नस्य ।

—२१ पश्चात्-संसारदशोत्तरम् ।

—२२ सधैव-ब्रह्मभावपूर्वकांशत्वेन । अनावृतैश्वर्यादीनामिति । आवरणरहितैश्वर्यादीनां छान्दोग्य उक्तत्वादिमर्थः ।

—२३ ननु प्राज्ञेष्वेवमनावृतैश्वर्यं श्रुती वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः-प्राज्ञादिति । संपन्नत्वं-सम्यक्त्यानन्दप्राप्तिमत्त्वं तद्याय श्रुती प्राज्ञईश्वरस्तृतीयः पाद इत्युपक्रम्य प्राज्ञस्य प्रशंसां कृत्वा तुरीयव्याख्यान ईश्वरप्राप्तस्तुरीय इति वचनेन प्राज्ञलोकस्यानन्दस्य तिरोभावः । जीवस्य तु स्वस्वरूपावस्थानोक्त्या सर्वदानन्दस्य सत्त्वेन प्राज्ञाज्जीवे विशेष इति भावः ।

—२५ व्यपदेशो वेति । वाशब्दो वाक्यालङ्कारः । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय व्यापकत्ववाक्यानि समर्थयन्ति ।

—२६ एतदेवोक्तमिति । उक्तं निबन्ध इति शेषः ।

व्यापकत्वश्रुतिरित्यादेरर्थः । तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते ननु जीवत्वेन रूपेण ।

—२८ आनन्दांशाभिन्न्यक्तौ-ब्रह्मभावे सति तस्य तद्विरुद्धधर्माधारत्वं भवति ततस्तत्र ब्रह्माण्डकोट्यः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेत । एवं च यथा कृष्णो भगवान् उत्सङ्गे स्थितोपि यशोदया भृशभक्षणादिप्रसंगे सकलजगदाधारो दृष्टस्तथा जीवोणुरपि ब्रह्मभावेणुत्वाविरोधेनेव व्यपकः

सर्वजगदाधारश्चास्ति । अत एव-तदेतद्वपिः पश्यन्, पुत्रेति तन्मयतयेत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभिः प्रतिपादितम् । जीव उपाधिना कल्पित इत्यप्यसंगतम् । अंश-
त्वेन निरूपणात् ।

सूत्रार्थः—यावदयमात्मानन्दोऽशमाकट्येन ब्रह्म भवति तावदयं व्यपदेशः ।
पश्चाद्ब्रह्मधर्माणामाविर्भावाद्ब्रह्मत्वं युक्तमेव । तेनापकृष्टस्योत्कृष्टत्वकथ-
नरूपो दोषो न यतस्तदानीं ब्रह्मधर्माणां स्रस्मिन् दर्शनमस्तीति ।

पुंस्त्वादिवच्चस्य सतोभिव्यक्तियोगात् ॥ २।३।३१ ॥

१५१—३ द्व्यक्तियोग इति । मोक्षदशायामिति शेषः ॥ ३१ ॥

सूत्रार्थः—यथा रेतःसेकसामर्थ्यलक्षणं पुंस्त्वं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने
प्रकटितं भवति तथानन्दांशस्यापि संसारदशायां तिरोहितस्य ब्रह्मभाव
आविर्भावः । एवंच जीवस्य संसारदशायामप्यानन्दांशस्य नात्यन्तमभावः
किंतु तिरोधानम् इति ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोन्यतरनियमो

वान्यथा ॥ २।३।३२ ॥

—११ पूर्वोक्त एवेति । संसारदशायामप्राकट्यं मोक्षदशायां प्राकट्य-
मिति पूर्वोक्तः प्रकारः ॥

सूत्रार्थः—यदि संसारदशायामप्यानन्दो जीवस्य प्रकट इत्युच्येत तर्ह्य-
नन्दांशस्य निरुपलम्भः स्यात् । एवंच संसारासंभवः अथ जीवस्य सर्वदि-
घानन्दांशानुपलम्भः स्वीक्रियते तर्हि मोक्षो न स्यात् । अथान्यथानुपपत्त्या
जीवो निरानन्दो ब्रह्म त्वानन्दमयमित्येवतनियमोद्धीक्रियते चेद्ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोध इति ।

इति त्रयोदशमधिकरणम् ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २।३।३३ ॥

—१६ शास्त्रार्थवत्त्वादिति । शास्त्रस्यार्थवत्त्वं तस्मात् । स्वर्गक्रामो
यजेतेति शाखाणां सार्थक्यात् । तथाहि जीवो यदि कर्ता नेष्येत तर्हि स्वर्ग-
फामादिपदवेयर्थद्वारा तत्तद्वाक्यानि व्यर्थानि भवेयुः ।

—१७ अनुपयोगादिति । ब्रह्मणोऽकामत्वेनेत्यर्थः ।

—१८ अशक्यत्वादिति । कामनाभावेनेत्यर्थः । गीतादिवाक्ये संदेहे सति
किं कर्तव्यमित्याहुः—संदिग्धेपीति । तथैव-कर्तृत्वमेव ॥ ३३ ॥

सूत्रार्थः—यर्ता जीव एव । अन्यथा ज्योतिर्होमादिविधायकश्रुति-
धेयव्यभिच । तथाहि ब्रह्मणः कर्मानुपयोगाज्जडप्रकृतेरक्षयत्वात्त्वर्मविधयो
व्यर्थाः स्युरिति ।

विहारोपदेशात् ॥ २।३।३४ ॥

—२० विहारः—स्वेच्छाक्रियात्मकभोगः ।

—२१ उपदिष्टः—द्वयविधायामिति शेषः ॥ ३४ ॥

सूत्रार्थः—यत्कामयते तत्तद्भवतीति श्रुत्या जीवस्यैव गन्धर्वादिलोके
विहारवचनात् एव कर्तृति ।

उपादानात् ॥ २।३।३५ ॥

—२४ तदेयां प्राणानामिति । बृहदारण्यकवृत्तबालाग्निब्राह्मणस्या
श्रुतिः । मतान्तरमनुब्रूयन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च ।

—१५२-५ उद्धृतादिति । बुद्धिर्जहा तेन तस्याः कर्तृत्वं चेत्तने समा-
यातीति विपरितम् । धनद्वीकारात्-सूत्रकृतेति शेषः । निराकृतत्वाच्चेति ।
रचनानुपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रे । उपादानविरोधश्चेति । श्रुती प्राणानामुपादानं
श्रूयते बुद्धिश्च प्राणान्तर्गतैवातो बुद्धिसंबन्धेनोद्गमाद्वीकारे प्राणोपादानविरोध-
स्तेन द्वितीयोपि पक्षो न ।

—६ शास्त्रविरोध इति । सर्वोपनिषत्प्रतिपादितकर्तृत्वविरोधः ।

—७ सूर्यविप्लवः—मायावादः । माध्यमिकवत्-शून्यवादिबोद्धवत् ॥ ३५ ॥

सूत्रार्थः—तन्विन्द्रियैः कर्मकरणदर्शान्तेषामेव कर्तृत्वमस्त्विति चेन्न तदेयां
प्राणानां विज्ञानेनेति श्रुत्या सर्वेन्द्रियाणां जीवेनोपादानाज्जीव, एव कर्तृति ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ २।३।३६ ॥

—१० व्यपदेशः—प्रथमान्ततया कर्तृत्वेन निर्देशः ।

—११ अत्रेति—अस्यां श्रुती विज्ञानपदेन बुद्धिर्गृह्यते ।

—१२ जीवस्य कर्तृत्वमिति । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्तृत्वं
नेति पूर्वपक्षशयः । तथा सति-विज्ञानपदेन बुद्धेरेव ग्रहणे सति ।

—१४ ननु स्थाली पचतीत्यादिवत् कारकमात्रस्य स्वस्वध्यापारे स्वात-
न्यादत्र निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याहुः—अथेति ।

—१५ समावृत्ते—सथापीति । विज्ञानमयमुपक्रम्य विज्ञानं यद्वा तनुते
इति वाक्यं षष्ठितं ततश्चात्र बुद्धिवाचकत्वं उपक्रमोपि बुद्धिविकारवाचकत्वं
स्यादित्याहुः—पूर्वेति ।

—१६ व्यक्तत्वादिति । अचञ्छन्दसीति पाणिनिसूत्रेण अचञ्स्थल एव विकारार्थे मयटो विधानात् । ननु विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्ययस्य सत्त्वादत्रापि स स्वीक्रियते को दोष इत्यत आहुः—विज्ञानमिति । एकस्येति । एवंच तत्र स्थलभेद एकं प्राणवाचकमत्रतु पूर्वोक्तोपक्रमपठितस्यैव परामर्शाद्विपर्ययो दोष एवेति भावः ।

—१७ ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र विज्ञान-पदं गौणं स्यादित्यत आहुः—भगवतीति । औपचारिकत्वेत्यादि । मर्मे वेदा पत्पदमामनन्तीति श्रुतेः ।

—१८ नन्वेतत्कथनं तदा संभवति यदि विज्ञानमय इत्यत्र विकारार्थक-मयद्वप्रत्ययो न चेत् । परं तादृशप्रत्ययस्तु वर्तते छन्दसि विकल्पेन मयद्व-विधानादित्यत आहुः—यज्ञ इति । अत्र तैत्तिरीयप्रथमाष्टकसप्तमप्रपाठकस्थ-मन्त्रे यज्ञकर्तृत्वेन यज्ञरूपत्वं यजमानस्य कर्तृपदोपदिश्यते तेन विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यत्र यज्ञकर्तृत्वं जीवस्यैव न तु शुद्धेरित्यर्थः । हेत्यन्तरं आहुः—अद्धादीनामिति । अद्धेव शिर इति अद्धाया जीवधर्मत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सूत्रार्थः—विज्ञानं यज्ञमिति श्रुतिवाक्ये यामादिक्रियासु जीवस्यैव कर्तृ-त्वेन व्यपदेशाज्जीव एव कर्ता । अन्यथा विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुतिव-विज्ञानेन यज्ञं तनुत इति श्रुतेर्विपर्यासः कर्तृ-पो भवेदिति ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ २।३।३७ ॥

—२२ जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यमेव प्राप्तं ततश्च स स्वस्य हितमेव कुर्यात्साहितमिति पूर्वपक्षकृदाशयः ॥ ३७ ॥

सूत्रार्थः—ननु जीवस्य कर्तृत्वं हिताकरणं न संगच्छत इति चेन्न यथा चक्षुषामिमतमनमिमतमुपलभते जीवस्तथेन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्ठमनिष्टं धोपलभत इति ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ २।३।३८ ॥

—२७ करोतीति । अतोहितकरणं न साहजिककर्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सूत्रार्थः—नन्वेवमपि जीवस्य क्रियायां स्वातन्त्र्ये हिताकरणं न संगच्छत इति चेन्न जीवशक्तेर्विपर्ययात् । एवंच न हितकरणनियमः स्वातन्त्र्या-भावादिति ॥

समाध्यभावाच्च ॥ २।३।३९ ॥

१५३-२ तादृशमन्त्राभाधः—सामर्थ्यसाधकमन्त्राभावः ।

—३ अनिमोक्ष इति । कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वादिति भावः ।

—४ एतदिति । आध्यात्मिक एव कर्तृत्वेनिमोक्षः । अध्यात्मस्य दुःखरूपत्वात् ।

—५ नपुंसक इति । स्वातन्त्र्यादिसर्वपुरुषधर्मशून्य इत्यर्थः । ब्राह्मवत्-
घैदिकप्रमाणबहिर्भूतमाध्यमिकवत् ।

—६ समाधिरित्यपीति । इन्द्रियाद्यध्यासराहितस्यैव मुख्यः समाधिरिति
बोध्यम् । ननु लिङ्गसंबन्धाजीवन्मुक्तस्यापि बुद्धिसम्बन्धोत्पेदेति कथं
भिरिन्द्रियत्वमिष्यत आहुः—करणत्वेनेति । एवं च बुद्धिसंबन्धो ब्रह्माभेदे-
प्यनिवार्यः ।

—७ तस्मात्—अध्यासामावात् । ननु ध्यायतीति धृत्याविवक्षद्भक्षार-
स्यास्त्राभाविकं कर्तृत्वं जीवे न किञ्चिपाधिकम् इति मतं निराहर्वन्ति-
ध्यायतीति ॥ ३९ ॥

सुप्रार्थ—जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेनोत्पद्येते । ततस्तस्य समाधे-
र्योगस्याभावाच्छक्तिविषयः । चक्रारेण मन्त्रसामर्थ्याभावोपि सूच्यत इति ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ २।३।४० ॥

—१५ प्रकृते । शास्त्रप्रणयने ॥ ४० ॥

सुप्रार्थ—ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदः स्यादिति चेन्न । तक्षो दृष्टान्तेनेकस्यो-
भयसंबन्धात् । तथाहि यथा तक्षा स्यं रथ निर्माय स्वार्थपक्षे तमाहह
गच्छति । परार्थपक्षे तु केवलं रथं निर्माति । आरोहणकर्ता भिन्न । तद्वज्जी-
वोपि स्वार्थं परार्थं च करोति कारयतीति ।

इति चतुर्दशमाधिकरणम् ।

पराचु तच्छ्रुतेः ॥ २।३।४१ ॥

१-४-२ दोष इति ।

किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।

गुणदोषद्विशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः ॥

इति भगवदुक्तन्यायाच्च दोषः ॥ ४१ ॥

सुप्रार्थ—कर्तृत्व ब्रह्मधर्म एव । परब्रह्मणः सकाशात्तज्जीवे नमायाति ।
पमथो निर्दिशति सर्वकर्तृत्वादिश्रुतिभ्यः ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २।३।४२ ॥

—४ स्वस्यैव कारयित्वा इति । पूर्वं कर्मानादित्वमीश्वरस्य तत्तापेक्षत्वं
चाद्वीकृत्य वैयर्थ्यनैर्घृणपरिहारः कृतः स न सुग्यते । कर्मानादित्ववत्स्वय-
यत्कारयित्वं तस्याप्यनादित्वादिति पक्षं स्पष्टयति तुशब्दः ।

—६ कारयतीति । परमेश्वरो जीवकृतप्रयत्नापेक्षः सन्नग्रेपेक्ष्यमाणं यदु-
पकरणबाहुल्यं तदेकेनासहायेन जीवेनाप्तमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वय-
मेव तं कारयति । अत्र दृष्टान्तमाहुः—यथा बालमिति ।

—८ अनुयदतीति । एवंच गुणदोषाविवेचनपूर्वकं बालेच्छानुकूल-
सामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः किंतु बालस्वभाव एव दोषस्तथा
ब्रह्मण्यापि साध्यसाधुकर्मप्रेरायितरि न दोषः किंतु जीव एव ।

—९ हेतुं विवृण्वन्ति—अन्यथेति । अप्रामाणिकत्वं चेति । विहित-
निषिद्धबोधकप्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

—११ चकारेति । यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं व्यवहारशास्त्रम् ।
दोषगन्धोपीति । लोफवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानु-
सरणात् ब्रह्मणि वैषम्यादिदोषगन्धः ।

—१२ तथैव निर्माणात् । तादृशापेक्षाचेशिष्टचपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्मा-
णात् । ननु ते नाधीतश्रुतिगुणा इत्यादि श्रीमद्भागवतवाक्येषु प्रयत्नान-
पक्षयैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनाद्यमपि नियमो नेत्याहुः—यत्रान्य-
थेति । यत्र भक्ते गोकुलस्थे प्रयत्नं विना फललाभो दृश्यते स पुष्टिमार्ग-
मप्यस्यो ज्ञेयः । इदमपि लोफवत्स्वित्यादिपूर्वन्यायेन ज्ञेयम् । लोकेपि राज्ञां
कृपापात्रेषु प्रयत्नं विनैव फललाभदर्शनात् ॥ ४२ ॥

सूत्रार्थः—ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वेपि वैषम्यनिर्घृण्यदोषी न । यतः परो भगवान्
जीवकृतकर्मापेक्षी । ततश्च जीवस्य यादृशं प्रयत्नाभिनिवेशं पश्यति तादृशं
कर्म कारयति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येतेति ।

इति पञ्चदशमधिकरणम् ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत
एके ॥ २।३।४३ ॥

—१७ ब्रह्मसंबन्धीति । स्वसंबन्धि तु ज्ञोत एवेति सूत्र उक्तम् ।

—१८ नानाव्यपदेशादिति । आग्निमश्रुती बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन
कथनात् । विस्फालिङ्गवद् ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिकथनाच्चेत्यापि बोध्यम् ।

—२२ युक्तिर्वक्तव्येति । यथा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादियुक्तिः । प्रष्टव्या
इति । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेव मच्छोदिति श्रुतेः ।

—२३ सर्वविप्लवः—सर्वश्रुतिविप्लवः ।

—२५ विनिर्गताः—परस्परविलक्षणतया विनिर्गताः ।

१५५-२ जडजीववैलक्षण्ये हेतुमाहुः—सदंशेनेत्यादि । इतरे जीवाः ।

—२६ उक्तपक्षस्य क्लृप्तत्वात्पक्षान्तरमाहुः-अथवेति । पापस्यापीति । अत्र रूपस्यापीति योग्यः पाठः । सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेत् । इति द्वादशस्कन्धस्थवाक्याद्वृत्तस्य प्रकाशांशत्वम् । पापस्यापीति पाठस्तु बहुपुस्तकानुरोधान्मूले गृहीतः ॥ ४६ ॥

सूत्रार्थः- ननु जीवस्य ब्रह्मांशत्वे तद्वुःखेन ब्रह्म दुःखं स्यादिति चेन्न । यतो जीवदुःखेन परो न दुःखी प्रकाशादिवत् । यथा प्रकाशादिरूपा अभ्यासव्योन्यानेव तापयन्ति नात्मानं तथा द्वैतब्रह्मांशस्य जीवस्य दुःखित्वोपि परस्य दुःखित्वं नेति ।

स्मरन्ति च ॥ २।३।४७ ॥

१५६-३ निर्गुणः- प्राकृतसंसर्गशून्यः ।

—६ पिप्पलं- कर्मफलम् । तपोरन्य इति धृत्या जीवपरमात्मनोर्भेदो विरुद्धपरमवत्त्वं च सिद्धम् ॥ ४७ ॥

सूत्रार्थः- न लिप्यते लोकदुःखेनेत्यादिस्मृतयः परस्य दुःखाभावं स्मरन्तीति ।

अनुष्ठापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ २।३।४८ ॥

—१० कः शूद्रः का भार्येति । पतादृशज्ञानाभावे अतो भार्यामुपेयात्, न शूद्राय मतिं दयादिति विधिनिषेधविषयज्ञानाभावः । स्वज्ञानमिति ब्राह्मणेन निष्कारणं पटङ्गो वेदोप्येयो क्षेयश्चेति विधानात् ।

—१९ ननु यावज्जीवविधिर्ज्ञानिपरश्चेत्-यदहरेव विरजेत्तदहरेव संन्यस्येत्-इति संन्यासविधेर्वैयर्थ्यमित्यत आहुः- न्यासोपीति । देहसंबन्धे देहानुसंधाने सत्येव, संन्यासोपीत्यर्थः । तादृशदृशायां संन्यासे जरामर्यायग्निहोत्रस्य संभवाच्च संन्यासविधिवैयर्थ्यम् । ये तु देहानुसंधानराहिताः पूर्णज्ञानिनः श्रुतादयस्तेषां विधिनियतत्वं नास्तीति यं प्रब्रजन्तमित्यादिषु स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

सूत्रार्थः- जीवस्य भगवदंशत्वेऽपि शरीरसंबन्धाद्विधिनिषेधोपपत्तिः । यथा शवाग्निश्चण्डालभाण्डास्थितमुदकं तदृषटादिकं च परिह्रियते । अग्निहोत्राग्निर्गङ्गाजलं तन्मृत्तिका च परिगृह्यत इति ।

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ २।३।४९ ॥

सूत्रार्थः- ननु बाल्याद्यवस्थामेदेन शरीरस्यापि भेदात्कर्मफाले ब्राह्मणत्वादि फलमुपनयनकालीनशरीरस्य तदानीमभावात् । न च जीवैक्येनोपपत्तिश्चाण्डालशरीरोपि ब्राह्मण्यापत्तेरिति चेन्न । बाल्यादिषु शरीरभेदेऽपि

सतस्यैक्यस्य विवक्षितत्वात् । चाण्डालादिजन्मभेदे तु सततेर्भेदाच्च व्यति-
पर इति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ २।३।५० ॥

—२७ सर्वकार्याणीति । अत्रापि चकारेण कथमित्यस्यानुकर्षः ।
सर्वकार्याणि भगवत एवोपादेयानीति कथमिति योजना ।

१५७-१ आकारस्य- चतुर्भुजत्वादिमगवदाकारस्य । मायावाद निषे-
धन्ति- न त्विति । नन्वेव औतस्य जलचन्द्रदृष्टान्तस्य विरोध इत्यत आहु-
जलचन्द्रवदिति ।

—२ नन्वस्य प्रतिबिम्बत्वे स्वीकृते कौ दोषस्तत्राहु-तथा सतीति ।
मिथ्यामृतस्याभ्यासाद्योमादित्यर्थः ।

—३ तत्र दृष्टेर्द्वांसुपर्णाश्रुतेरापि विरुध्यते इत्यादिनिबन्धोक्तकारिकादूष-
णानि स्मारयन्ति- तथेति । मिथ्यात्वरूप इति । मिथ्यात्वस्वरूपो माया-
वापभिन्न आभासाविवाक्षित इत्यर्थः ॥ ५० ॥

सूत्रार्थ-मनु सच्चिदानन्दमयब्रह्माशो जीवोपि तद्वृणविशिष्टो भविष्यति
तत्र तस्य ससारित्वं न स्यादिति चेन्न । आनन्दाशतिरोधानेन जीवस्य
ब्रह्माभासत्वकथनादिति ।

अदृष्टानियमात् ॥ २।३।५१ ॥

—६ ईशित्यायेति । ईशितत्वायेत्यर्थः । नेयायिकमतमनुकुरुन्ति-
नानात्मान इति ।

—८ सिद्धमिति । कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणताङ्गीकारात् ।
देशान्तरेत्यादि । अथ मात्र । कार्योत्पत्तौ सामग्रीसमवधानमपेक्ष्यते ।
सामग्रीमध्यदृष्टमप्यन्तर्भूतमिति देशा-तरे धञ्जोगार्थं यद्वस्तुत्पद्यते तत्र तददृष्ट-
मवश्यं वक्तव्यम् । तच्चादृष्टं गुणत्वादात्मसमवतततस्तद्देश आत्माभावेदृष्टा-
भावः सपतेदतस्तदन्वधानुपपत्त्या तत्र तत्रात्मसत्ता स्वीकर्तव्यात् आत्मनो
व्यापकत्वमङ्गीकृतं नेयायिकैः ।

—१० मि याज्ञानेन- शरिरिहमित्याभिमानेन ।

—११ तथेति । सर्वेषामेकस्मिन्- सबन्धतुल्यत्वं एकस्यैव मिथ्या-
ज्ञानं कथमित्यर्थः ।

—१२ श्रियोधात्- श्रुतिविरोधात् । ऋषिप्रामाण्य- कणादगीतमयो-
र्ऋषिर्वचनं तत्र प्रामाण्यम् । श्रुतिविरोधं ऋष्युक्तमप्यप्रमाणमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

सूत्रार्थः— नैयायिकादयो भोगव्यवस्थासिद्ध्यर्थं जीवनानात्वमद्वीकृ-
र्वन्ति तथादृष्टस्य भोगनियामस्य देशान्तरोत्पन्नस्तुभोगान्यथानुपपत्त्या
जीवानां व्यापकत्वं च । इदमनुपपन्नम् । व्यापकानां सर्वेषां जीवनानाम-
नेष्टदेहसंबन्धादेतद्देहस्येदमदृष्टमेतद्देहस्येदमिति नियमाभावात् । एवंचादृ-
ष्टस्यानियमाज्जीवनानात्वादिवमसंगतमिति ।

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ २।३।५२ ॥

—१५ इति चेदिति । ननु विलक्षणसंयोगोन्मादकानां मनःप्रभृतीना-
मभिमाननियामकत्वात्तेषां चेश्वरेच्छया नियतस्यादृष्टानियमदोषो नेति पूर्व-
पक्षाशयः । पूर्वपदेचेति । त्रिभूतामात्मना मनःसंयोगस्यापि तु यस्याप्रिय-
गार्ताभव एव दोषः । तादृशोभयरकल्पना- ईश्वरस्य निमित्तकारणता-
फल्यना ॥ ५२ ॥

सूत्रार्थः—ननु मनःप्रभृतयो नियामका इत्यपि न । ईश्वरेच्छामनःप्रभृदि-
भ्यभिसंध्यादिषु नियामकत्वेनाद्वीकृतेषु पूर्वोक्तस्थेनियमदोषस्य प्रसक्तेः ।
तथाहि जीवानां व्यापकत्वेन सर्वत्र संबन्धादस्येदं मनां नास्येदमिति
नियमाभाव इति ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ २।३।५३ ॥

—१९ अन्यस्यापीति । एवं च पूर्ववदेव दोषप्राप्तिः ।

—२० सौश इति । विशेषत्वेन स्वीक्रियमाणी विशेषणाशः स चान्त-
र्भवेत् । अग्यप्रदेशे तत्प्रदेशमाशान्त आत्मनस्तिरोहितो भवेत्तेन तस्य
भोगस्यासंभट्ट इति नैयायिकमतवज्जीवसिद्धिः ॥ ५३ ॥

सूत्रार्थः— ननु जीवानां विभुत्वेपि तत्र प्रदेशविशेषफल्यनाददृष्टनियम-
स्यादिति चेन्न । तत्र जीवान्तरप्रदेशस्याप्यन्तर्भावात्पूर्वोक्तदोषस्याविधा-
तात् । यदा तद्देहस्यैव देशान्तगमने पूर्वप्रदेशस्य त्यक्तत्वेन तद्देशस्य तिरो-
भावादिति ।

इति षोडशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यकृताणुमाप्यन्याख्यायां श्रीधरशर्माकृतायां

बालबोधिन्या द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ २।४ ॥

तथा प्राणः ॥ २।४।१ ॥

—पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां महाभुतादीनामुत्पत्तिरुमादिकं विचारितम् । ततो जीवस्वरूपं भीमांसितं परित्विन्द्रियादीनां स्वरूपं न विचारितमतोऽस्मिन्पादे ताद्विचार्यत इत्यवसररूपा पादसंगतिः ।

१५८-४ तदाहुः-जीवशरीरवर्तिनामिति ।

—५ तादृशधर्मयत्वं-जीवसमानधर्मवस्त्वम् । इन्द्रियपदं विहाय प्राण-शब्दप्रयोगे प्रयोजनमाहुः-प्राणशब्दप्रयोग इति ।

—६ सर्वेन्द्रियवाचकत्वे प्राणशब्द एकवचनं कथमत आहुः-मनस इति । मुख्यत्वात्-लिङ्गशरीरे प्राधान्यात् ।

—७ ननु सर्वोपपत्तिसाम्ये जीवधर्मस्यार्थादेव सिद्धेरिवं सुत्रं पूर्वपाद एव कृतो न विचारितमित्यत आहुः-चिदंशस्येति । एवंच जडत्वाद्विषया-दितुल्यत्वं स्यादतः पृथग्विचारः ।

—८ तत्रापीति । प्राणो वै सत्यमिति ब्रह्मदारण्यके सत्यधर्मग्रहणमस्ति ॥१॥

सूत्रार्थः- यथा जीव उत्क्रान्त्यादिधर्मवांस्तथेन्द्रियाण्यपीति ।

गौण्यसंभवात् ॥ २।४।२ ॥

—११ निषिध्यतीति । सत्यत्वादित्युक्तिरुपासनापरतया गौणी शब्दिष्य-सीत्यर्थः ।

—१२ कथं संभवतीति । सुगपदवृत्तिद्वयविरोधात् ॥ २ ॥

सूत्रार्थः- इन्द्रियोत्क्रान्तिश्रुतिर्गौणी न । एकस्या एव श्रुतेर्गौणे मुख्यत्वे-मिन्द्रियेषु गौणत्वमित्यसंभवादिति ।

तत्राक्युत्वे ॥ २।४।३ ॥

अत्रापि तथेत्यनुवर्तते ।

—१५ अधिकाविचार इति । जडभूतानां विरक्ष्यायेत्त्वदर्शनात्तावत्तैव प्राणानामप्युत्क्रान्तिः संभाव्यतेतस्तदभावाय प्राणानां नित्यत्वमित्यधिक-विचारः क्रियते ।

—१६ निषिध्यत इति । एवंच पूर्वोक्तश्रुतेर्विरोधो न नापि प्राणानाम-नित्यत्वमित्यर्थः ।

—२२ विस्फुलिङ्गसदृशीति । एवंच विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युत्पन्नं तथात्र प्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

सूत्रार्थः—असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या सृष्टेः प्रामाण्यं स्थितत्वात्प्राणादीनां नित्यत्वमिति ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ २।४।४ ॥

—२५ कथमुत्पत्तिरिति । एवंच मनोवाचोर्नोत्पत्तिः किंतुद्वममात्रं तेन तयोर्नित्यत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः—मनः पूर्वरूपं वायुत्तररूपमिति श्रुतिः । यदि वेदात्मकवाचो नित्यत्वं तत्र तत्पूर्वस्य मनसो नित्यत्वं किमु वक्तव्यमित्यर्थ इति ।

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ २।४।५ ॥

१।५-६ अतः—अनश्वरभावस्याजन्यत्वेन । तत्तदुपाख्यानेषु—व्रतमीमांसाप्रभृतिषु ।

—७ चेतनतुल्यत्वमिति । स्वरूपतोचेतनत्वोपि—तदेषां प्राणानां विज्ञानेन—इति श्रुत्या धर्मरूपज्ञानस्य भावणाचेतनतुल्यत्वम् ।

—११ शीर्षण्याः—शिरसि भवा नेत्रनासिकादिरूपाः । अवाञ्छी—नाभेरुपदेशे स्थितौ ॥ ५ ॥

सूत्रार्थः—तमुत्क्रान्तमित्यादिश्रुती चक्षुरादीनां सप्तानां प्रतिश्रवणादेकीभावश्रुती चक्षुरादिभ्यां जीवमतेर्विशेषितत्वाच्चकारेण तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुरादीन्द्रियाणां देवतात्वकथनात्तेषां जीवतुल्यत्वमिति ।

इति प्रथममधिकरणम् ।

इस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ॥ २।४।६ ॥

—२२ उत्सृज्य इति । पूर्वपक्षस्तु स एव परं सूत्राक्षररहितः स उत्तरानुसरोपात्कल्पनीय इत्यर्थः ।

१६०-२ अतो हेतोः—चक्षुरादितुल्यत्वाद्धेतोः ।

—३ अद्यान्तरगणना—सप्तादिसंख्या । सूचनयेति । चक्षुरादीनां सप्तानां प्राधान्यसूचनया । अष्टगणना ग्रहत्वकथनेन बन्धकत्वसूचनया । नवगणना नाष्टतनवद्वारसूचनया । दशगणना केवलद्वारमात्रसूचनयेति संभवाभिप्राया । संभवन्ति ह्येकादशसंख्यायामेताः संख्या इत्यभिप्राया । अधिकसंख्येति चतुर्दशसंख्या स्वन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात्तदभिप्राया ।

—४ तर्ह्येकादशवेन्द्रियाणीति कथमित्यत आहुः—एकादशेति । स्थितमिति । इन्द्रियाणि वशीकं चेति मीतोक्त्यात्रापि तथैव स्थितमिति भावः ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः- ननु सप्त वै प्राणाः सप्तेमे लोका इति श्रुतौ समानां गतिप्रव-
णात् जीवोत्क्रमणसमये तावतामेव विशेषितत्वाच्चान्ये भेदा एवामेव वृत्तप-
इति चेन्न । हस्तौ चादातव्यं चेति श्रुतौ हस्तादयश्चत्वार इन्द्रियत्वेन
गणिताः । एवं च हस्तादीनां चक्षुरादितौल्ये स्थिते सति सन्नेवेन्द्रियाणीति
न किं त्वेकादशेति ।

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

अणवश्च ॥ २।४।७ ॥

—७ संख्या निर्धार्य परिमाणं निर्धारयन्ति-अणुपरिमाणा इति ॥ ७ ॥

सूत्रार्थः- सर्वाणीन्द्रियाण्यणुपरिमाणानीति ।

इति तृतीयमधिकरणम् ।

श्रेष्ठश्च ॥ २।४।८ ॥

—११ इन्द्रियविचारानन्तरं मुख्यप्राणं विचारयन्ति-मुख्यश्चेति ।

—१२ सृष्टेः पूर्वमस्य सत्तायां प्रमाणमाहुः- नासदिति । इयं धृति-
स्तेतिरीयघातने द्वितीयादकेष्टमप्रपादके धर्तते । अथातं- वातरूपराहित-
मानीत् । एतेनाननात्मको यो मुख्यधर्मः स एव मुख्यप्राणः । एवमनैव
रूपेण सत्तायां सिद्धायां-एतस्माज्जायते- इत्यादिना व्युत्पन्नमेव बोध्यते
न तूत्पत्तिः ॥ ८ ॥

सूत्रार्थः- मुख्यप्राणोऽणुपरिमाणो गतिशीलश्च बोध्य इति ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ २।४।९ ॥

—१८ तन्प्राप्तरीयाः- सांख्याः ।

—२१ करणक्रियातो भेदमाहुः- वृत्तिवृत्तिमतोरिति । वृत्तिः क्रिया ।
वृत्तिमत्-इन्द्रियम् । ततोपि- इन्द्रियतोऽपि । एवं च पदार्थान्तरमेव मुख्यः
प्राणः ॥ ९ ॥

सूत्रार्थः-एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतौ प्राण-
वाय्वाः पृथगुपदेशान्मुख्यप्राणो वायुः क्रिया वा न भवतीति ।

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

चक्षुरादिवक्षु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ २।४।१० ॥

—२५ संख्यादिप्रदर्शनेनाधिकरणान्तरं बोधयन्ति-स प्राण इत्यादिना ।

१६१-२ संवृद्धे- संवृद्धाति संग्रसति च ।

—३ आशङ्काम्-प्राणः स्वतन्त्र इत्याशङ्काम् ।

—४ मुख्यतः-आसन्यत्वात् ।

—५ दृष्टत्वादिति । प्राणान् प्रपीड्येति श्रुतेः । जडत्वादय इत्यत्रादिपदेन जीवोपकरणत्वं ग्राह्यम् ॥ १९ ॥

सुप्रार्थः-सुमेधु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानास इत्यादिश्रुत्या प्राणः स्वतन्त्र इति चेन्न । यतश्चक्षुरादीन्द्रियवत्प्राणोप्यस्वतन्त्रः । चक्षुरादिभिः सह शासनात् ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ २।४।११ ॥

—१ तन्त्रास्तरे-योगशास्त्रे । एकादशमीति । अयं श्लोकः पञ्चमस्कन्धे जडभरतवाक्येषु ।

—१० श्लोकार्थः- आकृतयः- विसर्गानन्दनादानग्रमनवचनालयकर्म-जनका बाह्यप्रयत्नाः । धियः-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धज्ञानानि पञ्च एता दश सद्धारकस्य मनसो वृत्तयः । अभिमानः-अहंममेत्याकारकः साक्षान्मनसो वृत्तिः । एवमेकादश मनसो वृत्तयः । द्वारभूतानामिन्द्रियाणां तु प्रतिनियता एकेकजातीयाः । मात्राणि-शब्दादयो धियां भूमयो विषयाः । कर्माणि-विसर्गादीन्याकृतीनां भूमयो विषयाः । पुरं-शरीरं तत्स्वसंबन्धिनामुपलक्षकम् । तत् अहंममाभिमानाख्यमनोवृत्तेर्विषयः । हे धीर तासां वृत्तीनामेवमेकादश भूमीर्विषयान् वदन्तीति ।

—१२ एषः-व्यापाराभावः । तत्राहेति । तादृशापेक्षाभेदे प्रमाणमाहेत्यर्थः । कार्यवत्त्वमिति । कार्यवत्त्वमात्रं नतु सव्यापारम् ।

—१६ उपकारित्वमिति । एवं उपकारित्वादुपकरणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सुप्रार्थः- प्राणस्य करणत्वाभावाद्यापारापेक्षादोषो न । करणमेव व्यापारवदिति नियमः । अन्य उपकारकस्तु केवलं कार्यमेवापेक्षते न व्यापारम् । तथाहि-तस्मिन्मुक्तामत्यथेतरः-इति श्रुतिरेव प्राणस्य शरीरस्थितिलक्षणं कार्यं दर्शयतीति ।

यश्चवृत्तेर्मनोबद्व्यपदिश्यते ॥ २।४।१२ ॥

—१९ बाणं-शरीरम् ॥ १२ ॥

सुप्रार्थः-ननु व्यापारं विनोपकारित्वं न संभवेदिति दोषमपाकर्तुं सूत्रम् । अहमेवेतत्पञ्चात्मानमिति श्रुतौ प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वव्रणणादयं प्राणो मनोवद्व्यपदिश्यते । यथा मनसः स्वरूपेण एकादश वृत्तय एवं प्राणस्यापि पञ्चमिवृत्तिभिः कार्यकरणं तेन न पूर्वोक्तशङ्केति ।

अणुत्र ॥ २।४।१३ ॥

—२४ पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः— उक्तान्त्यादिवृत्त्यन्तरधर्मसंग्रहः ॥ १३ ॥
सुत्रार्थः—आसन्यमाणोप्यणुरिति ।

इति पञ्चममाधिकरणम् ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ २।४।१४ ॥

१६२-३ जीवाधिष्ठानग्रहमेरणयोरिति । व्युत्क्रमेणेदमुक्तम् । तथा च जीवाधिष्ठानं द्वितीयकोटी हेतुः । ब्रह्ममेरणं प्रथमकोटी ।

—५ पूर्वपक्षमिति । भोगमात्रकार्यस्य प्रतिनियततया जीवाधिष्ठान-
मात्रादेव सिद्धेर्न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षाशयः ।

—६ तदामननात्—तस्य देवतारूपस्याधिष्ठातुः श्रुती कथनात् ।

—८ अयमर्थ इति । सौत्रतात्पर्यविपर्ययीभूतार्थः । योप्यात्मिक इति श्रीमद्भगवत्तद्वितीयस्कन्धश्लोकः । पुराणस्य वेदोपबृंहकतया तदनुसारेण श्रुतिर्विचार्यते ।

—९ आध्यात्मिक इति । आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः ।
एवमन्यत्रापि ।

—१० उभयविच्छेद इति । उभयोः— आध्यात्मिकापिदेविकयो-
र्विच्छेदो द्वैधीभावो यस्मात्सः । तथाच मुक्तादिनिर्भेदोत्तरमेवेन्द्रियदेवतयो-
र्निर्भेदः श्रुताहुकः संगच्छते ।

—१५ नन्वेवं सदा देवतासोनिष्यं चेदेतस्माज्जायत 'इत्यत्र वेद्योद्गमः
कृतो नोक्त इत्यत आहुः— आध्यात्मिकाधिदैविकयोरिति । एवं च साक्षाद-
नुक्तोपि मङ्गलान्तरेणोक्त एवेत्यर्थः ।

—१७ नन्वेवं दृष्टार्थापत्तौ वागादिष्वेव तादृशं सामर्थ्यं कल्प्यम् ।
आध्यात्मिकादिस्मृतिवाक्ययोजनयाधिष्ठातृदेवताकल्पने किं मानमत आहुः—
वागादीनामिति ।

—१९ समष्टिव्यष्टिमाद्य इति । सम्यगेकेन रूपेणानुगताष्टिव्याप्त्यर्थ-
स्यासी समाष्टिः । विविधा भानारूपेणाष्टिव्याप्त्यर्थस्यासी व्यष्टिरिति ।
नोपपद्येतेति । एवं च श्रुतार्थापत्तिरेव प्रमाणामेति भावः । अयमेव
व्यासाशय इति बोधयति—आधिमीतिकृतश्चेति । चकारोवधारणे ।

—२० एवमाध्यात्मिकापिदेविकभावं ब्रह्मपूषतिदिशन्ति—एवमेवेति ।

—२१ यदज्ञानादिति । यस्य भगवत्सामर्थ्यकृतस्याध्यात्मिकाधिदेविक-
भावस्याज्ञानात् । सर्वविप्रववादी-शंकराचार्यः ॥ १४ ॥

सूत्रार्थः—वागादीन्द्रियाणामग्रचादिकमभिधानमास्ति—अग्निर्वाग्भूत्वा—इति
श्रुतौ तथा कथनादिति ।

इति षष्ठमधिकरणम् ।

प्राणवता शब्दात् ॥ २।४।१५ ॥

१६३-१ संदेह इति । अग्रचादि स्वत एव वागादीनपितिवृत्ति मुख्य-
प्राणेन सहितं सङ्घापितिवृत्तीति संशय इत्यर्थः ।

—२ अनयस्थानादिति । इतरस्तादित्याङ्गीकारे तत्रापि साहित्यान्तरा-
पेक्षायामनयस्थापनेरित्यर्थः ।

—३ प्राणवता—मुख्यप्राणसहितेनाग्रचादिना । विवृण्वन्ति—अयमर्थ
इत्यादिना ।

—४ अन्याश्चेति । उपलक्षणतया बोध्या इति शेषः ।

—१२ तदन्विति । तदनन्तरं तेसुरा ज्ञात्वा भ्रमरूपपाप्मना वेधं कृत-
वन्तः । तदुनन्तरं तत्परिचायनाय यदेवेदमप्रतिरूपं यद्वति स एव पाप्मेति
निरूपितम् ।

—१३ सोपि—एवंपरिचायितो द्वितीयदोषोपि । देयानामिति । क्रमेण
सर्वेषामेवोद्घातत्वात् । तेन—प्राणकृतासुरनाशनेन ।

—१६ दीप्यत इति । अग्निरिति शेषः ॥ १५ ॥

सूत्रार्थः—सौयमाग्निः परेणेत्यादिश्रुत्या वागादीन्द्रियं प्राणसुक्ताग्रचादिना-
पिष्टितं स्वीकार्यमिति ।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २।४।१६ ॥

—१९ सर्वदा—प्रतिकल्पम् ।

—२१ ननु जीवभोगं विना सर्वो विचारो निष्फलस्तत्राहुः—लोक इति ।
श्रुत्यन्तरे स यथा महाराजो जानपदाच्च गृहीत्वेति दृष्टान्तेन जीवे भोगः
फलित्यतीत्यर्थः । एवं च करणत्वादेशेग्रचादीनां वागादीनां चापिष्ठातृत्वं
भोक्तृत्वांशो जीवस्येति बोध्यम् ॥ १६ ॥

सूत्रार्थः—अग्रचादीनां प्राणसंबन्धस्य नित्यत्वात्सर्वदेवापिष्ठातृत्वमिति ।

इति सप्तममधिकरणम् ।

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिप्लक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ ३१११॥

—१६७-५ अथ तृतीयाध्यायार्थं विवरीतुकामाः श्रीवल्गुभाचार्याः पूर्वा-
ध्यापगतमर्थं स्मारायेत्त्रा प्रकृताध्यायार्थं बोधयन्ति-सर्वापनिषदामित्या-
दिना । तं स्वीयनियदमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मण्युपनिषदामेव परं प्रामाण्यं
सिद्धम् । तासां सर्वासामुपनिषदां समन्वयः प्रथमाध्यायप्रोक्तो द्वितीयाध्याये
विरुद्धस्मृतिनिराकरणेन श्रुतिवाक्येष्वपि परस्परवितेधनिरासेन चाविरोधे
साधिते सति सिद्धो दृढोद्भवदित्यर्थः । अथ तासामुपनिषदां बोधकता निर्वि-
चिकित्सशाब्दानेन ब्रह्मप्रामितिजनकता कथमित्याकाङ्क्षोत्पद्यते तां निवार-
यितुमयं तृतीयाध्याय आरभ्यते । एवं च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमार्थशोधक-
त्वाद्यथौपीक्षातत्त्वं तद्वत्तृतीयाध्यायस्यापि प्रथमाध्यायविषयभूतोपनिष-
द्वाक्यनिष्ठबोधकताप्रकारशोधकत्वेन तदङ्गत्वादुपोद्धातत्वं संगतिः । द्वितीय-
तृतीयाध्याययोस्तुपजीव्योपजीवकभाव एव संयतिरिति क्षेपम् ।

—७ ननु साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्धेस्मिन्बोधकताविचारः कथमित्यत
आहुः- एकमित्यादि । ब्रह्मनिदिध्यासनोपायभूता उपासनाः सर्वशास्त्रासु
छविवाक्येन प्रकरणेन वा बोध्यन्तेत एकं वाक्यं प्रकरणं विद्यां जनयति
तां विद्यां तादृशवाक्यप्रकरणयुक्ताः सर्वाः शास्त्राः सदैवेकीभूयैव एकां
विद्यां जनयन्ताहोस्त्वित् पृथक्त्वेनानेका विद्या जनयन्तीति चिन्त्यते
विचार्यते सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणेन्यत्र च । एवं च यत्र बोधकताप्रकारो
विद्यार्थो न स्यात्सर्हि केवलमुपासनाविचारः कृतो भवेत्तुं विद्यैकत्वाने-
कत्वे । एतादृशविचारकरणादस्याध्यायस्य बोधकताप्रकारविचार एवार्थ
इति सिद्धम् ।

—९ नन्वेवमस्याध्यायस्य बोधकताप्रकारविचाररूपेथे स्वीकृते संसार-
गतिप्रभेदादिबोधकाधिकरणानां कथं संगतिरित्यतः पादार्थानाहुः- ससा-
धन इति । अत्र श्लोके शास्त्रा विद्या जनयन्तीत्यनुवर्तनीयम् । तथाचेर्य
योजना हि जन्मवा कर्मणा शुचौ ससाधने पुरुषे शास्त्रा विद्यां जनयन्ति
वा यथा योगे तथा केवले विद्यां जनयन्ति सत्यथमं विचार्यते । इति ।
जन्मकर्मभ्यां पवित्रे ससाधने विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे शास्त्रा विद्यां
जनयन्ति । आहोस्त्वित् केवले जन्मकर्मशुद्धत्वाभावादे धरणाविषये पुरुषे
विद्यां जनयन्ति । अत्र दृष्टान्तः ।

—१० यथा योग इति । योगस्य साधनान्तरनिरपेक्षता—

यदि शीलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहुन् ।

भियते ज्ञानयोगेन

इति योगबोधकध्यानविन्दुश्रुतेस्तथा

योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन ।

इति श्रीमद्भागवतवाक्याच्च ज्ञायते । तथा वरणमापि साधनान्तरनिरपेक्ष-
मिति— अपूतः पूतो भवति मां स्मृत्वेति तावनीयश्रुतेर्ज्ञायते । तत्— जय-
न्याधिकारिणां क्षुचित्वम् । प्रथमं— प्रथमे पादे विचार्यत इत्यर्थः ।

—११ द्वितीयपादार्थमाहुः— विचारपूर्वकमिति । विचारपूर्वकं—जीवा-
वस्थाविचारपूर्वकम् । तस्य— अधिकारिजीवस्य । ब्रह्मभावातियोग्यता-
स्वरूपतो योग्यता । विचार्यत इत्यर्थः ।

—१२ ततः— तद्विचारेण । अधिकारे— मुख्यधिकारे जीवस्य सिद्धे
ततो विषयावधूतिर्विषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्यावधूतिर्निश्चयो विचार्यते ।

—१३ तृतीयपादार्थमाहुः— अन्तरङ्गविचारेणेति । सुक्ष्मवेदान्तिव्रतपा
मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तमानत्वेन चावश्यफलसाधकं कर्मज्ञानभक्तिमार्गीयमुपा-
सनमन्तरङ्गमित्युच्यते । तद्विचारेण गुणानां तत्तदुपासनोपयुक्तानां भगव-
द्गुणानामुपसंहृतिरुपसंहारः । एतादृशोपासन एतादृशगुणानामेवोपासनमिति
तृतीयपादे विचार्यत इत्यर्थः । उपसंहृतिः— नित्यकर्माण्येव ब्रह्मण्यापाय
कार्यामीति नियमनम् ।

—१४ चतुर्थपादार्थमाहुः— बहिरङ्गविचारेणेति । स्थूलदेहनिवृत्तयेतर-
साधारण्येन श्रावमादिसाधनानि बहिरङ्गवदनोध्यन्ते तद्विचारेण कर्मणां-
यज्ञतपःशमादिश्रवणादिभगवद्धर्मप्रभृतीनाम् । इति—एवम् । सा—उपसंहृतिः ।
द्विधा—अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन तृतीयचतुर्थपादाभ्यां विचार्यत इत्यर्थः ।

—१५ एवं पादार्थानुक्त्वा निगमयन्ति—तस्मादिति । यस्मादेवं साधन-
संपत्तावुपनिषदां विद्याजनकता तस्मादधिकारिजन्मनिर्धार इति प्रथम-
पादार्थः । न तु वैराग्यजननाय संसारगतिप्रदर्शनमात्रम् । तदन्विति । एवं
द्वितीयोपि पादे जीवावस्थाप्रदर्शनं ब्रह्मभावयोग्यत्वार्थं न तु वैराग्यमात्रा-
र्थम् ।

—१६ ततः— तृतीये पादे । ततः—चतुर्थे पादे ।

—१७ जन्म विचार्यत इति । तत्र जन्म छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठकोक्त-
पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धं तस्मात्पर्यं वदन्ति । तत्र पूर्वजन्मनीति ।

—२४ नन्वत्रार्चिरादिमार्गं तासामाहुतीनामनुपयोगाद्भूममार्गं एव ता
इति न तदर्थमिदमधिकरणं किं तु वेराग्यायमेवेत्यत आहुः—न चेति । धूममार्गं
एव ता आहुतयो न किं तु मार्गान्तरेपीत्यर्थः । अत्रार्थं हेतुमाहुः— तत्रेति ।
तत्र— अर्चिर्धूममार्गयोः । गमनागमनयोः— अर्चिर्मागीयगमने धूममार्गी-
यागमने चेत्यर्थः ।

१६८-१ यहुविशेषश्चवणादिति । प्रथमतिलोमरुमेणारब्धायां विद्यायां
यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्र्यादि-
प्रपञ्चनं तदनन्तरं यदतोषिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथन-
मित्यादि—प्रकाशो सविस्तरमुक्तं तत्तत्त एवावपेयम् । ननु ब्रह्मविज्ञानवतामे-
षार्चिरादिमार्गगमनं ननु होमद्वारापि गमनमत आहुः— तद्य इति ।

—२ ज्ञानघटः— अद्भुतपञ्चमेण विद्यावतः ।

—४ तथोत्पत्तेः— पञ्चाग्निविद्यान्यायेन देहोत्पत्तेः । तुल्येति । अर्चि-
रादिमार्गेपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिः समाना । प्रकाशान्तरेणापि होमो ज्ञानि-
देहस्य संपादक इत्युच्यते— अद्ययेति । निष्कामे— निष्कामयज्ञकर्तारि ।

—५ भोगार्थं— ब्रह्ममतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थम् । निष्पत्तिः— फल-
प्राप्तिः ।

—६ एवासावेध— पञ्चाग्निविद्यायामेव ।

—८ ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजैतृणां धूममार्गकथनात्सकाम
एव धूममार्गो भवत्वित्यत आहुः— एवमिति ।

—९ पृथगुपदेशादिति । बृहदारण्यके भिद्यतया गीतोक्तप्रकारेण कथ-
नादित्यर्थः । अधिकरणावयवं संशयं द्योतयन्ति— तस्मादिति ।

—११ संयम्यः— भूतसंयम्यः । संशय इति ।

अद्भुतमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ।

इत्युक्तिः संशयबीजम् । भिद्यपश्च इति । पञ्चाहुतिभ्यो धूमादिमार्गो
भिद्य. सत्तामान् मन एव कर्मसाहितं नयतीति पक्षे । योनौ—भूमिरूपायाम् ।
पूर्वपक्षमाहुः— तत्रेति । यौतन्यायेनैव— श्रुत्युक्तेन कर्मसाहित्यन्यायेनैव ।

—१२ गीणत्वापत्तेरिति । सर्वभूतसाहितस्य गमनेषां च होमे सर्वभूत-
साहित्येषां गीणत्वापत्तेरित्यर्थः । उपस्थापकत्वाभावादिति । संस्कृत-
भूतानां जीवने सह गमनस्य बोधकानां वाक्यानामत्र प्रकरणेभावादित्यर्थः ।

—१३ देवानां— यज्ञाधिष्ठातृदेवानाम् । तावद्विलम्बे— पूर्वदेहविषोने
‘सत्यवशिष्टफलदानार्थं योग्यदेहान्तरनिष्पत्तिपर्यन्तं स्थितिरूपे विलम्बे ।

—१४ आप एव ह्यन्त इति । एवकारोप्यर्थे । आपोपि ह्यन्त इत्यर्थः । एवं च पूर्वदेहस्याग्नौ प्रतिपत्तिदशायां सर्वाण्येव भूतानि ह्यन्त इति नैतेः सह गच्छतीति पूर्वपक्षः ।

—१५ अन्तरप्रतिपत्ताविति । अन्तरशब्दो मध्यवाचकः ।

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भिदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मानि च ॥

इत्यमरकोशात् । चर्मणि ह्रीपिनमित्यादिवत्प्रतिपत्ताविति सप्तमी तादर्थ्ये । तथा चोक्तं योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थमिति ।

—१७ इदं- योग्यदेहप्राप्तिरूपम् ।

—१८ भवतीति । यज्ञानां मुख्यं फलं भगवत्प्रादुर्भावः-ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः- हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतेः । प्रतिपत्तिः- योग्य-देहनिष्पत्तिरूपा साधनसंपत्तिः ।

—१९ तत्कारणभूतैः- ज्ञानोपयोगिदेहकारणभूतैः । संस्कृतसूक्ष्मभूतै-रित्यर्थः ।

—२० तदैव- भूताग्निहोत्रकाले ।

—२१ नैकदर्थ- संस्कृतभूतानां देहसामीप्यम् । पूर्व- योग्यदेहप्राप्तेः पूर्वम् । व्यवधानात्- भूतसूक्ष्माणां पूर्वदेहेन व्यवधानात् ।

—२२ तमेव-एवंविधं जीवमेव । आसक्तानीति । आसक्तानि प्रयान्ती-त्यर्थः ।

—२३ समन्यारमेते- अग्रिमजन्मार्थं सह गच्छतः । पूर्वप्रज्ञा चेति । यं यं वापि ईमरेन्भावमित्युक्ता पूर्वबुद्धिरित्यर्थः । जीवपक्ष इति । जीवस्य गमनपक्षे ज्ञानकर्मणामासन्नभाववश्यकम् । कर्मणां सूक्ष्मपृथिव्यादिरूपत्वात् । भाष्ये द्रव्यकर्मणी इत्यत्रासन्निके इति ग्राह्यम् ।

१६९-३ सिद्धचत्कारवचनात्- पुरुषत्वेन रूपेण निरूपणात् ।

—४ न ह्यन्याधिष्ठान इति । एवं च यत्र यच्छरीरं योग्यं तदेव तत्र भवति न त्वन्यथेत्यर्थः ।

—५ अन्यथापीति । असंस्कृतत्वे स्रावपातादिना गर्भनाशोपि स्यादे-त्यर्थः ।

—६ तत्तुल्यमणप्रभृति ज्ञानयोग्यदेहलामपर्यन्तं जीवे सर्वसूक्ष्मभूत-साहित्ये समानेपामेव होमः कुत उक्त इत्यत आहुः- जीवसाहित्येपीति शरीरवादिति । यथा वाजसनेयिशाखायां पुरुषस्य होम्यत्वेपि शरीरस्य

मुख्यत्वमुक्तं तथाप्राप्यपामित्यर्थः । अयं- देवकृतः । तत्र-ब्रह्मलोके ।
तं-जीवम् ।

—७ न दुःप्रदेतुरिति । असंसारित्वात् । एवं च नास्योपाख्यातस्य वैराग्य-
हेतुत्वमित्यर्थः ।

—९ तस्मादिति । अपां होमस्य गौणत्वस्य खण्डितत्वाच्चैतन्प्राप्यस्य
दर्शितत्वाद्धोमप्रयोजकपूर्वजन्मगतनिष्कामकर्मणामेव संस्कृतसूक्ष्मभूतोप-
स्थापकत्वादहोमस्य धुलोकाप्राप्त्युत्तरेण तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च
स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वा-
त्तदनागमने प्रश्ननिरूपणानुपपत्त्या तदनागमनस्यैव देवविलम्बे कारणत्वात्सं-
स्कृतेभूतैः संपरिचिह्न एव गच्छति न तु होमानन्तरं भूतसंश्रम्भ इति सिद्ध-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- ब्रह्मज्ञानीपयिकजन्मार्थं संस्कृतभूतसहितो जीवो गच्छति ।
प्रश्नोत्तराभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामित्यादिः प्रश्नः । असी वाच लोका
इत्युत्तरम् । प्रश्नेषां पुरुषत्वेन कथनादुत्तरे चाहुतिकलत्वेन कथनात्तासां
सुखपत्तया ग्रहणस्य सर्वभूतोपलक्षणत्वात्संस्कृतभूतसहितो गच्छतीति ॥ १ ॥

व्यात्मकत्वाच्च भूयस्त्वात् ॥ ३।१।२ ॥

—१० अयमगम्यन्ते-संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते ।

—११ सायम्मात्रसंस्कारकत्वं-देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् ।

—१२ तुशब्द इति । अपामेव होम्यत्वेन संस्कारो देवैः क्रियते न तु
सर्वभूतानामिति शङ्कामपाकरोति तुशब्द इत्यर्थः ।

—१३ व्यात्मकत्वादिति । जलानां त्रिवृत्कृतत्वादित्यर्थः । एवंचाप्-
शब्देन सर्वभूतानि गृहीतानीति ज्ञेयम् ।

—१४ मूयस्त्वादिति । रेतोऽलोहितादिद्वारा बाहुल्यादित्यर्थः । शुद्धत्वा-
दिति । आपः स्वमात्रतो मेघ्या इति स्मृतेः । विशेषाभावादिति । साम्ये-
नेत्यर्थः । मध्यममावात्-पृथ्वीतेजसोर्मध्यवृत्तित्वात् । दीक्षिततुल्यत्वे-
नेति । अग्रे बृहदारण्यकोक्तपष्ठपर्याये भास्वरवर्णपुरुषताया दीक्षित-
तुल्यत्वेन ।

—१८ आरूपत्वेन-अब्जनकभारूपत्वेन । शुद्धापामेवेत्येवकारोप्यर्थः ।

—१९ द्रव्यभूयस्कारत्वं-वरदानेन द्रव्यभूयस्कारत्वम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थः- प्रश्नप्रतिपक्षनयोरेषां ग्रहणं तेजोवत्तानां त्रिवृत्कृतानामुप-
लक्षणम् । ननुपलक्षणत्वेन जलस्यैव ग्रहणं किमर्थमिति चेज्जलीयपदार्थ-
बाहुल्यादिति गृहाणेति ।

प्राणगतेश्च ॥ ३।१।३ ॥

—२३ प्राणाप्यायनजनकत्वादिति-आपोमयाः प्राणा इत्यादिना जलानां प्राणानां वर्धकत्वमुक्तम् ।

—२४ जलोकाद्यदिति । यथा जलोकास्तृणान्तरं प्राप्य सर्वाण्यङ्गान्मुपसंहरत्येवं जीवोपि देहान्तरं प्राप्य पूर्वोपाजितं सर्वं स्वस्मिन्मुपसंहरति ।

१७०-१ अन्यत्र-मुक्तिभिन्नस्यले ।

—२ देयभाव इति । देवोपासनया प्राणानां देवभाव इत्यर्थः ।

—३ भद्रैश्च-क्रममुक्त्यादिस्थल एवेत्यर्थः । अत इति । सयोमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसंबन्ध इत्यत्राप्यावश्यक इत्येषां संक्षेपो वक्तव्यः ।

सूत्रार्थः-तमुत्कामन्तमिति श्रुत्या प्राणस्य गतेरुक्तत्वादापोमयाः प्राणा इत्येषां पोषकत्वश्रवणात्प्राणः स्वाप्यायकं गृहीत्वा गच्छतीत्येषां ग्रहणं युक्तमिति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ३।१।४ ॥

—८ यत्रास्य पुरुषस्येति । इयं श्रुतिर्बृहदारण्यकार्तभागब्राह्मणस्था ।

—१० याधितविषयेति । लोमकेशानां सावयवत्वेन शरीरनाशे नाशसंभवाद्भूतस्पत्यादिप्राप्तिर्लयमेव बोधयति ननु यथाश्रुतार्थस्य संभवः । अतो बाधविषयतेत्यर्थः ।

—१४ प्रकरणव्यतिरेकेण-अमुक्तप्रकरणव्यतिरेकेण । एवं चाग्निं वागिति श्रुतिर्भुक्तविषया । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषयेन्यविरोधः प्रतिपादितः । भाक्ता-लाक्षणिकी ।

—१५ ण्यंस्थापक्षं स्युत्वादपन्ति-अथेति ।

—१६ मृत्युं पृष्टेति । कास्वित्ता देवतेत्यादिना मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा ।

—१८ सामग्र्याः-लौकिकभोगसामग्र्याः ।

—१९ ननु मन्त्रव्याख्यानश्रुती कर्मप्रशंसायाः कृतत्वान्मन्त्राणां न जीवब्रह्मभावबोधकमित्यत आहुः-तौ हेति । भिन्नप्रश्नोत्तरेति । पतदतिरिक्तप्रश्नोत्तरप्रतिपादिकेत्यर्थः । उभयोरिति । यद्वचनरित्युभयोर्यचनविधानादित्यर्थः ।

—२० ननु तद्विवरणं कृतो नेत्यत आहुः-ब्रह्माधिचेति ।

—२३ अत इति । एवं चाग्न्यादिभावश्रुतिर्भुक्तविषया । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषयोति व्यवस्थापक्षेऽप्यविरोधः ।

सूत्रार्थः- ननु यत्राप्य गुरुत्वमिति ध्रुव्या याऽप्राजादीनामग्निषाद्युमाप-
श्रवणान्प्राणस्य जीवेन सह गमनमनुपपन्नमिति चेन्न । अग्न्यादिमाति-
धुनेरगुनविषयत्वेन गीणत्वात् । यत्राप्य गुरुत्वमिति ध्रुवमृजविषयत्वाद्याग्नि-
मात्रबोध्यश्रुत्योक्तमणधुनेरभाप इति ॥ ४ ॥

अथमैश्वर्यादिति चेन्न ता एव तुपपत्तेः ॥ ३।१।५ ॥

१७१-३ संकीर्तिता इति । उपपन्न आपो न कथिता इत्यर्थः ।

—४ सुदृश्यजनमिति । दर्शनादौषां गुरुत्वजननत्वेन मिह्वणम् ।
उपपन्नपक्षयोपसंहारस्य भंजनाविरोधोपेन दीर्घत्यादिपर्थः ।

—५ मनस्वेति । मनसा प्रणयतीति ते मन इत्यपेक्षितेन भ्रद्वासादिप-
प्रहणसंभवादित्यर्थः । नन्वेवं मनसा गुरुत्वस्याच्छाया गीणत्वापत्तिरन
आहुः- तत्प्रापीति । अरुणान्यायेनेति । त्रिमीये तृतीयाध्यापनप्रथमादेर्ष
भ्यायो विचारितः । तथाहि- अरुणया सिद्धाद्वैकहापन्या गन्वा गोमं
कीमातीत्यत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणवाक्ये अरुणगुणः कपविशेषणं भवति न वेति
संशय्य सिद्धान्तितं यदरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गत्वात् तुणिरण्यनः । तथा
मायारुणगुणः स्वयमेव द्रव्यं व्यज्यिष्ठन्दू द्रव्यद्वारा रूपे करणमात्रं
माप्स्यतीति । एवं च यथा तत्रारुणधर्मस्य गुरुत्वं न गोमत्यात्र होमे मनसो
होम्यत्वेपि भ्रद्वाया एव गुरुत्वं न मनस इत्यर्थः । ननु भ्रद्वापदेनापाम-
प्रहणे बुद्धिबिदिष्टी प्रशंसहासी कथं संमच्छेतामित्याहुः- सार्द्धं कथमिति ।

—६ उत्तरपत्ति- पराक्षयादादिति । तथा चावाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वसुध
इत्यत्र चमनादिशब्दीर्गोण्या वृत्त्या यथा शिरःप्रभृत्पुच्यते तथा भ्रद्वा वा
आप इत्यत्र शुद्धिसंसादकसाम्यादाप इति पदेन भ्रद्देवोच्यत इत्यर्थः ।

—८ पूर्वपक्षमुपसह्रान्ति- तस्मादिति ।

—११ नोपचार इति । न लक्षणा स्वीकर्तव्या भवति । निषण्ठी भ्रदिति
सत्यनाम । अतस्तत्प दधातीति भ्रद्वाशब्दस्य योमेनाप्तु प्रवृत्तेरित्यर्थः ।
उपपत्तिमाहुः- उपपन्नमेत्यादिना । तथा चोपसंहारेण होम्यत्वप्रवृत्त्याच्छा-
शब्देनाभ्याप पूर्वोपादेयाः । अन्यथोपपन्नोपसंहाराविरोधः स्यादित्यर्थः ।

—१२ ननु भ्रद्वाशब्दस्यावाचकत्वे भ्रद्वासाहित्यलाम इत्यत आहुः-
भ्रद्वासद्विभाव इति । तथा च पूर्वजन्मानि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो
न भ्रद्वाविधुराः । एवं तत्र भ्रद्वासत्त्वान्तस्फारद्वारेण सूक्ष्ममृतेषु भ्रद्वास-
त्त्वाच्चाभ्रद्वापा हुतं दत्तमित्यादिविरोध इत्यर्थः । तेन- भ्रद्वापदस्याप्तु
योगः, उपपन्नोपसंहारानुपपत्तिः, भ्रद्वासाहित्यलामिभ्योऽनुपपत्तिव्येण ।

—१४ श्रद्धाप्रयोगः- अस्तु श्रद्धाप्रयोगः ।

—१५ तत्र- सकामकर्तारि । सकामकर्तुं फलं पवादरः । निष्काम-
कर्तुस्तु कर्मण्येवादरो न तु फल इत्यर्थः ।

—१६ आश्रयस्य- कर्मकर्तुं । विषयभावजनकत्वादिति । अयमर्थः ।
अद्वाया अयं स्वभावो यत्स्वाश्रय एव विषयं करोतीति ।

—१७ श्रद्धाप्रयोगः- अस्तु श्रद्धाप्रयोगः ।

सूत्रार्थः- ननु देवा श्रद्धां जुह्वतीति प्रथमाहुतिगोपकश्रुतावपामश्र-
णात्कथं ताभिः परिष्वक्तो गच्छतीति चेन्न । यतस्ता एवापः श्रद्धाशब्दे-
नोच्यन्ते । उपपत्तेस्तथाहि-उपक्रमोपसंहारयोरपि श्रवणान्मध्यं श्रुतं,
शब्दोपि तत्पर एवेति ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतिः ॥ ३।१।६ ॥

—२१ स्थितमिति । निर्धारितमित्यर्थः ।

१७२-२ श्रद्धापदेन-कर्मणि श्रद्धाप्रतिपादकेन पदेन । अनेन निष्काम-
कर्तारो लभ्यन्ते । देयकर्तृत्वेनेति । देवाः च प्रयुष्कारस्तेष्वेवाग्रह्यक-
इति होमं प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोममायसान्ध्या-
येति । सोमभावोपितादृशमेव सर्वेषामित्यर्थः । सामभावसान्ध्यादिति हेतु-
विभजन्ते-इष्टादिकारिणामिति ।

—३ अत्रापि-ज्योतिरादिमार्गः ।

सूत्रार्थः- ननु विशेषाश्रवणात्सर्वपा जीमाना एवाहुतिप्रकारेण जन्मेति
चेन्न । इष्टादिकारिण एव धूमादिमार्गेण गच्छन्तं प्रथमं सोमभावं प्राप्नुव-
न्तीति प्रतीतिरिति ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वाच्चथाहि दर्शयति ॥ ३।१।७ ॥

—८ तत्- सोमात्मकमन्नम् ।

—१३ प्रहृतेपीति । एव च चन्द्रमसः सोमभावो गीणश्चेदेवा नितरा
गीण इत्यर्थः ।

—१४ भाक्तत्वं- गीणत्वम् ।

—१५ अन्यस्य- अवहाविदः । नोपपद्यत इति । एव च चन्द्रस्यान्न-
रूपतानुपपत्तेरित्यर्थः ।

—१७ प्रहृते तु- चन्द्रभावे तु ।

—१८ तथा सति- आत्मनि च सति ।

—२१ तेषां- यदृणाम् ।

—२२ तथा- चन्द्रत्वेन । भक्षणं- मुख्यभक्षणम् ।

—२३ ननु न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तित्यादिश्रुतिविरोधाद् देवानां चन्द्रकलामक्षणमपि गीणमित्यत आहुः- देवानामभक्षणमिति । एवं च देवानां यज्ञादिभागभोक्तृत्वमिव भौतिकभोक्तृत्वं सिद्धम् । भगवद्भूषाणां देवानां स्वभोक्तृत्वम् ।

—२४ तस्य- भगवतः । अविरुद्धे इति । जीवसाक्षिरूपाभ्यां भगवतो- शतमनशानं च न विरुध्यते । तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वात् ।

सुप्रार्थ- देवानामात्मावेत्त्वाभावात्तत्कृतं भक्षणं गीणं श्रुतिरेवाद्यस्य गीणत्वं दर्शयति । तथाहि न स वेद यथा पशुरित्यत्र यथा पशुशब्दः पोषकपर एव भक्षणं भोग्यभावपर लक्षणया । तत्कृतसेवाग्रहणमेव देवकृतं भक्षणमिति ॥ ७ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

कृतस्मृत्येनुश्रयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां ययेतमनेवं च ॥ ३।१।८ ॥

१७३-७ अनुश्रयवानिति । अमु पश्चाच्छेते कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः स शेषः सोनुश्रयस्तद्वाद् ।

—८ सदाचार्युक्त इति । तथा च पूर्वोक्तरीत्या वृत्त्यादिद्वारा जन्म न भवेत्तदानीं योनी दुष्कर्मचारी भवेदिति हानोपयोगिदेहार्थं तादृश्वार आवश्यक इति भावः ।

—१० पूर्वपक्षमाहुः- तत्रेत्यादिना ।

—१२ कृतपदेन कर्म न ग्राह्य किं तु सोमभाव एवेत्याहुः- कृतस्य सोमभावस्येति ।

—१५ अपगच्छति- योग्यदेहानुकूलमर्भवासायावतरति । अस्यधा- कर्मशेषसामग्र्यभावे ।

—१६ स्यादिति ।

प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः ।

इति वचनात् ।

—१९ देवगाथेति । तथा चात्र गाथाया कृतस्य शोभन कर्मजन्यसामग्रीरूपमवशोपितमित्युक्तं न तु कृतमवशोपितमित्युक्तमतः सामग्र्येवावशिष्टेत्यर्थः । ननु

वदाचित्सकृतं कर्म कृतस्यमिव तिष्ठति ।

भजमानस्य ससारे यावद्दुःसादिसुच्यते ॥

इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयति तेन न निश्चय उक्तरूपस्या-
नुशयस्य ग्रहण इत्यत आहुः- अन्यथेति । अन्यथा- उक्तरूपस्यानुशय-
स्याग्रहणे । पूर्वजन्मस्मृत्यभाव इति । स्मारकाभागादित्यर्थः ।

—२१ ननु पूर्वकर्मजसामग्रीशेषरूपानुशयबलादेव तस्य सदापारस्मृ-
त्यायुपपत्तेः संसृताद्भिः परिष्वङ्गो न स्वीकार्य इत्यत आहुः- नन्येति ।

—२२ यथागतमिति । अग्निः परिष्वक्ततया यथा गमनं तथेवागमन-
मापि बोध्यमित्यर्थः । याघः स्यादिति । तथाच प्रश्नोत्तरयोराग्निः परि-
ष्वक्तस्त्वेव गमनागमने प्रतीयेते तेन तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-सौमभावस्य नाशे सत्यवान्तरफलसाधकसुकृतलेशसहितो वृष्टि-
भावं प्राप्नोति दृष्टस्मृतिभ्याम् । तथाहि- लोके भोगसाधकमूलधननाशोपि
तादृशवद्योपकरणादिसहित एव पुरुषस्तत्स्थानादप्यमच्छतीति दृष्टम् । यद्यत्र
नः स्वर्गसुखावशेषितमिति स्मृतिश्च । स च यथागतमग्निः परिष्वक्तः ।
अवान्तरफलसाधकसाहित्येन च तदागमनं न । एव च देवाग्न्यसहितो भिन्न-
प्रकाराग्निः परिष्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भजतीति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्णजिनिः ॥ ३।१।९ ॥

—१७४-३ चरणादेव-जन्मान्तरीयशुभाचारादेव । अभ्याशः-क्षिप्रम् ।

—९ उपलक्षणार्थेति । फाकयुक्तं देवदत्तस्य गृहमिति वद पूर्वजन्म-
कृतसमीचीनकर्मापलक्ष्यतीत्यर्थः ।

—१३ भिन्नप्रकारत्वं- कर्मशेषरूपानुशयानुपपत्त्यम् ।

—१४ न शङ्केति । दृष्टसामग्रीलाभेन नादृष्टरूपानुशयशङ्का । अत एव
नोत्तरम् ।

—१५ पूर्वपादोन्यभावः- अदृष्टप्रकारेण ज्ञानोपयोगिदेहसिद्धिरूपः ।
प्रकरणपरिगृहीतेति । दृष्टप्रकारेण पुरुषदेहबोधकप्रकरणस्था पञ्चामि-
श्रुतिः । अन्यत्र- अदृष्टप्रकारेण देहसंपादन्यायसंपादिका नेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- ननु रमणीयाचरणात्सम्यग्जन्मासिद्धावनुशयसहभावः किमर्थ-
मिति चेन्न । तय इहेति श्रुतावुक्तस्य योनिशब्दस्य पूर्वजन्मसूचकत्वात् ।
तथाहि- अनेन पूर्वजन्मनि सकृत्तमाचरितमिति सूचयितुं न त्वग्निमजन्म-
समीचीनतयाः सूचकं तत् । अतो ज्ञानार्थमनुशयोपेक्ष्यत इति काष्ण्ण-
जिनेर्मतमिति ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३।१।१० ॥

—१९ विधायकत्वमिति । ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिकामो रमणीयमाचरणं
कुर्यादिति श्रुतेर्विधायकत्वमुद्गीकार्यमित्यर्थः ।

—२१ तस्याः श्रुतेः- रमणीयचरणश्रुतेः ।

—२५ अन्यनिषेधार्थ- धूममार्गिणां निषेद्धयोनिनिरासार्थम् ।

१७१-२ वेदवादिनामिति । वेदबाह्यमतत्वादिति शेषः ।

—३ प्रजामन्यति । पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जन्म लभन्त इत्यर्थः ।

—५ सर्वेषां- कर्तृकर्मफलानाम् । ऐक्यं- एकजातीयत्वम् । भिन्न-
रूपत्वात्- विजातीयरूपत्वात् ।

—६ एकं- एकजातीयं त्रिकम् । अपरत्र- भिन्नजातीयत्रिके । उप-
रोधप्रसङ्गादिति । यस्य कारणस्य किं फलमित्यनिर्णयापत्तेः ।

—७ प्रवृत्तेः- चरणवाक्यस्य धूममार्गेऽपि । ननु तत्र चरणमेवोत्तममवयव-
भक्षणयोर्नियामकं स्यात्तेन न दोष इत्यत आहुः- ब्राह्मणादीना-
मिति ।

सूत्रार्थः- ननु चरणश्रुत्याः पूर्वजन्मकृतपुण्यफलक्षय इह जन्मनि न
कोपि पुरुषार्थः स्यादतो वेपथ्यं चरणश्रुतेस्तदपाकर्तुमग्निजन्मन्येन रम-
णीयत्वमाप्तिरूपोर्ध्वं ब्राह्मस्तेन नानुशयापेक्षेति चेन्न । धूमादिमार्गेणापेक्षि-
तत्वाच्चरणश्रुतेर्विषयार्थाभावात् । एव च चरणश्रुतिः सार्थक्यादनुशयाभाव-
बोधिका मेति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ३।१।११ ॥

—१३ अत परं भगवद्रूपकर्मात्मकस्य फलशेषसामग्रीरूपस्य कियत्का-
लमनुवृत्तिरिति विवेकयितुं सूत्रमवतारयन्ति- फलशेष इति ।

—१४ अभिव्यक्तः- फलरूपेणाविर्भूतः ।

सूत्रार्थः- विहितनिषेद्धकर्मणी पवाप्तुशय इति बाबुरेर्मतमिति ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३।१।१२ ॥

१७६-२ त्रिविधकर्मविधायक इति । कर्माकर्मविकर्मेति त्रिविध्यं
बोधयन् विधायको वेद इत्यर्थः ।

—४ एकान्तत - नियमेन ।

—६ अविशेषोपसंहाराविति । तत्र इह रमणीयचरणा य इह कपूय-
चरणा इति वाक्याभ्यां सामान्यत उभयोरुपसंहारावुक्ती ।

सूत्रार्थः- ऋद्धास्तवम् । ननु ये वे के चास्माहोकादिति श्रुत्येष्टाधि-
कारिण्यतिरिक्तानामपि सोमभावानन्तरं जन्मश्रुतमिति ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् ॥ ३१११३ ॥

—१२ अनुभवार्थ- पुण्यफलानुभवार्थम् ।

—१३ गतिः- फलप्राप्तिः । प्रसिद्धा- सोमभावविलक्षणा ।

—१४ वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेनेति । तत्र वैदिक्येका । गृह्यस्मार्तीया द्वितीया ।

—२१ पूर्वजन्मधर्मस्य- पूर्वजन्मगतस्मार्तधर्मस्य ।

—२२ धाताद्वयं- चन्द्रभावस्वरूपफलाद्वयम् । उपक्षीणत्वात्- चन्द्र-
भाव उपक्षीणत्वात् । पञ्चाग्निप्रकार एव- पञ्चाग्निविधायामुक्ते ज्ञानोप-
योगिदेहप्राप्तिकल एतेत्यर्थः ।

—२३ अग्ने- तदाधिगम उत्तरपूर्वाधियोरशेषविनाशायिति धृते ।

—२४ पितृमेधप्रथमाहुतिमन्त्र इति । अयं मन्त्रो ऋष्याग्निहोत्रमस
इति मन्त्रवतिसिद्धार्थबोधकत्वेनाभिधायकः ।

१७७-१ द्ययस्येति । उक्तपञ्चाग्निययावतां चन्द्रभावः, तद्विज्ञानां
यमलोपगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । चित्तशुद्धीत्यादि । चित्तशुद्धिरास्वे
पञ्चाग्निसंयम उत्तरकाण्डफलम् । तदभावे पूर्वकाण्डफल यमलोपादि-
त्यर्थः ।

—३ वेदान्तिनामपीति । न हि पश्चिच्छ्रवणमपीति गीतावाक्यार्थमो-
त्पत्ती वेदान्तिनामपि व्यवस्थावश्यकृत्यर्थः ।

सुप्रार्थः-परिहारसूत्रम् । विहितेतरकर्तृणां पापिनां यमगतिर्धी दुःख-
मनुभूय विशेषानुभवार्थमारोहस्तदनुभवानन्तरमवरोहश्च भवति । वैवस्वते
विविच्यन्त इति श्रुती तेषां पापिना विलक्षणमतिदर्शनादिति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ ३१११४ ॥

सुप्रार्थः-ध्यासादप्यपि-यमेन पृष्टस्तत्राहमित्यादिना यमगतिं स्मरन्ति ।
यकारादौकप्रसिद्धिर्ग्राह्येति ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ ३१११५ ॥

सुप्रार्थः-पापेपभोगार्थं यमालयमगमनमत्रयमङ्गीकर्तव्यं यतस्तत्र सप्त
नरकाः सन्तीति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३१११६ ॥

—१५ तृतीयः पक्ष इति । सोमभावयमलोकाभ्यामन्यत्रिगुणाय-
धिकारिकः पक्ष इत्यर्थः ।

—१९ मन्त्रप्रतिपिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन श्रुतिनिषेधामवादाति-
रिक्तचित्रगुणायधिकारिकपक्षाद्भिवारे को दोष इत्यतः पक्षान्तरमाहुः-
अथवेति । मन्त्रलिङ्गसिद्धेरिति । देवस्वतं संगमनमिति मन्त्रलिङ्गा
स्तिद्धेरित्यर्थः ।

-सूत्रार्थः—ननु नरकेषु चित्रगुणादयो यमभिज्ञा अधिकारिणः सन्ति,
तेन चेयं तृतीया मतिर्नरकगमनात्मिकेति चेन्न । चित्रगुणादीनां यमायत्त-
त्वानुत्तीयगतेरभावादिति ॥ १६ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३।१।१७ ॥

—२४ साधारणत्वाभावादेति । सोमगतेः सर्वसाधारणत्वाभावादेत्यर्थः ।

१७८—३ गौणमुख्यफलदेहार्थं—गौणमुख्यफलोपयोगिदेहार्थम् ।

—४ तयोरेव—विद्याकर्मणोरेव । प्रकृतत्वात्—प्रकरणप्राप्तत्वात् । कारण-
त्वात्—देवयानसोमगतिप्रकरणत्वात् ।

सूत्रार्थः—ननु पञ्चाभिविद्याप्रकरणे, अर्चिरादिमार्गनिरूपणे च गत्यन्त-
रस्याकथितत्वायमगतिर्नास्तीति चेन्न । विद्या देवयानमित्यादिश्रुती
विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वेन यममार्गस्यानुक्तः । एवं चान्यत्र श्रुतत्वायम-
मार्गोऽस्त्येवेति ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३।१।१८ ॥

—१५ एकवाक्यतेति । तानीमानीत्यादिनोक्तस्योभयोर्देवयानपितृपाण-
योरेकवाक्यतेव प्रकरणायुक्तेत्यर्थः ।

—१६ संभवतीति । जायस्व प्रियस्वेति मार्गेणि महोपभोगः संभवति ।

—१८ जन्मद्वयं—हृतिगन्धाद्वयमितिद्वयम् । त्रिभिरिति । पतद्वचनं
श्रीमद्भागवतेकादशस्कन्धे नारदेनर्षभान्प्रस्तुत्योक्तम् ।

—१९ प्रतीतिः—श्रीमद्भागवतपञ्चमस्कन्धे—अहं पुरा भरतो नामेति
जडोक्तायाः प्रतीतेरित्यर्थः । ततः पूर्वं—भरतदेहान्पूर्वम् ।

—२० ननु विदुरादिषु सोमभावासंभवात्पञ्चाहुतिनियमभङ्ग इत्यत
आहुः—पञ्चाहुतिनियमाभावस्त्विति ।

—२१ पुष्टिमार्गत्वात्—भगवदनुग्रहमार्गत्वात् ।

सूत्रार्थः—जायस्व प्रियस्वेति तृतीये मार्गे यमगतेर्नान्तर्भावः । यम-
लोकवद्दुःसाधनुपलब्धेरिति ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ ३।१।१९ ॥

सूत्रार्थः—मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसंभाषणादिकं लोकेषु स्मर्यत इति ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।१।२० ॥

सूत्रार्थः—यमपुरुषाणामजागिलप्रभृतिभिर्दर्शनाच्चकारेण तेः संभाषणाद्यममतिरस्तीति ॥ २० ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ३।१।२१ ॥

१७९—७ बीजस्यतिरेकेणेति । बीजं समवायिकारणं वृष्टिनिमित्तकारणम् । अतः समवायिकारणबीजं विना वृष्टिमात्रेण नीत्पसितिर्यर्थः ।

—९ शब्दसाम्येनेति । कार्यकारणोभयरूपेण जले जलशब्दार्थस्य सत्त्वेनेत्यर्थः ।

—१४ ननु तातामसां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आह—अग्रे चेति ।

—१६ शोकपदेनेति । शोकवाचकशोचतिपदस्य श्रुताधुपादानेन । पदध्वनिश्च्युतिः तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकपञ्चमप्रपाठकारम्भस्था ।

—१७ सहायः सूचित इति । सहायः साहाय्यकारी दृष्टान्तः । तपाय भौतिकजलस्योष्णिरजतादिकारणतास्यां श्रुती प्रतिपाद्यते तर्ह्यध्यात्मिकजलस्य कारणतायां कः संदेह इत्यर्थः ।

—१८ अग्निसमिद्रूपत्वादिति । छान्दोग्येग्निरूपत्वाद्, बृहदारण्यके समिद्रूपत्वाद् ।

सूत्रार्थः—ननु तृतीयाहुतो वृष्टिरजमिति यथनमसंयतं बीजव्यतिरेकेणाधानुत्पत्तेरिति चेन्न । तत्र शब्दसाम्येन वृष्टिशब्देन बीजनिरपेक्षस्य कारणशक्तियुतस्य जलस्य ग्रहणादिति ॥ २१ ॥

सामान्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ३।१।२२ ॥

—२२ तस्मिन्—चन्द्रलोके । यावत्संपातं—ततः पतनपर्यन्तम् ।

१८०—३ तत्तद्भावः—वायुधूमादिभावः । तदनन्तरमादित्यात्—ततः पश्चादित्यादित्वात् ।

—४ न कारणत्वं-न वृद्धिजलस्य कारणरूपजलत्वम् ।

—८ उपपद्यत इति । एवं च गौणवृत्त्या यथेवं न स्यात्तर्हि चित्रतुर-
गादावपि चित्रादिपदप्रयोगो मुख्यः स्यात्तदा मुख्यतुरगादिसाध्या गमनादि-
क्रिया चित्रतुरगादिना स्यादतो गौणवृत्तेः कल्पनामेति भावः ।

—९ विकारस्य-चित्रतुरंगमस्य । विकारान्तरापत्तौ-वास्तवतुरंगत्वेन
प्रतीतिरुपापत्तौ । इयं-तनुत्याकृतिरूपा । यथा वृत्रो भूत्राय वृत्रहेत्यादौ ।
उपासनायां-वाचं धेनुमुपासीतेत्यत्र ।

—१० तदपि-आकृतिसाम्यमपि । ननु वृष्टेराहुतेस्तच्चज्जावानङ्गीकारे
वायुर्भूत्वेति श्रुतिविरोध इत्यत आहुः-न चेति । प्रतिनियतपदार्थाः-प्रति-
स्वरूपं नियतेषु वाट्यादिषु निविष्टे जीवेताद्रूपमवनावरोहाम्यामेव भूत्वेति
पदप्रयोगात् ।

सूत्रार्थः- ननु कार्यरूपवाट्यादिसहभावेन वृष्टिरपि कार्यरूपैव गृह्येत तेन
कारणशक्तिपुतस्य जलस्याग्रहणार्पूर्वोक्तासंगतिः सृष्टियतेति चेन्न । यतो
वाट्यादिरूपापत्तिरपि वाट्यादिवदामानमेव न तु मुख्यं वाट्यादिमवयवम् ।
अन्यस्यान्यभावबोधकस्य वायुर्भूत्वेति वाक्यस्य गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । अतो
न कार्यरूपवृद्धिभाव इति ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३।१।२३ ॥

—१७ घर्णलोप इति । दुर्निष्पत्ततरमित्यत्रत्यतकारलोपः । तिष्ठपक्षे-
भूममार्गात्पश्चात्प्रिमार्गे भिन्न इति पक्षे ।

—२० एवं ध्वनं-एतत्क्लेशकथनम् ।

सूत्रार्थः-वृष्टेरन्नरूपताभवने बहुकालो नापेक्ष्यते । अन्नमार्गार्पणस्यैव बहु-
कालापेक्षेति विशेषप्रवणादिति ॥ २३ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३।१।२४ ॥

१८१-१ भयं दामद्वयसंगादिति । चेतनाचेतनविभागव्यवस्थामद्वयः
स्यादित्यर्थः ।

—३ न पूर्ववत्-वायुर्भूत्वेत्यादिवत् । तद्भाषापत्तिः-साम्यम् ।

—७ अत्रापि-होम्याद्येपि । अधिष्ठाने इति । यस्मादधिष्ठानेभिमाने
सतीत्यर्थः । अधिष्ठीयतेनेनेति व्युत्पत्तेः । अभिमाने सत्येव वेदना लोके
हरयते ।

सूत्रार्थः—ननु संसर्गजैः कर्मदोषैरित्युक्तेरधिकारिणोन्नत्वासंभव इति चेन्न । यत उमे बीजे यदा वृष्टिर्जायते तदा अलभावापन्ना जीवास्तेन सहान्नादिवीजे प्रविशन्ति । एवंच तस्मिन्समयेन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो ब्रीह्यादिस्तस्मिन् पूर्ववद् वाय्वादिवन्न तद्भावापत्तिः किंत्वतिथिजत्कार्यमात्रं स्थितिः । ब्रीहियवा इत्यादेना श्रुतो जगति स्थितब्रीह्यादिभावस्यैव कथनादिति ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ३।१।२५ ॥

—१४ अन्यस्य-अशुद्धस्यास्य ।

—१५ का गतिरिति । कथं निर्वाह इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नन्वधिष्ठानेर्द्वाक्रियमाणेधिष्ठानुजीवानामशुद्धत्वादन्नस्याशुद्धत्वमिति चेन्न । देवा अन्नं जुह्वतीति श्रुत्या देवद्वोमात्मकसंस्कारिणा-स्य शुद्धत्वादिति ॥ २५ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

रेतःसिग्योगोप ॥ ३।१।२६ ॥

—२१ देवापेक्षेति । अथ नियमस्तदापि न देवापेक्षेत्यर्थः । पौरुषं चेति । एवंच पुरुषपदेन रेतःसिक्पुरुषो विज्ञायते । तस्मिन्पुरुषेन्नहोमः प्राणाग्निहोत्रप्रकारेणेत्यतो देवापेक्षा । इन्द्रियाधिष्ठानुदेवप्रसादमन्तरा तथा मोक्षं न शक्यते ।

१८२—४ अन्याधिष्ठानेनेति । जीवान्तराधिष्ठितात्मेन सहेत्यर्थः । रेतःसिग्योगाभाव इति । एवंच तादृशात्मेन सहान्यो रेतःसिक् न युज्यते । अर्थभावः । तत्रात्र एक एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति न त्वन्योपि । अन्यथा बहुनासुत्पत्तिप्रसंगः ।

सूत्रार्थः—ननु पुरुषे देवैरन्नहोमेन रेतोभावोनुपपन्नो बाल्यापवस्थाप्रति-
गन्धादिति चेन्न । पुरुषशब्देन रेतःसिक्समर्थपुरुषस्यैव ग्रहणात् । सफळ-
पूर्वाहुत्यनन्तरमस्याः कथनादिति ॥ २६ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

योनेः शरीरम् ॥ ३।१।२७ ॥

—१० श्रुतिव्याध इति । मर्य आहुतेः फलमिति बोधकश्रुतेर्विरोध इत्यर्थः ।

उपसंहारः—पञ्चम्यामाहुताविष्पादिश्रुतिरूपः ।

—११ कर्तव्याभावात्-रेतःसेवातिरिक्तपुरुषकर्तव्याभावात् ।

—१३ गर्भे स्थितस्य ज्ञानजननादये गुरुपसत्त्यादिकं न कर्तव्यमिति यदुक्तं तत्राहुः- मध्यभावस्येति । मध्यभावस्य-गर्भमध्यजातज्ञानित्वस्य ।

—१४ अप्रयोजकत्वादिति । उत्पत्तिसमये वैष्णवमायया तज्ज्ञानित्वा-पहारादप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

—१५ उपसंहाराणुपपत्तिरिति । आपः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारे रेतआहुतेः पुरुषवचःपरिणामित्वोक्तेरनुपपत्तिरित्यर्थः । शरीरशब्देनेति । वीर्यत इति शरीरमिति व्युत्पत्तेः ।

—१६ स्वयं-पञ्चाग्निवियया निष्पन्नो जीवः । तदभिमानेन-शरी-राभिमानेन ।

सुत्रार्थः—यौनेर्निर्गतमेव शरीरं भर्मशब्देनोच्यते । नोदरस्थम् । शरीर-पदेन वैराग्यादिसाधनसंपत्तिः सूचिता । एवं च शरीरसंपादनानन्तरं गुरुप-सत्तिः कर्तव्येति ॥ २७ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृताणुभाष्यन्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३१३ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ ३१२ ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३१२।१ ॥

अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासव आचार्याः प्रथमं प्रथमद्वितीयपादयोरेक-निर्वाहकत्वरूपां संगतिं ब्रुवते-पूर्वपाद इत्यादिना । अधिकारियोग्य-वेदा-आधिकारिणो जीवस्य ज्ञानप्राप्तियोग्यवेदः ।

१८३-२ व्यर्था स्यादिति । मोक्षोपयोग्यपुषदेशानर्हत्वेन तत्र पुरुष उक्ता एवद्विग्यर्था स्यादित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—अतःपरं पूर्वपक्षसूत्रद्वयम्-स्वप्नस्थाने सृष्टिरस्ति । यतः क्षुतिरेवमाहेति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके शुत्रादयश्च ॥ ३१२।२ ॥

—१७ ब्रह्मप्रकरणमिति । सिद्धमिति शेषः । नियतधर्मपक्ष इति । स्वयं विद्वन् स्वयं निर्मातेति कथनानन्वर्तृत्वरूपो जीवस्यैव धर्म इति पक्षे ।

—१८ तदर्थं-तन्निवृत्तये । एवंच भगवन्निर्मितत्वप्रतिपादनायैतत्सुत्रं प्रणीतमित्यर्थः ।

—२० शतायुष इत्यादि । शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति पूर्वं काम-विषया ऐहिकाः पुत्रादय उक्तास्ते च भगवन्निर्मिताः-सर्वयोनिषु कीन्तेय-इति वाक्यात् । अतो भगवन्निर्मितत्वादेव ते परलोकस्यापि साधकाः ।

—२२ चकारद्वयेन-सुत्रस्यचकारद्वयेन । कार्यकारणगता इति । कार्यगता धर्माः सत्यस्वादयः । कारणगता धर्माः सामर्थ्यं तथोपादान-प्रत्यक्षज्ञानादयः ।

सुप्रार्थः-एष सुमेधु जागर्तीति श्रुत्येव शाखिनो भगवन्तं निर्मातारं वदन्ति । शतायुषः पुत्रपौत्रानित्यादिना पुत्रपौत्रादयो भगवन्निर्मिता उक्ताः । चकारद्वयेन सर्वे कार्यकारणधर्माः स्वप्नसृष्टावुक्ता इति सूचितमिति ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३।२।३ ॥

—२६ पक्षं-स्वप्नसत्त्वत्वपक्षम् । मायामात्रमिति । वैदिकनिघण्टुकोशे प्रह्लानामसु माया वयुर्न अभिष्येति पाठादर्थशून्यः प्रत्ययो माया तत्स्वरूपम् । अथवा ।

जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ।

इत्यत्रेव मायाशब्द आश्चर्यवाची । स्वप्नदृष्टपदार्था द्रष्टारं स्वप्नकालं एव स्वात्मानमनुभाष्य विनश्यन्तीत्याश्चर्यरूपस्थं तेषाम् ।

१८४-१ कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति । अयं भावः । देशः कालो विषयसोभिष्यमिन्द्रियव्यापारो बाधाभावश्चेति कात्स्न्यं तेन स्वप्नदृष्टपदार्था नाभिव्यञ्जन्ते-किन्त्वेन्द्रजालिकसृष्टिर्यथा सामाजिकव्यामोहनाय तावत्कालं प्रवर्तते तदादिपमपि स्वप्नकालपर्यन्तं तिष्ठति । तदेव विवृण्वन्ति-कृत्स्न-त्वेनेति ।

—७ सत्यप्रयोजनाभावात्-स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे प्रयोजनाभावात् । महा-मायावित्यादिति । भगवत इति शेषः ।

—८ ननु जीवस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्देत्वभावे सुरादुःखरूपकार्यासंभवा-त्तादृशसुखदुःखकार्यहेतुभूता स्वप्नसृष्टिः सत्यैव भवन्निवृत्त्यत आहुः-नापीति । लोकद्वपाद्भिन्नस्तत्समानः सत्य इत्यर्थः । एकत्वादिति । अवस्थात्रयेपि जीवस्येकत्वादित्यर्थः । मन्यत इति । स्वाप्निकपदार्थान्स्वप्नेवियया सत्यान्मन्यत इत्यर्थः ।

—९ स्थानद्वयप्रतिज्ञेति । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने इत्यादि-श्रुत्युक्तस्थानद्वयप्रतिज्ञेत्यर्थः ।

१८५-१ इत्यादिश्रुतेरिति । आदिपदेन पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स पत्नं हन्तीत्यादिसंग्रहः ।

सुप्रार्थः— यदा कर्मस्वित्यादिश्रुत्या स्वप्नः शुभाशुभफलस्य सूचकः । अकारादपत्यक्षत्वेनाज्ञादिप्रदर्शकः । किञ्च स्वप्नाभ्यापविदः स्वप्नस्य सूचकस्यमाचक्षत इति ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययो ॥ ३।२।५ ॥

—१३ चतुर्णां— ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीतिरोभाधानाम् ।

—१४ विपर्ययः— अन्यथाज्ञानम् । द्वयोः— ज्ञानवीर्यगुणयोः । नाभ्यधा-
न स्वतः । एकस्येति । युक्तं भग्नैः स्वीरित्यादिवाक्यात्पूर्णाश्वर्यादयो भगव-
त्प्रेष वर्तन्ते तन्मध्य एकस्यैश्वर्यादेरेकांशस्य यत्पादपट्टजपरामनिषेवतृप्ता
इत्यादिवाक्यैर्भगवत्प्रसादात्प्राकट्येति तथा निश्चयेन बन्धाभावात् । एकां-
शप्राकट्याभावे तु बन्धविपर्ययाविति युक्तम् ।

—१५ पूर्वमेव— ध्युधारणकाल एव । जीवा द्विविधाः सदा मुक्ता
बन्धयोग्याश्च । तत्र मुक्ताः सेवायोग्या इति तेषु स्वरूपानन्दमात्रस्यैव
तिरोभावो न धर्मरूपस्य नाप्यैश्वर्यादेः । बन्धयोग्येषु यथायोग्यं सर्वधर्माणां
तिरोभाव इति निर्णयः ।

—१६ तत्र गमकमाहुः— अत एवेति । अत एव— आनन्दहीनत्वादेव ।
काममयः— सुखकामनायुक्तः । निद्रा— निद्रात्वेनोत्पमाना । तिरोभावकर्त्री-
सकलभगवदेर्द्धमतिरोभावकर्त्री आविष्या ज्ञेया ।

—१८ अन्यथा— भगवद्धर्माणामतिरोभावे । स्वरूपपर्यालोचनयेति ।
षट्धर्मातिरोभावलक्षणयोग्यार्थः ।

—१९ किञ्चिद्— दुःखित्वानुपपत्त्यादिकम् ।

सुप्रार्थः— भगवादिच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ततोऽस्य बन्ध-
विपर्ययावास्तामिति ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ३।२।६ ॥

—२१ नियतधर्मवादेनेति । सूक्ष्मदेहनिष्ठतो भगवद्धर्माणां तिरोभाव
इति मतेनेत्यर्थः ।

—२२ देहयोगाद्देति । सूक्ष्मदेहयोगादेव । वाशब्दोवधारणे । सर्व-
तिरोभावः— ऐश्वर्यादिसर्वधर्मतिरोभावः ।

—२३ विपर्ययः— विपरीतज्ञानम् । अन्यत्— वन्धदुःखादि । अस्य पक्षस्य हीनत्वं योतयितुमुभयपक्षतारतम्यमाहुः— अस्मिन्निति ।

—२४ विद्यमानेपीति । देहे विद्यमानेपीत्यर्थः । अतोऽप्यं पक्षः श्रेयात् । नत्विति । ईश्वरेच्छया धर्मतिरोभावो देहेन वेति तु विकल्पो नेत्यर्थः ।

१८६-१ व्याख्यानान्तरं दूषयन्ति—कश्चिदिति । परमादेन—पराभिध्याना-
दित्यादिमूर्त्रस्यपरशब्देन । देहादि— देहारम्भकादृष्टादिकर्म । इदं च मर्तं
शंकराभानुजन्मभ्यादिभाष्येष्विदानीमुपलभ्यमानेषु न दृश्यते तेनाधुनी-
स्तस्मिन् कस्यचिन्मतस्योद्देशोऽयम् । आकस्मिकतेति । देहादृष्टादावचेतने
ध्यानयोगयोस्तंभवादाकस्मिकत्वं निर्हेतुकत्वं स्यादित्यर्थः ।

—२ शंकरभास्कराचार्ययोर्मतं वदन्ति— कश्चिदिति । एकमतानुसा-
रित्वात्कश्चिदित्येकवचनम् ।

—३ तस्याभिध्यानात्— जीवकृतपरमेश्वरचिन्तनात् । देहभेदे— देह-
निवृत्तौ । श्रुत्यनुसंधेनेति । इयं श्रुतिः श्वेताम्बरतस्या । ज्ञात्वा देवं सर्वपा-
शापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युग्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे
विश्वेश्वर्यं केवल आमकाम इति संपूर्णं वाक्यम् ।

—४ कल्पयतीति । पूर्वमध्यानात्तिरोहितं ततो ध्यानादतिरोहितमिति
कल्पयतीत्यर्थः ।

—५ यद्ब्रह्मधाहारेणेति । न तृतीये तथोपलब्धेरिति सूत्रात्तृतीयाध्या-
हारेण । सूत्रद्वयं—पराभिध्यानादिति देहयोगादिति च सूत्रद्वयम् । खण्डयन्ति—
तदिति । ब्रह्मशादाद्यानादिति । यदि ब्रह्मवादं जानीषात्तर्हि देहयोगादिति
सूत्रं सिद्धान्तत्वेन न स्वीकुर्यात् । असंगतेः— तन्मत ईश्वराभिध्यानस्य
साधनत्वासंगतेरित्यर्थः ।

—६ स्वध्याख्यानस्योचितत्वप्रदर्शनाय पूर्वोक्तयुक्तिं स्मारयन्ति—निद्राया
इति । तथा चाग्ने सुषुप्तेरिच्छस्यमाणत्वादिदं निद्राप्रकरणम् । निद्राया अव-
सरो विवेकज्ञानाभाव एव संभवति । अतो ज्ञानतिरोभावस्यैवात्र वक्तव्य-
त्वात्तस्य चोक्तरीत्येव बोधायभाष्याख्यात एवार्थो ग्राह्यः ।

सूत्रार्थः—मतान्तरेणाह । देहयोगादेवास्य सर्वभगवद्भक्तिरोभावो
विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यदपि ग्राह्यमिति ॥ ६ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मानि च ॥ ३।२।७ ॥

—१० स्थानस्वप्नाभावे इति । सुषुप्तावज्ञानस्य स्थानं स्वप्नाभावश्चेति
द्वयम् । स्थानस्वप्नाभावावित्यापि पाठः ।

१८७-१ तद्वा अस्येति । अस्य- अकामरूपजीवस्य ।

—२ एवं स्वप्नाभावनिरूपणं व्याख्याय स्थाननिरूपणं व्याक्रियमाणं ।
मतान्तरादस्मिन्मते विशेषमाहुः- नाडीभ्यिति ।

—४ घाद्याः- बाह्यदेश प्राप्य स्थिताः । आभ्यन्तरः- हृदयदेशादभ्य-
न्तरे वर्तमानः ।

—५ तां- स्वाभिर्फी भगवद्गीताम् ।

सुप्तार्थः- एवं प्रसंगाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्ती केवलमज्ञानं वस्तु-
मज्ञानस्थानं स्वप्नाभावं च निरूपयति । नाडीष्वारामानि च स्वप्नस्याभावः ।
प्रपञ्चाभावश्चुतेः । तथाहि कामनया प्रपञ्चनिर्माणं सुषुप्ती ॥ कामनाया
अभाव एवेति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

अतः प्रयोधोस्मात् ॥ ३।२।८ ॥

—१४ प्रतियोनि- यतः स्थानान्तर्गतादं मनस्तत्स्थानं योनिस्ताप्रति ।
आव्रयति- आगच्छति । बुद्धान्ताय- जागरणाय । जीवसमाधानप्रकरणे-
सुषुप्तिप्रकरणे इत्यर्थः ।

—१५ भगवतो वा समागत्येति । भगवतः सकाशाद्बुदपदेशं समा-
गत्येत्यर्थः ।

—१८ नाडीभ्य एव- सुषुप्तिस्थानत एव । तत्र युक्तिं वदन्ति- गर्त-
पतितस्येति ।

—१९ प्रतियोभ्याव्रयणं- जीवस्य जागरणस्थानं प्रात्यागतनम् । भग-
वतः- भगवतः सकाशादित्यर्थः । प्रबोध इति । अन्तर्यामिणः देरणाया
नाडीस्थान एव प्रबोध इत्यर्थः ।

—२१ आगमनं- आगमनानुकूला क्रिया ।

—२२ तत एवेति । एवं च सुषुप्तिस्थानत एव प्रबोधो न तु हृदय आग-
त्येति क्षेपम् ।

शं. १ पा. २ सू. ८
मूले ५. १८७ प. २२

अणुभाष्ये

२६६

सूत्रार्थः— नादीभ्य एवात्मनः तत्काशात्प्रबोधः । हि यत्र स्थितस्तस्मा-
त्प्रबोध इति युक्तमिति ॥ ८ ॥

॥ एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधेभ्यः ॥ ३।२।९ ॥

अत्र समापान्वित्यन्त एक आक्षेपः । अन्यत इत्यादिरन्यः ।

१८८-२ अन्यतः प्रबोधे त्विति । भगवता सुप्तस्य प्रबोधकरणे त्वित्यर्थः ।
स एव— सुप्तमभिन्नजीव एव । व्यवहारः— पितृपुत्रभार्यादिव्यवहारः ।
सायता सेत्स्यतीति । भगवता प्रबोधितत्वात् एव योगिवत्तद्देहमात्रेण
व्यवहारं कारयेष्यतीति भावः ।

—३ प्रयत्न इति । सुप्तमैव मुक्तेः सिद्धत्वादित्यर्थः । स एव— पूर्व-
सुप्तजीव एव ।

—४ लौकिकं हेतुद्वयमुक्त्वा वैदिकं तद्व्याकुर्वन्ति—शब्दाश्चेति । शब्दाः—
वैदिकवाक्यानि ।

—१० श्वोभूत इत्यादि । एवं च सुप्तौ सर्वेषां मुक्तौ सत्यां श्वोभरणं
नानुपाद्यते । श्वोभर्म वा कः समापयेत् ।

—११ ननु भगवत एव प्रबोधे मुक्तिस्त्वर्थमाविनीत्यत आहुः—भगवतै-
वेति । नापमात्रेति श्रुत्या ज्ञानं वरणमात्रसाध्यम् । वरणं च नर्यादानामै-
साधनद्वारेण भवत्यतस्तन्मार्गरक्षणार्थं भगवता प्रबोधसमये मुक्त्यजनकं
स्वाज्ञानमुत्पाद्यते तेन न मुक्तिरिति भावः ।

सूत्रार्थः—प्रबोधे स एव जीवः प्रबुध्यते तत्र हेतुषुतद्वयम् १ तेन सुप्तेः
प्राक्कृतमर्थं कर्म पश्चात्समाप्यते २ पूर्वकृतस्यानुस्मरणं भवति ३ पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणेति श्रुतिरापि ४ श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीत इत्यादिविध-
यश्चेति ॥ ९ ॥

मुग्धेर्घसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ३।२।१० ॥

—१९ बुद्धिवृत्तय इति । सर्वत्र बुद्धिरेकेव गद्गामवाहवत् । तद्वृत्त-
यस्त्वनुस्मरणादिरूपा नाना ब्रह्माप्रब्राह्मविद्वद्ब्रह्मदीनलवत् । य एव
विदंश इति । सुप्तमजीवापेक्षया न्यो यः कश्चन विदंश इत्यर्थः । तथा-
लौकिकवैदिकव्यवहारवर्ता ।

—२५ निश्चयप्रमाणानामभावादिति । अमहत्पृथग्विरे मूर्च्छां तत्र
शंकराचार्यजीवप्रवेशे मान्यजीवसमागमनात्तथा ब्रह्मविदं ब्रह्मवन्दे
उपब्रह्मणमन्वशरीरे तस्यैव प्रवेश इति स्मरणाच्च संदिह्योवशिष्यत इत्यर्थः ।
केचिन्नास्मिन्नुत्र मुमलायमिवातनन्यां मूर्च्छां विचारयन्ति ।

—२६ तां च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्युत्क्रान्तिभावात्पक्ष्मीं वदन्ति तन्मतं दूषयन्ति-न तथेति । प्राणायामविधानकृता-मुगलप्रहारेण प्राणानां स्वस्थानात्प्रागस्तज्जान्या ।

१८९-१ व्यर्थ इति । जीवातिरिक्तधर्मत्वादित्यर्थः ।

—२ ननु जीवस्य केवलं साक्षित्वात्तद्व्यापिनामेव सर्वं विचारा अतो-यमपि प्राणावस्थाविचारः संगच्छत इत्यत आहुः-केवलसाक्षिवाद इति । न ग्रहणाद् इति । सुषुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेनेत्यत्र जीवस्य साक्षोभिन्नत्वनिरूपणेन निराकृतत्वाद् ।

सूत्रार्थः-मुग्धभावधर्मसंपत्तिरेव न सर्वा । अपूर्वलीकिकव्यवहारस्या-गाधनत्वाद् जीवनोपयोगिकर्मण एव करणादर्धसंपत्तिरेव । स एव न वेति संशयस्यावशिष्टत्वादिति ॥ १० ॥

इति तृतीयभाषिकरणम् ।

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ॥ ३।२।११ ॥

—७ विषयनिर्धारार्थमिति । एतावता ग्रन्थेन ज्ञानाधिकारी विचारितः । अतः परं द्वितीयपादशेषेण तृतीयपादेन च ज्ञानविषयस्वरूपं विचार्यते ।

—८ तदर्थ-स्वरूपनिर्धारार्थम् । समन्ययाविरोधाभ्यां-प्रथमद्वितीयाभ्यामाभ्याम् ।

—९ कार्यविरोध इति । अन्यस्य प्रकृत्यादेः कार्यं न भवति किं तु भक्षणपवेति निश्चितत्वाद् ।

—१० भयोपधकता स्यादिति । ब्रह्म सधर्मकं निर्धर्मकं वा जीव-वत्सादृश्यं वेत्यादिसंशयनिराकरणादुपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मबोधकता न स्यादित्यर्थः ।

—११ अधिकृद्दानां-भगवदीयत्वेन निर्णयात्स्वरूपतोर्विकृद्दानाद् ।

—१४ ननु श्रुत्यपेक्षया प्रतीतिर्दुर्बलत्वादयामाप्यमत आहुः-नेतर इति । पैलक्षण्यास्य-जीववैलक्षण्यात् ।

१९-केचित्-ब्रह्मवादिकदेशिनो मुनयः । तमविरोधं प्रकटयन्ति-सर्वमेति ।

—२२ उपपद्यत इति । एवं च यथा घटपटादिकारणभूता पृथिवी तत्तत्कार्येषु निमित्तवशात्तत्तत्तुर्ध्वं धारयति । एवं भगवानप्यस्थूलादिब्रह्मेषु रसा-

अं. ३ पा. २ सू. ११]
मूले पृ. १८१ पं. २२]

दिगुणेषु च तत्तद्वृत्तां धारयति । अनया रीत्या स्थानधर्मरूपं परस्योभय-
लिङ्गं युज्यत इत्येकं मतम् । मतान्तरमाहुः—अथवेति । अथच्छेदभेदेन-
प्रदेशभेदेन । तत्र हेतुमाहुः—अचिन्त्यसामर्थ्याद्वेति । अत्रत्यो वाशब्दो न
विकल्पार्थकः किं तु वाक्यालंकारार्थः ।

—२३ अन्यथा—अचिन्त्यसामर्थ्येन धर्मानुद्गीकारे ।

—२४ एतानि—सर्वकर्मत्वास्थूलत्वत्रोपकानि ।

—२५ वैयर्थ्यापत्तेरिति । अनुवादे प्रयोजनाभावादित्यर्थः । अचिन्त्यत्व
इति । सामर्थ्यस्याचिन्तनीयत्वे सामर्थ्यवतो ज्ञानात्सर्वेषां सुवृत्त्यभावापत्ते-
रित्यर्थः ।

१९०-५ शास्त्रानारम्भप्रसंगादिति । यस्यामतमिति रीत्या सर्वेषां ज्ञानं
विचारं च विनैव मुक्तिसंभवेन व्यासशास्त्रारम्भो निष्फल एव भवेदित्यर्थः ।
अयं च विरोध इति । यस्यामतमित्यत्र केन प्रकारेण मतत्वममतत्वं च
प्राप्नोति निर्णय विरोधो निराकार्यः ।

—६ अत्र—एतासुत्रप्रभृति पादद्वयेन ।

—७ अनुवादकत्वेनेति । पृथिव्यादी स्थितस्य तादृशोपादानस्य लोकात्
एव सिद्धत्वादनुवादकवाक्यानां वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । प्रत्याख्यम्—सर्वत्र
ब्रह्मनिरूपणस्थलेषु ।

—८ अवयवकल्पनायां—स्वरूपविरोधकल्पनायाम् ।

—९ प्रवृत्तेरिति । व्यासस्य सूत्रकृत इति शेषः ।

—१० सत्त्वासत्त्वे इति । विरुद्धोभयलिङ्गत्वेनाभिमतं ब्रह्मणि सत्त्वा-
सत्त्वे ।

सूत्रार्थः—वेदान्तेषु परस्परविरुद्धत्वेन भासमानानि वक्ष्यंति जीवजड-
ब्रह्मतया भिन्ना विरोधाभावाः संपादनीय इति चेन्न । यत एव स्थानभेदाद्-
पिशाभेनावच्छेदकभेदाद्वाचिन्त्यसामर्थ्यात्परब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं न संभवति ।
एतः सर्वत्रैव ब्रह्मवाक्येष्वेवमेव ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यत इति ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ ३।२।१२ ॥

—१२ भवदुक्तः—उभयलिङ्गत्वेनोक्तः ।

—१८ तस्मात्—कार्यादीनां भगवदात्मकत्वनियमनेन प्रतिवक्तव्यमभेदस्य
हापनात् ।

सूत्रार्थः—प्रपञ्चधर्मसहितं तद्वहिनं च ब्रह्म भिन्नमिति भेदाद्गीकारेण
न पूर्वोक्तविरोध इति चेन्न । अथमेव स स योयमिति प्रत्येकमभेदवचना-
दिति ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ ३।२।१३ ॥

सूत्रार्थः— एके शास्त्रिनो नेह नानास्तीत्यादिनेव भेदनिषेधेनाभेदमेव वदन्तीति ॥ १३ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ३।२।१४ ॥

१११-३ एकदेशिमतेनेति । अयं लोकदेशी ब्रह्मण एकावयवेन जगत्सम-
वापित्वं तदतिरिक्तस्य जगद्विलक्षणं स्वरूपतः सधर्मकारव स्वेच्छया व्यवहा-
र्यत्वं ज्ञानारमकाकारत्वं चैत्यङ्गीकृत्य ज्ञानाकारब्रह्मणः प्रपञ्चप्रतिबिम्बेन
छाकिकपरमवत्त्वं मन्यते ।

—४ अन्यत्र-ब्रह्मणि ।

—५ भगवद्विहारार्थमिति । एकोहं बहु स्या, स वे नैव रेमे
इत्यादिश्रुतिभिः । अशक्यतयादिति । रमणश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या तादृशभेद-
स्यावश्यमङ्गीकार्यत्वादित्यर्थः ।

—७ युक्त इति । धर्मिणोर्भेदाद्वर्त्मनिपथो युक्तः । उपचासत्-अभेद-
भमेण लक्षणवेत्यर्थः ।

—८ विपरीतमिति । ब्रह्मण्येव सर्वकर्मादय इत्यादि विपरीतं तथा
च विधिपक्ष एव कुतो न गृह्यते किमर्थं निषेधपक्ष इत्यतः समाधानं वक्तुं
सूत्रार्थमाहुः—रूप्यत इति ।

—१० युक्तयादिति । यदि कार्यकारणयोरंशांशिनोश्चाभेदस्तर्हि
कार्यकारणयोर्वैशांशिभावश्चानुपपन्नो भवेत् ।

—११ कारणत्वात्-ब्रह्मणो विश्व प्रति कारणत्वात् ।

—१२ यत्र-ब्रह्मणि । तत्र-प्रतिपादनस्थले । तस्य-अधिकरणीभूत-
ब्रह्मणः । ब्रह्माधर्माणां-अस्थूलत्वादीनाम् ।

—१३ अन्यधर्माणां-विश्वधर्माणाम् । तथा सर्वकर्मेतीति । वैधर्म्येयं
दृष्टान्तः । मुख्यत्वमिति । एतद्दे तदक्षरमिति ब्रह्मेवोद्दिश्य कथितत्वात्प्र-
शासनस्य मुख्यत्वम् ।

—१४ भगवत्संन्यध इति । विधिपिमान इति शेषः । अमुद्यत्यं-
आरोपितभगवद्भर्मत्वम् । विशिष्टबोधनेपीति । सर्वकर्मा सर्वकाम
इत्यादिशब्दैरुक्तधर्मवैशिष्ट्येन ब्रह्मणो बोधनेपि ।

—१५ प्रमाणाभावादिति । निष्कलं निष्कियमित्यादिश्रुत्या धर्माणां

आशस्य प्रदर्शितत्वात्सधर्मकत्वज्ञापकश्रुतिभिस्तत्रातिरिक्तधर्मकल्पनायाः कर्तुं-
कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

—१७ उचितमिति । उपासनार्थमुचितमित्यर्थः । मिश्रधर्माणां—सर्व
धर्मस्वादिविश्वधर्माणाम् ।

—१८ एवं निर्णयः—औपचारिकत्वनिर्णयः । कार्ययत्—प्रपञ्चवत् ।

—१९ न भगवद्धर्मत्वमिति । प्रपञ्चरूपभगवद्धर्मत्वं यद्यप्यस्ति तथापि
प्रधानरूपनिरूपभगवद्धर्मत्वं नास्तीत्यर्थः ।

सुत्रार्थः—ब्रह्म सर्वव्यवहारविषयातीतम् । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यस्यो-
क्तत्वात् । ननु कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमास्ति चेन्न । यतो ब्रह्मस्वरूप-
वाक्येषु ब्रह्मणः प्रधान्येन वक्तव्यत्वात् तस्यैव निरूपणमुचितं न जगतोपि ।
अतो ब्रह्मणो जगद्वैलक्षण्यत्वात्तद्धर्माणां निषेध एवोचित इति ॥ १४ ॥

प्रकाशवर्णावैयर्थ्यात् ॥ ३।२।१५ ॥

—२२ विरोध इति । सर्वव्यवहारातीतत्वेन मनोविषयत्वाभावा-
दित्यर्थः ।

—२५ शक्यत इति । उपासनादिसाधनेनेश्वरसामीप्याप्रतिबन्धका-
भावादित्यर्थः ।

१९२-२ द्वयं—मनोवाग्विषयत्वं तद्विषयत्वं चेतिद्वयम् ।

—३ शास्त्रं—उभयबोधकश्रुतिः ।

—७ अकार्यत्वं—नित्यत्वम् । तस्मात्—अलौकिकधर्माणां तदुवाच्या-
स्य संनिधानार्थत्वाच्च ।

सुत्रार्थः—यथा स्वर्गप्रकाशो व्यवहार्योव्यवहार्यश्चैवं ब्रह्मापि । एवं कल्पने
ब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रस्यावैयर्थ्यं प्रसज्येत । अकारेण—आसीनो' दूरमित्यादी-
नामलौकिकधर्माणां विरोधो नास्तीति सूच्यत इति ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ ३।२।१६ ॥

—१२ विरोधः—लोकविरोधः ।

—१५ अभावादिति । अतो नातिरिक्तैन्द्रियकल्पना युक्ता । येषां विरोधेन—
दूरव्रजनादिवोधकवेदवाक्यविरोधेन ।

—१६ वेदनिश्वासेत्यादि । वेदनिश्वासायनं—वेदनिश्वासस्थानम् ।

—१७ भूतसमुत्थानं—श्रुतानां समुत्थानम् । उक्तत्वाच्चेति । श्वातो-
द्ग्रासजगत्यापनभूतसमुत्थानतदनुविनाशनक्रियाणामुक्तत्वादित्यर्थः ।
वर्कारात् प्राणञ्च प्राणो भवतीत्यादेः समुच्चयः ।

सुत्रार्थः—इममेव निर्णयमाश्रित्य यथा सूर्यकादयो दृष्टान्तास्तथा समः
पुष्पिणेत्याद्या उपमा ज्ञेया इति ॥ १८ ॥

इति पञ्चमभाषिकरणम् ।

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ ३।२।१९ ॥

—८ तथात्वं विवृण्वन्ति—समवायातिरिक्तस्येति । समवायातिरि-
क्तस्य—समवाय्यतिरिक्तस्य । तथा च पञ्चीकृतजलसमवाय्यतिरिक्तस्य
सूर्यादितेजसो यथा कम्पादिजलधर्माणां वास्तवयोगाभावस्तथा ब्रह्मण्यपि
जलसमवाय्यतिरिक्ते सर्वकर्मत्वादजलधर्माणां वास्तवयोगाभावः । अतो
हेतोः सर्वकर्मत्वादयो धर्मा ब्रह्मणि न सन्ति ।

—९ सर्वपरस्य—सर्वापेक्षया परस्य ब्रह्मणः ।

—१० अधिकरणधर्मवत्त्वमिति । एकदेशिना सिद्धान्तितमिति शेषः ।
तत्र—तस्मिन्नेकदेशिमते निराकर्तव्ये ।

—११ वक्तव्यमिति । दूषणं वक्तव्यमित्यर्थः । यतो हि ब्रह्मणी जगद्दे-
हलक्षणं वदतैकदेशिना ब्रह्मणि नीरूपत्वं स्थापकत्वं चाङ्गीकृतम् । स्वमत-
विरोधादिति । स्वमतेपि विरुद्धधर्मदूषाधारत्वस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारेण स्थाप-
कत्वसर्वत्रविद्यमानत्वधर्मयोरङ्गीकाराद्ब्रह्मणि लौकिकधर्माभासस्याप्यङ्गी-
कारात्तथा च तन्मतमात्रपर्यवसायि दूषणं यथा स्थाप्यमाम्बुवदग्रहणादिति
हेतुं श्रुत्यादपन्ति—स्वरुद्धमिति ।

—१२ नन्वेवं प्रतिबिम्बासंभवेन तद्धर्मासत्त्वेपि सर्वाधारत्वाद्भास्वरूप-
माशय नीरूपेपि ब्रह्मणि सर्वोपाधिप्रतिबिम्बेन तद्धर्मवत्त्वस्य सुवचत्वा-
दित्याहुः—सर्वाधारत्वेनेति । सर्वेषामुपाधीना ब्रह्मणि प्रतिबिम्ब उच्यमाने
ब्रह्मणस्तादृशधर्मराहित्येन तेषामुपाधिधर्मत्वेनेव प्रत्ययादुपासनायामुपाधि-
धर्मत्वेन ब्रह्मणि तादृशधर्मवत्त्वज्ञानस्यानुपयोगात्तद्धर्मानुवादवैयर्थ्यमिति
पूर्वमरूपवदेवेति सूत्रे सर्वशब्दस्य प्रतिज्ञानुवादवचनेनोक्तमिति नात्र शाङ्का-
वसर इत्यर्थः ।

—१४ ननु यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्रोपासनार्थं भमात्सर्वमिदकल्पनं
तथात्रापि भमात्सर्वकर्मत्वादिभ्रमस्तीत्यत आहुः—न चेति ।

—१५ भ्रमगतत्कल्पनस्वीकारेन्तर्पामिब्रह्मणविरोधमाहुः— पृथिव्या-
मिति । एव च विप्लवादिना मते पृथिव्यादीनां कल्पितत्वात्तदभिधानात्
ब्रह्मणः श्रुत्युक्तं विरुद्धं स्यादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— णवजीवसंबन्धाद्वाह्यणि सर्वकामत्वादय औपचारिका इति न संभवति । अतः यथा प्रतिविम्बं गृह्णाति तथा सर्वकामत्वादिधर्मधर्मिणो भगवतो ब्रह्मणादिति ॥ १९ ॥

वृद्धिद्वासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ ३।२।२० ॥

—२४ उभयसामञ्जस्यं—विस्तृतात्पत्त्यपौरिकाधिकरण्येन युक्तवत् । एकतरस्यायः—वृद्धिद्वासिताकाशयोर्मध्य एकतरस्य बाधः । तत्तदनुप्रवेशात्—तत्तदुपापिष्वनुप्रवेशात् ।

—२५ अन्यधर्मत्वाभावादिति । यदि जपाकुसुमलौहित्यादिप्रच्युतौ तेन्यधर्मत्वेन प्रतीताः स्युस्तदौपाधिकत्वं भवेत्तथा तु नास्ति किंत्वात्मपरत्वेन श्रुत्या प्रयायिता भवन्ति ।

१९५—१ अन्धानुविधापित्वेपि—अन्यगतत्वेन प्रतिपमानत्वेपि । ते—सर्वकर्मत्वादयः । कारणत्वादिवदिति । प्रजापत्यादिनिष्ठकारणत्वादिवदित्यर्थः । आदिपदेन—विशिष्टशक्तिबहुषेव भातीति स्मृत्युक्तं शक्तिविशेषादिकं गृह्यते ।

✓ सूत्रार्थः— यथैकमेवाकाशं कारकादिष्वन्तर्भावाद्बृह्मणोऽन्तर्भावोऽप्युभयसामञ्जस्यादेवं तत्तदनुप्रवेशाद् ब्रह्मणोपि सर्वकामत्वादयो धर्माः संभवन्तीति ॥ २० ॥

दर्शनाद्य ॥ ३।२।२१ ॥

—१ अभ्ययसायः—निश्चयः ।

—१० उभयसाधकमिति । स्वल्पत्वमहस्त्वयोः साधकमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—अल्पपरिमाणवस्त्वमहत्परिमाणवस्त्वयात्पक्षेऽप्यौपादयो विरुद्धधर्मा भवन्ति दृश्यन्ते । चकारेणोद्भूतलक्षणनादी प्राक्कर्तृदृश्यमाना उभयधर्मा गृह्यन्त इति ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३।२।२२ ॥

—१४ युक्त्यापीति । यो वादी वस्तु विरुद्धधर्माभ्ययमिति नाद्वीकरोति तं युक्त्यापि बोधयतीत्यर्थः ।

—२० यत्रो धाव इति । अत्र वाक्ये पूर्वार्थेन ज्ञानं निषिध्यते । आनन्दमित्यादिनोत्तरार्थेन तद्विधीयते । अस्थूलादिवाक्ये च—अवागमनाः—इति प्रशासनं निषिध्य—एतस्यैव प्रशासने—इत्यादिना पुनर्विधने तथैव सर्वधर्मनिषेधमुखेन निषिध्य—एताद्विदित्वा—इत्यनेन वेद्यत्वं विधत्ते । ततः—न तद्वञ्चोति कश्चन—इति व्याप्तिं निषिध्य—आकाश ओतश्चेत्यनेन तां विधत्ते ।

अ. १ पा. २ सू. २२
मूले पृ. ११५ पं. २०]

सूत्रार्थः—श्रुतिः प्राकृतधर्मवच्चमेव प्रतिषेधति नतु सर्वकामत्यापलो-
किकधर्मान् । यतो यत्रेमान्धर्मान् प्रतिषेधति तत्रैव श्रूयौ वदतीति ॥ २२ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ ३।२।२३ ॥

१९६-३ शब्दबलविचारेणेति । यद्यपि स्वमते शब्दबलस्येव प्राधान्यं
तथापि कैश्चिदपिभिरर्थबलस्याङ्गीकृतत्वादर्थबलविचारः ।

—१२ संशयं वदन्ति-नहीति ।

—१३ उपचरितार्थत्वं-लाक्षणिकत्वम् ।

सूत्रार्थः—पूर्वपक्षसूत्रम् । तद्व्यग्राव्यक्तमेव । यतो नेति नेतीत्यादिश्रुति-
स्तथेवाह ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३।२।२४ ॥

१९७-१ द्विविधमिति । साकारं निराकारं चेत्यर्थः ।

—२ अनुमापकत्वं—स्मृतिप्रमाणसिद्धम् ।

—५ लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयतयादिति । इन्द्रियमनःसंयोगजं
लौकिकप्रत्यक्षं, दिव्यदृष्टिजन्यमलौकिकप्रत्यक्षम् ।

सूत्रार्थः—परिहारसूत्रम् । पूर्वपक्षोक्तमसंगतम् । सम्यक् सेवया तोषे
जाते तं प्रति ग्रहं शक्यत्वात् । श्रद्धामनिष्ठानयोगादिति श्रुत्या ततस्तु तं
पश्यत इति स्मृत्या च बह्व साकारगुणपूर्णं तेन नाव्यक्तमिति ॥ २४ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

प्रकाशादिवद्यावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ३।२।२५ ॥

—११ वस्तुशक्या निर्णये दृष्टान्तमाहुः-यथेति ।

—१६ पर्वसाधकाः—निर्विशेषत्वसाधकाः ।

—१८ तथा साक्षात्कारात्—उभयरूपत्वसाक्षात्कारात् ।

सूत्रार्थः—पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रकाशादिवद्ब्रह्मण उभयरूपत्वं न भवति ।
यथा सूर्यचन्द्रादिप्रकाशानां भिद्यत्येपि एकविधत्वमेवाङ्गीक्रियते तद्-
ब्रह्मणो वैशेष्यमङ्गीकार्यं सकृत्साक्षात्कारानुरोधादपि ब्रह्मणि तावतां
धर्माणां स्वीकारो न यतो भगवतः प्रकाशस्तपःप्रणिधानादिकर्मणि भवति ।
तत्र तु भक्तेष्टानुरोधात्प्रकटीभवतीति स प्रकाशो न वस्तुनिर्णायक इत्यर्थः ।

यकारेणाप्रकाशोन्यथाप्रकाशश्च ग्राह्यः । सोऽप्यनेकरूपेण प्रकटीभवतीति
नानेकरूपदर्शनं यस्तु निर्णायकमिति ॥ २५ ॥

अतो नन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ ३।२।२६ ॥

—१९८-३ निमित्तभेदव्यतिरेकेण-भिन्ननिमित्तं विना ।

—४ यस्तु भवतीति । वस्तुभावे हेतुर्जायमानत्वमेव ।

—५ लिङ्गं-जायमानत्वबोधकम् । अप्यर्थः-जायमानमवस्तुमुत-
मित्यर्थः ।

—६ उदगाय-महदीड्य । ययद्वयुः । से-महान्तः । प्रणयसे-निर्मासि ।

सुधार्थः-पूर्वपक्षसूत्रम् । अतोऽभ्यासादनन्तेन रूपेणाविर्भावः । न ह्येकं
वस्तु स्वतोनेकविधं भवति तथा सति स विग्रह एव भवेत् स्वरूपम् । हीन्य-
मेन ययद्विया त इति प्रमाणं सूचितम् । अतः श्रुतेः प्रत्यक्षस्य वानिर्णा-
यत्वात्तिर्धर्मकमेव ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशाच्च विकुण्डलयत् ॥ ३।२।२७ ॥

—१९ इदं शास्त्रं-विचाररूपं व्यासशास्त्रम् । शास्त्रान्तरादत्रायमेव
विशेषो यदेव एव ब्रह्मस्वरूपज्ञाने प्रमाणं न लोकास्तन्वापा वेति बोधयन्ति-
अत्रेति ।

—२० स्वरूपज्ञायोति । लौकिकयुक्तिविषयस्वरूपेण तादृशसामर्थ्येन
चाग्रथः । उभयव्यपदेशात्-उभयोर्विकुण्डलधर्मयोः कथनात् ।

—२१ ययुमयविधमेकमेव ब्रह्म तर्हि सर्वेषां भक्तानां विकुण्डलधर्मतपेक-
मेव प्रतिभासेत कथं द्विधा भासत इत्यत आहुः-तत्राहेति ।

—२२ कल्पनाशास्त्रे-भाषावादे । इदं-एषस्य ब्रह्मणोनेकधा भानम् ।

—२३ न्तु-अथैवाश्रुतविकुण्डलधर्मवस्वस्वीकारे ब्रह्मणो मानारूपत्वेना-
निर्णये निर्णयप्रवृत्त्यासशास्त्रवैकल्यमित्यत आहुः-न चेति ।

—२४ एवंसाधनार्थत्वात्-विकुण्डलमतनिराकरणेन ब्रह्मणो नानारूप-
त्वप्रतिपादनार्थं शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् ।

—२५ विषयभेदेनेति । शत्रुमित्रादिविषयभेदेनेत्यर्थः ।

सुधार्थः-उत्तरपक्षसूत्रम् । शब्दकगम्यस्य ब्रह्मणो निर्णयः शब्देनैव ।
यथैक एव सूर्यः सरलः कुण्डलाकृतिश्च भवति तथा ब्रह्माप्यविन्यशक्या
निर्गुणमनन्तरूपं च भक्तेच्छया भवति । प्रमाणसिद्धविकुण्डलधर्माभये भावयति
न कापि श्रुतिर्लक्षणिकेति ॥ २७ ॥

इत्यहमभिप्रेक्षणम् ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३।२।२८ ॥

१९९—३) धर्मरूपाविचारेण-भिन्नाभिन्नत्वस्वरूपविचारेण । पूर्वोक्तपक्षस्यमिति । प्रपञ्चविलक्षणविरुद्धसर्वाधारं ब्रह्मेति शब्दबलविचारलभ्यपक्षः पक्षः । तत्तत्फलदत्तया तं तं भक्तं प्रति ब्रह्म तत्तद्रूपेणाविर्भवतीत्यर्थ-प्रलविचारलभ्यो द्वितीयः पक्षः ।

—५ तद्धर्मत्वात् पटादिधर्मत्वात् । तन्नित्यताया-धर्मनित्यतायाम् ।

—६ नित्यत्वकल्पनायामिति । निरपत्तायामान इत्यर्थः ।

—११ समवेतत्वादिति । प्रकाशगुणस्य तेजोद्रव्ये समवेतत्वादित्यर्थः । मूलाधिच्छेदरूपेणेति । एवं च सर्वे भगवद्भर्मा भगवद्भविभक्तास्तद्विना-भूतत्वादित्यर्थः । अभेदे मानमुक्त्वा भेदे मानमाहुः- नापीति । प्रकाश इति शेषः । नापि प्रकाशः सूर्याभिन्न इत्यर्थः ।

—१२ विद्यमानत्वाच्चेति । चकारेणाधाराधेयभावस्य परास्य शक्ति-रित्यादेश्च समुच्चयः ।

—१३ कल्पना- अभेदकल्पना ।

—१४ नर्हति । यदि स्वाभाविकधर्मसत्तामनश्चुपगम्य सर्वविशेषरहितं ब्रह्म स्वीक्रियते तदा केवलधिन्मात्रब्रह्मणा- अस्य महतो भूतस्य- इति श्रुतिप्रतिपादिता चेतनधर्मरूपा वेदप्रवृत्तिर्न स्यात् । निषेधशेषतेति । अधात आदेशो नेति श्रुती निषेधाङ्गत्वमित्यर्थः ।

—१५ सामानाधिकरण्यं- सत्यज्ञानादिपदानामेकवस्तुदार्ढ्यकत्वम् । लक्षणायामिति । सत्यज्ञानानन्दपदानामसत्यभिन्नज्ञासत्ताभिन्नोति लक्षणायामित्यर्थः । धर्मोपेक्षेति । लक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदकत्वाप्यन्वाह-र्यतावच्छेदकशक्यसंबन्धरूपयोर्धर्मोपेक्षेत्यर्थः ।

—१६ विशिष्टपदार्थः-सत्यज्ञानानन्दविशिष्टपदार्थः । तादृशः-विरुद्ध-धर्माश्रयः ।

—१७ तेजःशब्दाच्च्यत्वादिति । तदेवा ज्योतिषा ज्योतिरित्यादौ ब्रह्म-तद्धर्मयोत्तेगोवाचकशब्दवाच्यत्वादित्यर्थः । यत्तु दूरव्याप्यमिति । व्यापकत्वद्योतनार्थमित्यर्थः ।

—१८ आतपादेरिति । आतपश्च आविश्चेत्यनयोः समाहारः । आदि-पदेन प्रकाशधर्मिसूर्यादिब्रह्मणम् । एवं चातपस्य प्रकाशस्य धर्मत्वेन, आदेः सपदिर्धर्मित्वेन च प्रतीतेरित्यर्थः । नन्वातपादेस्तथात्वं प्रत्यक्षसिद्धं ब्रह्म-धर्मयोस्तु माध्याम्यभिभावः प्रत्यक्षसिद्ध इति कथं धर्मधर्मिभावसंप्रत्यय

इत्यत आहुः- अपूर्ववदिति । गच्छेद्वदित्वा । श्रुतत्वादिति । श्रुतिगम्ये-
रित्यर्थः ।

—१९ न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षेति । धर्माणामपूर्वतया प्रत्यक्षदृष्टत्वाच्छ्रुति-
सिद्धत्वाच्च युक्त्यपेक्षा नेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः पृथक्-
स्थित्यभावात् । नापि प्रकाशः सूर्यादिरूपो भेदेन प्रतीतेः । अतो ब्रह्म
वस्तुतादृशमिति मन्तव्यं-अथ यदतः परो विदः-इति श्रुत्या तेजसात् ।
ततो ब्रह्म यथाश्रुतं सधर्मकं निर्धर्मकं चेति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ ३।२।२९ ॥

—२२ यः सिद्धान्त इति । ब्रह्म प्रपञ्चविलक्षणं तत्सामवापित्वेऽपि न
तत्प्रकारकं नापि सगवाचिमात्रं किंतु ततोऽप्यतिरिक्तं छत्स्नं धिन्मात्ररूपं
यदाविर्भवति तदा व्यवहार्यं भवति । तत्र जडजविपरमा औपचारिका इत्येवं-
रूपः सिद्धान्तः । तादृशं- कारणरूपम् ।

२००-२ उपपत्त्या विचार इति । निष्कलं निष्कयमित्यादिवाक्यैर्वि-
चारे फलित्वे सतीत्यर्थः ।

—३ उपपत्त्येति । ब्रह्माहिकृण्डलवदुभयरूपं तद्धर्माः प्रकाशाश्रयध्वजि-
ज्ञाभिन्ना इत्युपपत्त्येत्यर्थः । पूर्वानुरोधेन- कारणस्वरूपानुरोधेन ।

—६ सर्वधेदार्थसिद्धेः- सर्वात्मकद्वितब्रह्मसिद्धेः ।

—७ तत्र-ब्रह्मणि । पर्यनुयोगः- प्रश्नः ।

—८ धर्मकल्पनाया- उभयत्रिधश्रुतिदर्शनाद्विरुद्धधर्माधिरूपधर्म-
कल्पनायाश्च ।

—९ संमानमिति । विरुद्धधर्मकल्पनेन सधर्मब्रह्मकल्पनं समानानि-
त्यर्थः । उत्पत्त्येति । पतत्तुल्यव्याख्योक्तप्रकारेण । उपपत्त्येति । पूर्वतूत्र-
स्याख्योक्तप्रकारेण । पूर्वनयनमिति । धर्मागामीपचारिकव्यतिरेकेणाहि-
कृण्डलवदुपपत्त्या निर्धर्मकेण सधर्मकस्याभेदोपपादनम् ।

—१० स्वसिद्धान्तः- व्याप्तसिद्धान्तः । विपरीतमिति । तेन धर्माणा-
मौपचारिकत्वस्याङ्गीकारादित्यर्थः । उभय-एकदेशिमत्तं सिद्धान्तिमतं च ।
संमतमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञाया उभयमतेऽपि स्य-
पादवादीति भावः ।

सूत्रार्थः- अथवा-अल्पवदेव होत्याविपञ्चस्यया यः पूर्वमेकदेशिमतेन
सिद्धान्त उक्तो निर्धर्मकमेव ब्रह्म सर्वसामस्याविधर्मनिरूपणं छक्षणयेति
तद्वद्वा ब्रह्म होषमिति ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३।२।३० ॥

—१३ उपपत्त्यन्तरं-श्रुत्युपपत्तिरूपं युक्त्यन्तरम् ।

—१४ साः- द्वितीयनिषेधः ।

—१५ तदुत्पत्तिः- ब्रह्मधर्माणामुत्पत्तिः ।

सूत्रार्थः- एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यैवकारिणान्यनिषेधप्राप्तावद्वितीयमिति प्रतिषेधाद्धर्मप्रतिषेधोपि गम्यते । अकारेण सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा संगृहीता ॥३०॥
इति नवमभाषिकरणम् ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३।२।३१ ॥

—२० परिहृत इति । पूर्वाधिकरणचतुष्टयेन ।

—२२ ननु सेत्वादिवाक्यानि समन्वये विचारितान्येवेति पुनः कथन-
वैयर्थ्यमित्याहुः- यद्यपीति ।

—२३ तथापीति । सर्ववेदान्तानां ब्रह्मपरत्वविचारे यद्यपि विचारिता
पते तथापि परस्वरूपबाधकत्वेन तत्र तेषां परिहारो न कृतोतः पुनर्विचारः ।

—२४ न सिद्धमिति । तत्तद्वाक्येषु तत्तद्भूषाणां प्रतिपादनात् । परि-
च्छेदेन- परिच्छिन्नत्वबोधनेन ।

२०१-१ समन्वयेन- प्रथमाध्यायप्रथमपादेन । अहमर्थ- जगत्कर्तृ-
ब्रह्मत्वम् ।

—२ उत्तरपादेन-प्रथमाध्यायद्वितीयपादेन । ऐक्यं-जगत्कर्तृब्रह्मणा
सहैक्यम् । अविरोध इति । सर्वधर्माणामविरोध एकधर्मिवृत्तित्वे निर्णीति
धर्मिभेदोपि निराकृत एवेत्यविरोध इत्यर्थः ।

—४ धर्मिविचारादिति । पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः सकाशाद्धर्माणां भेदो
निवारित इह तु धर्म्यन्तरं निवार्यत इत्यर्थः ।

—५ फलत इति । श्लोकोक्ताः सर्वाः पञ्चम्यो व्यञ्जलोप इति लक्षणेन
साधिताः । तथा चायमर्थः । फलं भक्त्या मामभिजानातीति साधनं ब्रह्म-
विद्याप्रोति परमित्यादि, प्रमेयं वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीति प्रमाणं यामुसंधाय
विचारेण तदबुद्धत्वं अर्थात् ब्रह्म पूर्वोक्तविचारतो न सिद्धं तर्हि तत्साधयितुं
कोन्यो हेतुः क्षमः फलायुक्तहेतुत्वं विरह्य कौप्यन्यो हेतुर्ब्रह्म साधयितुं
न समर्थः ।

—७ बाधकान्- परत्वबाधकान् । एकदेशबाधकत्वादिति । पर-
ब्रह्मत्वे साम्ये परत्वभेकदेशस्वदाधकत्वादित्यर्थः । फलतः- ब्रह्मविद्याप्रोति
परमिति फलत्वात् ।

स्थानविशेषात्मकाशादिवत् ॥ ३।२।३४ ॥

यतः परं प्रसूणां गोस्नामिथीप्रिद्वलेशचरणानां भाष्यम् ।

—२० अन्यत्र-स्फटिकादौ । तथात्वं-समानधर्मवत्त्वम् ।

सूनार्थः-यथा यदादित्यगतं तेज इति वाक्यात्सूर्यचन्द्रादितेजसामैक्योपे-
स्थानभेदात्ममानधर्मत्वं नास्ति तथा प्रकृतेषु स्थानभेदाद्धर्मभेदः स्यादतो
धर्मातिदेशः । आदिपदेन बालो ग्राह्य इति ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३।२।३५ ॥

२०३-६ विशेषाभावः-अन्योत्कर्षाभावः ।

सूनार्थः-ब्रह्मभिजपदार्थस्य सर्वप्रमाणविरोधेनानुपपत्त्या ब्रह्मेव परम-
फलरूपमुपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

तथान्ये प्रतिषेधात् ॥ ३।२।३६ ॥

—१० अस्मदुक्त एव मार्गः-उल्लङ्घनः परत्वमिति रूपः ।

—१२ आधिस्यमिवेति । पूर्वं सर्वं भगवति स्थितमेवाविर्भूतमिदानी-
मिति वाक्यः । अन्यपदोपादानमिति । न तत्सम इति श्रुत्यान्यप्रतिषेधात् ।

सूनार्थः-न तत्समश्चाप्यधिकश्चेति श्रुत्यान्यप्रतिषेधादन्यकल्पना निर्मु-
लेति ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३।२।३७ ॥

—१५ प्रकरणं-धर्मधर्मिविरोधनिराकरणप्रकरणम् ।

—१६ केचित्-मायावादिनः ।

—२० अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति । अग्रिमपदस्य व्युत्पत्ताबोध-
मायामशब्दादिभ्य इति पदस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । तदेव व्युत्पादयन्ति-
अत्रैवमिति ।

—२१ शम्भोतीति । सुशब्द इति शेषः ।

२०४-१ आयामशब्दादिभ्य इति । आयामो देव्यं व्याप्तिरिति यावत् ।
शब्दतेनेनेति शब्दः । आयामस्य शब्दो येषु त आयामशब्दाः-व्यापकत्व-
वाचकपदपठितश्रुतय इत्यर्थः । तदाहुः-व्यापकत्वेत्यादि । व्यापकत्व-
वाचकसहितानि यानि श्रुतिवाक्यादीनि तेभ्य इत्यर्थः ।

—१ विलम्बोपस्थितिकत्वेनेति । व्याप्तिज्ञानपरामर्शादिकृतविलम्बो-
पस्थितिकत्वेनेत्यर्थः ।

—१० अभ्युद्यममात्रमिति । वृथास्वीकारमात्रमित्यर्थः ।

सूनार्थः-ब्रह्मभिजस्य परत्वसंशङ्गेन-आवाशकसर्वगतश्चेति श्रुत्या-सर्वत

पाणिपादमिति स्मृत्या च सर्वव्यापित्वकथनेन ब्रह्मणः सर्वव्यापित्वं सिद्धमिति ॥ ३७ ॥

इति दशममाधिकरणम् ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३।२।३८ ॥

सूत्रार्थः- ईश्वरादेवैहिकं पारलौकिकं च फलमुपपद्यते । सर्वस्य वशी-
त्यादिश्रुत्या तस्यैव फलदातृत्वोक्तैरिति ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३।२।३९ ॥

सूत्रार्थः-स वा एष महापज इति श्रुती चकारात्- सुखं दुःखमित्यादि-
स्मृती चेश्वरस्यैव फलदातृत्वकथनात् एव फलप्रद इति ॥ ३९ ॥

जैमिनिरत एव ॥ ३।२।४० ॥

२०५-१० विधिष्यैष्येत्यादि । विधिष्यैष्यत्प्रसंगः प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
प्रसंगश्चेति दूषणद्वयं, यदि कर्म न फलजनकं तर्हि यावज्जीवादीनां कर्म-
विधीनां वैयर्थ्यं तथा निष्फले तत्र कर्मणि प्रयोजनगतुद्दिश्य न मन्दो वि-
प्रवर्तत इति न्यायेन प्रवृत्तेरनुपपन्नत्वमित्यर्थः । तत्सापेक्ष-कर्मसापेक्ष-
—११ कृतं-अलम् । तेन-ईश्वरेण । तेन-कर्मणा ।

—१७ सः-फलरूपः स्वर्गादि ।

—१८ भव्यथा दर्शनेपीति-राजादिभ्यः कर्मकरणाभावदशायां कर्म-
कारिभिः फलप्राप्तावपीत्यर्थः ।

—१९ धर्मिण्याहकप्रमाणेन- कर्मफलयोः कार्यकारणभावबोधकश्रुति-
प्रमाणेन । सिद्धत्वात्-कर्मण एव फलरूप सिद्धत्वात् । अत्र-वेदबोधितकर्मणि
तत्फले च ।

—२० तत्प्रतिबन्धकापगम इति । स्वर्गादी लौकिकदेहाद्यपगम इत्यर्थः ।

—२१ तस्य-कर्मणः ।

सूत्रार्थः- पूर्वोक्तहेतोरुपपत्तेश्च जैमिनिर्यागादिकर्म फलदातृ मन्यत
इति ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३।२।४१ ॥

२०६-१० विद्वन्मण्डने धीधिद्वलेन चेति । यदि भाष्यमेतच्छ्रुत्यैव भा-
चार्यकृतं स्यात्तर्ह्येतत्कथनमसंभवं भवेत्पुत्रत्राक्यस्यापित्रा स्वग्रन्थे स्वोपोदल-
कत्वेन कथनस्य लौकिकरीत्या गर्हणीयत्वात् । अत एतज्ज्ञाप्यं मधुश्रीविद्वले-

शकृतमेव तेन चेदं संगच्छते स्वग्रन्थे स्वकृतग्रन्थान्तरोद्देशस्य विद्वज्जनघृ-
हीतत्वात् । श्रीविद्वलेनेति नामनिर्देशस्तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेन निर्वाहः । एवं च
स्थानविशेषास्त्विद्वारभ्य प्रमूणां भाष्यम् । दर्शितं च तथा तत्रैव सूत्रे ।

सूत्रार्थः— खण्डनसूत्रम् । बादरायणः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदातृत्वेनाङ्गी-
करोते । पप पत्र साधुकर्मत्यादिश्रुतौ तस्यैव हेतुत्वेन कथनादिति ॥ ४१ ॥

इत्येकादशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृताया
बालबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ३।२

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३।३ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३।३।१ ॥

—१७ पूर्वपादार्थमनूपैतत्पादगतमर्थमाहुः—पूर्वपाद इत्यादिना । अह-
जीवधर्मनिराकरणेनेति । श्रुत्या प्रतिपादितानां ब्रह्मणि प्रतीयमामानां गह-
जीवधर्माणां ब्रह्मरूपत्वनिरूपणेनेत्यर्थः ।

—१८ निरूपितमिति । ब्रह्मणो विरुद्धधर्माभ्यस्तस्य व्यवस्थापनात्
तस्य प्रपञ्चविलक्षणशुद्धसच्चिदानन्दविग्रहस्य प्रतिपादितमित्यर्थः । इह-
तृतीयपादे । विचार्यन्त इति । उपासनादेरन्तरङ्गसाधनभूता 'ब्रह्मधर्मा'
अतस्तद्वृत्तपोषसंहाराद्यर्थं विचार्यन्त इत्यर्थः । एवं च द्वितीयतृतीयपादयो-
प्रसङ्गसंगतिः । ते- विरुद्धधर्माः ।

—१९ विरोधमायादिति ।

स्थितं ब्रजन्तमासीत् शयानं वा उदाशयम् ।

इतिवद् कालभेदेन पर्यायभेदेन च विभावने विरोधाभावादित्यर्थः ।

२०७-५ गोकुलेत्यादि । गोकुलक्षेत्रे वृन्दायाः कानने संचरमाणस्य
गोपस्य रूपं धारयन्तम् ।

—६ अनलयाः— बहुलाः । ये कल्पद्रुमास्तत्प्रसूनेर्विराजिताः स्थल्यो-
कृत्रिमभूमयो येन तदेतादृशं कालिन्दीसलिलं यमुनाजलम् । कालिन्दीजलं
निपतद्भिर्बहुलकल्पद्रुमकुसुमैः प्रवाहरयन्तशासीरभूमयो विचित्रिताः कृता
इत्यर्थः । तादृशकालिन्दीजलस्य बह्वेला वीचयस्तत्संगी तल्लदो यो
युवतरपवनस्तेन चलन्तो येलकास्तैर्विराजमानं शोभमानं यद्वण्डमण्डलं
तद्वपुष्या तत्प्रभया मण्डिते मूर्धिते ये कुण्डले तन्मयानुभाषितो यो वामासी

वामस्कन्धः । तेन मिलन् संगच्छमानो मूर्धन्यो मूर्ध्नि भवो महामणिर्यस्या
पतादृशी सुरालिका । वादनसमये तिर्यक्कृताया सुरालिकायाः शिरोभागे
विद्यमानो यश्च महामणिः स श्रीकृष्णस्य वामांससमीपभासीदित्यर्थः । एवं-
भूतपुरालिकाया मुखावलिर्भुजपङ्क्तिस्तत्र मिलन्त्योतितरला अतिचञ्चलाः
करकमलयुगलस्याद्गुल्यस्तद्वद्वदस्तदधीना या विविधस्वरमूर्च्छनास्ता-
भिर्मोहिता या ब्रजवरानितम्बिन्यो गोपस्त्रियः । तत्कदम्बं तत्समूहस्तत्कटाक्ष-
कुवलयैरर्चितम् । एतावता श्रीकृष्णस्वरूपं वर्णितम् । अतः परं राम-
स्वरूपम् ।

—१० कचिदिति । कोदण्डं धनुस्तन्माण्डितभुजदण्डान्यां खण्डितः पञ्चण्डो
दशमुण्डो दशशिरा रावणो येन तत् । नृसिंहरूपमग्रे वर्ण्यते ।

—११ कचिदिति । अतिरुरालमतिभयानकं यद्वद्वं तेन विव्रासिता
भयं लम्बिताः । कमला- लक्ष्मीः । कमलासनो ब्रह्मा, वृषभासनो हर
इत्यादयो येन तत् । नृकेसरिरूपं-नरसिंहरूपम् । उरुक्रमदिरूपं चेति ।
उरुक्रमस्य श्रेष्ठत्वं वेदे श्रेष्ठ्युत्पत्तेः श्रीमद्भगवतादिषु चोक्तम् । आदिपदेन
नारायणानुवाकयुक्तनारायणसदात्मस्वरूपं तत्र तत्रोक्तं शिवरूपमन्यथ
प्राह्यम् । एवमस्याधिकरणस्य विषयः । एवं च पूर्वपादे ब्रह्मप्राधान्येन विषयः ।
अत्र तु ब्रह्मरूपप्राधान्येनेति वैलक्षण्यम् ।

—१२ तथा- धर्मभेदप्रकारेण । यागभेदवदिति । इत्थं देवता चेति
यागस्वरूपं तेन द्रव्यदेवताभेदेन यथा दामो भिद्यत एवमुपासनाभेदोक्तधर्म-
भेदे ब्रह्मभेदोद्गीकार्यः । आवापोद्वापाभ्यामिति । आवापो ग्रहणं, उद्वाप-
स्त्यागः । प्रापक्षिणानां सुरलीकोदण्डधरत्वादीनामावापेन तादिलक्षणानां
नदेकरसत्वात्पूज्यत्वादीनामुद्वापेन चेत्येवमावापोद्वापाभ्यामित्यर्थः । दृष्टा-
दृष्टफलभेदाच्चेति । दृष्टं फलं-साकारादिदर्शनम् । अदृष्टं फलं-तत्त-
त्पदप्राप्तिः ।

—१४ वेद्यभेदे-तत्तदुपासनाप्रकरणोक्तधर्मैर्ज्ञेयभेदे । ब्रह्मानेकत्वापत्ता-
विति । सर्वत्रोपासनावाक्येषु ब्रह्मण एवोपास्यत्वपतिपादनादनेकत्वापत्ति-
रित्यर्थः । श्रुतिविरोधात्-एकमेवाद्वितीयमिति भुतिविरोधात् ।

—१५ तद्विशिष्टानां-उपासनावाक्योक्तधर्मविशिष्टानाम् । तथात्वं-अ-
ब्रह्मत्वम् ।

—१७ वेदान्तानां-उपनिषदाख्यानम् ।

—१९ समन्वयविरोधापत्तेरिति । सर्वासां श्रुतीनां विरुद्धधर्माश्रय
पथं ब्रह्मणि समन्वयः स त्वद्वैकाङ्गीकारे विरुध्येतेत्यर्थः ।

अ. १ पा. ३ सू. १
मूले पृ. २०७ प. २०]

अणुभाष्ये

—२० ब्रह्मविद्यात्वहानेरिति । उपासनाविषयाणामब्रह्मत्वे तदोपको-
पनिषदां ब्रह्मानिरूपकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वहानिरित्यर्थः । प्रतारकत्वापत्ते-
श्चेति । अब्रह्मविद्याकार्यं ब्रह्मेति बोधयन्ती श्रुतिः प्रतारिका स्यादित्यर्थः ।

—२३ व्यासस्थापीदमसंमतमित्याहुः— स्पष्टार्थानामिति । स्पष्टार्थ-
करामकृष्णादिपदघटितश्रुतिवाक्यानां निर्णयो व्यासेन पूर्वं कृतः स्यात् ।
ततः संदिग्धार्थज्योतिराकाशादिघटितवाक्यानां ब्रह्मपरत्वं निर्णीतं स्यादि-
त्यर्थः ।

—२४ एवं पूर्वपक्षं खण्डयित्वा स्वमतमाहुः— एवं चेति ।

—२५ तेषां—उपासनाविषयकोक्तधर्मविशिष्टब्रह्मस्वरूपाणाम् । उभयतः-
पाशा रज्जुरिति । भेदाङ्गीकार एकमेवाद्वितीयमित्यभेदश्रुतिविरोधः ।
तदनङ्गीकारे द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेद इति प्रतिपादकामिहान्यापयिरीष
इत्युभयतःपाशा रज्जुरित्यर्थः ।

—२६ सूत्रे सर्ववेदान्तप्रत्ययोतिव्यधिकरणो बहुव्रीहिसं व्याख्यान्ति-
सर्ववेदान्तैः प्रत्यय इति ।

२०८-१ अविशेषात्—साम्यात् ।

—७ आदिपदादिति । आदिपदेन एवं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशे-
षादिति सूत्रोक्ता अनेकरूपाणामव्यवसायिकाश्चत्वारो हेतवः संप्राप्ताः ।
तथा च सूत्रे चोदनादीति समाहारद्वन्द्वः । तद्विग्रहश्च चोदना च आद्य-
श्चैतेषां समाहार इति ।

—९ प्रयोजनसंयोग इति । एकस्मिन्नेव ब्रह्माणे नानाप्रकारैर्जातानां
फलानां संयोगः समुच्चय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—सर्ववेदान्तवाक्यैरेकैकस्वरूपैर्यस्य ज्ञानं भवति तद्वद्देव । विधि-
वाक्याविशेषात् यथा शास्त्राभेदेन ज्योतिष्टोमे धर्मभेदेऽपि ज्योतिष्टोमावि-
धेरैकत्वमिति ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ ३।३।२ ॥

—११ धर्मभेदेनेति । एकस्यामुपासनायासुकस्य धर्मस्योपासनान्तरेनु-
कत्वेन मिथोभेदान्तरस्पर्शभेदात् । उक्तहेत्वसिद्धिमिति । संयोगादिहेतुचतुष्ट-
यमध्ये रूपात्मकहेतोरसिद्धिमित्यर्थः ।

—१५ तदग्रहणाग्रहणयोः—श्रीदशग्रहणाग्रहणयोः । इहापि—उपासना-
वाक्येष्वपि ।

—१७ त्वदुक्तहेत्वसिद्धिरिति । ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणो भिन्नत्वाद्धर्मि-
भेदसाधकधर्मभेदरूपस्य त्वदुक्तहेतोर्ब्रह्मण्यसिद्धिरित्यर्थः ।

—१८ पः सति-पूर्वोक्तप्रकारेण वेद्येन्ये सति ।

—१९ उपसंहारः— सामान्यतः श्रुताः विशेषे नियमनम् । अत्र-
गुणोपसंहारे । उपासनाविषयेऽप्यपिलेप्तिरिति । अग्रताररूपत्वातिशेषः ।

—२१ गुणाः—ब्रह्मधर्माः । ओमित्येतदक्षरमिति । ब्रह्मण्य गीर्णकृत्वेय
वर्णोपासना बोध्या ।

—२०९-१ अन्यथा— प्रकरणातिशयेनोपसंहारे । अतिप्रसंगादिति ।
प्रकरणस्य नियामकत्वमङ्गप्रसमादित्यर्थः ।

—२ अग्रे—न वा प्रकरणभेदात्परोक्षरीयस्त्वादित्यस्यापरव्याप्यायाम् ।
सुप्रार्थः—ननु धर्मभेदाद्भेद इति चेत् । यतो यथेकस्यामप्यतिरात्राप्यक्ती
षोडशिप्रहणाप्रहणधर्मभेदाद्भेदो न तथेत्यर्थः इति ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेधिकाराच्च सप्तम्य
तन्नियमः ॥ ३।३।३ ॥

—३ ताश्चोपासनाः कथं कर्तव्या इत्याकाङ्क्षासमाधानमुत्तरसुत्रेऽन्वयस्ती-
त्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति—नन्विति ।

—७ रूपान्तरधर्मा इति । अस्योपसंहर्तुं शक्यन्त इत्यनेनान्वयः । अत्र-
तरणिष्ठाया अयमर्थः । यथा कर्मणा त्रितयनत्वेऽपि शास्त्रान्तराधिकरणोक्त-
न्यायादेकत्वमेवमुपासनानामप्येकत्वं सिद्धम् । ततश्चेक्यरूपहेतोर्गुणोप-
संहारप्रयोजकतया यथा सर्वामुपासनासु गुणोपसंहारस्तथा ज्योतिष्मादि-
यागेषु शास्त्रान्तरोक्तगुणोपसंहारो युक्तः स्यात्तच्च शिष्टाचारादिविरुद्धम् ।
इमासापत्तिमपाकर्तुं शास्त्रान्तरोक्तगुणोपसंहारो न क्रियते चेत्तेनैव न्याय-
नोपासनास्वपि गुणानुपसंहारापत्तिरतोपि शिष्टाचारविरोधः । एवमुभयत्रापि
शिष्टाचारविरोधे तुल्ये तत्समाधानापोत्तरं पठानि सूत्रकार इति । तथात्वेने-
त्यस्य व्याख्यानं स एकमेवेत्यादि ।

—११ समाचार इत्यस्य व्याख्यानं—तत्प्रयुक्त इत्यादि ।

—१५ तथानियमः—स्वशास्त्रीयानामेवानुष्ठाननियमः ।

—१७ तन्निधमे—स्वशास्त्रोक्तानामेव धर्माणामनुष्ठानमिति नियमे ।
अचिदिति । यथा कुबुटोसीत्यश्मानमादत्ते कुटुरसीति वेत्यदमादानमन्त्रे ।

—१८ व्यवस्थितविकल्पविषयत्वेनेति । उभयरेकमेति निर्णायको
विकल्पो व्यवस्थितविकल्पः । यथोदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति पक्षयोः

कस्याप्येकतरस्याङ्गीकारं कृत्वा यावज्जीव तथेवानुष्ठानं न तु वीहिपववदे-
च्छिकविकल्पविषयं वेदानुष्ठानम् । विकल्पे- पच्छिकविकल्पे । उभय-
स्यापि विकल्पबोध्यपक्षद्वयस्यापि । अशास्त्रार्थत्वमिति । अष्टदोषदृष्टत्वा-
दिति भावः ।

—१९ शास्त्रार्थत्वमिति । शास्त्रेणोभयोरपि ग्रामि स्यात्परतु सुन्दरीप-
सुन्दर्यायेन परस्परविरोधाद्वैक्यमपि प्रवर्ततेति भावः ।

—२० ननु यदा वेदविमानात्माक् शास्त्राभेदस्यासिद्धिस्तदा शास्त्राधि-
कारिणामसम्भवात्मवैक्यमाङ्गानां सर्वकर्मसुपसंहारं स्यादत आह -अग्रेति ।
यथा सत्रा इति । एव च शास्त्राभेदात्प्रागापि तत्तद्वेदे तत्तच्छास्त्रानामपि
नियामिकानां सत्त्वात्ताभिरेव नियमसम्बन्धं सर्वकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहार
इत्यर्थः । व्रताग्रन्थनभिसम्बन्धात्-सबहोमेषु यद्वित्रयसम्बन्धाभावात् ।

—२२ तथात्वादिति । तत्तच्छास्त्रोक्तकर्मसु तत्तच्छास्त्रोक्ताङ्गानामेवा-
नुष्ठानं न त्वग्येषां विकल्पाणामिति नियामकत्वादित्यर्थः ।

२१०-१ तथा सति- तदोपकप्रमाणविरोधेन रूपान्तरोपासनासाधारण-
धर्माणामुपसंहारे सति ।

—२ चापशरादिकमिति । रामरूपगुणानामुपसंहारं कर्तव्यं स्यादि-
त्यर्थः । भावनीयं स्यादिति । अस्याग्रिमवाक्येऽप्यन्वयः ।

—३ आयामशृङ्गम्- विस्तीर्णशृङ्गम् ।

—४ अभिसन्धि- समाधानम् ।

—१० उक्तमेवेति । प्रकरणस्य नियामकत्वमङ्गप्रसंग इति चापक-
मुक्तमेवेत्यर्थः ।

—११ नन्वयं सति प्राणायुपासनासु शास्त्रान्तरोक्तगुणानामुपसंहारा न
स्यादत आह - प्राणायुपासनास्त्विति ।

—१४ अधिकगुणस्यति । कस्या चिच्छास्त्रायामुक्ते न्यूनसख्यादींश्च
हृत्प्राणे शास्त्रान्तरात्ताधिकसख्योपसंहारेभिरसख्याया-शते पञ्चाशद्-इति
न्यायेन न्यूनसख्यायां सम्बन्धाद्विरोधाभावेन न किञ्चिदापकमित्यर्थः ।

—१६ परवियामु रूपान्तरे रूपान्तरणोपसंहारानुपपत्तिं शङ्कते-
नग्निति ।

—१७ अनुपपन्नमिति ।

योपथा स तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

इति वचनाद्विराधादनुपपत्तिरित्यर्थः । धर्मिग्राहकमानेन-यदेकमव्यक्त-
भवनन्तरूपमिति श्रुतिरूपेण ।

—१८ तथात्वात्-विरुद्धधर्माश्रयत्वेन श्रुतौ श्रावणात् ।

—१९ अत्रार्थे दृष्टान्तमाहुः-यथैकस्यैवेति । नियतपदार्थवादिमते भाव-
भिन्नो निषेधमुखप्रतीतिगोचरो य एको भावभेदरूपोऽन्योन्याभावपदार्थस्तस्यैव
तादृशपटायनन्तभावप्रतियोगिकता तत्तत्पटादिरूपत्वं चाद्रियते । तथा
तस्यैवान्योन्याभावस्य तत्तत्प्रतियोगिकार्यन्ताभावत्वमप्याद्रियते । एवं
प्रतियोगिभेदाद्भावस्वरूपत्वमभावरूपत्वं चैकस्यैवान्योन्याभावस्याद्रियते न तु
निरूपकभेदेन स्वरूपभेदः स्वीक्रियते तद्वत् ब्रह्मण उपनिषत्प्रतिपादितत्वेनो-
पनिषद्वाक्यस्यैव नियामकत्वात्स्वरूपाभेदेष्वनन्तरूपतया तत्तद्दीलाकर्तृत्व-
ज्ञानं स्वरूपाभेदश्चोपपद्यते ।

—२१ अभावत्यस्य-नानापदार्थानामभावरूपत्वस्य ।

—२२ अप्रयोजकत्वादिति । ऐक्यबोधकप्रबलप्रमाणाभावेनाप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । धर्मिप्राहकमानस्य-यदेकमग्न्यक्तमिति वाक्यस्य । तथा-
रथात्-ऐक्यबोधकप्रबलप्रमाणत्वात् । तदेव प्रबलप्रमाणं दर्शयन्ति-
तथेति ।

२११-१ नन्वेकस्य ब्रह्मणः सर्ववतारास्तदभिन्नाश्रदेकावतारस्वरूपे तादि-
तरावतारस्वरूपैक्यं प्राप्तं तत्तद्वान्यावतारधर्मवत्त्वेनान्यावतारोपासन-
मपि स्यात्सर्वबोधमयालिङ्गाधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यां
तथोपासने श्रुतिविरोधरूपं दूषणं वक्तुं प्रतिवादिनमनुयुज्यते- अपरं चेति ।

—२ विज्ञानहेतुः-ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानकारणम् ।

—३ निरूप्यते-तत्तच्छास्त्राहु भिन्नतया निरूप्यते ।

—४ को हेतुरिति । यदि भिन्नरूपधर्मैकस्यैवोपासने ब्रह्मज्ञानं संभवे-
त्तर्हि श्रुत्या नानाधर्मवत्त्वेन नानास्वरूपनिरूपणं किमर्थं कृतमित्यर्थः ।
प्राप्ति-उपास्येनुक्तगुणानां प्राप्तिम् । अनिरूपणे-एकरूपत्वानिरूपणे ।

—७ तस्य-ब्रह्मज्ञानस्य । एकजातीयत्वात्-तन्मत्तानुसारं गुणोपसंहा-
रेण समानजातीयत्वात् ।

—८ क्लृप्ताशेषसाधनसाध्यत्वादिति । यथा घटो दण्डादशेषसाधन-
समुदायसाध्यस्तथोपासनाप्यशेषगुणानुसंधानसाधनसाध्यातोशेषगुणनिरू-
पिका श्रुतिरुपासनां निरूपयेदित्यर्थः ।

—९ अम्येति । अन्यशास्त्रोक्तैर्यर्थः ।

—१० उपसंहार्यान्-अन्यशास्त्रोक्तान् । एवं चोपासनश्रुतौ कतिपय-
गुणकथनमन्यथानुपपत्त्या स्यान्तरे रूपान्तरगुणोपसंहारो दोषाग्रह इति
कल्पयत्यतः श्रुतितात्पर्यविरोधरूपो दोष इत्यर्थः ।

अ. ३ पा. ३ सू. ३
मूले पृ. २११ प. ११

—११ तात्पर्यान्तरं शङ्कित्वा निवेद्यन्ति-न चेति । स्वशाखामात्रेति मात्रपदेन शाखान्तराध्ययनज्ञाने निरस्येते ।

—१२ परशाखाज्ञानेन-अध्ययनाभावात्परशाखाया अज्ञानेन ।

—१३ तस्मात्-तात्पर्यान्तरस्यानुपपत्त्या ।

—१४ भवतीति । तावद्धर्मविशेषब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । तैत्तिरीयाणामिति । एवं च तसच्छाखासु कियद्वृणोक्तिसामर्थ्यान्तरेव गुणरूपासनासादृश्यं अतो न रूपान्तरे रूपान्तरगुणा उपसंहार्याः ।

—१५ एकैकप्रकारकं-केवलरूपप्रकारकं केवलगन्धप्रकारकं केवलरसप्रकारकं वा ।

—१७ एतेन-अनन्तशाखास्वनन्तगुणकथनेन ।

—२० स्वकृत सूत्रव्याख्यानं ब्रह्मपितुमन्यव्याख्यानं दूषयन्ति-कंचिदिति । कंचित्-शंकरभास्कररामानुजादयः ।

—२१ स्याध्यायस्य-अथर्ववेदगतोपनिषदध्ययनस्य ।

—२३ अर्चिर्ज्योतः-असमाप्तव्रतः ।

२१२-२ एषः-शिरोव्रतधर्मः । यवपीड शङ्करादिमतं विद्यायां धर्मशास्त्रमिति सूत्रशाखरभाष्यानुसारे तथापि सूत्रकाराशयविरुद्धं तदिति स्पष्टयन्ति-स चिन्त्यत इति । नहीति । अस्य शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वं तु विद्याभेदक नैत्यर्थः । उक्तन्यायेन-चोदनायविशेषन्यायेन । अन्यन्न-अध्ययने ।

—३ तदुपसंहारस्य-शिरोव्रतोपसंहारस्य । अनुपसंहारार्थं-विद्याभेदं स्वीकृत्य विद्यान्तरधर्माणां विद्यान्तरेनुपसंहारार्थम् । अतस्त्वर्थं-शिरोव्रतस्याध्ययनधर्मत्वाभावः ।

—५ उपेक्ष्य इति । शंकरादिव्याख्यातः सूत्रार्थो हेय इव प्रतिभाति । शाखरभाष्यानुसारिमतस्रण्डनमसहमानः शङ्कते-नन्विति ।

—६ तदुक्तार्थत्वे-शंकरादिकुतार्थघटितत्वे ।

—७ स एष-तदुक्तसूत्रार्थ एव ।

—१० तस्मिन्-मुख्यार्थे । तद्व्याधः-मुख्यार्थव्याधः । ननु तात्पर्यनिर्वाहायादतो मुख्यार्थव्याधो न दोषावद् इत्यरुच्या दूषणान्तरमाहुः-किंचेति । एवं-विधेकत्वं स्वीकृत्यात्रोक्तोपासनाधर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारानुद्गीकारे ।

—११ अनिर्गुणिरिति । भिन्नभिन्नशास्त्रोक्ताग्रिष्टोमस्यैकत्वस्वीकार एक-शास्त्रोक्ताग्रिष्टोमाद्वेषु तद्वितरशास्त्रोक्ताज्ञानामप्युपसंहारेणानुष्ठानापत्तिरित्याशङ्क्या निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । पूर्वं रूपान्तरे रूपान्तरगुणानुपसंहारे

रूपभेदः कारणतयोरुक्तं रूपभेदं स्पष्टयितुं विचारान्तरमारभन्ते-नन्विति । त होवाचेति श्रुतिरुत्तरतापनीयस्थां । अस्यामुपनिषदि दुर्वासाः स्वगतं भगवज्ज्ञानं वक्तुं ब्रह्मनारायणसंवादमुपनिषति-स होवाचेति । अज-
योनिः-ब्रह्मा ।

—१५ मधुरास्वरूपमिति । मधुरास्वरूपनिरूपणं परमेश्वरस्य मूल्या-
मवतारसूचनार्थम् ।

—१८ पूर्वोक्तरीत्या-यदेकमव्यक्तमित्यादिश्रुत्युक्तरीत्या ।

—१९ सर्वतुल्यता-सर्वावतारानां तुल्यब्रह्मरूपता । द्वितीयं संशयनाहुः-
किंचेति ।

—२२ सत्त्वं यस्येति, विशुद्धसत्त्वमिति वाक्यद्वये क्रमेण प्रियेतिविद्व-
द्धेतिविशेषणाभ्यां प्राकृतगुणान्तर्गतसत्त्वस्य निवृत्तिरित्याहुः- अत्राकृत
इति ।

मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।

इत्यादिना प्राकृतगुणानामप्रियत्वाविशुद्धत्वबोधनादित्यर्थः ।

—२५ स स इति । अवतार इत्यर्थः ।

२१३-१ तद्रूपत्वं- आधिष्ठांशस्य ब्रह्मरूपत्वम् । तदेवांशत्वमिति ।
तद् ब्रह्मस्वरूपमेवांशत्वेन व्यवहियत इत्यर्थः । मूलस्वरूपं बोधयन्ति-
यपेति । अधिष्ठानं- सत्त्वावात्मकं क्षीरादि ।

—४ श्लोकादिभाषेनेति । वत्साहरणे, रासे, एकमीदृतिंकनानास्त्रीविवाहे,
नारदपरीक्षायां च यथायोग्यं बालग्रीढराजभावेनाविरभयद्भगवान् । एवैक-
रूपत्वं स्वस्मिन्ज्ञापयितुमनभीष्टं स्याद् भगवतस्तर्हि रामायवतार इवात्र
श्रीकृष्णावतारेभ्यो न ज्ञापयेत् । विविधरूपतया प्रकटी न स्यात् । एवं वेता-
दृशं प्राकट्यमेव मूलरूपैश्वर्यादिममकमित्यर्थः । तेन- बालादिभावेऽपि
मूल्याम्पादानोलूखलबन्धादिद्विःलाभः सर्वात्मकत्वव्यापकत्वविरुद्धधर्मप्रद-
शनेन । यादृग्यादमिति । यद्यल्लिलायां यादृक् यादृक् पाणिपादादिपरिमा-
णानि प्रतीयन्ते तानि तथैव ब्रह्मस्वरूपनिष्ठानि । अवमर्थः- सर्वतः पाणि-
पादान्तमिति श्रुत्या बोध्यते ।

—५ जान्मीम इति । एवं च निरवयवत्वेऽप्युपाधिप्रविष्टघटाकाशादिवदं-
शांशिमाधाविरोधान्न प्रमाणात्तरविरोधो न वा श्रीकृष्णावतारस्य श्रेष्ठत्व-
विरोध इत्यर्थः । एवं- सत्त्वस्थाधिष्ठानत्वे ।

—६ सर्वत्र- श्रुतिषु ।

—७ मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि- मन्त्रजापकादिभिर्दृष्टानि जपादिप्रसा-

दितस्य भगवतो रूपाणि । विभूतिरूपाणीति । परब्रह्मण इतरानधीनत्वेन
जपायधीनत्वासंभवाच्चानि विभूतिरूपाण्येवेत्यर्थः ।

—८ तस्य- विभूतिरूपत्वम् ।

—११ तत्र तत्र- उद्गीथादिरूपेषु । कुत्रचिच्छुद्धधर्म्मिणः स्थितिः, कुत्र-
चित्कलायाः स्थितिः, कुत्रचिदंशस्यावताररूपतेति रूपत्रयमसहमानः शङ्कते-
नन्विति ।

—१२ प्राकट्योक्तिः-अंशकलावताराणां प्रकटतोक्तिः । अनुपपन्नेति ।
निराकारस्वभावस्यावतारव्ययनं व्याघातघटितमतोनुपपद्येत्यर्थः ।

—१४ अनपनोपत्यात्- अवाप्यत्वात् ।

—१५ तच्च-स्वतोन्नतरूपत्वे प्रमाणं च । प्राकट्यं-ब्रह्मस्वरूपप्रकटता ।

—१६ बहुविधेति । सकामानिष्कामभेदेन सकामाध्यामापि कामनाना-
त्वेन च भक्तेर्बहुत्वमित्यर्थः । तथेति । ये यथा मां प्रपद्यन्ते-इति भगवद्गी-
तावाक्यात् । तथा- तत्तत्प्रकारेण ।

—१७ इतपसक्तिः-सर्गायासाक्तिः । उपाध्यन्तरितस्नेहयस्यात्-सर्गा-
धुपाधिनिमित्तमेव भगवति तेषां स्नेहोतः कामनाव्यवहितस्नेहवत्त्वात्ति-
ष्कामस्नेहाभावात्तात् प्रति भगवत्प्रादुर्भावोपि सत्त्वोपाधिग्व्यवधानेनैवेति
होयम् ।

—१९ अतद्व्यवधानेन- मालिनसत्त्वाव्यवधानेन । एतेन-अधिकारि-
भेदात्प्राकट्यप्रकारभेद इति निरूपणेन ।

—२१ निरुपाधितत्तदर्थ- निरुपाधिस्नेहवतां कृते ।

—२२ तथात्वात्- गोपालतापनीयायुक्तप्रमाणसिद्धत्वात् ।

—२३ एतदेव- आनन्दमयमेव ।

२१४-१ तथा- विषयः । तादृक्कद्रतां-सौपाधिस्नेहवताम् । अवसीयत
इति । एतेनेत्यादि अवसोपत इत्यन्तमेकं वाक्यम् । एवं सति-भक्तिभेद-
मूलकनानारूपैरेकस्यैव ब्रह्मणः प्रकटीभावे सति । गुणभेदस्य-तत्तद्रूपगुण-
भेदस्य । अप्रयोजकत्वात्-रूपिभेदप्रयोजकत्वाभावात् ।

—२ सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं-नानारूपप्रतिपादकसर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् ।

सुप्रार्थः- नन्वेवं सति शास्त्रान्तरीयधर्म्माणां भ्रुपसंहारः स्यात्तथावतारा-
न्तरधर्मा अवतारान्तरेषु पसद्वर्तय्या इति चेन्न । वेदसंबन्धिकर्मणस्तत्तच्छा-
खोक्तप्रकारेण करणेधिकारात् । अत्र दृष्टान्तः सदाः । यथा सदांक्षयहोम-
विशेषा आथर्वणिकेरेव कांया इति नियम्यन्त पवमेवोपसन्नायामापि राम-

कृष्णादिरूपेषु तत्तद्गुणोपासकस्य तत्तद्वतारधर्मा एव भावनीया न त्ववतारान्तरधर्मा अपीति ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ३।३।४ ॥

सूत्रार्थः— सर्वं वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना श्रुतिर्वैयकत्वादियानामेकत्वं दर्शयति । चकाराद्यदा ह्येवैष इत्यादिना भेददर्शननिन्दा च सूचितेति ॥ ४ ॥

उपसंहारो भेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ३।३।५ ॥

—१० पूर्वसूत्रोक्तरीत्या— स्वाध्यायस्येत्यादिसूत्रोक्तपद्धत्या । गुणोपसंहारः—एकावतारधर्माणामवतारान्तर उपसंहारः ।

—११ श्रीरामोपनिषत्स्विति । एवं च मत्स्यकूर्मावताररूपत्वं श्रीरामावतार उपसंहृतम् ।

—१४ श्रीव्रजनाथ इति । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धीयाकूरस्तुती श्रीकृष्णे रघुवर्यत्वाविगुणोपसंहारः । तत्प्रयोजकं—उपसंहारप्रयोजकम् । एवं सति—मगबहुक्षणार्थैक्यस्योपसंहारप्रयोजकत्वे सति ।

—१८ विधिशेषाणामिति । अग्निहोत्रादीनामित्यस्य विशेषणं, विधिः शेषोद्गं येषामिति विग्रहघटितो बहुव्रीहिः । अग्निहोत्रादिक्रियाणामङ्गं वैदिको विधिः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् । एतस्मिन् विधिशेषवदित्यस्य व्याख्याने गुणोपसंहारप्रयोजनं न स्पष्टतया प्रतिभासत इत्यतः पक्षान्तरमाहुः—यद्वेति । मत्वर्थायो वाप्रत्यय इति । नतुपो मकारस्य मातुपभायाश्च मतोर्वैयवादिभ्यः (पा. सू. ८।२।९) इति सूत्रेण वकारादेशो वाप्रत्यय इत्यर्थः ।

—२१ विधिशेष इति । विधेः शेषोद्गमर्थवादः । तद्वत्—तद्युक्तम् । समानं च—एकं च । एवं च—वर्म वा एतयज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजी—इत्यायर्थवादानां नानाशास्त्रीयदर्शपीर्णमाप्तादिषु स्तावकत्वेन पथोपसंहारस्तद्वद्वाप्युपसंहार इत्यर्थः ।

—२५ तत्फलसाधकत्वस्य—श्रुत्यन्तरोक्तफलान्तरसाधकत्वस्य ।

२१५-४ उक्तरीतिरिति । एकस्मिन् कर्माणि चाक्यद्वयेन फलद्वयबोधनायथा फलद्वयसाधकत्वमुपसंह्रियते तथा यत्र गोपालतापनीयायुक्तोपासनायां फलद्वयं श्रुतं—तत्र तं यथा यथोपासत इति श्रुत्या तत्तत्फलद्वयस्योपसंहारः कर्तव्यः । परोक्तव्याख्यानं दूषयन्ति—यत्स्वित्यादिना ।

—७ शक्यवचन इति । एवं च शिष्टाचारविरोधादिदोषात्तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यमित्यर्थः ।

—९ तदादयः— प्राणादिवियामनशङ्कायाः समाचार-
सूत्रविरोधादेवानुदयेन तन्निवारणार्थं चकारस्यानुपयोगान्तरात् प्रद-
शयन्ति— वस्तुतस्त्विति । पूर्वसमुच्चयार्थः—अर्थाभिदंसमुच्चयार्थः ।

—११ उपसंहारव्याजमिति । बाधकाभावविशिष्टरूपं तत्तत्कलार्थस्वरूपं
च बीजमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नमस्ते रघुवर्षयिस्त्वादियु यः श्रीरुद्रधर्माणामुपसंहार उक्तः
तं शुद्धमहोपासकैः कर्तव्यः । भगवद्रूपस्यावतारद्वयेऽपि समानत्वात् ।
एकान्तिभक्तैस्तु तत्तदवतारोपासनाविष्युक्तप्रकारवद्विरुद्धधर्माणामुपसंहारः
कर्तव्यः । नतु विरुद्धधर्माणां तेषु समानत्वाभावादिति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३।३।६ ॥

—१३ नन्यति । विरुद्धगुणोपसंहार एकरसतानिर्वृत्त्या ब्रह्मत्वमेवा-
पेयात् तत्तद्व्याप्यभेदहेतोर्निर्वृत्त्योपसंहारो न भवेदिति भावः ।

—१८ तेनेति १ एवं श्रुतिबलनिर्णयस्योपपन्न समानत्वात् ब्रह्मत्वेना-
भेदे सिद्धे ब्रह्मत्वप्राधान्येनोपासनायां उपसंहारबाधो नैत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नतु धर्माणामुपसंहारे श्रुतिप्रतिपादितमेकरसं ब्रह्मान्यथा भवे-
दनेकरसं च तत्त्वादिति चेन्न श्रुतिप्रतिपादितत्वाविशेषात् । यथा श्रुत्या
ब्रह्मण एकरसत्वेन निर्णयः कृतस्तथा विरुद्धधर्मवत्त्वेनापीति ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३।३।७ ॥

—२० पूर्वसूत्रोक्तेर्यादि । पूर्वसूत्रे अन्यथात्वं शब्दादिति भागेन या
शङ्का कृता तस्या एवानेन सूत्रेण प्रकारान्तरेण निराकरणं कृतं इत्यर्थः ।
विरुद्धत्वेनेत्यस्यैव व्याख्यानं— पक्षोक्तादिति ।

—२२ तदुक्तधर्मवत्—श्रुत्युक्तधर्मवत् ।

—२७ आद्यवर्णोपनिषदितीति । अयमर्थः । ब्रह्मणि सर्वगुणसत्त्वेऽपि
यादृशोपासकं प्रति यावन्तो गुणा भगवता प्रकटीक्रियन्ते तावन्त एव
श्रुत्या तत्र निर्दिश्यन्त इति प्रकरणभेदेन तत्तदुपतत्तदुपपन्नानाज्ञापते ।
अतोपि कारिणापि तत्तद्गुणा एव तत्र तत्र भावनीयाः ।

२।६-१ अस्मिन्म इति । अस्याः श्रुतेरर्थः प्रकाश एवं निर्दिष्टः ।
अहीनाद्ये सोमयागेहीनसत्रे चोपसद्दिनसंख्यां पूर्वं विधाय तेषु दिनेष्ववा-
न्तरदीक्षाद्वयतपानस्तनसंख्यां विधत्ते । तत्रावान्तरदीक्षा द्विविधा । यो-
रिमहोके समृद्धिशीलं फलं कामयते तस्याप्राप्त्यान्तरदीक्षा । सोमयादिने

सायमेकस्तनम् । अपरेद्युः प्रातर्द्वौ स्तनौ सायं त्रीन् स्तनान्, परेद्युः प्रातश्चतुः-
स्तनान् । एवंपानेराभावान्तरदीक्षा सिध्यति । सा पूर्वमुक्ता । आरं-
बलीवर्दप्रतोदनलोहं तद्वदग्रं मुखं यस्याः साराग्रा । तदग्रे परोवरीयसी-
वाक्येन्या । तत्र विपरीतं व्रतम् । सोमऋणदिने चतुरः स्तनान् दुह्युः ।
अपरेद्युः प्रातर्द्वौ । सायं द्वौ । परेद्युः प्रातरेकमित्येवं दिनत्रय इति ।
भक्तित्वं नेति । भक्त्यतिरिक्तफलनिमित्तं कृतत्वाद्भक्तित्वं नेत्यर्थः । ननु
पूर्वसूत्रेणैव तच्छब्दानिरासे व्यर्थमिदं सूत्रमतो व्याख्यानान्तरमाहुः-
अथधेति ।

—८ पूर्वसूत्रेण-उपसंहारोर्थाभेदादिति सूत्रेण ।

—९ व्यवस्थितविकल्प-ज्ञानिनामुपसंहारो न भक्तानामिति व्यव-
स्थिताविकल्पम् ।

—१३ तत्र-व्यवस्थायाम् ।

—१५ उच्यत इति । उत्कृष्टाधिकारे सति नोपसंहार इत्युच्यत इत्यर्थः ।
एवं सति प्रकरणभेदादित्यस्याधिकारिभेदादित्यर्थे सिद्धे सति ।

—१६ परस्मादिति । छान्दोग्ये प्रवाहणेनोद्गीथविद्यासमाप्तावुक्तम् ।

सूत्रार्थः- यथा परोवरीयस्त्वव्रतस्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वात्तथा सहित-
स्यैव परोवरीयस्त्वं तद्राहितस्य न प्रकरणभेदात्तथा ज्ञानप्रकरणे ज्ञानिनं
प्रत्येकरसत्वेन निरूपणं भक्तिप्रकरणे तु भक्तानुभवानुरोधाद्विज्ञानमिज्ञप्रका-
रेण निरूपणमिति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ३।३।८ ॥

—२२ पूर्वसूत्रोक्तमधिकारिभेदप्रमुक्तानुपसंहारानुपसंहारव्यवस्थां दृढ-
यितुं सूत्रमाशङ्क्यापूर्वकं व्याख्यान्ति- एकान्यनेकान्तिनोरपीति । रूपमा-
धान्यवानेकान्ति । ब्रह्माधान्यवाननेकान्ति । एकान्तिनः-भक्तस्य ।

—२४ उक्तमिति । उपसंहारानुपसंहारयोर्व्यवस्थापनात् ।

—२५ हेतोः-उपसंहारहेतोः । अन्वयव्यभिचारः- अन्वयस्य व्याभि-
चारः । यत्र यत्र सङ्गोक्तत्वं तत्र तत्र संज्ञिधर्माणामुपसंहार इत्यन्वयस्य
व्यभिचार इत्यर्थः ।

—२६ प्रमितभेदेषु- निर्णीतेषु भेदेषु । परोवरीयस्त्वादित्यिति ।
आदिपदेनाक्षिपुरुषप्रतीकस्योद्गीथत्वेनोपासनं ग्राह्यम् । उद्गीथोपासनेपीति ।
तत्र संज्ञिकेयपि धर्मोपसंहारो नास्तीत्यन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-ननुमयोरपि ज्ञानिभक्तयोर्ब्रह्मोपासकरूपसंज्ञाया एकत्वात्प्र-
करणभेदाभावात्सर्वधर्मोपसंहारः स्यादिति चेत्तद्विषय एकान्यनेकान्तित्वेन

व्यवस्थोक्ता । सङ्कीर्णत्वमप्रयोजकमित्याह-ययोद्धियोपासनेति सङ्कीर्ण्येपि
परोवरीयस्वाद्युपासनेषु धर्मभेदस्तयात्रापि सङ्कीर्ण्येपि धर्मभेद इति ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ३।३।९ ॥

२१७-२ पुनर्वह्नगतानेव धर्मान् विचारयति सूत्रकार इत्याशयेनावतार-
यन्ति । अथेदमिति ।

—३ तथा सति-बाल्यायवस्थावच्छे माति । तत्रोक्तं- तत्तद्वेषु श्रुत्यो
क्तम् ।

—४ सर्व-उपास्यरूपस्य ब्रह्मत्वं, ब्रह्मत्वेनोपासने श्रुतिविरोधपरिहारा-
दिकं च सर्वम् ।

—८ क्रमेण-लीलारसानुभवक्रमेण । योगमायापसारणेनेति ।

माहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

इति गीतावचनायोगमाया सच्चिदानन्दविग्रहस्यावर्णभूता । तां क्रमेणा-
पसार्य भक्तानां तल्लीलानुभवार्थमिच्छया कृपया वा तत्तद्वर्णं प्रकटीकरोति
भगवान् । सर्व-बाल्यादिभावम् ।

—९ तेन-व्याख्यादिना सामञ्जस्यसाधनेन । यावदुक्त्यर्थमवत्-पूर्वो-
क्तबाल्यादिवास्तवधर्मवत् । एव च भक्तिमार्गविज्ञाविरोधाद्बाल्यादयो धर्मा
अन्युपसंहार्या इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- तदुपास्यरूपेषु बाल्यायवस्थानामुक्तत्वादिग्रहण्युक्ताधिकमात्रेण
ब्रह्मणः सच्चिदानन्दत्वमनुपपन्नमिति चेन्न । सर्वतः पाणिपादान्तामित्युक्त्या
साकारस्यैव व्यापकत्वात् । चकारेण सर्वत इति श्रुत्या भक्तानुभवानुगुणं
रूपं प्रकटीकृत्य विहरतीति सूचितमिति ॥ ९ ॥

—१० अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । ते सर्वे-बाल्यादयः । नित्या
इति । अनुच्छित्तिर्भोति श्रुत्योच्छेदराहितत्वात्तस्या ध्वसामतियोगिन
इत्यर्थः । तत्तद्वक्तृविशिष्टाः । तत्तत्स्त्रीदोषयोगिभक्तविशिष्टाः ।

—११ श्रूयत इति । यो नन्दः परमानन्द इत्यादिना रुष्णोपनिषदि
श्रूयते ।

—१२ तथात्वं-नित्यत्वम् ।

—१३ तस्यैव-पूर्वलीलानुभवार्थमाविर्भूतभक्तस्यैव । अपाक्यवचन
इति । एकस्मिन्काल एवेन भक्तेन विरुद्धनानालीलानुभवो न संभवत्यतो
न तथा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

—१४ नित्यत्वे- पूर्वलीलाया नित्यत्वे । अग्रिमलीलासंबन्धिन इति ।
भक्तस्येति शेषः । तच्च-संबन्धिभेदार्थं च ।

—१५ अनुभयतदावेदकमानविरुद्धमिति । लीलानुभवितृभक्तानुभव-
स्तदावेदकमानं कृष्णोपनिषच्छ्रुतिस्तद्विरुद्धम् । एवं च भक्तैर्ये कृष्णोपनि-
षच्छ्रुतिविरोधः । तद्भेदे-अनुच्छित्तिधर्मा-इत्यादिश्रुतिविरोध एवमुभयतः-
पाशा रज्जुरिति शङ्खयोपसंहारो दुष्पर इति प्राप्ते तन्नैवृत्त्यर्थमुत्तरभूतं सूत्रं
प्रणिनाय छत्रकारः-सर्वाभेदादिति ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ३।३।१० ॥

—१७ अभेदादिति ।

तस्मान्न भिन्ना पतारस्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः ।

इति कृष्णोपनिषच्छ्रुतेः ।

—१८ इमे-पूर्वलीलासंबन्धिनः ।

—१९ ते- उत्तरलीलासंबन्धिनः । आकूर्त-अभिप्रायः ।

—२१ विभावानुभावादिरूपा इति । आलम्बनविभावरूपा भक्ताः ।
उद्दीपनविभावरूपा श्रुत्वादयः । अनुभावाः कटाक्षवेषुवादनदयः । एवं च
सर्वेषामेतेषां रसाभेदे सिद्धे लीलास्थभक्तानां ब्रह्मात्मकतया निरपत्वेन पूर्वो-
त्तरलीलासंबन्धित्वं निर्वाणमित्यर्थः । आत्मानवितानेत्यादि । आत्माना
दीर्घतन्तवस्तत्प्रोततन्तवो वितानाः । यथा पटेन सह तन्तुरूपकारणानामभेद-
स्तथा रसत्वेन सर्वेषां भक्तानामभेदः ।

—२३ विरुद्धविक्रमभक्तविषये किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति-नन्विति ।

२१८-२ भक्तिमार्गविरोधापातादिति । एवास्मिन् भक्ते कापट्येन
पदार्थानामनाविभावे एवान्तभक्तेषु नैव स्वल्पमप्यन्तरं नास्तीति यो भक्ति
मार्गस्ताद्विरोधः स्यादित्यर्थः ।

—४ शङ्का- लीलासंबन्धिपदार्थानामव्यापकत्वेन जायमाना शङ्का ।

—५ तथात्यात्- व्यापकत्वाद् ।

सूत्रार्थः- लीलासंबन्धिसर्वपदार्थानां भगवता सहाभेदादभिन्नलीलाया-
मपीम एव भक्ताः । न त्वन्ये । एवं च लीलानित्या भक्ता अपि त
एवेति ॥ १० ॥

आनन्दाढयः प्रधानस्य ॥ ३।३।११ ॥

—८ सूत्रमवतारयन्ति- नन्विति । तेषु- भक्तेषु ।

—१० एवं सति- पूर्णानन्दैश्वर्यादीनामभावे सति ।

—१३ अनागन्तुकधर्मस्येति । परिच्छिन्नप्रतीतिविषयत्वप्राकृतप्रतीति-

विषयत्वादयो धर्मा ब्रह्मण्यागन्तुका लीलासंबन्धिधर्मास्त्वनागन्तुका एव ।
कृष्णोपनिषद्भूतेः । स्वीके सूत्रवारप्रामाण्यमाहुः- अत एवेति ।

सूत्रार्थः- पूर्णानन्दादयः प्रधानस्य भगवत एव धर्मा न तु जीवस्य ।
भगवदभेदात्ते सिद्धजीवेष्वविर्भवन्तीति ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्व्याप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ ३।३।१२ ॥

—१८ पूर्वसूत्रत्रयेण साकारत्वव्यापकत्वादिभगवद्धर्मा भक्तेष्वपि तिष्ठन्ति ।
पूर्णानन्दादयस्तु केवलं भगवत्येव तिष्ठन्तीति साधितमतः परमेतादृ-
शप्रयोजनं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति-नन्यति ।

—२२ चित्तशुद्धीत्यादि । अयं भावः । द्विविधा हि भक्ता उपासका
लीलास्थानाश्च । तत्रोपासकानां चित्तशुद्धितारतम्येन प्रियत्वादिज्ञानम् ।
लीलास्थानां तु ब्रह्मतादात्म्याद्भवति तदवयवेषु प्रियत्वादिज्ञानं निरुपधि-
स्नेहहेतुकं न चित्तशुद्धितारतम्यमूलम् । अत उपासकज्ञानक्रमेण क्षुताहुक्ता
ये प्रियशिरस्त्वादयस्तेषां लीलास्थभक्तेषु प्राप्तिरेव न संभवति । अतः स्वरू-
पोपासकेन प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारो न कार्यः ।

२१९-१ एवं लीलास्थभक्तानां निर्णयसंभवेऽपि उपासकानां निर्णयस्या-
संभवासन्निर्णयार्थं सूत्रं विधान्तरेण व्याख्यान्ति-मथवेति ।

—२ कुर्यत इति । पक्षिरूपधर्मानुपसंहृत्य पुरुषरूपोपासनां कुर्वत
इत्यर्थः ।

—३ उक्त्यादिति । पुरश्चक्रे द्विपद इत्यादिना पक्षिरूपस्योक्तत्वात्
तत्र पुरुषत्वनिरूपणस्य लीम्वव्यावृत्त्यर्थत्वेनापि गतार्थत्वसंभवादित्यर्थः ।
तथात्रे- वस्तुतः पक्षिरूपस्य पुरश्चकारत्वे । कथमिति । इयदेका शङ्का ।

—४ अपरं चेति । इयं मिथ्यावादिकृता द्वितीया शङ्का ।

—५ देशभेदेन-दक्षिणोत्तरदेशभेदेन । तादृशप्रकरणं-पक्षिरूपप्रकरणम् ।

—६ तर्कमुत्तेज्य सूत्रार्थं दर्शयन्ति-यदीति । अथर्वणोपास्यात्-नित्या-
मन्दैकरसब्रह्मणः सकाशात् ।

—७ प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य-पक्षिरूपस्य । तदप्राप्तिः-प्रियशिर-
स्त्वाद्यप्राप्तिः ।

—८ उपसंहार्यमेवेति । एवं च पक्षिस्वरूपं नित्यानन्दस्वरूपं चाभिन्न
मेवेति भावः ।

—९ चित्तशुद्धीत्यादि । एवं च चित्तशुद्धितारतम्येन मासमानंमानन्द
तारतम्यं मानन्दन्तुनतां संपादयति तस्य पूर्णत्वादित्यर्थः । परोक्षवाद-

पक्षेपीति । भक्तानामलौकिकदेहरक्षायै पक्षिरूपो भूत्वा स्वयमभयमादि-
रूपस्तत्र तत्र कोशेषु प्रविशति जीवे त्वानन्दमय इति परोक्षवादपक्ष
इत्यर्थः ।

—१० तत्र-पक्षद्वयेषु । ग्रहाधर्मा एवेति । एवकारेण धर्मिणो व्यवच्छेदः ।

—१३ इयं-मोक्षप्रमोदविषयिणी ।

सूत्रार्थः—शुद्धाभेदज्ञानेषु प्रियशिरस्त्वादधर्मा नोपसंहर्तव्याः । मित-
मीदाद्युपचयापचययोर्भेद एव संभवादिति ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३।३।१३ ॥

—१५ भविरुद्धाः- पुरुषधर्माः । विरुद्धाः-पक्षधर्माः ।

—१९ तत्र-परस्वरूपे । विरोधव्यवच्छेदः-विरोधनिराकरणम् । तत्र-
उपसंहारे ।

सूत्रार्थः—विरुद्धत्वेन भासमाना अपीतरधर्मा उपसंहार्याः । पक्षिपुरुष-
रूपयोर्विद्यमानस्यानन्दमयस्त्वलक्षणस्यार्थस्यैकत्वादिति ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३।३।१४ ॥

—२१ प्रियत्वादधर्मा इति । पक्षिरूपे विषयाना इत्यर्थः ।

—२२ अभिमं- आध्यानायेत्यादिष्वत्रम् ।

२२०-१ ध्यानपदार्थस्येति । भक्तिमार्गीयस्य ध्यानपदार्थस्येत्यर्थः ।

—२ तथात्यात्-प्रयोजनाभावात् ।

सूत्रार्थः—ध्यानसिद्ध्यर्थं गुणानामुपसंहारोक्तौ यावज्जिर्गुणध्यानसिद्धि-
स्तावन्त एवोपसंहर्तव्या नान्ये । प्रयोजनाभावादिति ॥ १४ ॥

∴ आत्मशब्दाच्च ॥ ३।३।१५ ॥

—३ अन्येषां-पक्षादीनाम् ।

—४ अयिपक्षितत्वादिति । आनन्दमयात्मोपासने पक्षप्रभृतीनामनुप-
योगादित्यर्थः ।

—१० भक्तज्ञानप्रकाराणां- एकान्तलीलास्यभक्तज्ञानविषयभगवद्दर्मा-
णाम् ।

—११ तेषां- उपासकानाम् । उपासकानां विषयीभूतं विभूतिरूपमेव
न तु मूलरूपं तत्त्वे एकान्तभक्तविषयीभूतम् । भावयती- भगवत्स्वरूप-
मगाधमित्यभिप्रायवती ।

—१२ श्रुतिः-पतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिः । तथा-उपासनाया अभि-
पपत्स्य । परंपरासंबन्धेपि-पक्षादिषु कविभूतिरूपेपि ।

सुप्रार्थः—प्रियमाधान्यादिगुणानामेवोपसंहारः कथं न तु शिरःपक्षा-
दीनाम् । आनन्द आत्मेत्यनेन तेषामेवात्मत्वेन कथनादिति ॥ १५ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

आत्मगृहीतिरितस्वदुत्तरात् ॥ ३।३।१६ ॥

—१८ पूर्वोक्तिरूपेण एकान्तमक्तिः पुरुषोत्तमे पक्षादिधर्माणामनुपसंहार
आनन्द आत्मेत्यादिश्रुतिस्थात्मशब्दो हेतुत्वेनोक्तस्तत्प्रसङ्गेनानन्दमयप्र-
रणस्थात्मशब्दद्वयक वाक्यान्तरं विचारयितुमेतदधिकरणम् ।

—२२ ननु तर्हि जीवत्वमेवास्त्विति चेत्तत्राहुः—उच्यते वेति ।

—२५ जीवत्त्व-शारीरपदस्य समीपोच्चारणाजीवत्वत् ।

२२१-१ तदुत्तरात्-सर्वोत्तरानन्दमयाभिप्रायात् ।

—३ तत्तच्छरीराभिमानित्यादिति । एवं चाक्षमपायाभ्यात्मिकतत्त-
च्छरीराभिमानो आनन्दमय एव । सौममभिमानो नाध्यात्मरूपः किंतु
तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मीति श्रुत्या यथार्थज्ञानरूप एव । तथा-
आनन्दमय ।

—४ ननु तत्रैव प्रकरणे शारीर आत्मेति वदन्पीन्तर आत्मेत्यात्मग्रहण-
मस्ति तेन कतरोत्रात्मशब्द सुत्रकारगृहीत इति ज्ञानाभावाद्युपाख्यान-
न्तरमाहुः—अथयेति । पूर्वोक्तिरूपितवत्-विज्ञानमयान्तेषु निरूपितात्मवत् ।

—५ य-प्राणमयादिविज्ञानमयान्तः ।

—६ प्रकृतस्यापि-आनन्दमयस्यापि । आत्मग्रहणकथनं-आत्मशब्देन
कथनम् । उच्यते-आनन्दमयाभिप्रायात् । पूर्वोक्त्यादिति । इतरवादित्यस्य
व्यापयानमेतत् ।

सुप्रार्थः—इतरेष्वक्षमयादिषु तस्यैव आत्मेति यदात्मकधन तत्सर्वोत्तरा-
नन्दमयत्वस्य हेतोः । एवं आनन्दमयस्य परमकाष्टापत्तत्वेन ततोतिरिक्त-
ब्रह्मणोभावाच्च जीवत्वमिति ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ ३।३।१७ ॥

—१ भेदनिरूपणात्-प्रत्येकं पक्षकोश आत्मभेदनिरूपणात् ।

—१२ उक्तसर्वशरीराभिमानो-पूर्वोक्ताक्षमयादिसर्वशरीराभिमानो ।

—१४ एवकारेण-तस्यैव एव शारीर आत्मेतिश्रुत्युक्तेनैव शब्देन ।

सुप्रार्थः—नन्वक्षमयादिषु तत्तच्छरीराभिमानो जीवः पृथक्त्वोच्यते ।
आनन्दमये वा तथोक्तिः सा ब्रह्मत्वेन सर्वशरीरेषु व्यापकत्वादिति शेषः ।

यत आनन्दमय एवोक्तसर्वशरीराभिमानो भवति तस्यैष एवाति श्रुत्यैव-
कारणेतरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वं निर्धार्यते ॥ १७ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३।३।१८ ॥

—२१ एतदग्रे-अत्राद्वि यजाः प्रजापन्ते-इत्यनुवाके ।

—२३ संशयं वदन्ति-तत्रेत्यादिना ।

२२२-४ कार्याख्यानादिति । लघुलोपे पञ्चमीयम् । कार्यस्याख्यानम-
कथनं कृत्वेत्यर्थः । अपूर्वमिति । अग्रे उच्यमानं भिन्नं न तु तदित्यर्थः ।

—१० अन्यथा-उक्तवैपरीत्ये ।

—१२ श्रुतेः-अब्रह्मणो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं तपसा वदन्त्याः-अर्थं ब्रह्मेति
श्रुतेः ।

—१३ एवमेव निरूपणाद्येति । आनन्दमयज्ञानपर्यन्तं तपोरूपसाध-
नस्य निरूपणादित्यर्थः । अत एव-एतदन्नमयस्य भौतिकत्वभावादेव ।

—१४ सः-आनन्दमयस्यात्मा । नन्वेवमप्याधिभीतिकादाध्यात्मिकस्य
भेदो वर्तत एवेति चेन्न ।

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविकः ।

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धेन तयोर्भेदबोधनात् । तस्मादन्नमयानन्द-
मययोराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यभेदेन विभूतिविभूतिमत्त्वादेव भेदो न
तु स्वरूपतः । धर्मधर्मिणोर्भेदस्तु सिद्ध एव । अनेनैव न्यायेन प्राणमया-
दीनाममुपासना । एवं चानन्दमयविद्यायामन्नमयादयश्चत्वारो विभूतिस्त्वेनो-
पास्या आनन्दमयः परमात्मा पुरुषोत्तमस्तु तादृशान्नमयादिविभूतिमत्त्वे-
नोपास्य इत्यर्थे इति बोध्यम् ।

पूर्वनिरूपितार्थस्य प्रायश आनन्दमयाधिकरणे गतत्यान्नात्यन्तमावश्य-
कतेत्यरुचेः पक्षान्तरेण व्याख्यान्ति-अथयेति । वाजसनेयिश्राप्यायामिति ।
तत्र बृहदारण्यके पुरुषविषयब्राह्मणे ।

—२३ कार्याख्यानादित्यत्र कार्यस्याख्यानात्कर्मनामकथनादिति तृतीया-
समासमाश्रित्य जायमानमर्थमाहुः-इतः पूर्वमिति । इतः पूर्व- आत्मे-
त्येवेत्यतः पूर्वम् ।

—२६ एकस्यैव-सर्वकर्तुः सर्वात्मकस्यैव । यस्-जीवात्मरूपं वस्तु ।

—२२३-२ आत्मशब्दवाच्यं-आत्मानं प्रियमुपासीतेत्यात्मशब्दवाच्यम् ।
ननु जीयस्यापि प्राणनादिभ्यो प्रेरकत्वात्कार्याख्यानगात्रेण जीयातिरिक्त
आत्मायेति कथं निश्चय इत्यत आहुः-लोके हीति ।

—४ अत एवेति । जीवभिन्नत्वादेवेश्वरत्वादेवेति यावत् ।

—५ एतेन-पुरुषोत्तमस्यान्तरत्वंप्रतिपादनेन ।

सूत्रार्थः—१ पूर्वस्याक्षमयपुरुषस्याकथनादत्र स वा एष इति वाक्येना-
प्रिमश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपादयिषितमन्त्ररूपमेवोच्यते न तु पूर्वमित्ये-
कोर्थः । २ प्राणमेव प्राणो भवतीति श्रुती सर्वेन्द्रियैः कृत्स्नप्राणवागादित्रे-
भेकस्यैवात्मनः कथनादपूर्वं जीवभिन्नमाेश्वरमेव प्राणाभिनि श्रुतिर्वदतीति
द्वितीयोर्थ इति ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ ३।३।१९ ॥

—१ वैलक्षण्यप्रतीतिरिति । एवं च वृक्षशाले इतिवत् स्वगतं द्वैतामिति
भाषः ।

—१० उक्तकर्मनामधेयत्वं-प्राणवागादिपदबोध्यावत् ।

—१४ आकृतं-अभिप्रायः ।

—१८ तत्राच्यता-श्रुतिवाच्यता । व्ययहार्यत्वे-व्यवहारविषयत्वे ।
सः-औपनिषदः पुरुषः ।

—२० स च-व्यवहारश्च ।

—२१ तत्तद्वयवेपु-भक्तानन्दकारितत्तजगद्वयवेपु ।

—२४ एतेन-ईश्वरस्य तत्वात्त्वबोधकश्रुत्या ।

—२५ प्रकारान्तरेण सूत्रार्थं दर्शयन्ति-एवं स्वतीति ।

२२४-२ ज्ञातव्यमिति । अस्मिन्पक्षे विभक्तश्रुत्यैकमव्यक्तमित्याद्याः
श्रुतयः । पूर्वप्रकारे चकारोप्यर्थ इति व्याख्यातमारभित्यपक्षे तस्य समुच्च-
यार्थकत्वं व्याख्यायन्ति-चकारेणेति । साक्षादाधिभूते-सत्त्वाद्यनभिष्ठा-
नेन स्वरूपेणाधिभूते ।

—३ तदुपासकेन-पुरुषोत्तमोपासकेन ।

सूत्रार्थः—चक्षुरादीनां वैलक्षण्येन मानेभ्येकरूप एव भगवान् । तेषां
चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परभेदादिति ॥ १९ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३।३।२० ॥

—५ आविर्भूतभगवति गुणोपसंहारे विचार्यविज्ञे तं विचारयति सूत्र-
कार इत्याशयेनावतारयन्ति-अथेति । स्वयमाविशतीति । यथा—

योन्यर्द्धहिस्तनुमुत्तामशुभं विष्णुन्वचाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं ध्वनक्ति ।
इत्येकादशस्कन्धे श्रीमद्भागवते तनुमुदन्तर्बहिरशुभविष्णुनादिकार्यवि-
क्रीर्षया जीवे भगवदावेश उक्तः ।

—१२ तस्येन व्यपदेशादिति । तथा चोक्तं स्कान्दे पाण्डुरङ्गमाहात्म्ये ।

शिक्षावृद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिषित् ।

ज्ञानानन्दात्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्यत्यचिन्त्यकृत् ॥

इति ।

—१९ जीघत्सुबुद्धिनिषेधादिति ।

आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिषित् ।

इति वाक्यपात् । तथा—सर्वगुणोपसंहारः कार्य इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—अन्यत्र भगवदाविष्टजीवेपि सकलब्रह्मधर्मोपसंहारः कार्यः ।

अयोगोलके बह्वैरिव तस्मिन्मग्नवदावेशादिति ॥ २० ॥

न बाविशेषात् ॥ ३।३।२१ ॥

—१९ उपसंहारनिषेधपक्षो भक्तिमार्ग इति बोधयितुमवतारयन्ति—
यस्तिष्ठति ।

—२३ अस्येति ।

तत्प्रसङ्गानुभावेन सन्तिदेवानुवर्तिनः ।

अभवन्योगिनः सर्वे नासयणपरायणाः ॥

इति श्रीमद्भागवतमन्त्रमस्कन्धोक्तप्रकारेण भक्तभक्तस्य तत्प्रसङ्गानुभावा-
देव गुणोपसंहारे तदनुपसंहारे वा भगवत्प्राप्तिः समाना । अनुपसंहारे
विस्मृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तद्विरपेक्षत्वेन वेति हेतुद्वयम् ।

२२५-६ अनादरज्ञापनायेति । एवं धैकान्तभक्तस्य रसानुभावकस्वरूप
एव भजननिषमो न तूपसंहारेणिति भावः । अनुवादप्रयोजनं कथयन्ति—
भगवद्व्यताररूप इति ।

—७ तदीयस्त्वावेशः—भक्तिमार्गोपरिस्त्वावेशः । तद्वाच्यस्यमार्थ-भगव-
ज्भक्तिभावस्त्वाभावम् ।

सूत्रार्थः—यस्तु भगवदाविष्ट भक्तं ज्ञात्वेतद्भजनैर्न बाह्यं कृतार्थः स्यामिति
मनुते तेन तत्र भगवदाविष्टभक्ते भगवद्भूमोपसंहारो न कार्यः । विशेषा-
भावादिति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ ३।३।२२ ॥

सूत्रार्थः—उपसंहारो नामावियमानानां धर्माणां कुत्रचिद्भावने, भगवदा-
विष्टभक्ते तु भगवान् सर्वधर्मान् प्रत्यक्षतो दर्शयत्यतो नोपसंहारावेक्षेति ॥ २२ ॥

संभृतियुव्याप्त्यपि ज्ञातः ॥ ३।३।२३ ॥

—१५ तत्संसारकृत्यस्य—वीर्यादिसमुहस्य ।

—१७ राजायनीयानां—वेदशास्त्राविशेषाणाम् । त्रिलोक्य-परिशिष्टेह ।

२२६-८ तत्रैव-न वा विशेषादिति सूत्रे ।

—९ अयमेव सूत्रकृदाशय इत्यत्र भगवंतं वदन्ति-विषययापयेत्यादि ।
धर्मानुदेशेन-धर्मास्थितेन ।

—१० दर्शनं-भक्तभक्तं प्रति भक्तेन कारितं भगवद्दर्शनम् । स्पर्धा-
कृतिसंभावनायामिति । भगवन्तं स्पर्धितुं योग्यस्यान्यस्य कस्याचिसंभाव-
नायामित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पूर्वोक्तादिशेषाभावहेतुर्भगवदाविटभक्ते तज्जने; तत्कलवीर्यं-
संभूतिपुण्यानयादयोपि धर्मा नोपसंहार्या इति ॥ २३ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३।३।२४ ॥

—१८ पञ्चमनारम्भाधीतधर्माणां भक्तिमार्गेणुपसंहारमुक्त्वौत्तमापिका-
रिभिः सकलगुणपूर्णं पदब्रह्मेवोपास्थं न तु विभूतिरूपमिति बोधयितुमुपास-
नामार्गेण्यनुपसंहारं सूत्रकारो वदतीत्याशयेनाहुः—तैत्तिरीयक इति ।
सहस्रशीर्षेण्यविहु सर्वत्र सहस्रशब्दोनेकोपलक्षकः । तेनानेकशीर्षा-
क्षिपादयुक्त इत्यर्थः ।

—१९ चतुर्वा-ध्याप्य ।

—२० भर्त्य-भावि ।

२२७-२ भविशेषादिति । अन्नमयादिषु ब्रह्मत्वस्य पुरुषसूक्ते पुरुषत्व-
स्योक्त्याविशेषादित्यर्थः ।

—७ तत्र-अन्नमयाद्युपासनादकरणे ।

—८ अन्यद्वैलक्षण्यमाहुः—किंचेति ।

—१२ अतिवैश्वर्यात्-अन्नमयाद्येषामेवासास्यपुरुषस्यात्यन्तं विलक्षण-
गत्वात् ।

—१३ अन्नमस्यपारे-अपारजले । नाकस्येति । अविद्यमानमकं दुःखं
यस्मिन्निति नाकः स्वर्गः ।

—१५ एतेन-विभूतिभ्योतिवैलक्षण्येन ।

—१६ तथात्वेन-भूतभूतब्रह्मत्वेन ।

—१८ तेन-विभूतिवैलक्षण्येन ।

सूत्रार्थः—सहस्रशीर्षो पुरुष इत्यत्र पुरुषविद्यायां यथानेकवाचिसहस्र-
पदेन साकारव्यापकाभिर्देविकब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते तथाअन्नमयादिमीति-

— ४७ घस्तुनः— ब्रह्मवस्तुनः । तथात्वादिति— दोषत्वनिराकरणपूर्वक-
गुणावसंपादकत्वादित्यर्थः । अत एवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

अज्ञत्वं पारमार्थ्यं च विधिभेदादिकं तथा ।

तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा ॥

असुराणां विमोहार्थं दोषा विष्णोर्न तु कश्चित् ।

इति ।

सूत्रार्थः—बृहदारण्यके छान्दोग्ये च वाक्याणादिषु याः पाम्पवेधो बृह-
संवाधश्चोक्तः स भगवद्भूषणस्य संबन्धमावात् । अथवा विषयभेदादिति ॥२५॥

दानं तूपायनशब्दशेषत्वात्क्रियाच्छन्दःस्तुत्युपगानच-

तदुक्तम् ॥ ३।३।२६ ॥

—१८ तथा सति—दोषसंबन्धे सति ।

—२२ सूत्रार्थोपयोगिनीं भगवत्संबन्धगतविशेषबोधिनीं धृतिमातुः—
तदा विद्यामिति । एतत्पूर्वार्थस्त्वेवम् । पदा परयः परयते रुक्मवर्गं कर्तार-
मीदां पुरुषं ब्रह्मयोनित् ।

—२३ पठ्यत इति । मुण्डकोपनिषदीत्यर्थः ।

—२४ सकार्याविद्याहितः—पुण्यपात्रे आविद्याकार्ये तद्रहितः ।

२३०-१ इदं—साम्यम् ।

—१ तस्यां सत्यां—ब्रह्मणः सत्ताशास्त्रीवस्य विभागे सति । तथा-
साम्यम् ।

—८ भक्ष्यत्वादिति । सर्वे जीवाः सर्वमयास्तथाप्यत्वा इति दृष्टिबो-
धरतापनीये जीवानन्दादीनामल्पत्वोक्तैस्तदानन्दा अपि तथा ।

—१५ तद्वैय—ब्रह्मसंबन्ध एव ।

—२० उपगानमिति । उपगीयतेनेत्युपगानम् । करणे ल्युट् । एवं च
इशाभिः कृत्वा छन्दस्तुत्युपगानसाधनभूतभकारवदिति सूत्रार्थ इत्यर्थः ।

—२१ तेषामच एव—अगवर्णयतस्वरानेव ।

—२३ प्रकृते—जीवब्रह्मस्यले ।

—२४ अत्र—जीवे । अभेदयोधनात्—ब्रह्माभेदयोधनात् । सुक्तिदशापा-
माविर्भूतं निर्दोषत्वं जीवधर्मः ।

—२५ ब्रह्मणि च तच्चिदोषत्वं सार्वदिकमेवं त्रणोरभेद इति तत्त्वमसि-
धुतेरर्थ उक्त इत्याहुः—तात्पर्यमुक्तमिति ।

२३१-१ ब्रह्मोपायनस्य—ब्रह्मप्राप्तेः । साम्योपायनं—साम्यप्राप्तिः । तद-
उपायनस्य—ब्रह्मप्राप्तेर्बुद्धौ तस्य ।

—६ नन्विदं व्याख्यानं न संगतं, उपसंहारप्रकरणे धर्मसाम्यविचार-
स्याप्रासङ्गिकत्वादित्याहुः—यथेति ।

सूत्रार्थः—जीवस्य भगवत्संख्ये सति तिरोहिता आनन्दादयस्त-
द्धर्मास्तत्संबन्धे पुनराविर्भवन्ति । परमं साम्यमुपेतीति श्रुतेः । ननु जीव-
स्यानन्दादिभिः कतिपयेरेव धर्मः साम्यं भवति न तु सर्वैरिति कुत इति
चेष्ट । उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनं प्राप्तिः सा स्वधर्माणामेव सुक्ता
नान्येषाम् । एवं चोपायनशब्देन कथनात्तेरेव धर्मः साम्यम् । नन्वेवमान-
न्दादिभिः साम्ये ब्रह्माभेद इति चेष्ट । कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवद्भेदात् ।
तथाहि— औदुम्बरसमिपसंबन्धिच्छन्दःस्तुत्युपगाने—अभि—त्वा शूर मोदुम
इत्युचि, अथ एवोपसंहृत्य भकारेण मानं कियते । एतावता भकाराणामु-
गात्मकत्वं न संभवति तथेत्पर्यः । तत्त्वमस्याभेदतात्पर्यं तु पूर्वमुक्त-
मिति ॥ २६ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

संपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ३।३।२७ ॥

—११ जीवस्य भगवत्संबन्धे साधनभूतयोर्ज्ञानभक्त्योः कतरच्छ्रेय इति
विचारयितुमेतदधिकरणं तद्विषयवाक्यद्वयमाहुः— वाजसनेयिशाखायामि-
त्यादि । स एव नेतीति वाक्यं बृहदारण्यकशारीरब्राह्मणस्यम् ।

—१४ एते—कल्याणपाथे । परं ब्रह्मेति वाक्यमाधर्वजिकगोपालतापमी-
योपनिषदि ।

—२६ एतद्विषयव्यवस्थेति । उक्तश्रुत्योर्विषयभूतज्ञानभक्तयोर्गर्भद्वया ।
अधिकारिभेदेन रूपभेदनिरूपणाज्ज्ञानिभिर्धर्मोपसंहारः कार्यो न भक्तेरि-
त्येवंरूपा । पुनः— न वा प्रकरणभेदादिति सूत्राविवरणे ।

२३२-१ एवं सति— ज्ञानभक्त्योर्मुक्तिसाधनत्वस्य साम्ये सति । भक्ति-
पक्षायां— भक्त्या मुक्तिरिति पक्षे ।

—२ एवमेव— पापसत्त्वमेव ।

—५ संपरायशब्दस्य मुक्त्यर्थत्वाद्भौतिकारे भक्त्येतिरुद्राभ्याहारप्रसङ्ग
इति धौगिकार्थेन व्याख्यान्ति—अथवेति ।

—८ ननु रूढियोगमपहरतीति न्यायेन योगस्य दीर्घत्वादिदं व्याख्या-
द्वयमधवेत्यादिना प्रदर्शितमसंगतं व्यासेन वा कथमेवं प्रयुक्तमित्यत आह—
ज्ञानमार्ग इति ।

—९ तस्मात्-ज्ञानमार्गात् । अत्र-भक्तिमार्गे । एवं कथनं-योगिकपद-
कथनम् ।

—१० ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षं ज्ञापयन्ति- द्रष्टव्यमूतस्येति ।

—१२ तथा- ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वम् । इदमत्राकृतम् । ज्ञान-
मार्गे साक्षात्कारोत्तरं पुण्यपापनिवृत्त्या सुखप्राप्तिः । तावत्कालपर्यन्तं दुःखा-
दुभयोस्ति । भक्तिमार्गे तु प्रथमत एव सुखं पापनाशोत्तरमेव भक्तेः सम्भ-
वात् ।

—१६ वैष्णवत्वं- भक्तिमार्गापेक्षेः । यतस्तदग्रे
पतञ्जाल्या तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः ।
वेदोक्तविधिना सम्पूज्य भक्तिमार्गानुसारतः ॥

इति वाक्यम् ।

सूत्रार्थः— पूर्वं ज्ञानेनैव पापस्य नाशाद्भक्तिमार्गे पापं नास्ति । अय-
मेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्य विशेषो यज्ज्ञानमार्गे पापसत्ता ततस्तन्नाशः ।
भक्तिमार्गे त्वादित एव तदभाव इति ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ ३।३।२८ ॥

—२३ प्रेम्णः- प्रियतमः ।

—२५ पूर्वोक्तयचनैः- पापमावबोधकवचनैः ।

२३३-४ एवं सति- नराणां क्षीणपापानामिति बहुवचनैः भक्तेः पूर्वं
पापनाशो साधिते सति ।

—५ औत्सर्गिक- स्वाभाविकः । सामान्यविधिरिव नियमानुलङ्घ-
नेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

—६ किञ्चिदुच्यत इति । विस्तरस्तु सुबोधनीतो हेतुः ।

—७ सोऽपिस्नेहवत्वा- प्रयोजननिमित्तं स्नेहवत्त्वम् ।

—११ सार्वदेहि- इत्युक्तिर्यथाविशेषसंवादित्वाच्च सर्वदा आपमानः ।

सूत्रार्थः- अथवा भक्तिमार्गे परमेश्वरेच्छया भक्तेरनन्तरमपि पापनाशः ।
नराणां क्षीणपापानामिति भरतमुपदेहारम्भकवचनानां चाविरोधादिति ॥ २८ ॥
इति षष्ठमधिकरणम् ।

गतेरप्यवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३।३।२९ ॥

—१९ पूर्वापेक्षणे ज्ञान्यपेक्षया भक्तस्य ज्ञान्यपेक्षया भक्तेः श्वोत्कर्षः
प्रतिपादितस्तद्धेतुप्रदर्शनार्थमिदमधिकरणमित्याशनेनावतारयन्ति-नन्विति ।

—१७ अयनाथ-गोक्षाय ।

—२१ श्रुतिविरोधं प्रदर्श्य स्मृतिविरोधं दर्शयति-किंचेति ।

२३४-५ श्रुतत्वाविशेषादिति । ब्रह्मविदामेति परमिति श्रुत्याक्षर-
ज्ञानस्य तमेव विदित्वेति श्रुत्या च पुरुषोत्तमज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्व-
कथनादित्यर्थः ।

—६ समुच्चयासंभवादिति । श्रुत्याक्षरपुरुषोत्तमेति ज्ञानद्वयस्य प्राप्य-
फलभेदकथनादेकत्र फले समुच्चयासंभवादित्यर्थः ।

—७ विरोधाभावात् —ज्ञानद्वयान्नित्तफलद्वयमामिस्तेन विरोधा-
भावात् ।

—११ भस्वरूपाविदः—भस्वरूपानभिज्ञाः ।

—१२ ज्ञानमार्गीयेत्यादि । एवं च भक्तिमार्गीयगोपिकानां भगवत्कामना-
हेतुधृतस्य रमणत्वादिप्रकारकज्ञानस्य च तत्त्वाद्ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावेपि
न दोषः ।

—१३ तत्साधनत्वनिरूपकेत्यादि । ब्रह्मत्वेन ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्व-
मिति निरूपिकायाः श्रुतेर्विरोधोतोपिकरणमावश्यकम् ।

—१५ आदेति । ज्ञानोत्कर्षबोधनस्य तात्पर्यमाहेत्यर्थः ।

—१६ मर्यादापुष्टिभेदेनेति । एवं च मर्यादिकज्ञानस्य मर्यादिकभक्तेश्च
मर्यादिकमोक्षं प्रति कारणता । पुष्टिभगवन्निभक्तेः पुष्टिमार्गीयज्ञानस्य च
पुष्टिमार्गीयमोक्षं प्रति कारणता तेन न व्यभिचार इत्यर्थः ।

—२१ ताभ्यां—ज्ञानभक्तिभ्याम् । तद्रहितानामिति । अतुग्रहमात्रेणाङ्गी-
कृतानामित्यर्थः ।

—२३ अतएव—मार्गमिदादेव ।

—२४ तदपेक्षित्वं—ज्ञानायपेक्षित्वम् ।

—२७ एतेनैवेति । अस्य—शङ्का निरस्ता वेदितव्या—इत्यनेन संबन्धः ।

२३५-२ आविशेषपक्ष इति । अवस्थादिरूपापि भक्तिः प्रेमरूपमक्तिरिव-
पापनाशोत्तरं जायत इत्यविशेषपक्षः ।

—५ न साधीयानिति । पार्ष विना कापट्यकरणासंभवात् ।

—६ निरासप्रकारमाहुः—तथा हीति ।

—८ यस्तुस्वभावेनेति । भगवदस्तुमाहात्म्याज्जातप्रेमस्वभावत्वेनेत्यर्थः ।

—९ अर्ध्या—मुक्तिरूपाम् ।

—१० अस्मिन्मार्गे-मर्यादाभक्तिमार्गे ।

—११ विधिधियय इति । श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिविधिविषयो ने-
त्यर्थः । न ह्यविद्येत्यादि । आविद्यादिमुक्त्यन्तरूपा आविद्याप्रभृतिमुक्तिपर्यन्त-
स्वरूपा भजनानन्दान्तरायरूपा भजनानन्दविमलारिस्वरूपा येधद्वया
भेदसंघर्षेणस्तथा अविरला यथा ये विधिधमहातरवो नानाविधमहावृक्षा-
स्तेषां गहनान्तरण्यानि तद्गहने तद्गस्मीकरणे । तदान्तराष्ट्रिकपापतूलं-
तद्वनमध्यस्थपापकापांसः । उत्पतितं-उत्पत्तम् । हरित्येनेति ।

हराम्यघं यस्मिन्नां हविर्मां ऋतुष्वहम् ।

वर्णश्च मे हरिषेष्टस्तस्माद्हरिर्हं स्मृतः ॥

इति महाभारतवाक्यात् । ननु मया कृतमिति । अकामतो मुक्तिपूर्वकं च
कृतमित्यर्थः । एवं च सांसर्गिकेण सह त्रिविधं विकर्मोक्तम् ।

—२१ तत्तान्यमावस्येतदप्यसंभवीत्यहं रेण्यदाहुः—त्यतान्यमाव-
स्येनेति ।

—२२ महानं वेति । कथंचिदुत्पत्तिविषयमस्यानीयमिति शेषः ।
यत्केति । एवं च तादृशस्य पापमेव न किं तु सन्मार्गस्यापनार्थं भगवत-
स्तादृशीच्युतेत्याशयेन करभाजनो योगीश्वरो भागवतैकादशस्कन्धे निर्मि-
शति तथोक्तवाद् ।

२३६-२ तत्संसर्गजे- अज्ञात कथंचिस्ससर्गाज्जायमानम् ।

—३ उच्यते इति । इदमपि नवमस्कन्धीयसन्तिदेशोपाख्यानास्तिस्रम् ।
तत्क्षणेनैवेति । अस्योदाहरणं दुःसहमेष्टविरहेत्यादीनोक्तम् । संभव इति ।
भगवत्कृपयैव विकर्माज्ञाश्चेति बोध्यम् । एवमधिकरणेन गुरुबोधनपूर्वकं
भक्त्युत्कर्षो दृढीकृतः ।

सुत्रार्थः- मर्यादापुष्टिभेदेन ज्ञानस्य कलजनकत्वमन्यथा ज्ञानादेव
केवल्यं, यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इति वाक्यविरोधः स्यादिति ॥ २९ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

उपपन्नस्तद्वृक्षणार्थोपलब्धेलोकावत् ॥ ३।३।३० ॥

—१ मर्यादापुष्टिमकयोस्तारतम्यं विवरीतुं सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।
एतत्-मुक्तेः फलत्वम् ।

—१० तदनपेक्षित्वं-मुक्त्यनपेक्षित्वम् ।

—११ पठयत इति । गोपालतापनीये मोक्षनिरूपणानन्तरं भजननिरूपणे भक्तिलक्षणं पठयत इत्यर्थः ।

—१२ भक्तिरहस्यभजनमिति । अत्र भक्तिः, रहस्यभजनमिति पदद्वयम् । भक्तिशब्दान्परिभूतस्य सुप्रत्ययस्य छान्दसो लुक् । रहस्यभजनमिति विवृण्वन्ति-तदिष्टेति । तत्- रहस्यभजनम् । इहामुद्योपाधिर्निरादयेन-पेहिकपारलौकिकफलैरुत्तराहित्येन ।

—१४अमुध्यात्मनः-भगवदीयजीवस्य । कल्पन्-अनन्यतया भगवदीयत्वात्पादनम् । एतदेव-एवस्य तदीयस्यसमर्थनमेव । नैष्कर्म्य-संन्यासः । एवं च पारलौकिकफलसामान्यनिरादये सति तदन्तर्गतत्वान्मुक्तैरप्यनपेक्षा बोध्या ।

—१५ एतत्- गोपालतापनीयवाक्यद्वयम् । मन्त्राद्युत्तीरायादि । अहं पञ्चपदं मन्त्रमावर्तयेयः स याचनायासतः केवलं तत् इति मन्त्रोक्ता या पञ्चपदस्पाटादशार्णमन्त्रस्वावृत्तिः पुनः पुनः पथनं, तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसेत्तं भजेदिति ब्रह्मणोक्तं पञ्चदशित्वावृत्त्यानादि तस्य सर्वस्यामृतत्वं फलमुपक्रम एवोच्यते ।

—१८ एतान्-उपासकान् । भूद्या-अवतीर्य ।

—२२ अतएव-स्वरूपस्य फलत्वादेव ।

—२३ संशये-उक्तहेतुभ्यामुभयोर्भक्तयोः साम्यमेव योग्यमिति पूर्वपक्षरूपे संशये । गूढाभिसंधिरिति । गूढे श्रुतिस्थगूढाभिमाये अभिसंधिः प्रकटनेच्छा, यस्येत्यर्थः ।

—२४ रहस्यभजनकर्तेति । निरुपाधिभजनकर्तेति पादान्तरम् । तं-तादृशभक्तम् ।

२३७-२ तदधीनत्वं-सायुज्याधीनत्वम् ।

—३ वैपरीत्यं-मुक्तिदशाया तत्पूर्वदशातोपि हीनत्वम् । कर्हिचित्-पदाचित् ।

—७-सामीप्यवाच्युपसर्ग इति । प्रकृतसूत्रे उपलब्धेति तत्पद उपे-त्युपसर्गः सामीप्यवाची ।

—८ महत्पदार्थः-मुक्त्यादेः । अल्प एवानन्दे-राज्यादेः ।

—९ मयान इति । कश्चित्प्राकृत इति शेषः । पूर्वोक्तं-मुक्त्यादि ।

—११ स्वर्गादित्रये-स्वर्गापवर्गनरकेषु ।

—१३ न्यूनार्थजिघृक्षोः-भुक्तिरूपात्पार्थं गृहीतुमिच्छोः । पूर्णार्थवान्-भक्तिमान् ।

—१९ क्षाप्यं-भक्तमाहान्मयम् ।

—२० क्षापकात्-भगवतः ।

—२१ सूचयत इति । एवमत्र भक्तेः परा काष्ठा सूचिता । तेन फलभक्ती भुक्तेः प्रसङ्गाभाव इति मर्यादाभक्तिफलभूतभुक्तिमतोपि पुरुषात्प्राप्तिभक्तो-धिक इति सिद्धम् ।

स्वार्थः-सुमुखोरपेक्षया रहस्यभजनकर्तृव श्रेष्ठः । भगवद्भक्षणपुरुषार्थस्य स्वार्थानुरोधोपलभ्यात् । यथा लोके स्वार्थीनमर्तुं वा स्त्री भर्तारमेव फलत्वेन मनुते न तद्वत् गृहवित्तादिकमिति ॥ ३० ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१३३१ ॥

एवं प्राप्तिभक्तेः फलार्थं तादृशभक्तेः स्वरूपं च पूर्वाधिकरणे निरूपित-मधुना मर्यादाभक्तेर्ज्ञानमार्गादुत्कर्षं बोधयितुं मर्यादाभक्तिसाध्यमुक्तौ सर्वा भक्तयः समुदिता एव कारणमथवा प्रत्येकमिति विचारयितुमधिकरणारम्भः ।

—२६ तदुपयोगिविषयवाक्यं-आधर्वणोपनिषत्सिद्धिः । रसति-कीर्तयति । भजति-सेवते ।

२३८-१ प्रेमति-सिद्धति । आचरति-भगवत्प्राप्त्यनुगुणधर्मानिति शेषः ।

—२ समुदितानामिति । पूर्वोक्तनवानां समुदायस्येत्यर्थः ।

—१३ दण्डादीनामिति । आदिपदेन चक्रवीवरादिसंग्रहः ।

—१८ उक्तन्यायः-दण्डादिन्यायः ।

—२० निषेकादिकं-गर्भाधानादिकम् ।

—२३ एवमेव-प्रत्येकपक्षमेव ।

—२५ एतेन-अनियम इत्यादिकथनेन । अनुशयः-अभिप्रायः । साधन-स्तोमः-साधनसङ्घः ।

२३९-१ अन्यथासिद्धिसंभव इति । अत्र शुभपक्षे संभवादिति हेतुः ।

—२ अतः-निश्चयाभावात् ।

—३ तथात्वे-फलोपपादकत्वे ।

—४ तत्र-श्रुतो स्मृतो च ।

—६ इति माय इति । एवं च तादृशस्थले भक्तीनां संनिपातात्फलशी-
प्रतेति बोध्यम् । मिष्टः प्रयोग इति । सूत्रेनियम इति । मिष्टः प्रयोगः ।
तथाच कचित्कारणद्वयेन कचित्कारणत्रयेण कार्यजननेपि न सर्वत्र नियम
इति श्लेषबोधितोर्थः संपन्नः ।

सुप्रार्थः—फलसाधने भगवद्धारणरसनमजनादयः समुदिता एवापेक्ष्यन्त
इत्यनियमः । धारणादीनां प्रत्येकं फलं प्रत्याविरोधात् । अत्र प्रमाणं चिन्त-
यश्चेतसा कृष्णमिति श्रुतिः । केवलेन हि भावेनेति स्मृतिश्चेति ॥ ३१ ॥

इति नवममधिकरणम् ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३।३।३२ ॥

—१० पूर्वाधिकरणसंगतिं यत्कुमस्याधिकरणस्य प्रयोजनमाहुः—पूर्व-
मित्यादि ।

—११ मुक्तो भवतीति । सायुज्यं प्राप्नोति न वेत्यर्थः । यदि सायुज्यं
लभेत भक्तेर्मुक्तिजनकत्वं न स्यात्तस्य भक्त्यभावात् । यदि न लभेत तदा-
धिकारिकभगवद्भक्त्यर्थं मुक्तिप्रतिबन्धः स्यात् । एवं च ते भगवद्भक्ता विषयः ।
ते मुक्तिहेतवो न वेति संशयः । पूर्वपक्षमाहुः—तत्रेति । जीयकृतेत्यादि ।
भगवद्विषयकधर्माणां रसतीत्यादीनाम् ।

—१५ तेषां—आधिकारिकाणाम् । अविधेयत्वात्—मुक्तिसाधनत्वेन
विधातुमशक्यत्वात् । संदेह इति । अत्र पूर्वपक्षद्वयेन संदेहो जायते ।
तत्र प्रथमपूर्वपक्षः—भगवान्यदा स्वकार्यकर्तृत्वेनाधिकारिकानङ्गीकरोति
तदा तर्हि धर्मान्ददातीति वरणहेतुकत्वात्तरपि मुक्तिरिति स्वरूपः सुतरामित्य-
मनोक्तः । द्वितीयः स्वकार्यार्थं विहितत्वाभावाधितिरूपः, अप्रवेशोपी-
त्यन्तेमोक्तः ।

—१९ तावदेव—तावत्कालपर्यन्तमेव ।

—२१ नन्वाधिकारिकाणां मुक्तिपर्यन्तं व्यापाराभावे बह्वणा सहेत्यादि
वाक्यं विरुद्धमत आहुः—यद्येति ।

—२२ प्रतिसंचरे—प्रलये ।

—२३ सप्तविंशप्रभृतीनामिति । एवं च सप्तविंशं भक्तिः प्रलयकाल एव
फलोन्मुखी भवत्विति भगवता विचारितमित्यर्थः ।

—२५ न यदेदिति ।

स मुक्तभोगी स्वकृत्वेर्मा निर्गतस्तपसा हरिम् ।

उवासीनस्तत्पद्वर्षं लेभे वै जन्मभिसिद्धिभिः ।

इति वाक्येन न कथयेदित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—कार्यविशेषसिद्धयर्थं भगवताधिकारिपुरुषे स्थापिता धर्मास्त-
त्कार्यसमाप्तिपर्यन्तं तिष्ठन्ति ततः परं तु ते भगवताकृष्यन्ते । ततोधिकारिणां
सिद्धिर्भक्त्यैवेति ॥ ३२ ॥

इति दशममधिकरणम् ।

अक्षरधियां स्वबोधः—सामान्यतस्तद्भावाभावाभ्यामौपासन-
वत्तदुक्तम् ॥ ३।३।३३ ॥

श्रुत्यन्तरेक्षरज्ञानमपि मुक्तिकारणत्वेनोक्तं तत्प्रकारेणैनाधिकरणेन
प्रकाश्यते ।

२४०-६ भगवद्दर्शनां—पूर्वश्रुत्युक्तानां धारणमजनादिरूपाणाम् ।

—१० पूर्वपक्षमाहुः—श्रुतिरप्येत्यादिना । श्रुतिरवाविशेषात्—भक्तिज्ञान-
योर्तुल्यं प्रति कारणत्वस्य श्रुत्या प्रतिपादितात्वात् ।

—११ तदसंभवात्—कार्यबेजात्यासंभवात् ।

—१४ तत्प्रापकत्वं—मुक्तिप्रापकत्वम् ।

—१५ पूर्वपक्षनिरासे—अक्षरज्ञानमेव भाषाम्मुक्तिदेष्टिविति पूर्वपक्षस्य
निरासे ।

—१७ परा-परा विद्या ।

—२६ भक्तिलाभोक्तेरिति ।

महामृतः प्रसन्नधर्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं उभते पराम् ॥

इति गीतावाक्येनेत्यर्थः । तस्य—भक्तिलाभस्य । तस्य—अविद्यानाशस्य ।

—२५ पूर्वपक्षविध्वान्तं—प्रथमकोटिरस्यम् ।

२४१-२ सामान्यतस्तद्भावाभ्यामित्यस्य विवरणं—पुरुषोत्तमेत्यादि ।
सामान्यमिति । तत्र किं सामान्यमित्यपेक्षायां पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धे
मुक्तिरिति मत्तसङ्गे सिद्धम् ।

तत्सङ्गलब्ध्या भक्त्या मयि मां य उपासिता ।

स वै मे दर्शितं सन्दिरञ्जसा विन्दते पदम् ॥

इत्येकादशस्कन्धे । स य पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धस्तद्धामरूपाक्षरज्ञाने-
न्यस्तीति तदेव सामान्यम् । अक्षरज्ञानां मुक्तिसाधनेषु प्रवेशः । मर्यादा-
मार्गीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्ती स्वरूपयोग्यतासंपादकत्वेन प्रवेश इत्यर्थः ।

—८ तत्रैव-अक्षर एव । भक्तिलाभः- ब्रह्मविदामिति परमिति श्रुत्यु-
क्तपरमाप्तिसाधनीभूताया भक्तैर्लाभः ।

—९ हेतुं- भगवदिच्छास्वयम् ।

—१३ समवमृशन्ति- स्पृशन्ति ।

—१४ यशस्तं- यशःसंपादकम् ।

—१५ अद्यमशयेत्- वृणुयात् ।

—१६ तथेच्छा- स्वयज्ञपशुःसंपादकत्वेच्छा ।

—१७ तथा कृतिः- प्रपन्नतो वरणम् । पर्यनुयोगः- मग्नः ।

—१८ एवमिहापीति । परममुक्तावपीत्यर्थः । तथा भगवान्परम-
जीवस्य विषये भक्तिं दत्त्वा स्वयामिमिच्छति तस्मै भक्तिं ददाति नेतरेभ्य
इति भावः ।

—१९ निखिलासुरेति । निखिलासुरजीवा एव तमःशुद्धं तक्षिरासकेन
तक्षिपूदायित्रा ।

—२० यदुप्यंशेत्यादि । श्रीकृष्णेनेत्यर्थः । निरस्तेति । भगवद्गीताया-
मष्टमाध्याये भगवता श्रीकृष्णेन तथोक्तमित्यर्थः ।

—२४ वैलक्षण्यं- स्वस्यासराद्वैलक्षण्यम् ।

२४२-१ अत्र-सहस्रसुखपर्यन्तमित्यत्र ।

—४ तुशब्दः-परस्तस्मात् भावीन्य इत्यत्रस्पस्तुशब्दः ।

—६ तधात्वासंभवात्- जीवातीतत्वासंभवात् ।

—७ शास्त्रवैफल्येत्यादि । शक्तिसाधनप्रतिपादकशास्त्रं विकलं स्यादि-
त्यर्थः । इत एव-यं प्राप्येति वाक्यादेव ।

—११ मृत्साक्षिप्रसङ्ग इति । प्रशस्ता मृन्मृत्ता । तद्वत्तत्वं श्रीकृष्णेन
कृतं तत्समये दृष्टोदया तन्मुखे सर्वभुवनान्पालोचितानि ।

—१५ पुरुषोत्तमस्याक्षरादुत्तमावसिद्धावध्वरस्य लोकत्वं पुरुषोत्तमस्य
तत्र स्थितत्वं च न गीतावाक्यात्सिद्धमत आहुः- किंचेति । एतस्यां श्रुत्या-
वक्षरस्य सर्वाधारत्वं सर्वलीलोपयोगिवैवस्थानत्वं सर्वात्मकत्वं च पादप्रदे-
णीक्यते । चतुर्थचरणे तदाधार उच्यते ।

—२१ परमपदेन भक्तिहृदयाकाशग्रहणे मानमाहुः- अत एवेति ।

—२७ इतोपि- ह्युक्तावकाशापि । एवं सति- पूर्वोक्तप्रकारेणाक्षरे पुरु-
षोत्तमाधिष्ठानत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वे सति । सामान्यमिति । सामान्यानां
भगवद्विभूतिरूपाणां भाव इति तदाहुर्भगवद्विभूतिरूपत्वमिति ।

सुभार्यः- अक्षरविषयकोपासनायां मोक्षसाधनेषु गणना सामान्यतया-
वाग्या भवति । तथाहि सामान्यं भगवत्सम्बन्धस्वरूपम् । तद्भावे भग-

बद्धावः । अत्र भगवद्भावरूपा मुक्तिर्मुह्यते । अक्षरसंबन्धः परंपरया मुक्ति-
साधकः । एवं चाक्षरोपासनया केषांचिदक्षरे लयः केषांचिद्भक्तिमात्रो
भवति । ननुपासनैक्ये फलभेदः कथमत्र दृष्टान्तमाह-औपसद्वदिति । यद्यो-
पसदाख्ये कर्माणि यमृग्विजं कामयेतायं यज्ञं यज्ञसमृच्छेतं प्रथमं तानूनप्रा-
रूपमाग्यं स्पर्शयेत् । तत्र यथा यजमानेच्छा नियामिका तथात्र भगवादि-
च्छेत्यर्थः । तच्च भगितासु यदक्षरमित्युपक्रम्य स पाति परमां गतिमित्यन्तेना-
क्षरज्ञानस्यैव प्राप्तिर्ननु भगवत इत्युक्तमिति ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३।३।३४ ॥

२४३-६ तस्य-पुरुषोत्तमापेक्षयाक्षरे न्यूनत्वस्य ।

—१० एवं सति-श्रुत्याक्षरानन्दस्यैकत्वेन परिच्छेदे प्रतिपादिते सति ।
सुत्रार्थः-तैत्तिरीयोपनिषत्स्वक्षरानन्दस्येयस्त्वेन गणितत्वात्तत्राक्षरे निकृ-
ष्टत्वं पुरुषानन्दस्य त्वगणितत्वादुत्कर्षनिरूपणमिति ॥ ३४ ॥

इत्येकादशमापेक्षरणात् ।

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वप्नः ॥ ३।३।३५ ॥

—१५ प्रसङ्गसंगतिं बोधयन्तोधिकरणमवतारयन्ति-अथेति ।

—१७ श्रुतौ-यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या आन्तर इति श्रुतौ । तथा-
स्तेपि-वस्तुतो जीवानां ब्रह्मज्ञानेपि ।

—१९ विपरीते-स्वात्मत्वेन ज्ञाने ।

—२० स तु-भजनानन्दस्तु ।

—२१ तद्व्यवधायक इति । स वै नैव हेमे तस्मादेकधर्मी न रमते स
द्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतिभ्यो मुख्यभक्तिमार्गो रमणार्थकोभेदे तु रमणा-
संभवस्तेनाभेदज्ञानं तस्य भक्तिमार्गस्य व्यवधायकमित्यर्थः । स्वात्मत्वेन
ज्ञानं-यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाग्रादिष्यादिरूपं ज्ञानम् ।

२४४-४ अलौकिक इति । साक्षात्संबन्धस्य हेयरूपे लौकिकादिग्रहे-
संभवादित्यर्थः ।

—५ ननु लौकिकशरीरस्य भजनानन्दे प्रतिबन्धकत्वं कुत्रापि नोक्त-
मतः प्रकारान्तरेण दृष्टान्तं ध्यायन्ति-अथेति ।

सुत्रार्थः-भक्तिमार्गे भगवताङ्गीकृतस्य पुरुषस्य स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानं
भजनविप्रकारि भवेदतो भगवांस्तत्र संभावयति । यथा तच्छरीरस्यालौ-
किकत्वाच्च भूतग्रामो यं संभवति तथैवेदमभेदज्ञानमपीति ॥ ३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३।३।३६ ॥

—९ ननु ब्रह्माभेदानुभवो भजनानन्दानुभवप्रतिबन्धकस्तर्हि भगवानु-
द्भवादिभक्तांस्तत्कथमुपादिशतीति शङ्कायाः समाधानं सूत्रकार आरचयती-
त्याशयेनाहुः— नास्त्विति । धूयत इति । श्रीमद्भगवत्पञ्चादशस्कन्धे ।

—११ एवं सति— ब्रह्माभेदज्ञानस्य सर्वत्रावश्यकत्वे सति ।

—१२ अग्रिमस्वर्गेत्यादि । अपवर्गो मोक्षः । अग्रिमस्वर्गापवर्गादय-
पारलौकिकानन्दाः फलं यस्य तस्मिन् ।

—१३ अधिकाररूपसंस्कारार्थं— अधिकारसिद्ध्यर्थम् ।

—१४ तत्संस्कारः— मायानुपदेशसंस्कारः ।

—१५ नोपहन्यत इति ।

आग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्षोममयं वपुः ।

इति श्रीमद्भगवत् पञ्चादशस्कन्ध उक्तम् ।

—१६ प्रकृत इति । देहरक्षार्थभेदान्तर्भक्तेषु स्वात्मानि ब्रह्माभेदोपदेश-
इत्यर्थः ।

—२० अभिप्रेतं— मुख्यतयाभिप्रेतम् । अन्यथा— अभेदोपदेशस्य वृत्ति-
साधकत्वे ।

—२१ न वदेदिति । ज्ञानसमकालं मुक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

—२२ एवमेव— विरहे सन्नुपदेशस्य देहरक्षार्थत्वमेव । ननु सूत्रे भेदा-
नुपपत्तिरिति पदं तद्भवताभेदोपदेशानुपपत्तिपरतया कथं व्याख्यायतेत
आहुः— भग्नोति । उपदेशान्तरपदं— दृष्टान्तप्रतिपादकमुपदेशान्तरपद-
नित्यर्थः ।

—२३ प्रस्तुतश्च— दार्ष्टान्तिकस्य ।

—२४ उच्यते इति । लक्षणयेत्यर्थः । एतेन— पूर्वोक्तशङ्कानिरासेन ।
भक्तिभावेत्यादि । भक्तिभावी भजनानन्दानुभवस्तरप्रतिबन्धकी यो विरहे
देहविनाशस्तात्परासायेत्यर्थः ।

—२५ ननु विरहे भक्तदेहास्थितिर्धर्मिणापि लभ्या तदर्थं ब्रह्माभेदोपदेश-
कथनममुक्तमित्युच्यते— अथयेति ।

२४५-१ अत्र— भक्तिमार्गे ।

—२ तेन— पुरुषोत्तमस्य स्वात्माभेदज्ञानेन । वं च स ज्ञानोपदेश एत-
त्फलको नत्वात्मब्रह्माभेदज्ञानफलक एव च ज्ञानस्योत्कर्षसिद्धिः ।

—३ नन्वेवं चेत्पुनर्ज्ञानोपदेशवैयर्थ्यमित्यत आहुः— यद्यपीति ।

—५ तथा— वैयर्थ्याभावः । अत्र इति । एवं च यत्र किञ्चित्कार्यं
विधोगसहनस्यावश्यकता तत्रैव प्रमुस्तथा करोति न तु सर्वत्र ।

आदरादलोपः ॥ ३।३।४० ॥

सात्त्विकभक्तानां ज्ञानासक्तिवारणाय ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्य श्रेष्ठ्य-
फलत साधनतश्च पूर्वाधिकरण उक्तम् । अधुना राजसानां कर्मासक्तिं
निवर्तयितुं कर्मकरणनिर्णयायेदमधिकरणम् ।

२८७-५ इतरत्र-भगवद्दर्शनेषु ।

—६ अन्यदापि-कर्मोविहितकालेपि ।

—७ निरवकाशानां-कर्मणाम् ।

—८ पश्यत इति । आरण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे । श्रुत्यर्थस्तु-ब्रह्म-
यज्ञेन पक्ष्यमाणः इति प्रतिपद्यते प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत् । प्रतिपद्यत
इति पञ्चमो लकारः । पूर्वोच्चारणे हेतुः । एतद् यजुष्यर्षी विद्या प्रति-
अयं यजुष्यः प्रणवमन्त्रं त्रयीं लक्ष्योक्त्य प्रतिभिषिक्तो यतोस्ति । तत्रा-
थर्वणे स्फुटम् । एषा वाक् सर्ववेदधीजस्वात्सर्ववदमयी प्रणवरूपा घागे-
त्यर्थः ।

—९ तदेतत्-परब्रह्मस्वरूपमक्षरम् । ऋचा-अनुपदीकर्षा । अभ्युक्त-
स्पष्टमुक्तम् ।

—१० यस्मिन्-प्रणवात्मकेक्षरात्मके । अधिविश्वे-विश्वात्मकमक्षर-
लोकात्मकम् । निषेदु-स्थिता भवति । यस्तु न वेद । यं पुरुषस्त-
यं पुरुषोत्तमं न वेद स किमुवा वारिष्यति-ऋषिति वदोपलक्षणम् । स
पुरुषो वेदं किं वारिष्यति न किञ्चिदित्यर्थः । इदिति निर्धारणार्थक-
मव्ययम् ।

—११ समासते-ब्रह्मलोकं सम्यगासते ।

—१२ तत्-लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमस्वरूपम् ।

—१४ ९थ सति-पुरुषोत्तमाज्ञाने वेदानां नैष्कल्यं सति । तदुक्तं
कर्मण वेदोक्तकर्मण । तथात्य-नैष्कल्यम् ।

—१८ ऋषयोपीति इदं वाक्यं श्रान्तामवततृतीयेस्त्वन्धमाध्याय-
स्थम् । अत्रापि निदर्शनम्-वेदाध्ययनसत्त्वेपि सत्तात्त्विकथनेन फलाभाव-
प्रदर्शनम् ।

—२१ सम्यगसत्य-ब्रह्मलोकं सम्यगगमनम् ।

—२२ छाद्यत इति । एतेन धरणलभ्यभक्ती श्रुतेरादरा निश्चितः ।

—२३ साधनभक्ते श्रुतिसमिन् ब्रह्माहुः-ऋक्षशाखायामपीति । त-
लोकवेदप्रसिद्धं भगवन्मन्त्रम् । उ इति सन्निधौमार्थकमव्ययम् । श्रुतयो वदन्ति-
भो भो स्तोतारो भगवद्गणनपरा । तं पूज्यं-सर्वकारणकारणम् । यथाविद्-

यथावद्भगवत्स्वरूपवेत्तारो भवन्तः । ऋतस्य-स्रुतवाग्यस्य वेदस्य । गर्भ-
अन्तर्निहितम् । अनुया-संपूर्णजन्मना । विपर्तन-श्रुतिश्रुतं संतुष्टं कुरुत ।
एवं च श्रुतिरपि भगवद्भर्मेण स्फुटमादरं दर्शयति । भगवत्तोषामावे किमपि
न सेत्स्यतीत्याशयेनानुकल्पमाह श्रुतिरुत्तरार्धेन ।

—२४ आ-आसमन्तात् । अस्य-पुरुषोत्तमस्य । नाम जानन्तः-अख-
ण्डब्रह्मात्मकत्वेन नाम स्वरूपं जानन्तः । विवक्त-विशेषेण वदत ।
नामस्वरूपं ज्ञात्वा तथैव कीर्तयतेत्यर्थः । अनुकल्पेन कथं संतोष इत्यतो
नामस्वरूपमाह श्रुतिः । चिदिति नाम सच्चिदानन्दस्वरूपं भवतीत्यर्थः ।
एवं च नाम्नः सच्चिदानन्दरूपत्वात्ततो भगवत्स्वरूपावबोधे संतोषो भगवतो
भविष्यतीत्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपायं गुरूपसत्तिरूपमाह-मह इति ।
ह विष्णो ते-त्वत्संबन्धि । महा-तेजोरूपम् । सुमति-सम्यग्भगवत्स्व-
रूपं जानन्तं सुबुद्धिं भक्तं गुरुं भजामहे । अन्यो भजतु मा धा वयं तु
भजाम इति श्रुतयः स्वकृत्यमावेदयन्ति ।

—२६ तेषां-भगवद्भर्माणाम् । अलोपः-अवश्यकर्तव्यता ।

२४८-१ प्रत्युक्तं-खण्डितम् । वेद्यध्यादिति । श्रुतिविरीधेनेत्यर्थः ।
सदपरिहारात्-प्रत्यवायपरिहारात् । एवं सति-भगवद्भर्माणामवश्य-
मनुष्ठेयत्वे सति ।

—२ तेन-प्रत्यवायकथनेन । तस्मात्-भगवद्भर्मात् । अघकाशं
प्राप्येति । भगवद्भक्त्यनुकूलपदार्थाननुष्ठाय ध्यतिरिक्ते काले कर्मकरण-
मित्यर्थः । अकरणे-नित्यकर्मणामननुष्ठाने ।

—३ तथा-प्रत्यवायसंभवः । तस्याशय इति । प्रत्यवायबोधकवा-
क्याशय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्भर्माणां च सुगपत्प्रसक्ती श्रुतीनां भग-
वद्भर्मेष्वादरात् एवानुष्ठेया न तु वर्णाश्रमकर्मभिस्तद्लोपः संपादनीय
इति ॥ ४० ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ३।३।४१ ॥

—४ सूत्रमवतारयन्ति-नम्यति । एवमिति । पूर्वोक्तश्रुतिभ्यां भगव-
द्भर्माणामवश्यानुष्ठेयत्वेन बोधनात्तदनुष्ठान एव श्रौतकर्मणां सफलता
नान्यथेत्यर्थः । ५.मौपयोगित्वमिति । साफल्यकरणेन तदुपयोगित्वम् ।

—८ तयो-श्रौतकर्मभगवद्भर्मायोः ।

—१० आदरात्-श्रुतिरुक्तादरात् ।

सूत्रार्थः—भगवद्धर्मवर्णाश्रमधर्माणां युगपत्करणे प्राप्ते भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोप्यचनान्द्रभगवद्धर्मा एवानुष्ठेयाः। अतो भगवद्धर्मा न कर्माङ्गं किं तु मर्यादा इति ॥ ४१ ॥

इति चतुर्दशमाधिकरणम् ।

तन्निर्धारणानियमस्तददृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् ॥३॥३॥४२॥

ननु पूर्वोक्तरीत्या कर्मणां गौणत्वे यथा परमहंसेषु कर्मणामप्राप्तेस्तथा भक्तेश्चापि तदप्राप्तिस्तथा च पूर्वोक्तकर्मविचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्यां पाक्षिकप्राप्त्या तत्प्रयोजनमिति बोधयितुमिदमाधिकरणम् ।

—१५ तदनुकूलविचारमाहुः—अथेदमिति ।

—१६ मार्गत्रयकलात्मक इति । कर्म ज्ञानं भक्तिरिति मार्गत्रयम् । तस्मिन्—पुरुषोत्तमज्ञाने ।

—१८ आकृतं—अभिप्रायः ।

—१९ एतादृशस्य—सर्वदा भगवदानन्दमनुभवितुः ।

—२१ न तत्प्राप्तिः । अहं किमर्थं पापं कृन्वाद्, किमर्थमहं पुण्यं न कृतवानिति स्वर पश्चात्तापं स न लभते ।

—२३ उभयविधानां—भयदायकं पुष्टौ च स्वीकृतामां भक्तानाम् ।

२४९—२ अतन्निर्धारणे—भगवदिच्छाया अनिर्धारणे ।

—३ सिद्धमिति । एवं सति येन कर्म कर्तव्यमापत्तति तदर्थं कर्मविचारस्य साफल्यमिति भावः ।

—५ तस्य—भगवदिच्छाज्ञानवत् उत्तमाधिकारिणः ।

—८ द्वितीयस्य—मध्यमाधिकारिणः । न-वेद्य व्याख्यानं ; सूत्रस्थपृथग्व्यप्रतिबन्धः फलमिति भागव्येव सार्थक्यं भवति न संपूर्णभागस्येव बलत्वेनाहुः—अथवेति । विषयाभावाद्—ज्ञानकर्मादिविषयाभावाद् ।

—१२ असंभवाच्चेति । भक्तस्य सर्वदा पुरुषोत्तमानिष्ठत्वेन तदतिरिक्त-कर्माक्षर्यां तत्करणसम्भवादित्यर्थः ।

—१४ धर्मिण्येव—भगवन्त्येव ।

—१५ एतादृशस्य—पुरुषोत्तमपार्ष्णीतिरिक्तज्ञानादिदृष्टिद्वयस्य । प्रभु-संगमाश्रमिति । स भक्तः केवलं रासलीलायां भगवत्संगमपेक्षते । भगव-दुक्तमिति । यास्यसे ह्युक्तोभयामेत्यादिना भगवतोक्तम् ।

—१८ एतेन—तन्निर्धारणपदेन ।

—१९ अनिर्वाच्यत्वाद्धिति । यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुत्या ।

—२० अन्यत्र-मोक्षपर्यन्तं फलान्तरे ।

—२१ फलमेव-परमानन्दस्वरूपं फलमेव । तत्फलस्य-संगम-
रूपफलस्य ।

—२२ तद्भावाप्रतिबन्धः-सर्वात्मभावस्याप्रतिबन्धः । फलं-मांस-
गिकफलम् ।

सूत्रार्थः-मया कर्म कर्तव्यं न वेति चेपां ज्ञानं नास्ति भगवदिच्छाज्ञा-
नाभावात् तैराधुनिकैर्निष्कामतया कर्म कर्तव्यमेव । भगवदिच्छां ये जान-
न्त्यप्यरीपादयस्तेषां जीवकृतकर्मफलान्जन्मभोगकृतकर्मफलं लोकसंग्रहा-
दिकम् । निष्कामकर्मकारिणां तु कर्मजश्रुतिद्वन्वाभावः फलमिति ॥ ४२ ॥

इति पञ्चदशमपिकरणम् ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ३।३।४३ ॥

एवं राजसकर्मकरणप्रकारं निरूप्य तेषां राजसानां कर्मासक्तिं वार-
यित्वा ध्रुवभक्तिः केन साधनेन भवतीति जिज्ञासायामिदमपिकरणम् ।

२.०-१ तदुक्तं विचारमाहुः-अधेदमिति ।

—४ वाक्य इति । अस्य कथनेनेत्यनेनान्वयः । एवं च मामेकमेवेत्या-
दिवाक्ये कथनेन सर्वात्मभावस्य स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यत इति योजना ।

—५ स्वप्रयत्नेति । शरणगमनरूपेण स्वप्रयत्नेन साध्यत्वात्कृतिसाध्य-
त्वमित्यर्थः ।

—११ तन्निवृत्तेरिति । शत्रुभयनिवृत्तेः फलत्वमित्यर्थः । प्रकृतेपि-
भजनानन्दार्थं सर्वात्मभावेन शरणगमनेपि ।

—१२ सर्वात्मभाव इति । तस्मिन् सिद्धे सतीत्यर्थः ।

—१३ तद्भावस्वभावान्वयेन-सर्वात्मभावस्वभावान्वयेन ।

—१५ चदिर्युक्तमिति । फलसामान्यं पूर्वदशायां प्रदर्शितमित्यर्थः
नन्वेवमपि शरणगतिः स्वकृत्यसाध्यमिति सिद्धं न तु सर्वात्मभाव इत्यतो
याहि सर्वात्मभावेनेति वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयन्ति । अधवेति ।

—१७ संयन्ध इति । शरणं मां याहीति संबन्धः । एवं च सर्वात्म-
भावस्यैव प्रदानतुल्यत्वं निष्प्रत्यूहम् । अत्र पीराणवाक्यमात्रस्योपन्यासे-
नाभीतरवशङ्का स्यात्ततः भीतरवप्रदर्शनाय व्याख्यानान्तरमाहुः-यद्वेति ।

—२२ मन्वेवं सर्वात्मभावस्य मुक्तिसापनत्वेन पुरुषोत्तमप्रानेरपि सापनकोटिनिविष्टत्वान्मुक्तेरेवोत्कर्षः सिध्यतीत्यतोक्तोभयपदमन्यथा व्याख्यान्ति-भगवदुक्तेत्यादि ।

—२५ तदर्थः- न विभेति कुतश्चनेति वाक्योक्तार्थः ।

सूत्रार्थः- शरणप्राप्तिर्विरदानमिव स्वकृत्यसाध्या । तन्नायमात्मा प्रवचने-नेत्यादिश्रुत्योक्तमिति ॥ ४३ ॥

इति षोडशमधिकरणम् ।

लिङ्गभूयस्त्वाच्चद्धि वलीयस्तदपि ॥ ३।३।४४ ॥

पूर्वाधिकरणे सर्वात्मभावस्य धरणेकलभ्यत्वं प्रतिपादितम् ।

२५१-३ यमेवैष इत्यादिश्रुतौ तत्परमात्मन उक्तमिति वृषणसमाधानाय सर्वात्मभावस्वरूपं धरणेकलभ्यत्वं च वज्रुमिदमधिकरणमित्याशयेन सूत्र-मवतारयन्ति-नम्रियति । प्रतियन्धकेत्यादि । प्रतियन्धका ये करलादृष्टा-दपस्तेषां सज्जावेत्तिवे । तन्निवृत्तावेति । प्रतियन्धकभावस्य कार्यसा-मान्यं प्रति कारणतायाः सर्वशास्त्रसंमतत्वाद् ।

—६ उपदेशार्हा- उपदेशयोग्या ।

—७ मोपसीदेति । यज्जानासि तत्कथनेन मां प्रत्यागच्छ । स्वाधीतं वद ।

—८ देवजनविद्याः- गन्धर्वोक्तनृत्तमीतादिविज्ञानानि ।

—९ मन्त्रचित्- परोक्षज्ञानत्वाद् ।

—१३ नाम- भगवन्नाम । याक्-भगवच्चरित्रप्रतिपादिका । मनः-भगव-त्संशान्धिप्रश्रामुकूलान्त करणव्यापाराविशेष । संकल्पः-कर्तृनिर्णायकान्तः-करणवृत्तिविशेषः । चित्तं-त्रैकालिकस्वकृतिनिर्णायकान्तःकरणवृत्तिवि-शेषः । ध्यानं- निदिध्यासनम् । विज्ञानं- शास्त्रोक्तविशिष्टज्ञानम् । बला-दपः प्रसिद्धाः ।

—१९ एतेनेति । एतेन श्रुतः कार्यलक्षणवाक्येन यदुद्धवं प्रति सर्वात्म-भावस्वरूपं स्वस्मिन् विगाढभावात्मकं भगवतोक्तं तदेवोक्तमित्यर्थः ।

—२० तत्प्रतिपादयन्ति- तत्रेति ।

—२२ एतेषां- विरहभावकृततत्तत्स्फूर्तिरूपज्ञानानाम् ।

—२४ पूर्वभावेन- विरहभावेन ।

२५२-३ श्रुतैरेति । न पश्यो मृत्युं पश्यतीत्यादिश्लोकेस्तत्रत्यैः । आहारशुद्धाविति । तत्पूर्णवाक्यं यथा ।

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सरस्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।

रमृतिप्रतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥

आहारशुद्धिश्च-

स्वयोपशुक्तसगन्धवासोलंकारपरिचिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तत्र मायां जयेमहि ॥

इति प्रकारेण भगवदुत्तप्रसादतो जायमाना सत्त्वं शोधयति ।

—५ एवं सति- श्रुत्या धरणसत्त्वात्मभावादी प्रतिपादिते सति ।

—६ सः- प्राणपोषको भगवान् । सः- सर्वात्मभावः ।

—७ तत्- धरणम् । उक्तकार्यानुमेयमिति । भगवत्कृतप्राणपोषणानु-
मितसर्वात्मभावरूपकार्यानुमेयमित्यर्थः ।

—८ त्रिशब्दस्यचित्तमयमाहुः- यल्लिङ्गमेवेति । यस्य लिङ्गं सर्वात्मभाव-
रूपं सर्वतोधिकं कालादिभ्यो बलिष्ठं तस्य धरणस्य कालाद्यपेक्षया बलि-
ष्ठये किं वाच्यमित्यर्थः ।

—९ प्रतिबन्धशङ्कायामिति । स्वात्मानि ब्रह्माभेदज्ञाने सति विरह-
भावस्यासंभवेन ज्ञानमार्गीयज्ञानरूपप्रतिबन्धशङ्कायामित्यर्थः ।

—१० उपपादितमिति । भगवानेव प्रतिबन्धं न करिष्यतीति भावः ।

सुत्रार्थः- धरणादिभ्यः सर्वात्मभावस्य सर्वाधिकत्वात्तदेव धरणं काल-
परमादिभ्यो बलीयः । तस्य ज्ञानेनापि प्रतिबन्धो नेत्यन्तरा भूतप्रामवदिति
सुत्र उक्तमिति ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ३।३।४५ ॥

—१५ पूर्वोक्तसिद्धान्तं द्रष्टव्यं सुत्रद्वयेनाशङ्कते सुत्रकार इत्याशये-
नावतारयन्ति- तत्राहेति । अत्र पूर्वपक्षी पृच्छनीत्यर्थः ।

—१६ निरूपित इति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति महावाक्ये निरूपितः ।

—१७ उत्तरं- सनत्कुमारोक्तम् ।

—१८ तद्विषयकं- आत्माविषयकम् ।

—२२ तदेव- आत्माभेदज्ञानमेव । आह- स्वकार आह ।

—२३ अग्रेपि- नवमप्रपाठकेपि । उपपादितमिति । अवतरणग्रन्थ
उपपादितम् ।

—२४ तद्गृह्यसंवादाय- वादिमनोदृढीकरणार्थम् । तत्- पूजनम् ।

२५३-२ अन्यतरस्य- बाह्याभ्यन्तरयोरिकस्य । तद्विधत्वं- पूजनमि-
त्यर्थम् ।

सूत्रार्थः—छान्दोग्ये यत्र नान्यदित्यादिना वरणमृषस्त्वं नीच्यते किंतु श्वेतकेतुपाख्यानज्ञानस्यैव प्रकारभेदो निरूप्यते । आत्मप्रकरणत्वादुभयोः प्रपटिकयोः । अत्र क्रियमानसवादिति दृष्टान्तः । यथा बाह्या पूजा क्रिये-
त्युच्यते । आन्तरी मानसमुच्यते । एवं प्रकारभेदेषु ज्ञानत्वाविशेषस्तद्व-
दिति ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ३।३।४६ ॥

—५ पूर्व-पूर्वप्रपाठके । सर्वशब्देन-पेतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वशब्देन ।

—६ अग्ने- अस्मिन् प्रपाठके ।

—७ इतोपि हेतोरेति । नामोपास्तेत्यादिनाक्षयीनामादीनामृषानामुच्ये
नामाविशब्देस्तत्तदात्मकत्वं तेष्वनिदिश्यत इत्यतिदेशाद्धेतोरित्यर्थः । ज्ञान-
प्रकारमेव इति । न तु भवदामित्तमभक्तिप्रकार इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— नामोपास्तेत्युगादिविद्या अनुष नामनम्रह्मातिदेशादपि ज्ञान-
प्रकारविशेष एवार्थं न भक्तिप्रकार इति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ३।३।४७ ॥

—११ विद्यैव- सर्वात्मभावस्वरूपं ज्ञानमेव ।

—१२ अत्रेदमिति । अस्याः श्रुतिव्रणश्रुत्यविरुद्धं तात्पर्यं तस्माद्वरण-
श्रुत्यर्थः प्रोच्यत इत्यर्थः ।

—१५ अत एव- भगवतो वृतात्मत्वादेव । ननु माध्यन्दिनान्तर्यामि-
ब्राह्मणे यस्यात्मा शरीरमिति सामान्यत आत्ममात्रस्य ब्रह्मशरीरत्वं श्रूयते
तेन कथमत्र वृत्त्येव ब्रह्मशरीरत्वमुच्यत इत्यत आहुः—तद्वरणस्येति ।
एवंच माध्यन्दिनान्तर्यामिब्राह्मणे सामान्यत आत्ममात्रस्य शरीरत्वब्राह्मणं
य आत्मानमन्तरो यमपतीति नियन्तव्यत्वायेव तेन न स्वकीयावकथनं
तत्र । अतः सर्वेषु भगवच्छरीरत्वे समानेपि भगवान् स्वीयत्वेनालोचित-
वास्तमेव वृणुत इत्यर्थः ।

—१७ अत एव- वरणस्य भगवता सह भोगार्थत्वादेव ।

—२४ अन्यादृशं- भगवतोन्तःस्थितत्वमात्ररूपम् । तथा चेन्नापमात्मा
बलहीनेनेत्यायनुपपन्नं स्यात्तदाहुः इति ज्ञापनायोनि ।

२५४-१ ननु श्रुतौ बलशब्दो वर्तते न भक्तिशब्द इत्यतौ बलशब्देन
भक्त्यर्थप्राप्तिमाहुः— बलकार्यमिति । बलशब्दस्य केवलशरीरसामर्थ्य एव
न प्रयोगः । अपि तु यत्किञ्चित्तामर्थं यथा भागवतदृतीयस्कन्धे ।

बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनी दिशाम् ।

या करोति पदाक्रान्तान् भूविजृम्भेण केवलम् ॥

इति कपिलवाक्ये भूविजृम्भसामर्थ्ये बलप्रयोगः ।

—२ अत्र भक्तिरूपमेव बलं विवाक्षितमित्यत्र विनिममकमाहुः । अन्य-
थेति । पूर्ववाक्ये- नायमात्मा प्रवचनेनेति श्रुती ।

—५ तथात्वं- हेतुत्वम् । अयं भावः । बलहीनेन न लभ्य इति वाक्येन
बलहीनत्वं भगवदलाभे हेतुस्तथा च बलं भगवदलाभे हेतुः । तच्च बलं लीकि-
कादिबलविलक्षणं भगवदनुग्रहजन्यं पुष्टिमार्गीयमेवाहोकार्यं तादृशं तद्
भक्तिरूपमेव । अतोऽत्र बलशब्देन भक्तिरेव ग्राह्या ।

—९ तदुदये- पक्षं प्रयतमानस्य हृदये ।

—१० नन्वेवमपि पूर्वोद्भूतद्वयेन पाशङ्गा कृता तत्परिहारः कथमिरूपाहुः-
प्रकृत इति । अन्यार्थमन्यवन्धनगिति पक्षेक्षवादः ।

—११ ग्रहामेदयोधनेन- जीवस्याक्षरग्रहामेदयोधनेन ।

—१२ मग्ने- अग्निमप्रपाठके । एतावता- अक्षरामेदग्रहणमात्रेण ।

—१३ तथा सति- अक्षरामेदग्रहणमात्रेणाविर्भावे सति ।

—१५ तद्वोधाधिकांसी- सनत्कुमारोपदेशाधिकांसी ।

—१७ तत्र- सनत्कुमारनारदसंवादे । स एव- पुरुषोत्तम एव ।

—२१ औपचारिकः- परंपरया विद्यासाधनभवेन छात्राणिकः ।

—२५ त्यजेत्यसिद्धिरिति । प्रपाठकद्वयमपि भिन्नप्रकरणार्थं तेन पूर्व-
पक्ष्युक्तप्रकरणस्य हेतोरसिद्धिरित्यर्थः ।

२५५५३ सूमा- संवदाशून्यः । अक्षये- गणितानन्दे ।

—८ तथा सति- तत्रैव भूतदर्शने सति ।

—११ तैः- प्राणादिभिर्यैः ।

—१३ तदुक्तेरिति । एवञ्च तादृशलीलोपयोगिदर्शनं समवतीव संपादित-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- तुः पक्षस्यावर्तकः । अत्र सर्वात्मिभाव एव निरूप्यते । भूमा स्वेव
विनिहासितव्य इत्यानन्दात्मकपुरुषोत्तमस्यैव जिज्ञास्यत्वेन निर्धारणा-
दिति ॥ ५७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।३।४८ ॥

—१५ श्रुतिद्वारान्वादर्शनं साधयित्वा प्रत्यक्षेणापि साधयति सूत्रकार
इत्याशयेन व्याख्यान्ति- दृश्यते चेति । जगसीमन्तिन्यो गोप्यः ।

—१६ स्वानुभवमिति । स्वयं व्याप्तेन समाधानमुभूतमेतदित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—सर्वात्मभाववतां ब्रजमक्तानां पूर्वं सर्वमिस्मृतिर्भावात्सामर्थ्या-
दग्रे सर्वसामर्थ्यं चेति श्रीमद्भागवते दर्शनादिति ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३।३।४९ ॥

—२४ उचित इति । असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य बलीयस्त्वाद् ।
अग्रे—द्वितीयप्रपाठके ।

—२५६-१ वाक्यमेद इति । एकार्यत्वाभावादित्यर्थः । वाक्यानुरो-
धात्-उपक्रमगततात्मवाक्यानुरोधात् ।

—४ सूत्रं व्याख्यान्ति-नैवमिति । वाक्यानुरोधाद्-वाक्यरूपप्रमाणा-
नुरोधात् ।

—७ जैमिनोयसूत्र इति । श्रुत्यादिसमाख्यानानां प्रमाणानां समवाय
एकत्र प्राप्तौ परं परं दुर्बल श्रुत्यपेक्षया लिङ्गं लिङ्गापेक्षया वाक्यमिग्यादि
समाख्यापर्यन्तमिति सुत्रार्थः । प्रकृत इति । यद्यप्युपक्रमस्य बलीयस्त्वं
तथापि तन्निर्देशहेतवे तत् । अत्र उपक्रमः संदिग्धः । आत्मपदस्य जीवा-
क्षरपुरुषोत्तमसाधारण्यात् । अतो विमर्शं नारदस्य शोकतारकात्मज्ञानार्थं
प्रद्वं प्रवृत्तवाजिरवधिकसुखरूप आत्मा पुरुषोत्तमस्वरूप एव ब्राह्म इति
निश्चीयते ।

—१२ निरूपितमिति । विद्येवेत्यादिसूत्रस्य व्याख्याने निरूपितमित्यर्थः ।
ननु पूर्वोक्तलिङ्गं श्रुत्यन्तरस्थं तच्च प्रकृतनिर्णायक भवेदित्युच्यते; प्रकृत-
श्रुतिस्थं लिङ्गं दर्शयन्ति-अपरं चेति । नारदवाक्यानुवादयोरिति ।
नारदवाक्ये तदनुवादे च ।

—१४ उत्तमप्रधात्मकेनेति । अस्ति मगबो नाम्नो भूप इत्यादिनाधि-
क्षयप्रधात्मकेन । स हि-पुरुषोत्तमो हि ।

—१७ तत्प्राप्त्यर्थमिति । केवलं तदधिष्ठानमेव तत्प्राप्त्यर्थमपृच्छादि-
त्यर्थः । अत्यात्मा-अत्याकाङ्क्षया ।

—१९ उक्तवानिति । एवंच द्वितीयप्रश्नोत्तरे सर्वात्मभावलिङ्गस्य दर्श-
नात् तद्बाध इत्यर्थः ।

सुत्रार्थः—तरति शोकमात्माविदित्युपक्रमवाक्यानुरोधात्सर्वात्मभावलि-
ङ्गभूपस्त्वस्य न बाधः । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वादिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञानतरपृथक्त्ववद् दृष्ट्य तदुक्तम् ॥ ३।३।५० ॥

—२० सूत्रमवतारयन्ति-चन्ति । एतया श्रुत्या-स एवापस्तादिन्या-
दिश्रुत्या ।

२५७-२ तदर्थस्तु-स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुत्यर्थस्तु । स्वीयत्वेन धृत इति । तत्र स्वपदस्यात्मीयवाचकत्वे स्वीयत्वेन धृतो यो भक्तस्तन्निष्ठो यो महिमा सर्वात्मभावरूप उत्कर्षस्तस्मिन्नित्यर्थो भवति । यदि च स्वपद-मात्मवाचकं तदा स्वरूपात्मके महिम्नीत्यर्थो भवति । स च महिमा सर्वा-त्मभाव एव ।

—४ तदितरस्य-सर्वात्मभावभिन्नस्याक्षराभेदज्ञानस्य । अस्य-सर्वा-त्मकभावस्य ।

—६ विप्रयोगभावः-विरहभावः । सम्यक्-परमत्वेन रूपेण ।

—७ व्यभिचारिभावैरिति । अस्य ज्ञात इति पदेन सह संबन्धः । ते-व्यभिचारिभावाः । त्रिविधा इति । तदादेशाहंकारादेशात्मादेशरूपा-स्तिस्रो विधा ज्ञापकप्रकाराः ।

—९ निरूपयेति । तांघ्रीन्प्रकारान् इत्यर्थः ।

—१० तमेव-महिमानमेव । अनुयच्छाति-सर्वात्मभाववति भक्ते नियमयति ।

—११ पूर्वपरामर्शित्वात्-सर्वात्मभाववद्भक्तपरामर्शित्वात् । पयं सति-उक्तरीत्या श्रुतेः सामञ्जस्ये सति ।

—१२ तस्मात्-उक्तश्रुतीनां त्वदुक्तप्रकारेण व्याख्यानासंभवात् ।

—१४ आदिपदात्-सूत्रस्थादिपदात् ।

—१५ उच्यते-व्याख्यायते । पूर्व-अहंकारात्मादेशाभ्यां पूर्वम् । तद्वि-तरास्फूर्त्या-भगवदितरास्फूर्त्या ।

—१७ पतदेव-ईदृग्दर्शनमेव ।

—२० आत्मातिदेशफलमाहुः-तत इति ।

—२३ उपसर्ग उक्त इति । विज्ञानत्रितयत्र वीक्षुपसर्गः । विविधं जान-क्षित्यर्थः ।

—२५ तस्य-औपचारिकत्वस्य ।

—२६ अवशिष्टं सूत्रार्थं व्याख्यान्ति-नन्विति ।

—२७ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववादिति । अन्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरं तत्तत्पृथक्त्व-स्येवेति-प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । एतन्मनासिकृत्यार्थमाहुः-मुमुक्षुभक्तस्येति ।

२५८-२ तदिष्टमेव-भोक्षमेव ।

—३ तमेव-सोऽनुते सर्वाङ्कामान्सहेति श्रुत्युक्तमेव ।

—४ स भाषः-सर्वात्मभावः । अत्र-सर्वात्मभावस्य पूर्वोक्तफलसाधन-तायाम् ।

—१३ कालविप्लुतं-विनाशि ।

—१४ सालोपयेत्यादि । मुक्तिचतुष्टयमित्यर्थः ।

—१५ निर्णीयत इति । एवं च ज्ञानमार्गीयभगवद्दर्शने हृदयग्रन्थिभेदनं नानाविधवृत्त्यमुदयरूपम् । अत्र सर्वात्मभावे तु सर्वग्रन्थिनां विषमोक्षो भगवद्विषयकनानावृत्त्युदयेऽपि एकत्वपर्यन्तानिच्छारूप एवं दर्शनभेदात्फल-
भेदस्तत्कृतन्यायेनाप्युपपन्न इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भूमाधिकरणादिहेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव स्वे माहिर्नीत्या-
दिना प्रतिपाद्यो न ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानत्वम् । ननु सर्वात्मभावेनापि मुक्ति-
रेव साध्येति चेन्न, यतो यथा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातो न्या विलक्षणा मुमुक्षु-
प्रज्ञा सा प्रज्ञान्तरं तयथा कर्मज्ञानादिफलेभ्यः पृथक्त्वेन मोक्षसाधकं तथा
सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञाया भगवद्गीतासाधकत्वमतो न सर्वात्मभावस्य मोक्षो-
त्तर्भावः । दृष्टञ्च ब्रजभक्ते स्वरूपाभुभव एव फलम् । तच्च वशे कुर्वन्ति मां
भक्त्योपादिना भगवत्सोक्तमिति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ॥ ३।३।५१ ॥

—१९ अत एव-तदनुपपन्नत्वादेव । पुरुषोत्तमपरस्थोक्तिञ्चेति । अनु-
पपन्नोऽस्यार्थः । तस्य-अभेददर्शिनः ।

२० प्रतिपाद्यत इति । श्रीमद्भागवते कपिलादिवाक्यैः । भग्न-समस्तु-
मारवाक्ये ।

—२१ एवं सति-अकामत्वबोधककपिलस्मृतेः कामचारबोधकश्रुत्या
विरोधे सति ।

—२२ द्वितीयस्य-सकामत्वबोधकश्रुतिवाक्यस्य ।

—२३ उक्तप्रमाणपराहतत्वेन-पूर्वोक्तस्मृतिवाक्यनिराहतत्वेन । आद्य-
पक्षः-अकामत्वपक्षः ।

—२५ अनेकश इति । यथा अजामेकामित्यत्र मूर्ष्टोरुपदंभातीत्यादी
ष । प्रकृतेषु-कामचारवाक्येषु ।

२५९-२ प्राणादिसर्ववतः- सर्वात्मभाववद्भक्तस्य ।

—३ एतदग्रे-नान्यत्पश्यतीति श्रुतेरनन्तरम् ।

—५ आत्मातिरिक्तेति । प्रापञ्चिकसर्ववस्तुव्यवच्छेदः ।

—६ मृत्युवदिति । मृत्योरिव मृत्युवदिति पञ्चमर्थे अतिः । एवं च मृत्यो-
रिव लोकानामपि संबन्धो नेत्यर्थः ।

सुप्रार्थः—ननु सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादिना भक्तस्याप्तकामना दृश्यत इति चेन्न । तत्समानधर्मसंबन्धादापि श्रुती तत्प्रयोगस्य बहुश उप-
लम्भात् । ननु यथाश्रुतार्थ एव ग्राह्य इत्यत्राह—मृत्युवादिति । यथा न पश्यो
मृत्युं पश्यतीति सर्वात्मभाववतो मृत्युनिषेधः क्रियते तथा भगवत्स्वरूपाति-
रिक्लोकान्तरसंबन्धोपि तस्य न संभवतीति ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ३।३।५२ ॥

—११ अथ-भक्तभावानामलीकिकृत्ये ।

—१२ परेण-तुरीयपादेन ।

—१३ तद्विध्यतैव-तत्समानार्थकत्वमेव ।

—१८ अनुबन्धः-पुनःसंबन्धः । संक्षेपविस्तरकथनस्य लोक इष्टत्वा-
दित्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याख्यान्ति- अथवेति । भूयःपदसूचितमर्थं
वदन्ति-तथा चेति । जन्मकृतमाधनसाधितफलपेक्षया भगवद्वत्कल
उत्कर्षाधिक्यम् ।

—२० तथा-अनुबन्धः । पुनःसंबन्ध इत्यर्थः ।

सुप्रार्थः—आत्मन एवेदमिति वाक्यस्य सर्वमाप्नोतीति परवाक्येनैक-
रूपत्वमस्तीति न लोकान्तरसंबन्धो वक्तुं शक्यः । नन्वात्मन एवेदं सर्वमि-
त्युक्त्वा पुनः सर्वमाप्नोतीति किमर्थमिति चेन्न । हेतुवाटुस्ये सति दाढर्था-
दिति ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३।३।५३ ॥

—२२ उक्तेर्धे-न्तर्धेण लोकेषु कामचारो भवतीत्यर्थस्यालीकिकत्वस्येयं ।

सुप्रार्थः-अतः एवैके शास्त्रिनो भगवतो एकशरीर आविर्भावात्तेन
सह कामोपभोगस्वपिकां सोऽप्नुते सर्वानिति श्रुतिं पठतीति ॥ ५३ ॥

इति सप्तव्यमधिकरणम् ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ३।३।५४ ॥

पूर्वाधिकरणान्पक्षे तेत्तिरीयश्रुतिः संमतिरुक्ता तत्प्रसंगसिद्ध-
विचारावेदमधिकरणम् ।

२६०-१२ तदुपयोगिविषयादिकं वदन्ति-नन्वाति ।

—१४ इतरनिरपेक्षं-इतन्साधननिरपेक्षम् । तत्-ब्रह्मज्ञानम् । तथा-
परमापकम् ।

—१६ अनेकेत्यादि । यमेवैष वृणुते, नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्याइमेकया ग्राह्यः इत्याद्यनेकप्रमाणेर्वापिता । ज्ञानशेष-ज्ञानाङ्गम् ।

—१८ ऋगुक्तेत्याहेति । श्रोतृसंमुखं पुरुषोत्तमसाक्षात्कारवद्भिः सत्यं ज्ञानमनन्तमित्येषा ऋगुक्तेत्यर्थः । तत्र-तस्यामृचि । ब्रह्मपद इति । अनन्तं ब्रह्मेति सह ब्रह्मणेति च वाक्योक्ते ब्रह्मपदे । ज्ञायेते इति । एतच्चानन्दमया-धिकरणद्वितीयवर्णकस्याख्यानरीत्या शेषम् ।

—२१ ऋचि परमं ध्योमेति षड्द्वयं ज्ञानशेषभूतब्रह्मपरमित्याशयेन अर्ग्यमाहुः- तथाचेति ।

—२२ द्यतिरेक — अभावः । तद्भावाभावेतित्यादिति । तद्भावस्य पुरुषोत्तमाभिधानविशिष्टसर्वात्मभावस्य अभावेतिवात् । यमेवैष इत्यादि-श्रुत्युक्तवरणकारणस्याभावेनासंभवितादित्यर्थः ।

२६१-१ ज्ञानविषयत्ववदिति । ज्ञानिना चेत्तसि यथाक्षरविषयकं ज्ञानमाविर्भवति तथाविर्भावोप्यस्त्वित्यर्थः । तदतिरिक्तं-ज्ञानविषयत्वा-तिरिक्तम् ।

—२ तद्ब्रह्महाया-ज्ञानाविर्भावयुक्तज्ञानियुहाया तादृशपरमव्योमा-विर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै भक्तायेति । एवं च यस्य तादृशी वरणस-र्वात्मभावादिसामग्री तस्मिंस्तादृशालीलाविशिष्टं स्वरूपं प्रादुर्भावयति यदुर्तं त्वनिपमेनेति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

—५ वैकुण्ठलोकयत्-वैकुण्ठलोकयुक्तम् । ननु नैदमुपपन्नमसरस्या-दृश्यत्वादियुगकत्वेन श्रुतावुक्तत्वादित्यत आहुः- यमेति ।

—६ अधःकक्षस्य तस्य-निवृष्टस्य तस्य । तथात्वे-अक्षुपादे ।

—७ विद्वन्मण्डने चेति । पतेनार्यं ग्रन्थो माप्सरूणां विद्वलेशैर्विर-चितः । एतद्विषये पूर्वं (पृ २८१) बहु प्रपञ्चितमतोऽत्र विरम्यते । अक्षरस्वरूपं विशदयितुं विचारयन्ति-नन्विति ।

—१० पञ्चाद्रावित्ये-कृत्रिमत्वे । इयं-उक्तविकल्पस्था ।

—११ तथा-नानाविधम् ।

—१४ इत्यादिरूपा-अक्षरस्य नानाविधत्वप्रतिपादिका ।

२६२-३ निर्णेतमिति । एवं च स्वरूपस्योक्तरूपत्वेन भगवदिच्छया-धिकारिभेदेन विविधानां विविधतया नानात्र काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

सुत्रार्थः-ज्ञानिनां हृदये परमव्योमाविर्भावो न भवति, वरणाभावेन भगवद्भावस्याभावात् । ननुपलब्धिवदाविर्भावोपि स्यादिति चेन्न । यतो यथा ज्ञानं साधनेन साध्यं तथा वरणं साधनेन साधयितुमशक्यमिति ॥५४॥

अङ्गाववद्भास्तु न आस्तास्तु हि मतिवेदम् ॥ ३।३।५५ ॥

—४ निदर्शनत्वेन-दृष्टान्तत्वेन ।

—५ अयवच्छाः-वृत्ताः ।

—७ तदाहुः-अवयवधनमिति ।

—८ इत्यादिरूपं वरणमिति । होत्रादितत्परकर्मकर्तृनेयनरूपो विभागः । कैमुतिकन्यायेन प्रकृतं विवृण्वन्ति-तथा चेति ।

—१५ इच्छैव-भगवत्सत्सत्फलदित्तिव ।

सूत्रार्थः—यथा यजमानेन होत्रायर्च्यं वृत्ता आत्विजः सर्वशास्त्रीय-
कर्मानुष्ठानसमर्था अपि वरणानुसारं तत्तच्छास्त्रीयमेव कर्म कुर्वन्ति तथात्र
भगवता वरणाभावाज्ज्ञानिनां हृदि परमव्योमाधिर्भावो नेति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥ ३।३।५६ ॥

—१९ तथैव-भगवदिच्छानुसारं ज्ञानमार्गादितं पादनान्तरम् ।

—२० तथा-विनिर्णयः ।

—२१ एक एव-व्यावृत्तिरूपः । द्वयोरिति । शम्भो देवीरिति मन्त्री
मार्जनशानिप्रसादनेतिकार्यद्वय उपयुज्यते । एकश्चेति । शूर्पो ज्योतिरिति मन्त्रः
मातराग्निहोत्रहोमे ।

—२२ तथाप्रापीति । एवमेव भगवद्वरणस्थलेऽपि । एकमेव वरणं कचि-
त्कर्मज्ञानद्वारा भक्तिं दत्त्वेन मुद्गरिण्य इत्याकारकं कचिदेकद्वारा भक्तिं
दत्त्वेन भक्तमुद्गरिण्य इत्याकारकं तेन नानुपपत्तिशङ्केत्यर्थः ।

२६३-३ ननु पूर्वोक्तव्याख्याने की दोषो येनाथवेस्यादि विधान्तरेण
व्याख्यायत इत्याकाङ्क्षायां तस्मिन् व्याख्याने संभावितं दोषमाहुः-यद्यपीति ।
इतरतिष्ठा-कर्मज्ञानादिनिष्ठा । न दोष इति । दृष्टान्तवैषम्यं नेत्यर्थः ।

—४ नीचकक्षापादनमिति । पक्षान्तरम्-अकारनिर्दर्शनपक्षः । पर्व च
सोक्षान्नोक्षदायि प्रणवस्य शुद्धकामसाधककर्माङ्गमन्त्रादानुपयोगवद्
घृतस्यापि ज्ञानादिनिष्ठान्तरसंबन्धो मर्यादाभारक्षणार्थत्वाच्च दोषावह
इत्यर्थः ।

—६ काचिविति । दृष्टान्तस्तु वादिनिप्रहायेति सूत्रकाराशय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—शास्त्रविधानानुसारं यथैक एव मन्त्रो बहुकर्मासु विनियुज्यते
कश्चिद् द्वयोः कश्चित्त्रेकत्रैव कर्माणि तथा भगवदिच्छया जीवोपि कश्चित्क-

मनिष्ठाप्राप्त्यनन्तरं वरणेन भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति कश्चिन्नु ज्ञाननिष्ठामेव प्राप्य
तथा कश्चिन्नु प्रथमत एव भक्तो त्रियत इति न विरोध इति ॥ ५६ ॥

इत्यष्टादशमाधिकरणम् ।

भूम्नाः ऋतुवज्जयायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ३।३।५७ ॥

—९ प्राप्तंगिकं विचार्य पुनः प्रकृतशेषं विशारदितुमधिकरणं तदुपयोगि
संशयादिकमाहुः—नम्विति ।

—११ उदयत्-भूमस्वरूपम् ।

—१५ स भावः—सर्वात्मभावः ।

—१८ सिद्धान्त इति । भूमपदेन सर्वातिशायी सर्वात्मभावसहितः
परमात्मोच्यते । यथा घटेन जलमानयेति वाक्ये घटपदेन छिद्रादिरहित-
घटस्यैव प्रहणम् ।

२६४-३ उच्यते-भाविस्वरूपमादापोच्यते । इदं भाविस्वरूपमादा-
योक्त न विद्यमानस्वरूपमादायेत्यत्र यमकमाहुः—अयेत्यादि । भुक्तिस्तु-
पो वे भूमा तत्सुखमित्यस्यानन्तरं पठ्यमाना ।

—८ न घटेदिति । अयमर्थः । यदि भूमपदेन मोक्षावस्थाभिप्रेता
स्याच्छ्रुतेस्तर्हि सा त्रिविधा वृत्तीर्न वदेत् । तत्र प्राणादिनामान्तानां च
संदर्भं न वदेत् । मोक्षावस्थायामेतदुभयाभावात् । तथैव भूमपदेन जीव-
न्मुक्तिरपि नाभिप्रेता यतोत्र श्रुतावात्मनः प्राणा इत्युक्तं तदसंगतं स्यात् ।
जीवन्मुक्तौ तु प्रारम्भवशात्पूर्वप्राणानामेव सत्त्वात् । अयमर्थः पूर्वाधिकरणेन
गतार्थ इत्युच्येताहुः—यदेति ।

—९ श्रूयन्ते-साहित्यग्रन्थेषु भरतसूत्रादी षोच्यन्ते ।

—१० अलौकिकज्ञानादिभ्यः— लौकिकविक्षणाक्षरज्ञानविदेहमुक्तिजी-
वन्मुक्तिभ्यः ।

—१५ मातृत्वं-बाधिभावाद्यं यस्यस्याम्लद्रव्यनिक्षेपः ।

—१७ लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वादिति । वेदेन तथा कर्तृमादिष्टत्वा-
दित्यर्थः । अलौकिकसत्प्राप्तत्वात्-वैदिकप्रमाणवोपितत्वात् ।

—१९ तादृष्यं-आरण्यसिंहरूपत्वम् ।

—२१ भगवद्भाववदित्यादि । भगवति भाववान् विगाढभाववान्पी
मक्तस्तदीति संपादयितुमित्यर्थः । अर्हतीति । तदुक्तं कामसूत्रसमाधि-
ग्रन्थे वात्स्यायनेन ।

तदेतद्ब्रह्मचर्येण परमेण समाधिना ।
विहितं लोकयात्रार्थं न रामार्थोस्य सविधिः ॥
रक्षन् धर्मार्थकामांस्त्रीन् संपश्यन् लोकवर्तिनीम् ।
अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रियः ॥

इति ।

—२२ अत्र-उक्तार्थस्य प्रकृतश्रुत्याभिप्रेतत्वे ।

२६५-२ तथात्वं-सर्वसाधनाधिक्यम् ।

सुधार्यः-सर्वात्मभावस्य सर्वोत्कृष्टत्वं ज्ञेयम् । किंच यथा दर्शपूर्ण-
मासादिषु द्यौर्हनादिकर्मणां लौकिककर्महृत्यत्वेऽपि लौकिकत्वं न तद्वत्स-
र्वात्मभावस्य न लौकिकत्वम् । आत्मनः प्राणा इति श्रुतिः सर्वात्मभाव-
घतो भगवत एव सर्वमिति दर्शयतीति ॥ ५७ ॥

इत्येकोनविंशमाधिकरणम् ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ३।३।५८ ॥

—५ संगतिं द्योतयन्तोपिकरणमवतारयन्ति-पूर्वाधिकरणैरिति ।

—६ समस्येति । सन्तुष्टायेनेत्यर्थः ।

—८ अनुपासनालक्षणेत्यादि । अनुपासना-उपासनाभावस्तत्स्वरूपाव-
हासंभवात् । अस्या अपि-एकस्या अपि ।

—११ आकारकर्मणामिति । आकारा हस्तपादादियुक्ताः कर्माणि
राक्षणहननादीनि । तेषामित्यर्थः ।

—१२ सूचित इति । एवं च व्यस्तोपासनेव कार्येति सिद्धम् ।

सुधार्यः-सर्वावतारेषु पृथगेवोपासना कार्या न सर्वावतारविशिष्टस्यै-
कस्यैव ब्रह्मणः । तत्तत्स्वरूपसंबन्धिनां मन्त्राणामाकाशानां चरित्राणां च
भेदादिति ॥ ५८ ॥

इति विंशमाधिकरणम् ।

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ३।३।५९ ॥

—१५ अग्रिममाधिकरणमवतारयन्ति-पार्थक्येनेति । विचार्यत इति ।
उपोद्धातसंगत्येत्यर्थः ।

—१८ आविशिष्ट-समानम् ।

—२० अप्रयोजकत्वात्-फलप्राप्तावप्रयोजकत्वात् ।

—२१ विकल्प एवेति । समुच्चये प्रयोजकत्वदोषावत्या विकल्प एव
भेद इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पृथक्पथा कर्तव्यानामुपासनानां विकल्पो न ह्यसमुच्चयः ।
मोक्षफलसिद्धौ सर्वासां साम्यादिति ॥ ५९ ॥

इत्येकविंशमधिकरणम् ।

काम्यास्तु यथाकार्षं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥३॥३॥६०॥

२६६—२ अविशिष्टफलत्वाभावात्-समानफलत्वाभावात् ।

—३ श्रूयत इति । यथा भार्गव्यां वियायां-य एवं वेद प्रतितिष्ठति,
अन्नवाननादौ भवति महान् भवतीत्यादि श्रूयते । तथैव-सकलफल-
कामनावत्तया ।

—४ न समुच्चीयेरन्निति । एवं च समानफलकमुपासनान्तरं नानुष्ठेय-
मित्यर्थः । निरुद्धप्रयोगेत्यादि । सूत्रे नवेत्यनेन सिद्धः प्रयोगः कृतः इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—काम्योपासनासु तु कामनानुसारं समुच्चयः । यत्र त्वेकप्रेषोपा-
सनया स्वेष्टानेकफलसिद्धिस्तत्र हेत्वभावात्समुच्चयो नेति ॥ ६० ॥

इति द्वाविंशमधिकरणम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥३॥३॥६१॥

—११ प्रसङ्गसंगत्याधिकरणमिदमित्याशयेनाहुः । प्रधानेभ्यिति । एका-
र्थसाधकानां-एकफलसाधकानाम् ।

—१२ तदेव-उपासनमेव ।

सूत्रार्थः—यत्र यदङ्गविशिष्टमुपासनमाज्ञातं तत्र तदङ्गविशिष्टं कार्यं न
त्वन्पत्राज्ञातानामन्यत्रोपसंहारः कार्य इति ॥ ६१ ॥

शिष्टेय ॥ ३॥३॥६२ ॥

—१५ अन्न-अन्योपासनाङ्गानामन्यत्र समुच्चयाभावे ।

सूत्रार्थः—तदङ्गानां तत्रैवोपदेशादन्यत्रोपासने प्रमाणाभाव इति ॥६२॥

इति त्रयोविंशमधिकरणम् ।

समाहारात् ॥ ३॥३॥६३ ॥

—२२ सूत्रप्रयोजनमाहुः-कर्ममार्गीयेत्यादि । कर्माङ्गतया कर्ममार्गी-
यसामायुपासन इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ज्ञानमार्गं सर्वावतारधर्माणां समाहारात्सर्वधर्माविशिष्टोपासनं
कार्यमिति ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३।३।६४ ॥

सूत्रार्थः—ऐश्वर्यादिगुणास्तु सर्वावतारेषु श्रूयन्त इत्येकस्मिन्नवतारे सर्वा-
वतारधर्मोपसंहारो युक्त इति ॥ ६४ ॥

इति चतुर्विंशमधिकरणम् ।

न वा तत्सहभावश्रुतेः ॥ ३।३।६५ ॥

२६७-१० प्रसङ्गसंवरणाधिकरणमवतारयन्ति-नन्विति । एवमुपासनं-
सर्वरूपत्वेनैकावतारोपासनम् ।

—१२ चेत्स्यादिति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिह सोमेन यजेतेतिवद्
सहभावः श्रुतः स्याद्योदित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—एकावतारे सर्वावतारयुक्तोपासनैच्छिकी न तिग्या । रूपाणां
नियतत्वेन तत्सहभावाश्रवणादिति ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।३।६६ ॥

अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात्तत्पदमनुवर्तते ।

—१६ मन्त्रा-निश्चित्य ।

—१८ पतद्दृष्टान्तेन-दर्शनदृष्टान्तेन ।

—१९ व्यासद्वयं-भ्यासाभिप्रायः ।

—२१ ननु यदेकस्मैव रूपस्य दर्शनं तर्हि सर्वरूपोपसंहारः किमर्थं
बोधित इत्यत आहुः-माहात्म्येत्यादि ।

—२२ कैश्चित्-स्मृतिपुराणवाक्यैः । तदपि-सर्वरूपोपसंहरणमपि ।

सूत्रार्थः—भक्तिमार्गीयस्य स्वधर्मविक्षिप्तेकावतारोपासनं युक्तं तावत्तैव
फलप्राप्तेरिति ॥ ६६ ॥

इति पञ्चविंशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्बलभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां

बालबोधिनीयां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३।३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥

पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति वादरायणः ॥ ३।४।१ ॥

२६८-४ चतुर्थपादं व्याचिख्यासवः प्रसङ्गसंगतिं बोधयितुं पूर्वपादार्थ-
मनुयेतत्पादार्थमाहुः-उपसन्नामेद् इत्यादिना ।

—६ प्राप्नोतीति ।

यज्ञो दाने तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

इति गीतावाक्यात्कर्मोपसंहार उपासनोपकारकृत्या प्राप्नोति । न येति ।
पमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या साधनान्तरनिरासात्कर्मोपसंहारो न
प्राप्नोतीति वैयर्थ्यः ।

—७ विधिपक्षे-उपसंहारप्रतिपक्षे । अस्य-सर्वात्मभावस्य ।

—८ निषेधपक्षे-उपसंहारनिषेधपक्षे ।

—१६ शब्दशब्दमयोमे तात्पर्यमाहुः-अत्रेत्यादिना ।

—२२ अभिमर्त-तात्पर्यतया संमतम् ।

—२६ अप्रामाणिकत्वम्-वेदादिप्रमाणतात्पर्यान्निमित्तत्वं । स्वनाम-
वावरापणेति धौमिकनाम । शीलीयमाचार्याणां यस्स्वनामग्रहणसमये योगि-
कनाम गृह्णन्ति । अतएव महाभाष्ये स्वनामग्रहणप्रसंगे पतञ्जलिना मोन-
र्हीपस्त्वेवमाहेति तत्र तत्रोक्तम् । तेन च

आत्मनाम हुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

त्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मृतिनिषेधोपि परिपालितो भवति । स्मृतेः नास्तत्रिकनामग्रहणस्यैव
निषेधात् ।

—२४ तत्रैव-वेदादिप्रमाणशब्द एव । भट्टः-आस्ताक्तिः ।

२६९-१ अन्यैः साधनैः-मर्यादामार्गीयकर्मज्ञानविहितभक्तिरूपैः
साधनैः ।

—३ एवं सति-उक्तार्थस्य सूत्रतात्पर्यविषयीभूतत्वे सति । एवं च
व्याख्यानद्वयेन केवलविवीच पुरुषार्थपर्यवसायिनी । पुरुषोत्तम एव परम-
पुरुषार्थ इति बोधितम् ।

सूत्रार्थः-अतः परं नान्यादित्यतः पदघटितश्रुतिवाक्यात्पुरुषार्थो भगवा-
नेवेति वादरायणमतमिति ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ ३।४।२ ॥

—१ प्रत्ययतिष्ठत इति । पूर्वोक्तार्थे जैमिनिः प्रतिकूलतयाचारिणो भवतीत्यर्थः ।

—११ कर्मशेषत्वात्-कर्माद्वत्त्वात् । तत्स्वरूपेति । विष्णुरूपेत्यर्थः । तत्-माहात्म्यम् ।

—१४ श्लोकं-कीर्तिम् ।

—१६ धर्म-कवचम् । स्नातृव्याभिसूत्यै-शुद्धपराजयाय । अपमर्धो जैमिनिना चतुर्थाध्यायतृतीयपादे वर्णितः ।

सूत्रार्थः-यथा इत्यस्य कर्मस्वर्थवादः । तथात्मनिरूपणं वेदान्तमतं शुद्धसंबन्धपर्यवादरूपमिति जैमिनेर्मतमिति ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३।४।३ ॥

—१९ प्रयजन्ति-संन्यस्यन्ति ।

—२१ त्यदुक्तं-जैमिन्युक्तम् ।

—२२ उत्तरं-जैमिन्यभिमतमुत्तरम् ।

—२४ आचारप्रदर्शनस्य हेतुमाहुः-ग्रहविदामपीति ।

—२५ मनुत इति । यदेव विवया करोतीति श्रुतेः ।

२७०-२ उक्तश्रुतिस्तु-तमेव विदिष्वेति श्रुतिस्तु ।

सूत्रार्थः-वासिष्ठोदिमहज्ज्ञानिनामप्यभिहोत्रायाचारदर्शनाज्ज्ञानेन कर्मबाधो नेति ॥ १ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३।४।४ ॥

सूत्रार्थः-जनको ह धेदेह इति श्रुतेर्ब्रह्मविदा जनकेन यज्ञकरणाज्ज्ञानेन कर्मबाधो नेति ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३।४।५ ॥

सूत्रार्थः-तं विद्याकर्मणां समन्वारभेते इति श्रुती ज्ञानकर्मणाः साहित्येन फलारम्भपरदर्शनात् ज्ञानेन कर्मबाध इति ॥ ५ ॥

तद्गतां विधानात् ॥ ३।४।६ ॥

—१६ कल्पश्रुत्या-प्राज्ञिकसूत्रेण ।

सुवार्थः- ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेति कलसूत्रेण ज्ञानवतो ब्रह्मत्वेन वरणरूपना-
ज्ज्ञानं कर्मशेषमेवेति ॥ ६ ॥

नियमाद्य ॥ ३।४।७ ॥

—१८ विरजेत्-सत्सारादिरक्तो भवेत् ।

—२० शेषशेषिमाद्य इति । कर्म शेषे ज्ञानं शेषम् । एवं च न ज्ञानस्य
कर्माङ्गत्वमित्यर्थः ।

—२४ सोमपीथः-सौमशानम् । तस्याग्रे-कर्मपाते ।

२७'-२ नियतस्य-वेदेन नियतया बोधितस्य ।

—४ स्मृतिः-गीतावाक्यम् । प्राप्ते-जैमिनिमतेऽज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे
प्राप्ते ।

सुवार्थः- यावज्जीवमशिक्षोऽनियमात्कर्माकरणे प्रापश्चित्तविधानात्
ज्ञानं कर्माङ्गमिति ॥ ७ ॥

अधिरूपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्वर्तनात् ॥ ३।४।८ ॥

—५ प्रतिबद्धि-व्यासो जैमिनिमतं स्रण्डयति ।

—७ पूर्वपक्षं-इज्यत्वादीश्वरः कर्माङ्गमिति जैमिनिमतम् ।

—८ कर्मसाम्यमिति । ब्रह्मणि कर्मसमन्वयमित्यर्थः ।

—९ तच्छेषत्वम्-कर्माङ्गत्वम् ।

—१५ इत्यादीति । बृहदारण्यके शरीरब्राह्मण इयं श्रुतिः पठ्यते ।
एवं सति-अनया श्रुत्या तृतीयाविभक्त्यन्तत्वेन यज्ञादीनां साधनत्वकथ-
नात् कर्मणां भगवज्ज्ञानाङ्गत्वे कथिते सति । यज्ज्ञानसाधनत्वं भगवज्ज्ञान-
साधनता । तस्य-भगवतः ।

—१६ तद्वेदनशेषत्वम्-तज्ज्ञानाङ्गत्वम् । अयं भावः । यस्य भगवतो
ज्ञाने यज्ञादिकर्माणि साधनानि स भगवास्तज्ज्ञानं वा कर्मशेषं कथं
भवेत् । अतो यत्सिद्धं तदाहुः-एतेनेति ।

—१७ प्रत्युक्तं-समाहितम् । तद्विशिष्टस्येति । इज्यत्वेन यद्वैज्ञानं
तद्विशिष्टस्य कर्मण इत्यर्थः । तदशेषत्वमिति । न तदनङ्गत्वम् । अपि तु
ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमेवेति पूर्वपक्षः ।

—२२ तदसंभवात्-यज्ञादिकर्मासंभवात् । नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वं शते
पञ्चाशदिति न्यायेन यज्ञादिष्वप्यस्ति यतो यः सृष्टिं करोति स तदन्तर्गत-
यज्ञादीनपीति तस्य कर्मशेषत्वसंभव इत्यत आहुः-यश्चेति । य.-ईश्वरः ।

—२३ तथार्थं-कर्मशेषत्वम् । जीवब्रह्मरूपमेकदेशिमतमादाय शङ्कासमाधाने रचयन्ति-न चैतयोरित्यादिना ।

—२४ तयात्वस्य-कर्मशेषित्वस्य ।

—२५ निरस्तत्वादिनि । जीवब्रह्मणोरौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वभेद इति मतं द्वितीयाध्यायतृतीयपादे-अंशो नानाव्यपदेशात्-(अ. सू. २।३।४३) इति ह्यत्र निरस्तम् । पुनः श्रुत्यन्तरमादाय कर्मशेषत्वं निरस्पन्ति ।

२७२-६ न कर्मणेति । इयं श्रुतिर्बुद्ध्यभारायणोपनिषदगोरणीयानित्य-
तुवाये ।

—१४ भक्तिमार्गस्य चेति । चकारो ज्ञानमार्गं समुच्चिनीति । मतान्त-
रीपक्षेतराख्यानस्यासुक्तत्वं बोधयन्ति-श्रुतय इति ।

—१५ न व्याख्यातमिति । ध्रुवः शारीरादधिकं परमात्मानं दर्श-
यन्तीति व्याख्यानमयोग्यमित्यर्थः ।

—१६ तन्मतं-जैमिनीयं मतम् । सोऽपि निष्कामकर्मणां परंपरया ज्ञान-
मार्गं उपयोगीति ।

सुप्रार्थः—जैमिमतमवुक्तम् । न वा अपामिति श्रुत्या भगवतः सर्वाधि-
क्येन कथमात् । एवं वादरायणेन कर्मादिभ्य आधिक्येनेव भगवतो भक्ति-
मार्गस्य तत्संगन्धिसर्वात्मभावस्य चानुभवस्य गृहीतत्वाविति ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ३।४।९ ॥

—२१ ब्रह्मण इति । इदमवलक्षणं तेन ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यायाश्चेति
बोध्यम् ।

—२२ त्यागदर्शनात्-कर्मत्यागदर्शनात् ।

—२३ एतेनेति । ब्रह्मविद्धिः शुकादिभिः कर्मत्यागकरणात् । यद्दिदां-
भगवज्ज्ञानिनाम् । तस्य-भगवतः ।

—२५ अतयात्वात्-असमर्थत्वाभावात् ।

सुप्रार्थः—यथा जम्कादीनां कर्मकरणं तथा शुकादीनां कर्मत्यागो
दृश्यते । एवं चाचारस्य तुल्यत्वाज्ञानं न कर्माद्युपगते ॥ ९ ॥

असर्वत्रिकी ॥ ३।४।१० ॥

२७३-३ एतच्च स्मेति । इयं श्रुतिर्बुद्ध्यभारायणके शारीरब्राह्मणे । एताव-
दिति तु तत्रैव भैत्रेयीब्राह्मणे ।

सुप्रार्थः—सर्वब्रह्माविद्धिः कर्म क्रियत इति तु श्रुती न निरूप्यतेतो-
सार्वत्रिकी श्रुतिरिति ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ३।४।११ ॥

—१६ निरूपयन्ति—बोधित्वेत्यस्य पदस्य श्रुतिरित्यनेन संग्रहः ।

—१७ अत एव—अधिकारतारतम्याभिप्रायादेव ।

—१८ प्रकृते—कर्मसंग्रहाविभागे ब्रह्माविदाधारविभागे वा ।

—१९ अथ—भगवद्भावतारतम्ये ।

सुप्रार्थः—यथाधिकारितारतम्येन तैत्तिरीयश्रुती शतगुणितानन्दा उक्ता
पूर्वं जनकशुकादिकर्मत्यागत्यागहेतुर्मगवदनुग्रह एवाधिकारितारतम्यरूप
इति ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवत्तः ॥ ३।४।१२ ॥

—२६ प्रत्ययस्य—ब्रह्मिष्ठेतिपदगतैवन्प्रत्ययस्य ।

२७४-३ ननु तादृशाध्ययनवात् दुर्लभस्ततश्च प्रतिपक्षान्तर्भाविदर्श-
पूर्णमासयोरसंपत्त्यापत्तिरित्युच्यते—अयमेति । ब्रह्माविदः—शान्दापरि-
क्षब्रह्माविद्यावत्तः

—४ तद्वत्तःपातित्वेन—वेदान्तसंगतत्वेन ।

—५ अयजर्जनीयत्वादिति । ब्रह्मज्ञानमनायत्या प्राप्तं भवेदित्यर्थः ।

—७ तथा सति—शब्दतः शर्करारसप्रत्यक्षे सति । तत्कार्यं—
शर्कराकार्यम् ।

—८ एवमिति । शर्कराशास्त्रज्ञानेन पिप्पलपत्रमस्तु न भवतीत्यर्थः ।
अतः—उपनिषत्तद्विज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् ।

सुप्रार्थः—वेदाध्ययनमात्रवत्तः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्माविदोपीति ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ ३।४।१३ ॥

—१९ आश्विनमित्यादीति । आश्विनं धूम्रठलाममालभेतेत्यादि-
श्रुतिभ्यः ।

—२० तथैव इतीति । एवं च यथा कर्मकरणश्रुतावकरणानिन्दा श्रूयते
न तथा त्यागश्रुताविति भावः ।

—२४ तत्कृतिनियमः—कर्मकरणनियमात् ।

—२५ व्याख्यानान्तरमाहुः—अथवेति । द्वितीये तास्मिन्—रुग्मप्राप्ते गृहस्थाश्रमे ।

—२६ तत्र—कर्मकरणे ।

—२७५-१ उत्सूर्ज—सुप्तादहिरेव ।

—२ निर्विद्येत—वैराग्य लभेत । अस्मिन् द्वितीयस्याख्याने यतिगृहस्थ-योर्वैराग्ये विशेषाभावात्कर्मनिरपेक्षतयैव ब्रह्मविद्यासंभवात्कर्मणामप्रयो-जकत्वाच्च कर्मापेक्षेति भावः ।

—६ पतेनेति । वैराग्यहेतुवकर्मत्यागमात्रस्यैव ज्ञानहेतुत्वेनेत्यर्थः ।

—८ तच्छेषत्वं—कर्माद्भत्वम् ।

सुप्रार्थः—न कर्मणेति श्रुती मोक्षप्राप्ति कर्मत्यागनियमदर्शनात्कर्म-नियामकतस्यागमोपपत्तयोः श्रुत्यभिमतस्याविशेषाच्च कर्मनियमो बाधक इति ॥ १३ ॥

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥३॥४॥१४॥

—१ उत्सूर्जं किंचिदाशङ्क्य निराकृतं सूत्रकृतेति मन्त्रानाः सूत्रमवतार-यन्ति—अपोति । ग्राहिलतया—अन्धश्रद्धाग्रहाविष्टतया ।

—१२ पतादशाविति । उत्कृष्टावित्यर्थः ।

—१४ उत्तानुपपत्तिमिरिति । कर्मत्यागोपपत्तिरित्यर्थः ।

सुप्रार्थः—ब्रह्मिष्ठस्य ब्रह्मत्वेन दर्शपूर्णमासयोः स्तुत्यर्थं ब्रह्मविदोनुमाति-स्तत्र न तु तस्यैवाधिकार इति नियम इति ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥३॥४॥१५॥

—१६ ग्राहणस्य—ब्रह्मविदः ।

—१८ स च—निषेधः । प्राप्तिपूर्वक इति । अभावज्ञान प्रति प्रतियोगि-ज्ञानस्य कारणत्वात् ।

—२० परानुग्रहार्थमिति । परेण केनचित्प्रार्थते सति तदिच्छापूर-णार्थं स्तेच्छापूर्वकं ज्ञानिनः कर्मेत्यर्थः । इच्छामात्रेणेति ।

‘ शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् ।

अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लीलये चरेत् ॥

इति भगवद्भाष्यात् ।

—२३ प्रकारान्तरमाहुः—अथयेति ।

—२४ प्राप्तबुद्धिदास्यो.—प्राप्तयोर्वृद्धिद्वयमयो. ।

सूनार्थः—परानुग्रहार्थमिच्छया यत्करणं तेन प्राप्तयोर्गुणदोषयोर्निवारणार्थमेतदेष नित्यो महिमेति वाक्यमेवे श्लाघिनः पठन्ति न त्वेतावता कर्मकरणमिति नियम इति ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ ३।४।१६ ॥

—२७६-५ उपमर्द—विनाशम् ।

सूनार्थः—तत्केन कं पश्योद्दिष्टादिर्नके श्लाघिनोऽप्यष्टप्रहभाने कर्म तदधिकारादीनामुपमर्दं पठन्ति । एवं च ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं निरस्तमिति ॥१६॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ३।४।१७ ॥

—१२ रागितद्रहितेति । संसारासक्तो रागी तज्जितश्चेति विषयभेदेन । भगवदनुग्रहेत्यादि । भगवदनुग्रहविशेषाज्जायमाना चित्तशुद्धिस्नाह्यशेषाज्जायमानमुपनिषदर्थपरिज्ञानम् ।

—१६ उरी कार्य.—स्त्रीकार्यं ।

—१७ तद्धतां—गानिनाम् ।

—१८ तदाश्रमीणमिति । शीघ्राच्चमनस्त्वानाटप्राग्भक्षणादिरूपं मन्वासाश्रमकर्म । त्रिपरीतः ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावरूपः ।

—१९ एतच्छेदमूर्तं—संन्यासाश्रमीणकर्माङ्गभूतम् । तदसहकृतं—वेद्यासहकृतम् ।

—२५ धर्मिग्राहकमानविरोधादिति । धर्मि—कर्मशेषत्वेन मुख्यत्वेन च संदिह्यमानं ज्ञान तद्ग्राहकमानं तत्स्वरूपबोधिता श्रुतिः सा मोक्षरूपफलं प्रति ज्ञानं साक्षादेव कारणमिति वदति तेन ज्ञानस्य कर्मशेषाद्वाङ्गीकारे तस्या विरोध इत्यर्थः ।

२७७-१ एवं—वेवलं ज्ञानस्य कारणत्वे ।

—४ पञ्चम्या—संन्यासयोगादिति पञ्चम्या ।

—६ पुष्टिमार्गं इति । एवं च मार्गभेदाच्च दोष इत्यर्थः ।

सूनार्थः—यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या संन्यासाविद्यानात्संन्यासिषु कर्माभावोद्घातिपर्यः । एवं च कर्माङ्गत्वं ज्ञानस्य न । ज्ञानस्वरूपस्य श्रुत्यैकराम-धिगम्यन्वात्संन्यासाश्रमकर्मशेषत्वमपि ज्ञानस्य नेति ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ ३।४।१८ ॥

—१० स्थूणानिखननन्यायेन पूर्वांशमेव सिद्धान्तं दृढीकृतुं जैमिनिमत-
मुत्थापयति सूत्रकार इत्याशयेन पूर्वसिद्धान्तानुवादपूर्वकं व्याख्यान्ति-ऊर्ध्व-
रेतस्तु चेति । तस्य-ज्ञानस्य ।

—१२ तस्याः—ब्रह्मप्राप्तेः ।

—१३ न तु कर्मणीति । कर्मकरणे तु न तात्पर्यमित्यर्थः । तस्य-
कर्मणः । जैमिनिश्रेयोनिमित्तं-मुक्तिनिमित्तम् ।

—१४ अस्यया-श्रुतीना जीवश्रेयोर्यत्वामात्रे । निषेधविधिरिति । न
फलं मक्षयेदित्यादिरूपेणार्थनिवारणविधिः ।

—१५ मोहकशास्त्रप्रवर्तक इति । तदुक्तं पद्मपुराण उत्तरखण्डे मोहक-
शास्त्रकथनप्रस्तावे ।

विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः ।

निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥ १

इति । पराशरोपपुराणेपि

‘ अक्षपादमणीते च कदागदे सास्त्रप्रवामयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽश्व-श्रुत्यकशस्त्रेर्नृभिः ॥ १

जैमिनीय च-

हासुकम् । अङ्गहीन एव-अन्धादिपुत्र एव । चोदनाबोधकेत्यादि ।
विधिबोधकलिङ्गलोदतद्वदादिप्रत्ययान्तपदभावात् ।

—२७८-४ अतथा-यात्-विधिराबन्गभावात् ।

सुत्रार्थः—पूर्वपक्षसूत्रम् । किं प्रजयेत्यादिश्रुतिभिर्मात्रं एव परमफल-
त्वेन परामृश्यते तं परामर्शं जैमिनिज्ञानस्याविधेयमात्रादविधिरपि च
बाधेते । अतो जैमिनिसंमत्या विधिबलाच्च कर्मवानुष्ठेयमिति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं चादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३।४।१९ ॥

—६ तदेव-कर्मम् । ननु साम्यश्रुत्या ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं प्राप्यते ।

—१२ न तु कर्मापवादस्तथा सति विद्वद्वाक्योक्तज्ञानवेदान्तोक्तवद-
ज्ञानस्यापि कर्माङ्गव्यवशस्यवारणमत आह-एतदिति । उक्तं व्याप्ते-
नेति शेषः ।

—१७ ब्रह्मचर्यादिकमिति । उपनयनाभावाद्ब्रह्मचर्याश्रमधर्मादिकं
नेत्यर्थः । एवञ्च ब्रह्माग्निनो लोकगमयिष्यन्त इति श्रुतिं दृष्ट्वापि यदेवं निन्दा-
मात्रेण साम्यवचनं व्यासस्य तदापातत एव । फलस्य-आत्मलाभ-
रूपफलस्य ।

—१८ एवं-कर्मणां ज्ञानद्वारा मोक्षोपयोगित्वम् ।

—२१ एवं सति-कर्मणामात्मसुखसाधकत्वे सति ।

—२३ एवं-सकलकर्मणां ज्ञानार्थत्वमित्येवं रूपः ।

—२४ तन्निर्याहकत्वात्-निरत्यकर्मसंपादकत्वात् । तच्छेदपरत्वेन-निरत्य-
कर्महित्वेन ।

—२५ एवं सति-सर्वकर्मणां ज्ञानार्थत्वे सिद्धे सति ।

—२७ तदुच्छेद-आश्रमान्तरोच्छेदः । तद्विधीति । आश्रमान्तरविधि-
र्वैयर्थ्यमित्यर्थः । अनधिकृतं-अनधिकारिणम् ।

२७९-१ समाहितिः-समाधानम् ।

—८ ऋणत्रयापाकरणमिति ।

ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

इति श्रुत्युक्तम् ।

—१० बाधक इति । ज्ञानपक्षे बाधक इत्यर्थः । श्रूयत इति । ज्ञान-
विधिरित्यर्थः ।

—१३ इतरज्ञानस्य-ब्रह्मातिरिक्तज्ञानस्य । तथात्वेपि-पुरुषपरतासाध्य-
त्वेपि ।

—१४ अन्यतः-श्रुत्यतिरिक्तप्रमाणतः ।

—१६ कर्मचोदनास्वप्नेतत्सममिति बोधयन्ति-एवमिति ।

—१७ स प्रयत्नः-वागाभिव्यङ्ग्यप्रयत्नः ।

—१८ अस्याप्राप्तत्वात्-विध्यतिरिक्ताप्राप्तत्वात् । आस्मिन् व्याख्याने
ज्ञानाद्भवेन कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् ।

—२० एतदेव विधिर्वा पारणवत् (ब्र. सू. ३।४।२०) इत्यत्रापि-
प्रतिपार्थ तेनान्यतरवैयर्थ्यं स्यादित्यङ्गेराहुः-अथवेति ।

—२३ एवं सति-उभयनिन्दासत्त्वे ।

—२४ मिथोविरोधादिति । कर्माङ्गकामस्य ज्ञानाङ्गशान्त्यादेश्व विरो-
धेनाद्विनीः कर्मज्ञानयोः परस्परं विरोधादित्यर्थः ।

२८०-८ तथात्वाभावेन-कर्मकर्तृत्वाभावेन ।

—९ भर्जनस्येवेति । मृष्टानां बीजानां प्ररोहामावाद्भर्जनं यथा व्रीहि-
वपनाङ्गं न भवति तथेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अन्येषां-ब्रह्मज्ञानशून्यानाम् ।

—१० तथात्वात्-कर्मकरणासंभवात् ।

सुप्रार्थः—उत्तरपक्षसूत्रम् । चादरायणोनुष्ठेयं कर्मापवदति । कर्मविधि-
स्यागणोः श्रुत्युक्तत्वसाम्पादिति ॥ १९ ॥

विधिर्या धारणवत् ॥ ३।४।२० ॥

—१३ एवं सति-कर्माकरणे ज्ञानिनामज्ञानिनां च प्राप्ते सति ।

—१५ तत्साधनत्वेन-समाधिसाधनत्वेन । ततः किंचनेति वाक्यं श्री-
मद्भागवत पञ्चादशस्कन्धे । तथापि चित्तबहिःश्रमिति तत्रैव तृतीयस्कन्धे ।

—१८ तथा-स्याज्यत्वम् ।

—२२ उक्तानुपपत्त्येति । ज्ञानिनामज्ञानिनां च कर्मण्यप्रसक्त्या पूर्वकाण्ड-
विषयमित्यात्मिकपानुपपत्त्येत्यर्थः । स्वानिन्द्यं-श्रुत्यनिन्दितस्थलीयम् ।
श्रुतिः-पूर्वकाण्डीयश्रुतिः ।

—२३ इतरपदात्-अथेतरे दुःखमित्यादिश्रुतिस्थेतरपदाज्ज्ञानिभिर-
बोधकात् ।

—२४ आद्यश्रयकत्वादिति । एवं च ज्ञानिनो न कर्मणेति श्रुत्या कर्म-
स्यागोक्तिर्ज्ञानस्वरूपयोग्यस्यैव कर्मश्रुतिविषयस्यावश्यं प्राप्तेरित्यर्थः । इतर-
निरपेक्षत्वेन-फलजनने कर्मायाकाङ्क्षाराहित्येन ।

—२५ स्वरूपोपकारित्वमिति । स्वरूपयोग्याधिकारिणो ज्ञाने चित्त-
शुद्धिद्वारोपयोगित्वमित्यर्थः । नन्वेवं कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वेऽपि भक्त्यङ्गत्वे किं
प्रमाणमत आहुः-तथा चोक्तमिति ।

२८१-२ भक्त्यङ्गत्वस्य श्रौतत्वं स्पष्टयन्ति-एष नित्य इति ।

—४ तस्यैवेति । तस्यैव पदवित्त्वादिनि वाक्यस्थतस्यैवेति पदस्यार्थः ।

—११ सार्धप्र-पदाविच्छेदोपि ।

—१३ साधनत्वात्-निष्कामकर्मणां परंपरया भक्तिसाधनत्वात् ।

—१८ अनियमवाचीति । भगवदनुग्रहसत्त्वे भक्तिः प्रवचनादिकं
नापेक्षते । तदभावे त्वपेक्षत इत्यनियमवाचीत्यर्थः ।

—२० एतेन-पूर्वोक्तरीत्या विषयव्यवस्थापनेन ।

—२२ अत एव-साधनबलेनाप्राप्तत्वादेव ।

—२६ उक्तसाधनैः-वेदानुवचनादिभिः ।

—२७ तत्कर्तृणां-प्रवचनादिकर्तृणां ।

२८२—१ न चेदेदिति । एवं च मुनिरित्येकवचनश्रुत्या पूर्वकाण्डो-
पोद्बलमेव क्रियते न तद्विरोध इति भावः ।

—३ ज्ञानं कस्याचिदेवेति यदुक्तं तत्राशङ्कते-तर्हीति ।

—८ तदेव कुर्वन्तीति । आपातत ओस्तुक्यादेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ननु
भ्रमेण करणे पापभ्रमेण कृतं प्रायश्चित्तं यथा व्यर्थं तथेदमपीत्याशयेन
शङ्कासमाधाने-नन्वित्यादि ।

सूत्रार्थः-यथा योगशास्त्रे मानसमूर्तेर्धारण साधनत्वेन विधीयत एवं
भक्तिसाधनत्वेनैव कर्मानुष्ठेयमिति विधीयते नेन न पूर्वकाण्डस्य वैपर्य-
यमिति ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ३।४।२१ ॥

—१३ ज्ञानस्तुतिरूपत्वादिति । एवं कर्मसाम्यकथनं ज्ञानांशोर्धवाद-
त्त्वं न वास्तव कर्मसाम्यमित्यर्थः ।

—१४ अन्यथा-ज्ञानिनां कर्माकरणे ।

—१६ निषेधेन-ज्ञानिनां कर्मकृतगुणदोषानिषेधेन । इतरसाधारण्य-
मिति । अज्ञानिनां यथा कर्मजम्भी गुणदोषी तथा ज्ञानिनां नैत्यर्थः ।

—१७ कर्मशेषत्वं-सन्धासाभ्रमीणकर्माङ्गत्वम् ।

—१८ पदज्ञानस्य-पदविदिति श्रुत्युक्तपदज्ञानस्य । विधेयत्वमेवेति ।
यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीति वाक्ये रात्रिसत्रीरप्रतिष्ठाफल-
कत्वस्यापूर्वत्वादिषेयत्वं नार्थवादत्व तथात्रापि कर्मफलासंबन्धफलकत्वस्या-
पूर्वत्वादिषेयत्वमेव नार्थवादत्वमित्यर्थः ।

—२१ तयोः-ज्ञानकर्मणोः ।

—२२ एवं-अन्यार्थकथनम् ।

—२३ प्रेम्भोः-प्राप्तुमिच्छोः । पूर्वोक्तशङ्कामूल्य परिहरन्ति-यञ्चेति ।

—२४ कर्मफलेत्यादि । अभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वा-
त्, कर्मफलसंबन्ध विना तन्निषेधोनुपपन्न इत्यर्थः ।

—२५ तरणौ-सूर्ये । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यत्राकुतोभयस्य भगव-
ज्ज्ञानफलत्वेन श्रवणात् ततो न्यूनं कर्मफलसंबन्धभावस्त्वं तत्प्रयोजनमिति
कथनमसंगतमित्युच्येताहुः—अथयेति ।

२८३—१ तदाह—महत्त्वमाह ।

—२ आद्यपदेन-एव नित्यो महिमेति वाक्यस्थैषशब्देन ।

—६ तद्भजेत-पदं भजेत ।

—८ सुस्थं-सुसंगतम् ।

सूत्रार्थः—ज्ञानिनोपि कर्मकलितस्वीकारादेव नित्यो महिमेति भ्रुतिज्ञान-
स्यार्थवादमात्रमिति चेन्न । ज्ञानिनः कर्मकलासंबन्धस्यापूर्वत्वेन विधित्वात् ।
पर्वं च विधेयत्वमेव तस्य नार्थवादत्वमिति ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३।४।२२ ॥

—१० अतः परं त्रिसुव्याशङ्कां परिहरति सूत्रकार इत्याशयेनावतार-
यन्ति-अथेति ।

—१४ तेषां-उपाख्यानानां ।

—१५ अतथात्वात् । अप्राधान्यात् ।

—१७ धर्मिण एवेति । धर्मिणो ज्ञानस्येवाप्रयोजकत्वादसिद्धिरित्यर्थः ।
उक्तमित्येति । इत्याह्मत्वेन पागोपयोगित्वात् सर्वा उपरख्यानश्रुतयः
कर्माङ्गभूताः ।

—२० विशेषितमिति । विशेषः संजातोऽस्येति । तदस्य संजातमित्यादि-
सूत्रेणेतत् । ज्ञानस्य-उपाख्यानतात्पर्यभूतब्रह्मज्ञानस्य । अधिकधर्मविशि-
ष्टत्वेन-आनन्दादिविषयताविशिष्टत्वेन ।

२८४—१० अप्रयोजकत्वं-पुण्यपापाजनकत्वम् ।

—१२ धर्म्यसिद्धिरिति । धर्मिणो ज्ञानस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ननु ब्रह्मविद्यानिरूपकाणामुपाख्यानानां कर्माङ्गशंसन-
शेषत्वात्कर्मप्राधान्यमिति चेन्न । ज्ञानस्य कर्मापेक्षया विशिष्टत्वकथना-
दिति ॥ २२ ॥

तथाचैकवाक्यतोषवन्धात् ॥ ३।४।२३ ॥

—१३ अस्य सूत्रस्य प्रयोजनमाहुः—तथापीति । असिद्धिरिति ।
कर्मशेषत्वाभावस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

—१५ केवलश्रुतेः—अर्थाद्भि भाव इत्यादिश्रुतेः ।

—१६ महतां—नारदसनत्कुमारादीनाम् । अत्र—उपनिषद्भागं । सापि - महत्त्ववृत्तिरपि ।

—१७ प्ररोचनम्—अवान्तरफलम् । अधिकमिति । केवलविद्याप्रोपक्-
श्रुत्यपेक्षयाधिकमित्यर्थः ।

—१८ तदाहुः—उपाख्यानं विनैवेत्यादिना । एवं चैवं योजना । उपा-
ख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशात् सापि ब्रह्मापासपूर्विकेति
विद्यामाहारूप्यज्ञापनमुपाख्यानानामधिकं प्ररोचनम् ।

—१९ एकवाक्यतामाहुः—आचार्यवानिति ।

—२० गुरुशिष्यकथोपबन्धादिति । यथा सौम्य पुरुषं गन्धारेभ्यो-
भिनद्धाक्षमिति गुरुशिष्यकथाकथनादित्यर्थः ।

—२१ ननु गुरुशिष्याख्यानसहितकेवलज्ञानप्रतिपादिकानां ब्रह्मविदा-
मिति वरमेत्यादिश्रुतीनामाख्यानान्वाह्या न स्वाख्यानसहितश्रुतीनामपीत-
राकाङ्क्षेति केवलज्ञानप्रतिपादकश्रुतीनामाख्यानसहितश्रुतिशेषत्वं स्यादतः
पक्षान्तरमाहुः—अथवेति । एवं चैकवाक्यतया समानैकधर्मिणो ज्ञानस्य
श्रुतिद्वयेनापि निरूपणाद्यैकरस्या अपि श्रुतेरन्यश्रुत्यङ्गत्वमित्यर्थः ।

—२५ अन्यथा—तत्तद्गुरुशिष्याणामवास्तविकत्वे ।

—२६ अतः—वास्तवत्वात् ।

२८५—१ बाधकं—सर्वाख्यानानां पारिप्लवाङ्गत्वाच्च तदुपयोगो ब्रह्म-
विद्यायामिति बाधकम् ।

—५ एयं सति—प्रकरणसंनिधिभ्यां सर्वशब्दार्थसंकोचे सति । विशेष-
विनियोग इति । तत्तद्दिने तत्तदाख्यानकथनमिति विशेषविनियोगः ।

—९ अतएव—एकैकस्मिन्पारिप्लव एकैकार्ख्यानस्थ निषतत्वादेव ।

सूत्रार्थः—यथा केवलश्रुतीनां विद्याप्रतिपादकत्वं तथा आचार्यवाद्
पुरुषो वेद—इति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानार्थमुपाख्यानरीत्या गुरुशिष्यकथोपब-
न्धादाख्यानश्रुतीनामपि विद्याप्रतिपादकत्वमिति ॥ २६ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३।४।२४ ॥

—१६ तेषां—यज्ञोपस्कराणाम् ।

—१८ मभ्यु—कोषः ।

—१९ यत्—ज्ञानम् । तस्य—ज्ञानस्य ।

सूत्रार्थः—यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयं यज्ञात्मको जातोत एव जरामर्या-
ग्रिहोत्रेर्मीन्धनावनपेक्षोक्तेति ॥ २४ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ ३।४।२५ ॥

—२३ उक्तन्यायेनेति । ज्ञानप्रतिपादकश्रुत्या भगवतस्तज्ज्ञानस्य बाधि-
क्यप्रतिपादनेत्यर्थः ।

२८६—१ तत्संमयात्—ज्ञानोत्पत्तेः ।

—२ यज्ञादिनिरूपिकेति । आदिपदेन क्षमदमादिशरणागमनादिकर्मणां
च संप्रहः ।

—३ एवं सति—ज्ञानसहितकर्मणां दुःखमात्रफलकत्वे सति ।

—१० मन्तव्यमिति । निरूपणान्वयानुपपत्त्येति भावः ।

—११ तथा—पुरुषोत्तमज्ञानसाधकम् ।

—२० तथासूतः—कर्मकर्तृ ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथा ।

इति गीताश्लोकेः । सत्कर्मणि प्रवृत्त्यर्थमिति । निषिद्धावैदिककर्मनिवृत्त्यर्थं
सत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति भावः ।

—२३ तथा—पुरुषार्थप्राप्तेः ।

—२४ सा—अत्रानुक्ता सर्वानपेक्षा ।

—२५ अस्मिंश्चकारार्थं विनिगमकमाहुः—अत एवेति । अत एव—
भर्याशुष्टिमार्गभेदादेव । स्वेष्टफलसाधकेत्यादि । स्वेष्टफलसाधको देशः
काश्यादिस्तद्व्यवधानात्मकस्तन्मध्यस्थो देशो दण्डकारण्यादिस्तदतिरमे
तदुल्लङ्घने ह्यस्य साधनत्वं न तु वाशीस्वेष्टफलरूपाविश्वनाथदर्शनादी ।

२८७—२ इदं—कर्मपेक्षणम् ।

सूत्रार्थः—पुरुषोत्तमज्ञाने कर्मज्ञानभक्त्याख्यसर्वसाधनानामपेक्षा ।
यज्ञादिविधायकश्रुतेः । यथा दूरदेशस्थेष्टफलप्रतिबन्धकमध्यस्थदेशाति-
रामेभ्यस्व साधनत्वं न तु तदंशस्यफलप्राप्त्यपीति ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठे-
यत्वात् ॥ ३।४।२६ ॥

-७ शमदमाद्युपेत इति । आदिपदेन यज्ञादीनां ग्रहणम् ।

-८ तदङ्गतया-ज्ञानाङ्गतया ।

-९ तथा-साधनत्वेन ।

-१० इत्यत एवेति । इहामुत्रफलकामनारहिततया भगवति चित्तवृत्ति-
निरोधो नाम भक्तिस्तत्र शमादीनां स्वत एव सिद्धत्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—यद्यपि भक्तिमार्गेऽपि शमाद्युपेतः स्यात्तथाप्यात्मन्येवात्मानं
पश्येदिति ज्ञानमार्गेऽप्यज्ञानाङ्गतयेऽप्यशमादिविधानाज्ज्ञानमार्गे तेषामवश्या-
नुष्ठेयत्वात्तथा विधानम् । भक्तिमार्गे तु इत्यत एव सप्तवाद्य तेषां तथावि-
धानमिति ॥ २६ ॥

सर्वाङ्गानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ ३।४।२७ ॥

-१३ नन्यति । अयं भावः । यथा प्राणसंवादस्थश्रुतिभ्यामाहारशोध-
कभुत्पुक्तं निराक्रियते तथा ताभ्यां श्रुतिभ्यां शमदमाद्यपि निराकर्तुं शक्यम् ।
एवं च सत्त्वद्युत्थं यज्ञशमदमादीनां न विधानं किं तु विद्यास्तावदान्ये-
तानि वाक्यानि इति पूर्वपक्षे प्राप्ते तेषां स्तावकत्वं निराकर्तुं प्राणसंवाद-
स्थास्रमक्षणश्रुतिव्यवस्थामनेन सूत्रेण वदति ।

—१६ अन्तर्-अयोग्यमन्त्रं, अदनानर्हमिति यावत् ।

—१७ अन्ध-भक्षितम् ।

—२० अन्त-बहिरङ्गाहारेणान्तरङ्गतमप्राणरक्षणावश्यकतायाम् ।

—२१ इत्येन-गजमहामात्रा । सामियादितान्-अर्धभक्षितान् ।

२८८-२ श्लाघ्यत इति । एवं च ज्ञानिनाप्यनापादि शास्त्रविहितमेवानु-
ष्ठेयं शास्त्रनिषिद्धं त्याज्यम् । ज्ञानिनां प्राणात्ययाप्येवं सर्वाङ्गानुमतिः ।
भक्तानां तु तादृशापत्यसङ्गाभावात्सर्वाङ्गानुमतेरनपेक्षेत्याहुः—भक्तिमार्गी-
यस्यैवेति ।

-१३ तथात्वं-आपद्रुस्तत्त्वम् ।

सूत्रार्थः—आहारस्य दीर्घग्येन प्राणात्यये प्राप्ते सर्वाङ्गानुमतिः भूयते ।
चाक्रायणप्रकरणे तथा दर्शनात् । एवं च ज्ञानिना शुद्धानमक्षणपूर्वकाचि-
त्तुष्टिद्वारा शमादयः सप्तादनीया इति ॥ २७ ॥

अवाधाच ॥ ३।४।२८ ॥

सूत्रार्थः—आपदि सर्वाक्षमक्षणे चित्तदोषासंभवाज्ज्ञाने बाधो भेति ॥२८॥

अपि स्मर्यते ॥ ३।४।२९ ॥

अत्र प्रदीपकृता विदुषो दुष्टकर्मासंबन्ध इत्यत्र विदुषोदुष्टकर्मासंबन्ध इति पाठो लब्धस्तत एव व्याख्यातं, अष्टकर्मासंबन्धः—संन्यासाङ्गाद्विदुषादि-
कर्माकरणे दोषासंबन्धः ।

सूत्रार्थः—जीवितात्पयमापन्न इत्यादिनापदि दुष्टाक्षमक्षणेविदुषोपि पापभावः स्मर्यत इति ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोक्तामकारे ॥ ३।४।३० ॥

—२४ कामकारेपीति । ज्ञानिनापयशुद्धाचरणेपि ।

२८९-१ कामकारनियतक इति । निषिद्धाचारनिवर्तको वेषाचारम-
वर्तकश्चेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ज्ञानित्वे ज्ञानाग्निना सर्वपापदाहाद्यथेष्टाचरणेपि न दोषः ।
परं साधनदशायां तु यथेष्टाचरणे दोषः । एवंविच्छान्तो क्षान्त इति
श्रुतेरोति ॥ ३० ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३।४।३१ ॥

सूत्रार्थः—विहितत्वाद्यथा शिष्टाक्षमक्षणं तथाश्रमकर्माप्यनुष्ठेयमिति ॥३१॥

सहकारित्वेन च ॥ ३।४।३२ ॥

—१६ मनु प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायेन कर्म
विधाय ज्ञानेन नादयं तदपेक्षया कर्माकरणमेव वरमित्यत आहुः—
संसारघासनेत्यादि । तथाच

यथेष्ठासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ।

इति दृष्टान्तोक्त्या यथाग्निः काष्ठानि दहंस्तेषां धूमादिजनकस्वभावं नाश-
यति स्वस्थितिपर्यन्तगद्गाररूपेण तत्स्वरूपं स्थापयति च तथा ज्ञानमापि
कर्मेणां वासनाजनकस्वस्वभावं विनाश्य स्वान्तर्गतं तत्स्वरूपं कृत्वा स्थाप-
यतीति भावः ।

सं. १ पा. ४ सू. ३३]
मूले पृ. २८९ प. २२

अणुभाष्ये

३५२

सूत्रार्थः—आश्रमकर्माणि ज्ञानान्तरङ्गशमदमादिसहकारीण्यतः कर्तव्यानीति ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गनत् ॥ ३।४।३३ ॥

—२२ अन्वेषां—आश्रमधर्माणाम् ।

२९०—१ ननु तच्छब्देन पूर्वपरामर्शकेन पूर्वोक्ता आश्रमधर्माः कुतो न गृह्यन्ते इत्यतो हेतुं व्याख्यान्ति—श्रुतिलिङ्गादित्यादि ।

—३ तत्—बहुशब्दानुष्यानम् ।

—५ अत्र—अनुष्यायादिरपत्र ।

—१० स्मृतिः—श्रीमद्भागवतस्मृतिः ।

—१२ भवप्रवाहोपरममिति । भवप्रवाहस्य संसारप्रवाहस्योपरमः समाप्तिरितिस्तदिति ।

सूत्रार्थः—यद्यपि भक्तेन धवणादीनि कर्तव्यानि तथापि यदा वर्णाश्रमादिकर्माणि धवणादीनि च युगपत्प्राप्नुवन्ति तदा धवणादीन्येव विधीयानि अन्या वाचो विमुच्येति, शृण्वन्ति गायन्तीति श्रुतिस्मृतिलिङ्गादिति ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३।४।३४ ॥

सूत्रार्थः—यतः सर्वे पाप्मानं तरतीत्यादिश्रुतिः कर्मानुष्ठानजदोरैर्भक्तस्यानभिभवं दर्शयतीति ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३।४।३५ ॥

२९१—२ अरूपं—आश्रमकर्म हीनम् ।

—५ व्यवधानत्राचक इति । अन्तरेन्तरा अन्तरेण च मध्ये स्युरिति कोशात् ।

सूत्रार्थः—भगवत्पनन्यभावेनाविशिष्टस्य भक्तस्य वर्णाश्रमधर्माः फलप्रतिबन्धका इति ॥ ३५ ॥

अपि स्पर्धते ॥ ३।४।३६ ॥

सूत्रार्थः—न ज्ञानं न च वैराग्यामिति स्मृत्यानन्यभक्तस्य वैराग्यादीनामापि फलप्राप्तावन्तरायः किमुत वर्णाश्रमधर्माणामिति ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥३।४।३७॥

—१७ मुक्तिपर्यन्त एवेति । अर्थान्मुक्त्याधिकफलं तत्र नास्तीत्यर्थः ।

सूनार्थः—अहं भक्तपराधीन इत्यनेन ह्यान्यपेक्षया भक्ते विशेषानुग्रहः
स्थित इति ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरङ्गयायो लिङ्गाच्च ॥ ३।४।३८ ॥

—२३ मुक्तेरपि—मुक्त्यपेक्षयापि ।

—२४ तदीयत्वं—भगवदीयत्वम् । अत्र—ग्यायस्त्वे ।

—२५ स्वरूपमेवेति । आत्मस्वरूपमेव प्राप्तमस्तीत्यर्थः ।

२९२-२ तत्—भक्तिमार्गीयत्वादि । तथा—ग्यायः ।

—५ पतदुपोद्गलकमाहुः—अत एवेति । इतरत्—भक्तिमार्गीयभगवदी-
यत्वम् ।

—८ उक्तयोः—श्रुतिस्मृत्योः । एतेन—भक्तेरुक्तद्वयसंवादेन ।

—१० तस्य—भक्तस्य ।

सूनार्थः—पूर्वोक्तभ्रुत्यादिभ्यो मुक्त्यपेक्षया भक्तिमार्गतदीयत्वमेव श्रेष्ठ-
तरं किंचान्यदापि कारणं तथाहि मुक्तानां देहेन्द्रियाद्यभावेन केवलात्म-
स्वरूपेणैव ब्रह्मानन्दानुभवः । भक्तानां त्वलौकिकदेहेन्द्रियादिभिः सर्वोत्कृष्ट-
भजनानन्दानुभव इति ॥ ३८ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

तद्भूतस्थं तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः
॥ ३।४।३९ ॥

—१४ अधिकरणमवतारयन्ति—अथेत्यादिना ।

—१५ तत्र—ज्ञानमक्त्योर्मध्ये । तस्य—साधनस्य । तदीयत्यस्य—भगव-
दीयत्वस्य ।

—१८ तुशब्देनेति । तेन—नैकात्मतां भे सृष्टयन्तीत्यादिवाक्यानां न
विरोध इति बोध्यम् । मर्यादासहितशुद्धिमात्रे पुरुषोत्तमसाधुस्य एव
पर्यवसानम् ।

—२१ कदाचिदिति । अनेकजन्मपर्यन्तं सकृत्करणाद्भगवत्तोषे जाते
मतीत्यर्थः ।

२९३-४ तस्य-लीलास्थानस्य ।

—५ तस्य-लीलास्थानं च ।

—८ तन्नियमः-सार्वदिकदर्शननियमः ।

—१२ पुष्टिमार्गीयभगवदीयत्वं मुक्तेः फलमित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयन्ति-
यदा सर्वं इति । शरीरनालक्षणस्थेयं श्रुतिः ।

—१६ न मुक्तिरिति । भगवदीयत्वस्य फलं मुक्तिर्नोचितेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पुष्टिमार्गे यदि कर्मठाग्रणीर्जैमिनिरपि तदीयत्वं प्राप्नुयात्तर्हि
तस्यापि स भावः कदापि तिरोहितो न भवेत् । तत्र हेतुः । भक्तानां भग-
वद्दर्शनं नित्यमिति नियमः । सोऽस्नुत इति श्रुत्या मुक्तस्य स्वरूपभेदभावा-
त्तुभवं उच्यते तस्य वरणैकसाध्यत्वेन तदीयत्वस्य फलरूपत्वासाधनरूपा-
भावः कथित इति ॥ ३९ ॥

इति चतुर्थमाधिकारपत्रम् ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानाच्चदयोगात् ॥३॥४॥४०॥

—२३ विचार्यत इति । पुष्टिमर्षादामार्गीयफलं विचार्य मर्षादापुष्टि-
मार्गीयस्य फलं विचार्यत इत्यर्थः ।

—२४ पतनानुमानादिति । पतनबोधकस्मृतेरित्यर्थः ।

—२६ ननु तर्हि ध्रुवाय कथमाधिकारिकफलं भगवता दत्तमत आहुः-
किंचेति । तथाच ध्रुवस्य समुद्युतया मर्षादामार्गीयत्वात् तथा दानम् ।

सूत्रार्थः—भगवान् स्वभक्तायाधिकारिकं ब्रह्मलोकादिदृमपि फलं न
पृच्छति । आब्रह्मभुवनंलोका इत्यादिस्मृत्या ततोपि पतनकृतात् । किं
च भक्तस्य निरन्तरं भक्तिरसानुभवाद्ब्रह्मलोकादिध्वनाकाङ्क्षत्वेन तादृश-
लोकसंबन्धाभावाच्चेति ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमश्रुनवत्तदुक्तम् ॥३॥४॥४१॥

२९४-४ पूर्वोक्तेर्ये हेत्वन्तरमाहुः—एक इति ।

—७ सा-मुक्तिः ।

—११ अथह वाव तवेति । इदं श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धे नवमाध्याये
मयम् । तच्च संपूर्णं यथा । अथ ह वाव तव माह्निमाधूनरससमुद्रविपुषा
सकृद्वलीढया स्वमनासि निष्यन्दमानानवरतमुखेन विस्मृतदृष्टध्रुनविषयसु-
खलेशाभक्ताः परमभाग्यवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतसुखादे सर्वा-

स्मिन्नि नितरां निरन्तरनिर्वृतमनसः कथमुह वा पुते मधुमयन पुनः स्वार्थ-
शुशाला ध्यात्मप्रियमुहदः साधवस्त्वचरणाभुजानुसेवां विस्तृजन्ति न यत्र
पुनरयं संसारपर्यावर्त इति ।

सूत्रार्थः—भक्ता आधिकारिकफले केवलपतनमेव हेयत्वप्रयोजकं न
वदन्ति किंतु नञोपपत्तनमपि । भाक्तेभावाद्वैज्ञात् । तथापि तत्राधिकारस-
माप्ती फदाचिद्धमवदनुग्रहाशापोन्मुपपत्तनं तद । मुक्ती तु पुनरावृत्त्यभावा-
त्तादृशाशापि नास्त्यतो मुक्तिर्महापतनम् । भक्तिमार्गे तदीयभावमात्रं साक्षाद्भ-
गवत्संबन्धरूपभोगादेव मन्यते भक्तः । सोऽभते सर्वान्तिष्ठादिधुतिषु साक्षा-
द्भगवद्गुणपरसाशममुक्तमिति ॥ ४१ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

यद्विस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ३।४।४२ ॥

—१९ फलस्य—भगवद्भावभगवत्साक्षात्कारान्यतरस्वरूप ।

—२० न यन्धायेति । एवंच गृहत्यागो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

—२९५-२ अतः—उक्तप्रमाणात् । तथेति । त्यागः कर्तव्य इति भावः ।

—३ पूर्व—ऊर्ध्वरेतःसूत्रे । उक्तशक्यात्—महार्तायातवामानामिति

वाक्यात् ।

—५ व्यासङ्गास्य—लीकिकव्यासङ्गास्य । तत्र—गृहस्थितौ । उक्तोभयोः—
भगवद्भावभगवत्साक्षात्कारवतोः ।

—६ तस्यागस्य गृहत्यागस्य ।

—७ स—गृहत्यागः ।

—९ इयमुक्तिरिति । पतस्तुत्रेणानुज्ञेत्यर्थः । श्रीमद्भागवतेकादशस्कन्धे-
ष्टादशाध्याये ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो धानपेक्षकः ।

सालिङ्गनाश्रमास्त्यक्त्वा चरेदविषयोचरः ॥

इति धानपेनावेदिते संन्यासेनेन सूत्रेणानुमातेर्बोधितेति यावत् ।

सूत्रार्थः—भगवद्भावमात्रे स्वरूपानुभवे बोधयस्थित्योरापि गृहत्यागः कार्यः
त्वं तु सर्वं परित्यजेति स्मृतेरुद्वादीनामाचाराच्चेति ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३।४।४३ ॥

—११ यिदितत्वादिति । विहितत्वेनेत्यर्थः ।

—१३ अत्र—स्वामिनः फलमित्यर्थः ।

अ ३ पा ४ सू ४२]
मूले पृ २९५ प १७

—१७ तस्यैव सर्वात्मभावस्वरूपबलस्यैव । मर्यादायलोपमर्दकत्वादिति ।
एतच्च ।

धर्मं सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसाञ्चिता ।
मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥
न साधयति मा योषो न साख्यं धर्मं उद्भव ।
न स्वाध्यायस्तपस्यागो यथाभक्तिर्ममोजिता ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतादशस्कन्धवाक्ये स्पष्टम् ।

—१९ तदात्मकस्य-सर्वात्मभावान्मकस्य । अन्यसु-भगवदतिरिक्तम् ।

—२१ ब्रजपरिवृद्धेत्यादि । ब्रजपरिवृद्धो ब्रजश्रेष्ठ श्रीकृष्णस्तद्वदनच-
न्द्राद्ये निर्गता वचनाकिरेणास्तेषां प्रचारेण प्रोच्छलन् पूरतामुबन् य केवल-
भावान्मोधिरात्मभावस्वरूपं समुद्रस्तत्राद्या वचनवीचय उन्किलहर्षो गीयन्ते ।

—२२ यर्हि-यदा । अस्माकमेति । पादतलस्पर्शं कृत इत्यर्थः ।

—२३ पृष्ठलङ्ग इवेति । एवञ्च त्यागस्य स्वतः सिद्धत्वावुत्तमस्य स
मोक्त इत्यर्थः ।

—२४ न वात्रेयस्य कथमेव भक्तिमार्गीयभावस्वरूपज्ञानमित्यत आहु
धिर्णयवतात्वेनेति । तस्य तदवतारस्य-

अत्रैरणमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो

इतो मयाहमिति यद्भगवान् स दत्त ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताद्वितीयस्कन्धवाक्याज्ज्ञायते ।

—२५ अय-आत्रेय ।

सूत्रार्थः —पृष्ठादित्यागस्य साधनत्वेनाङ्गीकारो न पुष्टिमार्गीयस्य भग-
वत्सङ्गशादेव फलप्राप्तेरियत्रेयस्य मतम् । तस्य भगवदवतारत्वेन भक्ति-
मार्गसिद्धान्ततत्त्वात्तन्नामकथनमिति ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ३।४।४४ ॥

—२९६-५ स्यविराम्येति । सर्वान्यून सर्वान्स्थविरान् वृद्धानित्यर्थः ।

—७ तत्र-सोमादिप्रायेषु ।

—८ अत्र-भक्तिमार्गीयलीलायाम् । यदा पुमानिति वाक्यं श्रीमद्भगव-
द्गीतादशस्कन्धं ऊनत्रिंशाध्याये ।

—१० अत्र-यदा पुमानिति वाक्ये । पूर्णपदेन-त्यक्तसमस्तकर्मेति पदेन ।
विशेष इति । तथाच विचिकीर्षित इति पदं व्युत्पत्त्येवञ्छाया विशेषलाभः ।

—१५ मद्भक्त्यापेतमिति । रमणे सार्वदिकत्वमेव भक्तिमार्गे विशेषः ।

—१९ प्रकृतेति । स्वकीयलीलायाः सांगतार्थमेव भगवता भक्ता विपन्त इत्यर्थः ।

—१९ यज्ञे दक्षिणार्थं प्रवृत्तिर्भजने तु केवलं भगवदर्थमेव प्रवृत्तिरिति दृष्टान्तवैषम्यमित्याशङ्क्य परिहरन्ति—नचेति । कश्चिदिति । कस्यचिद्विजः प्रशोषम् । अपि नाम विपुलदक्षिणाप्राप्तिरस्मिन्यज्ञ इति प्रश्नार्थः ।

—२१ भौरागस्य—उदासीनस्य याजनवृत्तिमनीप्सोः । आवश्यकत्वात्-प्रश्रविधिषदिततयावश्यकत्वात् । तथैव—वैधमेव ।

—२२ निरङ्गत्वापत्तेरिति—धन्योहं दक्षिणाभिः सहेति वाक्याद्दक्षिणारहिततया यज्ञस्य निरङ्गत्वापत्तिरित्यर्थः । प्रकृतेपि—भगवज्जनेपि ।

सुप्रार्थः—जीवा हि लीलार्थमेव भगवता प्रकटितास्तल्लीलोपयोगश्च गृहादित्यागं विना न संभवत्यतस्स्यागपूर्वकं भगवन्निकटे गमनं भक्तस्य ऋग्विष्णुर्मन्त्रैश्च । पतो हि ऋग्विष्णुजमानार्थं परिक्रियते । एवंच यथा यज्ञकर्मण्युत्थिजां प्रयासो यजमानार्थमेव भक्तानां गृहादित्यागो भगवदर्थमित्यौबुद्धोमिराचार्यो मनुत इति ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ३।४।४५ ॥

—२५ भक्तिरस्य भजनमित्याथर्वणी श्रुतिः । तत्—भजनम् ।

—२९७-१ भक्तिमार्गप्रचारिकहृदय इति । यादरायणो—ध्यातः । केवलं भक्तिमार्गप्रचारे बद्धदक्षिः ।

—९ तत्र—ध्यातस्य भक्तिमार्गप्रचारिकहृदयत्वे । भागवतं पुराणमेव प्रमाणम् ।

अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधीक्षते ।

लोकस्याजानतो ध्यातश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥

इति श्रीमद्भागवतवाक्यात् । तेनोत्तमेर्भक्तिरेवं भक्तिरस्य भजनमिति ज्ञेयम् ।

सुप्रार्थः—भक्तिरस्य भजनमिति श्रुतेरप्यमेव सिद्धान्तो ज्ञेय इति ॥ ४५ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विधानात् ॥ ३।४।४६ ॥

—१३ नान्यापेक्षेति । यमेवैष इति श्रुतेर्वरणेतरसाधनानपेक्षा ।

—१५ तृतीयमिति । मानसं शान्तो दान्त इति वाक्योक्तम् ।

—१६ तदपि—मानसमपि ।

—१७ विध्यादिवदिति । विधिश्च तदगदिश्च विध्यादो ताविव । प्रथ-
मार्थे वाति ।

—१८ आदिपदेनार्थवादस्य ग्रहण तदाहु -विधिरर्थवादो वेति ।
स्यत एव-वेदत एव ।

—१९ इत्यर्थे इति । एवञ्च पित्रादौ सहजग्रहवत् सुतादेर्यथा तन्ते-
वनविधिस्तत्फलबोधकोर्थवादो वा न सेवनप्रवृत्तिसाधकस्तस्य स्वत एव तत्र
प्रवृत्तिसमवादेव भगवत्प्राप्त्यर्थमिदं शमादिकं स्वत एव सम्पत्ति नापेक्ष्यते
तत्र विधिरर्थवादो वेत्यर्थः । पूर्वयो -वाचिकवाचिकयोः । एतच्छे-
पस्त्वात्-मानसाद्भावात् ।

—२० तृतीयमेव-मानसमेव ।

सुप्रार्थ —जीवानां भगवदङ्गीकारो विधा । तत्र शमदमादिसहकारिवि-
धान मर्यादामार्गपक्षेण । पुष्टिमार्गे तु वरणातिरिक्तसाधनाभावाद्वरणत-
कापिकवाचिकमानसेषु तृतीयं मानसिक साधनमुक्तम् । किञ्च तस्य तन्मान-
सिक साधनमपि विध्यादिवज्ज्ञेय यथा पुष्टिमार्गोपस्य भक्तस्य भगवद्भजने
प्रवृत्तौ विधिर्वाधवादो वा न मुच्यते स्वयं प्रवृत्तत्वात्तथा मानसिकसाधन-
मन्यप्रयोजकमिति ॥ ४६ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ३।४।४७ ॥ ।

—२३ सूत्रमवतारयन्ति-नम्यति । गुरो कर्मातिशयेनेति । गुरो
सेवारूपं यत्कर्म तत्कृत्वा ततोतिशयेणावशिष्टभागेन । आक्षेपमावृत्त्य-
साङ्गसरहरस्यवेदाध्ययनमर्थपुर सर सपाय समावर्तनं कृत्वा र्थाप्यकुलाजि-
ह्वयेति यावत् ।

०९८-२ कुटुम्ब इति । दारानाहयेत्यर्थः ।

—३ धार्मिकान् विदधत्-पुत्रान् शिष्याश्च धर्मशिक्षणेन धर्मशीलान्
पुत्रान् ।

—४ सम्यत्र तीर्थेभ्य -यनादीन् विरह्य । तत्र हिंसापि सम्भवति ।

—५ कृत इति । गृहिणा सह सर्वधर्माणामुपसंहारं कृत इत्यर्थः । एव
त्यागं विनेव तस्य ब्रह्मफलप्राप्तिरुक्ता ।

—६ एष सति-श्रुतिसाम्ये साति ।

—७ कृतज्ञता-सर्वेषामा-तराणां बाह्यानां च सार्थक्यम् । तेन-गृहिणा ।

—८ अत्र-अत्रत्यगार्हस्थ्यप्रज्ञसायात् ।

—१७ कपिलदेववाक्यादिति । तदाकथं चेत्यम् ।

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भूमिति भाव्यते ।

स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभेद्यते ॥

—१९ तदुक्तमिति । पञ्चमस्कन्धे श्रुकेनोक्तम् ।

यो वुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्

प्राथर्ष्यं श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् ।

नैच्छुभ्रपस्तदुचितं महतां मधुहिद-

सेवातुरक्तमनसामभवोचि फल्युः ॥

इति संपूर्णश्लोकः । अमयोपि-मोक्षोपि ।

—२० फल्युः—अल्पः । तेन-गृहिणीपसंहार आत्मानि सर्वेन्द्रियसंप्राप्ति-
छापनादिकथनेन ।

—२४ तस्यामः-मगवश्चातिः । उक्तमाद्याभाय इति । विगाढभावाभावे
स एवापस्तादित्यादिनोक्तस्य सर्वत्र तद्भानरूपस्य त्यागधर्मस्य मध्ये विच्छे-
देन चर्यदा स्थिराभावात् ।

—२६ प्रचुरभावाविवक्षाशया इति । प्रचुरभावाविष्टचेतस इत्यर्थः ।

२९९-१ एते सर्वे इति । येषां दशात्रेयीदुलोमिभ्यामुक्ता ते सर्वे भक्ताः ।
वाजसनेत्युक्ताः—वाजसनेयिनां कहोदकाद्व्याख्या उक्ताः ।

सूत्रार्थः—गृहस्थाश्रमे कृदुभ्रसाहित्येन सेवाकरणात्सर्वेन्द्रियाणां भगव-
दिनियोगः । परिजनकृतार्थता बाधिका संप्रयतेतो गृहिणीपसंहारः । गृहस्थेन
मर्यादामार्गीपगृहस्थनिरास इति ॥ ४७ ॥

मीनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३।४।४८ ॥

—६ अनीहादयादि । अनीहा-अनिच्छा । अनिलायामः—प्राणायामः ।
इत्यादयस्त्रिदण्डिनः संन्यासिनो ये धर्मास्तद्वृत्तलक्षकम् । त्रिषु वाग्देहचेतः-
सु दण्डो यस्येति त्रिदण्डपदार्थः ।

—११ तत्रापि-संन्यासिन्यपि ।

सूत्रार्थः—मीनानीहादयो धर्मा यथा संन्यासिन उक्तास्तथा गृहस्थ-
स्यापि सन्ति । एवंच संन्यास्यपेक्षया गृहस्थे गुणाधिक्यात् तेनोपसंहारः
उक्त इति ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३।४।४९ ॥

—१५ अनाविष्कुर्वन्-अप्रकटयन् ।

—१७ ते धर्माः—आश्रमधर्माः ।

—२० आविष्करणं—आश्रमधर्माणां प्रकटनम् ।

अ. ३ पा. ४ सू. ४९
मुद्रि पृ. २९९ पं. २३

अणुभाष्ये

३६०

सूत्रार्थः-भगवता सह संबन्धदादृक्षाद्विदाप्पयनादिगृहस्थधर्मेभ्यः भगवद्भा-
वमपकटयद् गृहस्थो भगवद्भजनं कुर्यात् । अत एव श्रुतौ ते धर्मा उक्ता
इति ॥ ४९ ॥

ऐहिकप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३।४।५० ॥

—२३ तत्समयं-लौकिककर्मकरणकालम् ।

सूत्रार्थः-भगवद्भावगोपनार्थं वैदिककर्मकरणवल्लीकिकं सततस्कारा-
दिकं कर्म प्रस्तुतस्य भगवद्भजनस्य प्रतिबन्धो न स्याद्यथा तथा कर्तव्यम् ।
धार्मिकान् विदधदिति श्रुतौ धार्मिकपुत्रादिविधानदर्शनादिति ॥ ५० ॥
इत्यष्टममधिकरणम् ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ३।४।५१ ॥

३००-५ स्त-ब्रह्मसंपत्तिः ।

—१ उक्तगृहिणः-छान्दोग्योक्तमुक्तरूपगृहिणः ।

—१ तत्फलं-पुरुषोत्तमलीलानुभवरूपं फलम् । अत एव-साधना-
प्राप्तत्वादेव ।

—१२ औत्सर्गिकं-अधिकारसामान्यतः प्राप्तम् ।

—१९ एव सति-श्रुतिद्वयस्याविरोधे कर्तव्ये सति ।

—२० तदतीते-असरातीते पुरुषोत्तमे ।

—२१ समाप्तिज्ञापनाय-अध्यायसमाप्तिज्ञापनाय । सुत्रस्यपदावृत्ति-
रध्यायसमाप्तिमात्रव्यतिरेकेति स्वीकारेनर्धकत्वमावृत्तपदस्येत्यरुचेः पक्षा-
न्तरमाहुः-अथवेति ।

—२२ एवं सति-उक्तश्रुतिद्वयाविरोधे सति । भगवद्भावे इति सप्तमी ।

—२३ भगवद्भावे-पुरुषोत्तमीयसर्वात्मभावे ।

सूत्रार्थः-पञ्चमस्य मूलस्य मुक्तिफलं यद्भक्तिरसानुभवः स नियमेन
भवन्त्यवेति न । तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । न स पुनरावर्त्तन इति श्रुत्या
मुक्तेरत्र नियमः क्रियते न तु तत्फलस्येति ॥ ५१ ॥

इति नवममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितायां श्रीधरारम्भकृतायां
बालप्रबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ३।४
समाप्तोऽध्यायः पादश्च ।

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—३०१-२ अथ चतुर्थाध्यायमाप्त्यं चिकीर्षेव आचार्याः प्रथममध्या-
यार्थं वादार्थं च बोधयिष्यन्तः पूर्वेषां त्रयाणामध्यायानामर्थमुक्त्वा संगति-
माहुः—समन्वयेनेति । यथा तृतीयाध्यायारम्भे कारिकाभिरध्यायार्थो
बोधितस्तथेहापि । समन्वयेनेति प्रथमाध्यायलिङ्गम् । अविरोधादिति
द्वितीयाध्यायलिङ्गम् । साधनैरिति तृतीयाध्यायलिङ्गम् । समन्वयेनेति
सार्पकारिकाया अन्वयश्चेत्यम् । समन्वयेनाविरोधात्साधनैर्यादि ब्रह्मविद्भवाते
तस्य जीवतो द्वियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च याग्रिमव्यवस्था सा च तुर्ये
विविच्यते । अन्वयक्रमेणार्थः । श्रुतीनां परस्परविरुद्धार्थतया भासमानानां
ब्रह्मणि यः समन्वयः सम्यगवापितोन्वयः सम्बन्धे ज्ञानरूपस्तेन श्रुतिस्मृतानां
चाविरोधादनुष्ठितिः साधनैर्यादि पुरुषो विरुद्धसर्वधर्माधारभूतं पद्वद्ब्रह्म
तद्विषयकानिःसंशयकाव्यज्ञानधानं भवति तस्य जीवदृशार्था मरणसमये
गच्छतः सफलस्य याग्रिमागेतनी व्यवस्था ज्ञानानुकूलतया फलपर्यन्तं
भाविनी स्थितिः सा चतुर्थध्याये कलाभिर्ये विविच्यते । विवेचनं च
फलस्वरूपप्रकारबलनिष्कर्षेणासंकीर्णतया प्रकाशनम् । एवं च यथा प्रथम-
द्वितीयाध्याययोः समन्वयेनाविरोधेन बोधनिपदायाभासत्वं नेति प्रतिपाद्य
तासां ब्रह्मणि प्रमाणत्वं तासु च ब्रह्म प्रमेयमिति स्फुटीकृतम् । यथा वा
तृतीयेऽध्याये श्रुतीनां बोधकतादासीपासनात्मकं साधनं निर्णीय ब्रह्मविद्वत्त्वं
व्यकीकृतं तथेवात्र चतुर्थध्याय उपासनादिताधनविशिष्टस्य ब्रह्मविद्वद्वत्त्वा
निरूप्यन्ते परस्परया साक्षाद्वा प्राप्यस्य ब्रह्मणः फलत्वसुषुप्तिसुषुप्तिकं निरू-
प्यते च । एतावता पूर्वाध्यायानामस्य च कार्यकारणभावोदसरसंगतिश्च
बोधिता भवति ।

—५ ननु पुरुषेणोपासनादिरूपं ज्ञानसाधनमनुष्ठेयमिति पूर्वाध्याय
एवोक्तमत्र पुनस्तत्किमिति प्रोच्यतेत आहुः—अत इति । ब्रह्मविदेति ।
उपासनादि साधनं यस्यैतादृशो ब्रह्मविदत्र प्राप्तो ननु प्राप्तमुक्तिफलः ।
पयमेवेति । उपासनादिताधनानुष्ठायिनेव भावितव्यं न चान्यथेति तूष्णीं
न स्थेयमित्यर्थः । यतः—तत्त्वेव मयं विदुषोमन्वानस्य इति श्रुत्यानुपासकस्य
प्रतिबन्धो-बोधितः ॥४०॥४१॥

—६ ननु—किं प्रजया कतिष्यामी येन नोद्यमात्मायं लोकः— इति ।

४६ [अणुभाष्यध्यायः]

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मविदः कार्यमात्रनिषेधं स्वीकुर्वन्ति केचित्तर्हि
कथं ब्रह्मविदेवमेव कार्यमिति कार्यकरणोपदेश इत्यत आहुः-तामसीमिति ।
सर्वार्थवैपरीत्यावभासिनी बुद्धिस्तामसी ।

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा धृता ।

सर्वार्थाच्च विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।

इति गीतांकेः । सर्वविषयमिति । सर्वेषां सद्युज्ज्वलोपासनगुरूपदेशादीनां
विप्लवं मायिकत्वरूपम् ।

—७ शास्त्रनाशायेति । वेद्यासिकोत्तरभीमांसाशास्त्रविधातायेत्यर्थः ।
शोच्या इति । अबोधप्रस्तावनेन शोच्यास्ते ननु तेषां वचनमुपादेयमित्यर्थः ॥
अनु तानिति । ताननु-तदनुसारिण इत्यर्थः । तस्य कार्यं न विद्यते-इत्य-
स्यानन्तरम् ।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

इति गीतावचनेन कार्यकर्मणामावश्यकत्वं कथितम् ॥ ४२ ॥

ननु-तस्य तावदेव चिरम्-इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानोत्तरं सद्योमुक्तेः
कथनाद्ब्रह्मविदो न किमपि कर्तव्यमवशिष्यते । यत्कर्ममुक्त्यादिगमनमुक्तं
तत्सद्युज्जोपासकानां कृते ।

—८ एवमेव द्वितीयतृतीयपादोक्तोक्तान्तिगमनादिविचारव्यवस्थोक्तयेति
चेत्तत्राहुः-ब्रह्मविदिति । गमनाभाय इति । ब्रह्मविदोर्ब्रिंरादिमार्गेण
गमनं न स्याद्येदित्यर्थः । शतांशेनेति । अल्पांशेनापीत्यर्थः ।

—९ शास्त्रमेतदिति । एतदध्यायस्य तृतीयपादरूपम् । सर्वसूत्र-
विनाशत इति । सर्वाणि सूत्राणि-अर्चिरादीत्याख्य विशेषं च दर्शयती-
त्यन्तानि । विनाशश्च वैषय्यज्ज्ञेयः । परमातेः साधनं विनापि संभवा-
दित्यर्थम् ॥ ४३ ॥

—१० ननु भवाद्भिः कथं सूत्राणां परब्रह्मपरता बोध्यत इत्यत आहुः-
स्याप्ययस्येति । स्वाप्ययस्य-सपुत्रेः । संपत्तेः-ब्रह्मप्राप्तेः । अत्र-बह-
रविद्यायां ब्रह्मविद्वत्प्रकरणे । ब्रह्मगतिश्रुती-ब्रह्मणि यद्गमनं तद्वोधकं
श्रुतिवाक्यद्वयं पूर्वं वर्तते तथेत्थम् । अथ या एता हृदयस्य नाड्यः-इत्या-
रम्भ-तेजसा हि तदा संपन्नो भवति-इत्यन्तीका । अथ यत्रैतदस्माच्छरी-

रादुत्कामाति-इत्यारम्भ-शतं चैका च हृदयस्य नाहचः-इति श्लोकपर्यन्ता द्वितीया । अतः प्रजापतिवाक्येपि ते एव श्रुती आदृतव्ये । ज्ञेयात्मन उभय ग्राह्यक्यात् ।

—११ अन्यथा नेति । प्रजापतिवाक्यरूपश्रुतेर्योन्यथा पूर्ववाक्यविरुद्धो न । यदेन किमिति । यदि स्यात्तर्हि सर्वनिर्णयार्थं प्रवृत्तो व्यासः फल-विशेषनावसरे किमिति न वदेत् । अपि तु वदेदेव । पूर्वचानयोवपस्या-स्माभिर्मह्यपरत्वं स्थाप्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

—१२ ननु-नहि ब्रह्मद्वैतेर्विपरिलोपो विपते अविनाशिवाञ्च त्वं तद् द्वितीयमस्ति-इति श्रुतिमुक्ता भेददर्शननिषेधं श्रावयति तर्हि तत्र ब्रह्मविदो गन्तुपपात्तिः कथमत आहुः-तानसीमिति । या मुक्तिरिति । सांख्य-मतवत् संबोधरहिता मुक्तिरित्यर्थः ।

—१३ सुषुप्तिश्रुतेरर्थ इति । शरीरवाहणे तत्सजातीयवाक्यानां पाठात् । मोहादिति ।

मायां गदीयामाश्रित्य वदतां किंनु दुर्घटम् ।

इत्युक्तमगवन्मायामोहादित्यर्थः । अन्यथा मतिरिति । प्रजापति-वाक्यसिद्ध्यायां मुक्तावन्यथा मतिरित्यर्थः । एवंच प्रथमपादे यदुक्तं तद्ब्रह्म-विद उपदेशायिव । न तु साधनशीपतयेति ध्येयम् । तत्त्वेव भयं विदुषो-मन्वानस्य इति श्रुतिर्ज्ञानोत्तरमपि मननस्यावश्यकत्वमिति परेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

—१४ पदं पादप्रयोजनं निश्चित्य तदर्थमाहुः-अत इति । जीवन इति । जीवदशायामित्यर्थः । कार्यमिति । ज्ञानफलानुकूलमावश्यकं कार्यमित्यर्थः । पूर्व-प्रथमे ऋदे ।

—१५ तदेव कार्यमाहुः-आवृत्तिरिति । आवृत्तिः प्रथमाधिकरण-स्वार्थः । द्वितीयाधिकरण आवृत्तेः फलम् । श्रवणादीनि-श्रवणमननानिदि-ध्यासनानि । तत्र हेतुत्रयम् । १ नवकृत्वोपदेशतः । २ दर्शनार्थत्वतः । ३ लिङ्गादपीति । नवकृत्वोपदेशतः-नववारमुपदेशात् । नवकृत्व इत्य-स्य सकारान्तं तस्योपदेशतः इत्यनेन संपिष्टं ये सान्तास्तेदन्ता इत्य-भ्युपगमात्प्रथममपि संसाध्यः ।

—१६ दर्शनार्थत्वत इति । ब्रह्मदर्शननिमित्तं श्रवणादीनां कर्तव्यत्वात् । लिङ्गात्-आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति व्यासस्मृतेः । ब्रीह्यवघातवादिति । यथा ब्रीहिनवहन्तीति वाक्यानुरोधाद्वितुषीकरणरूपफलप्राप्तिपर्यन्तं ब्रीह-वघात एवं श्रवणादि दर्शनफलपर्यन्तमेव कर्तव्यम् ।

—१२ ध्रुवणादीनामवान्तरफलत्वे कारणमाहुः—आत्मेति ।

—१३ पूर्वमुत्स्येति । भगवन्नाक्षुषप्रत्यक्षामितरफलापेक्षयोत्कृष्टं तेन प्राधान्यात्प्रथमं तस्य कथनमित्यर्थः ।

—१४ परमफलरूपतत्सजातीयत्वेनेति । परमफलस्य भगवन्मानस-
साक्षात्कारस्यापि साक्षात्कारत्वेन रूपेणैकजातीयतया भगवन्नाक्षुषसाजान्यं
त्तेनेत्यर्थः ।

—१५ तेन—अवान्तरफलस्यापि प्रधानफलमध्यपातेन ।

—१६ तथापीति । यद्यप्यस्मिन्तन्त्रे शाब्दरुमस्यैव मुख्यत्वं तथापि
पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्रात् पूर्वमीमांसाया अप्यादरणीयत्वं तेन तत्रा-
ग्निहोत्रं जुहोति यवागं पचतीति वाक्यविचारे समादृतोऽयं शाब्दरुमादर्य-
कमो बलीयानिति न्यायोत्रापि समादियते ।

—१७ पश्चात्संयन्ध इति । आत्मा वारे भोदव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यो द्रष्टव्य इति संबन्धे कृते सति ।

—१८ उक्तेरिति रिति । दर्शनस्य चाक्षुषस्य मुख्यत्वेनोक्ताववान्तरस्य
मानसस्य लाम इति रीतिरित्यर्थः । प्रकृतविचारस्य—साधनावृत्ति-
विचारस्य ।

—२० एवं प्रकारान्तरं प्रतिज्ञाय तत्र पूर्वाध्यायेव सहैतदध्यायस्योपजी-
व्योपजीवकभावरूपां संगतिं वदन्ति—धृतिर्हीति । हीनेत्यादि । यथा-
संक्षयमन्वयः । हीनाधिकारिणं प्रति धर्मं, मध्यमाधिकारिणं प्रति हानं,
उत्तमाधिकारिणं प्रति भक्तिरिति कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

—२१ तत्र—साधननिरूपणे ।

—२२ तेषां—कर्मज्ञानमक्तीनाम् । स्वरूपं—फलोपयोगि रूपम् ।

—२४ तत्—कर्म । एवञ्च भवत्यर्थं ज्ञानार्थं वा कृतं कर्मोत्तमफलकम् ।
एवमार्ग्यं कर्म त्वमफलकमिति सिद्धम् ।

—२५ उभयत्र—साध्ये हेतौ च । अत्र—कर्ममार्गोत्तकृज्जन्मावृत्तिफल
इत्यत्र ।

—२७-२८ राजसनेयिशास्त्रायामिति । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे ।

—२९ लिङ्गपदस्य स्मृतिवाचकत्वमप्रसिद्धमतो व्याख्यानान्तरमाहुः—
अथवेति ।

—३० पूर्वजग्मेत्यादि । सदे वर्तमानं जन्म कर्म च शुभं तेन पूर्वस्मिन्
जन्मनि कर्म शुभमाधरितमित्यनुगापकमित्यर्थः ।

—२० इत्यर्थः—जन्मावृत्तिरूपोर्थः ।

—२१ तस्य—कर्मणः । ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं—चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोप-
कारित्वमात्रम् । अस्मिन् द्वितीयव्याख्यान इदं सूत्रद्वयं नाधिकरणान्तर्गतं
संशयायमावादिति बोध्यम् ।

सूत्रार्थः—यथा यथात्मा परिमृज्यत इत्यादिश्रुतिभेदभूतस्मृतिरापि
श्रवणादीनामावृत्तिं बोधयतीति ॥ २ ॥

इति प्रथममाधिकरणम् ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४।१।३ ॥

—२७ तस्याः—उपासनायाः । अनेकजन्मभिरिति ।

बहुनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

इति गीतावाक्यात् ।

३०५-१ आदिर्भावादिति । ज्ञानिनो हृदये ।

—३ तत्रैव—ब्रह्मण्येव ।

—४ फलान्तःपातीति । भगवत्कृपाकार्यत्वात्फलान्तर्गतम् ।

—७ पूर्वं सूत्रार्थ एवोक्तो न त्वधिकरणमतोधिकरणरचनामाहुः—अथ-
चेति ।

—८ तत्र—अनावृत्ती ।

—१० तन्निवृत्तिमिवेति । अमरशब्देन यथा शतवर्षानन्तरं जायमानं
मातुपमरणमेव निवर्त्यते न स्वात्यन्तिकं मरणं तथेत्यर्थः ।

—११ त्वयापि—ज्ञानान्मुक्तिरिति वादिनापि । अङ्गीकार्यत्वादिति ।
पाषाणमुपमेवं वर्तयन्निति श्रुतेः । तस्य—कर्मणः । तस्य—प्ररोहस्य । दुरति-
क्रमत्वात्—अनुलक्षणनीयत्वात् ।

—१२ तत्फलानुभवस्येति । कर्मणो जन्मावृत्तिवृत्तिक्षणं फलमवश्य-
मेवानुभवितव्यम् ।

—१३ अनावृत्ती वाचकमाहुः—अपि चेति ।

—१४ सा—अनावृत्तिः ।

—१५ इत एवेति । भक्तेः स्नेहरूपत्वाज्ज्ञानानन्तरमेव स्नेहस्य संभवा-
दित्यर्थः ।

—२० अत एव—उपदेशकस्य ज्ञानासंभवादेव ।

—१२ भवणादीनामवान्तरफलत्वे कारणमाहुः—आत्मेति ।

—१३ पूर्वमुत्त्वेति । भगवन्नाशुपप्रत्यक्षमितरफलापेक्षयोत्कृष्टं तेन प्राधान्यात्प्रथमं तस्य कथनमित्यर्थः ।

—१४ परमफलरूपतत्सजातीयत्वेनेति । परमफलस्य भगवन्मानस-
साक्षात्कारस्यापि साक्षात्कारत्वेन रूपेणैकजातीयतया भगवन्नाशुपसंज्ञात्वं
तेमेत्यर्थः ।

—१५ तेन-अवान्तरफलस्यापि प्रधानफलमध्यपातेन ।

—१६ तथापीति । यद्यप्यस्मिन्नाशुपे शाब्दक्रमस्यैव मुख्यत्वं तथापि
पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रात् पूर्वमीमांसाया अप्यादरणीयत्वं तेन तत्रा-
भिहितं जुहोति यद्वागूं पचतीति वाक्यविचारे समादृतोऽयं शाब्दक्रमादर्थ-
क्रमो बलीयानिति न्यायोन्नापि समाद्वियते ।

—१७ पञ्चात्संयन्ध इति । आत्मा चारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यो दृष्टव्य इति संबन्धे कृते सति ।

—१८ उक्तरीतिरिति । दर्शनस्य आशुपस्य मुख्यत्वेनोक्तावदान्तरस्य
मानसस्य लाभ इति रीतिरित्यर्थः । प्रकृतविचारस्य-साधनावृत्ति-
विचारस्य ।

—२० एवं प्रकारान्तरं प्रतिज्ञाय तत्र पूर्वोक्त्यायेन सहैतदव्यापस्योपजी-
व्योपजीवकमाधरूपां संगतिं वदन्ति-श्रुतिर्हीति । हीनेत्यादि । यथा-
संख्यमन्वयः । हीनाधिकारिणं प्रति कर्म, मध्यमाधिकारिणं प्रति हानं,
उत्तमाधिकारिणं प्रति भक्तिरिति कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

—२१ तत्र-साधननिरूपणे ।

—२२ तेषां-कर्मज्ञानभक्तीनाम् । स्वरूपं-कलोपयोगि रूपम् ।

—२४ तत्-कर्म । एवंच भवत्यर्थं ज्ञानार्थं वा कृतं कर्मोत्पन्नफलकम् ।
स्वमार्गीयं कर्म स्वधर्मफलकमिति सिद्धम् ।

—२५ उभयत्र-साध्ये हेतौ च । अत्र-कर्ममार्गोत्पन्नजन्मावृत्तिफल
इत्यत्र ।

—२०४-२ घाजसनेयिशास्त्रायामिति । बृहदारण्यके शारिरेवाह्वने ।

—१७ लिङ्गपदस्य स्मृतिवाचकत्वमप्रसिद्धमतो व्याख्यानान्तरमाहुः-
अथवेति ।

—१९ पूर्वजन्मेत्यादि । एते वर्तमानं जन्म कर्म च शुभं तेन पूर्वस्मिन्
'जन्मनि कर्म शुभमाचरितमित्यनुमापकमित्यर्थः ।

—२० इत्यर्थः—जन्मावृत्तिरूपोऽर्थः ।

—२१ तस्य—कर्मणः । ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं—चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोप-
कारित्वमात्रम् । अस्मिन् द्वितीयव्याख्यान इदं सूत्रद्वयं नाधिकरणान्तर्गतं
संशयायभावादिति बोध्यम् ।

सूत्रार्थः—यथा यथात्मा परिमृज्यत इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रूतस्मृतिरपि
श्रवणादीनामावृत्तिं बोधयतीति ॥ २ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

आत्मेति तूपाच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४।१।३ ॥

—२७ तस्याः—उपासनायाः । अनेकजन्ममिरिति ।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

इति गीतावाक्यात् ।

३०५-१ आधिर्भावादिति । ज्ञानिनो हृदये ।

—२ तत्रैव—ब्रह्मण्येव ।

—४ फलान्तःपातीति । भगवत्कृपाकार्यत्वात्फलान्तर्गतम् ।

—७ पूर्वं सूत्रार्थ एवोक्तो न त्वधिकरणमतोधिकरणरचनामाहुः—अथ-
येति ।

—८ तत्र—अनावृत्ती ।

—१० तस्मिन्नुत्तिमिवेति । अमरशब्देन यथा शतवर्षानन्तरं जायमानं
मांसुपमरणमेव निवर्त्यते न त्वात्यन्तिकं मरणं तथेत्यर्थः ।

—११ त्वयापि—ज्ञानान्मुक्तिरिति वादिनापि । अङ्गीकार्यत्वादिति ।
यावदायुषमेवं वर्तयामिति श्रुतेः । तस्य—कर्मणः । तस्य—प्ररोहस्य । दुरति-
कर्मत्वात्—अनुलक्षणीयत्वात् ।

—१२ तत्फलानुभवस्येति । कर्मणो जन्मावृत्तिलक्षणं फलमवश्य-
मेवानुभावेतव्यम् ।

—१३ अनावृत्ती बाधकमाहुः—अपि चेति ।

—१४ सा—अनावृत्तिः ।

—१५ इत एवेति । भवेः स्नेहस्यत्वाज्ज्ञानानन्तरमेव स्नेहस्य संभवा-
दित्यर्थः ।

—२० अत एव—उपदेशकस्य ज्ञानासंभवादेव ।

—२३ आत्मत्वेन-शरीरभूतस्यात्मनो नियामकत्वेन ।

—२४ तत्कार्यमेव-तद्धर्मकार्यमेव ।

३०६-२ कर्मस्वमात्र इति । तत्सुखमवश्यं भोक्तव्यमित्यर्थः ।

—३ गौरवाय-जाह्नवाय । अयं भावः । अजीर्णत्वेन पुरुषेणात्रजीर्ण-
तायै स्वीकृतमीषयमाधिकीजीर्णतायै भवति । पूर्वमजीर्णमर्धं न जारयति
वा । एवं च यथाचौषधयोर्मध्यत्वेन तुल्यत्वेऽपि स्वभावभेदस्तथा प्रकृतेऽपि ।
तदेव व्युत्पादयन्ति-व्यापादनैरुत्पन्नभावमपीति । व्यापादनं-मरणं तत्त्व-
भावसम्पदव्यपारकमापि विषमाशीविषं दुःसहसर्पं तस्य तादृशसर्पस्यायगमे
विनाशे पटुतरो यो नियमसंगमो मन्त्रसंयोगो न विनाशयत्यपि तु विना-
शयत्येव । तथा चोक्तं मार्कण्डेयपुराणे

अवियाप्युपकाराय विषवजायते नृणाम् ।

अनुष्ठिताभ्युपायेन घन्धायान्यापतो हि सा ॥

इति ।

—६ कर्ममोक्षायेति । इदं संपूर्णवाक्यं श्रीमद्भगवद्गीतादशस्कन्धे
योगीश्वरवाक्ये ।

परोक्षवाचो वेदोऽयं बाह्यानामनुशासनम् ।

कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥

इति । कर्मनाशायेति पाठः ।

—१३ उभयमग्रहस्य भूत्राभिप्रेतत्वं स्पष्टयन्ति-एवमिति । श्लेषोक्ति-
रियमिति । उपगच्छन्तीति पदे श्लेषोक्तिः ।

—१५ उभयत्र-मार्गद्वयोपदेशे ।

—१६ तस्मादिति । आत्मत्वेन हेतुना ज्ञानमक्तिर्म्ह्यं पुनरावृत्तिर-
हितामलाभाद् ।

सूत्रार्थः-आत्मेत्युपासनाद् भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । उत्तमाधिका-
रिणमुपास्यतं तादृष्यमुपदिशन्ति चेति ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४॥१॥४ ॥

—२१ तेन-आरोपितोपास्येन । स.-भक्तिक्रान्तिप्राप्त्यः । श्रुतिसिद्ध-
त्यादिति । य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति । तमेवं विद्वानमृत इह भवती-
त्यादिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

—२२ भाव इति । अत आत्मनः परमात्मत्वेनोपासनं प्रतीकोपासन-
मिति तत्राभिमतमसंभ्रतमित्यर्थः । अस्मिन्व्याख्यान आत्मत्वेनोपासनस्या-
प्रतीकोपासनत्वाद्यपि ज्ञानमवश्योः साफल्यमाप्नोति तथापि नहीति पद-
द्वयं सूत्रे व्यर्थं स्यादित्यहोचैः प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमवतारयन्ति-अथवेति ।

—२३ तत्प्रवेशः—ब्रह्मणि प्रवेशः ।

—२४ अनात्मसूते—मनःप्रभृती ।

३०७-१ तदुपममनं—गुरुपोतमप्राप्तिः ।

सूत्रार्थः—प्रतीकोपासनेन मोक्षो न भवति । यतोऽन्यस्यान्यस्त्वेणोपासनं प्रतीकं तत्र भेदोदयादिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४।१।५ ॥

—३ सर्वे खल्वित्यादिवाक्यं छान्दोग्ये शाण्डिल्यवियाध्याम् । आत्मीवेद-
मिति तत्रैव सनत्कुमारनारदसंवादे ।

—४ मुक्तिसाधनत्वेनेति । साक्षात्परया वेत्यर्थः ।

—५ सा—ब्रह्मदृष्टिः ।

सूत्रार्थः—सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वाद् ब्रह्मदृष्टिकरणं तु न प्रतीकोपासना ।
ज्ञानाधिक्यात्तस्या ब्रह्मदृष्टेः स्वत एवोदयादिति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४।१।६ ॥

—१४ अङ्गोपासनाफलविचारार्थमिदमधिकरणम् । तदनुगुणविषयादि-
कमाहुः—छान्दोग्य इति ।

—१९ तत्रैव—छान्दोग्ये मधुवियाध्याम् ।

—२४ पूर्व-पूर्वाधिकरणसूत्रद्वये । तत्त्वेन—ब्रह्मत्वेन ।

—२५ प्रकप्रकारकेण—सर्वे खल्वित् ब्रह्मेति श्रुत्युक्तप्रकारकेण ।

—२६ तादृशाधिकारामावात्—उत्कृष्टाधिकारामावात् ।

३०८-१ तद्भावनार्यां—सर्वं ब्रह्मेति भावनार्याम् ।

—२ एवं सति—उत्कृष्टाधिकारामावोपि सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानसंभवे सति ।

—३ तत्—ब्रह्मत्वेनोपासनम् । तथा—फलोपयोगि । सर्वस्यापीति ।
ब्रह्मत्वेन सर्वस्याप्युपासनं फलाय भवेदित्यर्थः ।

—६ हेतुं व्याख्यान्ति—उपपन्नमिति । शुक्तिसिद्धान्तेत्यर्थः । एतत्—
अङ्गेषु ब्रह्मोपासनम् । एवं च—अङ्गं प्रतीकोदयवः—इति कोशादङ्गमेव प्रतीकं
तदुपासनं चाङ्गोपासनमेव । न तु त्वबुक्करीतिकप्रतीकोपासनम् । अतस्त्व-
इत्यप्रकारकप्रतीकोपासनाय फलम् ।

—७ पूर्वोक्तमन्त्रार्थं विशदयन्ति-अपरं चेति । आदित्यो भगवश्शुः । तस्य मधुत्वं मधुनादित्वात् । आद्यो मधुनादित्य इति श्रुतेः ।

—१२ अन्यधर्मनिवृत्तिः-क्षुधादिरूपप्राणधर्मनिवृत्तिः । तस्यैव-भगवश्क्षुरूपादित्यस्यैव ।

—१३ तत्रैव-तस्मिन्नादित्य एव ।

—१४ तद्दर्शनं-आदित्यदर्शनम् । पूर्वभावं-आदित्यसायुज्यम् ।

—१५ हेत्वभिप्रेत इति । उपपत्तेरिति सूत्रस्य हेतुबोधकपदतात्पर्यं-विषयीभूत इत्यर्थः ।

—१६ न हीति । ज्ञानमार्ग एवान्धत्वादित्यो न भक्तिमार्ग इत्यपि सूच्यते ।

—१७ एकवचनं-सूत्रेण इति पद एकवचनम् ।

—१८ एतेन-स्वरूपेक्यस्याङ्गे सत्त्वेन ।

सूत्रार्थः-भगवतः शक्तिमतेष्वादित्यादिषु या ब्रह्मत्वोपासना उक्तास्ताः साकाररूपापकस्य ब्रह्मण एवमप्यङ्गमुपासितं तादृशफलमिति बोधनार्थम् । उपपद्यते चेत्तत् । आनन्दस्वरूपकरपादोदरादेर्वह्मणोद्धमपि तादृशमेवेति न प्रतीकोपासनमिति ॥ ६ ॥

आसीनः संभवात् ॥ ४।१।७ ॥

—२१ सुप्रमवतारयन्ति-पूर्वसूत्रेणेति । धर्ममात्रस्य-चक्षुरादिरूपस्यादित्यादेर्धर्मस्य । धर्मिणः-भगवतः ।

—२२ तदग्रे-अङ्गोपासकस्याग्रे ।

सूत्रार्थः-उत्कटभेदात्मकसाधनसपक्षत्वादङ्गोपासकाग्रे भगवांस्तदधीनः संघातीनो भवतीति ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ४।१।८ ॥

सूत्रार्थः-उत्कटभावेन निरन्तरस्मृत्यात्मकध्यानादपि भगवांस्तदग्र आसीनो भवतीति ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ४।१।९ ॥

सूत्रार्थः-अपेक्ष्यामपेक्ष्य भगवतोचलत्वं चलत्वमपि च भवतीति ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४।१।१० ॥

सुप्रार्थः—केचिद्भक्ता अन्यफलनिरपेक्षतया भगवन्तं स्मरन्ति चकारा-
त्कीर्तयन्ति शृण्वन्ति चेति ॥ १० ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ४।१।११ ॥

३०९-१४ अर्थ-पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यादित्याद्यङ्गोपासनाभिः साधन-
भक्त्युत्कर्षात्पुरुषोत्तमस्यान्तर्बाहिःप्राकट्यानन्तरम् ।

—१५ एकाग्रता-चित्तस्य भगवन्मात्रविषयता ।

—१६ ग्राहकचित्तधारेति । भगवद्ग्राहकस्य चित्तस्याखण्डा वृत्ति-
रित्यर्थः ।

—१७ न तारतम्यमिति । एवं च यत्र भावसाम्यं तत्र न तारतम्यं यत्र
तु भाववैषम्यं तत्र तारतम्यमस्येवेति भावः ।

सुप्रार्थः—यत्र भक्तेष्वेकाग्रतया भगवज्ज्ञानं तज्ज्ञक्तमप्येन्तर्बाहिः पश्यतो-
भक्तयोः किमपि तारतम्यं नास्ति विशेषाभावादिति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

• आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४।१।१२ ॥

—२१ आधिकरणान्तरत्वाशयेनाहुः—उक्तैर्य इति ।

—२३ वैलक्षण्यत्—भूतकालवर्तमानकालसंबन्धकृतवैलक्षण्यात् ।

३१०-१ सतामहमिति । अयं सपूर्णः श्लोकः श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्ध
एकादशाध्याय इत्यम् ।

प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव ।

नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहम् ॥

अयं हि श्लोको भगवता ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षं कथयतोक्तः ।

—३ मर्यादीकृत्य-अन्तःप्रकटभगवदनुभवं मर्यादीकृत्य । सैवायस्या-
अन्तःप्रकटानुभवरूपावस्था ।

—५ भालापेत्यादि । भगवता सह संभाषणं तदवलोकनं तत्परणकमल-
स्पर्शादिकम् ।

—७ अन्यथा-शुद्धपुष्टिमार्गेद्गीकाराभावे ।

सूत्रार्थः—परमपुरुषार्थरूपकलप्राप्तिपर्यन्तं बाह्यान्तरत्त्वानुसंधानरहिता-
वस्था नित्या । ततः परं सायुज्यमित्यपि न । तत्रापि पूर्ववद्भगवता सहा-
छापादिकं तस्य दृष्टमेव फलं नादृष्टं सायुज्यादिकमिति ॥ १२ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ ४।१।१३॥

—१३ अधिकरणप्रयोजनमाहुः—पुष्टिमार्गीयमक्तस्येति ।

—१४ तत्र—मर्यादाभक्तिमार्गे । आद्यद्वयकमिति ।

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।

ज्ञानविज्ञानसहितो भज मां भक्तिभावतः ॥

इति भगवतो वाक्यात् ।

—१५ तच्च—कर्म । स्वसञ्जातीयतत्संतानजननादिति । तत्संतानस्य
भोगानुकूलकर्मप्रवाहस्योत्पादनात् ।

—१७ तद्वत्—प्रायश्चित्तवत् । तस्य—ज्ञानस्य ।

—१८ तदुद्देशेन—कर्मनाशोद्देशेन । अन्योन्याश्रयं स्फुटयन्ति—दुरित-
स्येति । दुरितनाशे सति ज्ञानोदयः । ज्ञानसत्त्वे च दुरितनाश इत्यन्यो-
न्याश्रयः ।

—१९ अनुक्तविषयेति । वक्तुमशक्येत्यर्थः ।

—२१ तस्य—अस्य ।

—२२ अनुत्पत्तिरेवार्थ इति । यथा पुष्करपलाश आपो, न क्षिप्यन्ते
इति श्रुतेरपि पापानुत्पत्तिरेवार्थ इत्यर्थः । एवं भोगातिरिक्तेन ज्ञानेन प्रारब्ध-
नाशाद्वीकारे ।

—२४ इह तु—ज्ञानेन प्रारब्धनाशे तु । तथा संपत्तेः—कर्मसंबन्धासंपत्तेः ।
अत एव—ज्ञानस्यैवं सामर्थ्यवत्त्वादेव ।

३११-४ एतेन—ज्ञानेनाम्बमेधादिकर्मजापि दुष्कर्मक्षयप्रावणेन ।

—६ पा—चित्ताशुद्धिः ।

—७ तत्प्रसङ्गः—अन्योन्याश्रयप्रसङ्गः ।

—९ उररीकार्य—अर्द्धीकार्यम् ।

सूत्रार्थः—प्रसङ्गज्ञानस्यादिकमे तत्पुत्तरपापस्यासंबन्धः । पूर्वपापस्य
विनाशश्च भवति । यथेपीकातुलामिति श्रुत्या यथेधासीति स्मृत्या च तथा
कथनादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४।१।१४ ॥

—१२ सृजमवतारयन्ति-पापस्येति । शास्त्रविरोधित्वेनेति । शास्त्रे निषिद्धतया कथनात् ।

—१३ अतथात्वेन-शास्त्राविरोधित्वेन । पूर्व-न्यायातिदेश-पूर्वस्य नाश उत्तरस्यासंश्लेष इति न्यायातिदेशम् ।

—१५ स एव-ज्ञानरूप एव । उभे इत्यादिश्रुति शरीरवाह्यणस्या । क्षीयन्त इत्यादिश्रुतिर्मुण्डकोपनिषत्स्या । मामा-यसुकृतदुष्कृतबोधक-मामान्य कर्मशब्दत्वेन कथनात् ।

—१८ सङ्गजदोषोत्पत्तिरिति । यथा ज्ञानानन्तर सङ्गजदोषा उत्प-
द्यन्ते तथा ।

—१९ अग्रे-ज्ञानानन्तरम् ।

—२१ तुशब्दप्रयोगरहस्यमाह -अपिशब्द इत्यादिना ।

—२२ इति चानयादिति । इदं वाक्यं तु श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे
कापिलेये । तत्रोक्तम् ।

न कर्हि बिभ्रमत्परा शान्तरूपे नङ्क्षयन्ति नोनिमिषो छेदि हति ।

येषामह मिय आत्मा सुतश्च राखा गुरु सुददौ दैवमिदम् ॥

—२३ तथा कराति-भक्तिभाव कण्ठि । प्रतिबन्धे हेतु दर्शयन्ति-
तज्ज्ञाय इति ।

—२४ शायत इति । भरतादिषु महत्सु तथा दर्शनात् ।

—२५ तदिदम् सत्यपि-भरते पूर्वप्रारब्धभोगे सत्यपि । असंश्लेष
एवेति । तदुपारूपाने, स च तदा पितृसन्निधावेवास्तर्भाधीनामेव स्म करोतीति
वाक्येन तादृशकर्मबोधनाद्वाह्यणशरीरदशाया जीवन्मुक्तत्वबोधनाच्चास्त-
श्लेष ।

—२६ तत्परत्वेन-अतिदेशपरत्वेना एव च पातेत्विति सूत्राक्षे नातिदेश ।

३१२-१ अन्यव्याख्यानं दूषयन्ति-पातशब्दस्येति ।

—२ मुक्तिप्रापकपदाभावादिति । सूत्रे तादृशबोधकपदाभावादित्यर्थ ।

—४ यत्कल्पस्याज्ञेति । एव चान्यव्याख्याने तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थ ।

सूत्रार्थ — एवमेवेतरस्य पुण्यस्यापि गति । भगवद्भावाद्यपुतिरूपे पाते
एवमेव पुण्यपापयोरश्रयविनाशो स्त इति ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ४।१।१५ ॥

—६ सृजमवतारयन्ति-नञ्बिति । तज्ज्ञादो-कर्मनाशो । तज्ज्ञाशस्य-
देहनाशस्य ।

—७ प्रवचनानुपपत्तिः— शिष्यं प्रति ब्रह्मोपदेशानुपपत्तिः । एवं ब्रह्म-
ज्ञानाग्राह्योपदेशयोग्यत्वाभावाद्युपदेशाभावः । तदनन्तरं शरीरपाताद्युपदेशा-
भाव इति ब्रह्मोपदेशसंभवाय एव विहन्येतेत्यर्थः ।

—८ तदभावेन—आचार्याभावेन ।

—११ कार्य-शरीरम् । ते पवेति । दृष्टेते इति शेषः ।

—१९ तत्रेति । तादृशस्थले प्रारब्धकर्मणोपि दाह इत्यर्थः ।

—२० अग्ने-अतोऽन्यापीत्यादिषुत्रे ।

—२२ भरतं प्रति- भरतं लक्ष्यीकृत्य ।

—२४ इच्छाप्रतियुक्तादशायां— प्रारब्धं ज्ञानेन न नश्यत्विति-
च्छादशायाम् । प्राचीना- ज्ञानेन प्रारब्धनाश्वन्वरूपा ।

११३-३ तथेच्छा-प्रारब्धस्य भोगेनापनयनमितिच्छा । स्वकृतमर्या-
दापालनायेति । प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इतीश्वरकृतमर्यादास्तरक्षणाये-
त्यर्थः ।

—४ पुष्टावहीरुते-अजामिडादौ । न तयेति । प्रारब्धस्य भोगेनाप-
नयनेच्छा नास्तीत्यर्थः ।

सुत्रार्थः—प्रारब्धेतरसंचितक्रियमाणसकृतदुष्कृते एव नश्यतः । तत्प्रा-
रब्धकर्मणामदहनं कार्यमात्रपूर्वावधिरूपभगवदिच्छातो ज्ञेयमिति ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४।१।१६ ॥

—६ सूत्रमवतारयन्ति-नम्रयति ।

—७ प्रयोजनाभावादिति । अग्निहोत्रादीनां प्रारब्धनाशकत्वासंभवाद् ।
तादृशानां-जनकवसिष्ठादिब्रह्मविदाम् ।

—८ तत्करणं-अग्निहोत्रादिकरणम् । अतादृशैः-अग्निहोत्रादिजनक-
प्रारब्धान्येः ।

—११ अत एव-अग्निहोत्रादिभेदादप्रारब्धकर्माभावादेव ।

—१५ मतान्तरमनूय दूषयन्ति-केचिदिति । कार्य-भोगरूपम् ।

—१९ दर्शनपदार्थ इति । आस्मिन् सूत्रे यत्तद्दर्शनादिति पदं तत्रत्य-
दर्शनपदस्यार्थ इत्यर्थः । पूर्वविरोधादिति । मनसि वेदमानव्यमिति पूर्व-
श्रुतिविरोधान्न तादृशम इत्यादिपूर्वसूत्रविरोधाच्चेत्यर्थः ।

सुत्रार्थः—जनकादीनामग्निहोत्रायनुष्ठानं प्रारब्धकर्मापभोगादेव ।
यथावदतिष्ठतिश्रुतिदर्शनादिति ॥ १६ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ ४।१।१७ ॥

—२२ एतदधिकरणं न पूर्यतेति बोधयेतुं पूर्वोक्तमनूयतद्व-
तारयन्ति-तदेवमिति । मर्यादयेति । भोगात्मिकयेत्यर्थः ।

—२४ तस्य-प्रारब्धस्य ।

—२५ तं विना-भोगं विना । अस्यापि-पुष्टिभार्यायस्यापि ।

३१४-३ प्रवचनादिनिरूपणेनेति । प्रवचनाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । तदना-
दयेति । ज्ञानानाद्यप्रारब्धस्य कर्माक्षेपिकायाः, भोगेन प्रारब्धनाशो भव-
तीति बोधकश्रुतेरित्यर्थः ।

—४ तस्य पुत्रा इति । इयं शाठ्यापनिश्रुतिः । दायं-पैतृकं रिक्तम् ।

—६ विषयभेद इति । पुष्टिमर्यादाभक्तभेदेनेत्यर्थः ।

—९ नाशानिरूपणादिति । ज्ञानेनेति शेषः ।

—११ एतत्संबन्धिगतमिति । एतस्य पुष्टिभक्तस्य संबन्धिनः सुतादि-
प्रभृतयस्तद्गतम् । तस्य-प्रारब्धस्य । तेन-भक्तसंबन्धिना ।

—१२ तयोः-प्रारब्धपुण्यपापयोः ।

—१३ अकृताभ्यागमप्रसङ्गेनेति । सुतादिभिरकृतयोः पुण्यपापयोरभ्या-
गमः प्रातिस्तत्प्रसङ्गेनेत्यर्थः ।

—१४ अत्र-पुष्टिभार्ये ।

—१५ तस्याः-अनुपपत्तेः । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वाद्भगवत इति
भावः ।

सूत्रार्थः—एकेषां पुष्टिभक्तानां प्रारब्धाप्रारब्धयोः सुकृतदुष्कृतयोरुप-
भोगं विनैव भाशः । तत्र प्रमाणं तु ज्ञानानाद्यप्रारब्धकर्माक्षेपकश्रुतेर्मिमा
तस्य पुत्रा दायमुपगन्तीया श्रुतिरिति ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ ४।१।१८ ॥

—१८ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—१९ तथात्यस्य-वीर्यातिशयत्वस्य ।

—२० तदुत्तरस्य-तदुत्तरकर्मणः । तत्समर्था-ब्रह्मविद उत्तरकर्माक्षेप-
संयादनसमर्था ।

—२५ प्रयीप्रवृत्तिहेतुत्वमिति । अकारपूर्वकमेव वेदत्रयस्य प्रवृत्तिरत-
स्तस्य तथात्वम् ।

३१५-२ शायत इति । प्रकरणादित्यर्थः । तेन-वाक्यस्य प्रकरणा-
वच्छेदत्वेन ।

—४ अद्वोपनिषदोः साधारणत्वाद्विद्याया आवे साधारण्यं युक्तं न
तत्संकोच इति कश्चिच्छङ्केत तदर्थं प्रकारान्तरेण व्याख्यान्ति-यद्वेति ।

—६ सत्यासनतप्राशनात्-वासनासाहित्यप्रारब्धनाशात् ।

—७ पूर्वोक्तार्थं संगृहीतसूत्रस्य तात्पर्यान्तरमाहुः-यद्वेति ।

—१० एवं सति-जीवनिष्ठाविद्याया भगवज्ज्ञानशक्त्यंशत्वे सति ।
धर्मसंवन्धिसंबन्धादिति । धर्मो भगवज्ज्ञानशक्तिरूपस्तरसंबन्धिनी जीव-
निष्ठा विद्या तत्संबन्धादित्यर्थः ।

—११ धर्मिसंवन्धे-भगवत्संबन्धे ।

सुत्रार्थः-भगवज्ज्ञानशक्तेरंशमृता जीवनिष्ठा विद्या । ततश्च यदेव विद्याया
करोतीति श्रुत्या भगवच्छक्त्यंशमृताविद्यासंबन्धाजीवकृतं कर्म यदि धीर्यवत्तरं
तर्हि साक्षात्कृषया प्रारब्धनाशः कुतो दुष्करः । एवं च पुष्टिमागं भगव-
त्स्वपातः प्रारब्ध नश्यतीति भाव इति ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाय संपद्यते ॥ ४।१।१९ ॥

—१४ सूत्रमवतारयन्ति-पुष्टिमागीयफलप्राप्तायिति ।

—१९ उक्तदेहं-भगवल्लीलोपयोगिदेहम् । व्यवच्छेदकः-निरासकः ।

सुत्रार्थः-लिङ्गस्थूलशरीरे त्यक्त्वा भगवल्लीलोपयोग्यलीकिकदेहसंपत्त्य-
नन्तरं भोगसंपत्तिं लभते सोश्रुते सर्वान्कामान्तर्होति श्रुतेरिति ॥ १९ ॥

इति सप्तममाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालप्रबोधिण्यां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ४।१

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४।२।१ ॥

३१६-४ अथ द्वितीयपादं व्याचिह्नयामास आचार्याः पूरपादार्यमनु-
ब्रूयन्ति-पूर्वपाद इति । लौकिकशरीरे-छिद्रस्थूलदेहो । अलौकिकं नत्-
अलौकिकशरीरम् ।

—५ अथात्रेवमिति । एवंचापसरसंभक्तिः प्रथमाद्वितीयपादयोः । सूक्ष्म-
शरीरस्य-छिद्रशरीरस्य ।

—६ चामीकरव्यमिवेति । स्वर्गमाणिसंयोगाद्गोहस्य सुवर्णव्यमिव ।
पूर्वपक्षमाहुः-अत्रेति ।

—८ पूर्वावस्थापमम-संसारवस्थाविनाशः ।

—११ तथैवादेति । कारणमूले सत्स्वरूपे लयमाह्वयेत्यर्थः ।

—१२ उक्तमुक्तवभा शब्द-साधुगुणसम्पन्नात् ।

—१४ तदपममे-दोषापममे । तद्वत्-शुद्धिमक्तस्य । तथारवे-आन-
न्दव्यमिव ।

—१५ तादृशाः-जीवब्रह्मांशाः । तद्दृष्टेन-जीवदृष्टान्तेन ।
मन्त्रादि-माणेन्द्रियादिभ्यः । तथारवे-आनन्दरूपवत् ।

—१८ सामान्यनिषेध इति । सामान्यतया लौकिकालौकिकदेहनिषेध
इत्यर्थः । तदनुमय-वेकुण्ठवासिगतो देहेन्द्रियाद्यनुमयः ।

—१९ तैर्पा-देहेन्द्रियाणां । तथारवे-आनन्दरूपस्य ।

—२२ भक्तानां-मर्षादामार्थ्यभक्तानाम् । अन्तर्गतुक्तं-नेतव्यम् ।

—२३ संपद्यते-आविर्भवति । तदीयत्वेन-भक्तसंबन्धित्वेन । तत्-
देहेन्द्रियादि । देहादिरपीति । आदिष्वेन भागेन्द्रियाणां महत्त्वम् । तदी-
यत्वेन-शुद्धिमार्थ्यभक्तसंबन्धित्वेन ।

—२६ संपद्यते-आविर्भवति ।

—३१-१ आत्मकामः-पुरुषोत्तमकामः । ननु शुक्तिकाम इत्यर्थः ।
यातकामः-मात्रमनोऽयः । तस्मात्-भक्तदेहात् ।

—२ अत्रैव-अन्तःप्रकटे भगवत्स्थित । ब्रह्मैव सत्-आनन्दरूपः सत् ।

—७ प्यन्यत इति । कानपदेन तात्पर्यनृत्ती प्यन्यत इत्यर्थः ।

५८ [अनुष्णान्तर्यामी]

—१ तदयोग्यत्वात्- भगवदाश्लेषायोग्यत्वात् । तत्रैव-अन्तःप्रकट-
पुरुषोत्तम एव ।

—१० आत्मातिरिक्तस्य-प्राणेन्द्रियादेः ।

—११ वृद्धणत्यादिति । भक्तात्मनोऽपि महत्त्वाविर्भावादित्यर्थः ।

—१२ अन्यथा-जीवो ब्रह्मैव भवति न तु तस्य लीलायां प्रवेश
इत्यर्थकरणे ।

—१५ ब्रह्मत्व इति । सिद्धे सतीत्यर्थः । तदितरव्यवच्छेदे-प्राणे-
न्द्रियातिरिक्तब्रह्मतद्भूमादिव्यवच्छेदे ।

—१६ अत एव-जीवस्य भगवद्भोगावश्यकत्वादेव । तथा च मर्त्योऽमृतो
भवतीत्येव वदेत् स्वप्न ब्रह्म सममुत इति वदेत् ।

—१८ तद्वत्त्वेन-मर्त्यशरीरवत्त्वेन । तथा-मर्त्यत्वेन । पूर्व-पुष्टिलीला-
प्रवेशात्पूर्वम् । तादृश एव-मर्त्य एव ।

—१९ अहिमद्येव-प्राप्तानन्दमयशरीर एव ।

—२३ तस्य-जैहस्य । तदौत्कण्ठ्ये-भक्तस्योत्कण्ठतायाम् ।

—२४ तस्य-प्रभुप्राकट्यस्य । तस्मिन्-भगवत्प्राकट्ये ।

३१८-१ तेषां-लीलिकेन्द्रियाणाम् ।

—२ तत्रैवेति । मनोद्वारा पुरुषोत्तम पदेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- वृद्धिभक्तानां भगवदानन्दप्राप्ती भगवति लभे प्रथमं बाह्यम-
नासि लीयते । एवंभावात् पूर्वं मनस्येव भगवतो दर्शनात् । बाह्यमनासि
सपद्यत इति श्रुतेश्च । दर्शनाभावे वेषवादिशब्दश्रवणेनापि सर्वेन्द्रियैः स्वरू-
पाद्युभवेच्छा जन्यत इति शब्दाच्चेत्युक्तम् ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ ४।२।२ ॥

—१२ संपद्यत इत्यर्थ इति । तथाच श्रुतौ वाक्पदभिन्द्रियान्तरोप-
लक्षणम् । मतान्तरमनूय खण्डयन्ति- केचिदिति ।

—१७ मुख्यार्थत्याग इति । वाक्यशब्दस्य वाग्वृत्तिरित्यर्थस्वीकारे मुख्यो-
वाक्पदस्यार्थस्यज्येत लक्षणया तद्वृत्तिरूपोर्ध्वं गृह्यतेत्यर्थः ।

—१८ पदधैयर्थमिति । वृत्तिनाशे मनोरूपाभिवरणस्याप्रयोजकत्वा-
न्मनसीत्यस्य धैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । विषयवाक्येत्यादि । एतस्य विषय-
वाक्यत्वे सूत्रकृता तेजस्यामेन प्राणस्य करणाध्यक्षे जीवे लयकथनायः
क्रमस्यागस्तदनुपपत्तिश्चेत्यतो व्यासानभिप्रेतत्वावगमादिद व्याख्यानमपुक्त-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पूर्वोक्तहेतुम्यामेव सर्वेन्द्रियाणि वाग्लयानन्तरं मनासि संप-
द्यन्त इति ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४।२।३ ॥

—२२ स यथा शकुनिरिति श्रुतिश्छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने ।

सूत्रार्थः—सर्वेन्द्रिययुक्तं मनः प्राणे लीयते । प्राणबन्धनं हि सौम्य मन
इत्युत्तरश्रुतिवाक्यादिति ॥ ३ ॥

सौम्यसे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४।२।४ ॥

३१९-४ ततः—पुष्टिमागंङ्गीकारात् ।

—६ तदादित्यं—अनुग्रहादित्यम् । उद्देशः—स्नेहादीनामेकैकशः कथ-
नम् ।

—८ स्वप्रकृताविति । जीवरस्य पुरुषाक्षरादी भूतानां तत्तन्गात्रा-
दी लय इत्यर्थः ।

—९ भक्त्या मुक्तिरिति । भक्तितारतम्येन मुक्तितारतम्यम् ।

—१० तारतम्यमिति । मर्यादामार्गपेक्षया पुष्टिमागंतीव तारतम्य-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भगवता पुष्टिमागंङ्गीकार इत्यादिहेतुभ्यः स सर्वेन्द्रियमनो-
युक्तः प्राणोऽप्यक्षे भगवति लीयते । आदिपदेन भगवद्दृशीकरणसामर्थ्येह-
तन्मासिप्रतिबन्धकस्यागादीनां ग्रहणमिति ॥ ४ ॥

इति प्रथममभिप्रेक्षणम् ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४।२।५॥

—११ एतमेव—पुष्टिमागंयवत् ।

—२१ तच्छ्रुतेः—बृहदारण्यकार्तभागवादाणस्यश्रुतेः ।

३२०-१० एतेन—पूर्वं निर्धारितवाक्येन । कर्माश्रित इति । पुण्या-
पुण्यकर्माश्रितो न तु ब्रह्माश्रित इत्यर्थः ।

—११ एयं सति—विदुर्द्वाक्यद्वयस्यैकस्मिन्कर्माणि स्थितये सति ।

—१२ अत्र—सद्योमुक्तिप्रतिपादकवाक्ये । तस्यैव—सद्योमुक्तस्यैव ।

द्वयं—प्राणानुक्रमणं, संपातलवश्चेति द्वयम् ।

—१३ तस्मिन्—पुष्टे ।

—१६ मर्यादामार्गीयतत्प्रापकमिति । मर्यादामार्गीयमुक्तबीधक-
मित्यर्थः ।

—१७ तदग्रिमप्रिचारित-याज्ञवल्क्यार्तमागाभ्यां विचारितः । तद्वि-
षयः-मुक्ताविषयकः ।

—१८ य धर्मे-कर्मप्रवेणावस्थानरूपं विद्वत्तावाधकम् । धृतिशिरः-
समाश्रितं-उपनिषत्तात्पर्यम् । तथैव-विधिप्राधान्यतयैव ।

—२० एतं सति-मर्यादामार्गे कर्मप्राधान्ये सति ।

—२४ दुर्ज्ञेयमिति । ईश्वरेच्छासीतिमविदुषः पुनोऽस्यार्थस्य दुर्ज्ञेयत्वं
जानन्ती धृतिरिति योजना । एवं चायमर्थो नेश्वरेच्छासीतिमावेदुषा पुरुषेण
हातुं शक्य इत्यर्थः ।

३६१-१ अत्र-श्रुतेवाक्ये । कर्मपदमिति । कर्मपदेन मत्त्वर्थलक्षणया
कर्मिणां प्राह्यस्तद्वदः-मर्यादामार्गपयमात ।

—३ तद्दाने-मुक्तिद्वारे । तत्-ज्ञानसमुच्चितं कर्म ।

—४ अत्र-फलदाने ।

सूत्रार्थः-मर्यादामक्तानामिन्द्रियाणि भूतेषु लीयन्ते । पञ्चास्य पुरुषस्य
मृतस्येत्यादिश्रुतेरिति ॥ ५ ॥

नैरस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ४।२।६ ॥

—६ सुत्रमवतारयन्ति-नन्विति । उक्तनिर्णयः-मर्यादामार्गीयस्य वेधमु-
क्तिनिर्णयः ।

—७ तादृशं-मर्यादामार्गीयम् ।

—१२ अन्यथा-तदामादिलयस्य भगवत्पट्टीकारे ।

—१४ एतद् दृढयितुं मतान्तरमनूय दूषयन्ति-चेचिदिति । शरीरान्तर-
प्रेप्तासामपिक इति । शरीरान्तरस्य प्रेप्ता लामेच्छा तत्कालीनः ।

—१५ प्रश्नविषय इति । कथं तदेतन्मेव तादृशजीवविषययाः प्रश्नः
क्रियत इत्यर्थः ।

—२० एतेन-पूर्वोक्तधन्या शरीरान्तरप्रेप्तासामपिकजीवनिताकरणेन ।
अस्य निरस्तमित्यनेन सन्नयः । अग्रं-कथं तदेति प्रश्नश्च-युक्ता जीवः ।

—२१ तत्फलं-परविद्याफलम् । तच्च-अमृतत्वफलं च । देशान्तरतना-
यत्तमिति । इति च समवनीयन्त इति श्रुतेरत्रैव लभ्यमानत्वात् ।

—२२ तस्याः-अपरविद्यायाः ।

—२३ निरस्तमिति । एतरीत्योरक्रमणाद्धीकारे पूर्वोन्दिग्रह्यमाणा-
नुक्रमणविषयप्रसङ्गेनानामवाहणेनुकायाः शरीरान्तरप्रेप्ताया धूतने-
न्द्रियापेक्षायाश्च कल्पनापस्या लक्षणाप्रसङ्गेन श्रुतिसूत्रव्याकुलीमावाच
निरस्तमित्यर्थः ।

सुप्रार्थः—मर्यादायामद्धीकार इति नियम एकस्मिन् ज्ञानिन्येव न ।
किंतु मर्यादायाम्के ज्ञानिनि चोभयोरैव मर्यादायामद्धीकार इति नियमः ।
यतस्तथैव याज्ञवल्क्यवार्तमानी ब्रह्मदास्यके दर्शयत इति ॥ ६ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

समाना चासृष्ट्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ४।२।७ ॥

३२२-२ अधिवरणद्वयेन पुष्टिमर्यादास्यपोर्वामादिलयं व्युत्पाद्य पूर्वोक्त-
दाह्यायातः परं नवभिः सूत्रैस्तास्ताः शङ्का निराकरोति सूत्रकार इत्या-
शयेनाजन्तारयान्त-मर्यादापुष्ट्योरिति । तत्र-अ-वयवामावाभावे । वस्तु-
स्वरूपं-मर्यादापुष्टिमार्गयोः स्वरूपम् ।

—८ अधिग्रहेति । विद्ययाविषयेति श्लोकोक्तया स्वीयया मूलशक्त्या-
ईममेत्यसद्ब्रह्मात्मकजीवाविषाधवत्संगद्वयम् । तदुपक्रम- अधिपा-
मध्योपक्रमः ।

—९० यत-साधनानुष्ठानम् ।

—११ पुष्टिमार्गं समानमिति । ते बाधितश्रुतिगुणा इत्यादिभगव-
दाख्यात् ।

सुप्रार्थः—मर्यादानाम् जीवतोत्तरणमारम्भ मोक्षपर्यन्तं साधनेनैव मुक्ति-
रिति व्यवस्था समाना । मध्ये भेदो न भवति । पुष्टिमार्गं एतनुपोष्य साधन-
मकृत्यैवामृतत्वं नियतमिति ॥ ७ ॥

तदपीतिः संसारव्यपदेशात् ॥ ४।२।८ ॥

—१३ सूत्रमवतारयन्ति-एवमिति । परामृश्यते-विचार्यते ।

—१४ अग्रिमेण-मूर्तेष्वित्यादिसूत्रेण ।

—१५ मुक्तोः-मर्यादानामार्गीशुक्तः ।

—१६ अत एव-मुचेरितरसापारण्यकथनादेव ।

सुप्रार्थः—तदा पुष्टिफलदशायां मर्यादानामार्गीयमोक्षस्य संसारत्वेन कथ-
नारतांतरतुल्यतेजातो याज्ञवल्क्यवार्तमाम्ग्यां तथा निरूपितमिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ४।२।९ ॥

३२३-३ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । तद्वोधकप्रमाणानां-भजनानन्दो-
त्कर्षबोधकप्रमाणानाम् ।

—८ तत्तत्त्वं-पुष्टिमार्गीयतत्त्वम् ।

—९ उकेतराद्भेयमिति । अतिशयितानुग्रहरहितेनाविज्ञेयमित्यर्थः ।

—१० तेषां-अतिशयानुग्रहरहितानां मर्यादामार्गीयाणाम् ।

—१२ दृष्टेति । स्वर्गविषयिणी मोक्षविषयिणी दृष्टेत्यर्थः । किञ्चिदि-
तीति । इतिशब्दे हेतौ । अतो न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः ।

—१३ पदविधायार्थोस्तित्वे-अनुग्रहाविरहवर्जितः सर्वस्वार्थस्य दुर्विज्ञे-
यत्वे ।

—१४ दुर्ज्ञेयत्वमिति । पुष्टिमार्गीयतत्त्वस्य । तत्सत्ता-पुष्टिमार्गीय-
तत्त्वसत्ता ।

—१९ धर्मिग्राहकमानसिद्धं-पुष्टिमार्गीयतत्त्वप्रमाणश्रुतिसिद्धम् ।

सूत्रार्थः-पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मम् । यतो धावो निवर्तन्ते-इति श्रुति-
प्रमाणेन तथोपलब्धेः । चकारानादृशभक्तानुमदोपि मानमिति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ ४।२।१० ॥

—२१ सूत्रमवतारयन्ति-तर्हीति ।

—२२ पूर्वोक्तं-पुष्टिफलस्य सर्वोत्तमता । सत्र-तादृशमार्गीयपददेशे ।

३२४-१ पूर्वस्थाः-विरहदशायाः ।

—३ साः-उपदेशः ।

सूत्रार्थः-पुष्टिमार्गीयाणामुपदेशो न संभवति यतस्तेषां द्वे पदावस्थे
विरहदशा भगवत्संगमदशा चेति । तत्र विरहदशायां भव्यादीनां विनाशा-
दुपदेशो न संभवति । भगवत्संगमदशायां त्वेभ्यर्थादीनां सत्त्वादि भगवदान-
न्दानुमवानेनमग्राचितत्वेनोपदेशस्यासंभव इति ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूप्या च ॥ ४।२।११ ॥

—५ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—७ तत्संभवात्-दुःसहविरहतापसंभवात् ।

—८ तद्वेतोरिति । आनन्दतिरोधापकस्याविव्याप्तमकमादिहेतोः ।

—१३ तदप्राप्तिजः-भगवदप्राप्तिजः ।

—१५ तथात्वात्-रसात्मकत्वात् ।

सूत्रार्थः—अस्पैवानन्दात्मकभगवत् एव धर्मो विरहाख्यः । नन्वानन्दा-
त्मकस्य दुःस्वरूपो धर्मः कथमिति चेन्न । भगवदन्तःप्राप्तिर्वाह्यप्राप्तिभ्या-
मानन्दानुभवविरहतापयोरुपपत्तेरिति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ ४।२।१२ ॥

—१७ सूत्रमवतारयन्ति-नन्वेति । पदयः-भगवद्दर्शी भक्तः ।

—२१ एतेन-शिद्धान्तभागेन ।

सूत्रार्थः—ननु न पश्यो मृत्युमित्यादिना मक्ते दुःखं प्रतिषिध्यत इति
चेन्न । रागेण सह पादात्तत्र शरीरदुःखस्यैव निषेधात् । एवं च शङ्खर-
विरहादिभावात्मकं दुःखं तु न निषिध्यत इति ॥ १२ ॥

स्पष्टो द्वेकेषाम् ॥ ४।२।१३ ॥

—२४ विरहदुःखं न कर्मजन्यमित्याशयेन सूत्रं व्याचक्षते-एकेषामिति ।
शासिनां-तैत्तिरीयानाम् ।

—२५ अयं-पुष्टिभार्गवभक्तः ।

३१५-३ मरणहेतूपस्थित्यभावाच्च इति । मरणहेतोर्विरहभावस्योप-
स्थितेरभावे ।

—५ एकतरेण-संयोगविरहयोरन्यतरेण । एवं च रसपूर्णतायां संयो-
गस्यैव विरहस्याव्यावश्यकता ।

—१ सामान्यपदमिति-क इति सामान्यबोधकसर्वनामप्रयोग इत्यर्थः ।
ग्रहानन्देत्यादि । ग्रहानन्दादधिको यः पुष्टिभाकिमतः पूर्णानन्दस्तद्विरहेणा-
सक्तं समीपस्थं यन्मरणं तद्विवारणेसामर्थ्यम् ।

—१४ तद्धर्माः-विषयौगरसात्मकभगवद्धर्माः । नीलाम्बुदश्याम इति ।
अत्रेयं योजनम् । नीलाम्बुदश्यामो (भगवात्) हृदयादपगच्छत्वित्यतिर्लभ-
शवशाज्जावेवि हृदयाच्चापसारयितुं शक्यः । यत्पुनराहेति । को ह्येवान्धा-
दित्यादिना आनन्दनं यच्छ्रुतिः पुनराहेत्यर्थः ।

—२१ चारुद्वयमिति । अन्यात् प्राण्यादिति द्विवारम् ।

—२२ अन्यथा-विरहावस्थाया अनभिप्रेतत्वे । व्याख्यानान्तरमाहुः-
तदवस्थापन्न इति ।

सूत्रार्थः—प्रभुस्वरूपप्राप्यनन्तरमेकेषां शासिनां-रसो वै-इति मन्त्रे
इति निवृत्तिरूपोर्थः स्पष्टः पठ्यते ॥ १५ ॥

स्मर्यते च ॥ ४।२।१४ ॥

३२३-४ रुढभावा - क्षितममसः । भगवद्विषयः-संतारभीताः ।

सूत्रार्थः-धर्मसंज्ञावते भगवद्भाष्यस्य जीवनमरणहेतुत्वं दीर्घमप्येव ता
मन्मनस्का इत्यनेन स्मर्यत इति ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्यह ॥ ४।२।१५ ॥

—१ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । तददर्शनजनितः-भगवददर्शनसंपन्नः ।

—११ न दृष्टं श्रुतं धेति । कलकोटौ कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः ।

—२६ यमुनापुलिनेत्यादि । निकुञ्जः-लतादिपेहितमध्यभागः प्रदेशः ।

३२७-१ गङ्गारप्रदेशः-गुह्यप्रदेशः । आद्रिस्तानूनि-पर्वतशिखराणि ।

—१ विषयवाक्यानुरोधादिति । विषयश्रुतिवाक्ये तां वां वास्तुनीति
अनुसक्तलिङ्गं बहुवचनान्तं पदं दृश्यते तदनुरोधादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-तानि पूर्णानन्दादिवस्तूनि वेङ्कटादप्युत्कृष्टे श्रीगोकुले श्री-
गोवर्धने च सन्ति तथाह-तां वां वास्तुन्युष्मसीति श्रुतिरिति ॥ १५ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

अविभागो वचनात् ॥ ४।२।१६ ॥

—१ एव नवाभिः सूत्रैस्तनष्टद्वयनिराकरणं कृत्वा पुष्टिमात्रविषय
एव किंचिद्विचारयति सूत्रकार इत्याशयेनापि करणमवतारयन्ति-नन्विति ।

—११ तत्र प्रवेशितस्य-अनुकम्पया लीलायां प्रवेशितस्य । तस्मात्-
लीलास्थानात् ।

—१८ अन्यथा-अनया श्रुत्या विभागाभावस्याप्रतिपादने ।

—२० विद्वन्मण्डन इति । एतद्विषये यदुक्तं सत्पूर्वमेवोक्तम् ।

सूत्रार्थः-निरपलीलाप्रविष्टस्य भक्तस्य सर्वदा विभागाभाव एव ।
तद्विष्णोः परमामेति श्रुतिवचनात् ॥ १६ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

तदोफोप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्म-
तियोगाच्च हार्दानुगृहीतः अताधिक्रिया ॥ ४।२।१७ ॥

—२३ तं-वृत्तान्तम् ।

३२८-५ प्रकाशत इति । इन्द्रियरूपाभिस्तेजोमात्राभिः प्रकाशत
इत्यर्थः । न एता इत्यादिश्रुतिवृद्धद्वाराण्यके शरीरवाङ्मये ।

—१६ तच्छेषभृता-विद्याशेषभृता ।

सूत्रार्थः—उत्क्रमणप्रकारमाह सूत्रकारः । तस्यात्मनः स्थानस्य हृदय-
स्याग्रं प्रथमं प्रकाशते ततस्तत्प्रादेशितमार्गेणोत्क्रामति । अयं गर्वजीव-
साधारणो मार्गः । विदुषो विशेषमाह । ब्रह्मविद्यासागर्हस्तं-
द्वद्भूतप्रवृत्तजनमवस्मरणसंन्याद् हृदयास्थितेन भगवतानुगृहीतः सन्
प्रकाशतस्या भाव्या निष्क्रामतीति ॥ १७ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

रश्म्यनुसारी ॥ ४।२।१८ ॥

—१० क्रमेण मुच्यमानस्य स्पष्टत्वां वक्तुर्मेदमधिकरणमित्याशये-
नावतारयन्ति-अथेति ।

सूत्रार्थः—विद्वानेव रश्मिद्वारा गच्छतीति ॥ १८ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद् देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ ४।२।१९ ॥

३२९-८ सूत्रमवतारयन्ति-विदुष इति । हार्दोऽनुग्रहतुत इति । हृ-
दयस्थमगवदनुग्रहतुत इत्यर्थः ।

—१० आद्यतः-कालकृतः ।

सूत्रार्थः—निशि विदुष उत्क्रमणं नेति चेन्न । अनुग्रहहेतुभूतस्य मत्प-
रुम्भृत्तिसंन्यासस्य यावद्देहपर्यन्तस्यापि तेनानुग्रहस्य सर्वदा सत्त्वात्कालस्या-
प्रयोजकत्वाद् । एतमेव प्रवाजिन इति भुक्तिस्तथा दर्शयतीति ॥ १९ ॥

अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥ ४।२।२० ॥

सूत्रार्थः—अतो दक्षिणापनञ उत्क्रमणविशेषोपि विदुषो नास्तीति ॥ २० ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चेत ॥ ४।२।२१ ॥

३३०-१ भिक्षा इति । एवंच मार्गमेवात्रकालविशेषापेक्षेत्यर्थः ।

—२ इतरनिरपेक्षत्वादिति । हार्दभगवदनुगृहीतस्य कालादीतरानु-
ग्रहस्यानपेक्षणादित्यर्थः ।

—४ सूत्रे केवलयोगिपदस्य ग्रहणादेते इति पदेन सांख्यस्य ग्रहणमपुन-
मित्यरुचैराहुः-अस्मिज्योतिरिति ।

—६ ते एवेति । छान्दोग्योक्तं देवयानापितृयाणमती इत्यर्थः । अत्रापि स्मृतावपि ।

—७ द्रान्दभेदेन-अग्न्यादिद्रान्दभेदेन । विरोध इति । श्रुतिस्मृत्यो-
र्विरोध इत्यर्थः ।

सुशार्यः—अग्निर्गोतिरिति कालनिधमो योगिने प्रति स्मर्यते न ज्ञानिने
प्रति । यत एते योगसांख्ये स्मार्तः । श्रुतज्ञानमार्गस्य तु ज्ञानंतरस्य वाष्टा-
देरपेक्षा नेति ॥ २१ ॥

इति सप्तममधिपरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितायां कृताणुभाष्यस्याख्याया श्रीधरशर्मण्यनाया
बालप्रबोधिण्या चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ४।२

अथ तृतीयः पादः ॥ ४।३ ॥

अचिरादिना तत्प्रयितेः ॥ ४।३।१ ॥

अस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमं पुष्टिमार्गीयस्य ततो मर्यादामार्गीयस्य
सयोमुक्तिप्रकारः प्रदर्शितः । तदनन्तरं त्रयमुक्तो निर्गमद्वारादिकं दर्शितम् ।
अस्मिन्स्तुतीयपादे ततो निगमस्य यो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो ब्रह्मलोकस्त्वप्रकारश्च
निरूप्यते ।

—१३ तत्राधिपरणमवतारयितुं मर्यादादिकमाहुः—नाभ्यति ।

—१४ नियमाभावः—साधनादिनिबन्धाभावः ।

—१९ भक्तातिरिक्तानिति । इत्थं विदुरिन्द्रादिना क्रियाविषयस्य
क्रियायाश्च श्रुतौ प्रतिपादनाय इतिषदेन भक्तातिरिक्तानामेव ग्रहणमिति
भावः । तथा गातः—अचिरादिमार्गेण गतिः । एवञ्च मर्यादामार्गीयाणामपि
भक्तानां प्रायः सयोमुक्तिरेव । ननु ज्ञानमार्गीयाणामचिरमार्गेण गतिर्भवतु
तथापि मर्यादाभक्तस्य प्रायः सयोमुक्तिरेवेति निश्चयोपपन्नः । श्रुतावधि-
रादिग्यातिरिक्तानां बहुना मुक्तिमार्गाणां कथनात् ।

—२१ किञ्च बहुमार्गसत्त्वापेक्षया कृतात्राचिरादिमार्ग एव कस्मा-
दाहृत इत्यादाहुः । अथेदं चिन्त्यत इति । तेषां मार्गाणां परस्परं
भेदोक्तिर्नवेति चिन्त्यत इत्यर्थः ।

—२२ पठ्यत इति । विद्याभेदेन गतिभेदः पठ्यत इत्यर्थः ।

३३१-२ एका-द्वाराविद्यास्या ।

—३ अन्या-पञ्चाग्निविद्यास्या ।

—४ अपरा-कीर्षीताकिमाह्वयस्था ।

—५ इतरा-बृहदारण्यकस्था । सूर्यद्वारेणेति । इयं प्रथममुपपत्तिस्था ।

—८ सर्वेषां-श्रुत्युक्तमार्गणाम् । पारिभाषिक-तार्किकम् । न वास्तवमित्यर्थः ।

—१३ एकदेशिकृतसमाधानं स्रण्डाविद्धं पूर्वपक्षी प्रथमे तदुपपादयति-तत्रोच्यत इति ।

—१४ तथा-पारिभाषिकत्वम् । लाघवादिति । पर्वप्रत्यभिज्ञानेन लिङ्गे वैकर्म्यमार्गस्वीकारे लाघवादित्यर्थः ।

—१५ गौरवप्रसंगादिति । मार्गाणां पार्थक्ये तेषां पृथक् कार्यकारण-भावाङ्गीकारो गौरवं तथा तन्मध्ये कस्यापि निकटत्वं कस्यापि दूरत्वं तत्र निकटमार्गस्याग्रे दूरमार्गग्रहणे चोपपत्तिकल्पनमिति च गौरवमित्यर्थः । पर्य-मुक्तिमार्गमङ्गीकारे ।

—१७ तत्र-रश्मिघातके । उच्यत इति । शरीरादुत्क्रम उच्यत इत्यर्थः । उपक्रम इति । एवं चोत्क्रमणमार्गोपक्रम उत्क्रमणमात्रकथनेन मुक्तिमार्ग-कथनस्य व्युदासः ।

—२४ युक्त्यन्तरमाहुः-उपसंहारे चेति ।

—२७ तदुपपत्तिपरिहारः-ब्रह्मप्रापकमार्गस्यानुपपत्तिपरिहारः ।

३३२-१ अनर्थक इति । एतच्छ्रुती ब्रह्मप्रापकमार्गस्यानिरूपणेनेत्यर्थः । एकमार्गवादिमतं दूषयितुं पृच्छति-नन्यति ।

—४ तद्वत्संभवेन-सकलशास्त्रीपक्षहारासंभवेन ।

—५ तस्यासंभवादिति । अनन्ता वि वेदा इति श्रुत्या वेदानामवन्तत्वा-त्कली शुद्धिहासेन पठनाभावात् सर्वशास्त्रास्त्वित्यसंभवेन सर्वशास्त्रा-विदोऽसंभवादित्यर्थः ।

—६ तथा-श्रुत्या मुक्तिमार्गबोधनम् । तावन्मात्रपरत्वादिति । स्वाभ्या-सोध्येतस्य ह्यवश्यमविधिरपि स्वशास्त्रमात्रतापर्यगेवास्ति । स्वाभ्यास इति पदस्य स्वशब्दघटितत्वात् ।

—७ शास्त्रान्तरसंघादीत्यादि । तथाच शास्त्रान्तरेकमुक्त्यङ्गपर्यगे शास्त्रान्तरे कथमनप्यनुचितं स्यादित्यर्थः ।

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४।३।२ ॥

—२२ अत्र-सूत्रे । इदं-आविशेषविशेषयोर्निर्वचनम् ।

३३४-१० सोक्ते-छान्दाग्योक्त्याप्युक्तानोक्तिः । तद्भोगः-वायुलोक-भोगः । उक्तरीति-व्यासोक्तरीतिः । नानुपपत्तिरिति । एवञ्च भोक्तृ-भेदेनाव्यवधानव्यवधानसमवायः श्रुतिविरोधरूपा नुपपत्तिरित्यर्थः ।

—११ केचित्-शकराचार्यादयः ।

—१२ मिथः पौर्वापर्येत्यादि । परस्परपौर्वापर्ययोक्तृकपञ्चमन्तपदा-भावादित्यर्थः ।

—१८ वक्तुं शक्यमिति । ऊर्ध्वारुमणस्यार्धसिद्धत्वेन तच्छब्दस्य तत्रापि सत्त्वाद्बहुं शक्यमित्यर्थः ।

—२१ एव-ऊर्ध्वारुमणपूर्ववर्तित्वपौर्विशेषपदार्थत्वे ।

—२२ अयं-शकराचार्यादिकृतोर्थः । एव सूत्रव्याख्यानाशे वादिमत निराकृत्य बृहदारण्यकश्रुतिविरोधाशेपि तत्पारहर्तुं वदन्ति-वाजसनेयिन इति ।

—२६ एवं सति-देवलोकास्य निवेशवश्यं कर्तव्ये सति ।

३३५-२ आदित्यमध्यगातित्वमिति । तथाच देवलोकस्यादित्यकोटौ निवेशाद्वाङ्मायु वायोरादित्याभित्येव क्रमः सिद्ध इति न मार्गभेदापत्तिरिति भावः । व्यासोपीति । तथोक्तवानित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—छान्दोग्ये भातेभ्यः सवन्तसामन्त्यञ्च मवन्तरादुत्तरं वायु-लोको निवेशयितव्यः । अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि-आर्चिराम्य संवत्सरान्तामौ भूतबन्धित्वेनाविशेषात्तन्मध्ये वायुर्न निवेशनीयः । वायु रन्तरिक्षस्याधिपतिरिति श्रुतेः । सूर्यो दिवाधिपतिरिति श्रुतेश्चैतयोः पौर्वापर्यं विशेषहेतुरस्तीति सूर्यलोकात्पूर्वं वायुलोको निवेश्य इति ॥ २ ॥

तद्वितोधिवरुणः संवन्धात् ॥ ४।३।३ ॥

सूत्रार्थः—चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र विद्युहोकात्परतो वरुणलोको निवे-शनीयः । तद्वितो जलसंबन्धित्वेन वरुणस्य जलपतित्वेन च जलीयसंयन्ध-स्य सत्त्वादिति ॥ ३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४।३।४ ॥

—१ तद्विदमन्तरं वरुणादिलोकादेवेशोर्धिरादिश्रुतिविशेष इत्याहुः-अर्चिरादीति ।

—११ ते-पर्यङ्गविद्युदायुषासकम् । प्रदीपे मार्गेक्यानियममित्यादि-
पह्नाक्तिराग्निमसूत्रावतरणिकात्वेन गृहीता ।

सूत्रार्थः-वरुणलोकात्परं, इन्द्रलोकः प्रजापातिलोकश्च निवेशनीयः ।
संबन्धादेव हेतोरिति ॥ ४ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

आतिबाहिकास्तलिङ्गात् ॥ ४।३।५ ॥

—१६ आधिकरणमेतदिति बोधयितुं विपर्ययं संशयं चाहुः-विद्युदन-
न्तरमिति ।

—१७ गमयिन्ना-अमानवपुरुषेण ।

—१८ वचनाभावेनेति । यथा विद्युद्दोहानन्तरं ब्रह्मप्रापकपुरुषवचन-
मास्ति तथा वरुणलोकं मतस्य ब्रह्मप्रापकपुरुषवचनमाभावेनेत्यर्थः ।

—१९ ब्रह्मप्राप्तिः-अमानवपुरुषकारिता ब्रह्मप्राप्तिः ।

—२३ अम्यथा-उपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्यभावे । कुतस्ताधनवैयर्थ्यमिति ।
कुतं यदुपासनाख्यं ब्रह्मप्राप्तिसाधनं तस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । तेषां-
उपासनाख्यसाधनानाम् ।

३३६-१ आतिबाहिकश्रुतिरिति । अतिबहन्-आतिशययित्वा प्राप-
णम् । भावे चञ् । तत्संबन्धी आतिबाहिकस्तदोपिका श्रुतिरित्यर्थः ।

—४ एकवचनमिति । अमानवः पुरुष इत्येकवचनम् ।

—५ उच्यते इति । अमानव इत्यादिना वाक्येनोच्यते इत्यर्थः । तेन-
भीतलिङ्गेन ।

—८ तत्पदेनेति । तत्पुरुष इति श्रुतिमतेन लुप्तपञ्चमीकेन रच्छब्देन ।

—९ इतरलोकेषु-ब्रह्मप्राप्त्यव्यवहितलोकेषु । अत्रापि-अव्यवहित-
लोकेषु ।

—११ तत्प्राप्तिः-अर्धिलोकप्राप्तिः । तथा सति-अर्धिलोक-
प्राप्त्यभावे ।

—१२ कस्यचित्-उपासकस्य ।

—१३ सा-ब्रह्मप्राप्तिः ।

—१४ तेषां-लोकानाम् ।

—१५ सामितत्कथनम्-सुक्तिमार्गीयार्थलोक्कथनम् । अतः-अर्थ-
कथनात् ।

सूत्रार्थः—एतस्मिन्नेव मार्गे प्रजापतिलोकोत्तरमातिवाहिका, पुरुषा
उपसहर्तव्याः । तत्पुरुषोमानव इत्यत्र पुरुषस्य ब्रह्मसंबन्धित्वाद्विज्ञा-
दिति ॥ ५ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ४।३।६ ॥

—१७ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—१४ अज्ञसा-हीनम् ।

—१६ अन्यथा-वाञ्छाफलासम्भवे ।

३३७-३ उक्तहेतुमिति । उत्कृष्टफलं त्यक्त्वा क्षुद्रफलेच्छाया असम्भ-
वादिहेतुभिः । तत्र-अर्थिलोवादिफले ।

—५ अन्यमतं दूषणायोपाक्षेपान्-यस्त्विति ।

—८ व्यामोहशब्दस्येति । व्यामोहशब्दोऽन्यभाज्ञानवाचको न साम-
र्थ्याभावाच्च इत्यर्थः ।

—९ तथा सति-सविच्छिन्नकरणग्रामत्वेन गन्तृग्रामसामर्थ्यं सति ।

सूत्रार्थः—स्वकृतमार्गीय साकारणाय भगवानेव वाञ्छिज्ञानिनो
मर्पादामार्गीयांश्च व्यामोहयति । अतः कामनासिध्या फलभोग इति ॥ ६ ॥

—११ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—१२ तल्लोकसंयन्धी-वियुक्तलोकसंयन्धी । तत्-ब्रह्म । तान् वैयुक्ता-
दिति पञ्चाग्निप्रियास्थवाजसनेविश्रुतिः ।

वैयुक्तेनेव तवस्तच्छ्रुतेः ॥ ४।३।७ ॥

—१२ तथा सति-तस्य वियुक्तास्त्वसिद्धे सति ।

—१३ अत एव-तद्व्याप्तिर्यादेव ।

३३८-३ अत एव-एतदुभयो सूत्रकाराभिप्रायावेषवत्त्वादेव ।

सूत्रार्थः—वैयुक्तपुरुषेणैव ब्रह्मलोकसंबन्धिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः । तान्
वैयुक्तात्पुरुषोमानव इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

इति द्वितीयमभिवरणम् ।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४।३।८ ॥

—५ कथमुक्तिमार्गे विचार्य तत्फलं विचारयेतीत्याशयेन सूत्रमवतार-

यन्ति-अत्रति । हस्तपिहितमिति । हस्तच्छत्रम् । अत्र प्रस्थाप्यमान-
त्वादधुनातुकत्वेत्यर्थः ।

—८ अधिकरणस्वकार्यं सशयादिकमाहुः - स एतानेति । तथाच
ब्रह्मपदधुनेर्गतिश्रुतेश्च सशयः ।

—१० पूर्वपक्षमाहुः-परस्येति । स-ब्रह्मलोकः ।

—१२ तस्य-कार्यब्रह्मलोकस्य ।

सूत्रार्थः -स एतावद् ब्रह्म ममयतीत्यत्र कार्यं ब्रह्मोच्यते । यतोऽस्य
गन्तुस्तत्रैव ममनमुपपद्यते । ७ तु परब्रह्मणि व्यापकत्वादिति यादरिमत्-
मिति ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ४।३।९ ॥

—१६ तत्-गन्तुमिर्गन्त्यम् ।

—१७ तज्जन्मयोगपर-कार्यब्रह्मजन्ययोगतात्पर्यकम् ।

सूत्रार्थः -ब्रह्मलोकान्ममयतीति श्रुतौ बहुवचनान्तत्वेन कार्यं ब्रह्मैव
ग्राह्यं न परं ब्रह्म तस्यैकत्वादिति ॥ ९ ॥

सामीप्याच्च तद्व्यपदेशः ॥ ४।३।१० ॥

सूत्रार्थः -ब्रह्मलोकप्राप्ती लोकान्तरव्यवधानं विनैव परब्रह्मप्राप्तिर्यवस्यत
सामीप्याद्ब्रह्मपदेन वचनमिति ॥ १० ॥

कार्यात्पयं तद्व्यपक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ४।३।११ ॥

—२४ प्राप्यस्य ब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्ववाद इति स्वार्कारं विषयश्रुति
विरोध इत्याशङ्क्य समाधानमित्याशयः । सूत्रमवतारयन्ति-निरूपयन्ति ।

३३९-१ अत्र-देवयानमार्गे ।

—४ व्याख्याति-कल्पसमाप्तमिति ।

—५ ब्रह्मण सकाशात्-वतुर्मुखात् ।

सूत्रार्थः -कल्पावसानेभ्यश्च ब्रह्मणा सह कार्यवश्लोकस्य नाशस्तत्र
परब्रह्मप्राप्तोत्पन्नरावृत्तिश्रुतेर्न विरोधः । वेदान्तविज्ञानस्यादेश्रुतौ तथैव
कथनादिति ॥ ११ ॥

स्मृतेश्च ॥ ४।३।१२ ॥

सूत्रार्थः -ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति स्मृतरापि स एवार्थः प्रतीयत इति
॥ १२ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ४।३।१३ ॥

—१५ यथाभिः सूत्रैर्वादिपूर्वपक्षं कृत्वा जैमिनिमतोपन्यासमुखेन स्वासि-
द्धान्तं प्रतिपादयति सूत्रकार इत्याशयेनावतारयन्ति-अत्रेति ।

—१६ तादृक्-बृहत्त्वादिधर्मविशिष्टम् ।

—२० अन्यथ-कार्यवद्भागे ।

—२१ तथेति । ब्रह्मपदं परब्रह्मप्रतिपादकमेवेत्यर्थः ।

सुप्रार्थः—स एतानित्यत्र ब्रह्मपदेन परब्रह्म एव ग्रहणमिति जैमिनि-
मतम् । ब्रह्मपदस्य परब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तेरिति ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४।३।१४ ॥

३४०-२ ननु यदि स्वाभिप्रेतं स्यात्तर्हि स्वनामेव बृह्दीपाग्रासी न तु
जैमिनेरतो नैवं सिद्धान्तं इत्याशङ्कायां जैमिनिनामतात्पर्यमाहुः-अपरं चेति

—७ संनिवेश इति । छान्दोग्येनुक्त्वानामन्यत्रोक्तानां पर्यन्तेनार्चिरादि-
मार्ग एव निवेशः कार्य इत्यर्थः ।

—१३ धमन्धान इति । मार्गभेदवादी जैमिनिः । तथा-मार्गभेदम् ।

—१४ तदुक्तं यच्च-व्यासोक्त एव ।

—१६ तेनापि-वादर्शनापि ।

—१७ अन्यत्र-अक्षिपुरुषविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च । तदूह्यन्तेन-
कौपीनकिंशुकप्रकारदृष्टान्तेन । तथैव-ब्रह्मपदस्य परब्रह्मपरत्वमेव ।
वायकाभावादिति । गन्धुपवस्थादिदूषणानां परिहृतत्वात् ।

—१८ दूषयितुं शंकराचार्यमतेनाशङ्कन्ते-नश्विति ।

—१९ तन्नाशे-अविद्योपाधिनाशे ।

—२१ तस्यैव-गन्तरेव ।

—२४ वादरिमतमेव-अमानयः पुरुषश्चतुर्मुखं प्रापयतीति वादरि-
मतमेव ।

—२६ समाधानमाहुः-स्यादेतदिति ।

३४१-४ यदा-यस्मिन्काले । यत्र-यस्मिन्लोके ।

—५ तदप्राप्तेः-ब्रह्मप्राप्तेः । निष्प्रत्यूहत्वात्-प्रत्यवायराहित्यत्वात् ।

—७ फलतास्तम्यमिति । विलम्बाविलम्बादिरूपं तारतम्यमित्यर्थः ।

—११ अन्यथा-प्रारब्धभोग्यप्रतिपादने ।

सुप्रार्थः—स पतं देवयानमित्यादिश्रुतौ प्रभाषति लोकात्पृथक्कया ब्रह्म-
लोककथनस्य दर्शनादिति ॥ १४ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ ४।३।१५ ॥

—१७ पूर्वोक्तप्रकारेण प्रासादिकं मतान्तरं परिहृत्य जैमिनिमतं सिद्धान्त-
त्वेन स्वीकृत्य सूत्रं व्याख्यान्ति-अपि चेति ।

—१८ तद्विवरिकां-ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्य विवरणकारिणीम् ।

—२० उपक्रमानुरोधेन-आप्नोति परमिस्तुपक्रमानुरोधेन ।

—२१ प्रतिपत्तिः-मुक्तिफलभोगरूपा प्रतिपत्तिः । अमर्थस्तु-सत्यं ज्ञान-
मित्याद्यमर्थस्तु ।

सूत्रार्थः-सोस्तुते सर्वान् कामान् इत्यत्र भगवता सह सर्वकामोप-
भोगप्राप्तिरुच्यते । सा कार्यब्रह्मग्रहणे न संभवैदतः परमेव ब्रह्म प्राह-
मिति ॥ १५ ॥

इति तृतीयभाषिकरणम् ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा

दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ ४।३।१६ ॥

३४२-४ पूर्वाधिकरणसिद्धमनूय सूत्रमवतारयन्ति-क्रममुक्त्यधिका-
रिण इति ।

—५ तत्र-सिद्धे परमाप्तिरूपेण ।

—६ सर्वान्-तदुपासनावतः ।

—८ सः-अमानवः पुरुषः ।

—९ कर्तेति । लुट् करिष्यतीत्यर्थः ।

—११ अतथात्वं ज्ञात्वेति । शुद्धब्रह्मत्वमज्ञात्वेत्यर्थः ।

—१३ तथा च सत्यपि-तेषां प्रतीकालम्बनत्वे सत्यपि ।

—१५ शुद्धब्रह्मत्वं-उपास्याविश्रुतिरूपेषु शुद्धब्रह्मत्वम् ।

—२३ तत्क्रतुरिति । तद्भजनं क्रतुर्यस्य स तत्क्रतुर्मक्त इत्यर्थः ।

—२४ तस्य-मक्तस्य ।

३४३-२ अस्मिन्पक्षे लकारार्थव्यत्यय इत्यरुचेर्नयतीत्यनुसारात्प्रक्षान्तर-
माहुः-यस्तुत इति । तथाच सूत्रे वर्तमानकालिकलङ्घनतन्मयीतिप्रयोगा-
त्तत्क्रतुरिति प्रथमान्तप्रयोगाच्चैवं ज्ञायते । यो ब्रह्मत्वेनाहोपासनकर्ता स
तत्क्रतुर्मक्तः सन् स्वयमेव स्वात्मानं भक्तिसामर्थ्येन नयति एवमेव सर्व-
त्रेति । एवंच न्यूनाधिकफलदातृत्वमेव तेह न्यूनाधिकत्वव्यवस्थापने
धीजम् । न तु ब्रह्मवस्तुनि परोच्छिन्नत्वमस्तीति भावः ।

—१२ प्रतिमादिष्यति । अत्रादिपदेन सूर्योभिर्ब्राह्मणा माव इत्यादि-
कथितानां पूजास्थानानां ग्रहणम् । आवाहनेनेति । इदमावाहनेन संनि-
धानं-अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये इत्याद्युक्तस्य नित्यसंनिधानस्याप्युपलक्षणम् ।

—१३ तत्र-प्रतिमादौ ।

—१८ एवं सति-ब्रह्मणः प्रतीकालम्बनाप्राप्यत्वेद्गुरुपालम्बनप्राप्यत्वे
च सति ।

—२३ उपोद्धलकं-सूर्यं साधकम् । सैव-परमातिरेव । शंकरमतमनु-
बदन्ति-ये द्विवृत्ति ।

—२४ तथात्वेपि-प्रतीकालम्बनत्वेपि । अब्रह्मकृतत्वेपीति यावत् ।
तद्वतः-पञ्चाग्निवियावतः ।

—२५ दूषयन्ति-तत्रेति ।

—२६ तत्-पञ्चाग्निवियावाक्यम् । बोधयति-प्रतीकोपासकस्य ब्रह्म-
प्रतिं बोधयति ।

३४४-१ तत्रापि-उपासनाविषयेपि । अप्रतीकत्वं-वास्तवब्रह्मत्वम् ।

—२ एवं-अप्रतीकोपासकानां नयनम् ।

—३ तस्य-औत्सर्गिकस्य पक्षस्य । बाधकापनोद्यत्वादिति । बाधका-
पनोद्यत्पक्षस्तर्गत्वमिति चोत्सर्गलक्षणम् । उक्तन्यायेन-वचनं वस्तुसतः
पदार्थस्य बोधकं न तु कारकमिति न्यायेन ।

—४ वचनस्य-मिथ्यात्वबोधकवचनस्य ।

—८ निराकुर्वन्ति-हन्तेति । हन्तेति खेदे । शब्दार्थानवगमविजृम्भितं-
शब्दार्थाज्ञानविलसितम् । वादिनोज्ञानमात्रं प्रकटयन्ति-यत इति ।

—९ तत्र-फले । अस्य उपासकस्य ।

—१२ पूर्वं-इतिशिरस्कवाक्यकथनात्प्राक् ।

—१३ सर्वत्र-अत्रत्यवाक्यान्तरे प्रकरणान्तरीयवाक्ये च ।

सुत्रार्थः—ये प्रतीकमनाश्रित्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपासते तानेवामानवः
पुरुषो ब्रह्म नयतीति बादरायणमतम् । उभयथा दोषात् । तथाहि वस्तुतो
ब्रह्मरूपे ब्रह्मत्वनिश्चय उपासनाय तत्र ब्रह्मत्वज्ञानं चेत्पुण्या दोषात्तेषां ब्रह्म-
प्राप्तावनधिकारात्तान् ब्रह्म न प्रापयति । भगवद्भजनभक्तिमात्रं भक्तस्तु
स्वयमेव भक्तिबलात्परं ब्रह्म गच्छतीति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

विशेषं च दर्शयति ॥ ४।३।१७ ॥

—१६ पूर्वाधिकरणसिद्धमनूयाधिकरणमवतारयन्ति—सर्वाणीति ।
सर्वाणि-मनआदीनि त्रिभूतिरूपाणि । तदुपासकानामिति । ब्रह्मत्वेन
विभूतिरूपोपासकानामित्यर्थः ।

३४४-१ सांनिध्यादिति । वेदनसांनिध्यादित्यर्थः । यदेद तदेव
प्राप्नोति ।

—२ अत एव-अधिकारिभेदेन कलभेदस्यावश्यकत्वादेव ।

—३ उभयसंयन्धित्वज्ञापकमिति । देहलीदीप-न्यायेनेत्यर्थः ।

—४ इह-कले । अयं-प्रक्षपमाणः ।

—५ एवं सति-शुरुपोत्तमस्य वरणमात्रलभ्यत्वे सति । तत्साधनत्वे-
शुरुपोत्तमप्राप्तिसाधनत्वे । तद्विरोधः-वरणमात्रसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधः ।

—१३ ब्रह्मविद्-अक्षरब्रह्मविदम् । तत्प्रचुरमाद्ये सति-भाक्तिप्राप्त्यै सति ।

—१५ तत्-निहितव्यापिवैकुण्ठं हृदयाकाशम् । अलौकिकप्रयोगे-
णेति । लोके व्योमशब्दस्य सतमी व्योम्नि व्योमर्नति । वेदे व्योमन् इति ।
एवं आलौकिको लोकविरुद्धः प्रयोग इत्यर्थः ।

—१६ तस्य-हृदयाकाशस्य ।

—१७ अग्र-गुहायाम् । भगवानपीति । दर्शनयोगो भवतीत्यर्थः ।

—१९ अस्य-परब्रह्मविदः । ब्रह्मे सन्-चतुर्गुणाकारात् सन् ।
ब्रह्माप्येति । पूर्वोक्तप्रकरणानुग्रहादलाहव्यापिवैकुण्ठस्थं शुरुपोत्तमं प्राप्नोति ।

—२० मर्यादापुष्टिज्ञानमकमिति नित्यम् शुद्धपुष्टिमक्ताविषयं लीला-
प्रवेशमाहुः-अथेति ।

—२२ स्वास्तःस्थितमपीति । अपिशब्दात्प्रेमातिशयादतिक्रम्या बाहि-
ष्ठास्तु स्वलीलामनुभावयत्येवेति सिद्धम् ।

—२४ सः-शुद्धपुष्टिमार्गीयमक्तः ।

—२५ चकारात्-सौत्रचकारात् । एवं सति-व्यवस्था भेदे सति ।

सूत्रार्थः-ज्ञानमार्गीयभाकिमार्गीयोपासकेषु ब्रह्मविदाप्रोक्तोत्पादिश्रुति-
विशेषं दर्शयति । यस्य वरणविशिष्टब्रह्मज्ञानं तस्य परब्रह्मप्राप्तिः । यस्य
केवलब्रह्मज्ञानं तस्य त्वक्षरप्राप्तिरिति विशेष इति ॥ १७ ॥

इति पञ्चममाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरसर्मकृतायां
बालप्रबोधिण्यां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४।३ ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४।४ ॥

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ ४।४।१ ॥

अस्याप्यापस्य द्वितीयपादे सद्योमुक्तिरुक्तमुक्त्योः प्रकारो दर्शितस्तद-
नन्तरं तृतीयपादे क्रममुक्तौ प्राप्यस्वरूपं प्राप्तिप्रकारं च दर्शयित्वा समाप्ती
ज्ञानमार्गीययोः सद्योमुक्तावप्यक्षरप्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः कले विशेषो-
क्तीति प्रदर्शितम् ।

३४६-८अधुना तत्पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं कलं कथमनुभवति भक्त इति तत्प्र-
कारः, कीदृश पुरुषोत्तमस्य स्वरूपमिति तत्प्रकारश्चास्मिन् पादे निरूप्यत
इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति-ब्रह्मयिदित्यादि । तत्र-अस्तुत इति वरणांश-
रूपे विषये ।

—१० इदं-वक्ष्यमाणम् । किमिति । ययन्तप्रस्थितोऽस्तुते तदा स इति
स्वतन्त्रतया भोगकर्तृत्वोक्तिर्विरुद्धा । ब्रह्मणि लये सति भेदाभावात् । यदि
बाहिर्भूत्यास्तुत इति पक्षरतदाधुर्यापस्या परप्राप्तिर्मुक्तिरवमङ्ग इत्युभयधापि
दोषादस्तुत इत्यस्य विवरणं चिन्तयत इत्यर्थः । अस्यः-जन्म प्राप्येति पक्षः ।

—१२ कर्माभावात्-पुनर्जन्मसाधककर्माभावात् ।

—१४ दिरसा-दातुमिच्छा । तत्कृतः-भगवत्कृतः । अस्य-भक्तस्य ।

—१५ तत्र-आविर्भावे ।

—१७ एवं सति-भक्ताविर्भावस्यावश्यकत्वे सति । उक्तश्रुतिः-न स
पुनरावर्तत इति श्रुतिः ।

—१८ न विरोध इति । विषयभेदादित्यर्थः ।

—२० निषेधाविषयत्वात्-न स पुनरावर्तत इति श्रुतिनिषेधाविषय-
त्वात् । न विरोध इति । अपिशब्देन निषेधस्य पुष्टिमार्गसाधारण्येपि
न विरोध इत्यर्थः । अत्र-पुष्टिमार्गीयस्य भगवद्गीतायामाविर्भावे ।

—२४ तथा-भक्तस्य विग्रहाभिर्भावः ।

सूत्रार्थः-ब्रह्म प्राप्य स्थितस्य जीवस्य भगवदव्यन्तानुग्रहवशात्स्वरूपा-
भगदोनेन ग्राह्य इति भगवदिच्छायां पुनराविर्भावो भवति । सोऽस्तुते सर्वा-
नित्यादिश्रुतेरिति ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ४।४।२ ॥

—२५ सूत्रमवतारयन्ति-हेत्वन्तरमिति । भगवतः सकाशाद्विभज्य यः
पुष्टिभक्तस्याविर्भावः सोऽलीकिकोनामृत्तिरूपश्चेत्यत्र हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः ।

३४७-१ सत्रं व्याकुर्वन्ति-अत्रेति ।

—२ तद्विवृतिरिति । परमाप्नोतीत्यस्य विवरणम् ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना मुक्तं प्रतिज्ञाय सोऽनुत इत्यनेन विवरणकथनात्कामाशनस्य पुष्टिमार्गीयमुक्तेरूपत्वं न तु लौकिकत्वमिति ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ४।४।३ ॥

—७ तस्य-ब्रह्मणा सह भोगस्य ।

—१० तदेव-गुणातीतमेव ।

सूत्रार्थः—सह ब्रह्मणेत्यत्र मायामुणरहितस्य व्यापकात्मनो ग्रहणम् । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना तस्यैव प्रकरणादिति ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४।४।४ ॥

—१३ अतः-वाक्यस्य क्रञ्चश्च परस्परपेक्षाबोधकपदभावात् ।

—१४ पूर्ववाक्येनेति । पञ्च वाक्यस्य क्रञ्चश्च मध्ये परस्परपेक्षाबोधकपदभावादेऽपि अक्षययोजनप्रतिपादके मध्यमवाक्यपेक्षाबोधकपदसत्त्वाद्गुणातीतमेव तद्ब्रह्मात्र वाच्यमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नन्वस्याः सोऽनुत इत्यायुचः पृथक्त्वेन पाठात्कथं प्रकरणीक्यमिति चेन्न । पूर्ववाक्येन सहास्या अविभागेनेव पठितत्वात् । तत्र हेतुः । दृष्टत्वादिति । तदेवाभ्युक्त्यनेन ब्रह्मविदिति वाक्योक्तार्थप्रतिपादकत्वेनेयमुक्तेति दृष्टत्वादिति ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रकरणम् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ४।४।५ ॥

पूर्वस्मिन् सूत्रचतुष्टयात्मकेष्विषरणे प्रथमसूत्रद्वयेन भगवद्भूतालौकिकविग्रहेण भक्तस्य भगवता सह भोगः साधितः । अपरेण सूत्रद्वयेन भगवतः पुरुषोत्तमत्वमुक्तम् ।

—२० तत्र पूर्वसूत्रद्वयसिद्धं विग्रहं विचारयति सूत्रकार इत्याशयेन तमर्थमनूयावतारयन्ति-पूर्वणेति ।

—२३ तदायतनस्य-शरीरस्य । तादृशेन-लौकिकेन ।

—२५ पूर्वोक्तान्-महान् कामान् ।

३४८-१ उपन्यासादिभ्य इति । उप समीपे न्यासः कथनं विवरण-
मिति यावत् । स आदियेषामिति तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

—३ तस्याः-सुक्तेः । एवंरूपत्वात्-सर्वकामाशनरूपत्वात् ।

—४ तदात्मकं-अक्षरब्रह्मात्मकम् । तस्य-भक्तस्य ।

—५ एतद्वोधनाय-शरीरस्याक्षरात्मकत्वबोधनाय ।

—६ अर्थानां-रूपरसादीनाम् । तेन-पूर्वोक्तप्रकारेण विभूतिनिरूपणेन ।

—७ इदमेव-भक्तशरीररूपादिधर्माणं श्रुत्युक्तं ब्रह्मरूपत्वमेव । आदि-
पदेन-सीत्रादिपदेन । बहुवचनेन-उपन्यासादिभ्य इति बहुवचनेन ।

—८ प्रपञ्चितमिति । वर्णकान्तर इति शेषः । अन्येषां-ज्ञानिभक्ता-
नाम् । प्रथमद्वीकारे-भक्तशरीराणामक्षररूपताद्वीकारे ।

सुप्रार्थः- ब्रह्मसंविधिना सच्चिदानन्दात्मकशरीरेण ब्रह्मणा सर्वान्का-
मात् समश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । ब्रह्मवेदाप्नोतीत्युपन्यस्य सोऽश्नुत
इति कथनात् । आदिपदेनेदं सूचितम् । परमाप्तेः पुष्टिमार्गिषमोक्षरूपत्वेन
लौकिकशरीरेण तज्जोगासंभवादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वाच्चदात्मक-
शरीरेण भगवदानन्दं भुङ्क्त इति युक्तमिति ॥ ५ ॥

तन्मात्रेणात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ४।४।६ ॥

—१३ अन्यथा-ज्ञानात्मकविग्रहानद्वीकारे । न चदेदिति । भुतो घन-
पदं न चदेदित्यर्थः ।

—१४ तादृशेन-सच्चिदानन्दविग्रहेण भगवता । भोगकर्त्रा-भक्तेन ।
तादृशेनैव-सच्चिदानन्दविग्रहवदेव ।

—१५ तत्तात्त्व्यस्य-सच्चिदानन्दविग्रहत्वस्य ।

—१८ अशरीर-भौतिकशरीररहितम् ।

—१९ एतादृशान्यविषयिणीति । अशरीरं वाव सन्तमित्यादिभ्रूतिस्तु
प्रियपदस्याप्रियपदसमाभिवाहारात् एतादृशान्यविषयिणी । एतादृशाद्
भगवदानन्दादन्यो यो दुःखसंभिन्न आनन्दस्ताद्विषयिणीति न तद्विरोध-
कार्यः । तदनुभवस्य-दुःखसंभिन्नसुखानुभवस्य ।

—२० भगवदिच्छाविषयत्वाभावादिति । तादृशसुखानुभवोऽस्य भव-
त्विति भगवदिच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः ।

सुप्रार्थः-स यथा सैन्यवचन इति श्रुत्युक्तचिद्रूपे ब्रह्मणि चिन्मात्ररूपेण
कामान्भुङ्क्ते न त्वलौकिकदेहेन्द्रियादिना । जीवस्य तदात्मकत्वादित्यौ-
डुलोमिराचार्यो मनुते इति ॥ ६ ॥

एवमुपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ४।४।७ ॥

—२३ सिद्धान्तं वदन्ति-परमाचार्य इति । एवं-चिदतिरिक्तावि-
प्रहाभावम् ।

—२४ उपन्यासः-ऋच्युपन्यासः ।

—२५ तस्याः-गुहायाः ।

।—२६ संभवादिति । एवं चात्र ब्रह्मविष्यदेनापरोक्षब्रह्मज्ञानवातुच्यते ।
यदि तस्य शरीरं न स्यात्तर्हि तद्वाक्यानमृतकपूर्वधिं गुहापदं न वदेत् । पुक्त्य-
न्तरमाहुः-किंचेति । प्रथमान्तोपस्थितत्वेनेति । आप्नोतीत्यस्य कर्ता
प्रथमान्तपदेनैवोपस्थाप्यः ।

३४९-१ स्वातन्त्र्यमिति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनिसूत्रात् । उपभ्य-
स्तमिति । सहपुक्त्येकप्रधाने इति पाणिनिसूत्रेणाप्राधान्य एव तृतीयाविधाना-
नुरतीयान्तस्य गौणत्वं प्रथमान्तस्य प्राधान्यं च बोधितमित्यर्थः ।

—२ तत्समानक्रियावरधं-भक्तसमानक्रियावरधम् ।

—४ उच्यत इति । भगवत इति शेषः । एतदुक्त्या-विपश्चित्त्युक्त्या ।
एतेन-भक्ताविविधभावदर्शनीयपादनेन । भक्तप्राप्तेरिति । भक्तस्य व-
त्प्राप्तेरित्यर्थः ।

—१ न विरोध इति । आगन्तुकत्वलौकिकत्वाभ्यां चिन्मात्राक्षवाह-
शरीरत्वयोर्विरोधी नैत्यर्थः ।

—१२ सप्त्येवेति । पुनश्चैकावद्भगवन्मन्दिरे भगवद्भक्त्यात्मकानि सप्त्ये-
वेत्यर्थः । तद्वैयर्थ्य-शरीरभावविषय ।

सुश्रायः-वादरायणलौकिकविषयेणापि भोगेविरोधं मन्थो । ब्रह्म-
विदाप्राप्तीत्यस्यैवमपि विग्रहवरधेनोपन्यासात् । ननु विग्रहस्य जन्यत्वेन
लौकिकत्वाद्ब्रह्मणा सह भोगो न संभवतीति शंकायासाह-भक्तस्य भगव-
त्प्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्भोगानुकूलविग्रहाणां सत्त्वाच्च कृत्रिमत्वम् । एवंच
भगवत्स्वरूपानन्दानुभवयोग्यानि स्वरूपाणि नित्यानि सन्तीति सिद्ध-
मिति ॥ ७ ॥

संरूपादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ४।४।८ ॥

—१५ सूत्रमत्रतारयन्ति-एवमिति । एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण । केषांचि-
देवेति । ननु सर्वेषामित्यर्थः ।

—१६ यं-जीवम् । स एव-वरणरूप. संरूप एव ।

—१९ अप्राप्ति-सूत्रेण । एतदनुकृपा-भक्त्यविषयीभूतकलानुरूपा ।

सूत्रार्थः—भजनानन्दसङ्कल्पादेव तदानन्दमनुभवति । यमेवैष वृणुत
इत्यादिश्रुतेरिति ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४।४।९ ॥

—२२ सूत्रं विवृण्वन्ति-यत इति । साधनं-श्रुतिमार्गीयार्णा वरणा-
दित्थं साधनम् । फलं-स्वरूपात्मकम् ।

—२४ अम्यत्र-श्रुतिभक्तभिषेधु ।

३५०-१ तदभिप्रायेण-विभूतिरूपाधिपत्याभिप्रायेण ।

—४ तथा-अनुग्रहेकसाध्यः ।

सूत्रार्थः—पूर्वोक्तसंकल्पाद्धेतोः साधनात्मना फलात्मना च येषां हृदि
मगधानेव स्फुरति नान्यस्तेषामाधिपत्यं स्वयमेव करोति भगवान् । अम्यत्र
तु विभूतिरूपैराधिपत्यं न स्वत इति ॥ ९ ॥

अभावं वादरिराह शेषम् ॥ ४।४।११ ॥

—७ पूर्वसिद्ध्यर्थमनूय सूत्रमवतारयन्ति-मुक्त इति ।

—८ अत्र-विमहमाप्तिरूपेण । प्रत्ययतिष्ठत इति । निःसंबोधनिरानन्द-
वादी विरुद्धं वदतीत्यर्थः ।

—१२ तथा-दूरतरः । वादरिमते कामाशनबोधकश्रुत्यादयः पूर्वक-
क्षास्थाः । जैमिनिमते तु पूर्वोक्तश्रुतीनां पूर्वकक्षास्थत्वे मानाभावाद् ब्रह्म-
विवृत्तान्तकथनस्योभयत्र साम्यान्मार्गभिदेवाधिकारिभेदाग्रवस्था ।

सूत्रार्थः—वादरिराचार्यो मुक्तश्रवस्थायां देहायभावं मनुते । यतः-
यत्रास्य हि द्वैतमिदं-इति श्रुतिर्द्वैतनिषेधमाह । एवं देहाभावात्तस्य कामोपभो-
गकथनमसंगतमिति ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४।४।११ ॥

विकल्पामननादिति । विविधाः कल्पाः पक्षा विकल्पास्तेषामामना-
दिचाराद् ।

—१७ तत्प्राप्तिसाधनत्वं-परप्राप्तिसाधनत्वम् ।

—२० एवं सति मिथो विरोध इति । अयमर्थः । ज्ञानप्राप्त्यन्तर्विरुद्धं
वरणैकलभ्यत्वं कामाशनविरुद्धाभ्यास इति साधनयोः फलस्वरूपयोश्च
परस्परविरोधः प्राप्तस्तत्परिहारायाधिकारिभेदेन व्यवस्थाङ्गीकार्या ।

—२४ एवं सति-श्रुत्योर्विषयभेदे सति ।

—२७ किमनुपपन्नमिति । अयं मन्त्रः । अथ किं किमप्यसंगतम् ।

सूत्रार्थः—जेमिन्वाचार्यो मुक्तस्य पुंसो देहादिमत्तामाह । विच्छेदश्रुतिभ्यां
व्यवस्थितविकल्पस्य कथनादिति ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयं चादरायणोतः ॥ ४।४।१२ ॥

३५१-२ भगवान्चादरायणः पूर्वोक्तोभयोर्मतमद्वीकृत्य जेमिन्मुक्तापेक्षया
केचिद्विशेषमाहेत्याशयेन सूत्रं व्याख्यान्ति-ब्रह्मणा सहेति । अयमर्थः ।
मर्यादाभुक्तानां शरीरं नास्ति । पुष्टिमक्तानां यद्यपि परमानन्दसाक्षात्क
यतनं शरीरं तथापि तत्त प्राकृतशरीरत्वजैतिकमेवं च पुष्टिमक्तानामुभयविधं
शरीरं भोगायतनत्वाच्छरीररूपमभीतिकत्वादशरीररूपं च ।

—५ तत्स्वरूपं-भूमस्वरूपम् ।

—८ केवलभाषविषयत्वं-पुष्टिमक्तप्रतीतिविषयत्वम् ।

—१६ अप्ययप्रयोगेण-आत्मत इत्ययप्रयोगेण ।

—१७ अत्र-आत्मत इत्यत्र ।

—१८ ततः-विरहदशानन्तरम् । तत्प्राकट्ये-दर्शनविषयीभूते भगवति ।
तत एव-भगवत एव ।

—१९ तत्प्राप्तेः-भगवत्प्राप्तेः । निमित्तत्वं-भक्तानां प्राप्तादिसकलदेह-
धर्मप्राप्ति निमित्तत्वम् ।

—२१ शरीरत्वमिति । भक्तदेहस्येत्यर्थः । ब्राह्मेण-विभूतिरूपशरीरेण

—२४ अहीनत्वमिति । अहर्गणसाध्यः कतुरहीनः । यथा द्वादशाह-
स्याहीनत्वेन सत्रत्वेन चोभयविषयत्वं श्रुतिसिद्धं तथा भक्तानां भोगरूप-
कार्यबलेन सत्रतुल्यत्वमन्येषां तदभावादहीनतुल्यत्वम् ।

सूत्रार्थः— भगवद्रसभोगार्थं शरीररूपेणाविर्भावेन भोगायतनत्वाच्छ-
रीरत्वम् । ज्ञानिभ्यो तु भौतिकत्वमात्रेण निराकारत्वेन स्वस्मिन्नुपसंपादक-
त्वादशरीरत्वमपीति चादरायणाचार्यो मन्यते । तस्य ह वा एतस्येत्यार-
म्भात्मत एवेदमित्यन्तश्रुतेः । अत्र वैदिको दृष्टान्तः । द्वादशाहवदिति ।
द्वादशाहस्य, स द्वादशरात्रेण यजेतेति विधानाद्यामत्वं, य एव विद्वान्
सत्रमिति विधानात्सत्रत्वं चेत्युभयं तथेहापीति ॥ १२ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

तत्त्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ ४।४।१३ ॥

३५२—८ भक्तदेहस्वरूपं विचार्य भगवत्स्वरूपं विचारयतीत्याशयेनाधि-
करणमवतारयन्ति-अपेक्षमिति ।

—९ तत्कालीनैः पुद्भिः-कंसादिभिः । तत्र-प्राकृतावस्थादर्शने ।

—११ तथात्वस्य-वान्तवस्तुविषयकत्वस्य ।

—२० रथयोगाः-अश्वः ।

—२४ अभ्यस्यकः-गुणेषु दोषारोपकाः । एवमेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे
शिघ्रतत्त्वविवेके शान्तादितम् । तथाहि—

‘ निर्दोषश्चेत्कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते ।

पिप्ताभ्रमग्नानां बुधसुग् दृश्यते कथम् ॥

एवं मे संशयो घट्यते हृदि शन्य इवापितः ।’

इति नारदप्रभे

‘ स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते ।

किंतु निर्दोषेतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम् ॥

प्रकाशयति सेवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा ।

तथाप्यसुरमोहार्थं परेषां च कचिच्छिच्छिद् ॥

दुःखाज्ञानभ्रमादींश्च दशयिष्युद्धसद्गुणः ।

छ प्रणादि छ चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे ॥

दीर्घम्याधिव मोक्षस्य दशयित्तानजो हरिः ।

कृष्णो ह्यन्यत्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य देहवत् ॥

• लोकानां दर्शयामास स्वरूपासदृशाकृतिम् ।’

प्रदीपवदविशस्त्वयाहि दर्शयति ॥ ४।४।१५ ॥

पदमाधिकरणत्रयेण फलप्राप्तिसामग्रीं फलस्वरूपं च विचार्य फलानुभव-
सामग्रीं विचारयत्यनेनापिकरणेनेत्याशयेनावतारयन्ति ।

१५४-५ नन्यति । नैसर्गिकज्ञानत्रियाशक्तिम्यामिति । मुक्तौ भगव-
त्कृपाविभूताभ्यां ज्ञानक्रियाशक्तिम्यामित्यर्थः ।

—९ तथैव-भगवत्समानाकार एव ।

—१९ अत एव-कीदृशे भगवतो भक्ते निवेशादेव ।

१५५-५ एवं सति-भगवद्विशेषे सति । तेषां-भक्तानाम् । तथास्त्व-
भगवद्विशेषत्वम् ।

सूत्रार्थः—सोऽनुत इत्युक्तो भोगो भक्तसामर्थ्येन न किंतु प्रदीपवद्भग-
वद्विशेषेन । तथाहि यथा प्रदीपः अहमुक्तवत्परस्परसंबन्धस्तां स्वसमानां
करोत्येव भगवानापि फलदानार्थं भक्तेन संबन्धस्तं स्वसमानं करोति । तथैव
भर्ता भ्रियमाण इति श्रुतिर्दर्शयतीति ॥ १५ ॥

स्वाध्यायसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४।४।१६ ॥

—६ सुखमवतारयन्ति-नन्यति ।

—७ उक्तभूतौ-सम्पत् ज्ञानमित्यादिश्रुतौ ।

—९ विषयमेव इति । सगुणो भोग्यः । निर्गुणस्तु न भोग्य
इत्येवंरूपः ।

—११ इह-क्षेत्र ।

—१४ अग्रथा-अप्राकृतपदमंत्रोपनाभावे । तद्वोधने-पदमंत्रोपनम् ।

—१६ कार्याक्षमता-कार्यासामर्थ्यम् ।

—२६ हिरण्यशब्दस्यार्थमाहुः-भगवत्कर्तृकभोगस्येति । तस्या-
लीलायाः ।

सूत्रार्थः—सगुणविषये न तदश्रुति कंचनेति श्रुतिः । ब्रह्मसंपत्तिरूप-
श्रुतिमार्गमोक्षाविषया सोऽनुत इति श्रुतिरित्येवं श्रुतिद्वयेन भिन्नविष-
यकमुक्तम् । एवंच श्रुतिव्यवस्थार्थं निर्गुणसगुणरूपानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥
इति चतुर्थमधिकरणम् ।

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ ४।४।१७ ॥

१५६-५ भोगसामग्रीं विचार्य भोगप्रकारं विचारयितुमेदमाधिकरण-
मित्याशयेनावतारयन्ति-ब्रह्मणेति ।

—६ तथा सति-लीकिकव्यापारसंबन्धे सति । पूर्वोक्त-लीकिकव्यापारवत्त्वम् ।

—७ पूर्वोक्तस्य-लीलामनुभवतः पुष्टिभक्तस्य ।

—८ फायवाङ्मनसामिति । समाप्तान्तस्यानित्यत्वाद्वा दृजभावः ।

—११ कदाचित्-जमदुद्धारेच्छावसरे ।

—१२ स्थापयित्वेति । अक्षरं स्थापयित्वा ।

—१३ तदापि-मथुरादिदेशे भगवता सह भक्तानां लीलाकरणकालेपि ।

—१४ न हीति । चक्षुःस्थानापन्नमक्षरम् । मोलकस्थानापन्नो भूभागः ।

—१५ तद्वाशे-मोलकभूभागयोनौ ।

—१६ लीलायां लीकिकव्यापाराभावे प्रमाणान्तरमाहुः-किंचेति ।

—२२ तत्र-भगवता सह भक्तलीलायाम् । तेन-भगवदितरविषयता-निषेधेन ।

—२३ अन्यत्-स्वातिरिक्तम् ।

सुत्रार्थः-भगवता सह लीकिकव्यापाररहितो भवति । अलीकिक-स्यैव प्रकरणात् । लीकिकव्यापारस्य च प्रकृतिकालायतीतत्वेन संनिधानाभा-वादिति ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ४॥४॥१८ ॥

३५७-३ सुत्रं व्याख्यान्ति-नन्यति । एतत्प्रकरणे-भूमविद्याप्रकरणे ।

—५ अत्र-अवतरणग्रन्थे । इदं-वक्ष्यमाणम् ।

—६ उच्यत इति । अधिकमुच्यत इत्यर्थः ।

—७ तस्य-भक्तस्य ।

—१२ न घटत इति । पूर्वलीलायां निगमत्वेन विच्छेदासंभवात् तदति-रिक्तान्यलीलासंबन्धित्वं तस्यैव भक्तस्य न घटत इत्यर्थः ।

—१६ तावन्ति-नानादेशकालावच्छिन्नलीलानुभवार्हाणि ।

—१७ तानि-एकभक्तसंबन्धीनि नानारूपाणि । तेषां-एकभक्तसंबन्धि-नानारूपाणाम् ।

—१८ उच्यत इति । त सर्वे पश्यतीति सर्वज्ञत्वेन योग्यता-पलाङ्गलास्थवस्तुमात्रमुच्यते न तु जगत् । अत एव-एकस्यैवानेक-रूपैराखिललीलासंबन्धिः सर्वपदार्थाद्भूतकारादेव । अग्रे-सर्वं ह पश्यती-त्यस्याग्रे ।

—२२ एतेष्वपि रूपेषु-आधिकारिकमण्डलस्थो यो भक्तजीवस्तदीय-सर्वदेहेषु ।

सूत्रार्थः—ननु हान्दोषे सर्वं ह पश्यतीति सर्वविषयज्ञानस्य प्रत्य-
क्षतया कथनात्कथं लौकिकव्यापाराहित्यमिति चेत्तत्राह । देशकाल-
भेदेनानेकविधलीलाधिकृतमकेन तत्तद्दीर्घार्थं यानि नानारूपाणि गृह्यन्ते
तान्याधिकारिकाणि तत्समूहघटितपदार्थानामेव सर्वंहेति श्रुतिवाक्ये
ग्रहणं न लौकिकवस्तुन इति ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ ४।४।१९ ॥

३५८-१ एवं श्रुतिविरोध परिहृत्य लौकिकविरोधं निराहरीतीत्याशयेन
सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । एवं सति-तत्तद्दीर्घास्यभक्तदेहादीनां निम्नपदे
सति । तदाशया-भगवदाममनाशया ।

—२ तस्य कालस्य-आगमनकालस्य । तदापि-आगमनकालेतितादिना-
पूर्वदिनेपि ।

—३ नोपपद्यत इति । आगमने भाविष्यत्कालीनत्वबोधिकोक्तिर्नोप-
पद्यत इत्यर्थः । इह-ध्याससिद्धान्ते ।

—४ यस्त्वरूपं प्रति-भक्तसंवाञ्छितानास्वरूपाणां मध्ये यद्गोपिकादि-
स्वरूपं प्रति ।

—५ एतत्-दर्शनम् ।

—८ अत एव-लीलामध्यपातिभगवदतिरिक्तविषयज्ञानार्सभवादेव ।

—११ अत्र-भक्तानां सर्वदा भगवद्दीर्घारसपात्रे ।

—१२ सर्वदा-लीलोपयुक्तसर्वदेशकालावच्छेदेन । सर्वैः प्रकारैः-
लीलासंवादकसर्वप्रकारैः ।

—१३ अतः-लौकिकविलक्षणतया भोगोपपादनात् ।

सूत्रार्थः—ननु स्वस्वद्वेष्टमायास्य इति भगवद्भक्तिस्तदाशङ्का भक्तप्रती-
क्षेणुमयमपि न संभवाति लीलाया निर्यत्नादिति चेत्तत्राह-भगवद्दीर्घारूपा
प्रकृतिस्तदिरुद्धं विकारस्तदन्तर्गतमर्यादिरुद्धं न भवति पूर्वोक्तं वचः ।
एवंच यं प्रस्तुच्यते त्वद्गृहमायास्य इति तस्य तदा भगवतः सर्वदा
मद्गृहव्याप्तिरिति ज्ञान नोदेति । तथैव-सर्वमाप्नोति सर्वश इति श्रुतिर्ली-
लायां तस्य स्थितिमाह । अलौकिकेयं प्रमाणमेवानुपगतं ननु लौकिकयुक्ति-
रिति भाव इति ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ४।४।२० ॥

—२४ नहि विरोध इति वाक्यं श्रीमद्भगवते पृष्टस्कन्धे नवमाध्याये ।

३५९-३३ एतेन-लीलासंवाञ्छितपदार्थानां कामनायाः श्रुत्या निरूपणेन ।

सूत्रार्थः—श्रुतिस्मृती भगवन्मन्त्रिणलीलापदार्थस्य युक्त-प्रामाण्यं दर्श-
यत इति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गान्च ॥ ४।४।२१ ॥

सुखमवतारयन्ति-इतोपीति ।

—२३ प्रधानीकरोतीति । सहयुक्तेप्रधाने इति पाणिन्यनुशासनेनाप्रधाने तृतीयाविधानाद् स्वयं गीणो भूत्वा प्रथमान्तपदबोध्यत्वाद्भक्तं प्रधानं करोतीत्यर्थः ।

—२४ अस्थया-भक्तं प्राति स्वरूपानन्दानुभावकत्वामावे ।

—२५ अस्मात्-साम्यरूपात् ।

३६०-२ माप्रपदमिति । एवंच भोगमात्र एव साम्यं नतु सृष्टिसर्जनादी तेन-न तत्समः-इत्यादिश्रुतिविरोधः ।

—३ इत्येतद्व्याकृतिकरूपत्वादिति । आप्नोति परमित्यस्यैव व्याख्यानं सोऽनुत इत्यादिना कृतम् ।

—४ पुरुषार्थस्योक्तेरिति । एवं पञ्चभिः सूत्रीभोगप्रकारविचारोपि भगवतः परमफलत्वबोधनायैव कृत इति ज्ञापितम् । इदमेवाचार्यैः प्रवाद-सर्पादायां पुष्टिफलविचारे ।

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद् सुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेद् ॥

इत्यनेनोक्तम् ।

सूत्रार्थः-सोऽनुते सर्वान्कामानिति श्रुतौ भोगे भगवतः साम्यं कथ्यते । एतच्च पुरुषोत्तम एव संभवति यतः स एव अस्मात्मानिवेदनमङ्गी-शुर्वेस्तं स्वरूपानन्दमनुभावयति एतादृशलीलाविशिष्ट एव पुरुषोत्तम एव परमं फलमिति निश्चयः । गात्रगदेन केवलभोगसाम्यं भक्तस्य न सर्वथा । न तत्समश्चाभ्यधिकश्चेति श्रुतेरिति ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४।४।२२ ॥

—६ सूत्रमवतारयन्ति-एवमिति ।

—१८ आद्युत्तिहेत्वभावादिति । आविवाक्यमकर्मादीनामावृत्तिहेतुत्वाभावादित्यर्थः । तथा-अस्य पुनरावृत्तिर्भवत्वित्याकारिका ।

—१९ तादृशेश्वरेऽज्ञाया अभावे हेतुमाहुः-ये दारागारेत्यादि ।

—२१ कैमुतिकन्यायेनाहुः-किंचेति ।

३६१-३ ज्ञानमार्गीयफलस्योत्कर्षमाशङ्क्य समादधते-न चेति ।

—५ सत्य-सर्वकामफलभोगश्च ।

—७ स एव-पूर्वोक्तान्यानुसूयमानः पुरुषोत्तम एव । आर्थिकीति । परमातिरूपवाक्यार्थबललभ्येत्यर्थः ।

—८ इयं-अनावृत्तिः ।

—१० पूर्वोक्त-आवृत्तसूत्रप्रथमसूत्रेण ।

—११ द्वितीयेन-तत्रत्यद्वितीयभागेन । तथा सति-भगवत्कैकट्ये सति ।

अ ४ पा ४ सू २२]
मूले पृ ३६१ प ११]

सूत्रार्थः—ज्ञानिना भक्ताना च पुनरावृत्तिर्नेति कथ्यते । न स पुनरावर्तत इति श्रुत्या ज्ञानिनामनावृत्तिः । भक्ताना तु यमेवैष इति वरणनित्यत्वादानावृत्तिरपि नित्या । किंच कालप्रमात्रादपि भक्ताना न पुनरावृत्तिः । न यत्र काल इत्यादि वाक्यादिति ॥ २२ ॥
इति षष्ठममधिकरणम् ।

—१३ एव शास्त्र व्याख्याय तत्तात्पर्यभूतमर्थमुपदिशन्ति—जानीतेति । यशोदोक्तसङ्गलालित श्रीबालकृष्णारूप परम तस्य शास्त्रतात्पर्यभूत जानीत । अहो सुधा । ये तदतिरिक्त सर्वधर्मशून्य वदन्ति तानसुराजानीत । तथाच तद्वचन प्रमाणत्वेन न स्वीकार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

—१४ स्वभाष्यस्य ग्राह्यता बोधयन्ति—नानामतेत्यादि । नानामतान्य-
द्वैतादीनि तद्रूपस्य ध्वान्तस्य तमसो विनाशने क्षम समर्थः ।

—१५ वेदान्तद्वय-उपनिषत्तात्पर्याणि तद्रूपाणि यानि पद्यानि तद्विका-
सने तद्वृत्तास्ते पदमार्ग्यभास्वरो भुव्याविष्कृत एतमेवाराधयत । हे सुधा
अन्यवर्त्मसु मतान्तरेषु सुधा वृथेव मा धावत ॥ २ ॥

—१९ अत्र प्रतिपादितस्य कलस्य भगवत्कृपाधीनत्वेन तस्य रूपातुल्य-
वदन्ति—पुरन्दरेत्यादि । पुरन्दरमदादिन्द्रगर्वाद्बुद्धव उत्पत्तिर्यस्या पतादृशी
या प्रचुरवृष्टिस्तया सपीडिता ये स्वकीयेषु भक्तेषु दरा भेद्य गोपालास्तदवन-
तमक्षण तत्र पारायणो य श्रीगोपालकृष्णस्तान् स्मितमेवामृत तस्य सुवृ-
ष्टिभिर्बर्षणैर्लीलाया परिपुषीष गिरिं च धार धारयामास गोपाना पुरन्दर-
वृष्टितोवनाय येन गिरिर्धृत इत्यर्थः । स एव पुरुषोत्तम श्रुतिशिरःसू-
निषम्बु सन्त्यग् राजते शोभते ॥ ३ ॥

३६२-१ अयं ब्रह्मसिद्धान्त श्रीकृष्णकृपयैव मनस्यादिर्भवति न
तु तत्र पाण्डित्यादि निमित्तमिति बोधयन्ति—श्रीकृष्णकृपयैवेति ।

—२ हरेर्नृणां-भक्तानाम् ॥ ४ ॥

—३ तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्थं स्थानविशेषात्मकाज्ञादेवादिति सूत्र-
मारम्य चतुर्थाध्यायसमाप्तिपर्यन्त प्रसूणा भाष्यं तत्र ते श्रीमदाचार्याणां
वरणाम्बुजे समर्प्यते—भाष्यपुष्पाञ्जलिरिति ॥ ५ ॥

सोय यथामतिबल रचित सुधीन्द्रा

ग्रन्थोप्यते सविनय भवदह्निप्रपद्य ॥

निर्मग्नरेण मनसा परिशोष्य दोषा

न्मा बोधयन्तु ममय कृपया भवन्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पादार्थकृताणुभाष्यन्याख्याया श्रीधरशर्मकृताया
बालप्रबोधिण्या चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थ पादः ॥ ४।४ ॥

॥ समाप्तोय ग्रन्थः ॥

अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।

अ. पा अ	पृ.
१।१।१ जिज्ञासाधिकरणम् ...	१
१।१।२ जन्माद्यधिकरणम् ..	१९
१।१।३ समन्वयाधिकरणम्...	२९
१।१।४ ईक्षत्यधिकरणम् ...	४१
१।१।५ आनन्दमयाधिकरणम् ..	५१
१।१।६ अन्नस्तद्धर्माधिकरणम्	७६
१।१।७ तल्लिङ्गाधिकरणम् ..	८०
१।१।८ अतिदेशाधिकरणम्	८२
१।१।९ ज्योतिश्चरणाधिकरणम्	८३
१।१।१० अनुगमाधिकरणम् ..	८७
१।२।१ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् .	९४
१।२।२ शब्दविरोधाधिकरणम्	१०२
१।२।३ अत्ता चराचराधिकरणम् .	१०७
१।२।४ गुहा प्रविष्टावित्यधिकरणम् ...	१०८
१।२।५ अन्तर उपपत्तेरित्याधिकरणम्	११३
१।२।६ अन्तर्याम्याधिकरणम्	११६
१।२।७ अदृश्यत्वाधिकरणम्	१२०
१।२।८ वैश्वानराधिकरणम् .	१२३
१।३।१ दुग्धाद्यायतनाधिकरणम्	१३२
१।३।२ भूमाधिकरणम् ..	१३६
१।३।३ अक्षराधिकरणम् .	१३७
१।३।४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ...	१३९
१।३।५ दहराधिकरणम् ...	१४०
१।३।६ अनुकृत्यधिकरणम्...	१४६

अ. पा. अ.			पृ
१।३।७	शब्दादेव प्रमिताधिकरणम्	...	१४७
१।३।८	तदुपर्यपीत्यधिकरणम्	...	१४८
१।३।९	शुगस्येत्यधिकरणम्...	...	१५५
१।३।१०	कम्पनाधिकरणम्	१५८
१।३।११	ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्	...	१५९
१।३।१२	अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम्	...	१६०
१।३।१३	सुपुत्स्युत्कान्त्योरित्याधिकरणम्	...	१६१
१।४।१	आनुमानिकाधिकरणम्	...	१६६
१।४।२	चमसबदित्यधिकरणम्	...	१७१
१।४।३	न संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	...	१७४
१।४।४	पथाव्यपदिष्टाधिकरणम्	...	१७८
१।४।५	समाकर्षाधिकरणम्...	...	१७९
१।४।६	जगद्धाचित्वाधिकरणम्	...	१८०
१।४।७	वाक्यान्वयाधिकरणम्	...	१८१
१।४।८	प्रकृतिश्चेत्याधिकरणम्	...	१८५
२।१।१	स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणम्	१९१
२।१।२	इतरेषामित्याधिकरणम्	...	१९२
२।१।३	एतेन योग इत्यधिकरणम्	...	१९२
२।१।४	न विलक्षणत्वाधिकरणम्	...	१९२
२।१।५	असादिति चेदित्याधिकरणम्	...	१९३
२।१।६	एतेनेत्याधिकरणम्	१९४
२।१।७	भोक्तापत्तेरित्याधिकरणम्	...	१९४
२।१।८	तदनन्यत्वाधिकरणम्	...	१९४
२।१।९	असम्प्रदेशाधिकरणम्	...	१९५
२।१।१०	इतरव्यपदेशाधिकरणम्	...	१९६
२।१।११	उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	...	१९६
२।१।१२	सर्वोपेताधिकरणम्	१९७
२।१।१३	रचनानुपपत्तोरित्याधिकरणम्	...	१९९

अ. पा. अ.

पृ.

२।२।२	पुरुषारमवादित्याधिकरणम्	२०२
२।२।३	महर्षीर्धवद्वेत्याधिकरणम्	२०३
२।२।४	समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम्	२०५
२।२।५	नामाव उपलब्धेरित्याधिकरणम्	२१०
२।२।६	नैकस्मिन्नसंभवादित्याधिकरणम्	२११
२।२।७	पत्न्युरसामञ्जस्याधिकरणम्	२१२
२।२।८	उपपत्त्यसंभवादित्याधिकरणम्	२१४
२।३।१	न वियादित्याधिकरणम्	२१५
२।३।२	एतेन मातरिभेत्याधिकरणम्	२१९
२।३।३	असंभवाधिकरणम्	२१९
२।३।४	तेजोत इत्यधिकरणम्	२२०
२।३।५	आप इत्यधिकरणम्	२२०
२।३।६	पृथिव्याधिकारेत्याधिकरणम्	२२०
२।३।७	तदभिध्यानादेवेत्याधिकरणम्	२२१
२।३।८	विपर्ययेनेत्याधिकरणम्	२२१
२।३।९	अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम्	२२१
२।३।१०	नह्मा श्रुतेरित्याधिकरणम्	२२२
२।३।११	ज्ञोत एवेत्याधिकरणम्	२२२
२।३।१२	उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्याधिकरणम्	२२३
२।३।१३	तद्गुणसारत्वाधिकरणम्	२२५
२।३।१४	कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्याधिकरणम्	२२७
२।३।१५	परात्तु तच्छ्रुतेरित्याधिकरणम्	२३०
२।३।१६	अंशो नानाव्यपदेशादित्याधिकरणम्	२३१
२।४।१	तथा प्राणा इत्यधिकरणम्	२३६
२।४।२	हस्तादय इत्यधिकरणम्	२३७
२।४।३	अणवश्चेत्याधिकरणम्	२३८
२।४।४	श्रेष्ठश्चेत्याधिकरणम्	२३८

२।४।५	चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणम्	२३८
२।४।६	ज्योतिराद्याधिष्ठान त्वित्यधिकरणम्	२४०
२।४।७	प्राणवतेत्याधिकरणम् ..	२४१
२।४।८	तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदशादित्यधिकरणम्	२४२
२।४।९	सज्ञामृतिवत्त्वित्यधिकरणम्	२४२
२।४।१०	मासादिमौममित्यधिकरणम्	२४३
३।१।१	तदन्तरप्रतिपत्तावित्यधिकरणम्	२४४
३।१।२	कृतात्ययाधिकरणम्	२५२
३।१।३	अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम्	२५४
३।१।४	वियाकमणोरित्यधिकरणम्	२५६
३।१।५	शब्दावरोधाधिकरणम्	२५७
३।१।६	अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम्	२५८
३।१।७	रत सिगधिकरणम्	२५९
३।१।८	योने शरीरमित्यधिकरणम्	२५९
३।२।१	सध्याधिकरणम्	२६०
३।२।२	तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम्	२६५
३।२।३	अत प्रबोध इत्यधिकरणम्	२६५
३।२।४	उमयलिङ्गाधिकरणम्	२६७
३।२।५	अरूपवदेव हीत्याधिकरणम्	२६९
३।२।६	अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम्	२७२
३।२।७	तदव्यक्तमाह हीत्याधिकरणम्	२७४
३।२।८	प्रकाशादेवच्चेत्यधिकरणम्	२७४
३।२।९	प्रकाशाश्रयवद्व्यधिकरणम्	२७६
४।२।१०	परमत सेतूमानेत्यधिकरणम्	२७८
३।२।११	फलमत इत्यधिकरणम्	२८१
३।३।१	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	२८२
३।३।२	आत्मगृहीत्याधिकरणम्	२९८
३।३।३	कार्यारयानाधिकरणम्	२९९

अ. पा. अ.

४.

३१४६	बहिस्तुमययेत्यधिकरणम् ...	३५५
३१४७	सहकार्यन्तराधिकरणम् ...	३५७
३१४८	गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम् ...	३५८
३१४९	एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ...	३६०
४१११	आवृत्त्यधिकरणम् ...	३६१
४११२	आत्माधिकरणम् ...	३६७
४११३	आदित्याद्यधिकरणम् ...	३६९
४११४	यत्रैकाग्रताधिकरणम् ...	३७१
४११५	आ प्रायणाधिकरणम् ...	३७१
४११६	तदाधिगमाधिकरणम् ...	३७२
४११७	अतोन्याधिकरणम्	३७५
४१२१	वाङ्मनोधिकरणम् ...	३७७
४१२२	मूताधिकरणम् ...	३७९
४१२३	समानाधिकरणम् ...	३८१
४१२४	अविमाणाधिकरणम् ...	३८४
४१२५	तदोक्तोधिकरणम् ...	३८४
४१२६	रश्म्यधिकरणम् ...	३८५
४१२७	निश्चाधिकरणम् ...	३८५
४१३१	अर्चिराद्यधिकरणम् ...	३८६
४१३२	आतिवाहिकाधिकरणम् ...	३९०
४१३३	कार्याधिकरणम् ...	३९१
४१३४	अप्रतिकाधिकरणम् ...	३९४
४१३५	विशेषाधिकरणम् ...	३९६
४१४१	संपद्याविर्भावाधिकरणम् ...	३९७
४१४२	ब्राह्माधिकरणम्	३९८
४१४३	तत्त्वभावाधिकरणम् ...	४०३
४१४४	प्रदीपाधिकरणम् ...	४०४
४१४५	जगद्धापाराधिकरणम् ...	४०४

श्रीमद्वल्लभभाष्यपाठानुसारतः श्रीमद्वादरायणप्रणीत- ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

अ	पृ.	अ	पृ.
अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि		अतोऽन्यापि हेतुपामुमयोः ...	३७५
दाशकितवादित्वमधीयत एके	२३१	अत्ता चरापरग्रहणात् ...	१०७
अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्श-		अथातो महाजिज्ञासा ...	१
यति	२३१	अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः ...	१२०
अक्षरधियां त्वदोषः सामान्य-		अदृशानियमात्	२३४
तद्वावाभावाभ्यामोपसद्वत्तदु-		अधिकं तु भेदनिर्देशात् ...	११६
क्तम्	३१२	अधिकोपदेशात् वादरायणस्यैवं	
अक्षरमभ्यन्तर्भूतेः	१३७	तद्दर्शनात्	३३८
अभिदोषादि तु तत्कार्यावेषे तद्व-		अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२१३
शंनात्	१७४	अध्ययनमात्रयतः	१४०
अन्यादिगतिभूतेरिति चेन्न भाक-		अनभिधं च दर्शयति	३५२
त्वात्	२४१	अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ...	११४
अङ्गावप्यद्वास्तु न शास्त्रास्तु हि		अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः	३७३
प्रतिवेदम्	३३१	अनाविर्कुर्वन्नवयात्	३५१
अङ्गित्वानुपपत्तेश्च	२०३	अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४०७
अङ्गेनैव यथाश्रयभावात्	३३४	अनिधमः सर्वांसामविरोधः शब्दा-	
अचलत्वं चापेक्ष्य	३७०	नुमानाभ्याम्	३१०
अणवश्च	२३८	अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम्	२५४
अणुश्च	२४०	अनुरुतेस्तस्य च	१४६
अत एव नित्यत्वम्	१५२	अनुज्ञापरिहारो देहसंयन्धाज्ज्योति-	
अत एव च सर्वाण्यनु	३७८	रादिवत्	२३३
अत एव चार्मान्धनाद्यनपेक्षा		अनुपपत्तेस्तु न शरीरः	१००
अत एव चानन्याधिपतिः	४०१	अनुपपन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरावृत्त-	
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्	१७१	वददृष्टश्च तदुक्तम्	३२६
अत एव न देवता भूतं च	१२८	अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यभूतेः	३४३
अत एव प्राणः	८२	अनुस्मृतेर्वादीरः	११०
अतः प्रबोधोऽस्मात्	२६५	अनुस्मृतेश्च	२०८
अतश्चायनेपि दक्षिणे	३८५	अनेन सर्वगतत्वमायामाश्वादिभ्यः	२८०
अतस्मिन्तज्ज्यायो लिङ्गाच्च ...	३५३	अन्तः उपपत्तेः	११३
अतिदेशाच्च	३२४		
अतोऽन्तेन तथा हि लिङ्गम्	२७५		

पृ.	पृ.
अन्तरा चापि तददृष्टेः ... ३५२	अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-
अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः... ३५४	गतिभ्याम् ... १९२
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लि-	अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ... १३०
ङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ... २१	अभिसंख्यादिष्वपि चैवम् ... २३५
अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्व्यपदेश-	अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ... २०२
शात् ... ११६	अभ्युपगमद्वयानु न तथात्वम् २७२
अन्तर्वचनसर्वज्ञता वा ... २३	अरूपवदेव हि तत्तत्तत्तत्तत्तत् २६९
अन्तस्तद्वर्गपदेऽशात्... ७६	अर्पितादिना तत्तत्तत्तत्तत् ३८६
अन्यावस्थितेऽभ्युपगमनिमित्तादवि-	अभङ्गोक्तस्तत्तत्तत्तत्तत्तत् नैति
शेषः ... २१३	चेन्न निचाटयत्तादेवं श्योमवच १०५
अन्यत्राभावाच्च न मृगादिषु २०२	अत्यश्रितेरिति चेत्तदुक्तम् ... १४६
अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशे-	अवस्थितिवैरोप्यादिति चेन्नाव्युप-
षात् ... २९३	गमाद्वि हि ... २२४
अन्यथानुमितौ च कृशक्तिविषयोऽगत् २०३	अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ... १८४
अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदे-	अविभागेन दृष्टत्वात्... ३१८
शान्तरत्न ... ३१५	अविभागो वचनान् ... ३८४
अन्यथावच्छेदवृत्तेऽथ ... १३६	अविरोधश्चन्दनवत् ... २२४
अन्याभिहिते पूर्ववदभिलषात् २५८	अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ... २५९
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नेऽप्यारुणाना-	अश्मादिष्वच तदनुपपत्तिः ... १९६
भ्यामपि चैवमेके ... १८१	अश्रुतत्वादिति चेन्नेत्यादिकारिणां
अन्यार्थश्च परामर्शः ... १४५	प्रतीतेः ... २५१
अन्यथादिति चेत्स्यादुपधारणात् २९८	असति प्रतिज्ञोपरोधो योग्यपक्ष-
अपरिपक्वात्पक्षमनपेक्षा ... २०५	न्यथा ... २०७
अपि सप्त ... २५५	असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रज्ञात् १९३
अपि स्मरति ... १४७	असद्व्यपदेशान्नैति चेन्न धर्मांतरेण
अपि स्मरति ... २३२	वाक्यरोपात् ... १९५
अपि स्मरति ... ३५१	असंततेऽप्यव्यतिकारः ... २३३
अपि स्मरति ... ३५२	असंभवस्तु सत्तोनुपपत्तेः ... २१९
अपि चैवमेके ... २६९	असावन्निष्ठी ... ३३९
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानान्वायम् २७४	अस्ति तु ... २१६
अपीतो तद्व्यवहारसमञ्जसम् १९३	अस्मिन्मध्य च तद्योगं शारित ७४
अप्यंतीकालमनान्नयतीति वादरा-	अस्यैव चोपपत्तेरुभयोः ... ३८२
यण उभयभादोपात्तत्कृतुश्च ३९४	आ
अवाधाच्च ... ३५१	आकाशस्तत्तत्तत्तत्तत् ... ८०
अमार्गं वादिराह होवम् ... २०१	आकाशे चाविशेषात् ... २८८
अभ्युपपदेशाच्च ... १८८	आकाशोऽर्थांतरत्वादिन्यपदेशात् १६०

	पृ.		पृ.
आधारदर्शनात्	३३७	इतरेषां चानुपलब्धेः	१९२
आतिषाहिकस्ताडिहान्	३९०	इयदात्मननात्	३१४
आत्मरुतेः परिणामात्	१८९	ई.	
आत्मगृहीतिरितरवदुचरात्	२९८	ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्	१३१
आत्मनि चैव विचित्राश्च हि	१९७	ईक्षतेनांशब्दश्च	४१
आत्मशब्दाच्च	२९७	उ.	
आत्मा प्रकरणात्	३९८	उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोतिः	१८४
आत्मेति तूपगच्छन्ति याद्वयन्ति च	३६७	उत्क्रान्तिगत्यागतानाम्	२२३
आद्रादलोचः	३१८	उत्तराद्येदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१४५
आदिस्थादिमनसश्चाङ्ग उपपत्तेः	३६९	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२०६
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	२९७	उत्पत्त्यसंभवात्	२१४
आनन्दमयोभ्यासात्	५१	उदासीनत्वमपि चैवं सिद्धिः	२१०
आनन्दादयः प्रधानस्य	२९५	उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नध्यविरो-	
आनर्थक्यमिति चेन्न तद्व्येष्टत्वात्	२५३	धात्	८६
आनुमानिकमत्येकेषामिति चेन्न शरीर-		उपपत्तेश्च	२८०
रूपविन्यस्तागृहीतिर्दर्शयति च	१६६	उपपत्ते च व्युत्पलभ्यते च	१९९
आयः	२३०	उपपन्नस्तत्तृष्णाधोपलभ्येर्लोफवत्	३०८
आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्	३७१	उपपूर्वमपि त्वेके च समानवस्तुफलम्	३५४
आभास एव च	२५४	उपसर्द च	३४२
आमनसि चैनमस्मिन्	३३१	उत्तर स्थवदभियमः	२२९
आर्त्तिरूपमित्यौडुलोमितस्तस्मै हि परि-		उत्तमहारदर्शनं श्रोते चेन्न क्षीयद्भिः	१९६
क्रीयते	३५६	उत्पसङ्गोपाधेदाद्विधिशेषवत् समाने च	३६१
आवृत्तिसरुदुपदेशात्	३६५	उपस्थितेनस्तद्वचनात्	३११
आसीनः संभवात्	३७०	उपादानात्	४२८
आह च तन्मात्रम्	२७०	उभयथापि च दोषात्	२०५

इ.

इतरपरापक्षात् इति चेन्नासंभवात्	१४५
इतरव्यपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोषमसक्तिः	१९६
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	३७३
इतरेतरशक्त्यपत्त्यादिति चेन्नोत्पत्तिमज-	
निमित्तात्	२०६
इतरे त्वर्थसामान्यात्	२९७

ऊ.	
ऊर्ध्वरेतासु ॥ शब्दे हि	३४२
घ.	
एक आत्मनः शरीरे भावात्	३३१

४.

४.

एतेन मातरिभ्याः अथारुपाताः ... २१९
 एतेन योगः प्रत्युक्तः ... २१९
 एतेन शिक्षापरिग्रहः अपि व्याख्याताः २१९
 एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः २१९
 एवं धामाकात्म्यम् ... २१९
 एवं मुक्तिकशानि यमस्तद्व्यवस्थावधूतेस्त-
 द्द्व्यवस्थावधूतेः ... २१९
 एवमध्युपगमासात्पूर्वमावाद्विरोधं चाद्-
 रामगः ... २००

ये.

५. ऐहिकतत्त्वप्रस्तुतप्रतिषेधे तद्वर्तनात् ३६०

क.

कम्पनात् ... २५८
 कणवेषेण भोगादिभ्यः ... २५३
 कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ... २२७
 कर्मकर्मण्यपदेशात् ... २०९
 कल्पनोपदेशात् मध्यादिवद्विरोधः २७३
 कामकारेण चैके ... ३४९
 कामाच्च नानुमानोपेक्षा... ७३
 कामार्थातरत्वे तत्र चापत्तनादिभ्यः ३१७
 कामास्तु यथाकामं समुच्चयिरेन्न वा पूर्व-
 हेतुभावात् ... ३३४
 कारणत्वेन बाह्यादिषु यथाव्यप-
 दिष्टोक्तैः ... १७८
 कार्यं चादिरित्ये गन्तुपपत्तेः ... ३१९
 कार्यान्मानादपूर्वम् ... २१९
 कार्यावयवे तद्व्यवहारेण सहातः परममि-
 धानात् ... ३१२
 सनप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिनिष्ठावे
 धर्मादिभ्यः... २३०
 कृतावयवेनुराध्यान्तद्व्यवहृतिभ्यां यथे-
 तन्नेवे च ... २५२
 कृत्स्नभावात् गृह्णीष्यसंहारः ... ३५८

कृत्स्नसंकीर्णव्यवस्थाद्विक्रोपो वा १९७
 हागिकत्वाच्च ... २१९
 क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्रयेन
 लिङ्गात् ... १५६

ग.

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च १४९
 गतिसामान्यात् ... ४९
 गतेरर्थरत्नमुभयध्यान्यथाहि विरोधः ३०६
 गुणसाधारण्यश्रुतेः ... ३३५
 गुणाद्वालोक्तवत् ... २२४
 गुह्यं भविष्यावमानो हि तद्वर्तनात् १०८
 गौश्वेत्तान्मशब्दात् ... ४६
 गौण्यसंभवात् ... २१७
 " ... २३६

घ.

घक्षुरादिभ्यस्तत्तत्तत्तद्व्यवहृतिभ्यः २३८
 यमस्तद्विरोधात् ... १७९
 चरणादिति चेन्नोपलक्षणाभेति काष्ठा-
 गितिः ... २५३
 चराचरव्यवस्थापस्तु स्वास्तद्व्यवहृतिभ्यो भाक-
 स्तद्वावभावितात् ... २२२
 चितितन्मात्रेण तदात्मत्वाद्विद्वत्पौडुलोमिः ३१९

च.

छन्दस्य उभयविरोधात् ... ३०६
 छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेत्तौ-
 र्वैयनिगदात्तथाहि दूरार्थे ... ८५

ज.

जगद्वाचित्वात् ... १८०
 जगद्वासावर्जं प्रकरणादसंनिहित-
 त्वाच्च ... ४८४
 जन्मावस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् १९
 जीवमुख्यमाणालिङ्गाच्चेति चेत्तद्वा-
 रुयानम् ... १८९
 जीवमुख्यमाणालिङ्गमिति चेन्नापासन्ने-
 विध्यादाभितत्वादिह तद्योगात् ९९
 जैमिनिरत एव ... २८९

पृ.	पृ.
ज्ञेयत्वावचनाय ... १७०	तदोक्तोपज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-
ज्ञोत एव ... २२२	सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतिमोहाय
ज्योतिरायधिष्ठानं तु तदामननात् २२०	इदानीमुद्गीतः शताधिकपा... ३८४
ज्योतिरुपक्रमात् तथा ह्यधीयत एके १७२	तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् २२५
ज्योतिर्दर्शनात् ... १५९	तद्देतुव्यपदेशाय ... ६७
ज्योतिश्चरणाभिधानात् ... ८३	तद्भूतस्य तु नातद्वाचो जैमिनेरपि निषमात-
ज्योतिषि भाषाय ... १५४	द्रूपभावेभ्यः... ३५३
ज्योतिर्येकेयामसत्यमे ... १७८	तद्भूतो विधानात् ... ३३७
त	तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यवसति-
तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् २४२	ग्रन्थः कलम् ... ३२०
तच्छ्रुतेः... ३३७	तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ... ४७
तद्विदितोधि वरुणः संवग्धात् ... ३८९	तन्मनः प्राण उत्तरात् ... ३७९
तत्तु समन्वयात् ... ३९	तन्मार्गैर्गामत्वादिस्त्रयोदशलोभिः ३९९
तत्प्रभावे संप्रपदुष्यतेः ... ४०३	तत्कर्मिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति
तत्पूर्वकत्वाद्वाच्यः ... २३७	चेदेवमव्याविमोक्षपतंगः ... १९४
तत्प्राक्श्रुतेभ्यः ... २३६	तस्य च नित्यत्वात् ... २४९
तथापि च तद्ब्रह्मापारादविरोधः २५५	तानि परे तथा साह ... ३८४
तथा च दर्शयति ... २२५	तुल्ये दर्शय ... ३३९
तथा चैकपाक्यतोपबन्धात् ... ३४७	तृतीये शब्दाद्विरोधः संशोकजस्य २५७
तथाव्यवसिषेधात् ... २८०	तेजोतस्तथा साह ... २२६
तथा माणाः ... २३६	अयाणामेव चैवमुपन्यासाः प्रश्नश्च १७९
तदधिगम लक्ष्मणपूर्वविधोरश्लेषविनाशो	अयान्मकत्वात् भूपत्त्वात् ... २४८
तद्व्यपदेशात् ... ३७२	द
तदधीनत्वादधर्मेव ... १६९	दर्शनाय ... २५७
तदमन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः १९४	" ... २७३
तदन्तरातिपत्तो रंहति संपरिष्वकः प्रश्न	" ... ३२५
निष्पणाम्याम् ... २४४	" ... ३३५
तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि २६५	" ... ३९३
तदभावनिर्धारणे च प्रयुतेः ... १५८	दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने ... ४०६
तदभिप्रायादेव तु तद्विज्ञाताः २२९	दर्शयति च ... २९९
तद्व्यक्तमाह हि... २७४	" ... ३०९
तदापत्तिः सत्तारव्यपदेशात् ... ३८९	दर्शयति चाथो अपि स्मरति ... २७९
तदुपपांषि बादरायणः संभवत् १४८	दृष्ट उत्तरेभ्यः ... १४०

	पृ.		पृ.
दृश्ये तु	१९२	न संख्योपसंभवादिषु नानामावादादि-	
देवादिवदपि लोके	१९७	रेकाच्च	१७४
देइषोपाद्वा सोपि	२६३	न सामान्यात्पुनरुपलब्धेर्मृत्युवन्न हि	
सुम्भवायायतनं स्वशब्दात्	१३३	लोकापतिः	३२८
द्वादशाहदुभयविधं यादरायणोतः	४०३	न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि	२६७
		नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतन्नाधिकारात्	२२४
ध		नतिचरेण विशेषात्	२५८
धर्म जैमिनिरत एव	२८१	नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च साम्यः	१३३
धर्मोपपत्तेश्च	१३६	नाना शब्दादिभेदात्	१३३
धर्तेश्च महिम्नोऽप्यभिमानुपलब्धेः	१४४	नानुमानमतच्छब्दात्	१३४
ध्यानाच्च	१७०	नामाच्च उपलब्धेः	२१०
न		नाविशेषात्	३४०
न कर्मविभागादिति चेन्नानादिः शब्दः	१९८	नास्ततोऽदृष्टत्वाच्च	२०८
न च कर्तुः करणम्	२१४	नित्यमेव च भावात्	२१४
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः	३९४	निरूपेणोपलब्धनुपलब्धिप्रसंगोऽप्यतरे-	
न च पर्यायादुपपत्तिविरोधो विकारादिभ्यः	२१२	वमो वाग्यथा	२२७
न च स्मार्तमतद्रुमाभिलाषात्	११९	नियमाच्च	३१८
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानाच्च-		निर्मातारं चेके पुत्रादयश्च	२६७
योगात्	३५४	निष्ठा मेति चेन्न संबन्धस्य पावद्देहावि-	
न तु दृष्टान्तभावात्	११३	वाद्वाप्यति च	३८५
न तृतीये तथोपलब्धेः	२५६	नेतरीनुपपत्तेः	७२
न प्रतीके न हि सः	३६८	नैकस्मिन् श्रृंषतो हि	१८०
न प्रयोजनवत्त्वात्	१९८	नैकस्मिन् सप्तमभात्	२११
न भावोपलब्धेः	२१०	नोपमर्देनातः	१८२
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्रुचवात्	२६८	प	
न वक्तुशक्त्योपदेशादिति चेद्व्यात्मसं-		पञ्चवृत्तेर्मनोवद्द्वयपदिश्वते	२३९
बन्धभूमा हास्मिन्	८८	पटवच्च	१९६
न वा तत्सङ्गमावाश्रुतेः	३३५	पत्न्यादिशब्देभ्यः	१६५
न वा प्रकाशभेदरूपरौपरीपरत्वादिवत्	२९२	पायुरसामग्र्यत्वात्	२१२
न वायुकिंचे कृष्णपुपदेशात्	२३८	पयोऽप्युच्येतज्जति	२०१
न वा विशेषात्	३०१	पर जैमिनिर्मुक्त्यत्वात्	३१३
न विद्यदश्रुतेः	३१५	परमताः सेतुन्मानसतन्त्रभेदव्यप-	
न, विलक्षणत्वादिव तथान्वयश्च शब्दात्	१९२	देश्यः	२७८

पृ.	पृ.
परास्तु तच्छ्रुतेः ... २३०	परामिथ्यानात् तत्तिरोहितं ततो ह्यस्य
परामिथ्यानात् तत्तिरोहितं ततो ह्यस्य	अप्यविपर्ययो ... २६३
परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ३४३	परेण च शब्दस्य ताद्विश्वं भूयस्त्वा-
परेण च शब्दस्य ताद्विश्वं भूयस्त्वा-	ह्यनुबन्धः ... ३२९
परिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ३४७	पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोमिथ्यक्रियोगात् ३२७
पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोमिथ्यक्रियोगात् ३२७	पुरुषविद्यायामिह चेतरेषामनाम्नानात् ३०२
पुरुषविद्यायामिह चेतरेषामनाम्नानात् ३०२	पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति यादरायणः ३३६
पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति यादरायणः ३३६	पुरुषाश्चकदिति धेतय्यापि .. २०२
पुरुषाश्चकदिति धेतय्यापि .. २०२	पूर्वं तु यादरायणो हेतुव्यपदेशात् २८१
पूर्वं तु यादरायणो हेतुव्यपदेशात् २८१	पूर्ववद्वा ... २७७
पूर्ववद्वा ... २७७	पूर्वविकल्पः प्रकरणात्मन्यात्क्रियामान-
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्मन्यात्क्रियामान-	सत्वात् ... ३२३
सत्वात् ... ३२३	पृथगुपदेशात् ... २२५
पृथगुपदेशात् ... २२५	श्रुतिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ३२०
श्रुतिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ३२०	प्रकरणात् ... १०८
प्रकरणात् ... १०८	प्रकरणात् ... १३५
प्रकरणात् ... १३५	प्रकाशवशादेव यदाह ... २७०
प्रकाशवशादेव यदाह ... २७०	प्रकाशादिवशात्प्रोक्तं प्रकाशस्य कर्मण्य-
प्रकाशादिवशात्प्रोक्तं प्रकाशस्य कर्मण्य-	स्यात्ताद्वि ... २७४
स्यात्ताद्वि ... २७४	प्रकाशादिवशेनैव परः ... ३३२
प्रकाशादिवशेनैव परः ... ३३२	प्रकाशाभयवद्वा तेजस्त्वात् ... २७६
प्रकाशाभयवद्वा तेजस्त्वात् ... २७६	प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपपत्त्यात् १८५
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपपत्त्यात् १८५	प्रकृततावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो मणी-
प्रकृततावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो मणी-	नि च भूयः ... २७३
नि च भूयः ... २७३	प्रतिज्ञासिद्धेरिति प्रामाण्यः ... १८३
प्रतिज्ञासिद्धेरिति प्रामाण्यः ... १८३	प्रतिज्ञासिद्धेरिति प्रामाण्यः ... २१८
प्रतिज्ञासिद्धेरिति प्रामाण्यः ... २१८	प्रतिपेक्षा ... २७८
प्रतिपेक्षा ... २७८	प्रतिपेक्षादिति चेन्न शरीरात् ... ३८३
प्रतिपेक्षादिति चेन्न शरीरात् ... ३८३	प्रतिपेक्षास्य प्रतिपेक्षास्य निरोधमात्रे-
प्रतिपेक्षास्य प्रतिपेक्षास्य निरोधमात्रे-	विच्छेदात् ... २०७

पृ.	पृ.
मत्त्वहोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमप्य-	लस्योक्तः ... ४०५
लस्योक्तः ... ४०५	मध्यमेधवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः २५०
मध्यमेधवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः २५०	मदानवदेशं तदुक्तम् ... ३२१
मदानवदेशं तदुक्तम् ... ३२१	मदीपवदानेहस्तथाहि दर्शयति ... ४४४
मदीपवदानेहस्तथाहि दर्शयति ... ४४४	मदेशादिति चेन्नान्तर्मात्रात् ... २३५
मदेशादिति चेन्नान्तर्मात्रात् ... २३५	मवृत्तेश्च ... २०३
मवृत्तेश्च ... २०३	प्रसिद्धेश्च ... १४४
प्रसिद्धेश्च ... १४४	माणगतेश्च ... २४९
माणगतेश्च ... २४९	माणवृत्तेश्च ... १३५
माणवृत्तेश्च ... १३५	माणवृत्ता शब्दात् ... २४१
माणवृत्ता शब्दात् ... २४१	माणवृत्तस्थानुगमात् ... ८७
माणवृत्तस्थानुगमात् ... ८७	माणादयो वाक्यप्रयोगात् ... १७६
माणादयो वाक्यप्रयोगात् ... १७६	नियतिरिच्छायाप्राप्तिरवयवपरपर्या
नियतिरिच्छायाप्राप्तिरवयवपरपर्या	हि भेदे ... २९६
हि भेदे ... २९६	फ
फ	कलमत उपपत्तेः ... २८१
कलमत उपपत्तेः ... २८१	य
य	वदितुमवयवापि स्मृतेषां पारम्पर्य १५५
वदितुमवयवापि स्मृतेषां पारम्पर्य १५५	मुद्रार्थः वादवत् ... १७९
मुद्रार्थः वादवत् ... १७९	महदृष्टिस्तु कर्मात् ... १६६
महदृष्टिस्तु कर्मात् ... १६६	मात्रेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ३१८
मात्रेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ३१८	अ
अ	आक वानात्मविश्वातया हि दर्शयति २५१
आक वानात्मविश्वातया हि दर्शयति २५१	आर्षं जैमिनिरिच्छायापननान् ... ४०१
आर्षं जैमिनिरिच्छायापननान् ... ४०१	आर्षं तु यादरायणोक्तिरिति हि ... १५४
आर्षं तु यादरायणोक्तिरिति हि ... १५४	मात्रे चोपपत्तेः ... १९५
मात्रे चोपपत्तेः ... १९५	मात्रे जायते ... ४०३
मात्रे जायते ... ४०३	भूतादिषां दृष्ट्यपदेशोपपत्तेर्भेदम् ... ८५
भूतादिषां दृष्ट्यपदेशोपपत्तेर्भेदम् ... ८५	भूतेषु तच्छ्रुतेः ... १७९
भूतेषु तच्छ्रुतेः ... १७९	भूमा संन्यासादप्युपदेशात् ... १३६
भूमा संन्यासादप्युपदेशात् ... १३६	भूमाः कतुवृत्त्यावस्थं तथाहि दर्शयति १३२
भूमाः कतुवृत्त्यावस्थं तथाहि दर्शयति १३२	भेदव्यपदेशाच्च ... १५३

	पृ.		पृ.
भेदव्यपदेशाच्चान्यः	७३	योनेः शरीरम्	२५९
भेदव्यपदेशात्	१३५	र	
भेदश्रुतेः	२४२	रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ...	१९९
भेदत्रिते चेदेकस्यामपि ...	२८४	रस्यनुसारी	३८५
भोक्तापत्तेरविभागश्चेति स्थ लोकावत्	१९४	रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दुरातात्...	२०५
भोगमात्रसाध्यसिद्धाच्च ...	४०७	रूपोपन्यासाच्च	१२३
भागेन त्वितरे क्षणमित्याद्य संपद्यते	३७६	रेतःसिष्योगोद्य	२५९
म		रु	
मन्त्रादिव्यसमवादनधिकारं जैमिनिः	१५३	लिङ्गमूपस्वाद्यदि यलीयस्तदचि ...	३२२
मन्त्रदर्शनात्	२३२	लिङ्गाच्च	३६५
मन्त्रादिवद्वाविरोधः	३३१	लोकावत्तु लीलाकैवल्यम्	१९८
महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्	२०३	ख	
महद्द्वयम्	१७३	वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्...	१७०
मांसादिभ्यो न यथाशब्दमितरयोः	२४३	वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती	३८९
मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ..	६८	वाक्यान्वयात्	१८१
मायामात्रं तु कास्त्वेनानभिष्यक्तव-		वाङ्मनसि दुराताच्छब्दाच्च ..	३७७
रूपत्वात्	२६१	वायुमब्दादिविशेषविशेषाभ्याम् ...	३८९
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	३१७	विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ...	१९८
मुक्तोऽसृष्टमपदेशात्	१३३	विकल्पोपि शृङ्खलात्वात्	३३३
मुग्धैर्धसंपत्तिः परिशेषात्	२६६	विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह	४०६
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ...	३५९	विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राप्नुयात्...	६६
य		विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ...	२१४
यद्वैकाग्रता तत्राविशेषात्	३७१	वियाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ...	२५६
यथा च तत्सोमयथा	२३०	वियेव तु निर्धारणात्	३२८
यथा च प्राणादि	१९६	विधिर्वा धारणवत्	३४५
यदेव विद्यतेति हि	३७५	विपर्ययेण तु क्रमोत्त उपपद्यते च...	१२१
यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिका-		विशतिपेक्षाच्च	२१५
णाम्	३११	विप्रतिपेक्षाच्चास्तमजसम्	२०३
यावदात्ममाविस्थाद्य न दोषस्तद्वर्णनात्	२२६	विभागः शनवत्	३४०
यावद्विकारं तु विमाणो लोकावत्	२१९	विरोधः कर्मण्योति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द	
युक्तेः शब्दान्तराच्च	३९५	शेनात्	१४९
योगिनः प्रति स्मर्यते ह्यर्तते चेते	३८५	विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	९९
योन्यश्च हि गीयते	१९०	विशेषं च दर्शयति	३९६
		विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ	१२१

	पृ.		पृ.
विशेषणाच्च	११२	शारीरश्चोमयेषि हि मेदेनैनमधीयते	१२०
विशेषानुमहश्च	३५३	शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेवयत्	८९
विशेषितत्वाच्च	३९२	शिश्वश्च	३३४
विहारोपदेशात्	२८८	शुगस्थ तदनादरश्चवणात्तदाद्रवणान्मुख्य-	
विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणि	३५१	ते हि	१५५
वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज-		शेषत्वात्पुरुषार्थज्ञदो यथान्वेषिन्ति	
स्यादेवम्	२७३	जैमिनिः	३३७
वेधाध्यर्थभेदात्	३०३	अववणाध्ययनार्थवतिवेधात्स्मृतेश्च	१५८
वेद्युतेनैव तत्तस्तच्छ्रुतेः	३९१	श्रुतत्वाच्च	५०
वेधव्याच्च न स्वप्नादिष्वत्	२१०	"	२८१
वैलक्षण्याच्च	२४२	श्रुतेश्च	३५७
वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः	२४३	श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	१९७
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्	१२३	श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च	११४
वेपथ्वनेर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्श-		श्रव्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः	३२६
यति	१९८	श्लोश्च	२३८
व्यतिरेकस्तद्वावाभावित्वाच्च तूपल-		स्त	
ब्धिष्वत्	३२९	संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ...	२९३
व्यतिरेकानवस्थितेऽनान्वेषेत्स्वात्	२०१	संज्ञामूर्तिवत्त्वस्तु त्रिवृत्कुर्वन् उपदे-	
व्यतिरेको गन्धवत्	२२५	शात्	२४२
व्यतिहारो विरिषिपन्ति हीतरवत् ...	३१६	संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहादरोहो	
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश-		तद्वतिदर्शनात्	२५५
विपर्ययः	२२८	संस्कारपरामर्शात्तद्भावाभिलाषाच्च	१५७
व्याप्तेश्च समञ्जसम्	२९४	य एव तु कर्मानुस्मृतिष्वद्विविधः	२६६
ज्ञा		संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः	४००
शक्तिविपर्ययात्	२२९	सत्त्वाच्चावरस्य	१९५
शब्द इति चेन्नातः प्रभवत्प्रत्यक्षा-		सत्ये सृष्टिराह हि	२६०
नुमानाम्याम्	१४९	सप्तगतेरिरेषितत्वाच्च	२१७
शब्दविशेषात्	१०२	समन्तराम्भणाय	३१७
शब्दधातोक्रामकारे	३५१	ममवाचान्युपगमाच्च सांख्योद्वेगवस्थिते	२६४
शब्दार्थ	२१७	समाकृपात्	१७९
शब्दादिन्वीतः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न		गमाध्यमावाच्य	२२९
तथादृष्टमुपदेशादसंभवात्पुरुषमपि		समान एवं चाभेदान्	३००
चैनमधीयते	१२७	ममाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो	
शब्दादेव प्रमितः	१४७	दर्शनात्स्मृतेश्च	१५२
शमदमापुषेतः स्यात्तथा तद्विधेस्तद्वद्गत्या			
तेषामवस्थागुणैर्यथा	३५०		

पृ.

पृ.

समाना चातृत्पुपकमादृतत्वं चानु-
 पोष्य... ३८१
 समाहारात् ... ३३४
 समुदाय उभयहेतुकेषु तद्व्याप्तिः २०५
 संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति १३०
 संप्रदायविमर्शः स्वेन शब्दात् ... ३९७
 संन्यासादेवमन्यत्रापि ... ३७०
 संन्यासानुपपत्तेश्च ... २९३
 संन्यासिष्याप्यपि च्यातः ... ३०१
 संभोगदासित्यिति चेन्न वेरोप्यात् १०६
 सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ... ९४
 सर्वधानुपपत्तेश्च ... २९१
 सर्वथापि स एवोभयलिङ्गात् ... ३५२
 सर्वधर्मोपपत्तेश्च... १९९
 सर्वविद्वान्प्रत्ययं बोधनायविशेषान् २८२
 सर्वान्नानुमतिश्च माणादप्ये तद्वर्णनात् ३५६
 सर्वविज्ञा च पक्षादिमुनेरप्यवत् ३४९
 सर्वमिदं न्यग्रमे ... २९५
 सर्वोपेक्षा तद्वर्णनात् ... १९७
 सहकारित्वेन च... ३५१
 सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वृत्ते
 विध्यादिषत्... ३५७
 साक्षाच्छोभयान्नात् ... १८१
 साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ... १२८
 सा च प्रधासनात् ... १३८
 साभाष्यापक्षिदपत्तेः ... २५७
 सामान्यास्तु ... १७९
 सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः... ३९२
 सौभाग्ये तर्तस्याभावात्तथा ह्यस्ये ३०५
 सृष्टतदुपपत्ते एवेति तु यादुरिः २५४
 सृष्टिरिति विधानादेव च ... ११४
 सृष्टयुक्तान्योर्भेदेन ... १६२
 सृष्टम् नु तद्वर्णनात् ... १६८
 सृष्टम् समागतम् तथोपलब्धेः ३८२
 सृष्टम् ॥ श्रुतेराचक्षते च तद्विद्वत् २६२
 तेन हि सायादयः ... ३९६

सोप्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ... ३७९
 स्तुतयेनुपतिर्वा ... ३४१
 स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ३४६
 स्थानविशेषात्मकाशादिवत् ... २८०
 स्थानादिभ्यपदेशाच्च ... १९४
 स्थित्यदनाभ्या च ... १३६
 स्थो हेकेषाम्... ३८३
 स्मरन्ति च ... २३३
 " ... २५५
 " ... ३७०
 स्मर्यते च ... ३८४
 स्मर्यतेपि च लोके ... २५७
 स्मर्यमाणमनुमानं स्वादिति ... १२६
 स्मृतेश्च ... १०३
 " ... ३९२
 स्मृत्यनवकारादोपपत्तश्च इति चेन्नाभ्य-
 स्मृत्यनवकारादोपपत्तश्चात्... ३९१
 स्याच्चैकस्य मस्यशब्दवत् ... २१७
 स्वपक्षदोषाच्च... १९३
 " ... १९७
 स्वशब्दोन्माणाभ्यां च ... २२४
 स्वशब्दना चोत्तरयोः ... २२३
 स्वाभ्यासस्य तथात्वेन हि समावासीभि-
 काराच्च स्वपक्षतन्त्रियमः... २८५
 स्वाभ्याससंपत्तेश्चोपपत्तेश्चोपपत्तेश्च
 त हि ... ४०४
 स्वाभ्यासात् ... ४८
 स्वामिनः कलश्रुतेरिति पात्रेयः ... ३५५
 इत्यादयस्तु स्थितेनो नेवम् ... २३७
 द्वानो नृपायनशब्दशेषत्वात्तु शाब्दशब्दस्तु-
 व्युपगमनवत्तदुक्तम् ... ३०४
 द्वयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् १८७
 " ... ४८

श्रीः

श्रीमदणुभाष्यस्य शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्.	पाङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
१	११	श्रुतश्च	श्रुतेश्च
४	२३	शब्दज्ञान	शब्दज्ञाने
५	२२	नादक०	नोदक०
६	२०	तुल्यत्वात्	तुल्यत्वात्
८	२१	व्यर्थश्चैवं विचारः	व्यर्थश्चैवंविचारः
९	१९	कल्प्येपि	कल्पोपि
१२	२	अन्तर्भाव्य	अनन्तर्भाव्य
"	२३	पञ्चमीनिमित्तत्वेन	पञ्चमीनिमित्तत्वे न
१३	८	भावनात्वादि	मानत्वादि
१५	९	ब्रूयात् । भूयात्	ब्रूयात् भूयात्
१९	५	पुरुषार्थसाधक	पुरुषार्थसाधक
२३	१५	मयडर्थप्रकृति	मयडर्थत्वप्रकृति
२६	२०	जात इति	जाते इति
३०	२४	फलप्राप्तेः	परप्राप्तेः
३२	१६	निर्गुणदेवानां	निर्गुणदेहानां
३५	६	आनन्दयतीत्यर्थः	आनन्दयतीत्यर्थः
४१	८	वपुःस्वरूपम्	वपुः स्वरूपम्
४३	२२	तावानस्य	एतावानस्य
५५	३	वीहिर्यवो वा	वीहिर्वा यवो वा
"	२१	अवर्क्यत्वात्	अवर्क्यत्वात्
५६	२	मूलभूत	मूलभूत
५९	२४	परिदृश्यमानत्वात् । छायाप्र० परिदृश्यमानत्वात् छायाप्र०	

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	५	तु तद्वक्ष्यामि	तु ते तद्वक्ष्यामि
६५	९	वेदादिरूपांशे परा	वेदादिः अपरा रूपांशे परा
"	२१	समाष्टि व्यष्टीनामपे	समाष्टेः । व्यष्टीनामपे
"	२६	परापरभावो भेदश्च	परापरभावोभेदश्च
६६	२३	व्यपदेशिभेदश्च	व्यपदेशभेदश्च
६७	४	सूत्राविभागात् पुनर्विभागात्	सूत्राविभागात्
"	९	पूर्वाधिकरणे दृश्यत्वादि	पूर्वाधिकरणे दृश्यत्वादि
६९	४	प्रतिष्ठानाश्च नेति	प्रतिष्ठानाश्चेति
७०	९	स्वभावविकं	स्वभावविकं
७४	५	अमृतत्वप्राप्तेः	अमृतत्वप्राप्तेः
"	११	शरीराध्यास	शरीराध्यास
७६	२	प्रतिलोभ्येन	प्रतिलोभ्येन
८६	४	सत्यलोकस्थितेः	सत्यलोकस्थितः
८८	४	साध्यादयो	साध्यादयो
९०	२१	अनुकारित्वेन वा	अनुकारित्वेन वाक्यत्वेन वा
१०३	९	शेषत्ववचन०	शेषत्वावचन०
"	१५	नियामकत्वे शब्द०	नियामकत्वेशब्द०
"	१७	अयाणामेवमुप०	अयाणामेवमुप०
१०६	५	बर्करसाहिता	बर्करसाहिता
११६	२१	शातो	शातं
१२२	३	वैरूप्यं	वैरूप्यं
"	१५	न तुवचनम्	नतुवचनम्
१२९	३	कुर्वन्नीश्वर	कुर्वन्नीश्वर
१३७	१	व्यक्तानां	वक्तव्यानां
१४१	१६	चातौकिङ्कत्वात्	च लौकिङ्कत्वात्
१४७	१	०मक्रान्ति०	०मुक्रान्ति०
"	१५	मध्यपरिमाण०	मध्यपरिमाण०

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८	१८	प्रभारूपमेव	प्रभा रूपमेव
१४९	२	हृदयायतन	हृदयायतनत्व
१५२	१८	यज्ञो यजमान	यज्ञो जायमान
१५५	९	अन्यथा	अन्यथा चापि
”	२६	प्रकाश्यदोषेण	प्रकाश्यदोषेण
१५६	१७	स्वाज्ञानं	स्वज्ञानं
१५७	२०	देशस्य	देशस्य
१५८	८	सत्य	सत्यत्व
१५९	५	विशेषिता एकीभवन्तीति	विशेषिताः। एकीभवतीति
१६०	१८	तन्त्रान्तरीया	तन्त्रान्तरीया
१६१	१२	अकारणत्वात्	अकरणत्वात्
१६८	४	निष्काम	अथवा निष्काम
”	२०	तदेव	तदेव
”	२५	पुरुष	पुरुष
१७०	६	अग्र्यादिश्रुते०	अग्र्यादिगतिश्रुते०
१७२	४	अतिसाम्यात्	श्रुतिसाम्यात्
१७३	८	तद्वासनया	सद्वासनया
१७५	८	श्वचण्डालयोः	श्वचण्डालयोः
१७६	२५	पुण्यपापोपभोगो	पुण्यपापोपभोगो
१७९	४	शब्दाविरोधः	शब्दाविरोधः
”	५	विचारति	विचारयति
”	१३	कारणरूपाणां	कारणरूपापो
१८०	६	आकृतेरेवेत्यादिपक्षिस्त्याज्या । तद्ध्ये-आकृतेरेव पदार्थत्वात् । व्यापत्तिशब्देन च०	
”	१७	प्रपतरं	प्रपततरं
१८२	४	नात्र	नान्ने किंतु

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८४	२२	प्रातःसूचक०	प्रातः सूचक०
१८५	३	देहमेदः	देहमेदे
"	११	यते	श्रूयते
१९१	२४	सौरप्रकाशो	यया सौरप्रकाशो
१९२	५	गृहीता	ग्रहीता
१९४	७	तथा सिद्धान्तं	तथासिद्धान्तं
१९५	६	०रकमुदाहरणं	०रेकमुदाहरणं
"	११	श्रुतिप्रयक्षैः	श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः
१९६	१९	उपचारितार्थान्यत्र	उपचारितार्थान्येव
१९७	५	वेति	चेति
"	१२	नाद्गीक्रियत	नाद्गीक्रियते
२००	२	चोपपत्त्या	चोपपत्त्या
२०२	१५	तत्तद्वृणत्वेन	तत्तद्वृणवत्त्वेन
"	१९	समानधर्मत्वं	समानधर्मवत्त्वं
२१२	२४	आविर्भूयायः पिण्डे	आविर्भूयायःपिण्डे
२१३	२१	०निरुपाधि०	०निरुपाधि०
२१४	२०	असाधारणधर्मत्वेन	असाधारणधर्मवत्त्वेन
२१६	६	०अघर्वण०	०आघर्वण०
२१७	१३	तथा वचने	तथावचने
२१८	२	मक्त्याः	मक्तयोः
२१९	१६	इत्येदमे	इत्येतदमे
२२४	२१	तेन	तेन न
२२८	७	अविध्यत्	अविध्यन्
"	९	आसन्त्येन	आसन्त्ये न
"	११	०मान०	०मान०
२३०	१४	उपायशब्द	उपायनशब्द
२३५	११	०प्रतिबन्धत्वात्	०प्रतिबन्धकत्वात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३८	२६	तत्रैकैव	तत्रैकैव
२३९	४	बाधकमाह	तत्र बाधकमाह
२४३	१९	तथा ज्ञानाभावस्य	तथाज्ञानाभावस्य
२४५	५	जीवमेव	जीवामेव
२४८	४	भक्तितज्ज्ञानयोः	भक्तितज्ज्ञानयोः
२४९	१४	तदनुवदति	तदनुवदति तन्निर्धरिणेत्यादिना
२५०	१६	दानमिति वत्	दानमिति प्रदानवदित्युक्तम्
२५४	५	०मुक्त्या	०मुक्त्वा
२५८	१	भगवद्विषयिणी	भगवद्विषयिणी
२६०	१	साश्रुते	सोश्रुते
२६१	४	अनुभावयित्वा	अनुभावयिता
”	१३	समुद्र कवया व्यन्ति	समुद्रे कवयोऽवयन्ति
”	२३	सच्चिदानन्दत्वे देश०	०सच्चिदानन्दत्वदेश०
२६२	६	०कर्तव्यान्वाधानादि०	०कर्तव्यान्वाधानादि०
”	२४	तथा	यथा
”	२५	संघट्टते	संघट्टते विधे०
२६३	१२	सर्वाभावे	सर्वात्मभावे
”	१६	कामचा०	तत्र कामचा०
२६८	१९	अन्ये	येन्ये
२६०	१४	लोकः	श्लोकः
२७२	१३	विश्वासार्थ	शिष्यविश्वासार्थ
२७३	७	याज्ञवल्क्यः	याज्ञवल्क्यः
२८१	१८	उक्तो नियमः	उक्तो नियमः
२८२	■	०साधकत्वे नापि	०साधकत्वेनापि
२८६	२७	छेदफल०	स्वेष्टफल०
२८७	७	भक्तिमार्गे	भक्तिमार्गे तु
२८७	१३	सत्यशोधकत्वेन	सत्त्वशोधकत्वेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९१	२२	अतस्त्वितरज्यायो	अतस्त्वितरज्यायो
२९२	१२	जैमिनेरापि	जैमिनेरापि
२९३	२६	यजनायोगादपि	मजनायोगादपि
२९६	११	०च्छाविषयः	०च्छाविशेषविषयः
"	१९	कश्चित्	कश्चित्
"	२५	मजने	मजनं
२९९	६	०निलयामादि०	०निलायामादि०
"	१८	समन्वयं	सममन्वयं
३००	२१	तदवस्थावधृतेः	तदवस्थावधृतेः
३०३	२५	परमावृत्त्यो०	पदमावृत्त्यो०
३०४	२७	०त्वेनबोपासते	०त्वेनैबोपासते
३०५	३	प्रविष्टो भवतीत्यस्याये-	ज्ञानमार्गे त्वक्षरात्मकस्य

मगवत आत्मत्वमात्रं भक्तौ तु आत्मात्मत्वमपि ।

"	"	पदार्थमपि	परार्थमपि
३०७	२५	एकप्रकारेणैव	एकप्रकारकेणैव
३०८	११	अन्यधर्मानिवृत्ति	अन्यधर्मनिवृत्ति
३१४	२२	श्रुतेरेव	श्रुतिरेव
"	२३	समार्था	तत्समर्था
"	२४	०दक्षः०	०तदक्षः
३२३	२६	तेषां	तेषां तु
३२४	४	वः	भावः
३३१	९	पयोः	पयोर्न
"	१२	भिक्षोपासनमशेष०	भिक्षोपासनशेष०
३३७	२३	भगवन्मनसि	यदेव भगवन्मनसि
३३९	१७	इत्यय	इत्यत्र
३४०	५	इत्युपक्रम्य आचार्येण	इत्युपक्रम आचार्येण
३४२	१२	तत्फलकत्वेन	तत्फलत्वेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः .	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४५	१९	ब्रह्मोपैति	ब्रह्माप्येति
३४६	१०	प्राप्नोति	प्राप्येति
"	१३	रूपात्मक०	स्वरूपात्मक०
३४७	१४	समविभागैर्नैव	सममविभागेनैव
३४८	८	तत्र	यत्र
३४८	२६	उक्त्वा	उक्त्या
३५१	८	विप्रयोग०	विप्रयोग०
३५३	२५	केवलताका	केवलतोका
३५८	२१	निषेधति	निषेधतः
३५९	१	विवादानवसरे	विवादानवसरे

PRICE-LIST

OF THE

- (i) **Bombay Sanskrit and Prakrit Series,**
- (ii) **Government Oriental (Hindu) Series**

AND OTHER

- (iii) **Miscellaneous Publications of the**
Bhandarkar Oriental Research Institute,
POONA

Bhandarkar Oriental Research Institute, POONA CITY

Rates of Discount.

Sales Department

I—Bombay Sanskrit Series

(OLD STOCK)

1 To recognized Government Agents—33½% on all purchases, the accounts being adjusted on or before the 15th of March June September and December of each year

■ To established Book-sellers—as per G. R. No 274 dated 21st December 1921,—33½% on orders of Rs. 50/- or more accompanied by cash. The orders may be executed on credit at the discretion of the Institute.

2 To members of the Institute—

(a) 10% on smaller purchases.

(b) 33½% on all orders of Rs. 50 or more. The orders may be executed on credit at the discretion of the Institute.

3 To all other purchasers—

(a) Full value for smaller purchases

(b) 12½% for purchases of Rs. 50/- or more.

(c) 25% for purchases of Rs. 100/- or more

(d) 33½% for purchases of Rs. 200/- or more.

II—Institute's own Publications

(INCLUDING 25% REPRINTS)

1 To all established Book-sellers—20% commission on orders of Rs. 10/- or more credit being given at the discretion of the Institute

2 To members of the Institute—

(a) 0½% on smaller purchases.

(b) 20% on orders of Rs. 50/- or more, credit being allowed at discretion

3 To all other purchasers—

(a) Full value for small purchases.

(b) 10% for purchases of Rs. 50/- or more

(c) 20% for purchases of Rs. 100/- or more

N. B.—No discount will be given on fractions of a rupee

**Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Edited under the
Supervision of the Publication Department of the
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.**

	RS AS
No I Pañcatantra, Book IV and V, edited with Notes by Dr G Buhler	0 4
No. II Nāgopbhāṣa Paribhāṣendusekhara Part I Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr F Kielhorn (<i>out of stock</i>)	,
No III Pañcatantra Books II and III edited with Notes, by Dr G Buhler	0 4
No IV Pañcatantra Book I, edited with Notes by Dr F Kielhorn	0 6
No V Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha Part I (Cantos I-VI) edited with Notes, by Mr S P Pandit, M A (<i>out of stock</i>)	
No. VI Mālavikāgnimitra of Kālidāsa, edited with Notes, by Mr S. P. Pandit, M A 2nd edition (<i>out of stock</i>)	
No VII Nāgopbhāṣa Paribhāṣendusekhara, Part IIA, (Paribhāṣas 1-37) Translation and Notes by Dr F Kielhorn	0 8
No VIII Raghuvamśa of Kālidāsa with the Commen- tary of Mallinātha, Part II (Cantos VII-XIII) edited with Notes by Mr S P Pandit M A (<i>out of stock</i>)	
No IX Nāgopbhāṣa Paribhāṣendusekhara Part IIB (Paribhāṣas 38-69), Translation and Notes, by Dr F Kielhorn	0 11
No X Dasakumaracarita of Dandin Part I, by Dr Buhler and Part II, by Dr Peterson reedited with Notes in one Volume by G J Agasthe	1
No. XI Nīṭasataka and Vairagyasataka of Bhartṛhari edited with Notes by Justice K. T. Telang M A (<i>copyright restored to the editor</i>)	

No. VII	Nagobhattacha's Paribhāṣendus'ekhaṇa, Part II C, (Paribhāṣas 70-122), Translation and Notes, by Dr P Kielhorn (<i>out of stock</i>)
No. XIII	Raghuvamśa of Kalidāśa, with the Commentary of Mallinātha, Part III (Cantos XIV-XIX) edited with Notes, by Mr S P. Pandit, M A. (<i>out of stock</i>)
No. XIV	Vikramānkaśataka of Bilhana, by Dr G. Bühler, (<i>copy-right restored to the editor</i>)
No. XV	Malati Mādhava, with the Commentary of Jagaddhara, edited with Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar, <i>Second edition</i>	4 4
No. XVI	Vikramorviśya of Kalidāśa, with Notes, by S P. Pandit, M A, <i>Third edition</i>	2 0
No. XVII	Hemacandra's Deśanāmāla, Part I, by Prof Pischel and Dr. Bühler, (<i>under revision</i>)
No. XVIII*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol I, Part I, by Dr. Kielhorn, (<i>out of stock</i>)
No. XIX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part II, by Dr Kielhorn, (<i>out of stock</i>)
No. XX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part III, by Dr. Kielhorn, (<i>out of stock</i>)
No. XXI†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Part I, by Dr P. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXII†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol II, Part II, by Dr. F Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXIII	Yāgyalka-Dharmasāstra, edited with Notes, by Dr A A Fuhrer (<i>Second edition</i>)	0 12
No. XXIV	Kaṇḍamaṇi by Bana and his Son, Vol. I, Text Vol II, Notes and Introduction, by Dr. P Peterson, (<i>out of stock</i>)	2 0

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 23 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9

RS. A.

No. XXV	Kirtī-kaumudī, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (<i>copy right restored to the editor</i>) ..	
No. XXVI†	Vyākaraṇa Mahabhasya of Patañjali, Vol II, Part III, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i> ...	3 0
No. XXVII	Mudrārāksasa of Viś'akhadatta, with the <i>Commentary of Dhundiraja</i> , edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (<i>copy right restored to the editor</i>)
No. XXVIII*	Vyākaraṇa Mahabhasya of Patañjali, Vol III, Part I, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i> ...	3 0
No. XXIX*	Vyākaraṇa Mahabhasya of Patañjali, Vol III, Part II, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i> ...	3 0
No. XXX*	Vyākaraṇa Mahabhasya of Patañjali, Vol III, Part III, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i> ...	3 0
No. XXXI	Sabhasitavali of Vallabhadēva, edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	2 8
No. XXXII	Tarka kaumudī of Laugakṣi Bhaskara, edited by Mr. M. N. Dvivedi (<i>copy right restored to the editor</i>)
No. XXXIII	Hitopadesa of Narayana, edited by Dr. P. Peterson ...	0 14
No. XXXIV	Gaudavaho of Vakpati, edited by Mr. H. P. Pandit, M. A. (<i>under revision</i>)
No. XXXV	Mahānārāyaṇa Upaniṣad, edited by Col. G. A. Jacob, ...	0 7
No. XXXVI	Selections of Hymns from the Rgveda (First Series) By Dr. P. Peterson, (<i>Fourth edition</i>)...	2 0
No. XXXVII	Sārṅgadhara-paddhati, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson (<i>out of stock</i>)
No. XXXVIII	Naiṣkarmya-addhi, by Col. G. A. Jacob (<i>under revision</i>)

† Nos. 21, 22 and 23 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one volume, the whole being priced Rs. 9

Bombay Sanskrit and Prakrit Series

RS. AQ

- No XXXIX Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgita by Col G A. Jacob 4 0
- No XL Eleven Atharvana Upanishads, with Dīpikā, by Col G A. Jacob *Second edition* 1 8
- No XLI Handbook to the study of R̥gveda, Part I
Comprising Sayana's Introduction to the R̥gveda brāh̥maṇya with English Translation by Dr P Peterson (*under revision*)
- No XLII* Itaśakumaracarita of Dandin Part II by Dr P Peterson
- No XLIII Handbook to the Study of R̥gveda, Part II
Comprising the Seventh Maṇḍala of R̥gveda with the Dhāsyā of Śāyana (*under revision*)
- No XLIV Apastambha Dharmaśāstra, with the Commentary of the Hiranyakeśi Part I by Dr M Bühler (*under revision*)
- No XLV Rājataranginī of Kalhana Part I (Canto I to VII) by Pandit Durgaprasād (*under revision*)
- No XLVI Patañjali's Yogasāstra with the Scholia of Vyāsa, and the Commentary of Vacaspati and the Vṛtti of Nagojibhāṭṭa, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar, (*Second edition*) 3 8
- No XLVII Parasara's Dharmaśāhita, with the Commentary of Śāyana Madhvacārya, Vol I Part I, by Mr Vaman Shastri Islampurkar 2 2
- No XLVIII Parasara's Dharmaśāhita with the Commentary of Śāyana Madhvacārya Vol I Part II by Mr Vaman Shastri Islampurkar 2 0
- No XLIX Vyākaraṇa, by Mātāmahopādhyaya Bhattacharya Zalkar (*under revision*)
- No L Apastambha Dharmaśāstra with the Commentary of Hiranyakeśi Part II by Dr Bühler (*under revision*)
- No LI Rājataranginī of Kalhana, Vol II (Canto VIII) by Pandit Durgaprasād (*under revision*)

No. LII	Mṛcchakaṭika, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole	3	8
No. LIII	Navasāhasāṅka-carita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	10
No. LIV	Rājataranginī of Kalhana, Vol. III, containing the supplements to the work by Dr. P. Peterson, (under revision)	1	2
No. LV	Tarkasamgraha of Annambhatta with Dīpikā, and Nyāyabodhinī, edited with Notes etc. by Y. V. Athalye and M. R. Bodas, (Second edition) ...	3	0
No. LVI	Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	0	0
No. LVII	Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	6	0
No. LVIII	Selections of Hymns from the R̥gveda (Second Series), by Dr. P. Peterson; Second edition, Revised and enlarged by Dr. R. Zimmermann	5	8
No. LIX	Paras'ara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Sayana-Madhavācārya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LX	Kumārāpala carita of Hemacandra, (in Prakrit) by B. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI	Rekhaganita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII	Rekhaganita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	0	0
No. LXIII	Lkāvalī of Vidyādharma, with Mallinātha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	14	0
No. LXIV	Paras'ara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Sayana-Madhavācārya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV	Pratāparudra-yas'obhāsana of Vidyānatha, with Commentary Ratnāpapa of Kumāravamin, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0

6' *Bombay Sanskrit and Pralrit Series*

	RS	AS
No. LXVI <i>Harsacarita</i> of Bana, Part I, Text with Commentary Samketa, edited by Dr A. A. Fuhrer	2	0
No. LXVII <i>Parasara's Dharma Samhita</i> , with the Com- mentary of Sayana Madhvacarya, Vol. III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar	1	0
No. LXVIII <i>Sribhasya</i> of Ramanuja, Vol. I, Text, edited by Mr Vasudev Shastri Abhyankar	11	0
No. LXIX <i>Dvyasraya-kavya</i> of Hemacandra Vol. I, (Cantos I—X) by Prof. A. V. Kulkarni,	9	0
No. LXX <i>Vaiyakaranabhūṣana</i> of Kondabhatta, with the <i>Vaiyakaranabhūṣana</i> and the Commentary hasika of Harirama edited with Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10	0
No. LXXI <i>Sadbbhasacandrika</i> of Lakṣmīdhara, with In- troduction, Notes etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7	8
No. LXXII <i>Sribhasya</i> of Ramanuja, Vol. II, Notes, by Mr Vasudev Shastri Abhyankar	6	8
No. LXXIII <i>Nirukta</i> of Yaska, with the Commentary of Durgacarya Vol. I by Professor H. M. Bhadkamkar,	9	8
No. LXXIV <i>Parasara's Dharma-Samhita</i> , with the Com- mentary of Sayana Madhvacarya Vol. III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar	5	8
No. LXXV <i>Kavyadarsa</i> of Dandin with a new Com- mentary edited with Notes by Professor M. K. Belvalkar and Rangaswamy Radha Shastri Parts I and II published, Part III in Press Part II only available separately	2	12
No. LXXVI <i>Dvyasraya-kavya</i> of Hemacandra with the Commentary of Abhayatilakaganī Vol. II, (Cantos XI—XX) by Prof. A. V. Kulkarni	9	0
No. LXXVII <i>Apubhasya</i> of Vallabhacarya, edited with an original Sanskrit Commentary by Pandit Shridhar Shastri Patil Part I Text	3	4

WORKS OUT OF SERIES

	RS	AS
Aitareya Brāhmaṇa, Word index to, compiled by Pandit Vishwanath Balkrishna Joshi . . .	4	0
Amarakosa with the Commentary of Maheśvara, edited, with an Index, by Mr Ramchandra Shastri Talekar	0	13
Atharvaveda Samhitā, with the Commentary of Sayana cārya edited, by Mr S P Pandit, <i>Four volumes at Rs 10 each</i>	40	0
Kāvya-prakāśa,* edited by Vamanacharya Zalkikar, with his own Commentary, (<i>Fourth edition</i>)	0	0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY

(For fuller details see the earlier list)

	RS	AS
Aitareya Brāhmaṇa, Word index to, by Vishwanath Balkrishna Joshi (out of series)	1	0
Amarakosa with Maheśvara's Commentary, by Ramchandra Shastri Talekar, (out of Series)	0	13
• Apubhāṣya of Vallabha, with Commentary, by Shridhar Shastri Pathak, Part I	3	4
Āpastambha Dharmasūtra, Part I, by H Bühler, (No 44)		
Āpastambha Dharmasūtra, Part II, by G Bühler (No 50)		
Atharvaveda Samhitā with Sayanabhasya, four volumes by S P Pandit, (out of Series)	40	0
Ātharvāya Upaniṣads, eleven with Dīpikā, by H A Jacob, (No 40)	1	8
Bhaṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part I, by K P Trivedi (No 56)	9	0
• Bhaṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part II, by K P Trivedi, (No 57)	6	0

RS. AS.

*Kāvya-prakāśa Ullāsa I and II (available separately) 0 10

Kāvya-prakāśa 4, Ullāsa I II and 3 with Zalkikar's Sanskrit Introduction (available separately) . . . 3 0

Concordance to the Principal Upaniṣads and the Bhagavad gītā, by G. A. Jacob, (No 39) . . .	4	0
Daśakumāracarita, Part I, by H. Bühler, (No. 10) and Part II, by P. Peterson, (No. 42), both together ...	4	6
Deśī namamāla, Part I, by Pischel and Bühler, (No 17)
Dhṛtyās'raya kavya, Part I, by A. V. Kathawate, (No 69) ...	9	0
Dvyaś'raya kavya, Part II, by A. V. Kathawate, (No. 76) .	9	0
Ekāvali, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No 63) ...	14	0
Gaudavaho, by S. P. Pandit, (No. 31)
Handbook to the Study of R̥gveda, Part I, by P. Peterson, (No. 41)
Handbook to the Study of R̥gveda, Part II, by P. Peterson, (No. 43)
Harṣa-carita, with Commentary, by A. A. Fuhrer, (No. 66) ..	2	0
Hitopadeśa, by P. Peterson, (No. 33) ...	0	14
Hymns from R̥gveda, Selection of, (First Series), by Dr. Peterson, (No. 36) ...	2	0
Hymns from R̥gveda, Selection of, (Second Series) by Dr. Peterson, (No 58) . . .	5	8
Kadambarī, Vol. I, Text and Vol II, Notes and Introduc- tion, by Dr Peterson, (No 24) ..	6	6
Kavyaprakāśa* with a Commentary, by Vamanacharya Zalkikar, (out of series) . . .	0	0
Kavyadarsa with Commentary, Notes, etc by S. K. Belvalkar and Raddi Shastri, Parts 1 and 2 (Part 3 in Press) . . .	4	4
Kīrtikaumudī, by A. V. Kathawate, (No 25)
Kumarapalacarita, by S. P. Pandit, (No. 60) . . .	5	8
Mrechakatika, Vol I, by N. R. Godbole, (No. 52) .	3	8
Malavikāgnimitra, by S. P. Pandit, (No 6)

Bombay Sanskrit and Prakrit Series

5

Malati Madhava, by R G Bhandarkar, (No 15)	Rs. 15	4 4.
Mahabhasya, Vyakarana—, of Patañjali, Vol I, Parts I, II, and III together (Nos 18, 19, 20)		
Mahabhasya, Vyakarana—, of Patañjali, Vol II, Parts I, II, and III together (Nos 21, 22 and 26)	0 0	
Mahabhasya, Vyakarana—, of Patañjali, Vol III, Parts I, II, and III together (Nos. 28, 29, 30)	0 0	
Mudrarāksasa, by K. T Telang (No 27)		
Mahānarayana Upaniṣad, by H A Jacob, (No 35)	0 7	
Naiṣkarmyasiddhi by G A Jacob, (No 38)		
Navasahasankacarita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 53)	1 10	
Nirukta of Yaska, with Durga's Commentary, Vol I, by H M Bhadkamkar	0 8	
Niti and Vairagya Satakas, by K. T Telang, (No 11)		
Nyāyakośa, by Bhimacharya Zalkikar, (No 49)		
Pāṇcatantra, Book I, by F Kielhorn, (No 4)	0 0	
Pāṇcatantra, Books II and III, by G Bühler, (No 3)	0 4	
Pāṇcatantra, Books IV and V by G Bühler, (No 1)	0 4	
Paras'ara Dharmasamhitā, Vol I, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 47)	2 2	
Paras'ara Dharmasamhitā, Vol I, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 48)	2 0	
Paras'ara Dharmasamhitā, Vol II, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 59)	1 0	
Paras'ara Dharmasamhitā, Vol II, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 64)	5 0	
Paras'ara Dharmasamhitā, Vol III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 67)	4 0	
Paras'ara Dharmasamhitā Vol III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar,	5 8	
Paribhāṣendusākhya, Part I, by F Kielhorn, (No 2)		
Paribhāṣendusākhya, Part II A, by F Kielhorn, (No 7)		

Paribhāṣendus'ekhara, Part II B, by F. Kielhorn, (No. 9)
Paribhāṣendus'ekhara, Part II C, by F. Kielhorn, (No. 12)
Prataparudrayas'obhūṣana of Vidyānātha, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 65)	11 0
Rāghuvamśa's, Part I, by S. P. Pandit, (No. 5)
Rāghuvamśa's, Part II, by S. P. Pandit, (No. 8)
Rāghuvamśa's, Part III, by S. P. Pandit, (No. 13)
Rājatarāṅgiṇī, Part I, by Pandit Durgaprasad, (No. 45)
Rājatarāṅgiṇī, Part II, by Pandit Durgaprasad, (No. 51)
Rājatarāṅgiṇī, Part III, by P. Peterson, (No. 54)	1 2
Rekhāganita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 61)	12 0
Rekhāganita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 62)	9 0
S'arṅgaḍharapaddhati, Part I, by P. Peterson, (No. 37)
Śāḍbhāṣācandrikā of Lakṣmīdhara, by K. P. Trivedi, (No. 71)	7 8
S'ribhāṣya, Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 68)	11 0
S'ribhāṣya, Part II, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 72)	6 0
Subhāsitāvalī of Vallabhadēva, by P. Peterson, (No. 31)	2 8
Tarkakaumudī of Laṅkāśi Bhāskara, by N. M. Drivedi, (No. 32)
Tarkasamgraha of Annambhaṭṭa, by Y. V. Athalya, (No. 55)	3 0
Vasistha Dharmaśāstra, by A. A. Fuhrer, (No. 23)	0 12
Valyākaraṇapabbhāṣa of Kondaḍhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi, (No. 70)	10 0
Vikramānkaḍeva-carita, by G. Bühler, (No. 14)

Vikramorvaśya by S. P. Pandit, (No. 16)	Rs. 2 0
Yogasūtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas, and Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 46)	Rs. 3 8

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES.

(i) Works in Press.

- (1) Anubhāṣya of Vallabhācārya with an Original Commentary by Pandit Shridhar Shastri Pathak, Part II.
- (2) Gaudaraho of Vākpāti, by S. P. Pandit, No. 34 (Second edition).
- (3) Kāvyaḍarsa of Daṇḍin with Commentary, Notes etc. Part 3, by S. K. Belvalkar, and Raddi Shastri, (No. 75).
- (4) Kāvyaśaikhāṇḍaśāstra by N. D. Banhatti.
- (5) Śyādvādamasjari of Mallikena with the Comm. of Hemacandra and Notes by Prof. A. B. Dhruva, M. A., LL. B.
- (6) Prakriyākaumudī of Rāmacandra, by Rao Bahadur K. P. Trivedi, B. A.
- (7) Nyāyakośa by Vamanacharya Zalkikar, Second edition, revised and enlarged, (No. 49).
- (8) Vyavahāra mayukha of Nilakantha, with notes, by Prof. P. V. Kane, M. A. LL. B.
- (9) Naiskarmyasiddhi, by Col. Jacob, Second edition, revised and enlarged by Prof. Hiriyanna, M. A. (No. 38).

(ii) Works under Revision.

- (1) Āpistambā-Dharmasūtra, Parts I and II, by Buhler, No. 44 and 50 (Second edition).
- (2) Deśināmamālā of Hemacandra, Second edition, with an Index by Prof. P. V. Ramanujaswami, M. A. (No. 17).
- (3) Handbook to the study of R̥gveda, Parts I and II, by P. Peterson, Second edition (Nos. 41 and 43).
- (4) Rājatarāṅgiṇī of Kaśhapa, Parts I, II, and III, by P. Peterson and Pandit Durgaprasada, Second edition, (No. 45, 51 and 54).

Bombay Sanskrit and Prakrit Series.

(iii) *Works in Preparation*

- (1) Tarkabhāṣa of Keśavamisra, with Notes, by Prof D. B. Bhandarkar and Pandit Kedarnath
 - (2) Mṛcchakaṭīka, Vol. II, Notes, etc., by Bardar K. O. Mohendale, B. A.
 - (3) Nṛnka, Vol. II, by Professor R. G. Bhaṭṭamkar, M. A.
-

GOVERNMENT ORIENTAL (HINDU) SERIES.

(i) Works already published.

- (1) Sarvadars'anasamgraha of Sāyana, with a new Commentary by Mahamahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar, with Sanskrit Introduction and various indices. Price Rs. 10.

(ii) Works in press

- (1) R. G. Bhandarkar's Collected Writings, Vol. 1, by Mr. N. B. Utgikar, M. A.

(iii) Works undertaken

- (1) R. G. Bhandarkar's Collected writings, Vols. 2, 3, and 4, by Mr. N. B. Utgikar, M. A.
- (2) Āpastamba S'ulha Sūtra by Prof. R. N. Apte, M. A., LL. B.
- (3) Bṛhatsamhitā by Mr. R. V. Patwardhan, B. A., LL. B.
- (4) Nighānta and Nirukta by Prof. V. K. Rajwade, M. A.
- (5) S'ābarabhāṣya, by Dr. Ganganath Jha, M. A., D. Litt.
- (6) Vyākaraṇa-Mahābhāṣya, English Translation, by Prof. K. V. Abhyankar, M. A. and Mahamahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar.
- (7) Vyākaraṇa-Mahābhāṣya, Word-Index to—, by Pandit Shridhar Shastri Pathak and Siddheshwar Shastri Chitras.
- (8) Mīmāṃsānyāyaprakāśikā of Āpadeva, by Mahamahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar.
- (9) Taittirīya Samhitā, Word Index to—, by Pandit Parashuram Shastri.
- (10) Nyāyasūtras with Vātsyāyanabhāṣya, by Principal A. D. Dhruva, M. A., LL. B.
- (11) Kāśīkāvṛtti, by Mahamahopādhyāya Shivadatta Shastri.
- (12) History of Ancient and Medieval Hindu Law (i. e. Dharmasāstra) by Prof. P. V. Kane, M. A., LL. M.
-

MISCELLANEOUS WORKS.

(i) Works already published

- 1 Phandarkar Commemoration Volume (copies from the Oriental Books Supplying Agency, Poona City)
- 2 Prospectus to a New and Critical Edition of the Mahabharata, also containing an up-to-date History and Review of work done hitherto on the Mahabharata Price As Eight
- 3 Summaries of Papers read at the First Oriental Conference Poona Price Rs Two
- 4 Descriptive Catalogue of MSS in the Government MSS Library at the Institute, Vol I part I, Samhitās and Brāhmanas Price Rs Four
- 5 History of the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency from 1868 to 1900 Price As Eight
- 6 Proceedings of the First Oriental Conference, Poona Vol. I Price Rs. Five
- 7 Proceedings of the First Oriental Conference, Poona Vol. II Price Rs. Eight
- 8 Virataparvan of the Mahabharata—Bound in Cloth Rs 15 Bound in Paper Rs 14

(ii) -Works in Press

- (1) List of new Mss added to the Manuscripts Library (1895-1915)
- (2) Proceedings of the First Oriental Conference, Poona, Vol III.

(iii) Works in Preparation

- (1) Catalogue of Sir R. G. Bhandarkar's Private Library

* The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, issued six monthly Annual Subscription Rs 10

Vol. I, Part I	July 1919
Do Part II	January 1920
Vol. II, Part I	July 1920
Do, Part II	January 1921
Vol III, Part I	July 1921
Do, Part II	January 1922
Vol IV, Part I	July 1922
Do, Part II	January 1923
Vol V, Part I	July 1923